ŞEHİR, TOPLUM, DEVLET

OSMANLI TARİHİ YAZILARI

ÖZER ERGENÇ

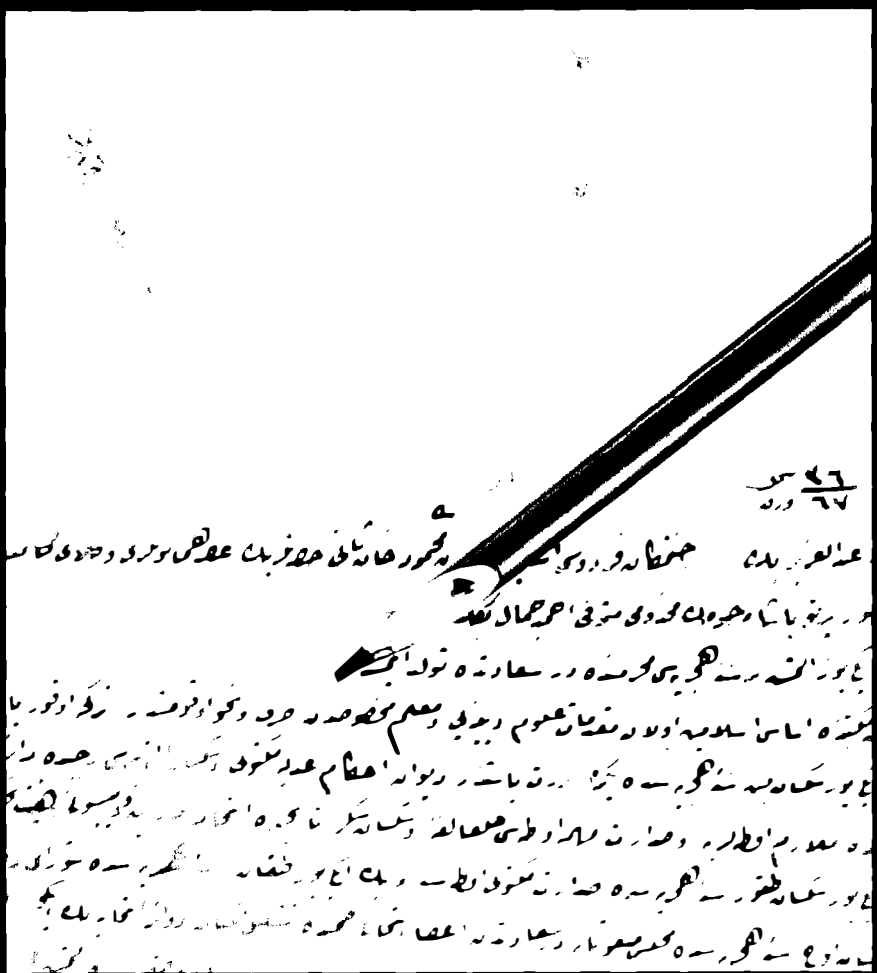

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ŞEHİR, TOPLUM, DEVLET

OSMANLI TARİHİ YAZILARI

ÖZER ERGENÇ

TARİH VAKFI YURT YAYI

TARİH VAKFI

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15, 34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı

© Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2012

Kapak Görseli
Tarih Vakfi Arşivi

Yayına Hazırlayan
Derya Önder

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kitap Uygulama
Tarkan Toğo

Kapak Uygulama
Özlem Kelebek

Baskı
G.M Matbaacılık ve Tic. A.Ş.
100. Yıl Mah. MAS-SİT 1. Cad. No: 88 Bağcılar, İstanbul
Tel: (0212) 629 00 24- 25 Faks: (0212) 629 20 13

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaacı Sertifika Numarası: 12358

Birinci Basım: İstanbul, Kasım 2013

ISBN 978-975-333-302-3

OSMANLI TARİHİ YAZILARI

ŞEHİR, TOPLUM, DEVLET

ÖZER ERGENÇ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÖZER ERGENÇ

6 Nisan 1945 tarihinde İzmir'in Bergama ilçesinde doğdu. Yüksek öğrenimini Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Ankara Yüksek Öğretmen Okulu'nda yaptı (1962-1966). 1966-1969 yılları arasında Siirt Lisesi'nde tarih öğretmenliği görevinde bulundu. 1969-1979 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak çalıştı. 1974 yılında "1580-1596 Yılları arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Hayatı Hakında Bir Araştırma Denemesi" başlıklı tezi ile "Edebiyat Doktoru"; 1979 yılında aynı kürsüde "XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yönetsel, Sosyal ve Ekonomik Durumu Hakkında Bir Araştırma" konulu tezi ile "Üniversite Doçenti"; 1988'de aynı bölümde "Üniversite Profesörü" unvanını aldı. 2006 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'ne geçti. Halen görevine orada devam etmektedir.
Osmanlı tarihi üzerine yayınlanmış birçok kitap ve makalesi bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ ix

I. BÖLÜM
TARİH YAZIMI-YÖNTEM-KAYNAKLAR

1) Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine: Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları 1

2) Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler 6

3) Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir? 24

I. Batı'da "Doğu Şehri" Hakkında Oluşan Düşünce 27

II. Şehir Araştırmalarında Kuramsal Çerçeve 28

III. Yeni Tarih Yaklaşımları ve Şehir Tarihi Araştırmaları 31

IV. Sonuç 36

4) Bir Tarihçinin Arşivden Bekledikleri 37

5) Tarih Bilinci Üzerine 43

6) Halil İnalcık Neden "Büyük"? 52

II. BÖLÜM
ŞEHİR YAZILARI

1) Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine 75

2) Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri 85

3) Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler 94

4) XVI. Yüzyıl Ankarası'nın Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri 105

5) XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler 117

I. Şehrin Genel Görünümü ve Esas Yol Sistemi 119

II. Ankara'nın San'at ve Ticâret Yerleri 122

III. Yönetim Örgütlerinin Toplandığı Yerler 128

IV. Dinî ve Sosyal Yapılar 132

6) 1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar 145

I. Ticâret Yolları ve Ankara 145
II. Ankara'nın Nüfusu ve Beslenme İmkânları 147
III. Şehir Üretimi 151
IV. Sof Ticâreti 156
V. Mukâta'alar 161
7) Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultâni" 170
8) XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler 178

III. BÖLÜM
EKONOMİ VE MALİYE

1) XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler 193
2) Osmanlı'da "Serbest Dirlik" Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mâlî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri 204
3) XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolusu'nda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler 215
I. Konu Hakkında Yapılan Belli Başlı Araştırmalar 217
II. XVII. ve XVIII. Yüzyıla Ait Ampirik Bilgiler ve Bu Bilgilerin Değerlendirilmesi 226
III. Mülkiyetin Niteliği Tartışmaları 227
IV. Re'âyânın Toprak Üzerindeki Hakları: "Mülkiyet" ve "Kullanım Hakkı" 230
V. Meyve Bahçeleri, Zeytinlikler ve Bağlar 236
VI. Sonuç 240
VII. Ekler 242
4) XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolusu'nda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri 246
5) XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler 257
I. İpek ve Sof Gibi Yoğun Olarak Üretimi ve Ticâreti Yapılan Metâ'lar ile İlgili Mukâta'alar 260
II. Pamuklu Dokuma Sanayi ile İlgili Mukâta'alar 276
III. Dericilik ile İlgili Mukâta'alar 278

IV. Gümrük Mukâta'aları 279
V. İhtisâb Mukâta'aları 284
VI. Ma'den Mukâta'aları 286
VII. Tuz Mukâta'aları 288
6) İç Anadolu'nun Kuzeybatı Ucundaki Sof Üretim Alanının İzmir ile Bağlantısı 291
7) İzmir Harcı Tiftik İpliği: Ankara Sofunun İzmir Üzerinden İngiltere Serüveni (1700-1800) 299
I. Giriş 299
II. Tiftik İpliği İhracâtı 301
III. Tiftik İpliğinin İngiltere Serüveni 306
IV. Sonuç 307
VI. Tablolar 309
8) "Çıkar Bâcı" ve Bu Verginin Geniş Boyutlu Ticaret Faaliyetinin Bir Göstergesi Olarak Anlamı 318

IV. BÖLÜM
YÖNETİM VE TOPLUM DÜZENİ

1) Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar 329
2) Nişancı Hamza Paşa'ya İlişkin Yeni Bilgiler 343
3) Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine 356
4) XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri 367
5) Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler 383
6) "A'yân ve Eşrâf" Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine 396
7) Osmanlılarda Esnâf ve Devlet İlişkileri 417
8) "İdeal İnsan Tipi" Üzerinden Osmanlı Toplumunun Evrimi Hakkında Bir Tahlil Denemesi 423
9) Osmanlı'da "Enfa'" Kuralının Devlet ve Re'âyâ Arasındaki Mâlî İlişkiler Açısından Anlamı 429
10) Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak "Cemm-i Gafîr ve Cem'-i Kesîr" 442
11) Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri 454
I. Osmanlı Tarihi ve "Dönem" Kavramsallaştırması 454

II. Osmanlı Devleti ve Örgütlenme Süreçleri 456
III. Osmanlı'nın Örgütlenme Süreçlerine Göre "Belge Tipolojisi" 458
IV. Veri Kaynağı Olarak Belgeler 461
V. Sonuç 465
12) Osmanlı Klâsik Döneminde "Sağlık Bilgisi"nin Üretimi, Yayılması ve Kullanımı 467

Dizin 482

SUNUŞ

16. Yüzyılda Ankara ve Konya kitabının yeni baskısı vesilesiyle "İkinci Baskıya Önsöz" yazmıştım. Bunun üzerinden çok zaman geçmeden bu kitap hakkında da bir sunuş yazısı yazmak benim için çok zor olacaktır. Orada söylediklerim aslında bu kitap için de aynen geçerlidir. Zira, bu kitabın içeriğini oluşturan yazıların bir bölümü çeşitli dergilerde ve sempozyum bildiri kitaplarında yayınlanmıştır. Daha önce yayınlanmayanlar da, yine aynı şekilde geçmişte yaptığım çeşitli konuşmaların metinleridir. Böyle durumlarda, bu tür metinlerin yeniden yayınlanmasının dayanaklarını açıklamak gerekir. Genellikle, baskı tarihleri eskimiş dergiler ve kitaplar arasında kalan birtakım yazıları bir araya getirerek alanın yeni araştırıcılarına kolaylık sağlamanın amaçlandığı, gerekçe olarak belirtilir. Ben de böyle bir gerekçeyi hemen öne çıkarırsam, örtük bir biçimde daha önce yazdıklarıma bir değer atfetmiş olacağım. Oysa, böyle bir iddiada bulunamam. O zaman, soruyu tekrarlamak gerekir. Bu yazıların, tekrar yayınlanmasının amacı nedir?

Dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de Osmanlı tarih yazıcılığı, artık uzun sayılabilecek bir geçmişe sahiptir. Bu uzun geçmiş içinde, çeşitli dönemler oluşmuş, her dönem kendine özel yaklaşımlar sergilemiştir. Daha gerilere gidilmese bile, Erken Cumhuriyet döneminden itibaren, genelde tarih yazıcılığı, özelde de Osmanlı tarih yazıcılığı önemli bir gelişme göstermiş ve her bir aşamasında dikkate değer eserler yaratılmıştır. Bu süreç içinde, belli bir dönemde "hasbe'l-kader" ben de yer aldım. Önce öğrendim, daha sonra da öğrendiklerimi başkalarına öğretmeye çalıştım. Kitapta yer alan yazılar, bu çalışmaların ürünüdür. Bu metinlerin, Türkiye'de Osmanlı tarih yazıcılığının tarihi açısından kullanılabilmesi öngörülmüştür. Bu konuya "*16. Yüzyılda Ankara ve Konya*" kitabının önsözünde de değinmiştim. Yıllar önce, Orhan Kurmuş "*Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*"[1] başlıklı bir kitap

1 Orhan Kurmuş, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

yayınlamıştı. Bu eser, onun doktora tezi miydi, yoksa özgün bir başka çalışmasına mı dayanıyordu şimdi çok iyi hatırlayamıyorum. İktisat Tarihi'nin tarihini konu edinmesi açısından ilginç bir eserdi. Ne zaman bu konuda düşünsem, hemen onu hatırlarım. "Osmanlı tarih yazıcılığının tarihi" söylemi de ondan bir alıntı olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı Tarihi'nin tarihini yazacak olanlar, kuşkusuz Türkiye'de bu sürecin dönemlendirmesini yaptıktan sonra, her dönemin özelliklerini ortaya çıkarabilmek için bu faaliyet içinde yer alan araştırıcı, yazar ve öğretmenlerin hem kendilerine hem de eserlerine başvurmak zorunda kalacaklardır. Onların yazıları, anlattıkları dönemin bilgilerini, yorumlarını içermenin yanı sıra, esasen Osmanlı Tarihi'nin tarihi içinde birincil belge durumundadırlar. Belki, beni bu yazıları topluca yeniden yayınlamak için cesaretlendiren, bu düşünce olmuştur.

Kitapta toplanan yazılarımı tekrar gözden geçirdiğimde, bir bölümünün Osmanlı arşiv belgelerinden ve telif eserlerinden derlenmiş verilere dayandığını gördüm. Bu açıdan bakıldığında, bir bakıma bunlar orijinal bilgiler içermektedir. Bu bilgilerin yeni araştırmalara başlangıç teşkil edebileceğini sanıyorum. Bir bölümünün yazılış tarihleri, benim gençlik yıllarıma rastlar- Tarih araştırmalarına duyduğum ilginin ve heyecanın yansımaları bu yazılarda belki fark edilebilir. Fakat derhal fark edilebilecek olan bir husus, o zamanlar benim yaptığım acemiliklerdir. Kitap, yeni araştırıcılara ampirik bilgi sunmasının yanı sıra bu acemilikleri de sergilemesi sebebiyle belki bu tür şeyler yaşamak istemeyenler için uyarı niteliği de taşıyabilir.

Bu kitabı belirttiğim duygu ve düşüncelerle okuyuculara sunuyorum.

Son olarak teşekkür görevimi yerine getirmek istiyorum. İlk teşekkür etmem gerekenler, bu kitabın basılmasına önayak olan Tarih Vakfı'nın yöneticileridir. Bu makalelerin derlenerek yeniden yayınlanmasını sağlayan iki kişiye minnet borçluyum. Nil Tekgül, her zamanki titizliği ile benim hatırlayamadığım yazılara bile ulaşarak bir araya getirilmesini sağladı. Ayrıca tümünü baştan sona gözden geçirdi. Bu çabalarından dolayı kendisine yürekten teşekkür ediyorum. Kitabı baskıya hazırlayan Derya Önder olmasaydı, Nil'in bu çabalarına rağmen yazılar sizin elinize ulaşmayabilirdi. Her zamanki özenli tutumu ile eski sayfalar arasında kalmış bu yazılar onun sayesinde gün ışığına çıktı. Onun için kendisine çok şey borçluyum. Şükranlarımı sunarım.

Özer Ergenç

Ekim 2013, Ankara

I. BÖLÜM

TARİH YAZIMI-YÖNTEM-KAYNAKLAR

1) OSMANLI TARİHİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE: KURAMSAL YAKLAŞIMLAR VE BELGELERİN KULLANIM SORUNLARI

Bu bildirinin iki amacı vardır: Birincisi, özellikle son yıllarda "Osmanlı tarihine yeni yaklaşımlar"ın bize ne kazandırdığını irdelemek; ikincisi ise, bu yeni yaklaşımların Osmanlı belgelerini nasıl kullandığını ya da kullanması gerektiğini yeniden düşünmeye yardım etmektir. Bu genel amaçlara yönelik olarak, bildirinin sınırları şöyledir: Zaman açısından, yeni yaklaşımların daha fazla görüldüğü ve yeniden değerlendirildiği XVIII. yüzyıldır. Somut konu açısından, bu yüzyılda Osmanlı mâliyesinin yaygınlaştırdığı ve bu yaygın uygulama içinde özel önem verdiği "mâlikâne" usûlü ve bu usûl pratiğinde çok boyutlanmış görünen "maktu'" vergilendirme yöntemidir. Ancak bu yöntemin daha çok insan ilişkilerine etkisi üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının temel sorunlarının başında, şehir denilen yerleşme alanının plânı ve bu plâna egemen olan öğelerin niteliğini belirlemek gelir. Fakat bunun kadar önemli bir diğer husus, şehirde yaşayanların şehirli kimliği ve bilincine sahip olup olmadıkları, değillerse ne zamana kadar böyle bir özellikten yoksun oldukları; eğer bu bilinci kazanmışlarsa, ne zamandan beri böyle olduğu sorularıdır. Kuşkusuz bu sorular kadar önemli olan bir diğer konu, bizim bunların cevaplarını, hangi belgelerin içinde ve nasıl bulduğumuzdur. Son zamanlarda eski açıklama tarzları terk edilirken, genellikle kabul gören yeni yorum tarzı, Osmanlı toplumunun başlangıçtan itibaren, sanıldığının ve söylenegeldiğinin aksine, çok merkezli bir yapılanmanın içinde olmadığı ve özellikle XVIII. yüzyılda çok daha sivil ve yerel örgütlerin öne çıktığı yönündedir. Ancak bu yeni yorum, eski söylemin terk edilmesini gerektiren yeni belgesel bilgilere dayandırılmadan, bakış açılarının değiştirilmesi suretiyle

gündeme getirilmiş ve bu açıdan da tartışma yaratmıştır. İşte bu bildiride, küçük ölçekli bir örnekte, belge niteliğindeki yeni bilgiler ve yorumlar üzerinde durulacaktır.

Klâsik Osmanlı düzenine işlerlik kazandıran temel sistem, timâr rejimidir. Bu rejim içinde de, Osmanlı uyruğu kişinin, diğer kişilerle ve devletle ilişkilerini belirleyen, kişinin statüsüne açıklık getiren resmdir. Devlet, uyruklarına götürdüğü her hizmeti bir vergi ile irtibatlandırdığı gibi, onlara tanıdığı statülere göre de özel vergiler öngörmüştür. Bu sebeple, virgü, adet, teklif gibi çeşitli sözcüklerle de açıklanan bu yükümlülük, hizmet görme, hizmetin çeşitli biçimlerde bedelini verme veya nakd ödeme ile yerine getirilirdi. Örneğin, kişi eğer vergi yükümlüsü ise re'âyâ, vergi yükümlülüğünün dışında ise, askerî addedilirdi. Vergi yükümlüsü re'âyânın ödemekle yükümlü olduğu çeşitli vergiler vardı ve bunları kime, ne zaman, hangi miktar ve oranlarda ödeyeceğini Osmanlı kanûnları tayin eder, bu belirlemeler Defter-i Hakanî'de yer alır ve re'âyânın bu suretle, hem devletle ilişkileri, hem de bu vergileri devlet adına toplayacak olanlarla statü ve münasebetleri somutlaşırdı. Timâr rejiminin esası, bu vergilerin doğrudan hazîneye intikal ettirilmeden, birtakım görev ve mükellefiyetler karşılığı olarak, pâdişah tarafından yetkilendirilenlere, yani askerîlere devredilmesine dayanıyordu. Timâr rejimi bir havale sistemiydi. Bu sistem içinde doğrudan pâdişaha tahsis edilen gelirler için veya timâr uygulamalarının içine yerleştirilemeyen bazı hizmetler için merkezi hazînenin; ayrıca büyük dirlik sahiplerinin başvurduğu bir başka yol, iltizâm usûlüydü. İltizâm usûlü bu kez, vergi yükümlüsü re'âyâyı, devlet adına veya dirlik sahibi adına, mültezim denilen bir başka görevli ve yetkiliyle karşı karşıya bırakıyordu.

Bilinen genel eğilim, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timâr rejimi içinde iltizâm usûlünün yaygınlık kazanması, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren de (1695'den sonra) iltizâm usûlünde tahvil denilen üç yıllık sürelerle ihale edilen vergi toplama ve verginin konusu olan görevi yerine getirme yetkisinin kaydı-ı hayat şartıyla yani süresiz olarak devrine olanak sağlayan mâlikâne usûlüne geçilmesidir. Burada mâliye açısından mu'accele denilen bir ön ödeme söz konusudur ve mâlikâneci denilen mültezim, mâl denilen yıllık muhammen bir bedeli, artık üzerinde yeni bir pazarlıkla eksiltme ve yükseltme yapılmadan, her yıl ödemekle yükümlüdür. Bu uygulamada mâlikâneciler, genellikle, yüksek dereceli askerîler veya onların yakınları olduğu için veya mâlikâneciler birden fazla mukâta'ayı iltizâma

aldıkları için veya bir mukâta'ayı birden fazla mültezim müşteren iltizâma aldığı için, uhdelerindeki mukâta'aların yıllık vergi toplama yetkisini veya belirli bir bölümünü bir başka mültezime veya voyvodaya devrederlerdi. Bu yeni görevlilere pare mültezimi veya pare voyvodası denirdi. İşte bu noktada, ber vech-i maktu' veya maktu'en devr söz konusu olmaktaydı.

Maktu', Osmanlı mâliyesinde kira veya vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar için kullanılan bir terimdir ve çeşitli uygulamalarda karşımıza çıkar. Örneğin, timâr rejimi içinde serbest dirlik uygulamasında, bir dirlik, herhangi bir timâr nâhiyesinde eğer serbest addediliyor, yani *Osmanlı kanûnu*nda tespit edilmiş belirli görevlilere tevcîh ediliyor ise, o dirlik sınırları içindeki tüm vergiler o dirlik sahibine hâsıl yazılır ve hiçbir türüne onun dışında, nâhiyenin diğer örf görevlileri müdahale edemezdi. Bu uygulamanın adı belgelerde "... mefruzü'l-kalem ve maktu'u'l-kadem serbestiyyet" idi. Bu bağlamda, hâs ve zeâmetler, selâtîn vakıfları, ağır mukâta'alar serbest addelirdi. Kanûna göre, "dirlik-i mezburu zabt" etmek, yani yönetmek karşılığında, "vâki' olan a'şar-ı şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye ve ihtisâb ve beytü'l-mâl-i âmme ve hâssa ve tapuy-ı zemîn ve âdet-i ağnam ve resm-i arusane ve yava ve kaçgun ve kul ve cariye müjdegânesi ve mal-i gaib ve mal-i mefkud ve sâir cüz'i ve külli her ne ise, bi-hasbi'ş-şer' ve'l-kanûn ..." dirlik sahibinindi. Belirli dirlikler için mefruzü'l-kalem ve maktu'u'l-kadem min külli'l-vücuh serbest olmak, kanûndu. İşte eskiden beri özellikle haslarda, pare mültezimleri veya voyvodaları devreye girerler ve hâs sahibiyle maktu' miktarlarla aralarında anlaşma yaparlar ve aralarında tespit edilen maktu'u dirlik sahibine ödeyen mültezim, onun bütün yetkilerini, onun adına kullanırdı. Bugüne kadarki araştırmalarda, maktu' uygulamanın bu boyutları üzerinde hem mâlî açıdan, hem de bunun sosyal, ekonomik ve ziraî hayata etkileri üzerinde durulmuş, değerlendirmeler yapılmıştır. Oysa, uygulamanın bir üçüncü boyutu vardır ve genellikle bunun üzerinde pek durulmamıştır. Eğer XVIII. yüzyılın, klâsik dönemden değişik vecheleri üzerinde durulacaksa, dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri, kanaatime göre, pare mültezimlerinin, doğrudan vergi yükümlüsü re'âyâ ile ile maktu' vergi ödeme konusunda uzlaşmaları ve bu uzlaşmanın yaygınlık kazanması, belgelerin diliyle, verilen yeni bir nizam, düstûrü'l-amel olmasıdır.

Re'âyânın vergilerini maktuen ödemesi, XVIII. yüzyılın koşulları karşısında, iki taraftan da arzu edilen ve Osmanlı hukukunun pratiği içinde

önemli bir yeri bulunan sulhen anlaşma zemîninde gerçekleştirilen bir eylemdir. Kuşkusuz, vergiye konu olan meselede, re'âyâ ile pare mültezimleri karşı karşıyadır ve bu ilişki zemîninde her iki tarafın da sıkıntıları söz konusudur. Re'âyâ için, mültezim veya voyvodaların kanûn ve kadimden olagelenin sınırları içinde kalması, bid'atlere yönelmemesi; mültezimler içinse, re'âyânın yükümlülüklerini, çeşitli bahane ve desiselerden uzak yerine getirmesi beklenen davranıştır. Oysa bu beklenen davranışların dışına, her iki taraftan da çıkıldığını gösteren sayısız örnek vardır. Burada taraflar, zaman içinde rasyonel çözümü, maktu' bir vergide uzlaşmak suretiyle yaratmışlardır. Şer'iyye sicillerinde yaptığım taramalar sonucunda, bu açıdan çok sayıda örneği ve derlediğim örneklerin ortak noktalarını belirleyen bir çalışmayı sürdürmekteyim ve bu bildiride de farklı mekân ve zamanlardaki somut olaylara ilişkin tespitlerim var. Bunlardan birini açıklayarak, durumu anlatmak istiyorum.

Konya Şer'iyye Sicilleri'nden 58 numaralı defterin 150. sayfasında kayıtlı belge, Konya Sancağı'na bağlı Said-ili nâhiyesi sınırları içinde Yenicekaya beldesi re'âyâsı ile ilgilidir. Bu belde, Konya'ya yakın bir konumdadır ve köylülerin Konya ile çok sıkı ilişkileri vardır. Adı geçen yer, Sultan Selim evkâfındandır ve üzerinde tesis edilmiş mukâta'a sadrazâm mektubçusu Abdürrezzak ve ortaklarına mâlikâne tevcîh edilmiştir. Adı geçen beldenin re'âyâsı, voyvodalarının uygulamalarına karşı, mâlikânecilere başvurmuşlar ve "... hâsıl olan mezruatlarından a'şar-ı şer'iyye ve sâire mükâbelesinde edasına taahhüt eyledikleri senevî ikişer yüz guruş maktu'u madam ki sene be sene mukâta'a-i mezburu zabt iden mültezimlere eda ideler, kendülerinden öşr talebi ile rencide olunmamaları"nı istemişlerdir. Kadı huzurunda yapılan anlaşma ile "bu vechile nizam verilüb ale'd-devam düstûrü'l-amel olması" için Dîvân'a arzda bulunulmuştur. Böyle bir nizam verilmesinin gerekçesi ise, "vakt-i ta'şirde karyelerine ta'yin olunan cabi ve şahnenin guna gun tazrir ve cevr ve ezalarına binaen adimü'l-iktidar oldukları"dır ve bunun için "a'şar-ı şer'iyye ve rüsûm-ı sâire hallerine merhameten maktu' ile eda" olunması kabul edilmiştir.

Görüldüğü gibi, taraflardan kaynaklanabilecek sorunların çözümü için bulunan bu yol yeni bir yoldur ve 1765 tarihli bu belgenin birçok benzerini, çeşitli yörelerin sicillerinde de görüyoruz. Diğer yandan, olağanüstü vergi olan avârız ödemelerinde de aynı usûle başvurulduğunu gösteren belgeler vardır ve bunda da gerekçeler benzer şekilde sıralanmaktadır.

Sonuç olarak, bu belgelerin bize gösterdiği, vergilerin ödenmesinde giderek maktu'a dönüldüğüdür. Kuşkusuz, bunun ilk amacı, kişinin, görevlilerle ilişkilerinde doğabilecek sorunlarını önlemeye yöneliktir. Ancak zaman içinde toplumun biçimlenişine ve özellikle kişinin yeni ilişkiler düzenine geçişine olanak sağlayacak bir gelişmedir. Ayrıca tarihçi için, Osmanlı toplumunun değişimini ve modernleşmesini anlaması açısından ilginçtir. Özellikle, XIX. yüzyılın hareketleri içinde üzerinde fazlasıyla durulan Batı'dan adaptasyon ve resepsiyon faaliyetlerinden önce, toplumun kendi iç evrimini ve bu süreçte kendi devinimini bilmek, bunun hız ve oranını saptayabilmek, bize tarih yöntemlerinin sınırları içinde çok daha sağlıklı ufuklar açacaktır.

2) ŞEHİR TARİHİ ARAŞTIRMALARI HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER[1]

Sayın Dinleyiciler,

Bu konuşmanın amacı, şimdiye değin yapılan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarından edinilen izlenimleri sıralamaktır. Diğer bir deyişle bu konuşma, konu üzerinde nelerin yapıldığını ve daha nelerin yapılabileceğini, ağırlıklı olarak da ***nelerin nasıl yapılabileceğini*** belirleme çabalarına katkı denemesidir.

Böyle bir yaklaşımla konu ele alınırken, şu noktalarda açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır:

a) Şehirlerin tarihsel gelişiminin incelenmesinde, araştırmalar hangi teorik çerçeveye oturtulmalıdır? Bu sorunun cevabı, şehirlerin ortaya çıkış nedenlerinden başlayarak, her açıdan fonksiyonlarına ve şehir denilen yerleşme alanlarında beliren ilişkilerin tümüne kadar uzanan geniş bir perspektif içinde aranmak zorundadır. Bu nedenle *şehircilik* konusunun uzmanları, araştırmaların çok boyutlu olmasına yardım eden teorik modeller geliştirmişlerdir. Kısaca bunlar üzerinde duracağım.

b) Bu teorik çerçeve göz önünde bulundurulduğunda, bugüne değin yapılan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının anlamı ve ulaşılan sonuçların boyutları nelerdir? Bu soru, bir anlamda somut araştırmaların teorik çerçeve ile uygunluk gösterip göstermediğinin sınanmasıdır. Yalnız burada tek tek yapılmış incelemelerin eleştirisine girecek değilim. Genel eğilimi ve elde edilen sonuçların kendimce bir değerlendirmesini yapmak istiyorum.

1 11 Mart 1988 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda verilen konferans.

c) Somut araştırmalara yeni ufuklar açmak için gerekli teorik çerçeve çalışmaları kadar önemli bir başka husus da, bugün ulaşabildiğimiz kaynak ve belge gruplarımızın bize ne ölçüde olanak sağladıklarıdır. Tarihsel gelişim içinde belli başlı dönemlere göre, bu kaynak grupları nasıl değerlendirilebilir ve bunlardan elde edilen veriler, teorik çerçevemizin sorularına yeterli derecede ışık tutuyorlar mı?

Bilindiği gibi şehir tarihleri, bir parçası oldukları politik, ekonomik ve sosyal sistemlerin tarihlerinden ayrılmazlar. Zira, şehir formunu, şehrin bağlı bulunduğu sosyal sistemin gelişme düzeyi ve teknolojik durumu belirler. O nedenle, sadece şehrin kendisi üzerinde değil, araştırma yapılan bölgenin içindeki şehirlerin rolü hakkında da ilgilerin yoğunlaştırılması gerekir. Doğal olarak bu ifadenin tersi de doğrudur: Şehirler üzerinde yoğunlaştırılan araştırma ilgisi, o yerleşim alanlarının bulunduğu çevreye de ağırlıklı olarak yansımak durumundadır. Bu gerçek birçok yöntem sorununu yaratmıştır:[2] Şehirleşme olgusu nedir ve nasıl araştırılmalıdır? Gündeme gelen bu soruya cevap aranırken, şehirleşme sürecinin tanımı üzerinde tam bir düşünce birliği sağlanamamıştır. Araştırıcılar çok çeşitli ölçütleri sınamışlardır. Örneğin, V. Gordon Childe[3] ve Lewis Mumford[4] gibileri, şehirlerin menşei ile ilgilenmişler ve bunu Eski Yakın Doğu'da bulmuşlardır. Max Weber[5] ve Gideon

---

2 Hohenberg, Paul M.-Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000-1950,* Harvard University Press, Massachusetts 1985. Bu kitapta, tarih içinde belli dönemler üzerinde durularak Avrupa'da şehirlerin gelişmeleri incelenmekte ve bu konuda kuramsal açıklamaların yanı sıra zengin bibliyografik bilgi verilmektedir.

3 Childe, Gordon, *Man Makes Himself,* London 1936'dan zikreden Hohenberg, s. 2.

4 Mumford, Lewis, *The City in History,* New York 1961.

5 Weber, Max, *The City,* New York 1966. Weber, "yerleşiklerinin iş bölümüne tâbi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi" olarak tanımladığı şehrin diğer belirleyici özelliklerini şöyle sıralar: a) Orada yaşayanların ayrıca güvenliklerini sağlayabilme olanağına sahip bulunmaları, b) Kendilerini yönetmek için kısmî otonomiye dayanan bazı kurumları geliştirmiş olmaları, mekânda tanıtıcı öğeleri olarak da *sur, pazar yeri, yönetim binaları* ve *genel toplanma yerleri*ni zikreder. Bu özellik ve öğeler dikkate alındığında *şehrin* ancak Batı dünyasında görüldüğünü, Doğu kültür çevresindeki yerleşme alanlarına şehir denilemeyeceğini ileri sürer. Bu açıdan Osmanlı şehrinin değerlendirilmesi için bkz. Ergenç, Özer, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi* II, Ankara 1981, s. 1265-1274.

Sjoberg[6] gibi sosyologlar, farklılıklardan ziyade genel özellikleri belirlemek için ideal şehir tipleri sıralamışlardır. Daha başkaları,[7] şehir denilen yerleşim alanlarının yapısal özelliklerinden ziyade, şehirlerin insanlar için fonksiyonlarına özen göstererek şehir hayatının çeşitli veçheleri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Coğrafyacılar ise[8] değişik bir yaklaşımla, şehirlerin konumları ve içindeki insanlarla birlikte onların mekân nitelikleri üzerinde durmaktadırlar. Bu nedenle, araştırmaları onları nüfus, üretim, üretim biçimleri ve ticâret ağının gelişimi gibi konular üzerinde çalışmalara yöneltmiştir. Mason Hammond[9] gibi tarihçiler de, şehirleşmeyi şehirlerin zaman içinde çoğalması ve yayılması ve politik iz bırakması olarak ele almakta ve büyük şehirlerin gelişimine ve bölgesel önemine dikkati çekmektedirler. Böyle farklı bakış açılarına sahip araştırıcıların örnekleri çoğaltılabilir.[10]

Yaklaşımlar arasındaki farklılık, sorunun karmaşık bir nitelik kazanmasına, bulguların değerlendirilmesinde netliğin kaybolmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte şehirlerin gelişimini araştıranlar başlıca üç konu üzerine eğilmişlerdir:

1. Menşe sorunu üzerinde çalışanlar, şehirler niçin ve nasıl doğdu ve ilk gelişmelerinin karakteri nedir, sorularına cevap aramışlardır. Cevaplar, çoğunlukla antik şehirler konusunda spekülatiftir. Çünkü bu dönemler için

---

6 Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City: Post and Present*, New York 1960. Sjoberg'e göre, şehirler teknolojik gelişme düzeyi bakımından sanayi öncesi şehirleri, sanayileşmekte olan şehirler ve sanayi şehirleri diye gruplandırılabilir. Sanayi öncesi şehri, demografik bakımdan genellikle 10.000 kişi altında nüfus barındırır, dinî ve idarî fonksiyonları baskındır, İktisadî fonksiyonları ikinci derecede kalmıştır. Mekân organizasyonunda mesleklere, sosyal statülere göre gruplaşmalar göze çarpar. Loncaların san'at ve ticaret hayatına hâkim olduğu görülür. Şehir teorileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Keleş, Ruşen, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, Ankara 1972.

7 Ennen, Edith, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972.

8 *Allgemeine Geographie*, Hrs. Gustav Fochler-Hauke, Frankfurt am Main, 1968, s. 285-311'de coğrafyacıların şehirler ve yerleşme alanlarına ilişkin değerlendirmeleri ele alınmakta ve konuya dair bibliyografya verilmektedir.

9 Hammond, M., *The City in the Ancient World*, Cambridge 1972'den zikreden Hohenberg, s. 4 vd.

10 Bakış açılarının farklılığı, konuya yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Ancak, *şehir* olgusunu inceleyenlerin hepsinin yaklaşımını iki gruba ayırmak mümkündür. Araştırıcıların bir bölümü, bu olguyu *morfolojik*, diğer bir bölümü ise *fonksiyonel özellikleri* açısından açıklama çabasındadır. Bu konuda bkz. Yörükân, Ayda, *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara 1968.

yazılı kayıtlar yoktur ve arkeolojik buluntular, karmaşık bir olgunun ancak bir yönünü açıklayacak parçalar niteliğindedir.[11]

2. Şehircilik araştırmalarını yönlendiren ikinci temel ilgi, şehirlerde ortaya çıkan faaliyetler, özellikle bunlar arasında şehir nüfusunu karakterize eden demografik ve ekonomik olgulardır. Şehirler, ***insan*** ve ***meta*** hareketlerinde önemli halkalar ve geniş ölçekli faaliyetlerin mekânları olarak görülür. Bu konular, geçmişteki şehirlerin de belirleyici özelliklerini saptamaya yardım ederler.[12]

3. Şehir araştırıcılarının üçüncü konusu, şehir hayatının sosyal veçhelerine ilişkindir. Şehirlerin kırsal kesimden farklı olduğunun kabul edilmesi, şehir hayatının psikolojik ve kültürel etkilerini inceleyen geniş bir literatürün üretilmesini sağlamıştır. Şehir hayatını belirleyen farklılıklar şu şekilde sıralanabilir: ***Serbestlik, rahat dolaşım ve hareketlilik, çok tabakalılık, ticâret-san'at etkinlikleri, yerleşiklerinin şehir yönetiminde irade payı.*** Bu özelliklerden dolayı, şehirde yaşamak, ne gibi davranış biçimleri kazandırıyordu sorusuna cevap aramak önem taşımıştır.[13]

Bu temel eğilimler ışığında ***şehircilik*** konusunun geçmişini ve bugününü inceleyenler, başlıca:

a) Kır ile şehir arasındaki ilişkileri,

b) Şehirlerin birbirleriyle aralarındaki ilişkileri,

c) Çevrelerindeki daha geniş ekonomik, sosyal ve siyasal yapılar içindeki durumlarını, açıklamaya çalışmakla yükümlüdürler.[14]

---

11 Antik dönemde *şehir* kavramı, *devlet* ile iç içe durumdadır. *Polis* hem şehir hem de devlet anlamına geliyordu. Devletin Antik dönemde ortaya çıkışı, bir bakıma şehrin de menşeini açıklar durumdadır. Antik şehrin özellikleri için bkz. Akarca, Aşkıdil, *Şehir ve Savunması*, Ankara 1972.

12 Hohenberg, P. M., s. 2-3.

13 Hohenberg, P. M., *age*, s. 3.

14 Özellikle İslâm dünyasının şehirlerini inceleyenler, bu konu üzerinde dikkate değer görüşler ileri sürmüşlerdir. Yönetim fonksiyonunu yüklenmiş kurumların, İslâm kültür çevresinde şehre özgü bir kurum olarak görünmediğini, bu yüzden de bu kültür çevresindeki şehirlerin tam anlamıyla şehir kavramının kapsamına alınamayacağını düşünmektedirler. Bkz. *The Islamic City, a colloquium in 1965 in London*, ed. A. H. Hourani and S. M. Stern, London 1970, s. 13. Bu konudaki görüşlerin değerlendirilmesi ve eleştirisi için bkz. Ergenç, Ö., Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi* II, Ankara 1981, s. 1265 vd.

Çok genel düzeyde, şehirleşme, nüfus kompozisyonundaki bir değişme olarak tanımlanabilir. Şehirlerdeki canlı kesimler, kırsal kesimlerle ilişki içinde gelişir. Uygulamada mantıkî bir zorunluluk olarak görülmese de, genellikle değişim kırsal kesimden insan gruplarının şehir yerleşikleri arasına katılmasını simgeler.[15] Karşılıklı etkilenmenin diğer bütün boyutları bilinmese bile, şehirleşmenin hem kırsal alanı hem de şehri etkileyen sürekli bir olgu olduğu açıktır. Böyle bir araştırmada anahtar adım, bu olguyu yönlendiren önemli kuvvetleri belirlemektir. Onun için, şehirlerin ekonomik rollerini irdeleyen üretim faktörleri ve tarzları, yani *teknoloji, demografi* ve *pazar fonksiyonu* üzerinde dikkatlerin yoğunlaştırılması gerekmektedir.[16]

Feodalite döneminde şehirler, gerekli mal değişimi alanlarıydı. Hattâ temel olarak tarım ekonomilerinin geçerli olduğu zamanlarda bile, yerleşim alanları arasında bir özerklik söz konusu değildi. Daha sonraları uzak mesafe ticâretinin ve üretiminin gelişmesi, şehirli seçkinlere, ticarî kapital sağlamak ve üretim organizatörlüğü yapmak gibi görevler verdi. Ticarî kapitalizmin gelişmesi çağında şehirler, yeni alanlara kayan dünya ekonomisinin sınırları içinde çoğaldılar ve çeşitli fonksiyonları üstlenerek kendi aralarında kademelendiler. Bu bağlamda, şehirler üzerinde yapılan araştırmalarda sağlıklı analizlere olanak sağlayabilecek iki model önerilebilir ve bu modellere göre saptamalar yapılabilir:

a) İlk model, şehrin çevresindeki alana ekonomik, idarî veya kültürel açılardan özel hizmetlerle destek verdiği bir merkezî yer olduğudur. Buna bir bölge içinde bir noktada yoğunlaşma da diyebiliriz. Doğal olarak, bu yoğunlaşma noktasının belirmesini hazırlayan bütün etmenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Neden ve nasıl böyle bir yoğunlaşma noktası oluşmuştur ve neden orada oluşmuştur? Bu soruları cevapladıktan sonra, ayrıca bu tür merkezler arasında bir kademelenme de söz konusudur. Bu modele *Merkezî Yer Sistemleri Modeli* demek mümkündür.[17]

b) Yukarıdaki açıklamalara rağmen, şehirleri yalnızca bölgesel bir biçim içinde dizilmiş noktalar olarak algılayamayız. Aynı zamanda şehirler,

---

15 *Kır* ile *şehir* arasındaki ilişki için *bkz.* Tekeli, İlhan, On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire-A Settlement Models Approach, *Etudes Balkanique* VIII/2 (1972), s. 46-72.

16 Faroqhi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650,* London 1984.

17 Hohenberg, P. M., *age,* s. 4.

bölgenin ve ülkenin ötesindeki ticâret, iletişim ve etki ağına da bağlıdırlar. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak bir analiz modelini *Yol Ağı Sistemi* diye açıklayabiliriz.[18] Bu modele örnek olmak üzere, hem geçmişten, hem günümüzden; hem Batı'dan hem Doğu'dan tipik ilişki yumaklarını sergilemek mümkündür.[19] Örneğin, Batı'dan bir örnek olarak, Bordeaux'yu ele alırsak, onun etkinliklerini anlayabilmek, durgunluk ve gelişmesinin nedenlerini irdeleyebilmek için, sadece şehrin kendisine veya güneybatı bölgesindeki merkezî rolüne bakmak yeterli değildir. O, doğuda Toulouse, kuzeyde Nantes ile etkileşim içindedir. Ayrıca, Bordeaux, uzun bir zaman içinde şarap, hububât, balık, şeker, yağ gibi maddelerin akışını gözlediğimiz uluslararası ticâret ağının önemli bir halkası olmuştur. Şehir içindeki gelişimi izleyebilmek için, Londra'ya Antiller'e veya Afrika'ya, hattâ Levant ve Baltık sahillerine göz atmamız gerekir. Bölge analizleri yaparken, merkezlerin sıralanışını bilmek zorundayız. Öyle ki, bu ağ içinde şehir yol sistemi, çevresine ve bağlantılı olduğu yerlere göre biçimlenir.

Mekândaki rollerin belirlenmesine olanak sağlayan bu iki sistem modelinin irdelenmesi yanında, şehir araştırmalarına yeni boyutlar kazandıracak daha başka hususlar da vardır.

c) Bakılacak bir başka yön, şehirleşmenin siyasal boyutudur. Millî devletler ve imparatorluklar, dünya ölçeğinde ve bölgesel ölçekte birleştirici rol oynamışlardır. Şehirlerarası ilişkilerden, merkezî siyasal kuvvetin gelişimine geçiş karışık bir süreç oluşturur. Şehirli seçkinler, monarkların hem dostu, hem düşmanı, hem rakibi, hem de temsilcisi olmuşlardır. Tabiî bu ilişkiler, zamandan zamana ve bölgeden bölgeye değişiklikler gösterir.[20]

d) Şehirle şehri ve bağlı bulunduğu sistemi bağlayan kanallar boyunca hareket eden itici güçler, sadece *servet* ve *otorite* değildir. Aynı zamanda

---

18 Hohenberg, P. M., *age*, s. 5.

19 Faroqhi, S., *age*, s. 12-14'de Anadolu yol ağının geniş bir bölge ve dünya içindeki bağlantılarını açıklamaktadır.

20 Batı'da XV. yüzyıldan itibaren millî monarşilerin kurulması üzerine modern Avrupa milletlerinin ortaya çıkış süreci başlamıştı. Bu aşamada şehirler, sosyal, ekonomik ilişkilerin bütünleşmesinde önemli roller oynadılar. Doğu'da ise imparatorlukların merkezî otoritelerinin zayıfladığı anlarda, aslında onun şehirdeki önemli bir uygulayıcı organı olan kurumlar ve özellikle mahalli seçkinler, kendi bölgelerinin genel güven ve düzeninin sağlanmasında fonksiyonel oldular.

kültürel mesajlar söz konusudur ve şehirler daima kültürel değişimin merkezleri olarak da hizmet etmişlerdir.[21]

Buraya kadar anlatılanlarla, şehir tarihi araştırmalarında göz ardı edilmemesi gereken noktaları belirlemek amacıyla, sorunun teorik çerçevesi üzerinde durulmuştur. Açıktır ki, bu çerçevede yapılacak bir tarih araştırması, bizi yalnız şehirlerin tarihine ilişkin bilgilerle donatmayacak, aynı zamanda genel tarihsel gelişmenin çeşitli yönlerini bir bütünlük içinde önümüze sere bilecektir. Tabiî tarihsel araştırmanın sağlıklılık derecesi, ulaşılabilecek belgelerin varlığına bağlıdır. Sözün burasında, ikinci aşamada açıklanması zorunlu olan, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının bu teorik şemaya hangi ölçüde uyduğunun ya da uymadığının irdelenmesidir.

Türkiye'deki şehir hayatına ilişkin tarih araştırmalarının belli başlı ölçütler esas alınarak belirlenecek dönemler içinde plânlanıp sürdürülmesi gerekmiştir. Zira, böyle bir ayrım yapmaksızın uzun bir geçmişin gelişmelerini izlemek, metodolojik açıdan mümkün değildir. Konuya bu şekilde bakıldığında, Anadolu'daki yerleşimi etkileyen şu farklı dönemleri sıralamak mümkündür:

a) Konumuz Osmanlı dönemi olduğundan dolayı, kendi içinde ayrımları olmasına rağmen bir bütün olarak ele alınması gerektiği düşünülen Osmanlı öncesi Anadolu yerleşim tarihi,

b) Osmanlı klâsik dönemindeki mekân organizasyonu,

c) Post-klâsik denilen ve XVII ve XVIII. yüzyıllardaki yeni şartların ortaya çıkmasıyla başlayan değişim dönemi,

d) Osmanlı düzeninin Batı etkisine açıldığı ve yeni uygulamaların görüldüğü XIX. yüzyıl ve sonrası,

e) Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren, iç pazar bütünleşmesinin sağlandığı dönem,

f) İkinci Dünya Savaşı sonrasının hızlı şehirleşme dönemi.[22]

Konunun böyle uzun bir perspektif içinde incelenmesi, şehir hayatının temel belirleyicilerinin daha kolay kavranmasına yardım edecektir. Bu ayrımlar içinde, esas olarak Osmanlı klâsik düzeni dediğimiz XVI. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarıyla ortaya çıkardığı

---

21 Hohenberg, P. M., *age*, s. 5-7.

22 Tekeli, İlhan, Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara 1982, s. II.

kültür ortamının incelenmesi ağırlık taşımaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmaların büyük bölümü de bu zaman diliminin sınırları içinde kalmaktadır. Bu hem bu dönemin öneminden, hem de bu döneme ilişkin belgelerin özellikle XVI. yüzyıl içinde yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Bu dönemler içinde yapılan araştırmaları irdelerken, ilkin bu araştırmalarda, biraz önce üzerinde durulan teorik çerçevede açıklanmaya çalışılan hangi sorunlar yol gösterici olmuştur? Diğer bir deyişle, teorik şemanın hangi yönleri araştırıcılara konu teşkil etmiştir? Bunu saptamaya çalışırken, bir alt seviyede yeni birtakım noktalara da değinmek gerekecektir.

Dönemler ve bu dönemlere ilişkin sorunlar, daha alt seviyede çeşitlenmektedir. Bilindiği gibi, 1500-1600 yılları arasında Anadolu nüfusunda büyük bir artışın vuku bulduğu, yapılan araştırmalar sonucunda belirlenmiştir.[23] XVI. yüzyılda Akdeniz toplumlarının durumuyla ilgilenen bilim insanları,[24] İspanya, İtalya ve Güney Fransa'daki gelişmeler arasındaki paralelliğe dikkati çekerler ve XVI. yüzyılı demografik ve ekonomik büyümenin gözlendiği bir dönem olarak yorumlarlar.[25] Bizde de bu konuda yapılan araştırmalarla, bu demografik gelişmenin boyutları gösterilmek istenmiştir. Aynı sıralarda Anadolu'da ortaya çıkan hızlı şehirleşme, bu genel eğilimin bir parçası olarak düşünülmelidir.[26] Diğer taraftan, bu havzada ekonomik konjonktürün tersine çevrilmesi ve canlılığın sona ermesi, Avrupa merkezli bir tartışmanın konusu olmuştur. Birçok bilim insanı, yüzyılın sonundaki kriz konusunda mutabıktır, yalnızca krizin havzanın çeşitli yörelerindeki başlangıç zamanıyla ilgili tartışırlar.[27] Braudel'in Akdeniz dünyasına ilişkin ünlü kitabının ilk baskısında önerilen 1580 yılları, artık daha az önemsenmekte ve krizin 1650, hattâ 1680'lere kaydığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte diğer araştırıcılar, en azından Avrupa'nın özellikle kuzeyindeki ülkelerde bir krizin yaşandığı düşüncesini reddetmektedirler.[28]

---

23 Barkan, Ömer Lütfi, Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Gook, London 1970, s. 168 vd.

24 Faroqhi, S., *age*, s. 1.

25 Barkan, Ö. L., *agm*, s. 170.

26 Barkan, Ö. L., *agm*, s. 170 vd.

27 Faroqhi, S., *age*, s. 1.

28 Faroqhi, S., *age*, s. 1 vd.

Genelde Akdeniz havzasındaki büyük boyutlu ekonomik kriz, Hollanda gemilerinin Afrika yolunu tercih etmeleriyle ilgilidir. Hollandalı ve İngiliz tâcirler, geçmişte kısmen de olsa Mısır yoluyla ithal ettikleri baharat ve diğer metaları, bu yolla getirmeye başlamışlardır.[29] Akdeniz dünyasının temel ticarî ilişkilerinin gerileyişi, bundan sonra başlamış olmalıdır. Araştırmalar, aynı sıralarda Osmanlı tekstil sanayiinde güçlüklerle karşılaşıldığını göstermektedir.

XVII. yüzyılın başlarındaki bu gelişme, fiyat devriminin dolaylı bir sonucu olarak da yorumlanmıştır ve bunun Osmanlı Devleti'ndeki yankıları, Barkan, İnalcık ve Akdağ tarafından araştırılmıştır. Amerikan gümüşünün neden olduğu sanılan bu gelişme, Osmanlı mâliyesini de derinden etkileyecektir. Fakat maalesef İmparatorluğa doğrudan doğruya gelen değerli madenin miktarı hakkında somut verilere sahip değiliz. Osmanlı mâliyesi vergilendirme sınırlarını yükseltirken, bunun köylü ve üretici üzerindeki ağır etkileri hissedilmiş, fakat gerçekte Osmanlı hazînesinin vergi reel değerleri, paranın değerindeki düşüş nedeniyle azalmıştır.[30] Bunlara ilâveten hammadde ve yiyecek fiyatları, idarî müdahaleler ve diğer faktörler tarafından kontrol edildiğinden dolayı, İmparatorluğun daha kolay ulaşılabilir bölgeleri, Avrupalı tâcirler için bu maddelerin çekici kaynakları durumuna geldi. Bu husus, esasen İran'dan ithal edilen fakat Anadolu'da da üretimi artmaya başlayan ipek için de kısmen geçerliydi. Daha az ölçüde pamuk, tiftik, deri ve hattâ buğday da aranan metalar arasındaydılar.

Loncalar geleneksel düzeni içinde bu yeni şartlara uyum sağlayamadı. Bu şartlar altında Bursa, Selanik, Ankara gibi merkezlerde üretim düştü.[31]

Ancak, bu genel gelişmeden doğan şartların egemen olduğu ortamda göz ardı edilmemesi gereken özel durumlar da vardır. Örneğin, Osmanlı sultanlarının ülkeye ulaşan Hind mallarının miktarını artırmaya çalışmalarına rağmen, Anadolu şehirleri ve İstanbul, bu ticâret Asya ve özellikle Hindistan gibi uzak diyarlarla ilgili olduğu için ikinci plânda kaldılar. İskenderiye ve Haleb bu ticâret ile daha yakından ilgiliydiler ve kesintiden en çok onlar etkilendiler. Bu dönemde Anadolu ve Balkan şehirlerinin nüfusu

---

29 Faroqhi, S., *age*, s. 2.

30 Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi* II, s. 361 vd.

31 Faroqhi, S., *age*, s. 2.

hızla artarken, Haleb nüfus kaybına uğramış olmalıdır.[32] Bu hususu, sadece Osmanlı fetihlerinin yönüyle açıklamak mümkün değildir.

Bununla birlikte, Raymond'un çalışması göstermiştir ki, XVII. yüzyıldan itibaren Arabistan kahvesinin Mısır'a ithali, büyük bir ticâret sektörünün gelişmesine sebep olmuştur.[33] Bu ticâret, Kahire'nin transit ticârette önem kazanmasına ve bu önemini, Avrupa kolonisi ülkelerin rekabetinin çok kuvvetlendiği XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmesine neden olmuştur. Muhakkak ki, Mısırlı tâcirlerin bu ticâretteki rolleri pasiftir. Büyük organizasyonun içine girebilecek bir güce ulaştıklarını belgeler yansıtmamaktadırlar. Bütün bu açıklamaların gösterdiği şudur: Genel eğilimler ve değişimler içinde, farklı mekânların özel durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde, iyi değerlendirmeler yapmak mümkün olmayabilir. Örneğin, yukarıda anlattığımız deniz ticâret yollarının değişiminin ekonomik hayat ve özellikle Anadolu şehirleri üzerindeki etkisi, herhalde büyütülmüş olmalıdır. Bu gelişmeden Kayseri veya Konya'nın etkilendiğine ilişkin pek az kanıt vardır.[34] Ayrıca Post-klâsik dönemi ticâretiyle ilgili Mehmet Genç'in verileri, bu dönemde çeşitli sektörlerde Anadolu sanayi ve ticâretinin en azından yüzyılın ilk yarısında büyüme gösterdiği biçimindedir.[35]

Buraya kadar anlattıklarımın sonucunda, Osmanlı şehir tarihi araştırmaları üzerindeki gözlemlerimi şöyle sıralamak istiyorum:

1. Barkan, İnalcık ve Akdağ'ın öncülüğünde Osmanlı sosyal ve iktisat tarihi üzerindeki çalışmalar, özellikle Osmanlı klâsik döneminin XVI. yüzyılı üzerinde yoğunlaşmıştır.[36] Osmanlı kurumlarının fonksiyonlarını ortaya koyan araştırmaların ardından sosyal hayatın faaliyetlerine inilmesi, ister istemez Osmanlı dönemi şehirlerini de gündeme getirmiş ve bu yolla

32 Barkan, Ö. L., *agm*, s. 170.

33 Faroqhi, S., *age*, s. 3.

34 Faroqhi, S., *age*, s. 3.

35 Genç, Mehmet, 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları II/2* (1981), s. 33-77.

36 Ömer Lütfi Barkan'ın bibliyografyası için bkz. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980; Halil İnalcık'ın bibliyografyası için bkz. *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* 10 (1986), s. V-XVI; Akdağ'ın konuya ilişkin çalışmalarından önemli olan ikisi, *Celâli İsyanları 1550-1603*, Ankara 1963 ve *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I-II*, Ankara 1971.

şehir tarihi araştırmaları dikkatleri çekmeye başlamıştır.[37] Ancak, dayanılan kaynak gruplarının yönlendirici etkisi olmakla birlikte, şehir tarihi üzerindeki araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin yarattığı mekân birliği içinde, daha önce sözünü ettiğim teorik çerçevenin belirleyici esaslarına uyulmaksızın münferit çalışmalar biçiminde gelişmiştir. Diğer bir deyişle, bu teorik çerçevenin içinde geliştirilmesi mümkün modellere uyularak Anadolu'yu, Rumeli'yi Osmanlı sınırları içindeki diğer Ortadoğu bölgelerini ve sonuçta tüm Osmanlı ülkesini, o zamanın bilinen dünyası içine yerleştirerek gerek merkezî yer teorileri, gerekse yol ağı sistemleri açısından irdeleyecek ve bu irdelemenin sevk edici esasları doğrultusunda araştırma alanlarını koordineli bir biçimde belirleyecek çalışmalar yapılmamıştır. Oysa böyle eşgüdümlü ve hangi problemlere eğilmek gerektiğinin bilincinde olarak yapılacak araştırmalarla, şehirlerin belli alanlarda kendi aralarında kademelenmesinin saptaması yapılabilir, İmparatorluğun idarî, malî, askerî örgütlenmesi ile bu açıdan bağıntı aranabilirdi.[38] Örneğin bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde yönetim örgütlenmesi ile çakışan ve belirli yönetim birimlerine (eyâlet, sancak, kazâ) merkezlik yapan şehir ve kasabaların envanteri çıkarılmış, harita üzerindeki değerlendirmeler yapılmış değildir.

Teorik modellerde olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli şehirlerinin hangi kademede menşelerinin çok eskilere gittiğini, hangilerinin Osmanlı döneminin gelişmelerine paralel bir büyüme içine girdiğini ortaya koymak mümkün olabilirdi. Bu konuda da doyurucu çalışmaların sayısı çok değildir.

2. Münferit çalışmalar, böyle bir sevk edici, bütünlüğe götürücü teorik çerçevede ele alınmadığından dolayı, yukarıda sözü edilen XVI. yüzyılın sonlarındaki gelişmelere somut bilgiler getiren katkılar olmak durumunda da değillerdir. Mekân analizlerinde, birbirlerinden bağımsız olarak hazırlandıkları için, birçok tekrarlar vardır. Ancak mahallî ve zaman zaman bağlı bulundukları siyasal ve ekonomik yapıya ilişkin değerli bilgiler içermektedirler.

3. Belirli bir süreç içindeki değişimi gösteren araştırma özelliğini taşımaktan ziyade, çeşitli beldelerin belirli dönemlerdeki durumlarını açık-

---

37 Şehircilikle ilgili geniş bir bibliyografya için bkz. Faroqhi, S., *age.*

38 Bu konuda yapılmış kuramsal bir çalışma İlhan Tekeli'ye aittir: *On Instituttonalized...*

layıcı niteliktedirler. Yukarıda sözü edilen genel dönemeçlerin belirlediği zaman kesitlerinde ele alınan bir yerleşim alanının hangi değişiklikleri gösterdiğini saptayan bütünleyici çalışmalara yönelmekte gecikildiği için, yine biraz önce üzerinde durduğum genel gelişme eğrileri içinde özel durumları yakalayabilecek, ayrıntılı çalışmalar da daha ilerideki zamanlara kalmış durumdadır.

4. Osmanlı şehir tarihlerinin önemli bir problematiği de, bu çalışma alanında başvurulacak bilgi kaynağı durumundaki belgelerdir. Bilindiği gibi, bu vadideki çalışmalar başlıca şu kaynak gruplarına inilerek yapılmaktadır:

a) Başta seyahatnâmeler, özel tarihler olmak üzere her çeşit kütüphâne malzemesi,

b) Bugün varlıklarını, en azından kalıntı biçiminde de olsa koruyabilmiş mimarî malzeme,

c) Kendi dönemlerinde resmî belge olarak kullanıldıkları için bugün arşivlere intikal etmiş durumda bulunan, bu konuda en geniş bilgileri veren belge koleksiyonları.

Bu belgelerin ince eleştirisi, şehir tarihi araştırmalarının değerli yanlarını gösterdiği kadar, neden ve nasıl bazı sınırlamaların içinde bulunduklarını da gösterecektir. Örnek olmak üzere, bunlardan bazılarına değinmek istiyorum:

Bilindiği gibi, tarihçi kullandığı belgelerin niteliklerini iyi bilmek, onların sundukları bilgileri ayrıntılı bir eleştiriden geçirerek gerçeğe ulaşmak zorundadır. O nedenle, yukarıda gruplanan belgelerin her bölümü, böyle bir işlemden geçirilerek değerlendirilir. Bizim araştırma alanımızda, bu belge gruplarından üçüncüsü, yani arşiv malzemesi, en fazla ve en düzenli bilgileri vermek durumundadırlar ve bunların arasında da çeşitli koleksiyonlar vardır. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarına kadar düzenli tutulduklarını gördüğümüz ve ilk örneklerine en eski tarih itibariyle II. Murad'dan itibaren rastladığımız, fakat Kanûnî ile III. Mehmed'in saltanat dönemleri arasında en çok sayıda malik olduğumuz *tahrîr defterleri* bu açıdan büyük değer taşırlar.[39] Çünkü, İmparatorluğun temel politikalarını bir arada

39 Bugün büyük bölümü Başbakanlık Arşivi'nde, bir kısmı da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde saklanan bu defterlerin sayısı yüzlerle ifade edilmektedir. Bkz. Çetin, Attilâ, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, s. 83-III.

uygulamaya olanak veren *timâr sistemi*'ni hayata geçirebilmek için düzenlenmişlerdir. Timâr sistemi sayesinde devlet, askerî, malî, idarî ve ziraî politikalarını bir arada uygulayan bir düzen yarattığından dolayı, bu sistemin temel belgeleri olan bu defterlerden sözü edilen alanlara ilişkin son derece değerli bilgiler edinilebilmektedir. Örneğin, bu defterlerin düzenlenmesi, *tahrîr* denilen bir sayım sonucu gerçekleştiği için, bunlardan, çok ayrıntılı istatistik bilgiler derlemek de mümkündür. Bu defterler sayesinde Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminin bütün inceliklerine ulaşılabildiği gibi, taşra atlı ordusunu, malî düzenini, devlete vergi vermekle yükümlü nüfusunu, devlete ödenmesi gereken vergileri ve niteliklerini, timâr sistemi içinde uygulanan havale usûlü gereği hangi tür tasarrufların bulunduğunu belirleme imkânları vardır. Tabiî bütün bu sözü edilen hususlar, defterlerin düzenlendiği klâsik dönem için geçerlidir. Ancak, bu defterler üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapanlar, bu son derece değerli belgelerin ***belli bir zaman kesitinde durum tespiti yapmak imkânını*** veren değerlerinin yanında, bütün tarihsel olgular gibi, şehir hayatının çeşitli veçhelerinin de bir süreç içinde vuku bulduğu göz önünde bulundurulursa, bu süreç içindeki gelişmeyi gözleme olanağını vermede aynı cömertliğe sahip görünmediklerini hemen anlayacaklardır. Zira, bu değerli belgelerin bu açıdan kimi olumsuz özellikleri de vardır. Bu bakımdan bu defterleri kullanırken, teknik açıdan şu hususları bilmek durumundayız:

a) Bu defterler, *timâr tevcîhi* için düzenlenmişlerdir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde *timâr*, birtakım hizmetler ve yükümlülükler karşılığı olarak, bazı gelir kaynaklarının *dirlik* adı altında devlet görevlilerine ve sipâhîlere tevcîhi anlamına gelir. Yani, devlet kendisine ait olan bazı vergi gelirlerini, merkezî hazîneye intikal ettirmeden, kaynağında görevlilere havale etmektedir. Dirliğin büyüklüğü, üstlenilen görevin niteliği ve durumu ile ilgilidir. Bu bakımdan *timâr* olarak tahsis edilen dirlikler gelir açısından çeşitli büyüklükte tespit edilmişler ve zaman içinde *terakkî* adı verilen artırmalarla çoğaltılmışlar veya ölümler ve ayrılmalar nedeniyle, sipâhînin oğullarına intikali hâlinde, *timâr*ın özüne, *kılıç timâr* tabir edilen ilk biçimine dönülmüştür. Bu uygulamada, tahrîr defterlerinden ister *mufassal* adı verilen ayrıntılı sayımların sonuçlarını ihtiva edeninde, isterse *icmal* veya *mücmel* diye adlandırılan, dirliklerin sipâhîlere dağılımını ve tevcîhini göstereninde olsun, tüm değerler gösterilirken, zaman için-

deki dalgalanmalara pek özen gösterilmemiştir. Çünkü bu defterlerde belirtilen değerlerin oluşturduğu timârlar, hazîne tarafından değil, sahipleri tarafından tasarruf edilmektedirler. Âdetâ, bu defterler timâr sisteminin uygulanmasında, ülkenin belirli bir dönemdeki genel durumunu ve buna dayalı olarak da belirlenen timârların birbirlerine göre sıralanışını gösteren çerçeve siciller niteliğindedir. Bu bakımdan, zaten belirli aralıklarla yapılan *tahrîrler* sonucu derlenen bu defterlerde, bazen birbirinden tarih bakımından hayli uzak olanlarında aynı değerlere rastlanabilmektedir.[40] Böylesine uzun bir zaman içinde, hele XVI. yüzyılın sonlarında enflasyonist eğilimlerin fazla belirgin olduğu dönemlerde, üretim miktarlarında değişme olmadığı varsayılsa bile, akçenin değerindeki değişikliklerin dahi yansımamış olması, bu yargımızın delilleridir. O nedenle, muayyen bir zamanda birer ekonomik gösterge olarak kaydedildikleri muhakkak olan bu verilerin, ekonomik gelişmeyi belirtme açısından pek yararlı olmadıkları açıktır.[41]

b) Diğer yandan, bu defterlerin bu çerçeve değerler niteliği taşıması, zaman zaman dirlik tevcîh oranları üzerinde oynamalara da olanak vermiş; kimi nüfûzlu görevliler, bu defterlerin gösterdiklerinin ötesinde tahsisata sahip olabilmişlerdir. Bunu, XVII. yüzyılın ilginç nasîhatnâmelerinden biri olan *Hırzü'l-Mülûk*[42] şöyle anlatmaktadır:

"... saltanatın bekası adâlet ve yarar asker iledür ve askerün tâbi' olması istihkaklarına göre dirlik virilmekledür ve bu vechile riayet olunmağa vâfir

---

40 Başbakanlık Arşivi'ndeki 166 ve 198 no'lu tahrîr defterleri ile 1289 no'lu Mâliyeden Müdevver Defter'den derlenen bilgiler bize H. 937 (M. 1530-I) ve H. 946 (M. 1539), H. 980 (M. 1572) tarihlerinde Bursa'ya ait 14 büyük mukâta'anın yıllık değerlerinin hiçbir değişiklik göstermediğini belgelemektedirler. Bkz. Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 1979, (Basılmamış Doçentlik Tezi) . [Metin boyunca referans verilecek olan bu tez "Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliği'ne Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya" adıyla, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları (Ankara 1995) ve ikinci baskısı Tarih Vakfı Yurt Yayınları (İstanbul 2012) tarafından olacak şekilde kitaplaştırılmıştır.]

41 Bu tarihler arasında yalnızca para değerindeki değişiklikler için bkz. Ergenç, Ö., XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler, *Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar Özel Sayısı, Ankara 1979, s. 86-97.

42 *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetab, Kitâbu Mesâlihil-Müslimîn, Hırzü'l-Mülûk*, yay. Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 176 vd.

memleket ve müstevfî hazîne gerekdür ki ba'zısına ulûfe ve ba'zısına zeâmet ve timâr ve şâir âlî mansablar virile. Bu takdirce memâlik-i mahrûsede vâki' olan kasabalar ve karyelerün ekseri havâss-ı hümâyûn ve zeâmet ve timârlar olmak lâzım iken şimdiki halde ekseri vakf ve mülk olub zeâmet ve kılıc timârlar cüz'î kalmışdır".

"... vezîr-i a'zam oldukdan sonra, felekde bir nâm komağa mukayyed olmayub hemân fırsat el virmişken kendümüze vâfir karyeler temlik itdirelüm, kimin vakf idüb ve kimi evlâdumuza kalsun diyü bu sevda ile vilâyeti yazdırmağa mübaşeret idüb gönderdükleri kâtiblere muhkem tehbîh iderler ki kendümüze ba'zı karyeler temlik itdirmek isterüz, gerekdür ki yazdığınuz yerlerde etrafı vâsi mahsûllü karyeleri kimini bin beş yüz akçeye ve kimini bin akçeye ve ba'zı a'lâ mezra'ları üçer dörder yüz akçeye yazasın diyü ısmarlamağın onlar dahî tek hidmet yanaşduralum diyü bir kuru iltifata dinün ve imanın satub.... defterin südde-i sa'âdete götürdüklerinde ol asıl karyeleri telhis idüb pâye-i şerire gönderdükde onlar dahî görürlerdi ki yazuları cüz'î birkaç karye ve mezra'dır, çok nesne değil diyü temlik buyururlardı..."

"... cemi tekâlifden muaf ve müsellem oldukları içün ekseri temlîk olunan karyeye gelüb mütemekkin olub, iki üç yılın içinde ol karye bir kasaba gibi olub defterde yazusu bin veya bin beş yüz akçe iken elli altmış bin belki dahî ziyâde mahsûl virür birer a'lâ karye olur. Sâir karyeler ve mezra'lar dahî bu minval üzeredür ve hâsları dahî zahiren on iki kerre yüz bindir. Amma elli altmış yüke belki dahî ziyâdeye mütehammildir zira ekseri hâsları Venedik'e karîb olan derya kenarında olmağın hâsıl olan terekeleri, voyvodaları gemilere tahmîl idüb Venedik'e ve şâir küffar-ı hâksâra her kilesini ikişer filoriye dahî ziyâdeye satarlar ve iç illerde olan hâsları karyeleri dahî üçer dörder yazusuna mütehammildir. Bu takdirce bilfiil vezîr-i a'zam hazretleri kullarınun hâsları mahsûlü ile evkâf ve emlâki mahsûlü cümle yeniçeri kullarınun mevâcibine kifayet itmek değil dahî aşuru gider..."

Hırzü'l-Mülûk'da anlatılanların doğruluk derecesini sınayan bir araştırma yapılmamıştır. Ancak, bizim tahrîr defterleri üzerindeki çalışmalarımız, bu anlatılanlarda doğruluk payının büyük olduğunu düşündürmektedir. Örneğin, Ankara Sancağı içinde, yaklaşık sancağın tarım alanları-

nın 1/5'ini kaplayan ve 325 Yörük yurdunu içine alan Büyük ve Küçük Haymanalar, XVI. yüzyılın sonlarında sadrazâmlara hâs olarak tevcîh edilmektedir.[43] Sadrazâmların dirliklerinin toplam mahsûl değerini bu tür layihalar XVI. yüzyıl için on iki kerre yüz bin akçe, yani 1.200.000 akçe olarak gösteriyorlar.[44] Oysa, 1589 ile 1598 tarihleri arasında sadrazâm hâslarından Haymanalar'ın sadece öşr gelirleri 1.200.000 akçenin üstündedir.[45] Bu bize, diğer hâs bölgeleri ve vergileriyle birlikte çok daha büyük meblâğlara ulaşılacağını gösterir. Nitekim, Hüdâvendigâr livâsı defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar da bize, bu livâdaki havâss-ı hümâyûna dâhil mukâta'aların, defterlerdeki değerleriyle, iltizâm kayıtları arasında büyük farklılıkların bulunduğunu göstermiştir.[46] Bütün bunlar bize, tahrîr defterlerinin bazı yönlerden çok değerli bilgiler vermelerine rağmen, bazı yönlerden de gerçeği yansıtmadıklarını göstermektedir.[47]

Diğer yandan, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarını ilgilendiren bir diğer husus, Osmanlı Devleti'nin XVII. ve daha sonra da XVIII. yüzyılda klâsik sistemlerini uygularken gösterdiği değişikliklerdir. Timâr sistemi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren karşılaştığı yeni şartların etkisiyle, tam olarak uygulanamaz duruma düşmüştür. Bu nedenle, eskiden fetih zamanlarında ve genellikle otuzar yıllık aralarla yapılagelmekte olan tahrîrler uygulamadan kalkmıştır. Bu nedenle, tahrîr defterleri, XV. yüzyıla ilişkin belgelerin elimize geçenlerinin azlığı da dikkate alınırsa, bütünüyle XVI. yüzyıla mahsus olmaktadır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda, daha önceki dönemde, tahrîr defterlerinden edindiğimiz belgeleri, başka tür mâliye kayıtlarından edinmek zorunluluğu vardır. Fakat, bunlar genellikle *avârız-hâne* kayıtlarıdır ve avârız-hânesi diye adlandırılan ve avârız vergisi tarhında esas

---

43 Ergenç, Ö., 1600-1615 yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 145-168.

44 Yücel, Yaşar, *age*, s. 178.

45 Ergenç, Ö., *agm*, s. 147 vd.

46 Başbakanlık Arşivi, Tapu *Def.* no: 489, s. 14-15'deki kayıt aynen şöyledir: "*an hâshây-ı Düstûr-i Mükerrem Hazreti Mahmud Paşa:* Tâife-i Haymane-i Büzurg ve Kuçek gayri ez Haymane-i Aydınbeglü der livâ-i Ankara: Adet-i ağnam ve Öşr-i gallât ve bâd-i hava ve cürm ü cinayet ve arûsiyye ve beytü'l-mâl ve mâl-i gâib ve yava ve kaçgun müjdegânî-i abd-ı abık ve tâpû-i zemîn: Hasale: 190.000, 15 R.Evvel 977 (1569)".

47 Yer adı, taşra örgütlenmesi, timâr rejiminin uygulanışı bakımından değerli bilgiler taşımasına karşılık bu defterler, bir gelişmeyi gösterme bakımından dikkatli davranmayı gerektirecek özelliktedirler.

alınan bu birimler gerçek hânelere tekabül etmemekte, bölge ve beldelerin durumuna göre 3, 5, 7, bazen 9 gerçek hâneden oluşan bir itibarî hâne niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan avârız-hânesi kayıtları, demografik, malî, ekonomik tahminler ve değerlendirmeler yaparken, bizi daha karmaşık bir durum karşısında bırakmakta ve gerçeğe tam olarak ulaşmamızı engellemektedir.[48] Çünkü, her beldede avârız-hânesi birimlerinin oluşmasında hangi kriterlerin esas alındığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu nedenle de 1830'lara kadar, Osmanlı demografi araştırmalarında sağlıklı biçimde dayanabileceğimiz koleksiyonlar bulunmamaktadır.

Buna ilâveten, timâr sisteminin uygulamasındaki zorluklar, geleneksel uygulamanın öteki kanadına, yani daha önceleri timâr sistemi içine yerleştirilemeyen gelirler için çokça başvurulan ***iltizâm usûlü***ne ağırlık verilmesini gerektirmiştir.[49] ***İltizâm usûlü***nün, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, mâlikâne diye adlandırılan bir yöntemle ihale edilir şekle dönüşmesiyle, bu dönemin verileri bizim için daha müphem hâle gelmiştir.[50]

Bilindiği gibi, 1695 yılında, Osmanlı Devleti'nde, savaş ekonomisinin zorluklarını bir ölçüde hafifletebilmek, hazînenin nakit ihtiyacını karşılayabilmek üzere, mukâta'aların iltizâma verilmesinde mâlikâne uygulamasına geçildi. Buna göre, mukâta'alar, devletin istediği koşulları yerine getirebilecek mültezimlere ***kayd-ı hayât*** şartıyla verilmeye başlandı. Böylece sürekli bir biçimde bir mukâta'anın tasarrufunu, yani o mukâta'aya konu olan vergilerin toplanması hakkını üzerine alacak olan mültezim, bir yandan her yıl ***mâl*** adı altında hazîneye belirli bir meblâğ teslim edecekti. Fakat, bu yeni uygulamayla gelen bir başka ödeme de ***mu'accele*** nâmı altında, mukâta'anın yıllık net kârının zamana göre 2 ile 8 katı arasında değişen bir asgarî haddin müzayede ile belirlenmiş meblâğını hazîneye teslim etmekti.[51] Osmanlı mâliye literatüründe mu'accele adı verilen bu meblâğ, satışa sunulan vergi kaynağını, hayatının sonuna kadar iltizâm altında bulunduracak olan mültezimin gelecekte sağlayacağı nakdî avantajlara karşılık önceden yaptığı kâr ödeme oluyordu.

---

48 Barkan, Ö. L., Avârız madd., *İA*.

49 Genç, M., Osmanlı Mâliyesinde Malikâne Sistemi, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 231-292; Ergenç, Ö., XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri, *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* 10 (1986), s. 87 vd.

50 Genç, M., *Malikâne Sistemi*, s. 233.

51 Genç, M., *Malikâne Sistemi*, s. 231 vd.

Bu uygulamada, herhangi bir iktisadî faaliyetten alınan verginin fiilî hâsılatı zamana göre ne kadar artarsa artsın, bu hâsılatın hazîneye verilen bölümü mutlak miktar olarak değişmeden kalmakta ve bu iki değer arasında, biri değişebildiği, diğeri de değişmediği için, bir ilişki bulunmamaktadır. Bunun açık anlamı şudur, vergi hâsılatının iktisadî hayatın reel değerleri ile hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Meselâ, 1720 ile 1770 arasında ticâret hacminin % 400'den fazla artmış olduğu araştırmalarla tespit edilmiş Selanik Limanı'nın gümrük geliri ancak % 0,5 kadar artış göstermiştir.[52] Bu da tarih araştırmalarının bu dönem için önemli bir zorluğudur. Çünkü gerçek hayatın değerlerini, bu durumda mukâta'aların *mu'accele* değerleri üzerinde yapılacak işlemlerle saptamak gerekmekte, bu da somut açıklamalara olanak vermemektedir.

Buraya kadar anlattıklarımla, belirlemek istediğim, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının hangi doğrultularda yeni boyutlar kazanacağı; buna karşılık özellikle de kaynak açısından ne gibi zorluklarının bulunduğudur. Bunların iyi bilinmesi, araştırmaların sağlık derecesini artıracağı gibi, zaman kaybına neden olan tekrarları da önleyecektir.

---

52 Genç, M., *18 Yüzyıla Ait Mâliye Verileri*, s. 33 vd.

3) OSMANLI ŞEHİR TARİHİ ARAŞTIRMALARININ KURAMSAL ÇERÇEVESİ NASIL OLUŞTURULABİLİR?[1]

Hân'da, "*Doğu Şehri*" üzerinde yapılan çalışmalar ve bunların sonuçları, 1960'lı yıllarda Osmanlı tarihçilerini de bu konu üzerinde düşünmeye yöneltmiştir. Bunun birçok sebebi vardır. Bilindiği gibi Batılılar, Doğu'da Türkiye ve İran dışındaki ülkelerin çoğunu XX. yüzyılın başlarında egemenlikleri altına almışlar ve oralarda protektorluk yönetimi kurmuşlardır. Kuzey Afrika'da, Akdeniz'in doğusundaki Arap ülkelerinde bu durum açıklıkla görülür. Buralarda yönetimlerini başarılı kılmak için, bölgeyi tanıma ihtiyacıyla, her türlü araştırmayı yapmışlardır. Oryantalizmin sağladığı bilgi birikiminin önde gelen amacı, budur. Bu bağlamda İslâm dünyasındaki şehirler de başlıca araştırma alanlarından birisini oluşturmuştur. İslâm şehirlerini inceleyen Batılılar, genellikle kendi kültür bölgelerinin şehirleriyle kıyaslamalar yaptıkları için, ileri sürdükleri temel görüş, "*İslâm Şehri*"nin "*Batı Şehri*"nin özelliklerini taşımadığı, bu sebeple oradaki yerleşme birimlerine "*şehir*" denemeyeceği şeklindedir.[2] Osmanlı şehir tarihi

1 *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Erol Özvar-Arif Bilgin eds. İstanbul, 2008, s. 49-60.

2 "The Islamic City", *A colloquim in 1965 in London*, ed. A. H. Hourani and S. M. Stern, London, 1970, s. 12; "Middle Eastern Cities", *A Symposium on Ancient Islamic and Contemporary Middle Eastern Urbanism*, ed. I. M. Lapidus, California 1969. Kuramsal açıdan şehir tanımı için bkz. Max Weber, *The City*, New York 1966. Weber için "Batı Şehri"nin baskın özelliği yerleşiklerinin iradelerini kullanabilecekleri, şehre ait kurumların geliştirilmiş olmasıdır. Weber bu özelliği "kısmi otonomi" olarak açıklar ve bu kurumların görülmediğini söylediği "İslâm Şehri"ni ayrı bir kategoriye koyar. Weber'e göre şehir denilince, yerleşiklerinin işbölümüne tabi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi akla gelir. Böyle bir yerleşme birimini, sur, pazar yeri, kısmi otonomiye dayanan şehirsel yönetim kurumlarının binaları ve şehirlilerin genel toplanma yerleri karakterize eder.

araştırmalarına başlayanların ilk sorunu, bu görüşü irdelemek olmuştur. Denebilir ki, bu ilk araştırmalar, bir "*savunu*" gereksiniminin sonucudur. Ancak zamanla zengin Osmanlı kaynakları, bu konuda tarihçilerin önüne yeni ufuklar açmış, özellikle sömürgeleşmemiş bir ülkenin kültürüne daha nesnel bakmayı gündeme getirmiştir. Bu sebeple 1960'lı yıllardan bu yana bu vadide çok önemli çalışmalar yapılmış.ve zengin bir bilgi birikimine ulaşılmıştır.

Böyle olmakla birlikte, toplumsal bilimlerin bütün dallarında olduğu gibi, tarih alanında da görüşler değiştiği ve yeni ölçütlere göre geçmişin değerlendirilmesi yapıldığı için, günümüze değin şehirler, yönetsel, toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan yeniden incelemeye alınmıştır.[3] Bu süreç, devam etmektedir. İşte bu yazının amacı, yeni tarih yaklaşımlarını da göz önünde bulundurarak Osmanlı şehir tarihi araştırmalarında kuramsal çerçevenin nasıl belirlenebileceği sorusuna cevap aramaktır.

Bilindiği gibi "*şehir*"*in* çeşitli açılardan tanımları yapılmıştır. İlk akla gelen ve çok tekrarlanan tanım, demografik tabanlıdır. Genellikle nüfus yoğunluğu fazla olan ve yerleşiklerinin işbölümüne tâbi olarak tarım dışı üretimde bulundukları yerleşme alanları, "*şehir*" diye adlandırılmıştır. Bu kalabalık nüfus ve iş hayatında uzmanlaşma, şehirde yaşayanları kırsal alandakilerden farklı özelliklere kavuşturmuştur. Kırsal alanda, farklılaşmamış bir hayat tarzı, zümreleşme ve toplumsal açıdan tabakalaşma yokluğu ve birbirine benzer tarımsal meşgaleler söz konusuyken; şehirde yaşayanlar sözü edilen bu özelliklere göre farklılaşmışlardır. Bu bakımdan şehir, içinde yaşayanlarla birlikte, fizikî açıdan da değişiktir. Şehir, farklı işlevlere sahip bölümlerden oluşur. Aynı zamanda yerleşiklerinin yaşama mahalli olan "*mahalle*"*lere* bölünmüş, olmak bu yerleşme birimini karakterize eden en önemli özelliklerdendir.[4]

Bunun dışında şehirler, İçinde bulundukları daha genel siyasal ve toplumsal yapıların bir parçası olarak da çeşitli işlevler yüklenmişlerdir. Bu işlevlerin tümü, herhangi bir şehirde toplanabileceği gibi, bazı şehirler bunların bir veya birkaçını yerine getirir. Bunlar, yönetsel, askerî, ekonomik, kültürel işlevler olabilir. Bu bakımdan şehir araştırmaları ister çağdaş boyutta, ister tarihsel açıdan olsun hem yerleşme kuramları bakımından, hem

3 Toprak, Zafer, "Dünle Bugünü Örtüştüren Tarihçilik: Kent Tarihçiliği", *Kent Tarihçiliği*, İstanbul, 5-6 Mart 1994 Sempozyumu, İstanbul 1994.

4 Yörükan, A., *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara 1968.

de toplumsal ve kültürel yapılar yönünden önem taşır. Nitekim hem Doğu, hem de Batı kültürleri çevresinde "*şehir*", kültürü normlarının bütün boyutlarıyla ortaya çıktığı yer olarak tanımlanmış ve adı buradan gelmiştir. Onun için Osmanlı dönemi şehirleri hakkında da erken dönemlerden itibaren önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu konuda çok daha gerilere gitmeden XIX. yüzyılda modernleşmeyle birlikte Türk-Osmanlı şehirlerinin hem yönetimlerini, hem de genel görünümlerini temelden değiştirecek ve çağdaşlaştıracak girişimlerle birlikte, bu yerleşim alanlarının tarihsel süreçleri de ilgi alanına girmiş ve bu konuda büyük mesafe kat edilmiştir. Bu çalışmaların bir bölümü, doğrudan İstanbul'la ilgilidir. Çünkü, İstanbul modernleşme çabalarının görüldüğü ilk ve en önemli şehirdir. Burası için dikkat çeken çalışmalar yapanların başında *Vilayet Mektubçusu Osman Nuri Ergin* gelir. Ergin, bu araştırmalarının sonuçlarını ilk önce konferanslar şeklinde açıklamış, sonra bu konferans metinleri *Türk Şehirlerinin Tarihî İnkişâfı* adlı bir esere dönüşmüştür. Fakat onun en önemli eseri, daha çok bilgiyi ve nizamnameyi bir araya getirdiği *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*'sidir.[5] Osman Nuri Ergin, *Mecelle*'nin birinci cildinde, Türk şehirciliğinin tarihsel kökenlerini açıklayabilmek ve şehir kurumlarının hukukî niteliklerini gösterebilmek amacıyla, haklı bir tutumla, geniş perspektifli bir anlatımı tercih etmiştir. İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren dönem dönem İslâm kültür çevresinin şehirlerini ve şehir kurumlarını incelemiş, Osmanlı dönemine geldiği zaman da açıklamalarını doğrudan doğruya Osmanlı arşiv malzemesine dayandırmıştır. Eseri, birçok belgenin bütünüyle kullanıldığı, hacimli bir kitaba dönüşmüştür. Bu niteliklerinden dolayı Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının öncüsü olarak Osman Nuri'yi saygıyla anmak gerekir. Onun eserleri daha sonraki birçok araştırmacıya yol göstermiş ve öncülük etmiştir.

Osman Nuri'den bugüne kadar yapılan araştırmaların ulaştığı seviyeyi hafife almamak gerekir. Bu çalışmaların büyük bir bölümü arşiv malzemesine dayandığı için dikkate değer bir bilgi birikimi oluşturmuştur. Bu bilgi birikiminin ışığında hem doğrudan Osmanlı Devleti'nde şehre, hem de şehir-kır ilişkisine nasıl bakıldığına ışık tutacak sonuçlar alınmıştır. Böylece bu bilgilere bağlı olarak çağdaş yaklaşımlara dayalı açıklamaların eleştirisi olanaklı hâle gelmiştir. Bu yazıda, önce Osmanlı döneminin kır-şehir

5 Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye, I*, İstanbul 1922.

ilişkisine nasıl bakıldığına dair bilgiler verilecek; ondan sonra da ulaşılan bilgiler çerçevesinde yeni tarih yaklaşımlarının açıklamaları irdelenip bu alandaki çalışmaların kuramsal çerçevesinin ne olabileceği sorgulanacaktır.

I. Batı'da "*Doğu Şehri*" Hakkında Oluşan Düşünce

Yukarıda da açıklandığı gibi, şehir hakkındaki sorgulamalar önce Avrupa'da gündeme geldiğinden, Avrupa dışındaki şehirler, "*Batı şehri*"nin ölçüleri esas alınarak incelenmiştir.[6] Bu bağlamda Osmanlı tarihi içinde "*şehir araştırmaları*"nın ilk sorunlarından biri, kavram tartışmasıdır. Bilindiği gibi XVIII. yüzyıl, Avrupa tarihinin dönüm noktalarındandır. O tarihte, ekonomik ve askerî açıdan yükselen Avrupa, "kendi kıtası dışındaki" mekânlar üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Bu süreç, XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu etki, farklı alanlarda farklı biçimde de kendini gösterir. Hindistan, Uzakdoğu o zamana kadar bilinmezken bilinir hâle gelmiştir. Amerika keşfedilmiştir. "*Magrib*" denilen, Kuzey Afrika'nın Müslümanlarla meskûn ülkeleri; Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da "*Maşrık*", yani Ortadoğu'da Araplarla meskûn bölgeler, Avrupa'nın kolonisi haline getirilmişlerdir.

Ayrıca, yine XVIII. yüzyıldan başlayarak yükselişe geçen Rusya, bütün Orta-Asya'yı doğrudan yönetimi altına alacaktır. Avrupa'nın doğrudan "*koloni*" hâline getiremediği iki önemli mekân, herhalde Anadolu ve İran'dır. Bu bakımdan Avrupa'da Doğu şehirleriyle ilgili araştırmalar, iki ayrı çizgide gelişmiştir. Avrupa'nın kolonisi haline getirilmiş Doğu ülkelerinin şehirleri, başlangıçta koloni yöneticilerinin gereksinimlerini karşılamak üzere girişilen çalışmalar sırasında incelemeye alınmış, özellikle Doğu şehirlerinin plânları, bu ilginin odağı olmuştur. Avrupa'nın doğrudan kolonisi olmayan Anadolu ve İran şehirleri ise, doğrudan bir inceleme yerine, sahibi oldukları İslâmîyet öncesi tarihî zenginlikleri dolayısıyla, Batılı seyyâhların ilgisini çekmiş ve bunların "*seyahatnâme*"lerinde ağırlık, antik döneme verilmekle birlikte, İslâmî dönemler hakkında da tasvirî bilgiler sunulmuştur. Benzeri bir gelişme, Rusya'nın egemenliği altına giren

---

6 Bu konudaki kapsamlı son çalışmalar için bkz. *Islamic Urban Studies: Historical Review and Perspectives*, ed. by Masashi Haneda and Toru Miura, London 1994. Bu kitap esas itibariyle Japonya'da 1989 ve 1991 yıllarında "Urbanism in Islam" adıyla düzenlenen uluslararası seri sempozyumlarda tartışılan ve geliştirilen konuları ve son değerlendirmeleri içermektedir.

Orta-Asya şehirleri için de söz konusudur. Bu sebeple Batı literatüründe, Avrupa şehirlerine benzemeyen, farklı özellikler taşıyan bir "*İslâm Şehri*" veya "*Doğu Şehri*" kavramı yerleşmiştir. Bu kavramla açıklanan İslâm şehri, geometrik bir plânı olmayan, kargacık-burgacık ve çıkmaz sokaklarla örülmüş bir dokuya sahip, yerleşiklerinin politik bilinçsizliğinde, İslâm'ın kamusal hayatı perdeleyen kurallarının egemenliğinde oluşmuş bir yerleşme alanıdır. Weberci sosyolojinin etkisinde kalan bilim insanları, hiçbir ayırım yapmaksızın bütün İslâm şehirlerini, bu iki özelliğinden dolayı, Batı şehirlerine göre "*şehir*" saymazlarken; aynı eğilimle Rusya'nın egemenliği altında kalan Orta-Asya şehirleri için de "*feodalizm dönemi yerleşmeleri*" şeklinde açıklamalar yapmışlar ve genellemelere gitmişlerdir. Böyle bir kavram geliştirme çabaları ve tartışmaları, Osmanlı tarih yazıcılığı açısından şu sonuçları doğurmuştur: Bu tür bir "*İslâm Şehri*" kavramı oluşturarak belli bir kategorizasyona gidilmiş olması, tarihin en önemli iki öğesi olan "*zaman*" *ve* "*mekân*" unsurlarının göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu yaklaşım, kendine has koşulları olan farklı zaman ve mekânlardaki şehirlerin de "*kimlik*"lerinin farklı olabileceğinin düşünülmesini engellemiştir. Oysa Osmanlı Devleti'nin tarihi, İslâm medeniyeti içerisinde çok özel bir yere sahiptir. Osmanlılar, İslâm medeniyetinin -çağımıza taşınması açısından- dikkate değer bir dönemin siyasal organizasyonudur. Diğer yandan egemen oldukları coğrafyada, çok zengin sentezlerin gerçekleşmesini sağlamışlardır. Bu açıdan genel "*İşitim Şehri*" kategorisi içinde "*Osmanlı-Türk Şehri*" "*Osmanlı dönemi Anadolu Şehri*", "*Osmanlı dönemi Balkan Şehirleri*" gibi alt kategorilerin gündeme gelmesi, ancak "*müstemleke yöneticisi gözlüğü*"nün bırakılmasıyla mümkün olabilmiştir. İlkin Osmanlı döneminden başlayarak yukarıda sözünü ettiğimiz alt kategorilerin kavramlarını irdeleyelim.

II. Şehir Araştırmalarında Kuramsal Çerçeve

"*Şehir*" kavramının algılanışında, kuşkusuz içinde yaşanılan kültürel ortamda meydana gelen düşünsel değişiklikler önem taşır. Bu bakımdan genel tarih yaklaşımlarındaki değişiklikler, geçmişin algılanışını ve anlatısını da etkileyecek durumdadır. Ancak geçmişin anlatısı, içinde yaşanılan dönemin değerlerinin yanında, belki de daha büyük oranda anlatısı kurulacak geçmişten haber veren verilere dayanmak zorundadır. Bu verilerin göz ardı edilmesiyle kurulacak bir anlatı, "*tarih anlatısı*" olamaz. Geçmişin

verilerini tasnif etmek ve yorumlamak, tarih yazıcılığının en önde gelen işlemlerinden birisidir.

Bu verilere dayalı olarak geçmişte şehircilik çalışmalarının nasıl yapıldığını izlemek ve bu çalışmaları farklılaşan özelliklerine göre dönemleştirmek, tarih anlatısının seyrini belirleme yönünden elzemdir. Bu bağlamda İlhan Tekeli, Türkiye'deki şehircilik çalışmalarını beş ayrı dönemde incelemek gerektiğini belirtir. Ona göre birinci dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalizmine açıldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreyi kapsar. Tekeli, sonraki dönemleri de şöyle sıralar: "*Cumhuriyetin kent plânlama ve kent araştırmaları konusunda devraldığı ön birikimin oluştuğu bu ilk dönemden sonra ikinci dönem, Cumhuriyetin başlangıcından İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar uzanan süredir. Radikal bir modernite projesini yaşama geçirmeye çalışan, tek partili bir siyasal rejim içinde, kentleşme hızının çok düşük olduğu bu dönemin temel sorunsalını belirlemek önemlidir. Üçüncü dönem, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1960 yılına kadar uzanır. Dördüncü dönem, 1960-1980 arasıdır. Beşinci dönem, 1980'den günümüze kadar geçen süredir.*"[7] Bu dönemlerin tarihsel açıdan arka plânına bakarak günümüze kadarki gelişim ve evrimi bütünlemek gerekir.

İslâm dünyasında şehirlerde görülen kurumların oraya ait olmadığı, bağlı bulundukları üst siyasal organizasyonun taşraya uzantıları olarak değerlendirilebileceği görüşü, daha önce yapılmış araştırmalarla büyük ölçüde değişmiştir. Yapılan araştırmalar, Osmanlı klâsik döneminde taşra örgütlenmesinin temelinde üç önemli etmenin rol oynadığını göstermiştir. Taşrada sancak ve kazâ yönetim bilimlerinin sınırlarının belirlenmesinde yönetsel, ekonomik ve teknolojik faktörlerin rol oynadığı açıktır. Bu birimlerin merkezi, '*şehir*" veya "*kasaba*"dır. Şehirler, etraflarında sâkinlerini besleyecek genişlikte bir kırsal çevreye gereksinim duyarlarken;[8] buna karşılık o kırsal çevrede yaşayanlara, tarım dışı üretim metaı, yönetim, askerlik,

---

7 Tekeli, İ., "Kent Planlaması ve Kent Araştırmaları", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim: Toplumsal Bilimler-II*, Ankara: TÜBA 1998, s. 98 vd.

8 Bursa sancak sınırları ve Ankara'nın beslenme olanakları açısından çevresiyle ilişkisi hakkında bkz. Ergenç, Ö., Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliği'ne Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları 1995, s. 53-55; Ergenç, Ö., XVI: Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Toplumsal Durumu Üzerine Bir Araştırma, Ankara: TTK Yayınları 2006, s. 107-112.

güvenlik ve kültür hizmetleri sunmuşlardır.[9] Taşradaki yönetim birimlerinin merkezi durumundaki şehirleri bu açıdan değerlendirirken, iki noktaya dikkat çekmek gerekir. Bunlardan birincisi, taşra birimlerinin merkezleri olan bu yerleşme alanlarının, bir yönüyle merkezin taşradaki etki kanallarını içinde barındırmalarıdır. Fakat bundan daha önemlisi, şehirlerin, taşrada etraflarındaki kırsal alanla bütünleşmiş birer yerleşim alanı olmalarıdır. Bu bakımdan şehirleri hem fiziksel plânları itibariyle, hem de yönetim fonksiyonlarıyla iki açıdan değerlendirmek zorundayız. Bu zorunluluk bize, şehir kurumlarının tek boyutlu olmadığını hatırlatır. Çünkü taşra yönetim birimleri, kendi içlerinde bir bütün oluşturdukları için, birimin üst yöneticisi olarak gelenler, kökenleri ne olursa olsun, bu bütünün içinde yaşayanlarla uzlaşmak zorundaydılar. Bu uzlaşı, Osmanlı klâsik dönemi yönetim anlayışının temelidir. Sancakbeyi ve kadı, taşrada iki önemli üst yöneticidir. Onların yönetiminde ve denetiminde yer alan her düzeydeki görevliler, bir kadro oluştururlar. Özellikle belirli sürelerle taşraya gelen ve şehirlerde görülen üst yöneticilerin altındaki görevli kadroları, köken itibariyle taşralıdır. Bu üst yöneticilerin de zaman içinde taşralılaştıkları ve özellikle "*tekâ'üdlük*" dönemlerinde hayatlarını oralarda geçirdikleri, yapılan araştırmaların ortaya koyduğu önemli sonuçlardandır.[10] Diğer yandan doğrudan re'âyâ kökenli olan ve şehirde kümeleşerek taşradaki birimlerin temsilcisi durumunda bulunanların fonksiyonları bu bakımdan ilginçtir. İslâm şehirlerinde yaşayanların politik bir bilinçsizlik içinde oldukları görüşünün doğru olmadığını gösteren en önemli bulgular, bu a'yân ve eşrâf denen taşralı seçkinlerle ilgilidir. Merkezden gönderilen üst yöneticiler dahîl tüm yetkililerin görevlerini sürdürmelerinde, gerektiğinde değiştirilmelerinde veya ödüllendirilmelerinde onların "*arz*" ve "mahzar"larının ne kadar etkili olduğunu gösteren sayısız örnek vardır.[11]

Bütün bu olguları ortaya çıkaran özgün çalışmalar, 1970'li yıllara gelinceye kadar, Doğu dünyasına kendi görüşlerine göre bakan Batılı araştır-

---

9 Ergenç, Ö., "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (VIII/2), TTK 1981, s. 1265-1274; Ergenç, Ö., "Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", 1. Uluslararası Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (Ankara 11-13 Temmuz 1977), Ankara, 1978, s. 103-109.

10 Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya*, s. 67 vd., s. 186 vd.

11 Ergenç, Ö., "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine...", s. 1265-1274.

macıların, bu dünyayı monolitik bir yapı olarak görmelerinin yanlışlığını ortaya koymuştur. Bu alanda yapılan çalışmalar, Osmanlı şehri hakkında azımsanmayacak ölçüde belgesel bilgilerin derlenmesinde etkili olmuştur. Şu sıralarda benzeri bir durum söz konusudur. 1970'li yıllardan itibaren Batı'da modern dünyayı yaratan gelişmeler ve bu gelişmelerin temelindeki düşüncelere karşı geliştirilen eleştirel görüşler, tarih yaklaşımlarının da değişmesine sebep olmuştur. Bu kez, daha önce "*Doğu Şehri*"ni bağlı bulunduğu daha üst siyasal organizasyonun, yani merkezî bir devletin taşradaki uzantısı olarak gören ve otonom ya da yarı-otonom hiçbir kuruma sahip bulunmayan, sâkinlerinin politik bilinçten yoksunluğunu öne çıkaran düşünceler, yerini yenilerine bırakmıştır. Bu değişen yaklaşımlar sebebiyle kuramsal çerçeveyi yeniden oluşturmak gerekmektedir.

III. Yeni Tarih Yaklaşımları ve Şehir Tarihi Araştırmaları

Yeni tarih yaklaşımlarının ileri sürdüğü görüşlerden ilki, Batı'da geliştirilen modernite teorisinin evrenselliğiyle ilgilidir. Modern dünyayı Batı'daki gelişmelerin yarattığı, bu gelişme çizgisinin dışında kalan bölgelerin ise tarih dışı addedildiği şeklindeki görüş bu açıdan çok eleştirilmiştir. Modern dünyayı yaratan gelişmelerin dışında kaldığı farz edilen toplumların, bu gelişmelerin yaratıcısı olan Avrupa'ya ancak kültürel açıdan yaklaştığı ölçüde uygar dünyanın parçası olabileceği görüşü yerine, farklı alanlarda farklı gelişmelerin söz konusu olabileceği öne çıkmıştır. Bu nedenle dünyanın farklı yerlerindeki toplumların ne kadar ilerledikleri sorusuna cevap arayan kuramsal düşünce/yaklaşım, yerini, "*karşılaştırmalı tarih*"in varsayımlarına bırakmıştır. Farklı toplumların birbirlerinden hiç etkilenmeden de benzeri gelişme aşamalarından geçebileceği, bu yüzden her toplumu kendi çizgisi içinde izlemek gerektiği, yeni yaklaşımların temel tezlerinden birisidir. Bunun *için* "*tek modernleşme*" yerine, "*farklı modernleşme*"lerden söz edilebileceği ileri sürülmüştür. Bu görüş, Avrupa'nın yayılma politikalarını meşrulaştırma aracı olarak tarihe sarılmasını, yeniden değerlendirme imkânı vermesi bakımından doğrudur. Nitekim, daha önceki şehir tarihi araştırmalarında "*Batı Şehri*"nin özelliklerini "*mihenktaşı*" olarak almamak gerektiği düşüncesi, Osmanlı dönemi şehir tarihi araştırmalarına boyut kazandırmıştır. Ancak, yeni tarih yaklaşımlarının diğer görüşleri "*modernite*" kuramına karşı *yerellik*'i öne çıkardığı için, bu kez de bu yerelliğe olanından fazla önem atfetmek, yeni sorunlar doğurabilecek nitelik taşımaktadır.

Bu bakımdan belirli sürelerle değişen siyasal, toplumsal ve ekonomik görüşlerin, tarih araştırmalarını da etkileyebileceğini göz önünde bulundurmakla birlikte, her yaklaşımın eleştirel değerlendirmesinin zorunluluğunu vurgulamak gerekir. Bu konuda tipik bir örnek, İslâm dünyasındaki *hirfet düzeni*nin niteliğiyle ilgilidir. Osmanlı öncesinde klâsik İslâm devletinin merkezî otoritesini yitirdiği XI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan "*fütüvve*" örgütlenmesinin ahlâkiyatını kendisine gelenek olarak benimseyen esnâf birlikleri, bu ahlâkiyâtı fütüvvenin XIII. yüzyılda Anadolu'ya "*ahî hareketi*" olarak gelmesiyle benimsemişlerdir. Aslında bu hareket, XI. yüzyılda merkezî otoritenin zaafa uğradığı bir ortamda, şehirlerde genel güvenlik ve düzeni sağlamak üzere gelişmiştir. Fakat Osmanlı çağına gelindiğinde devlet, merkezî mutlak bir yönetim modelini uygulama safhasına yükselince, taşrada daha önceki dönemlerin yerel-bağımsız karakterindeki bu örgüt, merkezî otoritenin uygulayıcısı hâline dönüşmüştür. Esnâf birliklerinin, fütüvve ahlâkiyâtını benimsemeleri, şehir yerleşiklerinin büyük bir bölümünün esnâftan olmasıyla ilgilidir. 1960'lı yıllarda şehirlerde görülen esnâf örgütlerinin, merkezî otoritenin bir uzantısı olarak değerlendirilmesi, sadece "*kethüdâ*" *ve* "*yiğitbaşı*" denen önderlerinin "berâtlı" olmalarıyla izah edilmesi, gerçeğin sadece bir boyutuydu. Görüntü böyle olmakla birlikte, esnâf örgütlerinin toplumun iradesini yansıtabileceğini de anlamak gerektiği, gerçeğin diğer bir yönüydü. Fakat, özellikle 80'li yıllardan sonra, dünyada değişen siyasal ve toplumsal düşüncelere bağlı olarak, "*ulusal-siyasal*" yapı altında "*yerel*"e daha fazla önem verme eğilimleri hız kazanınca, bu örgütler bu kez olduğundan daha fazla "*yerel kurumlar*" olarak takdim edildi.[12] Bu düşünce, doğrudan doğruya bütün dünyayı saran küreselleşme düşüncesinin bu alana bir yansımasıdır.

Fütüvve ahlâkiyâtını benimsemiş hirfet zümrelerini, nasıl daha önce merkezi otoritenin bir parçası olarak algılamak, doğruyu tam anlamıyla yansıtmamışsa; bu kez onları tamamen "*otonom taşra kurumları* olarak görmek de aynı doğrultuda gerçeğin bir başka parçasını gölgelemek olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinin en fazla zaafa uğramış göründüğü XVII. ve XVIII. yüzyıllar da bile, bu kurumlar sanıldığı gibi şehirlerin "*otonom örgütler*"i özelliğini kazanmamıştır. Bunun

---

12 Gerber, Haim, State, *Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, State University of New York, 1994.

böyle olmadığını gösteren birçok deneysel bilgi, son zamanlarda yapılan araştırmalar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu konuda yeni yayımlanmış bir makale, ilginç örnekler içermektedir. Hülya Taş, Osmanlı mahkemesindeki "*şühûdü'l hâl*" meselesini ele alarak yeniden değerlendirirken, Şer'iyye sicillerinden derlenmiş zengin malzemeye dayanmaktadır. Bu makalede verilen bilgiler arasında esnâf birliklerinin üyelerinin ve önderlerinin statü ve durumunu ve bunların merkezî otoriteye bağlılıklarını açıklamaktadır. Verdiği deneysel bilgilerin tümü, XVII. yüzyıla aittir.[13]

Bu bağlamda taşrada ve özellikle şehirlerde görülen her türlü örgütü aynı şekilde değerlendirmek de yine bizi gerçeği yakalamaktan alıkoyacaktır. Bu konuda şu örnek verilebilir. Son zamanlarda Osmanlı toplumunun farklı ve iç bütünlüğü olan çok sayıda topluluktan oluştuğu ve bu sınıfların her birinin şehirlerdeki "*sivil kurumlar*" olarak değerlendirilebileceği ileri sürülmektedir.[14] Oysa, bu konuda re'âyâ denen yönetilenlerin hukukî statülerini ve toplumsal özelliklerini anlamaya yönelik çalışmalar, bu tür moda çözümlemelere meyletmemizi engelleyecektir. Re'âyâ denen yönetilenlerin tümü, hukuken ve sosyolojik olarak gerçekten birbirinden farklı sınıfların üyesi olarak karşımıza çıkar. Her sınıf, üyelerinin benzer özellikler taşıması ve ortak hak ve sorumluluklara sahip olması nedeniyle diğer sınıftan farklıymış gibi görünür. Böyle olmakla birlikte şu gerçeği göz önünde bulundurduğumuzda, her bir sınıfın birbirinden tamamen ayrışmadığını, iç bütünlüğünün ve düzeninin genel siyasal yapıya ters düşecek bir nitelik taşımadığını anlamamızı mümkün kılacaktır. Gerçek şudur: Bu farklı sınıflar, işlevsel olarak yaratılmışlardır ve re'âyâdan olan bir birey, farklı özellikleriyle aynı anda birden fazla sınıfın üyesidir. Örnek vermek gerekirse, bir birey maişetini temin etmek üzere yaptığı işle bir meslek birliğinin üyesidir. Aynı anda dinî inançları sebebiyle Müslim veya gayrimüslimdir. Hattâ bunu daha alt düzeyde, farklı mezhep ve tarikatlara da indirmek mümkün-

13 Taş, Hülya, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki Şühûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir?", ***Bilig*** **44** (Kış 2008), s. 36.

14 Bu konuda 1980'lerin başından itibaren Türkiye'nin gündemine de girmiş olan "sivil toplum örgütü" kavramı tartışmaları örnek verilebilir. "Sivil Toplum örgütü" kavramı, ulus-devlet düzeni içinde var olan "demokratik kitle örgütü" yerine kullanılmış ve ulusun kitlesel bütünlüğü yerine, bu kavramla daha çok alt grupların varlığına vurgu yapılmıştır. Buna tarihten tipik örnek olarak da Osmanlı toplum yapısının kurumları örnek gösterilmiş, esnâf örgütleri, tarikatler vb. gruplar birer "sivil toplum kuruluşu" gibi değerlendirilmişlerdir.

dür. Yaşadığı mekân itibariyle bir köy veya mahalle cemâ'atinin üyesidir. Bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak bütün bireylerin ortak özelliği, "*re'âyâ*" olmaktır. O yüzden "*re'âyâ*"yı, bir statü olmanın yanı sıra, bir ortak kimliğin göstergesi olarak algılamak gerekir. Böyle olunca, bu fonksiyonel grupları, üyeleri arasında dayanışmanın, ortak hak ve sorumlulukların kaynaştırdığı ayrı otonom birlikler olarak algılamak pek doğru olmaz. Nitekim bunun böyle olmadığını gösteren pek çok deneysel bilgiye sahibiz.

Bu bilgiler ışığında; şehir tarihi araştırmalarında kuramsal çerçeve oluşturulurken bu kurumsal ve sosyolojik olguyu, bir yandan dönemin egemen tarih yaklaşımlarının ölçütlerine, diğer yandan da deneysel verilerin ortaya koyduğu görünüme göre kurmak gerekir.

Bu konuda bir başka hususa daha değinmekte yarar vardır. Yine tarih yaklaşımlarının önemli kuramlarından birisi toplumsal, ekonomik ve kültürel örgütlenmenin, ülke ve bölgelerin sınırlarını çok aştığı ve bu yüzden herhangi bir mekândaki bir örgütün ya da bu örgütlerin alanını oluşturan şehirlerin çok yakınlarındaki bir başka örgüt veya şehirden daha çok, uzun mesafeler ötesindeki kurum ve şehirlerle bağlantı içinde bulunabileceği açıklamasını içerir. Bu bağlamda tarihte de benzeri ilişkileri arama eğilimleri, tarih yaklaşımlarının yeni konularını oluşturmuş ve bu, şehir araştırmalarına da yansımıştır. Örneğin Ankara, çok eskiden beri İç-Kuzey Anadolu bölgesinde yoğun sof üretiminin görüldüğü bir alanın merkeziydi.

XVI. yüzyılın sonlarına kadar bu alanın çeşitli köy ve kasabalarında Ankara'ya aktarılan tiftik ipliğiyle dokunan kumaşlar, yoğun bir iç ve dış ticârete konu oluyordu. Bu sebeple Doğu'dan ve Batı'dan Ankara'ya gelmiş olan yabancı tâcirler, buradan satın aldıkları kumaşları yükleyerek kendi ülke veya bölgelerine götürüyorlardı. Ankara bu yüzden bir yandan yakın çevresiyle ilişkiler içinde bulunurken, diğer yandan ticâret yönünden kendisinden çok uzak ülke ve şehirlerle bağlantı içindeydi. Ankara, belli bir tarihte, çok yakından gelenlerden ziyade, uzaktan Ankara'ya ulaşmış kişileri ağırlıyordu. Ancak, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi ve ticâret faaliyetlerinde büyük bir değişim yaşandı. Daha önce Ankara'da sof kumaşı için kullanılan tiftik iplikleri, doğrudan sanayi devrimine doğru gitmekte olan Avrupalılar tarafından talep edilmeye başlandı. Bu yeni ilişki, Ankara'yı yeni bir bağlantı ağının içine soktu. O zamana kadar çok görünürde olmayan bu ağ içerisinde Ankara-İzmir ticâret ağı kuruldu. Öyle ki XVIII. yüzyılda artık Ankara'dan İzmir'e, oradan da deniz yoluyla Fransa,

İngiltere, Hollanda gibi Avrupa ülkelerine aktarılan tiftik ipliğinin adı, "*İzmir harcı iplik*" ya da "*İzmir ipliği*" olarak nitelenmeye başlandı. Ankara-İzmir bağlantısı, Avrupa'da sözünü ettiğimiz ağın içinde yer alırken, daha önce çok daha etkin görünen İtalyan limanlarını ikinci plânda bıraktı.

Bu gelişmeler içinde, bu gibi yeni oluşumları değerlendirirken, sınır ötesi faaliyetlerin Ankara'daki etkilerini nasıl açıklamalıyız? Bu, yeni donem araştırmalarının önemli bir çerçeve sorunudur. Bugün kapitalistleşen dünyada bu tür ilişkilerin yeni bir hukuk alanı, yeni bir örgütlenme ve yeni bir ilişki ağı kurduğu bir gerçektir. Bu açıdan geçmişe baktığımızda Ankara'yı, etrafındaki şehirlerden daha uzak alanlar içinde yer alan bir merkez olarak değerlendirirsek acaba gerçeği tam olarak anlayabilir miyiz? Bu yeni ağın Ankara'da yeni örgütlemeleri ve yeni oluşumları yarattığı, gerçeğin bir boyutudur. Daha önce var olan birtakım esnâf birliklerinin yavaş yavaş görünmez oldukları, yerlerini yenilerinin aldığını izlememize rağmen, devletin büyük bir "*ikame politikası*" uygulamak istediğini anlarsak, gerçeği bütün boyutlarıyla yakalamış oluruz.

XVIII. yüzyılda ilişkiler değişince, devlet önce kaçak ticâret olarak başlayan İzmir çıkışlı tiftik ihracından kayıplarını gidermek üzere, bu ticâreti meşrulaştırmış ve Ankara'daki "*cendere ve boyahâne mukâta'asını damga mukâta'ası*"na çevirmiştir. *Damga mukâta'ası* üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki bu mukâta'a, XVIII. yüzyılda Bursa'daki "*mîzân mukâta'ası*" ile birlikte hazînenin en fazla gelir getiren kaynakları arasındadır. Bu mukâta'ayı yönetim açısından değerlendirdiğimiz zaman ülke içinde yeni entegrasyonların kurulduğunu ve böylelikle hazîneden kaynaklanan yeni bir merkezî idare sisteminin geliştiğini anlıyoruz. Demek ki yeni ilişkiler, sanıldığının aksine, yönetim açısından başka bir eğilimdedir. Bunun gibi, Bursa'daki ipek üretimi de aynı değişiklik içindedir. Daha önce Bursa'daki ipekli sanayinin hammaddesi, İran ham ipeği idi. Ancak, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Bursa'da iki türlü değişme oldu. Birinci değişme, İran ipeğinin yerini yerli ipeğin almasıydı. Bunun delili olabilecek veriler, Bursa'ya ilişkin arşiv belgelerinde oldukça boldur. Bursa ve çevresindeki "*dut hadîkaları*", ipek böcekçiliği için kullanılmaya başlandı. Bunu izleyen ikinci değişme, tıpkı Ankara'da olduğu gibi, bu yerli ham ipek Bursa'daki yerli ipekli sanayinin hammaddesi olacakken, ihraç edilmeye başlandı. Her iki şehirde de ihracât, mamul maddeden yarı-mamul maddeye, yani ipliğe dönüştüğü hâlde, bu faaliyetin üzerine konmuş olan vergilerin

mukâta'alarının gelirleri, diğer dönemlerden daha fazla idi. Bu fazlalığa bakarak farklı değerlendirmeler yapılabilir. İşte bu değerlendirmelerde kuramsal çerçeve oluşturulurken dönemin hâkim düşünceleriyle birlikte deneysel verileri çözümlemek, bizi gerçeğe daha fazla yaklaştıracaktır. Ankara ve Bursa'da yeni oluşumlar, mâlî açıdan bakıldığında, hazînenin gelirlerini artıran bir faaliyetmiş gibi değerlendirilebilir. Hammadde ihracâtı ile bu iki şehrin dünya ekonomisinin bir parçasına dönüştüğü şeklinde de açıklanabilir. Ancak, veriler çok iyi değerlendirildiği zaman görülür ki, yeni durum, aslında bu iki bölgede bir "*çöküş*"e ve "*içe kapanma*"ya sebep olmuştur.

IV. Sonuç

Bu mülahazalardan sonra, özellikle şehir tarihi araştırmalarında yönlendirici kuramsal çerçevenin kurulmasında egemen olan unsurların iyi belirlenmesinin gerekli olduğunu belirtmeliyiz.

Yukarıda anlattıklarımızda da vurguladığımız gibi, farklı dönemlerdeki farklı siyasal, toplumsal ve ekonomik düşünceler, tarihsel geçmişe de yaşanılan dönemin algılamalarıyla bakmamıza sebep olmaktadır. Bu kaçınılmazdır. Ancak, tarihsel anlatının en temel dayanağı haber kaynağı olarak belgeden çıkarılan "*veri*"dir. Bu veriler üzerinde yapılan işlem, tarihçiliğin en hüner isteyen bölümüdür. Veri toplanması ve bunların tasnif edilip değerlendirilmesi işlemini izleyen aşama, bu verilerin tarih bilgisine çevrilmesi işlemidir. İlk ikisine dayanmayan tarih bilgisi, bir "*bilimsel bilgi*" olmaktan öte, daha çok "*kurgusal bilgi*" özelliği taşır. Böyle bir yaklaşım, alan bilgisine sahip profesyonel tarihçilerin yetişmesini engeller.

Bu bakımdan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının teorik çerçevesi kurulurken, şu üç önemli husus öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, değişen düşüncelerle ve belirli aralıklarla ortaya çıkan yeni genel tarih yaklaşımlarının eleştirel değerlendirmesidir. İkinci olarak, şehir tarihi araştırmalarını bu genel çerçeve içine oturtmaktır. Üçüncüsü de, özel bir tarih araştırma alanı olarak belirlenen şehirlerin bağlı bulundukları genel siyasal yapılar içindeki durumunu ortaya koyacak verilerin çok sistematik olarak değerlendirilmesidir.

4) BİR TARİHÇİNİN ARŞİVDEN BEKLEDİKLERİ[1]

Son günlerin en önemli tartışmalarından biri Sosyal bilimler veya toplum bilimleri denilen bilim dalları üzerinde sürdürülmektedir. Bu alanlardaki bilgi dallarının konusu olan bilgilerin nasıl sistematize edileceği, bu bilimlerin yöntemlerinin doğa bilimlerininkiyle bir aynılık gösterip göstermediği hususları, yeni görüşlerin ve tavırların ortaya çıkmasına sebep oluyor. Özellikle Aydınlanma geleneğinin temel düşüncesi olan pozitivizme eleştirel bakanlar doğa bilimlerinin yöntemlerinin bile yeniden gözden geçirilmesi görüşündedirler. Bu bakımdan Sosyal bilimlerin yoğun bir tartışmanın konusu olması doğaldır. Sosyal bilim veya toplum bilimi denilen bilim alanlarında,bu bilimlerin konusu olan olay veya olguların anlamlı bir dizge haline getirilmesi ve değerlendirilmesi sırasında uygulanacak yöntem açısından bu bilimlerin de nomotetik, yani yasa koyucu bir yönteme sahip olmaları gerektiği üzerinde durulan bir konudur. Sözün burasında, tarih gündeme geldiğinde, tarihin nasıl bir bilim olduğu hemen sorulmalıdır. Genel olarak Sosyal bilim tartışmaları arasında, bu bilgi dallarının doğayı değil insanı araştırmayı hedeflediği bu bakımdan insanın incelendiği bir alanda bir bilim insanının doğayı inceleyişinde olduğu gibi dışarıda kalamayacağı, bu yüzden sözü edilen bilimlerin de nomotetik olamayacağı ileri sürülen görüşler arasındadır. Bunlar içinde tarihin daha da özel bir durumu vardır ve tarih, geçmişteki tekil olay ve olguları inceleyen bir bilim dalı olarak, idiyografik bir bilimdir. Bu bakımdan tarihin konusu olan olaylar bir kez vuku bulmuşlardır ve bunları ikinci bir kez yaşamak mümkün değildir. Aynı ortamı ve koşulları taşıyor görünseler bile, daha sonraki bir zamanda ortaya çıkan olay, belki bir öncekinin benzeridir, fakat aynısı değildir. Bu bakımdan tarihçi için, geçmişteki tekil olayların bilgisi çok önemlidir ve bu

1 *Belleten*, LII/203 (1988), TTK 1988, s. 667-683.

olaylara ilişkin bilgileri, kendisine ulaşan belgeler yoluyla edinir. Yani tekil olayın belgeleri de tekildir ve bir kez daha üretilmeleri söz konusu değildir. İşte bu bakımdan, tarihçi ile geçmişteki olaylarla ilgili belgelerin saklandığı arşiv arasında sıkı bir ilişki vardır. Tarihçi, arşive muhtaçtır ve arşivden beklentileri yüksektir. O halde, tarihçinin arşivden beklediği şeyler nelerdir?

Arşiv, geçmişteki işlemler sırasında üretilmiş belgelerin saklandığı yerdir. Bu bakımdan arşivde saklanan belgeler, üretilen kurumun resmî belgeleridir ve bu belgelerin öncelikle iyi saklanması gerekir. Saklanma deyince, iki şeyi anlamamız gerekir. Birincisi, belgelerin fizikî koşullardan etkilenerek bozulmasının ve yok olmasının önlenmesidir. İkincisi de erişilebilir bir biçimde saklanmasıdır. Arşivin başta gelen görevi buradadır. Bu açıdan baktığımızda, yapılanları şöyle sıralayabiliriz:

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren vesaik önem taşımış ve özellikle devletin muamelatının yazıya geçirilmesi ve saklanması konusunda, devlet görevlilerinin önemli bir kolunu oluşturan küttâb sınıfı titiz davranmıştır. Dîvân'da nişancı ile temsil edilen ve onun altında Reîsiü'l-küttâbın reisliğinde örgütlenen kâtipler, bir yandan Osmanlılara intikal etmiş inşa geleneğinin geliştirilmesi ve daha sonraki kuşaklara intikal ettirilmesi hususunda, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin özellikle örf alanındaki kurallarının tespit edilip uygulanmasının sağlanmasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu görevleri arasında, üretilen belgelerin saklanması ve korunması önemli yer tutar. Nitekim, ilk zamanlardan itibaren belgelerin kronolojik bir sistematik yaratılarak torbalanmak suretiyle saklandıklarını biliyoruz.[2] Ancak çeşitli odalarda üretilen vesaikin önce günlük tomarlar haline getirildiğini, sonra bu tomarların ay nihayetinde torbalandığını ve yıllık evrakın da sandıklarda saklandığını gösteren uygulama, modern arşivcilik kurallarının yönlendirmesinden uzak, daha çok pratik bir gaye ile yapılmaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nde 1846'ya kadar bu işleri yürütecek özel bir arşiv dairesi düşünülmemiştir. Ancak Tanzimatla birlikte Hazîne-i Evrak kuruldu ve 1859'dan itibaren de özel bir nizamname hazırlanarak belli esaslar tespit edilmek suretiyle belgelerin ayıklanması ve saklanacak olanlarının tanzim ve muhafaza altına alınması yoluna gidildi. Fakat, bu iş için başlangıç olarak 1839 tarihi alındığından, daha önceki

2 Bu konuda özellikle reîsü'l-küttâbların örfî kuralları içeren kanûn-nâmeler düzenlediklerini ve bunları Defterhâne'de torbalar içinde sakladıklarını açıklayan çeşitli kayıtlar mevcuttur. Bkz. ***Kanunnâme-i Cedîd***, Kütüphânemizdeki nüsha, vrk. 16.

evrak, eski sistematiği içinde mahzenlerde kaderiyle baş başa bırakıldı. Bu bakımdan, Osmanlı arşivinin 1839 öncesi vesaikinin önemli bir bölümüne bugün maalesef sahip değiliz. Çünkü bunların bir bölümü, doğanın acımasız ellerinde ömürlerini tamamladıkları için, bize intikal etmemiştir. Hazîne-i Evrak teşkilâtından sonraki arşiv çalışmalarına baktığımızda karşılaştığımız da şudur:

1871'de Ali Paşa'nın sadâreti sırasında 1. Mahmud ve II. Mahmud zamanındaki evrak tasnif edildi ve 1883-4'de Said Paşa'nın sadâreti sırasında evraka numara verilmek suretiyle fihristleri yapıldı. 1892-3'de Ahmed Cevad Paşa'nın sadâreti sırasında da evrakın tasnifinde yeni bir sistem uygulanmaya başlandı ve arz tezkereleri ait oldukları dairelere göre defterlere kaydedilmeye başlandı.[3] II. Abdülhamid zamanında da Yıldız Sarayı'nda ayrı bir arşiv oluşturuldu. Yine bu devirde Mâliye ve Meşihat arşivleri kuruldu. Böylece farklı mekânlarda, farklı uygulamalara geçilmiş oldu. Daha sonra, II. Meşrutiyet döneminde, konunun önemi ve tarihçilik yeniden gündeme geldiği için, Tarih-i Osmani Encümeni'nin kurulmasından sonra Saraydaki evrakın incelenmesi işi Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey başkanlığında bir heyete verildi. İşte bu sırada Kubbealtı'ndaki evrakın birçoğunun kullanılamayacak duruma geldiği görüldü. Kurtarılabilen evrakın taşınmasıyla Cevad Paşa Kütüphânesi'nde oluşturulan arşivin tasnifi çalışmalarını bundan sonra Ali Emiri Efendi başkanlığındaki heyet üstlendi, 1918-21 tarihleri arasında çalışan bu heyetten sonra 1921-1925 tarihleri arasında İbnülemin Mahmud Kemal İnal başkanlığındaki heyet çalıştıktan sonra, 1925'de işler Hazîne-i Evrak'ın sınırlı kadrosunun elinde kalmıştır. Bu arada Osmanlı Devleti'nin yaşamsal sorunları arşiv faaliyetlerinin duraksamasına, Cumhuriyete intikalinden sonrada yeniden ele alınmayı beklemesine yol açmıştır. 1931'de bir bölüm belgenin dışarıya satılması teşebbüsünün uyandırdığı olumsuz hava dolayısıyla arşiv işleri yeniden gündeme geldi ve 1932'de Muallim Cevdet başkanlığında yeni bir tasnif heyeti kuruldu. Bu arada zaman zaman Başbakanlığa bağlanan arşive diğer devlet dairelerinin eski evrakı intikal etti ve bu intikal edenler de geldiği yerin adıyla saklamaya alındı 1936 yılında Türkiye'ye davet edilen arşiv uzmanı Fekete tasnif işleriyle görevlendirildi. 1936-37 yıllarında arşivde çalışan Fekete, belgelerin

---

3 Bkz. Kütukoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili* (Diplomatik), İstanbul 1994, s. 1-3.

tasnifini modern yöntemlere bağlamayı ve bu alanda provenance usûlünün uygulanmasını önerdi. Bu usûle göre belgeler menşelerine göre, yani üretildikleri odaların bağlı bulunduğu teşkilâta göre kaydedilecekler ve bu şekilde oluşturulacak koleksiyonların fihristleri yapılacaktı. Bu tarihi izleyen yıllarda çalışma tarzı, Fekete'nin önerileri doğrultusunda oldu. 1956 yılından sonra bu sistem uygulanırken, belgelerin daha önemli bölümünün açılmamış olması, yeni intikaller sorunu ucu açık durumda bırakmaktadır.

Bugün arşivin genel tablosu, çok ciddi ve değerli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, araştırıcılar için özellikle bu belgelere ulaşılabilirlik ve kullanılabilirlik yönünden istenilen hizmeti sunamamaktadır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi Osmanlı Devleti'nde arşiv çalışmalarının ancak XIX. yüzyılda başlamış olmasıdır. Gerçi bunu pek büyük bir eksiklik olarak saymamak gerekir. Zira, Batı ülkelerinde de arşivciliğin modern tarzda gündeme gelmesi hemen hemen aynı tarihlere rastlar. Ancak asıl önemli neden, belki de ikincisidir. Bu da arşivde tasnif konusunda birbirinden farklı usûllerin denenmesi sonucu belgelerin farklı tasnifler ve koleksiyonlara bölünmüş olmasıdır. Bu da konunun karmaşıklığı göz önünde bulundurulursa, olağan karşılanacak bir husustur. Ancak bugün tarihçinin arşivden beklediği, teknolojinin de ulaştığı düzeyin sağladığı olanaklarla Osmanlı arşivinde saklanan belgeler arasında provenance usûlüne göre ilişkilendirmenin yapılması ve araştırıcıları istedikleri belge gruplarına götürecek kanalların açılmasıdır. Bugün elimizde, tarih araştırıcılarının kullanabileceği dört değerli arşiv rehberi vardır. Bunların ilki Mithat Sertoğlu'nun, ikincisi Atilla Çetin'in, üçüncüsü İslâm Konferansı ülkeleri araştırıcıları için hazırlanmış olan Necati Aktaş ve İsmet Binark'ın eseri, dördüncüsü de 1992'de yayımlanmış olan İsmet Binark başkanlığındaki heyetin sürdürdüğü projenin ürünü olan rehberdir. Bunlar incelendiğinde görülür ki, uzun zaman içinde yapılan tasnif çalışmalarını bütünleyecek ve Fekete'nin önerdiği menşe birliğini sağlayacak çok önemli adımlar atılmamıştır. Çünkü rehberler arasında temelde çok büyük bir ayrımlar yoktur. Oysa, geçen uzun zaman içinde hem Osmanlı teşkilâtının ve kurumlarının niteliği ve işleyiş özellikleriyle ilgili çok değerli bilgilere ulaşılmıştır hem de, bu konuda bize yardım edecek özellikle bilgisayar dünyasında çok büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bunun için yapılması gereken şudur:

Osmanlı bürokrasisinin belli başlı değişim dönemleri göz önünde bulundurularak işleyişinin şematik bütünlüğünü gösteren bir teorik ça-

lışma yapılmalıdır. Bilindiği gibi, Osmanlı teşkilâtının gelişim çizgisinde üç önemli dönem görülür. Bunlardan ilki Klâsik Dönem, ikincisi Klâsik Sonrası Dönem, Üçüncüsü de Modernleşme Dönemi'dir. Bu üç dönemin kendi iç ayrımları da göz önünde bulundurularak yapılacak bir ana veri tabanında, her bir dönemin işleyişi ve bu işleyiş içinde ne tür belgelerin üretildiği ve bu belgelerin hangi nitelikleri taşıdığı belirlenmeli ve belgeler üretildikleri prosedür içinde anlamlandırılmalıdır. Bunun için mevcut tasnifleri bozmadan, hazırlanacak bir programla bu bağlantı kurulabilir. Bugün arşive giren araştırıcı, karşısına çıkan tasnifin mantığını ve belge koleksiyonlarının niteliğini anlayıncaya kadar çok zaman. harcamakta ve daha önemlisi kuşaklar arasında bilgi intikali sağlanamamakta ve her kuşaktan araştırıcılar, arşivi yeni baştan kendileri keşfetmektedirler. O yüzden birçok eserde, sanki gaipten sağlanmışçasına, önem atfettikleri birçok belgeyi araştırıcısı "buldum" diye sunmaktadır. Arşivin bu muammalı durumu, tarihçiyi belgeye verdiği önemden dolayı, belge yayıncısı durumuna getirmekte ve tarihin birincil görevi olan hermeneutik yani anlamaya ve yorumlamaya, yani tarihçilerin deyimiyle yeniden inşaya ilişkin yaklaşımın yerine getirilmesini engellemektedir. Oysa, belgeyle ilgili her türlü işlemi yapmak tarihçiden önce arşivcinin en önemli görevidir. Bugün birçok tarihçinin mesaisinin önemli bir bölümünü arşivde belge arama ve aradığı belgelerden anlamlı setler oluşturmak için verdiği uğraş teşkil etmektedir. Bu durum aynı nedenle, Türkiye'de tarihçileri ikiye ayırmış, bir kısım tarihçi bu tekil ve bu yüzden de çok değerli olan belgeye ulaşmayı en büyük hedefi haline getirirken, diğer bir grubun bu tür yaklaşımı olan tarihçileri belge fetişisti diye nitelemesine yol açmakta ve onları belgeye ulaşılabilirliğin zorlukları nedeniyle daha çok kuramsal ve bu yüzden de ne ölçüde tekile ulaştığı kuşkulu açıklamalar ile uğraşır durumda bırakmaktadır.

Tarihçinin, arşivden beklediği üçüncü husus da şudur: Menşeleri göz önünde bulundurularak aralarında ilişkileri kurulmuş belgelerin niteliğini ve özelliklerini tespit etmektir. Bu bir bakıma diplomatiğin, yani belge biliminin görevidir. Hangi odada ne tür belge üretildiği, bu belgelerin hangi form ve muhteva özellikleri taşıdığı, hangi prosedürün, yani işlem silsilesinin ürünü olduğunun gösterilmesi ve bundan sonra da Osmanlı bürokrasinin ürünü olan belgelerin diline ve mantığına ulaşmayı kolaylaştıracak arşive özel tarihsel sözlüklerin hazırlanmasıdır. Bu sözlüklerde, belirlenen dönemler içinde kullanılan usûllerin yarattığı terminoloji; deyimler, terim-

ler ve ıstılahlar gösterilmelidir. Tabîî bu, arşivcilerle tarihçilerin birlikte yapacağı bir iştir. Eğer bunlar yapılırsa, arşivlerde bulunan ve tekil olduğu için büyük önem taşıyan belgeler tarihin konusu olabilir ancak. Aksi takdirde bugün bile birçok araştırma, araştırıcısının eğilimlerine, tesadüflere bağlı bir mesainin ürünü görüntüsündedir.

Sonuç olarak, sözlerimi toparlayacak olursam, bir tarihçi arşivden belgelerinin korunması, belgelere ulaşılabilirliğin sağlanması, ve ulaşılabilen belgelerin kullanılabilirliğin artırılmasını bekler. Bu kanalları açık bir çalışma ortamı, böyle bir kaynağa dayalı çalışmaların güvenilirliğini, denetlenebilirliğini de sağlayacağı için, çalışmalar daha nitelikli duruma yükselir. Sözün burasında, arşivin bu niteliği kazanabilmesi için, kamu örgütlenmesi içinde arşiv ile tarih araştırma merkezlerinin çok sıkı işbirliği içinde ve belki de organik bağ içinde bulunmaları gerekir. Diğer yandan, son söz olarak, belge grupları açısından, provenans sisteminin bağlantılarını kurmak için, bilgisayar teknolojisinden faydalanırken, bilgisayara sihirli bir aygıt olarak bakıp da her şeyin ondan beklenemeyeceğinin bilincinde olmak gerektiğini söylemeliyim. Zira, son yıllarda bilgisayarın her şey olduğu gibi bir izlenim egemen olmuştur. Eğer, bu konuda çok ciddi şekilde ve derinden düşünmezsek, bilgisayarın yararlarının pek sınırlı kalacağını da bilmek durumundayız.

5) TARİH BİLİNCİ ÜZERİNE[1]

Böyle bir konuşmanın anlamlı olabilmesi için başlıkta geçen birtakım kavramları açıklamak gerekir. Öncelikle, "*gelecek*" kavramı üzerinde duralım. "*Gelecek*" dediğimizde, "zaman"la ilgili bir belirlemede bulunmuş oluruz. Ve hemen aklımız bizi; "geçmiş", "şimdiki zaman" ve "gelecek" bütünlemesine götürür. İkinci olarak, "*geleceğin liseleri*" ibaresinde gelecekte lise öğretiminin her açıdan günümüzdekinden farklılaşacağı anlamı saklıdır. Üçüncü olarak da "*tarih*" ve "*tarih bilinci*" kavramlarının neye işaret ettiği sorusunu kendi kendimize sormamız gerekir. Bunlar üzerinden bir açıklama yaparsak, konuşmamız bütünleyici olabilir.

"Geçmiş", "şimdiki hal" ve "gelecek" bir süreci açıklar. Bu, insanoğlunun dünya üzerinde var olduğu andan günümüze değin uzanan ve daha sonraya da geçecek olan bir süreçtir. Tarihçi açısından bu süreç; böyle bölümlenmesine rağmen, "şimdiki zaman" kavramı son derece müphem bir kavramdır. Çünkü, yaşadığımız anın her dakikası, yaşandığı andan itibaren "*geçmiş*"e, hemen yaşanacak olanı da "*gelecek*"e ait olduğu için; zaman, "*geçmiş*" ile "*gelecek*" diye iki büyük bölüme ayrılır. Böyle bir durumda "tarih", yaşamakta olduğumuz "*an*"la hemen yaşayacağımız "*gelecek*" arasında ikisini de ilgilendiren bir bilgi alanıdır. Bu bakımdan "*geleceğin lisesi*" dediğimizde, konuyu bu zaman süreci içinde değerlendirmek durumundayız.

İkinci olarak, bu "zaman" içindeki yaşanmışlık halinin sürekli bir "*değişim*" içerdiği, karşımıza çıkan en önemli olgudur. "Değişim" de insanın dünya üzerinde göründüğü andan, günümüze kadar sürekli yaşanan tarihsel bir durumdur. Öylesine süreklidir ki su içinde yaşayan balıklar gibi insan da farkına varmadan sürekli değişerek yaşar. Ancak bazı dönüm noktalarında sürekli değişimin birikimiyle "değişim"i hızlandıran, anlamlandıran, hissedilir hale getiren, insanlığı bir başka ortama aktaran gelişmeler olur. İçinde

1 *Eğitimin Geleceği Üzerine Tartışmalar-2*, Özel Bursa Kültür Okulları, Kasım 2009, s. 24-29.

yaşadıkları sürekliliği algılayamayan kişiler, bu dönüşüm noktalarını "değişim" diye adlandırırlar. Bugünlerde çok sözü edilen "değişim", işte böyle bir olgudur. Örneğin, toplayıcılık döneminden örgütlü yaşama geçiş; yani devlet düzenini yaratma, insanoğlunun en büyük dönüşümlerinden biridir. Tekerleği bulan, ateşi keşfeden insan, bugünkü iletişim çağının baş döndürücü değişim kulvarının ilk taşlarını koymuştur. Daha geniş düzlemde ele alırsak; "değişim", siyasal, sosyal, ekonomik ve düşünsel boyutlarıyla yaşamın bir parçasıdır. Tarihin konusu olan, hem bu süreklilik, hem de bu sürekliliğin birikimiyle belirli anlarda ortaya çıkan ve ortamı değiştiren dönüşümlerdir.

Üçüncü olarak üzerinde durulması gereken, bu "değişim" ve "dönüşüm"lerin dünyanın tümünü aynı anda kapsayan ve aynı sonuçları veren bir olgu olmamasıdır. Yani, "değişim" ve "dönüşüm"ler, mekânsal olarak da zamansal olarak da insanlığın tümünü kavramaz ve insanlığın tümü için aynı sonuçları doğurmaz. Örneğin, bugün iletişimin baş döndürücü hızı ve değişimi, küreselcilerin pek sevdikleri bir söyleyişle, dünyayı âdetâ küçük bir köy haline getirmiştir. Ama hâlâ bu köyün bazı mekânlarında haberleşmeyi, bir vadinin iki yamacında duman tüttürerek ya da aralarında belirledikleri sesleri çıkararak gerçekleştirenler vardır. Yine çarpıcı bir başka örnek de şudur: Hepimizin bildiği gibi XVIII. yüzyıl, "Aydınlanma çağı"dır ve XVII. yüzyılda başlayan "bilim devrimi"nin teknolojik gelişmeyi hızlandırması sonucu, Batı'daki büyüme boyut kazanmış, Avrupa dünyaya egemen olmuş ve bilinmeyen yerlere, yani yenidünyaya ulaşmıştır. O dönemde yenidünyanın nimetlerine ulaşan Avrupalılar ile ulaştıkları yerlerin eski sahipleri, farklı farklı değişimin etkisi altında kalmışlardır. Bir diğer örnek, keşiflerden verilebilir. Uzak diyarlara denizden seyahati mümkün kılan yüksek bordolu gemiler yaparak seyahat menzillerini uzatan Avrupalılar ile bu gemilerin yenidünyaya taşıdığı Afrika'nın yerlileri için, farklı farklı dönüşümler söz konusudur. Birinciler için haşmet ve zenginlik; ikinciler için yüzyıllar sürecek bir kölelik ve gözyaşı aynı değişimin farklı dönüşümleridir. Kısacası değişim ve dönüşüm, var olan bir olgudur, ancak bu olgunun sonuçları zaman ve mekân açısından aynı değildir.

Bu gerçeğe dayalı olarak, şu söylenebilir: Tarihçi, içinde bulunduğumuz âna kadar geçen zaman içinde yaşananları, ortaya çıkan olayları tarih biliminin yöntemlerini uygulayarak öğrenir, anlar ve aktarır. "Gelecek" için de "geçmiş"teki yaşanmışlığa bakarak birtakım öngörülerde bulunmak mümkündür. Gerçi herhangi bir öngörüde bulunma, tarihçinin işi değildir.

Fakat gelecek için kesinlikle söylenebilecek şudur: Gelecekte de değişim ve dönüşümler devam edecektir ve bu değişim ve dönüşümlerin kaotik yapısı değişmeyecektir. Yani, gelecek için de değişmeyen tek gerçek, değişimin "kaotik" olacağıdır.

İşte bu kavramsal açıklamalar çerçevesinde bu toplantının konusunu ele alabiliriz. *Geleceğin lisesinde öğrencilere kazandırılması öngörülen tarih bilinci, hangi amaca yönelik olmalıdır?*

Bu sorunun tek bir cevabı vardır. Öğrenci, değişim ve dönüşümlerin bütün insanlığı kapsayan ve aynı sonuçları veren bir olgu olmadığını kavrayacak bir tarih öğretimi almalıdır. Böyle bir tarih öğretimi, onu yaşadığı dönemin bilinçli bireyi haline getirebilir.

Kaotik gelişmelerin dünyanın çeşitli yerlerinde farklı sonuçlar vermesi nedeniyle bazı toplumlar diğerlerinin önüne geçerek egemen duruma gelirler ve dünyada tek söz sahibi olma iddiasındadırlar. Böyle bir durumda geride kalan toplumlarda *üç insan tipi* ortaya çıkar. *Birinci tip*; kuvvetliler karşısında sinen ve onlara tâbi olmaktan başka çare olmadığını düşünenlerdir. *İkinci tip*; gelişmiş toplumlara hayranlık duyan ve onlara öykünerek, onlara benzeyerek, onlarla bütünleşmeyi hedefleyen insan tipidir. *Üçüncü tip* ise; daha ileride bulunan toplumların değerlerinin farkında olarak, fakat kendi kimliği ve çabalarıyla onları yakalamayı ve gelişmelerin son safhasında yer almayı hedefleyen tiplerdir.

Tarih bilinci üzerine sorduğumuz sorunun cevabı, bu üçüncü tipin ortaya çıkmasına hizmet edecek nitelikte olmalıdır.

Bu bilinç için şimdi de tarihçinin geçmişi nasıl öğrendiği, nasıl bir anlatı kurduğu ve geçmişteki "tarih"in çeşitli katmanlarda nasıl algılandığı üzerine bazı açıklamalar yapalım.

Bu sorunun cevabını verebilmek için, "geleceğin tarihçisi"ni etkileyecek olan koşulları şimdiden bilemeyeceğimizden, konuyu değişimin kaotik yapısı açısından ele almak gerekir. Meselenin ikinci boyutu, gelecekte geçmişin olaylarına bakacak olan "tarihçi"nin geçmişe nasıl bakması gerektiğidir. Birinci husus, tarihçi ile; ikinci husus, tarihçinin haber kaynakları ile ilgilidir. Şimdi onlar üzerinde duralım.

Tarihçi, geçmişte ortaya çıkan olaya iki açıdan bakar:

1) *Ontolojik açıdan*: Bu açıdan bakıldığında tarih, doğrudan olayı "var olan" olarak ele almak, olayın mutlak oluşunu açıklamaktır. Ontoloji,

bu yönüyle metafizik, yani dinî bir öz içerir ve insanı inceleyen antropolojiye karşıt durumdadır. Osmanlıcada "*mebhas-ı vücûd*" denen bu bilgi alanı, varlığı tarihselliği içinde oluş nedeniyle açıklamaya çalışır. Ancak, bu zor bir alandır. Çünkü, Osmanlıca deyimiyle bir varlığın ya da olayın "künh"ünü, yani özünü araştıran ontoloji, Osmanlı ilim anlayışına göre bir "*ilm-i yakîn*"dir.[2] Eskiçağdan bu yana çeşitli filozoflar da, varlığın bir gerçek olarak açıklamasını ya dine ya da herkes tarafından algılanamayan bir cevherin sahibine, yani Yaradan'a bağlamışlardır.[3]

2) ***Epistemolojik açıdan:*** Bu açıdan bakıldığında ise tarih, geçmişte olan olayla onu bilen, yani tarihçi arasındaki bir ilişkidir. Geçmişe baktığımızda aslında incelediğimiz olayı, kendimize göre yorumlarız. Burada epistemoloji, varlığın araştırılması değil, varlığa ait bilginin araştırılmasıdır. Osmanlılar buna "*marifet nazariyesi*" demişlerdir.[4] Tarihçinin ürettiği bilgi, nesnel bilginin tarihçinin zihnindeki yansımasıdır. Bu yönüyle epistemoloji, bir yansıma kuralıdır. Osmanlıların "*in'ikâs nazariyesi*" dedikleri bu kuram, çağdaş değerlendirmelerle geliştirilmiştir. Kuram ile uygulamanın tam bir birlik içinde olmasına dikkat edilmiştir. İnsanın aklıyla nesnel gerçeği sadece zihninde yansıtmakla kalmadığı, aynı zamanda ve sürekli olarak kendine göre bir nesnel gerçek yarattığı da kabul edilmiştir. Felsefî olarak duyularımızın geliştirdiği sezgi ile başlayan bilgi, soyut düşüncemi-

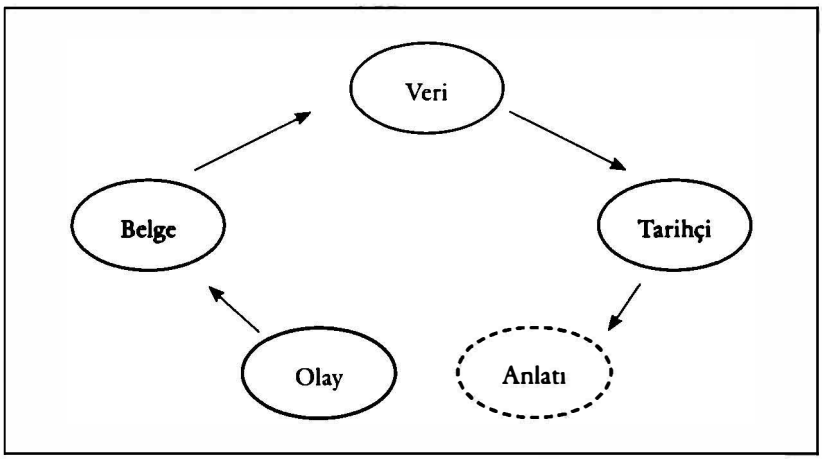
---

2 Osmanlıların bilgiyi nasıl algıladıklarını en iyi gösteren belgesel kaynak Osmanlı fermanlarında ulemâ sınıfından olanlara hitap ederken kullanılan lakaplardır. Bu sınıftan olanlar "*ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn*", "*vârisu ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn*" olarak nitelenmektedir. Bu lakaplar içinde geçen "*yakîn*", bir varlığa ait herkesin göremeyeceği, ancak erbabının ortaya çıkaracağı "*derin bilgi*"dir. Bu, tam bir ontolojik yaklaşımdır. Bu derin bilgi, ikinci lakapta "peygamberlere ait bir bilgi" olarak gösterilmektedir. Yani, yine ontolojik olarak "*dinî bir bilgi*"dir. Bunu geçmişte insan faaliyeti sonucu ortaya çıkmış bir olayda da aynı şekilde görüyoruz. Tarihçi Nâimâ, tarih yazanlara öğütlerde bulunurken şöyle söylemektedir: "... *bir husûsun hakîkatine vâkıf değil ise muttali' olanlardan tefahhus edüb tayakkun hâsıl etdiği mevâddı yaza* ..." demektedir. Burada "tayakkun etdiği mevâdd" dediği şey, olayın özüdür. Nâimâ, *Tarih*, c. İ, s. 6.

3 Ontoloji üzerine fikir yürüten filozoflardan örnekler için bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, "Ontoloji" maddesi; Atilla Tokatlı, *Felsefe Sözlüğü*, "Ontoloji" maddesi.

4 Epistemoloji üzerine fikir yürüten filozoflardan örnekler için bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, "Epistemoloji" maddesi; Atilla Tokatlı, *Felsefe Sözlüğü*, "Epistemoloji" maddesi.

zin pratikle denendiği ve doğrulandığı bir işleme tâbi tutulmuştur. Bilgi teorisi demek olan epistemolojiyi tarihe uygularsak, aslında geçmişte olanı, o olaydan bize bilgi ulaştıran kaynaklar aracılığıyla öğreniriz. Ancak öğrendiğimizin nesnel gerçek mi, yani "olanın tam anlamıyla kendisi mi" sorusunu cevaplayacak durumda değiliz. Böyle olması, iki nedenden dolayıdır. "Gerçek olan"ın zihnimizde yansıması, bize bilgi ulaştıran kaynağın niteliğinden ve bizim içinde bulunduğumuz koşullardan etkilenerek nesnel gerçeğe çok yaklaşabilir veya çok uzaklaşabiliriz. Ancak zihnimizdeki yansıma ile gerçeğin çakışması belki de imkânsızdır.

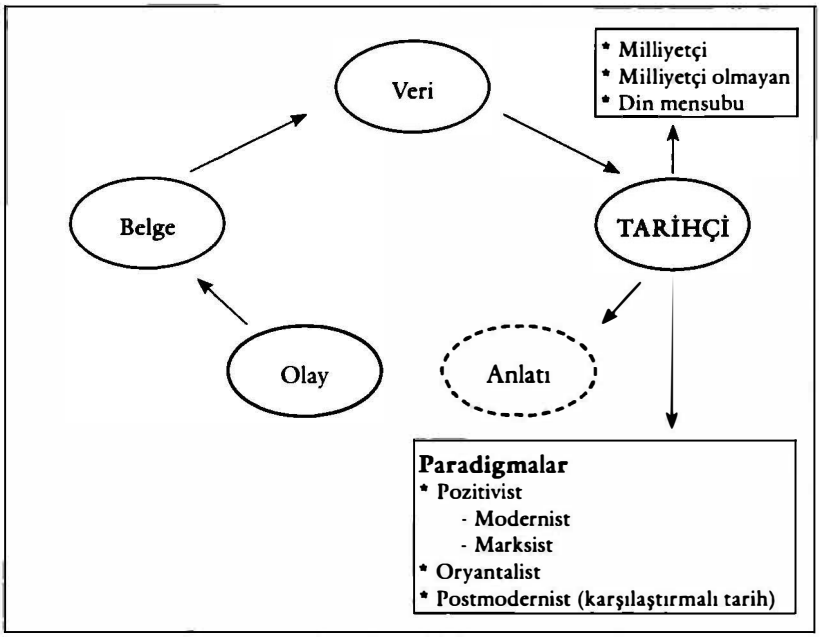

Şekil 1. *Olay ve olayın anlatısı*

Bu şemada iki temel unsur, "kaynak" ve "tarihçi"dir. Geçmişte olan ile onun anlatısının birbirleriyle belki hiçbir zaman çakışması mümkün olmayabilir. Çünkü tarihçi, bir başka zaman diliminde yaşamaktadır. Dünyaya bakışını, olayları değerlendirişini etkileyen birtakım koşulların onda yarattığı düşünceler vardır. Ayrıca, zaman içinde değişen birtakım açıklama tarzları olan paradigmalar da tarihçinin anlatısına yön veren düşünsel değerlerdir. Şimdi bunlar üzerinde duralım:

"Tarihçi" ve Paradigmalar

Epistemolojik olarak "bilinen" ile "bilen" arasındaki ilişkide "bilen" durumunda olan *tarihçi*, tarih anlatısını kurgulayan konumundadır. Bu bakımdan tarihçinin konumu ve onu yönlendiren paradigmalar çok önemlidir.

Şekil 2. *Hangi tarihçi?*

Hemen her kültür çevresinin dünyadaki gelişmeleri açıklamaya imkân verecek bir kuramsal çerçevesi vardır. Burada tarih anlatısını gerçekleştiren tarihçi için bu sebeple ilk sorulacak soru, "*hangi tarihçi*?" olacaktır. Yani milliyetçi tarihçi mi, herhangi bir dinin mensubu bir tarihçi mi, yoksa bu belirleyici mensubiyetlerin dışında insanlığın gelişimini tümden görmek isteyen bir tarihçi mi? Bu farklı tarihçilerin zihinlerinde, kaynak üzerinde anlaşma sağlansa bile, geçmişin anlatısı farklı farklı yansıyacaktır. Bu bakımdan tarihçiyi yönlendiren paradigmaların eleştirisinin iyi yapılması gerekir. Günümüzde, tarih yazıcılığını etkileyen paradigmaların en önemlileri Batı dünyasında geliştirilmiş olanlardır. Batı medeniyetine dahîl olanlar, kendi kültürel gelişimleri için XIX. yüzyıldan başlayarak pozitivist bir temele dayalı bir paradigma geliştirmişlerdir. "*İlerlemeci paradigma*" denilen bu paradigmaya göre, Batı dünyası "*modernite*" denen son aşamaya birtakım evrelerden geçerek ve sürekli bir gelişme göstererek ulaşmıştır. Bu paradigmaya göre, insanlığın toplayıcılık ve avcılık döneminden son aşamaya kadar toplumlar gelişerek ulaşmışlardır. Bu gelişmeyi, kesintisiz gösteren Batı toplumları-

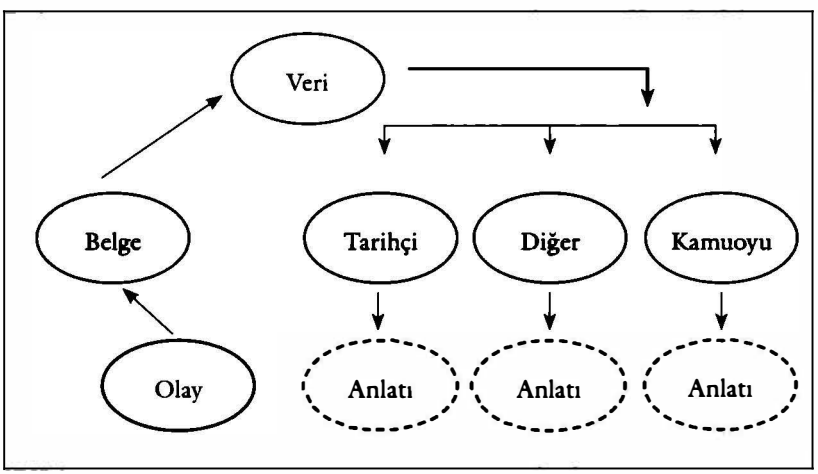
dır. Bu paradigmanın bir diğer versiyonu "*Marksist felsefi düşünce*"ye dayalı paradigmadır. Marksizm de esas itibariyle gelişmeci bir düşünceye dayanır. Ancak Marx'ın öngörüsüne göre toplumlar, sonuçta sınıfsız bir aşamaya ve bu sınıfsız toplumun devletine ulaşacaklardır. Batı dünyasında geliştirilen bu paradigma, Batı toplumu için geliştirildiğinden, bu teoriyi savunanlar, bu gelişme çizgisinin gerisinde kalmış olan toplumları kendilerinin dışında saymışlar ve ancak bu çizgiyi izleyerek kendilerine yaklaştıkları oranda uygarlaşabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre dünyadaki toplumlar, kendilerinin içinde bulunduğu uygarlığı temsil eden "merkez toplumları" ile bu çizgi dışında kalan "çevredeki toplumlar"dır. Bunun için Avrupalılar, XIX. yüzyılda başlattıkları *emperyalizm çağı*nda kendi dünyaları dışında kalan Doğu ulusları için *oryantalizm* denilen bir bilgi alanı yaratmışlardır. Oryantalizm, Batı dünyası dışındaki bütün uluslar için söz konusu olan ve bunların gelişimini açıklamayı amaçlayan bir başka paradigmaya sahiptir.

Bu paradigmaların, 70'li ve 80'li yıllardan itibaren hem Batı dünyasında, hem de Batı dünyası dışında bulunan tarihçiler tarafından eleştirilerek kültürel gelişmeyi açıklamaya yetmedikleri iddia edilmiş ve bunların yerine yeni açıklama tarzlarının geliştirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Genel çizgileriyle modernite teorisini eleştiren yeni yaklaşımların tümü *postmodernizm* adı altında toplanmış ve postmodernistler; toplumların tek bir çizgide değişim gösteremeyeceğini, dünyanın başka başka yerlerinde başka başka koşullar altında yaşayan toplulukların farklı özelliklerinin bulunabileceğini ileri sürmüşlerdir. Batı merkezli modernite teorisine karşı başlıca iki yönde eleştiri getirilmiştir. Bunlardan birincisi, toplumların değişiminin sürekli ilerleme biçiminde olamayacağı, bazı toplumlar için zaman zaman duraksamaların, hattâ geriye gidişlerin görülebileceği şeklindeki karşı tezdir. Diğer yandan ilerlemeci paradigma diye sunulan bir çizgide, dünyanın bütün toplumlarının buluşmasının mümkün olamayacağı ileri sürülerek bu paradigmaya yapılan itirazdır. Birbirinden hiç etkilenmemiş farklı mekânlarda yaşayan toplumların bazen birbirine benzeyen, bazen de farklılıklar gösteren gelişmeleri olabileceği ileri sürülmüş ve bunun için evrensel bir gelişme paradigması yerine, farklı toplumları kendi koşulları içinde incelemenin gerektiği iddiasına dayanan "*karşılaştırmalı tarih*" yaklaşımı, son yıllarda taraftar bulmuştur

İşte tarihçi için hem kendi mensubiyetleri, hem de bu tarz bir genel açıklama imkânı veren paradigmalar etkili olduğu için, geçmişte olanla,

bu olanın anlatısı arasında tarihçinin konumundan kaynaklanan farklılıklar olacaktır. Somut bir örnek vermek gerekirse, ilerlemeci tarih görüşünü benimseyen Batılı bir tarihçi ile, bu savın bir ürünü olan oryantalizmin tezlerine kuşku ile bakan bir Doğulu tarihçinin, aynı olayı farklı farklı anlatması son derece doğaldır.

Bundan daha önemlisi, geçmişte vuku bulmuş bir olayın daha sonraki bir dönemde anlaşılması ve algılanması, sadece tarihçi ile sınırlı kalmayacağıdır. Profesyonel tarihçiler, tarihi kaynakları kullanarak bir metin ortaya çıkarırlar. Fakat onların yanında başka meslekten olan aydınlar; örneğin gazeteciler, iktisatçılar, hukukçular da bu olay üzerinde fikir yürüterek kendilerine göre birtakım değerlendirmeler yaparlar. Bir üçüncü grup da, geçmişe merakla bakan genel kamuoyudur. Bu genel kamuoyu, profesyonel tarihçilerin yazdıklarını diğer mesleklerden olan yorumcuları dinleyerek olay hakkında fikir sahibi olurlar. Onların bu bilgi kaynaklarına bir de halk arasında oluşmuş söylenceler eklenir ve onların dilinde bu geçmiş olayın anlatısı, ilk iki grubunkinden çok farklı, bazen yarı-menkıbevî bir nitelik kazanır. Bu, *popüler tarih* diye adlandırılan bir anlatıdır.

Şekil 3. *Tarihi algılayanlar ve yorumlayanlar*

Bu bakımdan geçmişin anlatısı, bir yandan farklı kültürel alanlarda farklı algılanır. Diğer yandan da bir kültür çevresinin içinde de değişik ilgi grupları, olayı farklı biçimlerde açıklama eğilimindedirler. Bu, tarihin kaçı-

nılmaz özelliğidir. Bu bakımdan geçmişte olmuş olan bir olay, "*tarih*"tir. Ama, o tarihin daha sonraki bir zamanda yapılmış olan ***anlatısı***, bizim özenle altını çizdiğimiz "*tarih*"tir. Yani tarih, iki anlamlıdır. Algılamada farklılıklar kaçınılmaz olduğuna göre, burada ilkin üzerinde anlaşacağımız alan, geçmişteki olaydan bizi haberdar eden kaynakların herkesçe kabul edilebilecek yöntemlerle değerlendirilmesi ve anlatıya esas olacak verilerin genel kabul görmesidir.

Kısacası gelecekte de tarihçinin konumu değişmeyecektir. Yalnız dönüşümün kaotik niteliğinin bizi hangi durumlarla karşılaştıracağını bilmediğimiz için, her ne durumda olursa olsun tarihe düşünmek üzere bakmamız gerektiğini ve kurduğumuz tarih anlatısının farklı gruplarda ve farklı mekânlarda farklı işlevler yüklendiğini bilerek hareket etmeliyiz.

Sonuç olarak geleceğin lisesinde kazandırılması amaçlanan tarih bilinci, sözünü ettiğim özgür, aklının değerinin farkında olan, özgüveni bulunan ve kendi kimliğiyle değişimin en son/en ileri safhasında yer almayı hedefleyen "*insan tipi*"ni yaratmaya yönelik olmalıdır.

6) HALİL İNALCIK NEDEN "BÜYÜK"?[1]

Herhangi bir düşünce veya bilgi alanında, yaptıklarıyla ve yazdıklarıyla, o alanın yöntemlerinin geliştirilmesine, sistematik bilgi birikiminin standartlaşmasına birincil katkıda bulunan düşünür veya bilim insanları genellikle "büyük" diye nitelenir. Bu sıfat, onların yaptıklarına ilişkin bir nitelemedir. Ancak nitelemenin bir diğer boyutunu da göz önünde bulundurmak gerekir. "Büyüklük" nasıl bir kavramdır? Diğer bir deyişle bu sıfatın evrensel bir ölçüsü var mıdır, yoksa kişiden kişiye değişen, ortamdan ortama farklılaşan bir özelliği mi söz konusudur? Bu soruların cevabı verilmeden, bu biçimde nitelemenin gerçek anlamına ulaşmak mümkün olmaz. İşte bu yazıda, özellikle Sosyal bilimler arasında, günümüzde çok öne çıkarılmış görünen "tarih" bilgi dalının Türkiye'deki seçkin bir temsilcisi, Halil İnalcık'ın tahlilî bir şekilde değerlendirilmesine girişilecektir. Yazının iki temel hedefi vardır. Birincisi, Halil İnalcık'ın tarihçiliğinin boyutlarının tespiti, diğeri ise, bu boyutların büyüklüğünün genel bir kabul görüp görmediği sorusunun cevabı.

Özellikle 80'li yıllardan bu yana Türkiye'de "tarih"in ne olduğu üzerine tartışmalar yine çoğalmıştır. Bu kez, 60'lı yılların tartışmalarından başka bir çizgide, 60'lı yıllarda söylenenler bir kalemde silinip unutulmuşluk dosyasına atılarak "tarih" sorgulanmaktadır. Ancak her iki dönemin ortak özelliği, "klâsik, akademik, ortodoks" olmayan, ancak kendini "tarihçi" diye niteleyen birçok kalem sahibinin, Türkiye'deki profesyonel-akademik tarihçiliği, "kuru, dar bir belgeciliğin cenderesinde" görmüş olmalarıdır. Gerçekten, Türkiye'de durum böyleyse, bunun diğer ülkelerdeki durumu nasıldır? Halil İnalcık da, bu "kuru, dar bir belgeciliğin cenderesinde" bir tarihçi midir? Eğer öyleyse, 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde başlayan bir büyük tarih tutkusunun daha sonraki durakları, nasıl başta

1 *Doğu-Batı Dergisi*, yıl: 3, sayı 12, Ankara 2000, s. 121-141.

Amerika olmak üzere Batı ülkelerinin birçok önemli bilim merkezleri olmuştur? Eğer öyleyse eserleri neden çeşitli dillere tercüme edilmiştir?

"Tarih"in ne olduğu üzerinde en çok kafa yoran ve kendi içinde son derece tutarlı açıklamalar yapan Halil Berktay'ın bazı sözlerini böyle bir sorunun cevaplanmasında temel alıp söze başlamak yararlı olabilir. Berktay'a göre, "... mesleğin (tarihçiliğin) bütünü üzerindeki sona ermemiş ve ermeyecek dış belirlenimlerle bağlantılarını irdelemek için doğrudan doğruya tarihçilerin kişiliklerine, kökenlerine, şekillenişlerine ilişkin çalışmalar yapmamız gerekiyor. Biyografik ve prosopografik etütler, elbette başlı başına her şeyin sırrını vermez; araç ve metodolojilerden sadece biridir... (fakat bu metod) Türkiye'nin tarihçilerine de uygulanmalıdır". Bu niyetle Berktay, "böyle bir incelemenin biyografik boyutunun başlangıç notları" diye nitelediği, çok önemli makalesinde Yusuf Akçura (1876-1935), Fuad Köprülü (1890-1966), Ömer Lütfi Barkan (1903-1979) ve Halil İnalcık (1916)'ın eserlerinin önemli bir kısmını ve hayatlarını birer "metin" gibi incelemeye çaba gösterdiğini söyler. Bu dört tarihçinin her biri, XX. yüzyılın dört ayrı nesline mensupturlar. Bununla birlikte, hepsi milliyetçidir; ancak milliyetçiliğin değişik aşamalarını simgelemektedirler. İlk ikisi, Türk Devrimi'nin önemli bir dönüm noktası olan 1930'a göre, öncesine; diğer ikisi ise, sonrasına oturtulabilir. Bu durum, onların "milliyetçilik" niteliklerinin türünün belirlenmesinde etkindir. Diğer yandan Berktay, "Akçura ile Köprülü, tarihçilik formasyonları açısından esas olarak otodidakt karakterdeler; Barkan (sanıldığının aksine) tam profesyonel değil, belki yarı profesyonel sayılabilir; aralarında her bakımdan profesyonel ve üstelik tam uluslararası ölçülerde bilim insanı olarak bir tek İnalcık gözüküyor," demektedir.

Berktay bu tür bir sınıflandırmadan sonra, Türk Devrimi "devletçilik" uygulamasına geçerken, Barkan'ın temsil ettiği tarih görüşünün, yavaş yavaş Türk Tarih Tezi'nin yerini aldığını ve aynı zamanda akademik Türk tarihçiliğinin ortodoks doktrini haline geldiğini ve "bu tarihçiliğin artık oluşmuş çerçevesi içine ise, 1940'ların ortalarından itibaren Halil İnalcık'ın girdiğini" söylüyor. Bu yaygınlaşmış ve genel kabul görmüş görüş "Osmanlı Devleti"nin kuruluş ve gelişme dönemlerinde kendine has, âdilve teb'ayı gözeten bir düzen yarattığı tezidir. Berktay, bu paradigmayı benimseyen İnalcık'ın Barkan'a göre gerek yaşadığı dönem, gerekse sahip olduğu olanaklar yüzünden daha değişik bir gelişme gösterdiğini vurgulu-

yor ve İnalcık'ı daha sonraki çalışmalarında etkileyen ve onun öne çıkmasına neden olan hususları şöyle sıralıyor:

1. Türkiye'deki Batılılaşma dalgasının başlangıcında, yani; 1940'larda İnalcık'ın tarihçiliğinin daha yeni şekilleniyor olması,

2. Kendisinin, yüzü daima uluslararası akımlara dönük olmuş olan liberal-milliyetçi Köprülü'nün talebesi olması,

3. 1945'lerden sonra tekrar tekrar yurt dışına çıkmış olması (1949'da Londra'da Wittek ile çalışma, 1953-54 Columbia, 1967'de Princeton, 1971'de Pennsylvania),

4. Dünya pazarı için üretim yapıyor olması.

Ona göre bu hususlar, "1930'ların Yüksek Öğrenim reformundan sonraki ikinci neslin yetiştirdiği ve sonra dünyaya açtığı bir tarihçi" olan İnalcık'ın yetişmesinde çok etkilidir. Her ne kadar Berktay, İnalcık'ı "son tahlilde hâlâ halkın değil, devletin tarihçisi; aşağıdan yukarı değil yukarıdan aşağı bir tarihçi" diye nitelese de, onda "tarihçilik mesleğinin içsel icapları"na riayetin çok ağır bastığını özenle vurguluyor. Berktay'ın makalesinin tümünü ve ileri sürdüğü hükümlerin tamamını değerlendirmek, bu yazının sınırları dışındadır. Fakat, düşüncelerini hayranlık uyandırıcı bir tasnifle ve vuzuhla sunan, o nedenle yazılarından daima yararlandığım Berktay'ın sözünü ettiği bu "tarihçilik mesleğinin içsel icapları," benim yazımın asıl konusunu oluşturacaktır. Çünkü, hiç kuşku yok ki, her bilim insanını, özellikle Sosyal bilimcileri, içinde yaşadıkları koşullar derinden etkiler; ancak onların asıl belirleyici özellikleri, ilgilendikleri bilim dalının yöntemlerini uygulamada ve geliştirmedeki yetenekleridir. Bence, eğer Halil İnalcık'ı anlamak ve bir tarihçi olarak değerlendirmek istiyorsak, onu etkileyen genel koşullarla birlikte, asıl olan bu ikinci özelliğidir.

Halil İnalcık, Türk Devrimi'nin ve Türk Devrimi'nin ilk fakültesi olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin yetiştirdiği müstesna bir bilim insanıdır. Seçtiği meslekte, kuru bir nakilci olarak kalmayıp, eleştirel bir yaklaşımla orijinal düşünce ve bilgi üretmeyi gerçekleştirebilmiştir. Berktay'ın çok doğru bir biçimde ortaya koyduğu, fakat özellikle Halil İnalcık için eksik bıraktığını sandığım eserlerini ve hayatını bir "metin" gibi okumayı daha ayrıntılı yaptığımız anda, İnalcık'ı daha iyi tanıyabiliriz:

1905 yılında Kırım'ı terk etmiş, bir süre İstanbul'da ikamet ettikten sonra, 1924'de Ankara'ya geçmiş bir ailenin çocuğu olan Halil İnalcık'ın

hayatındaki hangi olayların büyük önem taşıdığı söylenebilir? Eğer bazı rastlantılar olmasaydı, bugün Halil İnalcık olabilir miydi? 1916'da doğan ve 1935'te Balıkesir Necati Bey Öğretmen Okulu'ndan mezun olan bir gencin, önünde nasıl bir gelecek vardı? Kendisi bu geleceğin yönlendirilmesinde o günlerde ne derece etkin olabilirdi? Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin açılışıyla birlikte, alınan önemli kararlardan biri, bu yüksek öğretim kurumunun kapılarını öğretmen okullarını bitirenlere de açmaktır. Profesör Afet İnan'ın bu önerisi, daha sonra aynı kurumun öğretim üyeleri arasında yer alacak birçok gence bu imkânı sağlamıştır. Bunlardan biri de Halil İnalcık'tır. Halil İnalcık için onun hayatının sonraki dönemlerini etkileyecek kararlardan bir diğeri de, arkadaşlarının çoğu lisans öğrenimi sırasında, Alman hocaların ders verdiği bölümlere yönelirken, onun "tarih"i seçmesidir. "Tarih" dalı o sıralarda Alman hocalardan çok, Türk öğretim üyelerinin ders verdiği bir bölümdür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve Türk ulusunun modernleşmesini hedefleyen Türk Devrimi, Batı dünyasını yaratan moderniteyi örnek almıştır. Modernite denilen olguyu içeren süreçte, ki bu süreç 1650'lerden 1970'lere kadar uzanır, birinci belirleyici olan ulusal devletler ve uluslaşmadır. İkincisi ise, özellikle bilimsel devrimle özdeşleşen eleştirel düşünce ve somut bilgi üretmedir. Öyle olunca, Türk Devrimi'nin de hedefi bu iki hususu gerçekleştirmektir. Bu açıdan bakınca, Halil İnalcık'ın, Berktay'ın sözünü ettiği diğer tarihçiler gibi, neden ulusalcı olduğunu sorgulamak gerekmez. Burada sorgulanması gereken, eleştirel düşünce ve somut bilgi üretimi açısından nasıl değerlendirilebildiğidir. Bu soru aynı zamanda Türk Devrimi'nin hedeflerine ne kadar ulaştığını da açıklayacaktır. Halil İnalcık, 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne başladığı günleri şöyle anlatır:

> "O zamanlar Ekrem Akurgal, Sedat Alp Almanya'dan yeni dönmüşler ve orada doçent olmuşlardı. Almanya'dan gelen en iyi profesörler hocalarımızdı. Aslında o zamana kadar benim aklımda tarih yoktu. Ben daha çok edebiyat, felsefe gibi alanlar istiyordum. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne ilk girdiğimde Sinolojiyi düşündüm. Fakat sonra tarihimizin en önemli döneminin Osmanlı tarihi olduğunu gördüm. Osmanlı arşivlerinde milyonlarca vesika vardı ve ben işi en iyi burada yapabilirdim".

Halil İnalcık, Öğretmen Okulu'nu yeni bitirmiş bir genç olarak, o zaman herhalde çok boyutlu değerlendirmeler yapabilecek durumda değildi.

Anlaşılıyor ki, bu yeni kurumun ilk öğrencileri olan arkadaşlarıyla birlikte, o da Eberhard gibi ünlü hocaların cazibesine kapılmış hangi alanı seçeceği konusunda müteredditt kalmıştı. Fakat, tarihe yönelmesi, onun hayatının sonraki günleri için son derece belirleyici oldu. "Tarih" öğrenimi yaptı. Dönemin eğilimlerini yansıtan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, onun modern düşünceye yönelmesini sağladı. Lisans öğreniminin sonunda, 1940'da mezun oldu. Fakültede asistan olarak kaldı ve Yakınçağ Tarihi kürsüsünde doktora çalışmalarına başladı. Bilindiği gibi doktora tezi, Tanzimat ve Bulgar Meselesi başlığını taşır. Doktora tezi çevresinde açıklamaya çalıştığı belli başlı sorunlar, bölgede toprak ağalığı, köylü problemleri, sosyal ve ekonomik koşulların Balkanlar'daki millî hareketlerde ne ölçüde rol oynadığı, Osmanlı Devleti'ne başkaldırıların arka plânında hangi etkenlerin bulunduğuydu.

Hatırlanması gereken ikinci bir husus, Halil İnalcık'ın akademik hayatının ilk beş altı yılında Tanzimat Dönemi üzerine araştırmalarına devam etmesi ve daha sonra, İstanbul'un alınışına ilişkin merakı dolayısıyla Osmanlı tarihi'nin ilk dönemlerine yönelmesidir. Halil İnalcık'ın hayatındaki bu ayrıntıların makul yorumlarını yapmadan, onu dönemin ilgileri ve hâkim siyasal ve sosyal düşüncelerin yönlendirdiği, milliyetçi, devlet tarihi yazarı olarak nitelemek; Osmanlı tarihini "biricik", "kendine özgü" diye izah ediyor yorumları yapmak, "mesleğinin içsel icapları" üzerindeki büyük ustalığını perdelemek olur. Halil İnalcık, Osmanlı tarihi'ni evrensel gelişmenin içinde açıklamaya çalışmıştır. Ancak çok yoğun araştırmalarının sonucunda elde ettiği bilgi birikimiyle Osmanlı tarihi'ni dönemlendirme ve her dönemin belirgin özelliklerini tespit etme çabalarına girişmiştir." Dikkate şayandır ki, onun bu teklifleri, tarihçiler arasında genel bir kabul görmüştür. Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılan kronolojik tasnif, bugün bütünüyle onun adlandırmalarına dayanmaktadır. "Dönemlerin tespiti" yöntemi kuşkusuz, F. Braudel'in tarihte "uzun süreç" yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Halil İnalcık, Braudel'in kuvvetle etkisi altındadır. Annales Okulu'nu Barkan ve İnalcık Türkiye'ye getirmişlerdir.

Halil İnalcık'ı üstün kılan özelliklerinden biri, incelediği tarihsel dönemin koşullarını anlamaya çalışması ve bunu yaparken, eleştirel tavrını hiç yitirmemesidir. Bunu yetişme çağlarından, ustalığının doruğuna ulaştığı döneme kadar hiç değiştirmemiştir. Gerçekten de Fuad Köprülü'ye hocası olarak hayrandır ve ondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Fakat "semitik filo-

loji çalışmalarının, Batılı devletlerin iktisadî gayelerinin ve siyasi emellerinin" yönlendirdiği bilimsel açıklamalara tepki gösteren Köprülü'nün gerek Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, gerekse Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Meselesi'nde onun metodik izahlarına ve klâsik üslubunun etkileyiciliğine rağmen, İnalcık bu konularda daha kapsamlı yorumlarda bulunmuş, örneğin Fatih dönemine ilişkin araştırmaları sonucunda Osmanlı gerçeğinin temelinde önemli bir sentezin bulunduğunu; Fatih'in kişiliğinde hanlık, gazilik ve kayserlik ideallerinin birleştiğini açıklamıştır. Osmanlı tarihi yazımında iki boyut aradığını, bunlardan birincisinin sosyal ve kültürel yapının şovenist eğilimlerden kurtulmuş (ulusal ve Batılı olmak üzere iki yanlısını da) doğru yansıtılmış bir tarih; ikincisinin de Osmanlı Devleti olgusunu, dünya tarihi içinde sadece politik, sosyal ve ekonomik yapısıyla değil, yönlendirici boyutlarıyla yerleştirmek olduğunu söyleyen Doğan Kuban, bu yaklaşımı İnalcık'ta bulduğunu ve "ulusal tarih parametrelerini aşan bir historiyografi bağlamında yeni bir söylemin yollarını açabilecek verileri ortaya koyduğunu" belirtiyor. Bu konudaki örnekleri çoğaltarak, İnalcık'ın eleştirel yaklaşımını ve etraflı açıklamalarını izleyebiliriz. Bilindiği gibi, Osmanlı hukuku ve uygulamaları üzerinde çalışan bir diğer önemli tarihçi Barkan'dır. Barkan, Osmanlı tahrîr defterlerini tarayarak, her bir sancağın kanûnnâmelerini incelemiş ve bunların bir kısmını önemli eseri *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî Esasları 1: Kanûnlar* (İstanbul 1943)'da yayımlamıştır. Gerek bu eserin başındaki değerlendirme yazısında, gerekse diğer çalışmalarında Osmanlı'da kanûn kavramı üzerinde durmuş ve kanûnnâmelerin niteliğini yorumlamıştır. Ona göre her bir kanûnnâme, ilgili olduğu sancağın sınırları içinde, eskiden beri görülen uygulamaların (kadîmden berü olagelenin) yazıya geçirilmesi ve pâdişah iradesi biçiminde formüle edilmesidir. Bu bakımdan memâlik-i mahrusedeki sancak kanûnnâmelerinin hükümlerinde farklılıklar, bazen tenakuzlar vardır. Kısacası, sancak kanûnnâmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, çoğu Osmanlı öncesinden beri uygulanagelen yerel kurallara ilişkindir ve bunlar merkezî otorite tarafından tanınmış ve hüküm haline getirilmiştir. Barkan'ın bu konudaki geniş bilgisine ve bir otorite sayılmasına bakılırsa, bu konuda daha sonraki araştırmacıların onun bu büyüklüğünün baskısı altında kalması doğal sayılabilir. Oysa İnalcık, bu konuda daha ince değerlendirmelere girişmiş ve daha değişik yaklaşarak, yerelliğin varlığını kabul etmekle birlikte, bunun sınırlarını ara-

yarak, sancak kanûnları üzerinde, küttâb sınıfının rolünü, özellikle nişancı ve Reîsü'l-küttâbın zaman ve mekân üzerinde birleştirici, uzlaştırıcı ve kural koruyucu fonksiyonunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, eski yasağ, türe ve kanûn kavramlarında tecessüm etmiş ve Osmanlı'da örfî, sultanî biçimini almış merkezî normların varlığını aramıştır. Barkan genel kanûn-nâmelerin resmî niteliğini kabul etmez. İnalcık bu tezin aksini ortaya koymuştur.

İnalcık'ın bu tutumu nereden kaynaklanmaktadır? Konusunu oluşturan olaylara ve onlardan haber veren belgelere eleştirel bir gözle bakması, onu böyle davranmak zorunda bırakmaktadır. Hoca hakkında, birkaç yıl önce yazdıklarımı hatırlıyorum. Şöyle demişim: "Geriye dönüp baktığımda, onun derslerini izlemiş olmanın ne kadar büyük bir fırsat olduğunu şimdi daha iyi değerlendirebiliyorum. Özellikle, Osmanlı diplomatiği seminerlerinde duyduğum hazzı anlatamam. Herhangi bir belgenin onun elinde nasıl değer kazandığını, bizlerin ilk bakışta sezmemizin mümkün olmayacağı noktaları nasıl açıkladığını; bazen söylenenden, bazen de belgede söylenmeyenden hakikati bulmada nasıl yararlanılabileceğini ben ondan öğrendim." Nitekim, İnalcık'ın bu yöntemi, yalnız Türkiye'de değil, Amerika'da da etrafında meraklı bir öğrenci halkasının oluşmasını sağlamış, yetiştirdikleri onun adıyla anılan bir ekolün üyeleri olarak çeşitli üniversitelere dağılmışlardır. Halil İnalcık, belgesel bilgilerin doğrulanması ya da yanlışlanması konusunda, diğer bilgi kaynaklarına yönelmenin gerekliliğini, bizzat kendi uygulamalarıyla göstermiştir. Bu tür çalışmalarının en ilginci, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarına ilişkin XV. yüzyıl kroniklerinden derlenmiş bilgilerin; toponomi araştırmalarıyla sınanmasıdır; Bursa ve Eskişehir bölgesinde yaptığı geziler, ilk Osmanlı fetihlerinin güzergâhlarını belirlemede oldukça yarar sağlamıştır. Diğer yandan, bu tür gezilere katılanların yakından tanık oldukları gibi, İnalcık'ın bölgenin bugünkü sâkinlerinin hayat tarzları, dünyaya bakışları, âdetleri ile ilk Osmanlı kroniklerine yansımış şifahi tradisyonun kırıntıları içinde, bazen menkıbelerin, bazen efsanelerin arasında kalmış eski sâkinlere ilişkin bilgiler arasında kurduğu bağlantının geçmişi anlamak bakımından ne kadar aydınlatıcı olduğudur: Bunu ancak onun gibi usta bir tarihçi, somut bilgi üretme açısından deneyimli bir bilim insanı yapabilir. Bunlar değerlendirilmeden, tarihte belgenin gerekliliği veya gereksizliği; tarihçinin belgeye nasıl baktığı, onda ne bulduğu veya bulmak istediğini arayıp aramadığı tartışmaları, "kuru belgecilik" kadar sıkıcı değil midir?

Bu tür bir çalışmanın içinde olan Halil İnalcık'ı "klâsik, akademik, ortodoks Osmanlı tarihçiliğinin" yani "kuru, dar bir bölgeciliğin cenderesi içinde" olan tarihçiliğin temsilcisi olarak yorumlamak mümkün müdür? Soruyu bir başka açıdan sorarsak, "Batıda XIX. yüzyıl tarihçiliğinin dar belgeci ampirisizminin, XX. yüzyılda çeşitli biçimlerde aşılmaya başlandığını, yazılı belgeler dışındaki bilgi kaynaklarının yeniden hesaba katılır olduğunu ve yeni bir tarzda bütünlenir olduğunu" fark edenlerin ve hele "değişimin dürtülerinin sadece akademik alanın kendi içinden doğmadığını, genel uluslararası ortamın, sosyal mücadelelerin, basit pozitivist inançların terkine yol açan her türlü kırılışın, kısacası bütün bir toplumsal dinamiğin, tarih disiplininin iç gelişimini karmaşık yollardan beslediğini" görenlerin, bunu daha iyi değerlendirmesi gerekmez mi? Halil İnalcık, çağının ve mesleğini ilgilendiren bilgi alanlarının gelişmelerini en yakından izleyenlerden biridir. Yalnız bunu yaparken, bir moda akımı gibi yayılan ve müntesiplerinin tartışmasız beğenisini kazanmış olan düşünce kalıplarını hiçbir zaman eleştiri süzgecinden geçirmeden benimsememiştir. Onu büyük kılan da bu yanıdır. Bugün Türkiye'de gündemi oluşturan tartışmalara, bu tartışmalarda yer alan düşüncelere, açıklamalara bakınız. Bize özgü olan bir şey göremezsiniz. Dünyanın başka yerlerinde geliştirilen kuramlar, yeni bakış açıları, aynen aktarılmıştır.

Çoğu kez koro hâlinde, bazen arka plânında ne olduğu merakı uyandıran düzenlenmiş sololarla "yeni" düşünceler sunulur. Bize ait, orijinal bir açıklamanın olmadığı, tartışmaya katılanların aktarma ve benimseme dışında bir şey yapmadığı bir ortamda Türk Düşüncesi'nin yeni ufuklara açılması olası değildir. Bu bakımdan Halil İnalcık'ın hayatından alınacak çok dersin olduğunu sanıyorum. Türkiye'de Annales Okulu'nun tarih araştırmalarına yeni ufuklar açtığını ilk fark edenlerdendir ve bu nedenle tarihsel geçmişi bütünlük içinde değerlendirmeye yönelmiştir. Bunun için de önce sağlam bir yöntem belirlemenin gerekliliğine inanmıştır. Bu konudaki düşüncelerini, Osmanlı siyasal ve sosyal sistemi üzerine geliştirilmiş kuramları eleştirel bir biçimde gözden geçirirken, örnekleriyle açıklar. Osmanlı tarihi araştırıcılarının bu açıdan gruplandırılabileceğini, bir bölümünün muayyen bir teorik modele göre, ampirik bulguları yorumlayarak Osmanlı gerçeğini anlamaya çalıştıklarını; bir önemli bölümünün de Karl Marx ve Max Weber gibi ünlü düşünürlerin geliştirdikleri modellerin yönlendiriciliğinde sosyal düzeni açıkladıklarını belirledikten sonra özellikle Marksist

modelin esas aldığı üretim ilişkileri bağlamında herşeyi anlamanın mümkün olup olmadığını sorgulamak üzere, geniş bir yelpazede, Türkiye'de bu açıdan yapılanların değerlendirmesine girişir. Bu önemli makalesinde Balkan tarihçiliğinde feodal üretim biçimi ile Asya tipi üretim biçimi diye nitelenen Marksist modellere dayalı araştırmaların ülkelere göre durumunu, bu modele dayalı araştırmaların imkânlarını ve kısıtlılıklarını irdeler. Aynı yaklaşımı, Türkiye için de göstererek, Türk düşünce hayatında 1860'lardan beri görünen ve giderek şekillenen sosyal düzene ilişkin açıklama arayışlarının sıralamasını yaptıktan sonra, bu konuda en sağlam sonuçların ampirik verilere dayalı açıklamalarla elde edilebileceğini göstermek üzere, Annales Okulu yöntemlerinin Türkiye'deki yansımalarını ele alır.

Annales Okulu'nun, ekonomik yapıları ve toplumları, uzun süreli ve bütüncül bir yaklaşımla ele alma yönteminin ve özellikle bu okulun ünlü temsilcilerinden Fernand Braudel'in, Osmanlıları Akdeniz dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden yorumunun Osmanlı araştırmaları üzerinde devrim yaratıcı bir etki yaptığını, Osmanlı sosyo-ekonomik düzeni ile ilgili sorulara yeni boyutlar kazandırdığını, alanın uzmanları yakından bilirler. Braudel'in büyük başarısı, Batı Akdeniz çevresinde kendini gösteren para sistemlerinde, demografik bileşimlerde ve diğer sosyal ve yapısal alanlardaki değişikliklerin, Osmanlıların elinde olan Doğu Akdeniz dünyasına da nasıl yayıldığını ve oraları da etkilediğini göstermek olmuştur. Özellikle, Earl Hamilton'un İspanya'daki gümüş para kuramını, Braudel Osmanlı bölgesi için de uygulamış ve bunu yaparken de Doğu Akdeniz dünyası için tarihsel kanıtlarını Dubrovnik arşivlerinde bulmuştur. Ömer Lütfi Barkan, bu kanıtlara Osmanlı arşivlerinin belgesel bilgilerini eklemiş ve böylelikle onun bulgularını teyid etmiştir. Barkan, aynı yöntemi kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun, XVI. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir yapısal kriz yaşadığını tespit etmiştir.

Barkan'a göre, Batı'da çoğalan ucuz gümüş nedeniyle Avrupalılar, buğday, deri, yapağı, bakır gibi temel gereksinimlerini gittikçe çoğalan taleplerle Osmanlı bölgesinden temin etmişler ve bu, kapalı ekonomik yapı karakteri gösteren Osmanlı düzeninin dengelerini bozmuştur. Ülkede fiyatlar yükselmiş, para enflasyon yüzünden giderek değer kaybetmiştir. Kısacası, İmparatorluğun tarım ekonomisi, gittikçe yayılan kapitalist pazar karşısında gücünü koruyamamıştır. Barkan, sözü edilen makalesinde ve diğer yazılarında bu gelişmelerin somut bilgilerini vermiştir. İnalcık, XVI. yüzyılın

sonlarındaki durumun açıklanması konusunda, kanıtlanması mümkün olmayan genellemeler yapılmasını doğru bulmaz. XVII. yüzyılın başlarında harplere, Celâlî karışıklıklarına rağmen tarımsal yapının çöktüğü görüşünü ileri sürmenin erken olduğu kanaatindedir. Diğer yandan Osmanlı para sisteminin güçlüklerle karşılaşmasının nedenleri arasında, Barkan'ın tartışmadığı olguların da dikkate alınması gerektiğini belirtir. Batı'dan Osmanlı pazarlarına akan sahte ve ayarı bozuk paraların etkisini, tabiatta kıt olan altın ve gümüş gibi madenlere dayalı paraların bol olduğu yerden, kıt bölgelere doğru aktığını ve bunun yarattığı durumların irdelenmesi lüzumunu vurgular. Bu arada sikke tashihi yapan devletin bu konudaki politikalarının, vergi sistemlerinin hesaba alınması görüşündedir. Kısacası, Annales Okulu'nun genel yöntemi doğrultusundaki yaklaşımlarını benimsemesine rağmen, açıklamalarında daha titiz ve yapılan açıklamalar karşısında daha temkinlidir. Çünkü o, bağımsız, orijinal düşünce sahibi bir bilim insanıdır. Her gelişmeyi, genel bir yıkım, ya da bozulma ve kopuş olarak değerlendirmenin yanıltıcı olabileceğini düşünmektedir.

Halil İnalcık'ın bu tutumunun mesleğin içsel icapları bakımından ne kadar önemli olduğunu anlamamız için, ülkemizde bugün Osmanlı tarih araştırmalarına bir göz atmakta yarar vardır. Bilindiği gibi, Halil Berktay'ın daha önce sözünü ettiğimiz açıklamaları doğrultusunda, Türkiye'de 80'li yıllarda önemli bir tavır değişikliği olmuştur. 60'lı ve 70'li yılların paradigmaları ve kuramları, anılan nedenlerle aşınmaya uğrayınca, yenileri benimsenmiş ve bu benimseme doğrultusunda Dünya ve Türk tarihine dair yeni açıklamalar yapılmaya başlanmıştır. Özetlenecek olursa, yeni eğilimlerin özünde, daha önceleri gelişme ve kopuş diye adlandırılan kuramlar yerine, uyum kuramı diye vurgulanan yeni açıklama tarzları gündemde ağırlık kazanmıştır. Bu tartışmalara baktığımızda şu noktaları tespit edebiliyoruz:

Bugün genel kabul gören kuramların hemen tümü, daha öncekiler gibi, bize özgü değildir. Ayrıca, daha öncekilerin yetersizliği veya yanlış sonuçları varsayımı üzerine kurulu olduğu için, daha öncekileri düzeltme ve yeni kabuller doğrultusunda açıklama işlevi yüklüdürler. Bu durumda, "tarihçi"ler arasında iki önemli davranış kendisini açıkça belli etmektedir. Yeni açıklama istekleri "tarihin içsel icaplarından kaynaklanmadığı için ve Osmanlı tarihini bütünüyle değiştirecek yeni belge koleksiyonlarının keşfi gibi bir gelişme de olmadığı için, genellikle yapılan daha önce kullanılan belgeleri "yeniden okuma" olmaktadır. Kuşkusuz, kuram değişik-

liklerinin ve gerektiğinde belgeleri yeniden okumanın gerekliliği ve yararı vardır. Ancak, bu gereklilik tarihin kendi içinden kaynaklanmalıdır. Böyle olmayınca, "Yeni Tarih" için yeni belge bulmada veya eski belgeyi yeninin kanıtı olarak kullanmada zorlanan "tarihçi"lerin ikinci davranış biçimi, sonu gelmez "tarih"in ne olduğu, "tarihçi"nin ne yaptığı tartışmalarına dalmalarıdır. Bunun sonucunda "tarih" üzerine düşünmekten ve düşündüklerini yazmaktan, bir türlü düşündüğüne uygun bir araştırmayı gerçekleştiremeyen, belge kullanıyorum görüntüsünü veren, fakat kullandığı belgeyi anlamayan, kendine göre setler düzenleyerek, yeni açıklamalara yeni "kanıt" yaratan tarihçilerle; bu dünyanın tamamen dışında, birkaç belgeyi neşrederek bunun "tarihçilik" olduğunu sananlar, aynı anda Türk Tarihi'ne ürünler vermektedirler. Bu tutumların getirdiği nokta, tam bir çoraklıktır. Bugün, tarih alanındaki yayınlara bakarsanız, teliften çok tercümenin rafları kapladığını görürsünüz. Bunun tek nedeni, Halil İnalcık ve onun kuşağının "tarihçiliği"nin geride kalmış olmasıdır. Bence, temel sorun buradadır ve bu sorunu aşmak için Halil İnalcık, örnek alınması mutlaka gereken bir yıldız gibi parlamaktadır. Türk Tarihi, gerçek yerini ancak, eleştirel düşünceli, bağımsız tavırlı "tarihçi"lerin "telif"leriyle bulabilir.

Halil İnalcık'ın bibliyografyası incelendiği zaman anlaşılır ki, tarihe bütüncül bakışının bir sonucu olarak, Türkiye'de insanın gündelik yaşayışına ilişkin bilgiler sunan belgeleri, bunlar arasında en önemlileri olan şer'iyye sicillerini sistematik incelemeye almıştır. Bunlar kadı mahkemelerinde tutulmuş kayıtları ihtiva etmesine, yani bugünlerde pek moda olan deyişle resmî belgeler olmasına rağmen, doğru kullanıldıkları ve iyi değerlendirildikleri zaman, Türk toplumunda gelenekselleşmiş bir davranış olmadığından dolayı, örneklerine sık rastlayamadığımız, kişilerin özel hayatına, toplumsal yaşayışın iç ilişkilerine ulaşmayı mümkün kılacak hususi belgelerin yerini doldurabilecek bilgiler içerirler. Şer'iyye sicillerinin bir diğer yönden özelliği, yine resmî bir otorite olarak görünen kadının bir yönüyle yerel bir yönetici, yerine göre bir toplum önderi, kimi zaman bir moral ve kültür adamı olarak hangi rolleri üstlendiğini açıklayan bilgiler vermesidir. İnalcık, bu bilgi kaynaklarından hem doğrudan neşirler yapmış, hem de bu bilgileri araştırmalarında kullanmıştır. O nedenle, şer'iyye sicillerinin değeri konusunda daima aydınlatıcı olmuştur. Bu bağlamda, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nden çıkardığı beş yüze yakın belgeyi, Türk Tarih

Kurumu'nun yayın organları olan *Belleten* ve *Belgeler*'de yayınlamıştır. Bu alandaki faaliyetlerin kurumsallaşması ve daha kapsamlı eserlere ulaşılabilmesi için ikinci bir projeye öncülük etmiştir. Bu proje, İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunan binlerce defterin zaman içinde seri hâlinde yayınlanmasını öngörmektedir. Prof. Nurhan Atasoy İstanbul Üniversitesi San'at Tarihi Araştırmaları Merkezi'nin başındayken, onunla işbirliği yapılarak tasarlanan bu projeye, daha sonra Amerika'da Harvard Üniversitesi'nden Cemal Kafadar'ın da destek vermesiyle konu uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Bu çerçevede Halil İnalcık'ın gözetiminde çalışmaya başlayan bir ekip yedi cildi yayına hazırlamış durumdadır ve belirtildiğine göre, bunların basımı Sabancı Üniversitesi tarafından gerçekleştirilecektir. Bu koleksiyona dahil eserlerin gün ışığına çıkması ve sayılarının giderek artması durumunda, yalnız İstanbul Tarihi ile değil, genel olarak Osmanlı hukuk, idare, ekonomi tarihi ile ilgili zengin bilgiler de genel kullanıma sunulacaktır. Böylece, toplumsal hayatın her yönüne, bu arada kurumsal işleyişe ilişkin kapsamlı veriler elde edilmiş olacaktır.

Bu konudaki bir başka proje faaliyeti, Toplumsal Tarih Vakfı öncülüğünde başlatılmıştır. Bu Eyüp Sicilleri ile ilgilidir. Tarih Vakfı, yapılan çalışmaların, ilk sonuçlarını bir seminer çalışmasıyla kamuya sunmuştur. Bu proje Kültür Bakanlığı tarafından da desteklenmiştir.

Osmanlı siyasal ve sosyal sistemlerinin ve düzeninin esaslarını belirlemek amacıyla yaptığı çalışmalar, zaman içinde bütünlenmiş ve İnalcık ilginç analizleriyle belgelerin kavramlarından oluşan açıklama tarzları geliştirmiştir. Bunlar arasında en dikkate değeri çift-hâne sistemidir. Daha ötede şehir ekonomisinin esasları içinde hirfet sistemi ve ticâret üzerinde duracaktır. Bu konular yalnız onun değindiği meseleler değildir. Birçok Osmanlı tarihi araştırıcısı aynı düzlemde araştırmalar yapmıştır. Bunlar arasında İnalcık'ın temayüz etmesine sebep olan özelliği, Osmanlı düzeninin kuramsal tabanına ve pratiğine derinden nüfûz etmiş olmasıdır. 1959'da yayınladığı *Raiyyet Rüsûmu*'nda çift-resmi sistemini ve bu yolla kır toplumunun örgütlenmesi meselesini incelemiş, daha sonra 1989'da "Köy Köylü ve İmparatorluk!" makalesinde konuya daha geniş açıdan bakarak, düzenin tarihsel derinliğini ve bölgede Osmanlı'da da görünen üretim tarzının niteliğine berraklık getirmiştir. Mîrî toprak rejimi ilgili bazı kilit kavramların anlaşılması ve yanlış yorumların düzeltilmesi onun sayesinde olmuştur. Bu konuda yazdıkları özetle şöyledir:

"... mîrî arazi, yani devletin rakabesini elinde tuttuğu arazi bütün tarım topraklarını kapsamaz. Mîrî arazi yalnız hububât ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iaşesi, hububât ekimine, başlıca buğday, arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububât ekiminde noksanlıktan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatini, hububât ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanûnnâmelerinde kesin bir madde vardı: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanûnla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca re'âyâ çiftliğini, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvani enerji ünitesini, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesini, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanımıştır. Bu raiyyet çiftliği, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı birsürü kanûn önlemleri alınmıştır. Özetle belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına alma gereğini duymuştur. Buna mîrî arazi rejimi diyoruz. Aslında mîrî arazi kendi başına bir gaye değildir. Belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta şimdiye kadar yeterince anlaşılmadığı için, Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik sosyal düzene biz çift-hâne sistemi diyoruz."

İnalcık, bu arada mîrî arazi rejiminde aydınlanmasını gerekli gördüğü noktalara değinir. Bunlardan biri köylünün tasarrufuna bırakılan toprakların kategorik ayrımıdır. Mîrî toprak rejiminde, devlet topraklarının tapulu ve mukâta'alı arazi olmak üzere ikiye ayrıldığını, tapulu arazinin, köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazi olduğunu ve bu tapunun tasarruf yetkisi veren bir belge olduğunu anlatır. Mîrî tapulu arazi, İmparatorluk siyasetinin bulduğu ve korumaya çalıştığı ana rejim olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Ortadoğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük toprak kategorisi, ***mîrî mukâta'a***lı arazidir. Mukâta'a sistemi, tapu sistemi yanında, tamamiyle ayrı bir toprak rejimini simgeler. Buradaki anlamı ile devletin boş araziyi belli bir bedel karşılığı özel şahsa kiralamasıdır. Bu çeşit topraklarda tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Tapu rejiminin yanında böyle bir uygulamanın yer almasının başlıca nedeni, boş toprakların harap durum-

da kalmaması, ayrıca buradan devlet hazînesine gelir sağlanmasıdır. Çift-hâne sistemi bir çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapıyı simgeler. Köylü ailesi, ziraî rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur. Bu ünite, mâliye bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Burada aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, tümü, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılır. Alınan çift resmi, sadece şahsî vergi değildir; daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, kombine bir vergidir. Geç Roma döneminden beri uygulanan bu vergi rejiminde, verginin niteliği Batı tarihçileri tarafından da uzun zaman tartışılmıştır. Halil İnalcık'ın açıklamalarına kadar, Osmanlı vergi sistemi içinde de bu vergiye ilişkin bilgiler bu düzeyde değildi. Kanûnnâmelerden veya tahrîr defterlerinden alınmış, fakat eleştiri süzgecinden geçirilmemiş ham bilgiler olarak, kimi yönleriyle belirsizlikler taşımaktaydı.

Bu açıklamalarından sonra Halil İnalcık, çift-hânenin, kır toplumunun temel hücresi olduğunu, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığın bulduğu en verimli tarım işletmesi olduğunun ileri sürüldüğünü vurgular ve bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı olarak benimsenmesi görüşüne katılır.

Halil İnalcık'ın üzerinde durduğu bir başka konu, dirlik sahibi (sipâhî) ile re'âyâ (üretici-vergi yükümlüsü) arasındaki ilişkidir. İnalcık bu konuda uygulamaya yönelik somut bilgilere erişebilmek için kadı defterlerinden köy sicillerini incelemiştir. Kanûnlar, sipâhîye çift-hâne sistemini koruma sorumluluğu vermiştir. İlişkinin temelinde yatan bu sorumluluk ışığında, gündelik hayat içinde ilişkiler tespit edilmiştir. 1500-1600 yılları arasındaki belgelerden çıkardığı sonuçlar şöyledir: Tereke kayıtlarında, yani ölen şahısların geride bıraktığı emtia ve emlâkın kaydedildiği defterlerde, hububât tarımı yapılan toprakların miras konusu olmadığı görülmektedir. Kayıtlara yansıyan işlemlerin arasında ferağ yani raiyyetin sipâhînin izniyle tarlasını veya çiftliğini devredebilmesidir. İnalcık zaman zaman bey'ü şirâ yani satış olarak da kaydedilen bu işlemlerin gerçek nitelik ve boyutlarını belirleyerek toprak tasarrufunun seyrine ilişkin uygulamayı açıklayan bilgiler derlemiştir. Timâr sisteminin hayatiyetine ışık tutan bilgiler, Osmanlı gerçeğini anlamamız yolunda büyük rol oynamıştır.

Söz sipâhîden açılmışken, Halil İnalcık'ın bir başka açıdan Osmanlı tarihine katkılarına yönelebiliriz. O, Hicrî 835 tarihli *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (Ankara: TTK, 1954, XXXVI-157)'i yayınlamıştır. Bu defter, Osmanlı arşivlerinde bulunan, en eski tarihli tahrîr icmal defteridir. 1431 tarihli bu defter hem Arnavutluk tarihi bakımından, hem de genel Osmanlı tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır. II. Murad dönemine ait daha birkaç defter bulunmasına rağmen, İnalcık'tan sonra bu alanda bir başka yayın faaliyeti gözlenmemiştir. Daha sonraları, daha çok Kanûnî dönemine ait olan tahrîr defterleri, araştırıcıların yoğun ilgi ve mesaisine konu olacaktır. Fakat, bu konudaki ilk mesai Barkan ile İnalcık'a aittir. Bu icmal defterinin yayını, İnalcık yönünden iki noktada çok önem taşır. Birincisi, bu defter, Rumeli Beylerbeyi'nin Dîvânı'nda bulunan bir suret olduğu için, H. 835 ve 859 yılları arasındaki timâr değişikliklerine ilişkin derkenarları da içermektedir. Gerek bu derkenarlar, gerekse defterin asıl düzeni, Osmanlı Devleti'nin erken sayılabilecek bir döneminde düzenlendiği için, hem dil, hem kaligrafi hem de birtakım terim, ad ve kavramlar açısından oldukça fazla zorluklar çıkaracak niteliktedir. Osmanlı Mâliyesi'nin geleneksel yazısı olan siyakat ve Dîvânî rakamlarının en iyi örneklerinin bile zaman zaman yarattığı problemler göz önünde bulundurulursa, bu defter, bütün güçlüklerinin üstesinden gelinerek, bilimsel bir yayının sonucunda, Osmanlı tarihçilerinin kullanımına sunulmuştur. Bu yönüyle, Halil İnalcık'ın paleografi, diplomatik bilgisinin ve uzmanlığının bir kanıtı olarak değerlendirilmek durumundadır.

Bundan daha önemlisi, bu defterin yayını ile birlikte Osmanlı tarihine ilişkin bilgilerimizde önemli katkılar sağlanmış, Osmanlı Devleti'nin mahiyeti daha iyi anlaşılır duruma gelmiştir. Bu defterin en önemli özelliği, Osmanlıların Balkan fetihlerini açıklayıcı somut bilgiler içermesi, bu meyanda timârların hıristiyan sipâhîlere de tevcîh edildiğini gösteren birincil bir kaynak olmasıdır. Bu yayınla birlikte, Osmanlıların Balkanlar'da yerleşmesi ile ilgili bilgilerimiz çoğalmış, bu arada eski Balkanlı yönetici kadroların, bu tür dirlik tevcîhleriyle Osmanlı yönetici kadroları arasına alındığını göstermiştir. Bu sayededir ki, Osmanlı Devleti'nin Balkanlı niteliği daha açık olarak belirmiştir. Defterde geçen yerleri, harita üzerinde yerleştiren İnalcık, blokalizasyon çalışmasıyla Arnavutluk tarihine de katkıda bulunmuştur.

Arvanid Defteri üzerindeki çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan kuruluş yıllarından Fatih dönemine kadar geçen zaman içinde Osmanlı

uygulamalarını bu açıdan inceleyen İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na" adını verdiği makalesinde Osmanlıların Balkanlar'ı hangi koşullarda bulduklarını, nasıl bir yapı devraldıklarını ve bölgede hangi politikaları uyguladıklarını vuzuhla ortaya koymuştur. Halil İnalcık, "... Osmanlı tarihini muayyen devirleri içinde ayrı ayrı ele alarak her devri kendi şartları ve zaruretleri içinde gösterebildiğimiz zaman, o kadar tezatlı ve karışık görünen vakıalar vuzuh kazanır" diyerek XIV ve XV. asırlarda Rumeli'de Osmanlı fütuhatının hangi şartlar altında, nasıl gerçekleştiğini araştırır. II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devrine ait timâr ve tahrîr defterlerine göre, Balkanlar'da Osmanlı yayılışının tamamiyle muhafazakâr bir karakter taşıdığını, ani bir fetih ve yerleşmenin bahis konusu olamayacağını, eski Rum, Sırp ve Arnavut asil sınıfları ve askerî zümrelerinin yerlerinde bırakılarak mühim bir kısmının Hıristiyan timâr eri olarak Osmanlı timâr kadrolarına sokulduğunu, rakam ve delilleriyle göstermeye çalışmıştır. Bunun yanında aynı belgelerin ışığında, Osmanlı fetihlerinin evrelerini, yerleşme politikalarını, yönetim esaslarını, Osmanlı hizmetine özel görevlerle alınan Hıristiyan gruplarının statülerini incelemiştir.

Bütün bunların sonunda, görüldüğü gibi, Halil İnalcık hem Balkan tarihi hem de Osmanlı tarihi ile ilgili, çoğu Balkan tarihçilerinden kaynaklanan birçok hatalı görüşü, gerek kuramsal düzlemde gerekse ampirik verilere dayalı çalışmalarıyla düzeltmiştir. Bu bakımdan, onun Osmanlı tarihine katkılarının başında bu çalışmaları anılmalıdır.

Buraya kadar anlatılanlar, Halil İnalcık'ın nasıl bir tarihçi olduğunu, mesleğinde nasıl "büyüdüğünü" açıklamaya yönelikti. Yani "nitelik" açısından belirlemelerde bulunuldu. Açıklamanın "nicelik" boyutu da, diğeriyle tam bir uyum içindedir.

– Düşünün ki, 1941'de başlayan ve kesintisiz bugüne kadar 60 yıl devam eden bir araştırıcılık, yazarlık ve öğretmenlik hayatı vardır Halil İnalcık'ın. Hiç bitmeyen bir ilgi; bir sonrakinin bir öncekine göre daha olgun ve nitelikli olduğu sayısız ürün. Hepimizin zaman zaman meraklarının değiştiğini, başka uğraşılara yönelmek gereksinimi duyduğumuzu, kimi zaman enerjimizin ve verimimizin azaldığını göz önünde bulunduracak olursak, bu sürekliliğin ve verimliliğin ne anlama geldiğini daha iyi değerlendirebiliriz.

– 60 yıllık süre, yalnız insan hayatı için değil, dünyadaki gelişmeler açısından da önemlidir. Bu zaman diliminde, kaç nesil bir arada yaşamıştır?

Halil İnalcık bunlar arasında, kendisinden öncekilere göre de, sonrakilere göre de, hep önde ve dikkate değer durumdadır. Dünyada, bu zaman içinde, siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve teknolojik hangi değişmeler olmuştur? Bu değişmelerin yarattığı yeni şartlara ve yeni ortamlara uyum yeteneği. Bu zaman içinde, çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere, Amerika ve Avrupa ülkelerinde geçen eylemli meslek hayatı. Birbirinden farklı koşullarda, farklı mekânlarda, farklı üniversitelerde, hep dikkate değer olmak.

– Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye'de ve Batı ülkelerinde en önde gelen bilim akademileri ve tarih kurumlarında aslî ve onur üyelikleri.

– Türkiye'de ve Batı ülkelerinde, alanlarının en önemli yayın organı olma özelliğini kazanmış dergilerin yayın heyetlerinin başta gelen üyesi (*Archivum Ottomanicum*, *Journal of Ottoman Studies*, *Turcica*, *Studia Islamica*, *Hanvard Ukranian Studies*, *East European Qarterly*, *TTK Belgeler* gibi). Bunların yanında, Avrupa'da Osmanlı araştırmalarının yaygınlık kazanması açısından önem taşıyan bir başka girişimi, Leiden'de E. J. Brill'de S. Faroqhi ile birlikte *The Ottoman Empire and Its Heritage* serisinin yöneticiliği zikredilmelidir. Bu seride, yirmiye yakın eserin yer aldığını, bunların önemli bir bölümünü yeni kuşak tarihçilerin yazdığını düşünecek olursak, İnalcık'ın bu yolla da öğreticilik yaptığını anlayabiliriz. Bu bağlamda hatırlanacak bir başka girişim, 1986'da Halil İnalcık'ın önderliğinde başlatılan bir projedir. Bu proje meyvesini vermiş, İnalcık, Faroqhi, McGowan, D. Quataert ve Ş. Pamuk'un çeşitli bölümlerini yazdıkları, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press tarafından 1994 yılında yayımlanmıştır. Bu eserin ağırlıklı kısmı Halil İnalcık'ındır.

– Birçok üniversitenin takdim ettiği fahrî doktora payesi (Boğaziçi Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Konya Selçuk Üniversitesi, Hebrew Üniversitesi, Bükreş Üniversitesi, Atina Üniversitesi).

– Amerika, İngiltere ve Japonya'da ünlü ansiklopedilerde dünyanın seçkin bilim insanları arasında zikredilerek biyografisine yer verilmesi. En son Cambridge International Biographical Center'ın çıkardığı ansiklopedide, XX. yüzyılın 2000 bilim insanı arasında yer aldı.

Yukarıda sıralanan noktalar, Halil İnalcık'ın bir bilim insanı olarak durumunu anlatmaya yönelik nicel bilgilerdir. Böyle bir yaklaşım yazıları için de yapılabilir. 60 yıllık yazarlık ve araştırıcılık hayatı boyunca onlarca kitap, yüzlerce makale, bilimsel bildiri ve ansiklopedi maddesi kaleme almıştır. Bu çalışmalar şu şekilde nitelenebilir:

– Yazılar, Osmanlı tarihinin hemen her dönemi ile ilgilidir.

– Yazıların ikinci önemli özelliği, göz kamaştırıcı bir konu çeşitliliği göstermesidir.

Bu çeşitlilik içindeki yazılarını şöyle gruplandırabiliriz:

Osmanlı Siyasal Tarihi ile İlgili Yazıları: Bu yazıların bir bölümü, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna ilişkindir. Bu dönemi mercek altına alan İnalcık'ın en önemli katkısı iki açıdan olmuştur. Birincisi, kuruluş yıllarına ilişkin bilgi veren Osmanlı tarihlerini, eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutmuş, kaleme alındıkları tarihten yüz, yüz elli yıl öncesine ilişkin bilgilerin kaynaklarını, şifahi tradisyonun niteliğini belirlemede etkin olmuştur. Bu konudaki önemli yazısı, "The Rise of Ottoman Historiography" (*Historians of the Middle East*, eds. P. Holt and B. Levvis, London 1962, 152-167)'dir. İkinci bir bölüm ise, ilk dönem Osmanlı tarihi kronolojisinin doğru tespiti ve ayrıntılandırılması dolayısıyla değerlidir. Beyliğin siyasal bir varlık olarak faaliyet gösterdiği tarihten başlayarak, Anadolu-Rumeli siyasal birliğini gerçekleştirip klâsik bir imparatorluğa yükseldiği döneme gelinceye kadarki birçok askerî ve siyasal faaliyetin kronolojisinin tespitinde, Halil İnalcık'ın emeği vardır.

Özellikle *İslâm Ansiklopedisi* ile *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci baskısına yazdığı Bâyezîd, II. Murad, II. Mehmed, Djem gibi maddelerde de dönemin siyasal ve askerî faaliyetlerini sistematik bir biçimde işlemiştir. Ayrıca özel ilgi alanı olarak, Kırım Hanlığı gibi konularda da bu açıdan açıklamaları vardır.

Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi ile İlgili Yazıları: Halil İnalcık'ın asıl uğraştığı ve mesaisinin önemli bölümünü harcadığı konular toplumu ilgilendiren, toplumsal ilişkilerden kaynaklanan sorunlar olduğu için, yazılarının ağırlığı bu alandadır. Onun için bu bölümdeki yazıları alt gruplara ayırmak gerekir. Bu yazılar incelendiği zaman görülür ki, bunlar yalnızca tarih yazıları değildir. İnalcık, kimi yazılarında derin tahliller yapan bir sosyolog davranışıyla karşımıza çıkar; kimisinde bir siyaset bilimci gibidir, kimisinde ise kurum veya vakıanın hukuksal tabanını araştıran bir hukukçudur. Bu gruptaki yazıların önemli bir bölümü, devlet kurumu ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'ni anlamaya yönelik araştırmaların ürünüdür. Osmanlı hukuku, Osmanlı pâdişahı, merkez teşkilâtı ve bürokrasisi gibi konular,

her biri başlı başına derin araştırmalara dayalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, devletin çeşitli kurumlarının ve politikalarının kökenlerini arayıcı yazıları, devlet felsefesi ve siyasal düşüncesi üzerine değerlendirmeleri de bu arada sayılmalıdır.

Bu grupta yer alan ve önemli açılımlara yol açan yazıları arasında şehir tarihi ile ilgili olanların da zikredilmesi gerekir. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin önemli bir alanını oluşturan şehir tarihinde Osman Nuri ile Barkan'dan sonra, bu konunun öncüleri arasında İnalcık bulunmaktadır. "Yazmak için bir sene yoğun araştırmalar yapmışımdır" şeklinde açıklama yaptığı, *Encyclopedia of Islam*'ın "İstanbul" maddesi başta olmak üzere, "Ottoman Galata 1453-1553" (*Premiere Rencontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turguie Moderne*, ed. Edhem Eldem, İstanbul: l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1991, 17-105), *EI²*'de "Bursa" maddesi, "The Foundations of the Ottoman Economico-Social System in Cities" (La Ville Balkanique, Sofia 1970, 17-24) gibi yazıları, şehirlerin gelişimi, şehir kurumları, şehirlerin fizikî yapılarının egemen öğeleri, şehirlilerin yaşayış biçimleri, şehir toplumunun kültürü gibi çok boyutlu konulara ışık tutmaktadır. Osmanlı Şehir Tarihi araştırmalarının bir anlamda yaygınlık kazanması için, bu konudaki çalışmaları teşvik etmiş ve doktora tezleri yönetmiştir.

Yazılarının önemli bir bölümü de, Osmanlı ticâret tarihi ile ilgilidir. "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy" (*Studies in the Economic History of the Middle East*, ed: M. A. Cook, London 1970, 207-218), "Capital Formation in the Ottoman Empire" (Journal of Economic History XXIX/1 (New York 1969, 97-100) gibi yazılarında Osmanlı toplumunda ticâret kavramı ve ticarî düşünce üzerinde durmuş, Osmanlı ticâretinin boyutlarını, büyük tüccâr diye nitelenebilecek tâcir gruplarının hukukî statülerini, ticarî sermayenin boyutlarını incelemiş, bu gelişmelerin dünya ticâret tarihi açısından, Batı toplumlarındaki gelişmelerle mukayesesini yapmıştır. Ayrıca, "İmtiyazat," (*EI²*) gibi araştırmalarında da ticâret faaliyetlerinin uluslararası hukukî boyutlarını ortaya koymuş, Osmanlılarda daha sonra kapitülasyonlar diye anılacak hukukî ayrıcalıkların hukukî menşelerini açıklığa kavuşturmuştur. Bunun yanında, Bursa ticâret tarihi ile ilgili belgeleri yayınlayarak, özellikle "Harîr" (*EI²*) adlı incelemesini neşrederek, Osmanlı ticâret tarihinde önemli yer tutan ipek sanayii ve ticâretine ilişkin çok değerli bilgiler sunmuştur. Bunun

gibi, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Mâliyetinin Rolü", (*Gelişme Dergisi* Özel Sayı II, Ankara ODTÜ 1979-1980, 1-65) adlı önemli yazısı ile dünya ticâretinde Osmanlı üretim ve ticâret faaliyetlerinin rolü üzerinde durmuştur.

Halil İnalcık'ın yine bu grup içinde değerlendirilebilecek, fakat bir yönüyle de Osmanlı diplomatiğini, Osmanlı terim ve deyimlerini ilgilendiren, bu yönüyle Osmanlı tarihçilerine özgü teknik bilgiler olarak da kabul edilebilecek konular hakkında kaleme alınmış yazıları vardır. Bunların başında "Introduction to Ottoman Metrology" (*Turcica* XV, 1983, 311-334) gelir. *Türk Dünyası Araştırmaları* (73, 1991, 21-51)'nda Türkçe çevirisi de yayımlanmış olan bu yazı, Osmanlı ekonomisi ve ticâreti üzerine yapılacak araştırmalar için temel bir çalışma, vazgeçilmez bir kılavuzdur. Osmanlı dönemi iktisadî ve ticarî münasebetlerinde kullanılan ağırlık, uzunluk ve hacim ölçülerinin belli başlı birimlerinin bugünkü sistemlere mütekabiliyetinin, belki de daha önemlisi mekân ve zaman içinde yerel kullanımlar söz konusu olduğu için, farklı mekân ve zamanlarda kullanılan birimlerin birbirlerine karşı durumlarının tespiti, çok önemli bir iştir ve uzmanlığı gerektirir. Yüzlerce ve binlerce belgeyi kullanan araştırıcıların üstesinden gelebileceği zorlukları içeren bu konunun da en önemli uzmanlarından birisi Halil İnalcık'tır. O bakımdan hem iktisat ve ticâret ile ilgili yazılarında, hem de böyle özel yazılarında bu teknik konuları vuzuhla ortaya koymuş olması, birçok tarihçi için şükranla anılacak bir mesaidir. Bunun gibi, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture" (*Turcica* XVI,1984, 131-156) yazısı da bu meyanda zikredilmelidir.

Genel Tarih, Medeniyet ve Kültür ile İlgili Yazılar: Halil İnalcık'ın çeşitli vesilelerle kaleme aldığı, sosyal değişme, modernleşme, siyasal kültür, bilim, bilimler akademisi gibi konulardaki yazıları, onun sadece geçmişteki tek olayları değil, evrensel gelişmenin bütün veçhelerini anlamaya yönelik büyük bir düşünür olduğunun kanıtlarıdır. Ama, yazılarının en önemli özelliği bütün bu konulara da tarihin penceresinden, bir "tarihçi" gözüyle bakmasıdır.

Bu uzun açıklamalardan sonra, yazımızın başında sorduğumuz soruyu tekrarlayabiliriz: "Halil İnalcık neden büyük?" Bu sorunun cevabında, vurgulanması gereken iki özelliğinin bulunduğunu göstermeye çalıştım. Bunlardan ilki, Halil İnalcık, bir ulusal kurumda ilk formasyonunu almış, daha

sonra uluslararası bilim platformunda önemli bir yer kazanmıştır. Uluslararası platforma yükselirken, ulusal düzlemde kazandığı değerlerin önemli bir rolü vardır. İkinci önemli özelliği ise, çalıştığı alanda, hem ulusal hem de uluslararası bilim insanlarından ve bilimsel düşüncelerden, etkinliklerden etkilenmiş, kendi yerini bulmasında bu etkilerin çok önemli rolü olmuştur. Fakat o, meslek edindiği alana çalışmalarıyla özgün bilgi üretimiyle katkıda bulunan, daha önemlisi "tarih" denen bilgi alanının yöntemlerinin gelişmesinde çok önemli rolü olan bir bilim insanıdır. Bilimsel eylem, eğer dünyaya eleştirel bakmak, orijinal bilgi üretmenin yöntemlerinin geliştirilmesinde etkin olmak ve orijinal bilgi üretmekse, bunları bihakkın yaptığı için Halil İnalcık "büyük"tür.

II. BÖLÜM

ŞEHİR YAZILARI

1) OSMANLI ŞEHRİNDEKİ "MAHALLE"NİN İŞLEVLERİ VE NİTELİKLERİ ÜZERİNE[1]

"Mahalle"ler, önemli işlevleri olan şehir kesimlerindendir, Toplumsal ilişkilerin düzenlenişinde ve biçimlenişinde, kişilerin bir arada yaşadıkları bu yerlerin etkisi büyüktür. Bu yazıda, günlük yaşantımızın geçtiği çevrenin kurumsal yapısının tarihsel kökenlerini gün ışığına çıkarabilmek amacıyla, Osmanlı klâsik dönemindeki mahalle düzeni ve nitelikleri üzerinde durulacaktır.

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Bir diğer tanımıyla, aynı mescîdde ibâdet eden "cemâ'at"in aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Ortadoğu ve İslâm kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden oluşan bir bileşim biçiminde tanımlanır.[2] Kimi araştırmacılar, *İslâm şehri*nin en önemli özelliği olarak, çeşitli dinsel ve etnik gruplara göre bölge ve semtlere ayrılmış olmasını belirtirler.[3]

---

1 *Eğitimin Geleceği Üzerine Tartışmalar-2*, Özel Bursa Kültür Okulları, Kasım 2009, s. 24-29.

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, London 1976, s. 162-163; Tankut, Gönül, "The Spatial Distribution of Urban Activities in the Ottoman City", *Structure Sociale et Developpement Culturel des Villes Sud-Est Europqennes et Adriatiques aux XVII-XVIII Siecles* (Venise 27-30 May 1971), Bucarest 1975, s. 258-259. Bu görüşlerin değerlendirilmesi için bkz. "Ergenç, Ö., Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 105-107.

3 Bkz. Grunebaum, G. E. von, "The Traditional Muslim City: Structure and

Bu gözlem, bir ölçüde Osmanlı şehirleri için de doğrudur. Osmanlı şehirlerinde de genellikle Müslüman olmayanlar, ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Bundan başka, bazı meslek mensupları kendi mesleklerinin adlarıyla anılan mahallelerde topluca yaşamışlardır. Meselâ, çıkrıkçıların kendi adlarıyla bilinen mahalleleri oluşu gibi. Ancak, bu durumun, yani bazı grupların toplumun bütününden ayrı bir mahalleye kapanışının, Osmanlı öncesi İslâm şehirlerindeki kadar katı olmadığını, hemen belirtmek gerekir. Bunun nedeni, bir merkezî imparatorluğun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan önlemlerin, yaratılan kurumların işlevlerini iyi yerine getirmesi sonucu, mahallenin bir savunma alanı olmaktan çıkıp şehir yerleşiklerinin birbirleriyle daha rahat ilişki içine girebilmeleridir. Bu konuda pek çok somut kanıt gösterilebilir. XVI. yüzyıl Ankarası'nda, Müslüman olmayanların ayrı ayrı oturduğu mahallelerin bulunmasına rağmen, Ankaralıların bir bütün olarak rahat bir ilişki içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, 14 Ocak 1584 (1 Muharrem 992) tarihli bir belgeden, Satı binti Hüseyin adlı bir kadının Hankâh Mahallesi'ndeki evini Mirat adlı bir *zimmîye sattığını;*[4] Nisan ortaları 1590 (Evâsıt-ı C.Âhir 998) tarihli bir başkasından Hâcendî Mahallesi'nden Yahudi Menteş veled-i Salomon'un komşusu Hacı Ahmed'i duvarı dibine bir oda bina ederek evinin önü-

---

Change: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition", *The American Anthropologist* 57 (1955), s. 141-157. Ayrıca bkz. Hourani, A. H., The Islamic City in the Light of Recent Research, *The Islamic City,* London 1970, s. 22. Şehir sosyolojisi ve ekolojisinin geliştirdiği şehirlerin büyüme teorileri, özellikle Ortadoğu ve İslâm kültürünün etkilerine ağırlık veren teoriler üzerine derli toplu bilgi için bkz. Keleş, Ruşen, *Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi,* Ankara 1971, s. 131-142. Yukarıda anılan eserlerde etnik ve dinî grupların ayrı oturma alanlarında birer kapalı bütün hâlinde yaşadıkları, ayrı liderleri ve güvenlik kurumları ile birer birim oluşturdukları anlatılır. Mahalle liderlerinin devlet otoritesinin kuvvetli olduğu zamanlarda aracı, zayıf olduğu anlarda ise birer yönetici ve koruyucu durumda görüldüklerinden söz edilir. I. M. Lapidus da dinî ve etnik grupların ayrı mahallelerde yerleşmiş olduklarını belirttikten sonra, aynı meslek sahiplerinin de ayrı birer mahalle cemâ'ati olarak şehirde bir bölgede birlikte oturduklarını söyler. Yukarıdakiler gibi, o da mahalle cemâ'atlerinin kesinlikle birbirlerinden ayrı gruplar oluşturduklarını, öyle ki mahalleler arasında duvarların, geceleri kilitlenen kapıların var olduğunu ekler (Muslim Cities and Islamic Societies, *Middle Eastern Cities,* California 1969, s. 49). Bu konudaki gözlemler için ayrıca bkz. Barthold, *İslâm, Medeniyeti Tarihi,* çev. ve açıklayan: Fuad Köprülü, Ankara 1963 (2. baskı), s. 23.

4 Bkz. Ank. Şer. Sic. 1/957.

nü kapattığı için şikâyet ettiğini,[5] Valtarin Mahallesi'nde zimmî Ketsun veled-i Yadigâr'ın evinin Yusuf bin Abdullah'ınkiyle bitişik olduğunu,[6] 4 Mayıs 1594 (12 Şa'ban 1002) günü Kâfirköyü Mahallesi'nden Bâli veled-i İskender'in evini Hacı Mehmed bin Abdi'ye sattığını,[7] Kale'de Müslümanlarla zimmîlerin yan yana oturduklarını,[8] Hacı Doğan Mahallesi'nde,[9] Eşenhor Mahallesi'nde,[10] Boyacı Ali Mahallesi'nde[11] birbirine bitişik Müslüman ve zimmî evlerinin bulunduğunu öğreniyoruz. 13 Temmuz 1607 (18 R.Evvel 1016) tarihli Ankara Kadısı'na gönderilmiş bir fermanda, "Ankara'daki Yahudiler şehrin çeşitli mahallelerinde sâkin olub, ayrı bir Yahudi mahallesi bulunmadığı ve avârız vergilerini oturdukları mahalle halkı ile birlikte verdikleri halde, mevkufât defterlerine ayrı bir Yahudi mahallesi var imiş gibi kaydedildiğinden, iki def'a vergi vermek zorunda kaldıkları" için yakındıkları yazılıdır.[12] Ayrıca, biraz aşağıda yeri geldiğinde belirtilecek koşulları yerine getirdikten sonra mahalle değiştirmek, bir diğer şehre göçmek, köyde yerleşmek yolu da Osmanlı toplumunda kapatılmış değildi. Bu nedenle, şehirde kiracılara, bir başka yerden gelenlere ilişkin kayıtlara sık sık rastlanır.[13]

Bütün bunlar, Osmanlı klâsik döneminde dinsel ve etnik grupların şehirlerde birbirlerine tamamen kapalı, ayrı *cemâ'atler* hâlinde yaşamadıklarını göstermektedir. Ayrı zimmî mahallelerinin varlığı, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezî otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının yerleşmeye yaptığı, etkilere bağlanabilir. Diğer yandan, şehrin

---

5 Bkz. Ank. Şer. Sic. II/1316.
6 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/1078.
7 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/250.
8 Bkz. Ank. Şer. Sic V/844.
9 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/205.
10 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/259.
11 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/136.
12 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1500.
13 Bkz. Ank. Şer. Sic. VH/2109: "*Oldur ki, mahrûse-i Ankara'da vâki' mahalle-i Kattânin'de. kirâ ile sâkin olub mahrûse-i mezbûre tevâbi'inden Kızılca nâm karyeden...*" Ayrıca bkz. Ank. Şer. Sic. X/1441: "... *Yörük kazâsına tâbi' Mahmud Fakîh nâm karyeden kalkıp nefs-i Ankara'da Teke Ahmed mahallesinde tavattun eden...*" Yine bu konuda bkz. VI/1253: "... *İşbu Boyacı Resul, mahallemizde* (Hacı Eshâb). *kirâ ile sâkin olur. Hatunu...*"

ticâret ve san'at kesiminde kendini gösteren meslekî gruplaşmaların bütünüyle mahallelere yansımadığı, bir mahallede boyacı, ekmekçi, paşmakçı, berber, eskici, kalaycı gibi çeşitli mesleklerden insanların yaşadığını gösteren kayıtlardan anlaşılmaktadır.[14] Bunlar, Osmanlı çağı şehirlerinin önemli bir özelliğidir ve şehir ahâlisinin parçalanmış birimlerden ziyade bir bütün oluşturduğunu, böylece ileri bir durumda bulunduğunu kanıtlar. Nitekim, Celâlî saldırılarının en yoğun olduğu bir sırada, olağanüstü güvenlik önlemlerinin alınmasına gerek duyulduğu bir anda bile şehrin bütünüyle korunması amaç edinilmiş, ahâlinin kendi imkânlarını ortaya koyması suretiyle, bir surla çevrilmiştir.[15] Daha ilginç bir örnek, 30 Ekim 1600 (21 R.Ahir 1009) de mahkemeye gelen Yenice Mahallesi sâkinlerine ilişkindir. Adı geçen mahallede oturanların iddialarına göre, Hatun Mahallesi ahâlisi, burayı kendi semtlerine bağlayan yol üzerine "*büyük mahalle kapısı bina eyleyüb*" kendi mahallelerinin taşra kalmasına neden olmuşlardır. Bunun kendilerine *zulm* olduğunu söylemeleri üzerine, Kadı huzurunda Yenice Mahallesi'ndeki Araba Pazarı önünden geçen *ulu yol*a iki mahalle halkı tarafından birlikte kapı yapılması kararlaştırılarak, ikisinin birden güvenliğinin sağlanması düşünülmüştür.[16]

Osmanlı şehrinde mahallenin belirtilmesi gereken bir diğer önemli özelliği de, temel yönetim birimi olmasıdır. Vergi yükümlüsü *re'âyâ* tek tek *tahrîr defterlerine* ve diğer vergi kayıtlarına, bulundukları mahallelere göre ad ad yazılmış,[17] oturdukları binaların da hangi mahalle sınırı içinde

---

14 Bkz. Ank. Şer. Sic. III/285, II/1641, II/420.

15 Bkz. Ergenç, Ö., XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* (İstanbul 1980), s. 87-88.

16 Ergenç, Ö., *Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri*, s. 105.

17 Bu durum tahrîr defterlerinde açıklıkla görülebilmektedir. Ayrıca, bir kişi yer değiştirdiğinde ya da şehri terk ettiği zaman, bu durum deftere hemen işaret edilmektedir. Mahallede kiracılar bile tek tek kaydedilmiştir. Bunlardan dolayı, şehirde yaşayan bir kişinin kimliği derhal belirlenebilmektedir. Bursa Şer. Sic. B 4, s. 40'da kayıtlı bir olay bu konuda bize bilgi vermektedir. Yıllar önce Kıbrıs'a sürgün edilen Pınarbaşı Mahallesi'nden biri, 1582 tarihinde derhal bulunabilmiştir. Daha ilginç bir örnek de şudur: Ankara'da Karakeçili mukâta'ası mültezimi iken üzerinde bulunan devlete ait parayla firar eden Budak'ın kefilleri aranmıştır. *Küfelâ defteri*ne bakıldığında, defterde adları yazılı kişiler, Mahkeme'de Ankara Ahî Yakub Mahallesi imâmı ve ileri gelenlerinden sorulmuş, onlar da, "*mahallemizde zikrolunan nâm ile müsemmâ kimesne yoğdur*" cevabını vermişlerdir (Bkz. Ank. Şer. Sic. 15 Ramazan 1008 tarihli kayıt).

bulunduğu kesinlikle belirlenmiştir.[18] Aşağıda açıklanacağı üzere, *Osmanlı kanûnu*na göre mahalle yerleşikleri birbirlerine müteselsilen kefildir.[19] Yani yapanı belirlenememiş bir olayın aydınlatılması için toptan sorumlu tutulmuşlardır. Bu önlemlerin alınmasında iki amaç güdülmüş olduğu anlaşılıyor: a) Vergi yükümlülerinin tam anlamıyla saptanması ve vergilerin eksiksiz toplanmasının sağlanması, b) Merkezî otoritenin ve genel güvenliğin istenilen biçimde gerçekleştirilebilmesi. Bu önlemler mahalleyi, şehirde temel yönetim birimi durumuna getirmiş ve burada oturanların birbirlerini tanıyan, birbirlerine karşı sorumlu kişiler olmasını sağlamıştır. Giderek ortaya çıkarılan kurumlarla mahalle daha da önem kazanmıştır.

Mahallede toplumsal merkez câmi veya mescîddir. Özellikle akşam ve yatsı namazları mahallenin bütün erkeklerinin katılmasıyla kılınır. Mahalleli, câmi veya mescîdin devamlısı olduğu için, belgelerde mahalle ahâlisi genellikle *cemâ'at* olarak anılmaktadır. Bu nedenle de *imâm* mahallenin temsilcisi durumundadır. Câmiye sürekli gelme mahalleli için, komşularının göz önünde kendisinin tanınır ve güvenilir olup olmadığının ölçüsüdür. Meselâ Şubat ortaları 1593 (Evâsıt-ı C.Evvel 1001) tarihli bir belgede, Buryacı Mahallesi ahâlisi, Kaya Bâli bin Hacı İlyas, Abdi bin Mustafa ve Hüseyin bin Kemal adlı kişileri, geceleri hırsızlık yaptıkları için şikâyet ederlerken "*yatsı namazına bunların korkusundan varamaz olduk ve esbabımızı evlerimizden kaldırıp aher yerlere emanet koduk*" demektedirler.[20]

Yine aynı mahalleden, 15 Haziran 1599 tarihinde *ihracı* istenen Mehmed bin Ali'ye yükletilen suçlar arasında "bir *vakit namaza gelmediği*"nin

---

18 Bkz. Bursa Şer. Sic. B 113, 58a'da Bursa'daki Haremeyn-i şerifeyn evkâfından olan hâneler zikredilirken şöyle denmektedir: "... *Bâb-ı zemîn mahallesinde ... lede'l-ahali ve'l-cirân ma'lûmetü'l-hudûd merhûme Hâce Bula menzili ile Hacı Oruc menzili..*". Ankara'dan alınan bir örnek, bu konuda daha da aydınlatıcıdır. "*Rüstem Na'âl mahallesinden Halil bin Yusuf, mahfel-i kazada*" Ebu'l-Kasım bin Nazır Mehmed'in sâkin olduğu evin yarısının Rüstem Na'âl Mahallesi'ne, yarısının da Sabunî Mahallesi'ne tâbi olduğunu, çünkü yarısını Fetehnâ adlı bir kadından satın aldığını ispat edeceğini söylemektedir. Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/373. Bu konuda Ahî Tura Mahallesi'ndeki bir ev için bkz. IX/1215.

19 26 Nisan 1601 (22 Şevval 1009) günü Subaşı'nın istediği üzerine Ankara'nın İmâret, Hacettepesi, Hacı Seydi mahalleleri ahâlisi birbirlerine, aralarında yaramaz kimse olmadığına dair kefil olmuşlardır. Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/538, 539, 540.

20 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/295.

geçmesi ilginçtir.[21] 2 Eylül 1601 (3 R.Evvel 1010) tarihinde subaşı tarafından geceleyin şüpheli durumda görülerek yakalanıp Mahkeme'ye getirilen Turşucu Mehmed adlı bir kişinin sorgusunda, mahallesi halkı "*bu akşam namazını bizim ile birlikte kıldı, gün dolanırken yabanda idim dediği gayrivâki'dir*" diyerek tanıklık etmektedirler.[22]

Mahalleli birbirini yakından tanıdığı için herhangi bir olayda, bir kişinin durumu hakkında komşularının ve mahalle imâmının tanıklığının büyük önemi vardır. Bu yüzden çoğu kez, mahkemede kanıtlar ve görgü tanıklarının sözleri değerlendirilirken, bir de sanığın mahallesinde nasıl tanındığı araştırılmaktadır. Örnek: Eylül sonları 1592 (Evâhir-i Zi'l-hicce 1000) tarihinde Damga ve Cendere Mukâta'ası mültezimi Yahudi Mayir'in evini soymaktan sanık Şah Mehmed'in şöhretinin kötü olduğu, evinde daima uygunsuz kadın bulundurduğu da mahallesi halkınca açıklanmıştır.[23] Bu konuda kadı sicillerinde bol misaller vardır.[24] Güvenliği sağlamakla görevli subaşının, durumundan kuşkulandığı kişiler ile "*kapısı yoklanan*", "*kapısına katran çalınan*"[25] kadınlar hakkında bu tür soruşturmaya sık sık başvurduğu görülmektedir: Şubat ortaları 1593 (Evâsıt-ı C.Evvel 1001) tarihinde Şehir subaşısı Hızır, Ankara'nın Erzurum Mahallesi'nden Himmet bin Mustafa'nın karısı ve kızının durumlarını araştırdığında, mahallelilerin "*iyi ve müstakime kadınlardır, bu mikdâr zamandır mahallemizde sâkinelerdir, asla yaramazlıklarını görmedik*" demeleri üzerine, subaşı tarafından haksız işlem yapılmamasına karar verilmiştir.[26] 29 Ağustos 1601 (29 Safer 1010) günü yine Ankara subaşısı Mustafa, demircilerden üç kişiyi "*gece yarısı dükkân önünde tuttum*" diye mahkemeye getirdiğinde sanıklar, "*kuşluk vakti işe kalkmış idik*" diye cevap vermişler, mahallelerinin imâmı

---

21 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/237.

22 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1482.

23 Bkz. Ank. Şer. Sic. III/495, 496.

24 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/285, V/387, VI/184, VIII/116, 1465, IX/2575.

25 "*Katran çalmak*", bir kişiyi kötülemek, dile düşürmek, kendisine hakaret etmek için kapısını siyaha boyamak âdetidir. Bkz. Ank. Şer, Sic. VIII/116: "*Bostanı mahallesinin imâmı Muhiddin Halife bin Ahmed, Ayşe binti Budak'ın kapısına katran çalınmış, mezbûreyi inandıramazuz, geçen sene dahi böyle çalınmış idi...*"; Konya Şer. Sic. II/s. 192: "*Ferhuniye mahallesi cemâ'atinden Paşmakçı Abdi'nin kapısına katran düzülüp ahâli-i mahalleden mezbür Abdi'nin ahvâli suâl olundukda.*"

26 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/293.

ve bazı komşuları "*mezbûrûn kimesneler doğru ve müstakim rencberlerdir*" biçiminde tanıklık edince subaşıdan serbest bırakılmaları istenmiştir.[27]

Mahalle ahâlisinin kendilerini rahatsız eden, ahlâk ve namus dışı davranışlarda bulunan kişileri, mahalleden çıkartmak hakları vardır.[28] Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, kanûna göre mahalleliler birbirlerinden ve mahallelerinde olan bir olayın aydınlığa kavuşmasından, eğer yapanı belirlenememişse doğan zararın karşılanmasından ortaklaşa sorumludurlar.[29] Subaşı ve diğer *örf taifesi*nin itham ve takibine uğramamak, adlarının kötüye çıkmasını önlemek için sık sık aralarına karışmış *iyi ve doğru* tanınmayan kişileri mahallelerinden çıkartmak yoluna başvurduklarını görüyoruz. Örnek: Ocak ortaları 1584 (Evâhir-i Zi'l-hicce 991) tarihinde Ankara'nın Hacı Doğan Mahallesi ahâlisi, İnci bin Abdullah ve oğullarını "*bir pirleri ile avret oğlan döğüşüp asla namaz dahî kılmazlar, fisk ü fücurdan hâli olmazlar, bir gün mahallemizde kan olur... mahallemizde ya biz duralım veyahûd bunlar dursunlar*" diyerek ihraclarını istemektedirler.[30] 14 Ağustos 1594 (26 Zi'l-ka'de 1002) tarihli kayıt, aynı şehirde Kayabaşı Mahallesi *cemâ'atinin,* imâmlarının "*karısı yaramaz olduğu*" gerekçesiyle *azl* isteklerini kapsamaktadır.[31]

Özelliklerini açıklamaya çalıştığımız Osmanlı mahallesinde, üzerinde durulması gereken, en dikkate değer kurumlardan biri "*avârız akçası vakfı*"dır. Bu kurum, aslında mahalle yerleşiklerinin ortaklaşa karşılaması gereken giderlerinin toplanması için kurulmuş bir *fon* niteliğindedir. Ancak biriken paradan ihtiyaç sahiplerine borç verilmesi nedeniyle, bir ölçüde sosyal yardımlaşmayı da sağlamaktadır. Ayrıca sınırlı bir kredi kurumu görünümündedir. Ortak harcamalar için gereken para, mahallede bulunan bina sayısına göre bölünerek toplanmaktaydı. *Hayır* olsun diye ya da gerektiği

---

27 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1465.

28 Bkz. H. 1153 tarihli *Kanûn-nâme* (Sayın Necmeddin Hilâv'a aittir), 45b-46a: "*... ve bir kimesneyi hırsuz veya kahbedür deyü mahallesi veya karyesi halkı şikâyet idüb bize gerekmez deyü reddetseler, töhmeti dahî vâki' olub beyne'n-nâs ma'rûf olsa, mahallesinden reddedüb süreler...*".

29 Bkz. H. 970 tarihli *Kanûnnâme,* 6b: "*... Eğer müttehem yok ise mahalle veya köy halkına tazmin itdireler...*" Bu Kanûnnâme hakkında bkz. Ergenç, Ö., H. 970/M. 1562-3 Tarihli Bir Osmanlı Kanûnnâmesi, *Bibliyografya I/6* (Ankara 1972), s. 283-286.

30 Bkz. Ank. Şer. Sic. 1/918.

31 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/1078.

zaman kendisinden ve çocuklarından *avârız akçası* istenmemek koşuluyla bu konu için kimi kişilerin nakit veya taşınır-taşınmaz mallarını vakfetmeleri üzerine fon, vakfa dönüşmüş ve bir *mütevelli* yönetiminde mahallenin sandığı haline gelmiştir.

Mahallelinin ortaklaşa karşıladığı giderler şunlardı:

a) Mahallenin câmi, mescîd, sıbyân mektebi, çeşme vb. yapılarının onarımı ile buralara mum, kandil gibi ihtiyaçların sağlanması,

b) İmâm, müezzin, muallim gibi görevlilerin ücretleri,

c) *"Tekâlif-i örfiyye ve avârız'ı divâniyye"* diye adlandırılan ve başlangıçta olağanüstü durumlarda alınırken, sonra sürekli alınır olan vergilerin ödenmesi. Bilindiği gibi bu vergi, şehir ve köydeki *re'âyâ* itibarî hânelere ayrılarak, örneğin 3 veya 5 gerçek hâne 1 avârız-hânesi kabul edilerek toplandığı için şehirde mahalleli bu vergiyi vakf akçadan karşılardı, yetmezse kalanı yine yukarıda belirttiğimiz esaslara göre bölünerek toplanırdı.

Bu konuda kadı sicillerine geçmiş, aydınlatıcı pek çok belge vardır. Ocak ortaları 1584 (Evâhir-i Zi'l-ka'de 991) tarihli bir kayıtta, Ankara'nın Tulî Mahallesi'nden Hacı Resul bin Güvendik, mahalle mütevellileri huzurunda oğulları Ebu'l-Kasım ve Abdi'ye adı geçen mahallede bir ev aldığını ve onun *avârızı* için mütevelli Hacı Abdi'ye 1500 akça teslim ettiğini, bu paranın % 15'den faize verilmesini ve faiz tutarının *"avârız vâki' oldukça"* alınmasını, eğer yetmezse üstünün oğullarından istenmesini şart koştuğunu söylemektedir.[32] Burada "vâki' *olacak avârız*" deyimi ile anlatılmak istenen, devlete ödenecek vergi ile mahallenin yukarıda saydığımız diğer masraflarıdır. Daha başka belgelerdeki bilgiler, konuyu oldukça gün ışığına çıkarmaktadır. Ocak 1584 (16 Muharrem 992) tarihinde Hallac Mahmud Mahallesi mütevellisi, Haydar bin Veli adlı birinden vakfın alacağını isterken *"mahallemizin imâm akçası"*na borcu vardır diye vakıf paranın neye ilişkin olduğunu açıklamaktadır.[33] 17 Temmuz 1594 (27 Şevvâl 1002) tarihinde Yenice Mahallesi ahâlisi, *"mahallelerinin rakabe, çeşme ve avârız akçaları olan toplam 18.000 akçaya mütevelli tayini"* istemektedirler.[34] Buryacı Mahallesi'nden Hacı Habib bin Hacı İlyas, *"muallimhâne için"* kaydıyla

---

32 Bkz. Ank. Şer. Sic. I/770.

33 Bkz. Ank. Şer. Sic. I/1066.

34 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/850.

mahalle vakfına 1.000 akça vakfetmiştir.[35] 29 Mayıs 1605 (11 Muharrem 1014) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, Ürgüb Mahallesi'nden Hasan Çelebi bin Şaban, "*mülk evinin tekâlif-i örfiyye ve avârız-ı divâniyyesi ve sâir teklîfi için*" 3.000 akça vakfetmiştir.[36] Son örnekte görüldüğü üzere, Hasan Çelebi "*avârız vergisi*" ile "*sâir teklif*" diye topluca belirtilen mahalle giderleri için para vakfetmektedir ve ölümden sonra çocuklarından da bu konuda herhangi bir istekte bulunulmamasını şart koşmaktadır. 26 Temmuz 1605 (10 R.Evvel 1014) tarihli bir kayıtta, Papanı Mahallesi "*avârız akçası mütevellisi*" Muslu bin İsmail, mahalleden Hacı Habib bin Mehmed'in Tavukpazarı'ndaki dükkânını, satılıp elde edilen meblâğın faizi ile "*Tekâlif vâki' oldukda sarf edilmek üzere*" vakfettiğini söylüyor.[37] *Hayır* yapmak amacıyla birkaç mahalleye birden "*mesâriflerine sarf edilmek üzere*" para vakfedenler de vardır: Hacı Hasan bin Abdullah adlı bir Ankaralı, Kureyş, Dellâl Karaca, Teke Ahmed, Mevdûd, Celâl Kattânîn mahallelerinin her birine üçer bin akça vakfetmiştir.[38] Bu tür vakıflar yoluyla her mahallenin ana parasına dokunulmadan elde edilen faizle mahalle giderleri karşılanabilen fonlar oluşturulmuştur. Meselâ Buryacı Mahallesi'nin 5.500 akça,[39] Debbâğlar Mahallesi'nin 14.200 akça,[40] Konurca Mahallesi'nin 10.000 akça,[41] Yenice Mahallesi'nin 13.000 akça[42] "*avârız akçaları*" vardır. Böylece her mahalle ortaya çıkan giderlerini hemen karşılayabilecek paraya sahip durumda bulunmakta ve ancak vergiler fazla geldiği ve olağanüstü masraflar çıktığı takdirde mahalleliye "*salma*" çıkarmaktadır.

Bu paranın, bir anlamda "sosyal yardım fonu" olduğunu ve ihtiyaç sahiplerinin en çok % 15 oranında faizle buralardan borç para aldıklarını, bu yolla onlar kendi ihtiyaçlarını görürken, vakfa da gelir sağlandığını söylemiştik. 29 Ocak 1584 (16 Muharrem 992) tarihli kayıt, Hallac Mahmud Mahallesi'ne borçlu Halil Haydar bin Veli'ye,[43] bir diğeri Hatun

---

35 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/227.
36 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/3250.
37 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/2752.
38 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/376.
39 Bkz. Ank. Şer. Sic. I/592.
40 Bkz. Ank. Şer. Sic. I/718.
41 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/835.
42 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/850.
43 Bkz. Ank. Şer. Sic. I/1066.

Mahallesi'nden Mehmed bin Hacı Ahmed'e[44] ilişkindir ve bu konuda sayılmayacak kadar çok örnek verilebilir.[45] Çünkü her mahallenin vakıf akçası muhasebe kayıtları çeşitli vesilelerle sicillere geçirilmiştir.

Özet olarak söylemek gerekirse, Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, birbirinin kefîli kişilerin birlikte yaşadığı önemli bir kent kesimi ve aynı zamanda temel bir yönetim birimiydi. Kişilerin birbiriyle olan bağlılık ve tanışıklığı, dönemin sınırlı teknolojik olanaklarıyla, nispeten küçük bir çevrede yaşamış olmalarından etkilenmelerinin yanında, devletin koyduğu kurallardan da kaynaklanıyordu.

---

44 Bkz. Ank. Şer. Sic. II/438.

45 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/6, VII/569, IX/2241.

2) OSMANLI ŞEHRİNDE ESNÂF ÖRGÜTLERİNİN FİZİK YAPIYA ETKİLERİ

Tarihsel gelişimi içinde İslâm şehrini inceleyenler, bu kültür çevresinin kentinin başlıca iki niteliğinin üzerinde önemle duruyorlar. Bunlardan ilki şudur:

Bir yerleşme bölgesine tam anlamı ile şehir denebilmesi için, orada yaşayanların her şeyden önce kendilerini yönetebilmek amacıyla ***kısmî otonomi***ye dayanan kimi kurumları geliştirmeleri gerekir. Oysa, İslâm şehrinde yönetim fonksiyonu yüklenmiş kurumlar şehre özgü değildir. Devletin genel yönetim örgütünün şehirdeki uzantısıdır ve bu kurumlara, şehirlinin iradesi yansımaz.

İkincisi ise:

Politik bilinçsizlik ve kendi kendini idare yokluğu nedeniyle fiziksel düzensizlik göze çarpar. Kentlinin ortak yaşama iradesini temsil eden herhangi bir sorumlu örgütün yokluğu karşısında, belde yerleşiklerinin bağımsız davranışları, böyle bir düzensizliğe neden olmuştur.

İslâm şehrinin bu iki niteliğinin, bir Türk-İslâm şehri olan Osmanlı şehrinde de aynı ağırlığı taşıyıp taşımadığını araştırmak, Osmanlı şehrinin, İslâm kültür çevresinin diğer bölgelerindeki benzerlerinden ayırt edici özelliklerinin bulunup bulunmadığını tam anlamı ile saptamak üzere, bildiklerimize katkı olabilecek belgesel verilerin konu ile ilgilenenlere sunulmasının yarar sağlaya cağını sanıyorum. Bu nedenle, *VIII. Türk Tarih Kurumu Bilimsel Kongresi*'ne sunduğum bildiride, Osmanlı şehrinde yaşayanların sanıldığı kadar politik bilinçsizlik içinde olmadıklarını, belde yönetiminde önemli ölçüde söz sahibi bulunduklarını gösteren kimi belgelerden söz etmiştim. Bu bildiride de Ankara, Konya ve Bursa'ya ilişkin,

1 I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (Ankara, 11-13 Temmuz 1977), Ankara, 1978, s. 103-109.

XVI. yüzyıl arşiv belgelerine dayanarak, Osmanlı şehrinin fizik yapısı ve özellikle esnâf örgütlerinin şehir plânlarına etkileri üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Osmanlı şehrinin yapısı genellikle şöyle belirleniyor:

"Temel yerleşme birimi, genellikle bir dinî yapının ya da bir pazarın etrafında gelişmiş olan 'mahalle' idi. Her mahalle, kendi gelenekleri ve yaşama tarzları ayrı ve farklı cemâ'atleri içine alıyordu. Mahallenin yerleşikleri dinî inanç, ekonomik meşgale ve onları komşularından ayıran diğer faktörlerle birbirlerine bağlanmışlardı. İbadet yeri ya da pazar yeri, bütün mahallelinin ortak faaliyeti gerektiğinde açılan ve genişletilen cemâ'at merkezini teşkil ediyordu. Bu yüzden mahalle, şehir hayatının bir fiziksel merkezi olduğu kadar, bütün yerleşiklerinin katıldığı bir *tarikat*ın ya da bir *lonca*nın veya bir *millet*in yerel birimi olarak düşünülebilir."[2] Devlet yapısının altında, ilkel bir mahalle örgütü varlığını sürdürür. Mahalle örgütünde söz sahibi olanlar orta çağların lonca geleneğini sürdüren, loncaya benzer meslek örgütlerinin yöneticileridir. Bu örgütlerde, birey iktisadî hayatın güçlüklerine ve devletin ihmâl ve sırasında baskılarına karşı, bir dereceye kadar güvenlik bulmaktadır. Loncalar, ticâretin âdil koşullar içinde yapılmasını denetlemek kadar, işsiz kalan ve felâkete uğrayan üyelerine de yardım eli uzatırlar.[3] Kısacası, Osmanlı şehri, aralarında organik bir bağlantı olmayan, mahalle denilen birimlerin oluşturduğu bir bütündür ve plânı etkileyen sevk edici öğeler yoktur. Çünkü, şehirli, kendini yönetecek kurumları geliştirememiştir.

Şehrin mahallerinin organik düzensizliğinin yanı sıra pazar, İslâm şehirlerinin hepsinde aynı yapıya sahiptir. Aynı malların üreticileri, imalâtçıları ya da satıcıları, birbirine yakın yerlerde yerleşmektedirler. Her ticâret dalının üyeleri pazarın belli bölümünü işgal ederler. Ticâret faaliyetlerinin mekânda yerleşme sırasının ve düzenin, bütün İslâm şehirlerinde aynı olduğu dikkati çeker:

---

2 Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, London 1976, s. 162-163; Tankut, Gönül, "The Spatial Distribution of Urban Activities in the Ottoman City", *Structure Sociale et Developpement Cultural des Villes Sud-Est Européennes el Adriatiques aux XVIIe - XVIIIe Siécles* (Venise 27-30 May 1971), Bucarest 1975, s. 258-259.

3 Grunebaum, G. E. von, "The Traditional Müslim City: Structure and Change: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition". *The American Anthropologist 57* (1955), s. 141-157.

Entelektüel bir merkez fonksiyonunu yüklenmiş olan câmi yakınında, kitapçılar, ciltciler, deri eşya satıcıları ve terlikçiler bulunur. Dericileri, ilkel toplumların egemen imalât sanayii türü olan dokumacılar izler. Daha sonra da marangozlar, çilingirler ve bakırcılar yer alır. Merkezden en uzaktaki zanaatciler, demircilerdir. Şehrin kapılarına yakın olan yerlerde de, alıcıları daha çok köylüler olan saraçlar ve eyerciler yer alır. Tabakhâne ve boyahâneler, en dıştadır. Çevrede çömlekçiler yer alır.

Osmanlı şehrindeki mahallenin özelliklerine daha önceki yazılarımda değinmiştim.[4] Şehir yerleşiklerinin, parçalanmış gruplardan ziyade, bir bütün oluşturduklarına ilişkin belgesel bilgiler vermiş ve Osmanlı şehrinin, birbirleri arasında organik bir bağlantı olmayan parçaların, düzensiz yığını diye nitelenemeyeceğini göstermek istemiştim. Bu niteliklerin tanımlanmasından sonra, kentin plânının egemen öğelerinin ve bu öğelerin dayanağı olan yasal ve sosyal etkenlerin açıklanmasına geçebilirim.

Türk-Osmanlı şehrinin yapısını ve özelliklerini saptamaya çalışırken, ilk dikkat etmemiz gereken, Osmanlı şehrinin bir *sentez* olduğu hususudur.[5] Bu sentezde İslâmî öğeleri, Orta Asya Türk uygarlığının etkileri bulunabilir. Acaba bunların Osmanlı şehrinin plânında yer ve oranları ne idi?

İslâm tarihi üzerinde çalışanlara göre, İslâm şehrinin üç temel öğesi vardır: Câmi, pazar ve hamam. Câmi, dinsel görevlerin yerine getirildiği ve toplumsal ilişkilerin geliştirildiği bir temel yapıdır. Câminin hemen yanında pazar yerleri ve hânlar yer almıştır. Aynı dalda üretim yapanlar ve satıcılar bir çarşıda bulunurlar. Esnâf çarşıları, önemlerine, dinsel hizmetlerle ilişkilerine göre, câmiden şehrin kapılarına doğru bir sıralama içinde görülmektedir. Şehrin mahallelere, organik bir bağ endişesi duyulmadan bölünmüş olması, onun en büyük fiziksel ve sosyal özelliğidir.

Orta Asya Türk şehir tipine gelince, üç asıl elemandan oluşmuştur: *İç Ka'la, şehristan* ve *rabad*. *İç Ka'la*, saray ve yönetim yapılarının toplandığı yerdir. Şehristan, aristokratların, san'atkârların yaşadığı kesimdir. Dinsel yapılar, hamamlar burada bulunuyordu. Rabad, şehrin dış kısmını, varoşlarını içine alan kesimdir. Ticâret faaliyetleri, özellikle

---

4 Ergenç, Ö., "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı IV, s. 69-78.

5 Kuban, D., "Anadolu-Türk Şehri, Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi* VII (1968), s. 54-55.

çevrenin tarımsal ürünlerinin pazarlanışı burada yapılıyordu.[6] Çeşitli araştırmalardan, Selçuklu dönemi Anadolu şehirlerinde, merkezde büyük câmi ve sarayların yer aldığını ve bu kesime *şehristan* veya *bâtınü'l-medîne* dendiğini, pazar ve mahallelerin şehir dışına, kapılara doğru uzandığını öğreniyoruz.[7]

Osmanlı döneminde eski Türk şehrinin plânı daha zenginleşmiş, eski yapı ve elemanların yanına yenileri eklenmiştir. Ayrıca Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişmelerinde uygulanan bir başka yol vardır. Bu, dinsel ve sosyal yapılar topluluğu olan *imâretler* tesis ederek şehirleri geliştirmektir. İmâretler çoğu Osmanlı şehirlerinde büyük ve kalabalık semtlerin oluşmasına neden olmuşlardır.

Bunlardan sonra şunu söyleyebiliriz: Osmanlı şehir plânında egemen öğeler câmi, bedesten ve *imâret* siteleridir. Şehre gelen yollar buralarda sonuçlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Bu odak noktaları arasındaki çatı, ekonomik etkinliklerin sahnesi olan çarşı ve pazar yerleri ile doldurulmuştur. Şehrin asıl merkezini "Bedesten" oluşturur. Etrafında, yalnızca bir geceleme yeri niteliği taşımayan, aynı zamanda ticâret yeri olan hânlar yer almıştır. Çoğunlukla kentin büyük câmi ya da câmilerinden bazıları da burada yer alabilir. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma göze çarpar. Yayılmanın mihverini de bedestenden başlayan ve "Uzunçarşı" denilen geniş cadde oluşturur. Uzunçarşı şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu kesimdir. Uzunçarşı'ya açılan sokaklarda, her biri ayrı işkolunda mal ve hizmet üreten esnâf örgütleri yer alır. Burada şunu söylemek gerekir: Esnâf çarşılarının şehir plânındaki yerlerini, Grünebaum'un dediği gibi *câmi*ye göre değil, *bedesten*e göre açıklamalıdır. Zira, *bedesten,* büyük tüccârların bulunduğu ve transit ticârete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazar yeridir. Şehirde ülkeler ve şehirler-arası pazar için üretim yapan san'at dallarının bedestene en yakın yerlerde bulunması, onları, bu ana uğraşı koluna katkısı olan dalların izlemesi sırayla akarsuya ya da başka özel isteklere gerek duyan işkollarının şehir içinde, bu ana odak noktasına göre yer alması, Osmanlı şehirlerinin çarşı ve pazar düzenidir. Ve şehir plânı bu ana damarlar çevresinde yer alan mahallelerle tamamlanmış olur. Bu plan, Osmanlı şehirleri için genelleş-

6 Kuban, D., *age,* s. 54.

7 Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* 2. baskı, Ankara 1963, s. 23.

tirilebilir. Çünkü, bu şemayı, birbirinden uzak, fizik ve doğa yapısı farklı birçok kentte ana hatlarıyla görebiliyoruz. Örneğin, Ankara doğal konumu nedeniyle Osmanlı çağının deyimiyle *Yukarı yüz* ve *Aşağı yüz* diye iki ayrı bölgeye ayrılmıştır. *Yukarı yüz*'ün merkezi Atpazarı'dır. Atpazarı ve çevresinde "Bedesten", "Büyük Hânlar" (Kurşunlu Hân, Zağfirancı Hânı, Penbe Hânı gibi) bulunur. *Aşağı yüz*'ün merkezi *Kaledibi* (Tahte'l-kal'a)dir. Burada *Hasan Paşa Hânı,* yakınında *Haseki Câmi* iki önemli elemandır. Bedesten'den Hasan Paşa Hânı'na kadar uzanan ve bu iki kesimi birbirine bağlayan geniş sokak "Uzunçarşı"dır. *Yukarı yüz*'ün esnâfı, Bedesten'in çevresinde yer alan Atpazarı Çarşısı ile, Samanpazarı'ndan Bedesten'e doğru çıkan Koyunpazarı arasında ve Uzunçarşı'ya göre kümelenmiştir. Bedesten ve çevresi, Uzunçarşı, Ankara'da başlıca sof ticâreti ve sof üretimine dayalı işkollarının yerleşme bölgesi idi. *Aşağı yüz*'deki san'atkârlar, Tahte'l-kal'a ile bugün eski meclisten Belediyeye doğru uzanan Karaoğlan Çarşısı arasında özel sokaklarında san'at ve ticâret hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ankara esnâfı, bu yüzden sicillerde, yerlerine göre anılır. Örneğin, *Aşağı yüz'ün kalaycıları, Koyunpazarının kalaycıları* gibi. Kayıtlar, demircilerin, tenekecilerin, haffafların, böyle iki ayrı kesimde yer aldıklarını bildirmektedir. Bu ticâret kesimi, bir yandan Cenâbi Ahmed Paşa Câmi'in yer aldığı semtte, diğer yandan Karacabey İmâreti'ne bağlanır. Ticâret kesimindeki düzenin câmiye göre değil de, bedestene göre teşekkül ettiğinin en açık kanıtı, Cenâbı Ahmet Paşa Câmi'in, XVI. yüzyılda yapıldığı ve diğer Ankara câmilerine nazaran daha anıtsal olduğu halde, bu düzeni değiştirememiş olmasıdır.

Konya'da da Ankara'ya benzer bir plan gözlenebilir:

Bugünkü Karatay Lisesi'nin bulunduğu yerde bina edilmiş olan "Bedesten", karşısında Ebu'l-Fazl (iplikçi) Câmi, yakınındaki Şerefeddin Câmi ile bir odak noktasıdır. Biraz kuzeydoğuda bugünkü Kız Öğretmen Okulu yakınında İbrahim bey İmâresi, Unkapanı ve hânı ile bunların civarındaki Karatay medreseleri ayrı bir grup oluştururlar. Güneydoğuda Mevlânâ Külliyesi, Selimiye Câmi, Yeni İmâret, Kiremidli Hân (Sultan Bâyezîd Hânı) bir diğer önemli sosyal odak noktasıdır. Hemen yakında Pîri Paşa Külliyesi vardır. "Bedesten" ve çevresi Uzunçarşı ile Atpazarı'na ve Pîri Paşa Külliyesi'ne bağlanır. Burada da Uzunçarşı ekseni etrafında, Bedesten ile Mevlânâ ve Atpazarı'na kadar uzanan alanda esnâf çarşıları yer almıştır. Bedesten'den Unkapanı ve İbrahim Bey İmâreti'ne bir yol çıktığını kayıtlar

haber veriyor. 1897 yılında Konya'yı ziyaret eden Ahmed Tevhîd, "sokakları, çarşıları düz ve muntazamdır" diyor. Gerçekten de Konya'nın doğal konumu, belli odak noktaları arasında düzenli bir bağlantıya iyi olanak vermiştir. Konya esnâfı, Konya surunun doğu kısmındaki Aksaray Kapısı ve Atpazarı Kapısı ile Bedesten arasında kalan üçgen içinde, Uzunçarşı ekseni etrafında yer almıştı.

Bu yerleşmede, yönlendirici etkenlerin başında, ticâret hayatının gereksinmeleri ve doğal konumun geldiğini belirttik. Şimdi esnâf örgütlerinin, bu düzenin korunmasında ve geliştirilmesinde nasıl etkin olduğunun açıklanması gerekir: Osmanlı Devleti'nde de kentsel yerleşmelerin kendi tüketimleri için tarımsal olmayan üretim örgütleri vardı. Bu örgütler, yalnızca şehre değil, şehrin merkezliğini ettiği bölgeye de hizmet ediyorlardı. Kentlerin kimi de, hizmeti bölge dışına taşan yoğun üretim ile ülke ekonomisine önemli katkıda bulunabilecek tarzda bir san'at dalında ihtisaslaşmışlardı. Şehirde üretime katılanların hepsi, mensup oldukları sanayi dalında, ekonomik, mâli, idarî ve sosyal fonksiyonları bulunan bir teşkilâtın üyesiydiler. Osmanlı şehirlerinin hepsinde yaygın ve kuvvetli bir esnâf teşkilâtı vardı. Bu teşkilât gerçekte, XIII. ve XIV. yüzyılların Ahî hareketinin bir devamı idi,[8] fakat XVI. yüzyılda, Osmanlı merkezî otoritesi altında zayıflamış, ilk zamanların kuvvetli ve bağımsız karakterini yitirmişti. Kökeni klâsik İslâm dönemine kadar giden gelenekleri, devletçe tanınmasına rağmen,[9] devletçe konan kurallara sıkı biçimde bağlanmışlardı.

Şehirdeki bir san'at kolunun mensupları, belli sayıda bir grup teşkil ederek faaliyette bulunmaktaydılar. İçlerinden biri herhangi bir sebeple ayrılsa veya ölse, yerini alacak kimsenin belirlenmesi, belli kurallara ve bilinen bir düzene göre olmaktaydı. Her *hirfet*in başında, bir şeyh, bir kethüdâ, bir yiğitbaşı bulunmakta ve bunlar o meslek grubunun ustalarının oybirliği ile seçilmekte ve seçim işlemi kadı siciline kaydedilmek suretiyle tamamlanmaktadır.

Bir şâkirdin, ehliyet kazandıktan sonra kalfalığa ve ustalığa geçişi, eski ahî geleneğine uygun bir törenle olur, imkân bulunursa bu törende, ülkenin bütün esnâfının ahîsi olan, Ahî Evran soyundan gelen şeyh de bulunurdu.[10] Esnâfın arasına "Ham-destler"in, yabancıların karışmaması, üretim

---

8 İnalcık, H., *The Ottoman Empire, the Classical Age: 1300-1600.* London, 1973, s. 151-152.

9 Konya Şer. Sic. XXII/s. 11.

10 Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,* Ankara 1974, s. 156.

biçim ve hacminin gelişigüzel değiştirilmemesi için sıkı kayıtlar konmuştu. Bu sıkı kurallar fizik çevreye de doğal olarak yansıyacak ve çarşılardaki dükkân sayısı ve yerleşme düzeni, bu kayıtların yol göstericiliğine tâbi olacaktır. Nitekim, bu konuda belgesel örnekler verebiliriz: 16 Eylül 1599 tarihinde Ekmekçiler kethüdâsı Hacı Sinan bin Abdullah, Gani bin Enbiya'nın iki dükkânı olduğunu, birinde ekmek işleyip, birini "ekmek soğudurum" diye battal bıraktığını, bu dükkânın Hamza diye birine verilmesini, çünkü kentin ekmekçiye ihtiyacı bulunduğunu söylediğini ve bunun kadı kararı ile gerçekleştiğini görüyoruz.[11]

Esnâf örgütlerinin koyduğu bu bağlayıcı ve belirleyici kurallar, daha sonraları bu alanda hazırlanan kanûn-nâmelerin ve tüzüklerin temelini oluşturmuş, XVIII. yüzyılda, eski niteliğinden fazla bir şey yitirmeyen yeni bir organizasyona geçilerek, hirfet içinde, san'at icra edebilme yetkisine "*gedik*" denmiştir. Yani, esnâftan kişilere, sahiplerince yapılacak işi başkalarının isteyememesi ve satacağı şeyi başkalarının satamaması şartlarını taşıyan, hükümetçe verilen senetlerin taşıdığı hükümlerin kullanılma hakkı getirilmiştir. "*Gedik*" kelimesi, ilk kez 1727 yılında kullanılmıştır. Tekel usûlünün başlangıcı olan 1727 yılında esnâfın sayısı "ustalık" adıyla sınırlandırılmış ise de sonraları "*gedik*" teriminden "san'at aletleri" kast olunmuştur. Çünkü esnâftan biri, san'atını bıraktığında kendi elinde tuttuğu ustalık hakkını esnâf içinde yetişmiş bir kalfaya verirken, âlet ve edevatını da satardı. Ancak, zamanla, bu sadece "*icray-ı san'at* ve *ticâret edebilmek selâhiyeti*" olarak kullanılmaya başladı. Çünkü, H. 1277/M. 1860 yılına gelinceye değin, Osmanlı ülkesinde san'at ve ticâret hayatında tekel vardı. Bir san'at ve ticâret dalında kaç kişi uğraşır, içinde san'at ya da ticâret icra edilen kaç dükkân bulunur belirlenmişti. Buna hem esnâf hem de hükûmet özen gösteriyordu. Gerekmedikçe, esnâf ve dükkân sayısında azaltma veya çoğaltma yapılamazdı. Bu nedenle, bir kişi çırak ve kalfalıktan yetişip de boş olan veya gerçek ihtiyaç üzerine yeniden açılan bir "ustalık" makamına geçmedikçe, yani "*gedik*" sahibi olmadıkça dükkân açarak *icrây-ı san'at ve ticâret* edemezdi.[12]

1727 tarihinden itibaren san'at ve ticâret hayatında yer alan gedikler iki türlü idi: *Müstakar* yani sürekli ve yeri sabit olanlar ve *havaî* gedikler yani sahibinin istediği yerde san'atını ve ticâretini yapabileceği gedikler.

---

11 Ank. Şer. Sic. VI/789.

12 Sıdkı, *Gedikler*, Dersaadet 1325, s. 15.

Bizi asıl ilgilendiren *müstakar* gediklerdir. Çünkü, bunlar dükkân, mağaza, atölye gibi yerlere ait olduğundan, sahibi başka bir yerde san'at veya ticâret yapamazdı. Başka bir yere göçecek olursa, gediğini de resmen nakletmek ve senedini değiştirmek zorunda idi. Gedikler, ancak toplumun ihtiyaçlarına göre nakledilir veya çoğaltılıp azaltılabilirdi.

Bu gedik düzeni 1860 yılına kadar sürmüş, bundan sonra esnâfın gedik senetlerine dayanarak tasarruf ettikleri emlâkin ellerinden gitmemesi için, gediklerin emlâk üzerindeki değerleri korunmakla birlikte yeniden gedik senedi verilmesi durdurulmuştur.

Bu tekelciliğin şehirdeki ticâret ve san'at kesimini etkilemesinin yanı sıra, bir de vakıfların bu konudaki etkisine bakmak yararlı olacaktır:

Kentlerdeki birçok hân ve hamamların yanı sıra, esnâf çarşılarındaki dükkânların büyük kısmı, çoğunlukla da kimi çarşıların tamamı vakıf yapıları idi. Örneğin, Ankara'daki 92 dükkândan oluşan Haffâflar Çarşısı (Arasta), Çelebi Mehmet devri emirlerinden Bâyezid Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından Bursa'daki medrese ve zâviyesine gelir sağlamak amacı ile yaptırılmıştır.[13] Tahte'l-kal'a'dan Atpazarı'na çıkan caddede bulunan *Saraçlar Çarşısı,* Fatih devri sadrazâmı Mahmud Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu tür vakıf dükkânlar, sayılamayacak kadar çoktur. H. 1020/M. 1611 yılına gelinceye kadar vakıf emlâk "icâre-i vâhide" ile yani vâkıfın veya mütevellinin vakıf mülkü, belli bir müddetle kiraya vermesi ve elde edilen geliri vakfedilen kuruma harcaması biçiminde yönetilirdi.

İcâre-i vâhideli vakıfların yangın ya da diğer nedenlerle harâb olması hâlinde, bunları yeniden yapmaya vakfın kudreti olmamasından dolayı, vakıf yerlerinin birer birer arsaya dönüşmesi, hükümetçe yeni çarelerin aranmasına neden olmuş ve H. 1020/M. 1611 tarihinde bir kimse, vakıf emlâkterî bir yeri (yere olmalı) tasarruf etmek istediğinde "icâre-i mu'accele" diye vakfa belli bir para peşin ve her sene de "icâre-i mu'accele" diye kira vermek şartı konmuş ve usûle "icâreteyn" denmiştir.[14] Bu durumda mülkün onarımı, kiracıya aittir. Ve mütevellinin izni ile arsasına istediğini yaptırabilir. Ancak vakfa teberru etmek zorundadır yaptıklarını. Kiralama hakkını başkasına devredebilir. Ölümü hâlinde tasarruf hakkı yalnız erkek ve kız çocuklarına geçebilir.

---

13 Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya 1580-1596* (Basılmamış doktora tezi), s. 5.

14 Sıdkı, *Gedikler,* Dersaadet 1325, s. 5. Ankara sicillerinde rastlanan en eski tarihli icâreteynli tasarrufa dair belgede: 12 Muharrem 1020/M. 27 Mart 1611 tarihlidir (Bkz. Ank. Şer. Sic. XII/1204).

Bu tarihten sonra bütün vakıflar icâreteynli olmuştur. 1727 yılında gedik usûlü konulduğunda, san'atını bir vakf dükkânda icra eden ustaların dükkânları icâreteynli addedilmiştir.

İcâreteynli evkâfın mutasarrıfı çocuksuz olarak öldüğünde vakıf yer, vakıf olarak kalmaktadır. Ancak, H. 1285/M. 1868-69'da "hadd-i intikal", yani intikal sınırları genişletilmiş ve bu şekilde vakıf dükkânlar birer mülk gibi kullanılmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak şunu belirtmek istiyorum. Esnâfın kentteki yerleşme biçimi başlangıçtan son devirlere kadar, esnâf örgütlerinin düzenleyici kurallarına tâbi olmuştur.

3) OSMANLI ŞEHİRLERİNDEKİ YÖNETİM KURUMLARININ NİTELİĞİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER[1]

Sayın Başkan, değerli dinleyiciler,

Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliğini ve işleyiş biçimini doğru anlayıp açıklama, bu alanda yapılan araştırmaların önemli bir sorunudur. Bu bildiride, sözü edilen sorunun çözümüne katkıda bulunmak amacıyla XVI. yüzyıla ilişkin arşiv belgelerinden edinilen izlenimler sunulacaktır.

Genellikle şehir denince, yerleşiklerinin işbölümüne tâbi olarak tarım dışı ***mal*** ve ***hizmet*** ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi akla gelir.[2] Osmanlı'da şehri ve kasabayı, "cum'a kılnur ve bâzârı durur" yer olarak tanımlıyor.[3] ***Osmanlı kanûnu***na göre, hân, hamam, bedesten ve kervansaray bina edilmişse, o yer kasabadır.[4] Tarım dışı üretim yapıldığı içindir ki, şehir ve kasaba sınırları içindeki topraklar "mîrî arazi" değildir.[5] Görülüyor ki, şehrin temel niteliği açısından, Osmanlı'nın tanımında çelişen bir nokta yoktur. Ancak, bir yerleşmede tarım dışı üretimin yoğunluk kazanması, oraya şehir dedirtmeye yarayacak tek ve yeter özellik değil. Böyle bir yerleşme bölgesine tam anlamı ile şehir denebilmesi için, orada yaşayanların, ayrıca güvenliklerini sağlayabilme olanağına sahip bulunmaları ve kendilerini yönetmek için, ***kısmî otonomi***ye dayanan kimi kurumları geliştirmeleri gerekir. Bunun için şehri belirleyen

1 VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (VIII/2), TTK 1981, s. 1265-1274.

2 Weber, Max. *The City*. New-York 1966, s. 65-66.

3 Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, no: 66, s. 28.

4 H. 1153/M. 1740 tarihli kanûn-nâme, s. 21 a.

5 *Ebu's-Suud'un fetvâları*, yay. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1972, s. 167.

fizik öğelerin en önemlileri arasında *sur, pazar yeri, yönetim binaları,* başta ibadethâneler olmak üzere *genel toplanma yerleri* sayılır.[6] Tarihsel gelişimi içinde İslâm şehrini inceleyenler, diğer öğelerin varlığını kabul etmekle beraber, şehrin tanımında büyük önem taşıyan yönetim fonksiyonunu yüklenmiş kurumların, İslâm kültür çevresinde şehre özgü bir kuram olarak görünmediğini, bu yüzden de bu kültür çevresindeki şehirlerin tam anlamı ile şehir kavramının kapsamına alınamayacağını ileri sürüyorlar.[7] Genellikle kabul edildiğine göre, kültürel bakımdan bütün İslâm şehirlerinin baş özelliği, politik bilinçsizlik ve kendi kendini idare yokluğudur. Bu yüzden de Müslüman şehirlerinde görülen fiziksel düzensizliği, kentlinin ortak yaşama iradesini temsil eden herhangi bir sorumlu örgütün yokluğu karşısında, belde yerleşiklerinin bağımsız davranışlarında aramanın doğru olabileceği kanısı vardır.[8] Gerçekten bir Osmanlı şehrinin de siluetini süsleyen görkemli câmilerin, geniş hacimli bedestenlerin, sıra sıra bacaları ile imârethânelerin ve kubbeli hamamların yanında, bir şehir meclisinin ya da benzeri toplantı yerlerinin çizgilerini gözümüzün önüne getiremeyiz. Fakat bu, şehirde yerel yönetim kurumlarının yokluğunun kanıtı olarak gösterilebilir mi? Örneğin, Osmanlı şehrinde pâdişahın merkezî-mutlak otoritesini ve yürütme kuvvetini temsil eden beylerbeyi ya da sancakbeyinin anıtsal sarayının kalıntılarına; yargı kuvvetini temsil eden kadının yüksek mahkeme binasının izlerine de sahip değiliz. Belgeler bize, bu iki görevlinin kişisel barınaklarını, aynı zamanda resmî daire olarak kullandıklarını gösteriyor.[9] Buna bakarak, sözünü ettiğimiz iki görevlinin tarihsel fonksiyonunu hiç kimse inkâr edemez. Onun için, fizik yapıya damgasını vuramamış olsa bile, Osmanlı şehrinde de kente özgü kurumların varlığını aramak gerekir.

İşte bu bildiride ilkin, Osmanlı şehrinde yönetici olarak görülen görevlilerin, ne ölçüde merkeze bağlı oldukları saptanmaya çalışıldıktan sonra,

---

6 Weber, M., *The City,* s. 66.

7 *The Islamic City,* a colloquium in 1965 in London. ed. A. H. Hourani and S. M. Stern. London 1960, s. 13.

8 Kuban, D., Anadolu kentlerinin tarihsel gelişimi üzerine gözlemler, *Sanat Tarihimizin Sorunları* (İstanbul 1975), s. 120-121.

9 Ergenç, Ö., 1580-1596 yılları arasında Ankara ve Konya şehirlerinin mukayeseli incelenmesi yolu ile Osmanlı şehirlerinin kurumları ve sosyo-ekonomik yapısı üzerine bir deneme. Ankara 1973 (Basılmamış doktora tezi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphânesi, no: 182), s. 14-15.

"eşrâf ve a'yân" denen şehirli grubun fonksiyonu, mahalle ve esnâf örgütlerinin nitelikleri belirlenip, bu yolla şehirlinin iradesinin kent yönetimindeki payı açıklanacaktır.

Eğer sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim düzeninin teorik temeline bakılırsa, kurumlarının hemen hepsinin *re'âyâ*nın iradesini yansıtmak için değil, merkezî otoritenin egemen olmasını sağlamak için geliştirildiği izlenimi edinilir. Ancak, yaşanan dönemin teknolojik düzeyi, tarımsal ekonominin zorlamaları, coğrafî mekân öyle bir uygulama gerektirmiştir ki, yaratılan kurumlar teorik temellerinin aksine özellikler kazanmışlar ve merkez esneklik göstermiş, hattâ yerel yönetim kurumlarını sistemin vazgeçilmez öğeleri olarak içine almak zorunda kalmıştır. Şöyle ki:

İlk zamanlardan itibaren, Osmanlı pâdişahları bir bölgeye başlıca iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri, yürütme kuvvetini temsil eden *bey* (Beylerbeyi, sancakbeyi ve diğer zaîmler), öteki de yargı kuvvetini temsil eden *kadı*dır. Buna göre geniş Osmanlı ülkesi, bir yandan beylerbeyilik ve sancak şeklinde askerî-idarî birimlere ayrılırken, aynı zamanda bu ayrıma tâbi topraklar üzerinde *kazâ* denilen şer'î-idarî birimler yer almıştır. Bu birimlerin başında, biraz önce sözünü ettiğim iki otorite bulunmaktadır.[10] Bu iki büyük görevlinin denetimi altında, taşradaki hizmetler ve görevlerin yerine getirilmesi için iki yola başvurulmakta idi. Bunlardan ilki *timâr tevcîh usûlü*, ikincisi de *iltizâm usûlü* idi. Timâr sistemi yolu ile, yani "bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nâm ve hesaplarına tahsili yetkisi ile birlikte vergi kaynaklarını tahsis"[11] ederek, hem çeşitli kamu hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi, istendiğinde hazır olabilecek bir ordunun teşkili sağlanmış, hem de vergi toplama ve bunun hazîneye intikalinin güçlükleri önlenmiştir. Diğer yandan da timâr sistemi içine yerleştirilemeyen faaliyetler bölümünün gerektirdiği nakdî parayı hazîneye intikal ettirebilmek için iltizâm usûlü uygulanmıştır.[12] Kanûnların, çeşitli faaliyetlerden muayyen bir nispet veya miktar olarak tespit ettiği vergileri, yükümlülerden toplama ve gerekirse piyasada nakid haline getirdikten sonra devlet hazînesine intikal ettirme görevi, *Mültezim* adı verilen özel kişi-

---

10 İnalcık, H., *The Ottoman Empire. its classical age: 1300-1600. London* 1973, s. 104.

11 Barkan, Ö. L., Timâr madd. *İslâm Ansiklopedisi*. 123. cüz s. 287.

12 Genç, M., Osmanlı mâliyesinde malikâne sistemi. *Türk İktisat Tarihi Semineri Bildirileri*, Ankara 1975, s. 231-292.

lere, artırma yolu ile havale edilirdi.[13] Mültezim de aynı timâr sahibi gibi, vergiye konu olan faaliyetleri yapan zümre veya bölge halkını, bu açıdan yöneten bir görevli idi. Örneğin ***muhtesib,*** ihtisâb vergilerini topladığı için bu yönü ile mâliyeyi ilgilendirirken, aynı zamanda san'at ve ticâret hayatını düzenleyen bir görevli idi. Bunun gibi, zaîmlik (Subaşılık), muhzırlık, asesbaşılık vb. hizmetlilerinin niteliği de aynı idi.

Aslında malî bir terim ve işlem olan havale usûlü, Osmanlı İmparatorluğu'nda teoride merkezî-mutlak yetki modeline dayanan yönetimi, büyük ölçüde desantralize etmiş ve bu yolla kentlinin yönetimde büyük etkinlik kazanmasına neden olmuştur. Şöyle ki :

Sadece ***havâss-ı hümâyûn*** yani pâdişaha ait vergi gelirleri değil, çeşitli kademelerdeki devlet görevlilerinin hâs ve zeâmetlerine bağlı kimi gelir kaynakları da, iltizâm yolu ile bir mültezime belirli koşullar altında verilebilmekteydi. Ve daha önemlisi mültezimler de kendi üstlerinde olan vergi toplama ve onunla ilgili görevleri, aynı yolla bir başkasına havale edebilmekteydiler. Çünkü çoğu kez, zengin birtakım kişiler, birden fazla ve başka başka yerlerde olan mukâta'aları üstlerine aldıkları için, böyle bir yola başvurmaları doğaldı. Bu suretle, merkeze ya da yüksek dereceli bir görevliye ait olan bir yetki ve görev, onlar adına vekilleri ve sık sık görüldüğü üzere vekillerinin vekilleri tarafından kullanılır olmuştu. Bunun sonucu, taşrada birçok malî ve idarî kurumun ***hukukî sahibi*** ile ***fiilî sahibi*** başka başka kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin, H. 990/M. 1582 tarihli belgeden, Bursa'da ***berât ile muh*** zırbaşı olan Hacı Bey bin el-bâc Mustafa'nın, bu görevi iltizâm müddeti içinde bir süre Hüseyin bin Halil'e iltizâm yolu ile havale ettiğini öğreniyoruz.[14] Yine, H. 991/M. 1583 tarihli bir başka belge, havâss-i hümâyûn gelirleri içinde olan Bursa damga ve ihzariye mukâta'alarına Ramazan bin Abdullah ile Mehmed bin Abdullah adlı kişiler ortaklaşa mültezim oldukları halde, ihzariye mukâta'asını, Bedreddin bin Abdülazîz adlı birine, üç yıllığına devrettiklerine ilişkindir.[15] Bu konuda kaynaklardan çıkarılan çok

---

13 Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre 15. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darbhâne Mukatâ'aları", ***İktisad Fakültesi Mecmuası*** XXIII/1-2 (1962-63), s. 145-146; İnalcık, H., Havale madd. *EI*², III, s. 283-285.

14 Bursa Şer. Sic. B4, s. 21

15 Bursa Şer. Sic. A 127, s. 24 a.

sayıda örneği sıralayabilirim.[16] Ancak konuşma süresinin oldukça sınırlı olması nedeniyle, Ankara'dan bir örnek vermekle yetiniyorum. Ankara ve çevresinde işlenen soflardan alman *zarar-ı kassâbiye* mukâta'ası, H. 1 Safer 1008/M. 23 Ağustos 1599 tarihinden itibaren üç yıllığına, İstanbullu Yahudilerden Aslan'a iltizâm yolu ile verilmiş; Aslan, Yasef veled Abraham'ı kâr ve zararına ortak etmiş ve bu yolla o da mültezim sıfatıyla görev almıştır.[17] Uygulamada, Aslan'ın İstanbul'da kalıp mukâta'ayı Yasef'in yönettiğini saptadım. Yasef, mukâta'aları içinde bulunan Çankırı, Sivrihisâr, Tosya, Kalecik ve Koçhisâr kasabalarında vergi toplama yetki ve görevini, bir başkasına havale etmiştir.[18]

En son şehirde "bi'l-fiil" görev yapan kişiler, genellikle oranın yerleşiklerinden, tanınmış, zengin kimseler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Havale usûlünün uygulanması bu sonucu doğurmuştur. Bu kişilerin görevlerini sürdürebilmeleri için de, devletin haklarını istenilen biçimde korumak kadar, şehirlinin güvenini ve isteğini sağlamaları da gerekmekteydi. Sözün burasında, şehirlinin istek ve tercihlerinin açıklanmasında ön plânda görülen seçkin bir zümreyi anmak gereği ortaya çıkıyor. Bilindiği gibi, modern dönemlere gelinceye değin, bugünkü anlamda "kamuoyu" kavramından söz etme olanağı yoktur. Hangi kültür çevresinde olurlarsa olsunlar, toplumların genel kamuoyunun oluşması, çok daha geç dönemlerde gerçekleşmiştir.

Osmanlı şehir toplumunda devlet ile re'âyâ arasında, hem ahalînin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin re'âyâya ulaşmasında ve uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı bir grup vardır ki, incelediğimiz belgelerde bunlara eşrâf ve a'yân denmektedir. Birinci özelliği daha ağır basan ve genel anlamda şehrin ileri gelenleri diye tanımlayabileceğimiz bu grup, zengin tüccârlardan, esnâfın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulemâ, imâm, hatîb gibi din adamları ile tarikat, tekke-zâviye şeyhlerinden ve şehirdeki *ma'zûl* ve *mütekaid* askerîlerden oluşmuş görünmektedir.[19] İşte bu zümrenin üyeleri, Osmanlı şehrinin fiilî yöneticilerini oluşturmaktadır. Çünkü biraz önce de açıkladığımız gibi, Osmanlı Devleti'nin malî ve idarî yönetim siste-

16 Bursa Şer. Sic. A 113, s. 23 a; A 119, s. 1 b.

17 Ank. Şer. Sic. IV, belge no: 1495.

18 Ank. Şer. Sic. VI/830.

19 Bursa Şer. Sic. A 122, s. 28 b; Ergenç, Ö., 1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya, s. 221-225.

minde çokça başvurulan havale usûlü, merkez ile taşra arasında kademeli bir yetki-görev zinciri oluşturduğundan, hukuken bir görevi üzerine alan bir kapıkulu, bunu fiiliyatta şehirliye gördürmekte, kendisine yardımcı olarak eşrâf ve a'yândan kişileri bulmaktadır. Birçok mukâta'anın fiilî yöneticileri, a'yândan kişiler olduğu gibi, büyük vakıfların mütevellileri, daha sonra sözünü edeceğimiz mahalle teşkilâtının liderleri de hep bunlardandı.[20] İçlerinden biri *şehir kethüdâsı* olarak görevlendirilmekte ve devlet görevlileri re'âyâ arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde etkin rol oynamaktaydı.[21]

Öyle ki şehirde doğrudan merkeze bağlı ve görevini gelişi güzel bir başkasına devredemeyen tek görevli olarak *kadı* görünmektedir.

Bundan başka, belirtilmesi gereken önemli bir yön de, eşrâf ve a'yânın böyle fiilî görevlerde bulunmasının yanı sıra, vazgeçilmez danışman ve bilirkişiler olarak, beldenin yönetiminde etkinliklerinin bulunmasıdır. Herhangi bir görevlinin atanmasında, sosyal ve ekonomik hayatı ilgilendiren kimi işlemlerin yapılmasında eşrâf ve a'yânın *arz*ı ya da tanıklığı büyük önem taşımaktadır. Örneğin, Celâlî saldırılarının en yoğun olduğu sırada, 1604 yılının Aralık ayında, Ankara eşrâfından Hatîb Abdurrahman Efendi, Kurşunlu Câmi imâmı Muslihiddin Halîfe ve yanlarındakiler mahkemeye gelerek Mahmud Çavuş adlı bir kapıkulunun şehre serdar olmasını istemişler ve *kadı*nın, arzı ile bu gerçekleşmiştir.[22] Bunun gibi, sancakbeyi, kadı, şehir kethüdâsı, subaşı ve benzeri görevlilerin atanmalarında ve azillerinde şehirlinin a'yân ve eşrâf aracılığı ile isteğini açıkladığını gösteren pek çok belge vardır.[23]

Ayrıca çeşitli kurumlarda eskiden beri geçerli olan geleneklerin belirtilmesinde, ekonomik ve sosyal konularda, örneğin yiyecek ve giyecek maddelerinin pazar fiyatlarının belirlenmesinde, şehrin iaşesinin sağlanmasında uyulması gereken kuralların saptanmasında, eşrâf ve a'yânın tanıklığına başvurmak, tutulan ilk yol olarak görülüyor.[24]

Eşrâf ve a'yânın şehir yönetimindeki rolünü açıkladıktan sonra, önemli bir yönetim kurumu niteliğinde olan mahalle teşkilâtına değinelim:

---

20 Ank. Şer. Sic. V/1255: Ankara'da Cenâbî Ahmed Paşa evkâfının mütevelliliğini uzun yıllar a'yândan Kadri Çelebi yapmıştır.

21 Bursa Şer. Sic. B 15, s. 150 b: H. 1003 tarihli şehir kethudâsı berâtı.

22 Ank. Şer. Sic. IX/1316.

23 Orhonlu, Cengiz, *Telhisler*. İstanbul 1970, s. 48-49; Bursa Şer. Sic. B 113, s. 123 b.

24 Ank. Şer. Sic. VII/2176, VIII/3166.

Osmanlı çağındaki tanımıyla mahalle, aynı mescîdde ibadet eden cemâ'atin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. Diğer bir deyimle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Malî açıdan vergi kaybını önlemek, diğer yandan genel dirlik ve düzenliği istenilen biçimde sağlamak için Osmanlı şehrinde, vergi yükümlüsü re'âyâ ad ad oturdukları mahallelere göre tespit edilmiş ve barındıkları binaların da hangi mahallenin sınırı içinde bulunduğu kesinlikle belirlenmiştir.[25] Bu bakımdan mahalle, şehirde tam anlamı ile bir yönetim birimidir ve kabaca şu şekilde bir teşkilâtı vardır:

a) Mahallenin câmi ya da mescîdinin imâmı, hem bir din adamı, hem de mahallenin lideri durumundadır. Zaman zaman, özellikle olağanüstü durumlar belirdiğinde, imâmın yanında mahallelinin çeşitli hizmetlerinin görülmesini sağlamak için "yiğitbaşı" veya "kethüdâ" unvanı ile yeni görevliler yer almıştır.[26]

b) Mahalledeki en önemli kurumlardan biri "avârız akçası vakfı"dır. Bu kurum aslında mahalle yerleşiklerinin ortaklaşa karşılaması gereken harcamalar için kurulmuş bir fon niteliğindedir. Ortak harcamalar için gereken para, mahalledeki bina sayısına göre bölüştürülerek toplanmakta idi. Hayır olsun diye veya gerektiği zaman kendisinden ve evlâdından avârız akçası istenmemek kaydı ile, bu konu için kimi kişilerin nakd veya taşınmaz mallarını vakfetmeleri üzerine fon, vakfa dönüşmüş ve bir ***mütevelli*** yönetiminde, mahallenin sandığı durumuna gelmiştir.

Câmi, mescîd, mektep, çeşme, su yolu vb. yapıların yapım ve onarımı, ısıtma ve aydınlatılmasının sağlanması; imâm, müezzin, muallim ücretlerinin ödenmesi ve giderek sürekli alınır hale gelen avârız vergisinin karşılanması gibi amaçlarla kullanılan bu vakfa ait nakit paradan, ihtiyaç sahiplerine, belirli bir faiz karşılığı borç olarak verilmesi nedeniyle bir ölçüde sosyal yardımlaşmayı da sağlamakta idi. İşte bu vakfın mütevellisi, mahalle yöneticilerinin arasında yer alıyordu.

Böyle bir yönetim örgütüne sahip olan mahallede, yöneticiler doğrudan mahallelinin isteği ile görevlendirilmekte idi. Gerçi atama, kadı'nın arzı üzerine sultanın berâtı ile oluyordu ama, görevlinin bu statüyü kazanması ve

---

25 Ank. Şer. Sic. VIII/373, IX/1215.

26 Ank. Şer. Sic. VII/95, VII/2174, X/776 ve Uluçay, Çağatay. *XVII. yüzyılda Saruhan'da Eşkıyâlık ve Halk Hareketleri.* İstanbul 1944, s. 180-81.

sürdürmesi, doğrudan mahalle yerleşiklerinin tercihine bağlı idi. Bu konuda sicillerde oldukça bol belge vardır. Örneğin, 10 Ocak 1600 (H. 21 C.Âhir 1008) tarihli bir belgede, Ankara'nın Kızılbey Mahallesi'nin önde gelenlerinin kadı katına çıkarak "Hasan bin Mehmed nâm kimesnenin mahallemize yiğitbaşı nasb olunmasını rica ederiz. ... bize baş ve buğ olub ve sâir mesâlih-i lâzimemiz görmeğe müstehak bir kimesnedir" dediklerini okuyoruz.[27] 17 Temmuz 1594 tarihli bir başka belge, Ankara'da Yenice Mahallesi ahâlisinin, mahallelerinin rekabe, çeşme ve avârız akçasına mütevelli seçimiyle ilgilidir.[28] H. 989/M. 1581 tarihli belgede, Bursa'nın Kız Yakub Mahallesi avârız akçası vakfı mütevellisi, mahallelerine yeni imâm tayin ettirdiklerini ve vakıfdan kendisine ücret verdiklerini beyan ediyor.[29] Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi mahalleli, kendisini ilgilendiren her konuda söz sahibi idi. Onların rızası dışında yapılan işlemler, çoğunlukla itiraz üzerine iptal edilerek, yenilenmekteydi.

Osmanlı şehir yönetiminin özelliklerini açıklarken, üzerinde durulması gereken bir diğer konu, esnâf örgütleridir. Çünkü şehirde üretime katılanların tümü, çalıştıkları san'at dalında ekonomik, malî, idarî ve sosyal fonksiyonları bulunan bir örgütün üyesiydiler. Osmanlı şehirlerinin hepsinde yaygın ve kuvvetli bir esnâf düzeni vardı,

Gerçekte XIII ve XIV. yüzyılların *Ahî* hareketinin bir devamı olan bu İslâmî esnâf birlikleri ile Ortaçağ Avrupası'ndakiler arasında kuvvetli bir benzerlik vardır. Genellikle kabul edilen bir teoriye göre, Greko-Romen dünyasının korporasyonları, Doğu'da İslâm devletlerinin yönetimi altında da devam etti, fakat X. yüzyıldan itibaren İslâmî bir karaktere büründü. X. yüzyılda Abbasî halîfelerine karşı dinî, sosyal ve politik bir hareketin temsilcisi olarak ortaya çıkan *Karmatiler* bu mücadeleler sırasında loncalar hâlinde örgütlendiler. Böylece ilk İslâmî loncalar, hem *Karmati* birlikleri hem de meslekî organizasyonlar olarak ortaya çıktılar. XIII. yüzyılda Moğol yayılışından sonra tasavvufî fikirler ve özellikle *fütüvve* ahlâkiyatı, loncalar üzerinde büyük bir etki yaptı. Şehirlerde genç, evlenmemiş çalışanlardan oluşan fütüvve cemiyetleri, Roma İmparatorluğu'nun kardeşlik birliklerini hatırlatıyordu. XIII ye XIV. yüzyıllarda bu hareket, ahîlik adı altında Anadolu toplumuna da egemen oldu. Şehirlerde her san'at dalının

27 Ank. Şer. Sic. VII/95.
28 Ank. Şer. Sic. V/850.
29 Bursa Şer. Sic. A 113, s. 47 a.

mensupları, fütüvve prensiplerine göre, kendilerinin seçtiği bir ahînin liderliğinde örgütlendiler. Bu dönemde Anadolu'da kuvvetli bir merkezî otorite olmadığı için ahîler, şehirlerde politik kuvvet haline geldiler. Başlangıçta İslâmî esnâf birlikleri, idareci ve askerî sınıfın egemenliğine karşı halkı temsil ediyorlardı. Osmanlıların ilk devirlerinde de bu rolleri devam etti. Fakat mutlakıyet ve merkeziyetçiliğin gelişmesi ile, Devlet onları gittikçe artan şekilde kontrolü altına aldı.[30] Ancak Osmanlı, esnâf birliklerinin kökenini ve ona dayanan geleneklerini tanıdı ve esnâf teşkilâtını, mutlak yönetim örgüsü içinde bile önemli bir yönetim öğesi olarak kabullendi. Örneğin, Ağustos başları 1630 tarihli bir fermanda, Konya Ereğlisi'nde oturan Şeyh Ahî Ali'nin Şeyh Ahî Mahmud yani Ahî Evran soyundan geldiği için, tüm Osmanlı ülkesindeki esnâfın abisi olarak tanındığı belirtiliyor ve geleneklere göre esnâfın üzerindeki liderliği benimseniyor.[31]

Bir san'at dalında çalışanların örgütlenmesi şu şekilde idi: San'at dalının başında bir *şeyh, kethüdâ* ve *yiğitbaşı* bulunuyor, onların altında *ustalar* yer alıyor ve onları *şâkirdler* izliyordu. Pazar ekonomisinin koşullarının çok sınırlı olduğu o dönemde, san'at dalında çalışanların sayısı belirlenmişti ve *şâkirdler*in ustalığa geçişi, usta sayısının artırılması ya da eksiltilmesi bazı kurallara bağlanmıştı. Ayrıca üretim ve pazar lama biçim ve yöntemleri de geleneklerden kaynaklanan kanûnlarla düzenlenmekteydi.

Önce örgütün, daha genelde şehrin yöneticisi olarak görülen, esnâf örgütü görevlileri, doğrudan meslek mensupları tarafından seçiliyordu. Biçim yönünden kadı siciline kaydettirilip, merkezden berât alınarak atama işlemi gerçekleşmiş olmasına rağmen, uygulamada şeyh, kethüdâ ve yiğitbaşıların, san'at dalında çalışanlar tarafından seçilip görevlendirildiği çok açık olarak anlaşılıyor. Hemen her şehrin mahkemelerinde tutulan şer'iyye sicillerinde, bu konuda sayılamayacak kadar kayıt vardır. Örneğin, H. 989/M. 1581 tarihli Bursa sicillerinden alınmış bir belgede, serâserciler, kadifeciler, Kemhâcılar, taftacılar ve diğer ibrişim ile işleyen tezgâh sahipleri topluca mahkemeye başvurarak, Hacı İsa bin Yusuf'un "cümlesinin re'yi ile" başlarına şeyh olmasını istemişlerdir.[32] Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1003 tarihli, Bursalı Uğurlu bin el-hâc Abdullah'ın *pazarbaşılık* berâtı ve onunla ilgili

---

30 İnalcık, H., *The Ottoman Empire. Its Classical Age.* London 1973, s. 151-152.

31 Konya Şer. Sic. XXII, s. 11.

32 Bursa Şer. Sic. A 113, s. 173 a.

diğer belgeler, bu konuda oldukça aydınlatıcı bilgiler vermektedir.[33] Sözü edilen berâtta, bir önceki pazarbaşının Bursa bakkalları ve diğer çarşı halkı tarafından beğenilmediği, bu yüzden onun yerine Uğurlu'nun getirildiği belirtildikten sonra, aynen şöyle deniyor: "... Halk bunun pazarbaşı olmasını kabul ederse, mezbûr pazarbaşı ola..." Nitekim daha berât almadan, ilgili esnâf grubu adı geçen üzerindeki oyunu belirttiği için, Uğurlu'nun fiilen pazarbaşılık görevine başladığını görüyoruz. Zira, berât tarihinden iki aya yakın bir süre önceki kayıtlarda, Uğurlu, bakkalların lideri olarak anılıyor.[34]

Bir san'at dalında çalışanların yönetimi ve işlerinin düzenini sağlamak için görevlendirilmiş olan kethüdâ ve yiğitbaşıların aynı zamanda şehrin önde gelenleri olarak beldeyi ilgilendiren sorunların çözümünde söz sahibi olduklarını söylemiştik. Buna kanıt olarak gösterilecek pek çok belge arasından birkaçını analım. Örneğin, 17 Haziran 1599 (H. 22 Zi'l-ka'de 1007) tarihli sicilde, Ankara boyacıları, Veli bin Seydi adlı birini "ittifakları üzere" yiğitbaşı seçerlerken şöyle diyorlar: ".... eğer şâkird çıkartmaktır ve eğer sâir hususdur ve haliya ahâli-i mahruse-i mezburenin ittifakı ile zulm taifesini men' ve reddir, bunun re'y-i reşidi üzere ola..."[35] Bilindiği gibi, bu sırada Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, Ankara ve çevresinde de çeşitli Celâlî grupları, şehir ve köylere saldırarak zarar ve ziyan vermektedirler. Devlet, görevli asker ve yöneticileri ile bu karışıklığı önlemek isterken, şehirli de kendi olanakları ile korunma yolları aramaktadır. Esnâf sıkı bir örgüte sahip olduğundan, esnâf liderleri bu sırada önemli rol oynamaktadırlar.

Kethüdâ ve yiğitbaşılar, genel güvenliğin sağlanması, üretici ve tüketicilerin ilişkilerinin âdil ölçüler içinde sürüp gitmesini temin gibi şehrin tümüne ilişkin görevlerinin yanı sıra, örgüt içinde "terk-i edeb edenleri tenbih ve te'dib etmek", "ham-dest olanların mutadınca haklarından gelmek",[36] "hammadde temin ve dağıtımını adâlet üzere yapmak", üretimde uygulanan kuralları belirlemek ve geçerli kılmak" gibi görevleri de yerine getiriyorlardı.[37]

---

33 Bursa Şer. Sic. B 15, s 117 b.
34 Bursa Şer. Sic. B 15, s. 76 a.
35 Ank. Şer. Sic. VI/266.
36 Bursa Şer. Sic. A 113, s. 173 a; Ank. Şer. Sic. II/1698.
37 Ergenç, Ö., 1580-1596 yılları arasında Ankara ve Konya, s. 134-144.

Buraya kadar anlatılanlarla şu nokta vurgulanmak istenmiştir: Osmanlı şehrinde, şehirli sanıldığı kadar politik bilinçsizlik içinde değildi. Kendi yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi idi ve yönetime katılımı, anlattığım kurumlar yolu ile oluyordu. Osmanlı Devleti'nin, teknolojik koşullar, tarımsal ekonominin gerekleri ve coğrafî mekân nedeniyle, uygulamada önemli desantralize öğeler taşıyan yönetim örgütü içinde, yerel yönetim kurumlarının etkin olması son derece doğaldı.

4) XVI. YÜZYIL ANKARASI'NIN EKONOMİK, SOSYAL YAPISI VE KENTSEL ÖZELLİKLERİ[1]

Eğer geçen yüzyıllarda yapılmış Ankara resimlerine bakarsanız, yalçın bir tepenin üstünde yükselen burçları, onların hemen yanında başlayan birbirine bitişik binaları, bu yapıları çevreleyen bir suru görürsünüz. Burası Ankara Hisârı'dır. Daha aşağılarda Hisâr'ın *dış* surları, en dışta da kenti bütünüyle içine alan ve kente ulaşan yol ağızlarında kapıları bulunan bir uzun duvar gözünüze çarpar. Hisâr'dan dış duvara doğru belli bir eğimle alçalan alanda çeşitli yapılar yer almıştır. Bunlar arasında yükselen minareleri ile câmileri hemen sezebilirsiniz, daha dikkatli bakarsanız, sıra sıra kubbeleri ile bedesteni, hânları, hamamları hemen seçebilirsiniz. Bu resimler önünüzde olduğu halde, Osmanlı dönemi Ankarası'na ilişkin belgeleri okursanız, o resimler canlanır, sanki o zamanlar yaşıyormuş duygusuna kapılırsınız. İşte bu araştırmanın amacı, XVI. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiş belgelerin tuttuğu ışık oranında, Osmanlı Ankarası'nı anlatmaktır. Kenti yaratan koşullar, orada biçimlenen hayatın hangi etkenlere bağımlı olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Ankara Hisârı, kökeni çok eskilere giden bir yapıdır. Ancak XVI. yüzyıl Osmanlı Ankarası'nda görülen ve kullanılan yapı, Bizanslılara aittir. Araştırmalar sonucu, hisârda birbirine yakın iki yapı dönemi saptanmıştır: Bunlardan birincisi, dikdörtgen biçimindeki asıl bölümdür ve VII. yüzyılda yapılmıştır. İkincisi ise, IX. yüzyılda ilk bölümün onarımı ve onun güneye, batıya doğru çıkıntı oluşturan tahkim duvarları ile genişletilmesinden ibarettir. Osmanlılar döneminde birinci bölüm *İç kal'a*, ikincisi ise *Dış kal'a* diye adlandırılmıştır. Ankara Hisârı Selçuklular zamanında Alâaddin

1 Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981 Seminer Bildirileri), Ankara 1984, s. 49-59.

Keykubâd ve II. Keykâvus tarafından onarılmış ve bazı eklentiler yapılmıştır. Örneğin *İç kal'a*'nın doğusundaki Akkal'a denilen müstahkem bölüm, bir Selçuklu yapısıdır. Osmanlılar, hisârı bütünüyle korumuş ve kullanmışlardır.

Hisârın, Osmanlı kentinde zindanı, yani hapishânesi, devlete ait para ve belgelerin, değerli eşyaların korunacağı yerleri, askerlerin barınakları ile önemli bir işlevi vardır. Bunun için de bir dizdâr ve kethüdânın yönetiminde kale erleri tarafından korunmaktadır.

Bunun yanında hisâr, bir yerleşim alanıdır. XVI. yüzyılda Kal'a'da 8 Müslüman, 1 gayrimüslim mahallesi vardır. Kal'a içi, duvarlarına bitişik yapılardan başlayarak bütünüyle iskân edilmiştir ve kentin bu kesimi, en mutena semtlerden biridir. Kadı sicillerine geçmiş ev satışlarına ilişkin zabıtlar, kal'adaki evlerin değerlerinin, diğerlerine göre çok yüksek olduğunu göstermektedir.[2]

XVIII ve XIX. yüzyıllarda Ankara'ya uğrayan gezginlerin kimilerinin çizdiği resimlerde, kenti kuşatmış görünen duvar, XVI. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Kentin böyle bir korunağa gereksinim duyması, bu dönemdeki Celâlî karışıklıkları ile ilgilidir. Bu durum belgelerde açıklıkla anlatılır. Örneğin, Kasım sonları 1607 (Evâil-i Şa'ban 1016) tarihli bir kayıtta aynen şöyle denmektedir: ... beş altı seneden berü eşkıyâ taifesi ahâli-i vilâyeti gâret ve hasaret etmekte nefs-i Ankara'nın etrafına vilâyet halkı kendü mâlları ile hisâr mânendi bir divâr ihdas ve otuz kırk mikdâri kulleler bina idüb eşkıyâ zuhur eyledikde livâ-i mezhur halkı tahassun idüb... eşkıyâ def oldukça herkes kendü kisb ü kârlarına gider ..."[3] Bu duvarın çoğunlukla kullanılan üç ulu kapısı vardı. Bunlardan biri doğuda, Cenâbî Kapısı diye adlandırılan Cenâbî Ahmed Paşa Câmi'nin yakınındaki kapı idi. Diğeri, Hacı Doğan Zâviyesi'nin yanındaki kapıydı ki sonraları İzmir Kapısı diye anılmaya başlandı. Bir başka kapı da bugünkü Denizciler Caddesi'nin altına düşen ve yakınındaki pazar yerinden adını alan Arabapazarı Kapısı idi. Kente ulaşan yollar bu kapılarda, kentin plânına egemen kent içi yollarla bütünleşmekteydiler.

---

2 Ankara'nın XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarındaki yerleşim durumu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için *bkz.* Ergenç, Ö. "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* I (İstanbul 1980), 85-108.

3 Ank. Şer. Sic. XI/1353.

XVI. yüzyıl Ankarası, hisârdan bugünkü istasyona doğru gittikçe alçalan eğimli bir alan üzerinde, yukarıda anılan duvar içinde yayılmıştır. Hisâr dışındaki bu kent kesimi de başlıca iki bölüme ayrılmış görünüyor. Kal'a çevresi *Yukarı yüz*, bugünkü Anafartalar Caddesi altında kalan ve Hacı Bayram Câmi'inden, Karacabey Külliyesi'ne kadar uzanan bölüm de *Aşağı yüz* diye adlandırılmıştır. Bu deyimler, Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. *Yukarı yüz*'ün merkezi Atpazarı'dır. Atpazarı ve çevresinde Bedesten, yanında Mahmut Paşa Hânı, Uzunçarşı ve buna açılan esnâf çarşıları ve hânlar yer almıştır. Bu san'at ve ticâret hayatına ilişkin yapıların yanında kentin en büyük câmileri yükselir: Ahî Şerâfeddin Câmi, Hacı Arab Câmi gibi. *Aşağı yüz*'ün merkezi 'Tahte'l-kal'a (Kaledibi)'dir. Burada Hasan Paşa Hânı ve çevresindeki çarşılar ile Haseki Câmi iki önemli öğedir. *Aşağı yüz* ile *Yukarı yüz*'ün ticâret kesimlerini Uzunçarşı birbirine bağlar. Bu iki merkezli kentin başlıca ana yolları da, sicillerdeki kimi belgelerden derlenen bilgilerin birleştirilmesi ile şöyle belirlenebilmektedir :

Cenâbî Kapısı'ndan başlayan bir yol, kent içinde Avanaklar Mahallesi'nden geçip hafif bir eğimle yükselerek Atpazarı'na, oradan Bedesten'e ulaşır. Bir belgede, Hacı Arab Mahallesi'nde Kayseri'den gelen mal yüklü arabaların yokuş yolda geriye doğru kayarak bir çocuğu ezdiği anlatılmaktadır. H. 1341/M. 1922 tarihli Ankara plânında, bu arabaların izlediği yol rahatlıkla seçilebilmektedir. Atpazarı, yukarıda da belirtildiği gibi, Uzunçarşı üzerinden Tahte'l-kal'a'ya bağlanıyordu. Tahte'l-kal'a bir yandan bugünkü Denizciler Caddesi'nin altına düşen Arabapazarı Kapısı'na, Karaoğlan Çarşısı yoluyla da Hacı Bayram Câmi ve Debbâğ-hâne'ye açılmaktaydı.

Bu temel yol sisteminin çatıyı oluşturduğu Ankara'da *Yukarı yüz*'de Fatih Sultan Mehmed'in sadrazâmı Mahmud Paşa'nın yaptırdığı 96 hücreli bedesten çevresinde kümelenen 10 büyük hân vardı. Bu yapılar yalnızca konaklama yerleri değildi aynı zamanda san'at ve ticâret işlevlerini de yüklenmişlerdi. *Aşağı yüz*, Tahte'l-kal'a'daki 4 büyük hân ve çevresindeki esnâf çarşıları ile ikinci bir kesimdi. Kentte bu çatının toplanma noktalarında 64 câmi ve mescîd, 8 medrese, 19 sıbyân mektebi, 8 büyük hamam vardı. Esnâf çarşılarındaki dükkânların büyük bölümü, kimi çarşıların tamamı vakıf yapıları idi. Örneğin, 92 dükkândan oluşan Haffâflar Çarşısı (Arasta), Çelebi Mehmed dönemi beylerinden Bâyezıt Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından, Bursa'daki medrese ve zâviyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırılmıştı. Tahte'l-kal'a'dan *Yukarı yüz*'e çıkan caddede bulu-

nan Saraçlar Çarşısı, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazâmlarından Mahmut Paşa'nın vakfı idi.

Kentin ticâret kesimi ile iç içe olan ya da onları dış duvara doğru yayılarak çeviren mahalleler; ya bir dinsel yapının, bir külliyenin, bir imâretin çevresinde oluşmuşlar ya da meslek gruplarından kimilerinin bir arada oturma istekleri sonucu ortaya çıkmışlardır. Bu arada benzer inanç ve gelenekleri sürdürenler de, Osmanlı öncesi dönemlerin kapalı cemâ'atleri biçiminde olmasa da, ayrı mahallelerde oturmuşlardır. Ankara'da XVI. yüzyılın sonlarında, kal'a ve dışında 85 mahalle vardı. Kal'a içi 9 mahalleye ayrılmıştı. Aşağıda da açıklanacağı üzere, kal'a kent toplam nüfusunun % 30'a yakın bölümünü barındıran en kalabalık semtlerden biriydi. Bu özelliği, kentin en eski yerleşme kesimi ve en güvenilir bölgesi olmasının yanı sıra, Kal'ada oturanların "hizmet ve yardımlarından" dolayı kimi vergi yükümlülükleri dışında bırakılmaları ile ilgiliydi.

Kal'a dışındaki mahallelere gelince, kapladıkları alan yönünden bunları incelemek için sayısal bilgilere sahip olmadığımızdan böyle bir değerlendirme yapamıyoruz. Ancak 1607 yılındaki bir avârız-hâne defterine 3 mahallenin avârız-hânesinin 15 ve daha yukarı, 10 mahallenin 10-15 arası, 55 mahallenin 5-10 arası, 17 mahallenin avârız-hâne sayısının ise 1-5 arası olduğu görülmektedir. Buna göre, mahallelerin çoğunluğunun aynı oranda nüfusu içine aldığı söylenebilir.

En kalabalık mahalleler, şehrin iş muhitlerine yakındır. Ayrıca kimi meslek gruplarının topluca oturdukları mahalleler de, nüfus yoğunluğu fazla olan yerlerdir. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarında en kalabalık mahalle olarak görülen Ahî Hacı Murad bir yandan Atpazarı'na açılan Koyunpazarı Çarşısı'na, diğer yandan Tahte'l-kal'a'nın iş yerine yakındı. Aynı şekilde Tulî Mahallesi, Karaoğlan Çarşısı'nın üstünde yer alıyordu. Kentin doğusunda kal'aya doğru yükselen alan içinde bulunan Avanaklar Mahallesi, sofçuların oturduğu yerdi. Bu mahalle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde 84 vergi yükümlüsü hânesi ile Kal'a'dan sonra kentin en kalabalık kesimi idi. XVI. yüzyılın sonlarında ise, burası Molla Büyük, Çeşme, Direkli Mescîd ve Kayabaşı olarak dört mahalleye bölündü.

Diğer yandan, san'at ve ticâret kesimlerinin çevresinde birbirine çok yakın birçok mahalle yer almıştı. Ankara'daki 85 mahalleden çoğu, Bedesten ve Atpazarı'nın merkezini oluşturduğu *Yukarı yüz* ile *Aşağı yüz*'de Karaoğlan Çarşısı'nın civarında bulunuyordu.

Burada şu hususa değinmek gerekir: Mahallelere bölünmüş olmak, Ankara için de önemli bir özelliktir. Ancak Osmanlı öncesi İslâm kentlerindeki gibi, Ankara mahalleleri birbirleriyle organik bağları olmayan ayrı yerleşme birimleri olarak nitelenemez. Bu konu, bir başka yazıda, belgesel bilgilere dayanılarak açıklanmaya çalışılmıştır.[4]

Başlıca özellikleriyle yerleşim durumu açıklanmaya çalışılan Ankara'nın demografik özelliklerine gelince:

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında Ankara'nın toplam nüfusunun 23 bin ile 25 bin arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu tahmini yaparken dayanağımız, Kadı sicillerinden bulunan avârız-hânesi,[5] cizye ve ispençe[6] kayıtlarıdır. Bu konuyu daha önce bir başka yazımda belirttiğim için[7] burada kısaca özetleyeceğim :

1607 yılının Nisan ayında Ankara ahâlisi, kentin birkaç kez eşkıyâ saldırısına uğradığını, bu nedenle nüfusunun üçte birinin dağıldığını, kalanların ödemekle yükümlü bulundukları vergileri karşılayamaz duruma düştüklerini belirterek, avârız-hânesi defterlerinin yeniden düzenlenmesini istemişlerdir. Bilindiği gibi, avârız, Osmanlı Devleti'nde olağanüstü durumlarda alınan bir vergi türü idi ve bu vergi normalin dışında olduğu için gerçek vergi hânelerinin üçü, beşi, kimi zaman onu kadarı, bir avârız-hânesi kabul edilerek alınırdı. Bu tarihte Ankara'nın kent içinde 863 avârız-hânesi olduğunu belgeler gösteriyor. Diğer vergi kayıtları da, bu beldede bir avârız-hânesinin yaklaşık 5 gerçek hâneden oluştuğuna tanıklık ediyor. Bu yolla yapılan hesaplamalara, kentin vergi yükümlüsü olmayan ve askerî diye adlandırılan devlet görevlisi nüfusunu da belli bir oranda katarak Ankara'da

---

4 Ergenç, Ö., "Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi/Social and Economic History of Turkey* (1071-1920), Ankara 1980, s. 104.

5 Avârız-hânesi, Osmanlı devletinde avârız adı altında olağanüstü hâllerde alınan, fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sürekli alınır hâle gelen normal vergiler dışındaki devlet talepleri için, gerçek vergi hânelerinin üçünün, beşinin veya daha fazlasının birleştirilmesiyle oluşturulan itibarı vergi hânesidir. Kaç gerçek vergi hânesinin, bir avârız-hânesi addedileceği, beldenin mali gücüne ve diğer niteliklerine göre saptanırdı. Bu konuda bkz. Barkan, Ö. L. "Avârız" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi 11*, s. 15.

6 Cizye ve İspence, evli veya bekâr gayrimüslim vergi yükümlülerinden belli miktarda alınan birer vergi türüdür.

7 Ergenç, Ö., "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (8-10 Haziran 1973), Ankara 1975, s. 147-150.

o tarihlerde 25 bin dolayında kişinin yaşamış olabileceği tahmini yapılabilmektedir. 25 bine ulaşan bu toplam nüfus, Ankara'nın asgari nüfusunu göstermektedir denebilir. Çünkü, defterlerde sözü edilmeyen kimi nüfus öğelerinin de eklenmesiyle bu sayının yükseleceği düşünülmelidir.

Eğer o dönemin teknolojik düzeyi düşünülürse, bu nüfus yoğunluğunun dikkat çekici olduğu görülür. Ankara'yı böylesine kalabalık bir kent haline getiren birtakım nedenler ve olanaklar vardır. Bu beldenin eski zamanlardan itibaren ticâret yolları üzerinde, ya da onlarla bağlantılı oluşu, burada yoğun bir sof üretiminin ve sofa dayalı bir sanayi ve ticâretin bulunuşu, nüfus yoğunluğunu artırıcı nedenlerden ilk belirtilmesi gerekenlerdir. Olanaklara gelince, bu nüfus yoğunluğu, Ankara'nın merkezi olduğu yönetim birimi içindeki tarımsal üretim alanı ile uygunluk göstermektedir. XVI. yüzyılın sonlarında Ankara, Anadolu eyâleti içinde kendi adıyla anılan bir sancağın ve aynı zamanda bir kadılık bölgesinin merkezi idi. Sancak: Ankara, Ayaş, Yabanâbâd, Çubuk, Şorba, Bacı, Yörük, Murtazâbâd, Çukurcak kazâlarına ayrılmıştı. Yörük kazâsı, Büyük ve Küçük Haymana'lar ile Uluyörük, Aydınbeyli, Karakeçili diye adlandırılan ve sancağın güneyini kaplayan yörük bölgesini içine alıyordu. Bacı ve Çukurcak kazâları da büyük ölçüde Türkmenlerin yurdunu kapsamaktaydılar.

Sancağın tarım yapılan alanlarının gelirleri ve çeşitli üretim kaynakları, timâr sistemi gereğince dirlik olarak asker ve yöneticilere kimi görevler ve yükümlülükler karşılığı devletçe verilmiştir. Büyük ve Küçük Haymana'lar, genellikle sadrazâmların hâslarıdır ve zaman zaman pâdişah hâsları içine alınmışlardır. Uluyörük yurdu, Anadolu Beylerbeyi'nin; Aydınbeyli yurdu Rumeli Beylerbeyi'nin hâslarıdır. Diğer köy ve mezra'alar, sancakbeyi, timârlı sipâhî, kapıkulu askerleri ve kale erlerine verilmişlerdir. Özellikle hâs bölgelerinin üretimi hakkında, buraların gelirleri iltizâm yolu ile toplandığından bilgi sahibiyiz. Örneğin, 1598 yılında Büyük Haymana'nın öşrü, 2/3'ü buğday, 1/3'ü arpa olmak üzere 2.750; Küçük Haymana'nınki ise 1.250 müd hububâttır. Yani iki Haymana'dan hâs sahibi, 2.666 müd buğday, 1334 müd arpa almıştır. Bir başka tarihte, 1589 yılında bu vergilerin parasal değeri ise, Büyük Haymana'nın 1.800.000 akça, Küçük Haymana'nın 1.300.000 akçadır. O tarihlerde bir müd buğday 300, arpa 240 akçaya satılmaktaydı. Bu hesapla Haymana'ların öşürleri aynı olarak düşünüldüğünde de 1598'in rakamları ile uygunluk gösterir. Yani kg hesabı ile söylersek, bir müd yaklaşık olarak 490 kg olduğuna göre, her iki

Haymana'dan 1.306.666 kg. buğday, 653,444 kg. arpa vergi olarak alınmaktadır. Bu değerler, Ankara kentinin hububât gereksiniminin 1/4'i kadardır. Yapılan diğer hesaplamalar ise, Haymana'ların Ankara sancağındaki tarım alanlarının 1/5'i olduğunu göstermiştir. Bu da bize sancaktaki tarım üretiminden Ankara ile çevresindeki Çubuk, Ayaş kasabalarını ve sofçulukla uğraşan üç köyün (Erkeksu, Miranos, İstanos) çevresinin beslenebildiğini ve pek olağanüstü durumlar dışında, yıllık üretim dalgalanmalarından etkilenmedikleri sonucunu vermektedir.[8]

Çevresindeki tarım ürünleri ile rahatça beslenebilme olanağı, diğer nedenlerle birleşince; XVI. yüzyıl Ankarası, karşımıza kalabalık, canlı bir san'at ve ticâret kenti olarak çıkmaktadır.

Büyük ölçüde tarımsal üretim yapmak gereği duyulmayan Ankara'da, geleneksel üretim organizasyonu içinde hemen hemen her çeşit tarım dışı eşya, âlet ve hizmet üretildiğini, pazar için üretim yapan gelişkin bir esnâf teşkilâtının var olduğunu görüyoruz. Bunların hemen hepsi, Ankara ve çevresinin gereksinimleri ile sınırlı üretimde bulunurlarken, bir daldaki üretim vardır ki, o Ankara'yı yüzyıllar boyu karakterize etmiştir. Bu sof üretimdir. Dönemin belgeleri, bunların en önemlileri olan kadı sicilleri, bu konuda binlerce örnek içerir. Çeşitli tarihlerde Ankara'ya gelmiş olan gezginlerin hepsinin dikkatini kentteki sof üretim ye ticâreti çekmiştir. Örneğin, 1539'da Ankara'yı görmüş olan Michele Membré burasını "zambelotti yapılan yer" diye tanımlar.[9] Zambelotti dediği softur. 1555'te Ankara'dan geçen Busbecq, uzun tüylü tiftik keçilerini anlatır ve bunların tüylerinin iplik hâline getirilişini, bu işlemin Ankara'ya özgü olduğunu belirterek ayrıntıları ile açıklar.[10] Busbecq'in yanındaki elçilik heyetinde bulunmuş ve gördükleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiş olan Dernschwam'ın gözlemleri bu konuda çok aydınlatıcıdır.[11] Dernschwam, sof üretiminin her aşamasını dikkatlice gözlemiş ve dokunan kumaşların güzelliğinden övgü ile söz etmiştir. Dernschwam'dan 60 yıl sonra Ankara'yı görmüş olan Polonyalı Simeon, burası için "kent yerleşikleri bütünüyle sofçudur. İyi cins sof bu-

---

8 Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, no: 438, s. 343-354, 414.

9 Şakiroğlu, Mahmut, Michele Membré'nin *Relazione di Persia 1542* kitabının tanıtım yazısı, *Belleten* XXXVI / 141, s. 110

10 Busbecq, O. G., *Türk Mektupları,* çev. H. C. Yalçın, İstanbul 1939, s. 66, 72.

11 Dernschwam, H., *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* yay. F. Babinger, München-Leipzig 1923, s. 136-187.

radan çıkar ve dünyanın her tarafına buradan sevk edilir. Her ülkeden gelip Ankara'da oturan tüccârlar, sof ve başka kumaşlar toplarlar" der.[12] 1640'larda Ankara'yı ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin anlattıkları, yabancıların gözlemlerinden değişik değildir.[13] Sof, Ankara'yı öylesine karakterize etmiştir ki, Semavi Eyice'nin tanıttığı,[14] Ankara'nın XVIII. yüzyılda yapılmış olabileceği düşünülen resminde bile, Avrupalı ressam panoramanın yanında sof yapımını gösteren ayrı bir tablo vermiştir.

Ankara'da sof üretimine dayalı dört işkolu vardı: Bunlar sof dokuyucuları, sof yucuları, sof boyacıları, sof perdahtçıları ya da cenderecilerdir. Bunlardan sof boyacıları ve cendereciler, yalnız Ankara'da dokunan sofları değil, Tosya, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisâr, Kalecik gibi sof üretiminde bulunan diğer yerlerin de soflarını işlemektedirler. Diğer bir deyişle, bölgede ham sofların işlenmesi, çeşitli renk ve desende kumaş haline getirilmesi[15] sadece Ankara'da olmaktadır.

Sof dokuyucuları, üretim dalının asıl bölümünü oluşturuyordu. Sofçular, yoğun olarak kentin doğusunda Avanaklar semtinde oturmaktaydılar. Bunun yanında çeşitli mahallelerde evlerinin bir bölümünde kurdukları tezgâhlarda çalışan birçok aile vardı. Ayrıca kentin yakınında İstanos (bugünkü Zîr), Erkeksu, Miranos gibi köylerde de tarım yapılmayıp sof dokunuyordu. 21 Nisan 1590 tarihli tezgâh resmi toplanması ile ilgili bir belgede, 621 tezgâhın vergisinin alındığı kayıtlıdır. Görevli, vergi toplama işlemi sırasında zaman zaman kaç tezgâhın vergisini aldığını Kadı siciline geçirttiğinden bu tür sayısal bilgiler edinebiliyoruz. Çevresindeki köylerle birlikte Ankara'da 1.000 dolayında sof tezgâhının işlediği anlaşılmaktadır.[16] Bu tezgâhlarda işlenen soflar, Ankara'ya gelen yerli ve yabancı tüccârlar

---

12 Andreasyan, H., *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi* s. 162.

13 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1314, c. II, s. 432-33.

14 Eyice, Semavi, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları IV* (Ankara 1972), s. 61-124.

15 Ankara'da işlenen sofların, özellikle yukarı tabakadan kişilerin giyim-kuşamında kullanıldığını gösteren bir örnek, 1640 tarihli İstanbul'a ait bir narh defterinde görülmektedir, bkz. Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler IV: 1640 Tarihli Es'âr Defteri (Tıpkıbasım) yay. Y. Yücel Ankara 1982, s. 21: "... heft-reng Ankara sofunun gayet a'lâsı ki kibara mahsusdur, yirmi sekiz zırâ', yedi yüz dirhem, iki bin dört yüz akçaya ola, evsatı iki bin iki yüz akçaya ednâsı bin dokuz yüz akçaya, andan aşağısı bin beş yüz akçaya, cümleden aşağısı bin yüz akçaya virile..."

16 Bkz. Ank. Şer. Sic. II/1355.

tarafından, istenilen renk ve desende boyattırılıp satın alınmaktadır. Yoğun üretim sonucu elde edilen sof kumaşları, XVI. yüzyılda büyük bir ticâretin konusu idi. Toplanan soflar, ülke içinde başta İstanbul olmak üzere Haleb, Bursa gibi kentlerde, fakat büyük kısmı ile Venedik, Lehistan gibi Avrupa ülkelerinde satılmaktaydı. Örneğin, 15 Haziran 1599-23 Ağustos 1599 tarihleri arasında Ankara'dan toplanan 162 yük sof, tüccârlar tarafından satın alınmıştır. Bu ne ifade eder? Mukâta'aları anlatırken aşağıda da belirtileceği üzere, Ankara'da üretilen soflardan % 1 oranında zarar-ı kassâbiye resmi diye bir vergi alınırdı. Vergi emîni, bu 162 yük softan 57.000 akça tahsil etmiştir. Demek ki, sof yüklerinin toplam değeri 5.700.000 akça idi.

Yerli tüccârlardan özellikle gayrimüslimler ya kendileri bizzat Venedik'e giderek ticârette bulunuyorlar, ya da ticâret ajanları aracılığı ile sofların dışarıda satmak olanağını elde ediyorlardı. Müslüman tüccârlar da dış ticâret ilişkilerini gayrimüslimler aracılığı ile sürdürmekteydiler. Bu konuda çok sayıda belge ilginç işlemlere tanıklık etmektedir.

Ankaralıların yanlarındaki sof yükleriyle birlikte ülke dışına yaptıkları ticâret seferlerine karşılık, birçok yabancı tüccâr da Ankara'ya geliyor ve uzun süre kalarak büyük meblâğlar ödemek suretiyle satın aldıkları sofları kendi ülkelerine götürüyorlardı. Sicillerdeki kayıtlardan, gelen tüccârların çoğunu Venediklilerin, Lehlilerin, 1604'ten sonra da İngilizlerin oluşturduğu anlaşılıyor.

Ankara'daki sof üretim ve ticâretinin canlılığı, belgelerdeki münferit kayıtlardan anlaşılıyor. Bunların yanında, Ankara sof ticâretinin yıllık hacmini belirtebilecek iki vergi türüne ilişkin bilgiler de vardır. Bunlardan biri zarar-ı kassâbiye[17] diğeri damga ve cendere vergisidir. Bu dönemde her iki vergi kaynağı da mukâta'a usûlü ile yeni vergi gelirlerini toplanma işinin, artırma yolu ile satılarak bir mültezime devredilmesi suretiyle işletilmektedir. Tahvil denilen, genellikle üç yıllık bir süre ile bu görevi üzerine alan mültezim, üç yıl içinde belirli bir meblâğı ödemeyi üstlenir. Bu meblâğın bir kısmını peşin, kalanını da belirli taksitlerle hazîneye teslim etmekle yükümlüdür.

Zarar-ı kassâbiye vergisi, yeniçerilerin et ihtiyâcını karşılamak üzere ipek, sof, sahtiyân gibi büyük ölçüde ticâreti yapılan maddelerden % 1 oranında alınan bir vergidir. Doğal olarak bu vergi Ankara'da yalnızca softan

17 Bkz. Uzunçarşılı, İ. H., *Kapıkulu Ocakları* I, Ankara 1943, s. 254-255.

alınmaktadır. Bildiğimiz bir diğer özelliği de, adı geçen verginin sadece Osmanlı tüccârlarından alındığı ve yabancı tüccârın böyle bir vergi ödemekle yükümlü olmadığıdır.

Zarar-ı kassâbiye vergisi, Ankara ve çevresinde yani Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisâr, Kalecik ve Koçhisâr'da 1599 yılında konmuştur. İlk kez 15 Haziran 1599 yılında, merkezin görevlendirdiği bir emîn yolu ile toplanmış ve 23 Ağustos 1599 tarihinden itibaren üç yıl süre ile iltizâm edilmiş, yani mültezime ihale edilmiştir. 15 Haziran 1599-23 Ağustos 1599 tarihleri arasında toplam 162 yük softan 57.000 akça toplanmış, sonra vergi mukâta'ası yılda 400.000 akçadan üç yıllığına mültezime verilmiştir. Mültezimin vergi toplamak için yetki alanı içinde, Ankara ile birlikte Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisâr ve Kalecik de vardır. Aynı iltizâm süresi içinde, mültezimin Ankara dışındaki yerlerin vergisini toplama hakkını, yılda 100.000 akçaya bir başkasına devrettiğini görüyoruz. Bu bize, Ankara'nın sof üretiminin, vergiye konu olan alanın 3/4'ü kadarı olduğunu kanıtlıyor. Mültezimin, ilk on sekiz ayda 593.000 akça vergi topladığı kayıtlara geçmiştir. Bu yıllık 400.000 akçanın, mukâta'a değeri olarak uygun bir saptama olduğunu belirliyor. Daha sonraki yıllarda da benzeri durum devam etmiş, mukâta'anın değeri, açık artırma yolu ile bir miktar yükseltilmiştir.

Bu rakamlar bize şunu gösteriyor: Osmanlı tüccârları yılda 30.000.000 akçalık sofu Ankara'dan alıp başka beldelere götürmektedirler. Bu hesabın içinde yabancıların iş hacmi yoktur.

Diğer yandan damga ve cendere vergisine ilişkin kayıtlar da zarar-ı kassâbiye vergisininkileri destekler niteliktedir. Bu konudaki rakamları ayrıntıya girmeden verirsek, bu dönemde damga ve cendere mukâta'ası altı yıl süre ile 7.285.710 akçaya mültezime ihale edilmiştir. Zarar-ı kassâbiye mukâta'asının ise altı yıllığı 2.500.000 akçadır. Damga ve cendere resmi % 3 oranında alınan vergi olduğu için, birinci mukâta'anın değeri, ikincisinin üç katıdır.

Sof ticâret hacmini belirleyen rakamları gerçek yerine oturtabilmek için, geleneksel üretim organizasyonu içinde ürettiklerini kendi dükkânında pazarlayan esnâfın ekonomik düzeyi ile karşılaştırmalar yapmakta yarar vardır. Aynı tarihlerde bir müd yani 490 kg buğday 300 akçaya satılmaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz mukâta'a dönemleri içinde bir tarihte, ölen bir pabuççunun dükkânında 989 çift çizme, pabuç, paşmak ve mest saptanmış

ve tümünün değeri 29.000 akça olarak gösterilmiştir. Yine 1599 yılında ortaklaşa helvacılık yapan iki kişinin sermayeleri şöyledir: İçindeki âlet ve malzeme de dâhil olmak üzere 112.000 akça değerinde bir dükkân, 7.000 akçaya satın alınmış bir köle, 3.500 akçalık badem ve 3.500 akçalık diğer malzeme, 1600 yılında ekmekçilik yapan iki kardeşin ise, başlarken sermayeleri 6.420 akçalık buğday, 2.160 akçalık arpa unu ve 450 akçalık odundur.[18]

Ankara'nın ticâret hacmini böylece belirledikten sonra, nasıl kalabalık ve canlı bir kent görünümünde olduğunu gösteren belgeleri anmak da ilginç olacaktır. Önce belirtilmesi gerekenler, kentte yaşayan yabancılardır. Bunlara ilişkin oldukça fazla belge vardır. Örneğin, 2 Temmuz 1601 günü, bir Lehli tüccâr, mahkemede, alışveriş yaptığı tüccârların vekilleri huzurunda, kendilerinden "Lehistan'dan gelecek kervan"ın Ankara'ya varışında ödemek üzere sof aldığını, ancak "kervan ile akçasının gelmediğini", bu yüzden emanete alınan mallarının alacaklılara dağıtılması gerektiğini söylemektedir. İlgili diğer kayıtlardan, Lehlinin 29 Türk-Müslüman, 10 Kalecikli Ermeni, 39 Ankaralı Ermeni, 4 Yahudi tüccâra borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Ödemesi gereken toplam borcu 64.000 kuruş (bir kuruş o tarihte 70 akçe idi, bu hesapla borcu 4.480.000 akça)tur. Ankara Kadısı tarafından mühürlettirilen deposundaki soflar ve 5 atı 44.000 kuruşa (3.080.000 akça) alacaklılara satılmış ve geriye kalan 20.000 kuruş (1.400.000 akça) için 5 yıl va'de verilerek her yıl 4 bin kuruş ödemesi kararlaştırılmıştır. Bu anlatılanlar, Lehli tüccârın Ankara ile ilişkisini, bu kentteki ikametinin süresini açıklayacak niteliktedir.

Ankara'nın canlılığını ve hızlı trafiğini açıklayacak bir başka ilginç belge grubu da, kahve tüketimi ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Osmanlı kentinde halkın toplantı ve eğlence yerlerini kahvehâneler, bozahâneler, bunlara ek olarak da gayrimüslimler için meyhâneler oluşturuyordu. Kentteki bu yerlerin kesin sayısını belirlemek olanağından yoksunuz, ancak kahve resmi ile ilgili kimi belgeler bizi ilginç sonuçlara götürüyor. Örneğin, 28 Mayıs 1599 tarihli bir belgede "Anadolu'da vâki kahve rüsûmunu iltizâm eden görevli, Ankara Mahkemesi'nde, 18 Ocak 1599-28 Mayıs tarihleri arasında 131 günlük sürede, kentte 800 okka kahve işlenmiş olduğunu, okka

---

18 Bkz. Ergenç, Ö., *1600-1615 Yılları...*, s. 132.

başına 3'er akçadan bunların vergisini aldığını söylemektedir.[19] Buna göre günlük kahve tüketimi 6.1 okka olmaktadır. 30 Mayıs 1599'da ise mültezim ile kahveciler, her kahveci günde kaç okka kahve tüketirse tüketsin "günde altışar akça" kahve rüsûmu ödemek üzere anlaşmışlardır.[20] Bu her kahvecinin günde en az iki okka, kg hesabı ile 1 okka 1.288,8 gr olduğuna göre 2.600 gr kahve tüketmesi demektir. Vergi toplanması ile ilgili kayıtlar da, o tarihte Ankara'da 11 kahvecinin adı geçmektedir. Bunun daha fazla olabileceği düşünebilir. Bütün bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda, her kahvecinin günde 500 ile 1.000 fincan arasında kahve sattığı düşünülebilir. Kahvelerin hepsinin kahvehânede oturmak üzere gelenlere verilmediği, yakın çarşı ahâlisinin de bunlardan yararlanabileceği, bir kişinin günde birden fazla kahve içebileceği gibi hususlar dikkate alınsa bile, kahvehânelerin yine de büyük bir rağbet gördüğü, yukarıdaki rakamlara bakılarak söylenebilir. Kent yerleşiklerinin büyük kısmı hırfet erbâbıdır, onların gecenin dışında günlerinin büyük kısmını kahvehânelerde geçirebileceği söylenemez. Zamanın teknolojik koşulları gece hayatını da kısıtlamıştır. Bu durumda kahvehâne müşterilerin büyük bölümünü kente gelen yabancıların ve çevre yerleşiklerinin oluşturduğu düşünülebilir. XVI yüzyıl Ankarası'nın bir ticâret merkezi olarak hareketli ve canlı bir hayata sahip oluşunun bir diğer kanıtı olarak ileri sürülen bu belgeler, herhalde belli bir oranda gerçeği yansıtmaktadır.

Bütün bu anlattıklarımız, Ankara'nın XVI. yüzyılın sonlarında dikkati çeken bir nüfus yoğunluğuna ulaştığını, buna uygun beslenme olanaklarının bulunduğunu, kentin sof üretiminde ihtisaslaştığını, bu nedenle de geniş bir ticâret potansiyeli bulunduğunu göstermektedir.

---

19 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/112.

20 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI /119.

5. XVII. YÜZYILIN BAŞLARINDA ANKARA'NIN YERLEŞİM DURUMU ÜZERİNE BAZI BİLGİLER[1]

Bu makalede, Ankara'nın Osmanlı dönemindeki sosyal ve dinî yapılan incelenerek plânının genel özellikleri saptanmaya çalışılacaktır. Böyle bir araştırmaya iki nedenden dolayı gerek Bu makalede, Ankara'nın Osmanlı dönemindeki sosyal ve dinî yapılan incelenerek plânının genel özellikleri saptanmaya çalışılacaktır Böyle bir araştırmaya iki nedenden dolayı gerek duyulmuştur. İlk olarak, bu tür bir çalışmanın bu konudaki bilgilere önemli katkılar sağlayacağı düşünülmüştür. Denilebilir ki bugüne değin Ankara üzerine yazılmış eserlerin hepsi, ya genel bilgiler vermekte ya da şehrin tarihî anıtlarını san'at tarihi açısından incelemektedir. Eğer Mamboury'nin turistlik rehberini bir yana bırakacak olursak,[2] Türk dönemi Ankarası'nın yapılarını incelemeye yönelen fakat tamamlanamayan Mübarek Galib'in çalışması[3] dışında Gönül Öney in eseri[4] Ankara'nın yalnızca Türk dönemi eserlerini san'at tarihi yönünden ele alan ilk spesifik çalışma niteliğindedir. Ayrıca, Semavi Eyice'nin, Ankara'nın XVII. yüzyılda yapılmış bir resmini tanıtan ve zengin bibliyografik bilgi ihtiva eden, dikkate değer makalesini de bu arada saymak gerekir.[5] Yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmaların yanında arşiv belgelerinden derlenen tarihî bilgilerin sunulması da, kuşkusuz bu konuda yarar sağlayacak ve kimi noktalara ışık tutacaktır. Unutulmamalı ki, ayrıntılı bir Ankara tarihinin yazılabilmesi için belgesel araştırmalar birinci

1 *The Journal of Ottoman Studies*/Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul 1980, s. 85-109.
2 Ankara, *Guide Touristique*, Ankara 1933.
3 *Ankara I, II*, İstanbul 1335-1928.
4 *Ankara'nın Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara 1972. Bu eserin tanıtma yazısı için bkz. Katoğlu, Murat, Bibliyografya I/I (1972) 242-244.
5 *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, TTK Atatürk Konferansları IV (1972) 61-124.

derecede önem taşımaktadır.[6] Buna rağmen, belli tarihler arasında da olsa Ankara'yı konu edinen İki doktora tezinin[7] basılmamış bulunmasından dolayı, doğrudan arşiv malzemesine dayanan yayınların sayısı oldukça azdır.[8] İşte makalemizin kaleme alınışının birinci nedeni budur ve geniş ölçüde yayınlanmamış doktora tezimize başvurularak hazırlanmıştır.

İkinci olarak da, Ankara'nın Osmanlı çağının belli bir dönemindeki yerleşme durumu incelenerek, Türk şehirlerinin tarihsel gelişimini izleyen ve ortak özelliklerini saptamaya yönelik çalışma yapanlara somut bilgiler verilmesi düşünülmüştür. Bilindiği gibi, Ankara uzun tarihsel dönemler boyunca belli bir plânın yönlendirici ilkelerine bağımlı kalmadan, çeşitli kültür, siyasal yönetim ve olaylardan etkilenerek gelişmiş bir Anadolu şehridir.[9] Ankara'nın tarih öncesi çağlarda da yerleşme bölgesi olduğu, yapılan kazılar sonucunda anlaşılmıştır. Bugünkü Ankara Kalesi'nin ilk yerleşiklerinin Hititler olduğu söylenir. Ancak, Ankara'nın bilinen ilk tarihi Frigler (MÖ XII-VI. yüzyıl)'le başlamaktadır ve onların oturduğu yer, muhtemelen bugünkü Hacı Bayram Câmi'in bulunduğu yükseklikte kurulmuş olan bir kaledir. Galatlar (MÖ VI. yüzyıl) döneminde Ankara, yine bir kale şehirdir. Fakat onları izleyen Romalılar zamanında şehir, güney ve batıya doğru genişlemiş, bu yönde oluşan mahallelerle bîr açık şehir durumuna gelmiştir. Bu durum, kuvvetli imparatorluklar dönemi şehirlerinin gelişmesine uygun düşer. Bizanslılar zama-

---

6 Bu konuda Avram Galanti'nin *Ankara Tarihi I-II* (İstanbul 1950-1952) adlı eserinin dışında Ankara'nın ayrıntılı bir tarihini yazma girişimi yoktur. Galanti'nin eseri de sözünü ettiğimiz nitelikte değildir. Yalnızca Afife Erzen, *İlkçağ'da Ankara* (Ankara 1946) adlı eserinde beldenin eski tarihini incelemiştir.

7 Arıkan, Muzaffer, Ankara'nın 1467-3 (867) tarihli en eski tahrîr defteri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarihi Coğrafya Fakültesi'nden basılmamış doktora tezi, Ergenç, Özer, 1580 1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Deneme, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde basılmamış doktora tezi, Nr. 172 (Ankara 1974).

8 Konyalı, İ. Hakkı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi, Vakfiyesi, Eserleri ve Tarihi*, İstanbul 1943; Göyünç, Nejat, "On altıncı Yüzyılda Ankara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I/I (1967) 71-75.

9 Bilindiği gibi, şehircilik ve bölge plânlaması ile uğraşanlar, şehirleri çeşitli açılardan sınıflandırırlar. Bir sınıflamaya göre şehirler ikiye ayrılır: a) Kendiliğinden gelişmiş şehirler, b) Bir hükümdarın ya da yönetim grubunun emriyle belli bir plan dahîlinde kurularak sonradan gelişen şehirler (Bkz. Hourani, A. H. "The Islamic City in the Light of Recent Research", Islamic City. Ed. Hourani-Stern, London 1971, s. 9). Ankara bunlardan birincisine girmektedir.

nında Ankara'yı yine bir kale şehir olarak görürüz. Bilindiği gibi, Anadolu o dönemde sürekli Arap saldırıları karşısında korunmayı amaç edinmiş bir askerî-idarî birim (Thema) hâlinde idi. Bu yüzden Ankara da iyice tahkim edilmişti. Varlığını günümüze gelinceye değin koruyan Ankara Kalesi, asıl olarak bir Bizans yapısıdır. Türklerin Anadolu'ya egemen olmalarından sonra da Ankara, kale içindeki yapısını sürdürmüş, ayrıca şehir güney-doğu yönünde gelişme göstermiştir. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren tamamen Türk-İslâm karakterine bürünmüştür. Bu oluş, XV. yüzyılda tamamlanır. İncelediğimiz dönemde Ankara, ticâret yolları üzerinde, sof üretiminin yoğunluk kazandığı önemli bir Anadolu şehridir.

XVI. Yüzyılın sonlarında Ankara şehrinin 25 bin dolayında toplam nüfusa sahip bulunduğunu, bu sayının üretim ye ulaşım teknolojisinin insan ve hayvan gücüne dayandığı bir çağda önemli sayılabileceğini; bu nüfus yoğunluğu ile; şehrin çevresindeki tarımsal üretim arasında uyum bulunduğunu, beslenme olanakları açısından büyük problemleri olmayan şehirlilerin dış pazarlar için sof üretiminde bulunduklarını ve bunun ticâretini yaptıklarını bir başka çalışmamızda göstermiştik.[10] Bu yazımızda da önemli bir büyüklüğe ulaşmış Ankara, mekân yönünden incelenecektir.

I. Şehrin Genel Görünümü ve Esas Yol Sistemi

İç Anadolu'nun kuzeybatısında, Sakarya Nehri'nin kollarından Ankara Çayı'nın geçtiği ova üzerinde bulunan Ankara'nın, Orta Anadolu'nun step mıntıkasının kenarında, fakat İç Karadeniz bölgesinin dağlık yörelerinden uzak ve korunmaya elverişli konumu nedeniyle, eskiden beri kervan yollarının uğrağı olduğu bilinir. Bursa'yı Tebriz'e bağlayan İpek Yolu, Haleb'e uzanan ve Anadolu'yu çaprazlama geçen bir başka ticâret yolu ve Antalya üzerinden İskenderiye deniz yoluna bağlanan bir diğeri, Ankara'nın transit ticârette önemini belirlerler.

Coğrafî bakımdan böylesine uygun bir yerde bulunan Ankara, topoğrafik açıdan, *Hisâr*'dan bugünkü İstasyona doğru gittikçe alçalan eğimli bir alan üzerinde yer almıştır. Görünümüne *Hisâr* egemendir. Kale dışında şehir iki bölümden oluşmuştur. İncelediğimiz dönemde Kale çevresinin *Yukarı yüz,* bugünkü Anafartalar Caddesi'nin altında kalan ve Hacı Bay-

10 Ergenç, Ö., "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", Türkiye İktisat Tarihi Semineri 8-10 Haziran 1973 (Ankara 1975), 145-168.

ram Câmi'iden Karacabey Külliyesi'ne kadar uzanan bölünsün de *Aşağı yüz* diye adlandırıldığını, şer'iyye sicillerinden öğreniyoruz.[11] Aynı deyimler, Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir.[12]

Şehrin çevresinde, her tarafını saran bir *sûr* bulunmaktadır.[13] Çeşitli yönlerden gelen yolların şehre giriş noktaları nereleriydi. Bu hususun tespiti, XVII. yüzyılın ilk yıllarında Celâlî saldırılarına karşı yapılan yu-

---

11 Ank. Şer. Sic. VII/2178.

12 Kandemir (Seyyah), *Ankara Vilâyeti*, Ankara 1932, s. 132; Erdoğdu, Şeref, *Ankaram*, Ankara 1964, s. 104.

13 Ankara şehrini çeviren sûrun ne zaman yapıldığını sicillerden saptamak mümkün olabilmektedir. Şöyle ki 26 Şubat 1607 (23 Şevval 1015) tarihli bir fermanda, Ankara Kadısı'nın 1605-6 (1014) yılında, istenen avârız vergilerini ödeyemez durumda iken yeni vergilerin gelmesinden dolayı halkın perişan olduğunu arz ettiği bildirilmekte ve vergi ödemede acze düşmelerinin nedenleri sayılırken "Tavilden ayrılan eşkiyâ havfından kendü mâlları ile sûr bina" ettikleri yazılmaktadır (Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1481). Tavîl Mehmed, 1603 (1012) yılından itibaren Konya, Niğde Hamid, Karaman ve Kütahya taraflarını talan eden bir şakîdir. Kütahya'yı kuşatmış ve şehri 60 bin altın haraca bağlamıştı (Bkz. Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyanları*, Ankara 1963, s. 224-225). Buna göre sûrun yapımına 1604-1606 yılları arasında başlanmış olmalıdır. Zira şehrin korunması sırasında gayretleri ile ün yapan Vildan-zâde Ahmed Efendi'nin Ankara Kadılığı'na tayin tarihi 15 Eylül 1606 (12 C.Evvel 1015)'dır (Bkz. Ank. Şer. Sic. X/414). Fiilen görev başlaması ise 16 Kasım 1606 (15 Receb 1015)'dır (Bkz. Ank. Şer. Sic. X/577); Vildan-zâde 22 Haziran 1607 (26 Safer 1016)'ye kadar görevde kalmış, bu tarihte Ankara'ya Mehmed Sâdık Efendi atanmış, o da göreve 12 Ağustos 1607 (18 R.Âhir 1016)'de başlamıştır (Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1449). Sûrun yapımına Vildan-zâde zamanında da devam edilmiş ve ancak tamamlanmış olmalı ki, Kasım başları 1607 (Evâsıt-ı Receb 1016) tarihli bir kayıtta "hâlâ binâ olunan sûr" sözü geçmektedir (Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1274). Naîmâ'nın, Vildan-zâde'nin "mukaddemâ nâ-tamâm olan Ankara sûrunu tamamlayıb ve Celâlî mazarratından korumakda ihtimâm etmek için" tayin edildiğini beyan ederken sûrun nâ-tamâm olduğunu belirtmesi (*Târih* II, İstanbul 1280, s. 10) ile Evliyâ Çelebi'deki "sûru Cenâbî Ahmed Paşa'nın yaptırdığına dair" bilgiyi (*Seyahatnâme* II, İstanbul 1314, s. 430) bağdaştırmaya çalışan ve Kanunî döneminde Ankara'da bir sûr inşâ edilmeye başlanmış ve Vildan-zâde'nin kadılığı sırasında tamamlanmış olabileceğini söyleyen Semavi Eyice'nin tahmini (Bkz. *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, TTK Atatürk Konferansları IV, s. 73) böylece düzeltilmiş olmaktadır. Sicillerde 1606'dan önce Ankara çevresinde, tamamlanmamış da olsa bir sûrun varlığını gösteren bir kayda rastlanmamıştır. Aksine, Nisan sonları 1605 (Evâil-i Zi'l-hicce 1013) tarihli bir fermanda, eski Ankara Kadısı olan Çelebi Mehmed Efendi ikinci kez aynı göreve atanırken, ilk kadılığı sırasında şehrin etrafına metris'ler kazarak koruduğu için eski görevine getirildiğinden söz edilmektedir (Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1882). Çelebi Mehmed Efendi'nin ilk kadılığı 1601 (1009)-1604 (1013) yılları arasındadır. Bu tarihlerde Ankara etrafında bir sûr yoktur ki şehir hendekler kazılmak suretiyle korunmuştur.

karıda sözünü ettiğimiz sûrun kapılarının nerelerde olduğunun belirlenmesi ile mümkün olabilmektedir. Sicil kayıtları Ankara'ya uğramış çeşitli seyyâhların verdiği bilgiler ve eserlerindeki resim ve krokiler yardımı ile şehri saran sûrun belli başlı üç kapısının varlığını öğreniyoruz. Bunlar Cenâbî Kapısı,[14] Doğan Bey Zâviyesi yakınlarındaki kapı,[15] Araba Pazarı kapısıdır[16] Dernschwam'ın çok basit bir krokisi sayılmazsa, Tournefort adlı seyyâhın resmi ile von Vincke'nin plânı ve en son Prof. Dr. Semavi Eyice'nin tanıttığı XVII. yüzyıl Ankarası'nı gösteren resim[17] ile 1922(1341) tarihli Ankara plânı üzerinde yapılan inceleme ve karşılaştırmalar, bu kapıların yerleri ile şehrin diğer kesimleri hakkında bize aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, sûrun yapıldığı tarihlerdeki sicil kayıtlarından üç kapısının varlığı anlaşılmaktadır. Daha fazla olması da mümkündür.[18] Tespit edebildiklerimizden doğudaki kapı, Cenâbî Paşa Kapısıdır.[19] Adını, yakınında bulunan Cenâbî Ahmed Paşâ Câmi'iden almıştır. Bu kapı, Vincke'nin plânında *Kayseri Kapısı* olarak adlandırılmıştır.[20] Bu kapıdan başlayan bir yolun, şehir içinde Avancıklar Mahallesi'nin altında, Ulucanlar (Ahî Yakub), Hacı Arab mahallelerinden geçip hafif bir eğimle yükselerek Atpazarı'na ve oradan *Bedesten*'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Bir sicilde Hacı Arab Mahallesi'nde, Kayseri'den gelen mal yüklü arabaların yokuş yolda geriye doğru kayarak bir çocuğu ezdiği anlatılıyor.[21] 1922 (1341) tarihli Ankara plânında, Cenâbî Paşa Câmi ile Atpazarı arasındaki bu yol rahatlıkla izlenebilmektedir.[22] Atpazarı, Uzunçarşı üzerinden Kaledibi (Tahte'l-kal'a)'ne bağlanıyordu. Kaledibi, bir yandan bugünkü Denizciler Caddesi'nin altına düşen Araba Pazarı Kapısı'na, Karaoğlan Çarşısı yoluyla da Hacı Bayram Câmi ve Debbâğ-hâne'ye açılmaktaydı. Hacı Doğan Ma-

---

14 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/886, 1159.

15 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1274, 1355.

16 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/412.

17 Bkz. Eyice, Semavi, *aynı eser*, s. 61-124.

18 Nitekim, Evliya Çelebi 4 kapısının olduğunu söyler (*Seyahatnâme* II, s. 430). Daha sonraki yüzyılların seyyahları 12 kapısının varlığından söz ederler (Bkz. Eyice, Semavi, *aynı eser*, s. 76'da Ankara'ya gelen P. Lucas'ın 7 büyük, 5 küçük kapı gördüğünü yazdığını zikreder).

19 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/886.

20 Bkz. Mamboury, E., Ankara, *Guide Touristique*, s. 78-79.

21 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/826.

22 Bu plânı, yararlanması üzere veren Doç. Dr. Muzaffer Arıkan'a şükranlarımı sunarım.

hallesi yakınındaki kapının, sonraları İzmir Kapısı diye anılan sûr kapısı olması muhtemeldir.

II. Ankara'nın San'at ve Ticâret Yerleri

Şehrin san'at ve ticâret kesimini hânlar ve esnâf çarşıları belirler. Bunların yerlerinin tespiti, şehir plânında ticâret faaliyetlerinin nerelerde toplandığını ortaya koyacaktır.

1) *Bedesten ve hânlar*

Bedesten: Hisâr'ın dış duvarının güneydoğu kıyısında ve Atpazarı denilen yerdedir. Fatih Sultan Mehmed'in sadrazâmı Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır.[23] 96 hücreli büyük bir bina olduğu, arşiv kayıtlarında belirtiliyor.[24] Özel bekçiler tarafından korunan, kıymetli eşyanın saklandığı ve ticâret kesiminin merkezi durumun da olan bir yapıdır.

Penbe Hânı: Bu hân da Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır ve Atpazarı'ndadır.[25] Tahrîr defterlerinde, 28 odalı olduğu ve yanında vakfa dahîl dükkânlarla birlikte kiraya verildiği kayıtlıdır.[26] Çeşitli mukâta'a kayıtları, incelediğimiz dönemin işlek hânlarından biri olduğunu göstermektedir. Mart sonları 1606 (Evâil-i Zi'l-kade 1014) tarihli bir fermanda bu hâna gelen tüccârların hayvanlarının sık sık ulağa[27] alınması nedeniyle hânın, müşterisiz kaldığı mütevellîleri tarafından şikayet edildiğinden, bu durumun önlenmesi emredilmektedir.[28] Adından ve çevresindeki dükkânlardan[29]

---

23 Ank. Şer. Sic. V/758; Tekirdağ, Şehabeddin, Mahmud Paşa madd., *İslâm Ansiklopedisi* VII, s. 188'de Bedesten'in inşa tarihi olarak Tâci-zâde Cafer Çelebi'nin 1459-60 (863) yılını verdiğini, vakfiyesine göre 1464 (869)-1471(876) yılları arasında yapılmış olabileceğini söyler.

24 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 369; Tapu Kad. Gen. Müd. Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tapu Def. 558, s. 49 a. Mimarî yapısı hakkında bkz. Öney, Gönül, *aynı eser*, s. 135.

25 Ank. Şer. Sic. 11/822, III/931, IV/853, V/1257, VI/655, VII/1294, 2054, IX/534.

26 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 369, Kuyûd-ı Kadîme, 558, s. 49 a.

27 Ank. Şer. Sic. X/1374.

28 Bilindiği gibi Osmanlı devletinde merkez ile taşra arasında haberleşme menzil teşkilâtı yolu ile yapılmaktaydı. Bazı ahvalde re'âyâ bir çeşit avârız vergisi öder gibi hayvanlarını bu hizmet için vermek zorundaydı. Buna ulak hizmeti denilmekteydi.

29 Ank. Şer. Sic. X/917 ve 534 no'lu zabıtlarda, Penbe Hânı'nın yakınındaki dükkânlarından pamuk bezi, keten toplarının çalındığından yakınan esnâfın davaları görülmektedir.

bezciler ve iplikçiler ile bu işin ticâretini yapanların mıntıkasına merkezlik ettiği anlaşılmaktadır.

Kapan Hân: Keyyâlîn Mahallesi'ndedir.[30] Keyyâlîn Mahallesi de Hisâr'ın yakınında, Atpazarı'nın batısına düşmektedir. Çelebi Mehmed dönemi emirlerinden Bâyezîd Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından,[31] Bursa'daki medrese ve zâviyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırılmıştır[32] Hânın Fatih Sultan Mehmed döneminde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü vakıf kayıtlarında İsa Bey'in vakıfları arasında, Ankara'daki Kapan Hânı ile 92 dükkândan oluşan Arasta (Haffâflar Çarşısı) ve Murtazâbâd kazâsına tâbi Kayı Köyü'nün gelirleri zikredilmektedir.[33] 1462-3 (867) tarihli Fatih dönemine ait tahrîr defterinde Kayı Köyü'nün mülkiyetinin İsa Bey'e II. Murad tarafından verildiği, Fatih Sultan Mehmed'in de Bursa'da yaptırdığı medrese ve zâviyesine vakfiyetini tanıdığı ve emr-i'şerîf verdiği kâyitlıdır.[34]

Kapan Hânı, şehrin çevresi ile olan ticâretinin, özellikle yiyecek ve içecek maddelerinin satışının yapıldığı kesimin önemli yapısıdır.

Kurşunlu Hân: Bedesten'in bitişiğindedir. Tahrîr defterlerinde, Fatih dönemi vezîrlerinden Rum Mehmed Paşa tarafından Üsküdar'daki imâretine vakf olarak yaptırıldığı bildirilmektedir.[35] Yine aynı kayıtlardan 48 odadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yapılış tarihi, Bedesten'inkine pek yakın oluşundan dolayı, bu hânın da Mahmud Paşa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.[36] Belgelerdeki açık bilgi, bu yanlışlığı düzeltecek niteliktedir. İncelediğimiz dönemin en işlek hânıydı. Zira, sicillerdeki kıra zabıtlarından bu sırada en fazla gelir getiren hân olduğu ortaya çıkmaktadır. Bedesten'e yakınlığı dolayısıyla gerek tüccârın konaklaması, gerek alışveriş yapılması

---

30 Ank. Şer. Sic. VII/1107.

31 Sicill-i Osmani, II, s. 6-7.

32 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 368; Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, 558, s. 47: "Evkâf-ı İsa Bey b. Bâyezîd Paşa berây-ı medrese ve zâviye-i û der Burusa..."

33 Ank. Şer. Sic. VIII/725.

34 Başbakanlık Arşivi, Mâliye Def. 34, 90 b.

35 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 364; Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, 558, 49 a.

36 Mamboury, E., *aynı, eser*, s. 195-196; bu yanlışlık, Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri III*, İstanbul 1973, s. 33 vd.'de de görülmektedir. Mahmud Paşa'nın vakfı olan, Penbe Hâru'dır. Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri (953/1546 tarihli)'ndeki (İstanbul 1970) kervansaray kaydını (s. 43), Kurşunlu Han olarak anlamıştır.

için en uygun yeri teşkil ediyordu. Özellikle sof tüccârlarının konduğu, mallarını depoladığı hândı.

Hasan Pâşa Hânı: Kaledibi'ndedir. II. Bâyezîd dönemi emirlerinden Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır.[37] Hasan Paşa'nın vakfiyesinin 1508 (914)'de düzenlenmiş ve buna 1511 (917)'de bir zeyl eklenmiş olmasına bakılırsa, hânın bu tarihler arasında yapılmış olması, gerekir.[38] Hân, Ankara'nın *Aşağı yüz* diye adlandırılan kesiminin merkezi durumundadır. İleride açıklanacağı üzere, çevresinde esnâf çarşıları yer almıştır. Bedesteni ile arasında uzanan çarşıya *Uzunçarşı* denmektedir.

Bugün kalıntıları bulunan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmekte olan hâna, *Suluhân* adı veriliyor. Mamboury[39] ve ona dayanan Gönül Öney,[40] bu hânın XVII. yüzyılda yapıldığını söylemektedirler. Suluhân'ın Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nce yapılan restitüsyonunda, 63 odadan daha fazla odayı ihtiva ettiği görülmektedir.[41] Eğer bu restitüsyon doğru ise, Suluhân, Hasan Paşa Hânı'nın yanında yapılmış bir başka hân olmalıdır. Çünkü Hasan Paşa Hânı, tahrîr defterlerindeki kayıtlara göre, 63 odadan oluşmaktadır. Bugün Suluhân denilen hân kalıntılarının bitiştiğinde, Gönül Öney'in stil bakımından XVI. yüzyıl yapısını andırdığım söylediği harâb hücreler vardır. Bunların bizim zikrettiğimiz Hasan Paşa Hânı olması düşünülebilir. Ancak kanıma göre, bugün Suluhân denilen hân, Hasan Paşa Hânı'dır ve belki XVII. yüzyılda gördüğü tamirlerden dolayı, san'at tarihi araştırıcılarına bu yüzyılda yapılmış olduğu izlenimini vermektedir. Çünkü yine Gönül Öney, kitabına eklediği "Düzeltmeler ve İlaveler" kısmında, Suluhân'ın avlusunda XVI. yüzyıl yapısı bir mescîdin fotoğrafının bulunduğunu söylemektedir. Bütün bunlar, bizim kanımızı kuvvetlendirecek deliller

---

37 Başbakanlık Arşivi Tapu Def. 438, s. 369; Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, 558 48 a: "Evkâf-ı merhûm Hasan Paşa ki Akşehir'de olan imâretine vakf etmiştir, der nefs-i Ankara: Hammâm-ı çifte der mahalle-i Belkıs; hammâm-ı diğer der mahalle-i Kâfirköyü; karbansaray der kurb-i Tahte'l-kal'a, âsiyab e'ş-şehir bi-Uzunoluk". Hasan Paşa, sarayda yetiştikten sonra Konya Beylerbeyi olmuştur. 1503-4 (909)'da Anadolu, 1505-6 (911)'da Rumeli Beylerbeyi olarak atanmıştır. 1514 (920) Çaldıran savaşında şehîd düşmüştür (*Sicill-i Osmanî* II, s. 119).

38 Konyalı, İ. Hakkı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s. 328-339; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 734 no'lu defter, s. 114-122.

39 Mamboury, *aynı eser*, s. 196-197.

40 Öney, G., *aynı eser*, plan 71 a, b, c, d.

41 Öney, G., *aynı eser*, s. 138-139.

olarak alınabilir. Zaten, XVI. yüzyıl yapısı bir hânın 50-60 yıl içinde yıkılıp, yerine bir başka hânın yapılabileceği pek akla yatkın gelmemektedir.

Zağfirancı Hânı: Atpazarı'ndadır. 1512 (917) yılında aslen Kayserili olup Ankara'ya yerleşmiş bulunan Hacı İbrahim, b. Hacı Mehmed tarafından yaptırılmıştır.[42] Hânın klâsik Osmanlı hânları tipinde fevkanî ve tahtanî hücreleri, iç avluya bakan bir hân olduğu ve çevresinde duvarlarına bitişik 20 dükkânın yer aldığı sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır.[43] Hân, yaptıranı tarafından soyundan gelenlere yarısı mülk olmak, yarısı kendi ruhuna cüz'-i şerif okutulmak ve hânın yakınındaki mescîdlerin onarımı gözetilmek üzere vakfedilmiştir.

Tuz Hânı: Keyyâlîn Mahallesi'ndedir.[44] Mukâta'a kayıtlarından, yukarıda saydığımız hânlara nazaran daha küçük bir hân olduğu anlaşılmaktadır.[45] Hân, Mimâr Cafer adlı bir hayır sahibi tarafından yaptırılmıştır.[46] Adı geçen Mimar Cafer'in kim olduğunu ve hânı hangi tarihte yaptırdığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Yine Keyyâlîn Mahallesi'nde Unkapanı yakınında, Mimar Cafer'in bir sıbyân mektebinin bulunduğunu biliyoruz.[47] Hânın, bu mektebe ve oraya muallim olanlara vakfedildiği anlaşılıyor. Kanûnî ve II. Selim dönemleri tahrîr defterlerinde Mimar Cafer'in vakıf kayıtlarına rastlanamamıştır. Bu durumda hânın XVI. yüzyılın sonlarında yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.

Çengel Hânı: Atpazarı'ndadır. Kitabesinden 1522-3 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[48] Rüstem Paşa evkâfından olduğuna dair, sicillerde kayıtlar vardır[49] Vâkıfı Rüstem Paşa'nın kimliğini tam olarak bilemiyoruz.[50] İncelediğimiz dönemin işlek hânlarından biridir.

---

42 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, no: 582, s. 163.

43 Ank. Şer. Sic. VI/1026, 1087, 1028-1046.

44 Ank. Şer. Sic. III/300.

45 Ank. Şer. Sic. IV/665, 720 (5 Nisan 1592'de 1800 akçaya kiraya verilmiştir. Oysa aynı tarihlerde Kurşunlu Hân üç yıllığına 41.500, Çengel Hân 28.000 akçaya kiralanmıştır).

46 Ank. Şer. Sic. VI/293.

47 Ank. Şer. Sic. V/871.

48 Öney, G., *aynı eser*, s. 138.

49 Ank. Şer. Sic. VII/2236, IX/442.

50 Sicill-i Osmanî'de (II, s. 377), Enderûn'dan yetişip büyük hizmetler gören, yeniçeri ağalığı yapan ve Budin Beylerbeyi olan, 1539'da ölen bir Rüstem Paşa vardır. Adı geçenin Çengel Hânı'nın bânisi olduğu düşünülebilir.

Bakır Hânı: Atpazarı'ndadır. Karaca Paşa'nın oğlu Ahmed Çelebi tarafından yaptırılmıştır.[51] 1462-3 (867) tarihli tahrîr defterinde "Akçaoğlu Kervansarayı" denilen bir hânın Ahmed Çelebi vakfı olduğuna dair bir kayıt vardır.[52] Anlaşılan bu hân, incelediğimiz dönemde Bakır Hânı olarak anılmaya başlamıştır. II. Murad veya Fatih döneminde yapılmış olmalıdır.

Bu hânlardan başka, İspartalı Ali Bey adlı bir yeniçerinin mülkü olan, Hallâc Mahmud Mahallesi'nde *Çatal Hânı*,[53] Atpazarı yakınında, Hacı Arab Mahallesi'nde *Yeni Hân* (Yeniçeri Mustafa Bey Hânı)[54] yerini tespit edemediğimiz *Helvacı Hânı*,[55] Karaoğlan Çarşısı'nda *Cemaloğlu Hânı*[56] gibi nispeten küçük yapılar, incelediğimiz dönemin Ankarası'nda ticarî fonksiyonlar yüklenmişlerdir.

Büyük vakıf hânların ile mülk hânların önemli bölümünün Atpazarı ve çevresinde toplandığı, Hasan Paşa Hânı ile Karaoğlan Çarşısı ve Kaledibi'nin bir ikinci san'at ve ticâret kesimi oluşturduğu, yukarıda sözünü ettiğimiz yapıların yerlerinden çok iyi anlaşılmaktadır. Hânlar, hem yolcu ve şehre gelen yabancıların konakladığı yerler, hem de özellikle tüccârların *bârhânesi* (deposu) durumunda oldukları için çoğunun Atpazarı'nda toplanmış olması sebepsiz değildir. Hisâr'a yakınlığı sebebiyle burasının güvenilir bölge sayılmasının yanı sıra, Bedesten'in merkezini teşkil ettiği şehrin asıl iş çevresi de burasıdır. Esnâf çarşılarının yerini de saptadıktan sonra bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

2) *Esnâf çarşıları ve pazar yerleri*

Esnâf çarşıları topoğrafik duruma uygun olarak, şehirde iki kısımda yer almıştır. *Yukarı yüz*'ün esnâfı, Bedesten'in çevresindeki düzlükte bulunan Atpazarı Çarşısı ile *Samanpazarı*'ndan Bedesten'e doğru çıkan *Koyunpazarı* arasında kümelenirken; *Aşağı yüz*'deki san'atkârlar, Kaledibi (Tahte'l-kal'a) ile Karaoğlan Çarşısı arasında özel sokaklarında san'at ve ticâret hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ankara esnâfı, bu yüzden sicillerde yerlerine göre zikredilir. Örneğin, *Aşağı yüz'ün kalaycıları, Koyunpazarı'nın*

---

51 Ank. Şer. Sic. VII/1298, VIII/947.
52 Başbakanlık Arşivi, Mâliye Def. 34, 96 a.
53 Ank. Şer. Sic. VII/1837 (21 C.Âhir 1009).
54 Ank. Şer. Sic. VIII/646, 647, 1274, 2638 (6 Zi'l-ka'de 1009, 9 Şevvâl 1010).
55 Ank. Şer. Sic. VIII/896 (17 Zi'l-hicce 1009).
56 Ank. Şer. Sic. IX/2035 (27 Zi'l-hicce 1013).

kazancıları vb. gibi. Bu yerleşmeyi daha iyi açıklayabilmek için, şehrin belli başlı çarşılarının nerelerde bulunduklarını göstermekte yarar vardır:

Atpazarı Çarşısı: Hisâr'ın dış surunun önündeki düzlüktür, Bir kıyısında Bedesten yer almıştır. Atpazarı'nda çoğunluğunu çerçilerin işgal ettiği dükkânların bulunduğunu,[57] burada hayvan alım-satımı da yapıldığını[58] sicil kayıtlarından öğreniyoruz. Ayrıca, Atpazarı'nda özellikle her türlü eşya alıp satan çerçilerin *sergi* hâlinde malların pazarladıklarını da anlıyoruz,[59] Ankara hânlarının birçoğunun ve Bedesten'in bu çevrede yer alması dolayısıyla Atpazarı, Ankara'nın en önemli san'at ve ticâret merkezi olmuştur.

Koyunpazarı Çarşısı: Bugünkü Samanpazarı'ndan Atpazarı'na çıkan cadde idi. Ekmekçi, nalband, bakkal dükkânlarının bulunduğuna dair sicil kayıtlarından, buranın her türlü esnâfın toplandığı bir çarşı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu cadde ye açılan sokaklarda, esnâf grupları ayrı ayrı kümelenmişlerdi.

Karaoğlan Çarşısı: Bugünkü Ulus Meydanı'ndan Anafartalar'a çıkan yol, incelediğimiz dönemde bu adla anılıyordu. Hâce Paşa Mahallesi'nin yakınında yer alan çarşı, *Aşağı yüz*'ün en önemli çarşılarından biriydi. Bugünkü Köyişleri Bakanlığı'nın arkasına düşen ve o zaman bir ticâret yeri olan mıntıka ile birleşiyordu.[60]

Debbâğ-hâne Pazarı: Ankara'nın "debbâğları", şehrin kuzeybatısında *Bend Deresi* denilen yerde, bugün kapatılmış olan Hatip Çayı'nın kollarından birinin kenarında faaliyette bulunuyorlardı. Kullanılmaya hazır hâle getirdikleri derileri burada pazarladıklarından dolayı, burası aynı zamanda bu pazar yeriydi. Sicillerde, Debbâg-hâne pazarının nehir kenarında olduğu belirlenmektedir.[61]

Araba (Kağnı) Pazarı: Öksüzce Mahallesi yakınında, bugünkü Denizciler Caddesi girişinde, Ticâret Lisesi'nin arkasında yer alıyordu.[62] Araba Pazarı'nın

---

57 Ank. Şer. Sic. II/19, IV/898.

58 Ank. Şer. Sic. V/252.

59 Ank. Şer. Sic. VIII/2368 (24 Şubat 1601): "Ben Atpazarı'nda yayınmış idim. Esbâbıma basdı, dağıttı. Elimde bıçak vardı, dokunduğunu bilmezim." Ayrıca bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/286: "Atpazarı'nda bir Türke bıçak sattım."

60 Ank. Şer. Sic. VII/1837.

61 Ank. Şer. Sic. V/803.

62 Ank. Şer. Sic. IV/1127.

ne zamandan beri bu adla anıldığını ve ne çeşit ticâret maddelerinin burada sergilendiğini saptayamadık. Ancak, sura yakınlığı dolayısiyle çevre köylerden gelenlerin kolaylıkla uğradıkları ve alışveriş yaptıkları bir yerdir.

Uzunçarşı: Bedesten'den Hasan Paşa Hânı'na doğru, yani Kaledibi (Tahte'l-kal'a)'ne inen büyük çarşıdır.[63] Her çeşit esnâfın dükkânlarının bu çarşıda bulunduğu gibi, şehrin esnâfının özel çarşıları da Uzunçarşı'ya açılıyordu. Sicillerde "Uzunçarşı kalaycıları", "Uzunçarşı'ya çıkan yol başında bezzâz dükkânı" gibi ifadelere sık sık rastlanmaktadır.

Kapanı: Keyyâlîn Mahallesi'nde, Unkapanı Hânı bitişiğindedir. Un, buğday, meyve ve diğer yiyecek maddelerinin, yani şehrin beslenmesi ile ilgili ticâretin yapıldığı yerdir. Bir tartı âletinin bulunduğu bu pazar,[64] şehrin en önemli yerlerinden biridir.

Bu genel pazar yerlerinden başka, İsa Bey evkâfı olduğu kayıtlardan anlaşılan *Arasta* (Haffâflar Çarşısı); Mahmud Paşa'nın vakfı olan *Sarâchâne* (Kaledibi'nden Atpazarı'na çıkarken), *Hacı Murad Çarşısı, İskender Bey Çarşısı* gibi adlarla anılan çarşılar, ticâret kesiminin belli başlı yerlerindendir.

Sicillerinden anlaşıldığına göre, her esnâfın ayrı bir çarşıda toplandığını söylemiştik. Örneğin, çanakçılar, çerçiler, demirciler, eskiciler, iplikçiler, kalaycılar, keçeciler, kaftancılar, kazancılar, külâhçılar, saraclar, tenekeciler, terziler, yorgancılar çarşılarının adları sık sık geçmektedir. Bunların tam olarak yerinin tespiti mümkün olamamaktadır. Ancak şu kadarı söylenebilir: Büyük kısmı Atpazarı ve çevresinde, yani *Yukarı yüz*'de yer almıştır. *Aşağı yüz*'de, Karaoğlan Çarşısı'nın yakınında da bir grup esnâfın varlığı anlaşılmaktadır. Örneğin bir Koyunpazarı'nda, bir de Kaledibi'nde Haseki Câmi yakınında Demirciler Çarşısı vardır.

III. Yönetim Örgütlerinin Toplandığı Yerler

1) Hisâr

Ankara Hisârı, 978 metre yüksekliğinde bir tepe üzerinde inşa edilmiştir.[65] Kökeni çok eskilere gider. Ahâlisi arasında Hititlerin, Friglerin yer

---

63 Ank. Şer. Sic. III/652.

64 Ank. Şer. Sic. VIII/2278 (5 Şa'ban 1010): "Ankara Kapanı'nda vezn olunan seksen vukıyye olub..."

65 Darkot, Besim, Ankara madd., *İslam Ansiklopedisi I*, s. 437.

aldığı Ankara, Roma istilâsından önce Galatların bir kolunun merkezi idi.[66] Şehir, kalenin kapladığı alana inhisâr ediyordu. İncelediğimiz dönemde görülen ve kullanılan iç ve dış hisâr, Bizanslılar zamanında yaptırılmıştır.[67] Jerphanion, arkeolojik araştırmaları sonunda, Hisâr'da birbirine yakın iki yapı dönemi saptamıştır. Bunlardan birincisi, tesisatın esasını teşkil eden, hemen hemen dikdörtgen şeklindeki kısımdır. İkincisi ise, bu ilk tesisatın onarımı ve onun güneye ve batıya doğru çıkıntı teşkil eden, tahkim duvarları ile genişletilmesinden ibaret kısımdır.[68] Osmanlılar zamanında birinci kısım *İç Kale*, ikincisi ise *Dış Kale* diye adlandırılmıştır, Jerphanion'un, esas kısmın inşa tarihi olarak Sasanî hükümdarı Hüsrev'in 620'de Ankara'yı zaptının arkasından 629'da yenilip çekilmesinden sonraki yılları vermesine karşılık,[69] Paul Wittek'e göre, Ankara Hisârı'nın yapılışı Arap saldırıları ile ilgilidir ve muhtemelen 641'de Bizans İmparatoru Heraklius'un ölümünden sonra Anadolu'da Arap saldırıları görüldüğünde, 654'de Ankara da onların eline düşmüş ve bu olaydan sonra 659'da Arapları çekilmeye ve barışa zorlayan II. Konstant zamanında Hisâr yapılmıştır.[70]

Ankara, VIII. yüzyılda bir *thema* merkezidir ve bu yüzden istihkamına dikkat edilmiştir. Dış kale surları, Bizans İmparatoru III. Michael zamanında, IX. yüzyıldaki Arap saldırıları sırasında görülen tahribat giderilirken, 859'da inşa edilmiştir.[71] Ankara Hisârı, Selçuklular zamanında Alâaddin Keykûbâd ve II. Keykavûs tarafından tamir edildi ve bazı eklentiler yapıldı. Örneğin, İç Kale'nin doğusundaki *Akkale* denilen müstahkem mevki' bir selçuklu yapısıdır. Osmanlılar, Hisâr'ı Selçuklular dönemindeki hâliyle muhafaza etmişler ve kullanmışlardır. Ancak zamanla ortaya çıkan tahribat karşısında, gerektikçe onarım yapmışlardır.

Ankara Kalesi'nde de *zindan* (hapishâne), devlete ait para ve eşyaların korunacağı yerler, askerlerin barınakları bulunmakla, diğer Osmanlı kalelerinin fonksiyonunu üstlenmiş durumdadır. Şehrin güvenliğinin sağlanması,

---

66 Wittek, Paul, Orta Zamanlarda Ankara, *Çığır* 43-44 (1936), s. 50; Erzen, Afif, *İlkçağda Ankara*, Ankara 1946.

67 Jerphanion, G., Mèlanges d'Archèologie Anatolienner; Beyrut 1928'den nakleden Paul Wittek, *aynı eser* s. 50.

68 Wittek, P., *aynı eser*, s. 50.

69 Jerphanion, G., *aynı eser*, s. 313.

70 Wittek, P., *aynı eser*, s. 50.

71 Wittek, P., *aynı eser*, s. 51.

çeşitli tehlikelerden korunmasında kale önemli rol oynuyordu. Örneğin, 5-22 Temmuz 1604 (7-24 Safer 1013) tarihleri arasında Ankara şehri *Karakaş* Celâlî grubu tarafından saldırıya uğramış, bu süre içinde şehir halkı değerli eşyaları ile birlikte kaleye çekilerek kendisini korumaya çalışmıştır. Kadı da buraya sığındığından mahkeme kapalı kalmıştır.[72] Ankaralılar, 21-26 Mart 1605 (1-6 Zi'l-ka'de 1033) günlerinde Celâlî Hasan'ın,[73] 7 Ekim 1606 gününden itibaren beş gün Kalenderoğlu'nun[74] işgali sırasında Kale'ye kapanarak çok büyük kayıplara uğramaktan sakınmışlardır.

Tahrîr defterleri ve diğer mâliye kayıtları gibi resmî belgeler, devlete ait para ve eşya, ayrıca vakıfların, tüccârların kıymetli eşyası, en güvenilir yer olması dolayısıyla Kale'de saklanırdı. Çünkü Kale, bir *dizdâr* ve *kethüdâ*nın yönetimindeki *mustahfizlar* tarafından korunmaktaydı. Örneğin, Mart 1600 (Ramazan 1008) tarihli, Ankara Kalesi Dizdârı Abdurrahman Ağa'ya ait berâtta "*tüccâr taifesinin emanet konulan esbâbını zâyi ve telef ettiği*" yolundaki şikâyetlerin aslı olmadığından sözedilmektedir.[75] Ankara Kalesi Kethüdâsı Musa Bey'in, kendisi ile ilgili bir sicil kaydında sefere gitmediği gerekçesi ile azledilmesi üzerine söylediği şu sözler de ilginçtir: "Sefer zamanında yedimde emrim var idi, emr ile kethüdâlık zabt itdirilmeyüb, berât ihrâc idinceye kadar seferlü gittiğinden kale dizdârı burada kal, mâl-i mîrîye ve kaleye hizmet eyle dedi."[76] Mahkemedeki bu soruşturmadan sonra Musa Bey'in durumu kadı tarafından merkeze arz edilip yerinde kalması sağlanmıştır.[77]

Ankara Kalesi'nin Osmanlı dönemindeki bir özelliği de, burasının yerleşme bölgesi olarak dikkati çekmesidir. Kanûnî devrinde Kale içinde *Güzel-oğlu Mescîdi Mahallesi, Dûdîrân Mescîdi Mahallesi, Aşağı Kapı Mescîdi Mahallesi, Yazıcı Şa'büddin Mescîdi Mahallesi, Câmi Mahallesi* diye 5 müslüman, bir de gayrimüslim mahallesi vardı.[78] Kale yerleşikleri, hizmetlerin-

---

72 Ank. Şer. Sic. IX/288: "Yevm-i mezkûrda Karakaş gelüb on yedi gün mahkeme-i şerîf açulmayub Kal'ada muhasara olunmağın mesâlih-î müslim görülmeyüb muattal olduğu ecldn şerh verildi." 28 Ağustos 1604 (2 R.Âhir 1013) tarihli kayıtta, Mahmud b. Hüseyin, Hubî adlı zimmîye 3 vukıyye ipliğini "Safer ayında Celâlî geldikde aldılar, Kal'aya çıkaramadım idi" diyerek veremediğini söylemektedir.

73 Ank. Şer. Sic. IX/1564.

74 Ank. Şer. Sic. X/320.

75 Ank. Şer. Sic. VII/2343.

76 Ank. Şer. Sic. VII/159.

77 Ank. Şer. Sic. VII/2481.

78 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 17, s.43-46; Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 339.

den dolayı her türlü yükümlülüğün dışında bırakılmışlardı. Bunlara ilâve olarak incelediğimiz dönemde *Dış Hisâr*'da *Fişenkoğlu Mescîdi, İç Hisâr*'da *Misafir Mescîdi, Suluk Mahallesi, Şemseddin b. Ramazan Mahallesi* gibi adlar geçmektedir. Polonyalı Simeon, Kale'de Rumlara ait *Panaia* adlı bir kilisenin bulunduğunu bildirir.[79] Kısacası, Kale'nin içi yoğun bir *iskân* alanıdır ve duvarlarından itibaren sivil yapılarla kaplanmıştır.[80]

Ayrıca Kale'deki evlerin, Aşağı şehirdekilere nazaran çok daha pahalı olduğunu görüyoruz. Muteber kimselerin çoğunun Kale'de oturmayı tercih ettikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim Ankara müftîsinin H. 1008 yılında Kale'de oturduğunu tespit ediyoruz.[81] Bir başka kayıtta da bir sipâhînin Kale içinde evi olduğu yazılmakta, anlatılanlardan etrafındaki ambarları ile bu evin muhteşem durumda bulunduğu belirmektedir.[82]

2) *Sancakbeyi sarayı ve mahkeme binası*

Ankara'da devlet tarafından yaptırılmış, şehre gelen her sancakbeyi ye kadının görev yaptığı belli bir saray ve mahkeme binasının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Her sancakbeyi ve kadının kendisi, ikametgâh ve aynı zamanda resmî daire olarak kullanacağı bir bina bulmakta ve bu binanın bir bölümünde görevlerini de yerine getirmektedir.

Örneğin, 3 Mart 3605 (12 Şevvâl 1013) tarihli bir kayıtta, Ankara'ya kadı olarak atanan Şemseddin Efendi'ye gündeliği on beş akçaya "*merhum* beyin" evinin kiralandığı yazılıdır.[83] Sözü edilen evin, Şeyhî Murad Bey adlı eski sancakbeylerinden birine ait olduğu ve aynı evin Vildan-zâde Ahmed Efendi'nin kadılığı sırasındada (16 Receb 1015-15 Kasım 1606) *mahkeme binası* olarak kullanıldığını görüyoruz.[84]

---

79 Andreasyan, Hrand D., *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964, s. 162.

80 Örneğin, 20 Muharrem 1014'de Mehmed b. Ahmed adlı bir İhtiyar "sabah namazına kalkıp burc üzerinde gezinmeğe gittiğinde" düşerek ölmüştür (Ank. Şer. Sic. IX/ 2299).

81 Ank. Şer. Sic. VII/898.

82 Ank. Şer. Sic. IX/2582.

83 Ank. Şer. Sic. IX/2: "Sa'âdetlû Şems Efendi hazretleri içün merhûm beyin evi yevmî on beşer akça ile mâh-ı Şevvâlin onuncu günü isticâr olunub kayd olundu."

84 Ank. Şer. Sic. X/577: "Efendi hazretleri sa'âdetle mâh-ı Recebin on beşinci günü ki yevmü'l-hamîsdir Ankara'ya vâsıl olub, mâh-ı mezbûrun on altıncı günü ki yevmü'l cum'adır, merhûm Şeyhî Murad Bey hazretlerinin sa'âdet-hâneleri mahkeme-i şerife olub görülen mevâddır."

Anlaşılıyor ki, sancakbeyi ve kadılar gelire geldikleri zaman kendileri bir ev kiralamakta ve bu ev aynı zamanda ***resmî daire*** olmaktadır. O dönemden günümüze kadar kalıntıları intikal etmiş bir idare binası veya mahkeme bulunmayışı da bu nedenden ötürüdür.

IV. Dinî ve Sosyal Yapılar

1) *Ankara'nın câmi ve mescîdleri*

Osmanlı şehrinde, çoğu kez bir ***mescîd,*** bir mahalleyi belirler. Büyük câmiler, şehrin kalabalık semtleri olan ticâret kesiminde yer almışlardır. Bu durum, Ankara için de söz konusudur. Beldemizin Türk-İslâm döneminde kazandığı câmi ve mescîdlerin sayısı, ayrı bir araştırmayı gerektirecek kadar çoktur ve böyle bir araştırma, geçen yıl, makalemizin girişinde sözünü ettiklerimize eklenmiştir.[85] Biz burada kadı sicillerinde rastladığımız câmi ve mescîd adlarını sıralamakla yetineceğiz:

Ahî Elvan Câmi (XIV. yüzyıl yapısı), Ahî Ya'kub Câmi (794/1392), Alâaddin Câmi (574/1178), Ahî Şerafeddin (Arslanhâne) Câmi (XIII. yüzyıl), Ali Çelebi Mescîdi, Ahî Tura Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Araba Pazarı Mescîdi, Baklacı Mescîdi (697/1297-8), Bezcioğlu Mescîdi, Boyacı Ali Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Buryacı Mescîdi (XIV-XV yüzyıl), Balaban Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Cenâbî Ahmed Paşa Câmi (973/1565), Çakırlar Mescîdi, Çeşme Mescîdi, Debbâğ-hâne Câmi (848/1444-5) Dibek Mescîdi, Direkli Mescîdi (XV. yüzyıl), Dudirân Mescîdi, Demirci Hüseyin Mescîdi, Eyyüb Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Fişenkoğlu Mescîdi, *Genegî* Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Güzeloğlu Mescîdi, Hâcendî Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Hacı Ali Mescîdi, Hacı Arab Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Hacı Bayram Câmi (831/1427-8), Hacı Doğan Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Hâce Paşa Mescîdi (XIII. yüzyıl), Hacı Musa Câmi (895/1489 99), Halîfe Bâyezîd Mescîdi (917/1511), Hasekî Câmi, Hacı Seydi Mescîdi (XIV-XV yüzyıl), Hacı Sindel Mescîdi, Hâce İbâdullah Mescîdi, Hallâc Mescîdi (952/1545), Helvayî Mescîdi, İsfendiyaroğlu Mescîdi, Karaca Bey Câmi (847/1440), Kalenderhâne Mescîdi, Kassâboğlu Mescîdi, Kiçülü Mescîdi (1443), Kızılbel Câmi (699/1299 1300), Kulderviş Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Kurşunlu Mescîd (XVI. yüzyıl), Küçük Mescîd (Mahmud Efendi Mescîdi). Leblebici Mescîdi, Melîke Hatun Mescîdi (XV. yüzyıl), Misafir Mescîdi, Molla

85 Konyalı, İ. Hakkı, *Ankara Câmileri*, Ankara 1978.

Büyük Mescîdi. (XIV-XV. yüzyıl), Molla Habîb Câmi, Mürûrî Mescîdi, Mukaddem Mescîdi (854/1450-51), Öksüzce Mescîdi, Pehlivan Dede Mescîdi, Sabunî Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Rüstem Na'al Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Sarac Sinan Mescîdi (687/1288), Sitioğlu Mescîdi, Seydioğlu Mescîdi, Şeyh İzzeddin Mescîdi (XIV-XV. yüzyıl), Teke Ahmed Mescîdi, Yeğen Bey Câmi (842/ 1438-39).

2) ***Medreseler ve sıbyân mektepleri***

İncelediğimiz dönemde Ankara'da sekiz medrese bulunuyordu. Bunlar sırasıyla şunlardır:

Ak Medrese: Hacı Bayram Türbesi yakınındaydı. Civarındaki mahalle adım bu medreseden alıyordu.[86] Medresenin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını tespit edemedik. Fatih dönemine ait tahrîr defterinde bu adla anılan bir medreseye rastlanmamıştır. Yalnız *Tâcüt-tevârih'de,* II. Bâyezîd dönemi ulemâsından Çorlulu Ali Efendi'nin bu medresede ders verdiği anlatılır.[87] Elimizde Ankara'ya ait en eski tahrîr defteri plan 1462-63 (867) tarihli defterde adı geçmediğine göre, 1462'den sonra Fatih dönemi sonlarında veya II. Bâyezîd zamanında yaptırılmış olmalıdır. Medresenin evkâfı arasında, Ankara'da Kaledibi Hamamı ve Murtazâbâd'a bağlı Zâviye Köyü vardı.[88]

Kara Medrese: XIV. yüzyılın sonlarında veya XV. yüzyıl başlarında yapılmış olması muhtemel. Ankara'daki ilk Osmanlı yapılarından biridir. Melîke Hatun tarafından[89] yaptırılmıştır. Kanûnî dönemi defterlerinde

---

86 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 117 (11 Ekim1523/1 Zi'l-hicce 929 tarihli Ankara tahrîr defteri), s. 41. Ak Medrese Mahallesi'ndeki 23 nefer muâf için şu kayıt düşülmüştür: "ikr olan yirmi üç nefer muaflardır. Merhum Hacı Bayram Sultan-neverallahu merka dehu-hazretlerinin mezarı dâiresinde olan hânelerdir."

87 Sa'deddin Efendi (Hoca), *Tâcül-tevârih* II, s. 564; "el-mevlâ İmâm Ali Amasya nevâhisinden Çorum nâm kasabadandır, Sultan Bâyezîd Hân hazretlerinin Amasya imâmı idi. Tekrîr-i şefâetle Gümüş medresesin alıverdiler. Serîr-i saltanata cülus buyurdukda Ankara kazasın virüb medine-i mezbûrede olan Ak Medrese'yi zamîme etdiler.

88 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 367'deki kayıt şöyledir: "Vakf-ı Ak Medrese der nels-i Ankara: Mukataat-ı hammâm-ı çifte (Debbâğ-hâne Hammâmı) der şehr-i Ankara fi sene 15.120; zemîn-i karye-i Zavîye der tevâbi'-i Murtazâbâd 2500, yekûn: 17620", *krş.* Ank. Şer. Sic VI/403, VII/2115, IX/548, X/1386.

89 Melîke; Harun'un, Eyne Bey Subaşı Hamamı'ndan kendisine tayin edilen 17 akçadan 4 akçayı her gün mescîdine vakfettiğini öğreniyoruz (BA 438; s. 360; KK

Melîke Hatun Medresesi adıyla anılır. İncelediğimiz dönemde işe, Kara Medrese adıyla meşhur olmuştur.[90] Yerini kesinlikle tespit edemedik. Bununla beraber, bazı kayıtlar bize bu hususta yardımcı olmaktadır. Şöyle ki, tahrîr defterlerinde, Ankara'nın Kirişçiler Mahallesi'nde Melîke Hatun'un bir de mescîd inşa ettirdiği kayıtlıdır.[91] Bu mahalle sonradan Hatun Mahallesi diye adlandırılmıştır.[92] Hatun Mahallesi, Yeğen Bey Câmi'in altında İmâm Yusuf ve Kebkebûr-ı Müslimîn mahallelerine bitişiktir.[93] Bugüne göre Denizciler Caddesi'nin güney tarafına, Gazi Lisesi'nin civarına rastlamaktadır.[94] Bir sicil kaydından, Kara Medrese'nin yanında birde câminin bulunduğu anlaşılıyor.[95] Eğer bu câmi, Melîke Hatun Mescîdi diye anılan mabed ise, medrese de aynı mahallede idi demektir. Genellikle medreselerin, bânileri tarafından bir câmi veya mescîdle birlikte veya bir câminin yanında yapıldıkları düşünülürse, böyle bir tahminin kuvvet kazanacağı açıktır.

4558, 5 a). Sicill-î Osmanî (I, s. 448)'de Eyne bey'in 1. Murad'ın subaşısı olduğu ve Kosava'dan Timur muharebesine kadar harblerde bulunduğu Ankara Savaşı'ndan sonra Süleyman Çelebi ile Edirne'ye firar ettiği ve oradan İsa Çelebi'nin yanına geçip onun muharebesinde öldüğü anlatılıyor. Melîke Hatun, bu Eyne Bey'in çağdaşıdır ve Fatih döneminde ölmüş olduğu anlaşılıyor. Çünkü 1462-3 (867) tarihli defterde, vakıf köylerine oğullarının mutasarrıf bulundukları kayıtlıdır (BA, Mâliye, 34, 29 b).

90 BA 438, s. 364'de Melîke Hatun Medresesi'nin evkâfı arasında Solfasol ve Balgat köyleri zikredilir. İncelediğimiz dönemin sicillerinden 2 Ağustos 1594 tarihli bir zabıttan da Kara Medrese'nin evkâfı arasında aynı köylerin adlarını öğreniyoruz (Ank. Şer. Sic. V/1013). Demek ki, her iki medrese aynı yapıdır.

91 Başbakanlık Arşivi Tapu Def. 438, s. 360: "Vakf-ı mescîd-i Melîke Hatun der mahalle-i Kirişçiyân", *krş.* Kuyâd-ı Kadîme 558, 5 a.

92 Ank. Şer. Sic. II/581 (Aralık ortaları 1589/Evâil-i Safer 998)'de Hatun Mahallesi ahâlisini", mescîdlerine Melîke Hatun'un Belömer ve Bademli köylerini vakfettiğini söyleyip, mescîdlerinin tamirini istediklerini görüyoruz. Bu köyler, bir önceki notta zikrettiğimiz tahrîr defterlerindeki Melîke Hatun Mescîdi'nin vakıflarıdır. Demek ki, Hatun Mahallesi adını bu mescîdden almıştır. Nitekim, bu sırada artık Kirişçiler adı geçmemektedir.

93 Ank. Şer. Sic. VI/1145 (24 Kasım 1604/6 C.Evvel 1008 tarihli zabıt).

94 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

95 Ank. Şer. Sic. VIII/146 (28 Şubat 1601)'de Hacı Bayram sülâlesinden Şeyh Halil Efendi'nin 2.000 akçayı Kara Medrese'nin tamiri için, 2.000 akçayı da yanındaki câmiin kandili için vakfettiği kayıtlıdır.

Hankâh[96] ***Medresesi:*** Ankara'nın Bend Deresi mevkiinde, Hatip Suyu kenarında bir hankâh vardı.[97] Bu hankâha Kamerü'd-dîn Hankâhı-Zâviyesi de deniyordu. Medrese bunun yanında idi. Ne zaman yaptırıldığını tespit etmek mümkün olamamıştır. Ancak müderris tayinlerine ait kadıasker mektuplarından burasının ufak bir medrese olduğu anlaşılmaktadır.[98]

Kızıl Bey Medresesi: Ankara'nın en eski medresesidir. Kızıl Bey'in inşa ettirdiği câmi ile yanyana idi.[99] Etrafındaki mahalleye kendi adını vermişti. Selçuklu sultan Alâaddin Keykûbâd dönemi emirlerinden Kızıl Bey[100] tarafından yaptırılmıştır. Yeri, bugünkü Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'nün bulunduğu alana rastlıyordu.[101] XIII. Yüzyılın ilk yarısında inşa ettirilen medrese, Osmanlılar döneminde birçok defalar tamir görmüş ve asıl stilini kaybetmiştir.[102] *Hâric* medreselerden olan Kızıl Bey Medresesi evkâfının, incelediğimiz dönemde nâzırı XVI. yüzyılın ünlü nişancısı Hamza Efendi idi.[103]

Yeğen Bey Medresesi: Bu medrese de XV. yüzyıl medreselerindendir. Yanındaki câminin üzerindeki yazıttan 1438-39 (842) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[104] Câmi ve medrese Ankara'nın *Eşenhor* Mahallesi'ndeydi.[105]

---

96 Hankah: Bir şeyhin yönetiminde, bir tarikat mensuplarının müdavimi oldukları ve gelen-geçen yolculara, düşkünlere aş çıkaran ve barındıran bir çeşit zâviyedir (Pakalın M., *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü I*, s. 730-731).

97 Ank. Şer. Sic. VIII/55 (15 Şubat 1601/11 Şa'ban 1009)'da; "Ankara zahirinde Hankah kûrbunda Bend Deresi suyu ile devran eden, bir tarafı Hankah binasına" diye bir değirmenin yeri belirtilmektedir. Bu kayıt bize Hankah'ın, dolayısıyla medresenin yerini açıklamaktadır. *Krş.* Başbakanlık Arşivi Tapu Def. 438, s. 363.

98 Ank. Şer. Sic. VII/2164, IX/3000.

99 Ank. Şer. Sic. VII/2293 (6 Temmuz 1600/24 Zi'l-hicce 1008)'de Kızılbey Câmi ve medresesinin 18 Mayıs 1600 (5 Zi'l-hicce 1008) günü vuku bulan zelzeleden şark tarafındaki kubbesinin harâb olduğu ve tamiri gerektiği yazılıdır.

100 Darkot, Besim, Ankara madd., *İslâm Ansiklopedisi I*, s. 442.

101 Koşay, Hâmit Zübeyr, *Ankara Budun Bilgisi*, Ankara 1935, s. 20.

102 Örneğin, 22 Haziran-9 Temmuz 1594 (3 Şevvâl-20 Şevvâl 1002) tarihleri arasında uzun süren bir onarım geçirmiştir. Bu onarım ve yukarıda sözünü ittiğimiz depremin arkasından yapılan onarım sırasında kubbelerinin eski hâli ile yapılmasına vakfın gelirleri yetmediğinden, yassı örtü yapılmasına karar verilmiştir (Ank. Şer. Sic. V/4).

103 Ank. Şer. Sic. V/4.

104 Mübarek Galib, *Ankara I*, s. 51.

105 Ank. Şer. Sic. III/317 (Ağustos sonları 1592/Evâhir-i Zi'l-ka'de 1000), VI/259 (16 Haziran 1599/22 Zi'l-ka'de 1007)'deki zabıt: "Eşenhor Mahallesi

Bugün burası Denizciler Caddesi'nde vergi dairesinin tam karşısına, caddenin alt tarafına düşmektedir.[106] Medrese ve câminin kurucusu, II. Murad dönemi emirlerinden Yeğen Bey nâmı ile meşhur bir zattır. Yazıtta adı Hacı Ahmed b. Hızır olarak geçmektedir.[107] Yeğen Bey, Ankara'da bir hamam ve Akçavak Köyü'nde zâviye ve câmi olan Emîr Tûrâsan (Tor Hasan?) Bey'in yeğenidir. Turasan Bey vakfiyesinde Yeğen Bey'i öz kız kardeşinin oğlu ve kendisinin oğulluğu olarak tanımlamakta ve vakfının tevliyetini kızından sonra ona bırakmaktadır.[108] Fatih döneminde Yeğen Bey'in oğullarının timâr sahibi olduklarına dair kayıtlar vardır.[109] Yeğen Bey'in oğulları, babalarının ve Turasan Bey'in evkâfının mütevellîliğini de yürütmüşlerdir. Yeğen Bey'in oğlu Mehmed Çelebi'nin Hacı Bayram Câmi'ine vakıflarda bulunduğu da bilinmektedir.[110]

Yeşil Ahî Medresesi: Ahî Hacı Murad Mahallesi'ndeydi. Yeri Karaca Bey Hamamı'nın arkasına düşmektedir.[111] Son zamanlarda Yeşilhâne Medresesi diye anılmaya başlamıştır. Yapılış tarihini kesinlikle saptamak mümkün olamamıştır. Ancak I. Murad dönemi timâr sahiplerinden Ahî Ahmed tarafından yaptırıldığını biliyoruz.[112] Bu nedenle XIV. yüzyıl sonunda yaptırıldığı söylenebilir.

---

sâkinlerinden Dimitri veledi Mesih'in bir canibi Yeğen Bey Câmi'ine müntehi evini" sattığına dairdir.

106 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

107 Mübarek Galib, *Ankara I*, s. 51; Öney, G., *Ankara'nın Dinî ve Sosyal Yapıları*, s. 94; "Mefâhirü'l-Ümerâ ve'l-ekâbir Hacı Mehmed b. Hızır e'ş-Şehirr bi-Yeğen Bey..."

108 Devam eden kısımda Turasan Hamamı ile ilgili not.

109 Başbakanlık Arşivi, Mâliye Def. 34, 144 a.

110 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 367: "Vakf-ı Hânedân-ı Hacı Bayram Sultan an' kıbel-i Mehmed Çelebi b. Yeğen Bey."

111 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

112 Başbakanlık Arşivi, Mâliye 34, 45 b'deki kayıt şöyledir: "Karye-i Bayındır, timâr-ı Ahî Turabeyi ve Ahî Ahmed. Hüdâvendigâr zamanında dahi yerler imiş. Amma Ahî Ahmed kendü hissesin Ankara şehrinde binâ itdüği medreseye vakf itmiş. Kızı hatunu mütevelli kılmış kim ber vech-i tevliyet tasarruf idüb yılda iki buçuk eşküncü eşdüre. Elinde padişâhımız hazretleri (Fâtih) hükmü var..." Kanunî dönemi tahrîr defterinde (BA 438, s 366) Bayındır Köyü'nün yan hissesi Yeşil Ahî Medresesi evkâfı arasında geçer. Ank. Şer. Sic. VII/1520 (3 Kasım-1600/23 R.Âhir 1009)'de Yeşil Ahî Medresesi müderrisi Ali Efendi, Bayındır Köyü kethudâsından vazifesini aldığını beyan etmektedir. Bu kayıtlardan medresenin bânisi ve yapıldığı devir açıklık kazanmaktadır.

Sarı Hatîb Medresesi: Yerine, kurucusunu, neden bu adla anıldığını, ne zaman yaptırıldığını tespit edemedik. 1462-63 (867) tarihli Fatih dönemi tahrîr defterinde ve Kanûnî dönemi, II. Selim zamanı defterlerinde adı geçmemektedir. Bu sebeple incelediğimiz döneme yakın tarihlerde yaptırılmış olabileceği akla gelmektedir. Bu medreseye tayin edilen müderrislerin diğer Ankara medreselerindekilere nazaran daha yüksek ücret aldıkları görülüyor.[113] Ağustos sonları 1599 (Evâil-i Safer 1008) tarihli bir fermandan sahn pâyesinde olduğunu anlıyoruz.[114]

Yeni Medrese (Medrese-i Cedide): Ankara'da yerini tespit edemediğimiz medreselerden biri de Yeni Medrese'dir. Fatih ve Kanûnî dönemi defterlerinde adına rastlanamamıştır. Kurucusunu ve ne zaman yaptırıldığım bilemiyoruz. Ancak hiç olmazsa XVI. yüzyılın sonlarında yapılmış olabileceği söylenebilir. *Dahil* medreselerden olduğuna bakılırsa,[115] bir nüfûzlunun inşa ettirmiş olması ihtimali akla gelmektedir. 16 Mart 1593 (12 C.Âhir 1001) tarihli bir zabıttan medresenin hücrelerinin kaşlarının, avlu duvarı ve kapısının tamiri gerektiğini öğreniyoruz.[116] Bu durum da en az incelediğimiz dönemin 50-60 yıl öncesinin binası olabileceği de söylenebilir.

Seyf Medresesi: Kanûnî dönemi defterlerinde adına rastladığımız bu medreseyi, incelediğimiz dönemin sicillerinde görmüyoruz. Ancak, bu medreseye ait bir kayıt bulabildik. O da, Ankara müftîsi Abdullah Efendi'nin aynı zamanda bu medresenin müderrisi olduğuna ve medresenin evkâfının Beypazarı'nda bulunduğuna dair bilgi vermektedir.[117] Bir başka kayıttan, Müftî Abdullah Efendi'nin Kale'de sâkin olduğunu biliyoruz.[118] Acaba bu medrese Kale'de miydi? İncelediğimiz dönemin sicillerinde bir başka kayda rastlamadığımıza göre, bir başka adla mı anılıyordu? Örneğin Yeni veya Şan Hatîb medreselerinden biri bu muydu? Şimdilik bu sorulan cevaplamak olanağından yoksunuz.

Sıbyân Mektepleri (Muallim-hâneler): Sıbyân mektepleri, çocuklara dinî bilgilerin verildiği, Kur'an okumasının öğretildiği yerlerdi. Hayır sahibi

---

113 Ank. Şer. Sic. VI/1424'de medreseye yevmî 50 akça ile müderris atanıyor.

114 Ank. Şer. Sic. VI/1517: "Medrese-i mezbûre pâye-i sahn olmak üzere İçil hükmü ile kendüye virilüb..."

115 Ank. Şer. Sic. X/1424'de kayıtlı fermanda: "... Dâhil müderrislerinden mah miyye-l Ankara'da Medrese-i cedide müderrisi olan Yahya..." denilmektedir.

116 Ank. Şer. Sic. IV/460.

117 Ank. Şer. Sic. IV/487.

118 Ank. Şer. Sic. VII/898 (II Zi'l-ka'de 1008).

kimselerin vakıfları ile yapılıyordu. Her muallim-hâne, muallim, halîfe denilen bir öğretmenin idaresinde faaliyette bulunmaktaydı. Ankara'da aşağıdaki muallim-hânelerin bulunduğunu tespit ettik:

Ahmed Saba Muallim-hânesi, Ali Bey Muallim-hânesi (Kızıl Bey Mahallesi'nde), Mi'mâr Cafer Muallim-hânesi (Keyyâlîn Mahallesi'nde), Nalband Hacı Nazar Muallim-hânesi, Nalbandoğlu Ethem Çelebi Muallim-hânesi, Sitioğlu Muallim-hânesi, Sedükoğlu Muallim-hânesi (Yeğen Bey Mahallesi'nde), Şükrü Çelebi Muallim-hânesi, Taceddin Halîfe Muallim-hânesi (Teke Ahmed Mahallesi'nde), Umuroğlu Muallim-hânesi, İskender Çavuş Muallim-hânesi, Koca Kethüdâ Muallim-hânesi, Hâce Sinan Muallim-hânesi, Demirci Hüseyin Muallimhânesi.

3) *Hamamlar*

Ankara'da, incelediğimiz dönemde hemen hepsi *Aşağı yüz*'de, sekiz hamam var dır. Biri dışında bunların yerlerini, ne zaman kimler tarafından yaptırıldıklarını tespit edebiliyoruz:

Öğle Hamamı (Eyne Bey Subaşı Hamamı): Hatun Mahallesi'ndeydi.[119] Civarında Apardiler (Konurca) ve Vattarin mahallelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.[120] Bugün kalıntısı Gazi Lisesi'nin bahçesine bitişik durumda görülmektedir. Eyne Bey Subaşı tarafından yaptırıldığı çeşitli sicil kayıtları ile sabittir.[121] Eyne Bey Subaşı'nın kimliğini, Kara Medrese ile ilgili notta belirtmiştik (dipnot 89). Bu durumda hamam, XV. yüzyılın başlarında yapılmış olmalıdır. Nitekim, Gönül Öney hamamın yapımında devşirme sütun ve başlıklar kullanıldığına dikkati çekerek XV. yüzyıl yapıları arasına koyar.[122] İncelediğimiz dönemde Öğle hamamı, günde 30 ile 50 akça arasında kiraya verilen işlek hamamlardan biridir.[123]

---

119 Ank. Şer. Sic. VII/1333 (3 Eylül 1600/23 Safer 1009).

120 Ank. Şer. Sic. VIII/1476, 1714.

121 Ank. Şer. Sic. VIII/61 (17 Şubat 1601/13 Şa'ban 1009): "Öğle hammâmı dimekle ma'rûf Eyne Bey Subaşı hammâmı..."

122 Öney, G., *Ankara'nın Dini ve Sosyal Yapıları*, s. 51. Mübarek Galib de bu hamamın İslâm öncesi bir eserin enkazı üzerine yapıldığını söyler (*Ankara II*, İstanbul 1928, s. 32). İbrahim Hakkı Konyalı, 1930'larda Belediye tarafından gaz deposu olarak kullanıldığını zikrettiği bu hamam hakkında aynı bilgileri tekrarlamaktadır (*Karacabey Mamuresi*, Ankara 1942, s. 39).

123 Ank. Şer. Sic. VII/419, VIII/2255, IX/1049.

Kaledibi (Tahte'l-kal'a) Hamamı: Ankara'nın Aşağı yüz'ünde Tiflisî Mahallesi'ndeydi.[124] Bugünkü duruma göre, sebze halinin önünden geçen yola isabet etmektedir. Fatih döneminin ünlü şahsiyetlerinden İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır.[125] Yazıtı zamanımıza kadar gelebildiği için, yapılış tarihinin 1461-62 (866) olduğunu bilebiliyoruz.[126] İshak Paşa bu tarihte Anadolu Beylerbeyi'dir[127] ve Anadolu eyâletinin merkezi Ankara'dır.[128] Tahte'l-kal'a Hamamı incelediğimiz dönemde zaman zaman harâb durumda kalarak işletilmemiş, çeşitli tarihlerde de esaslı onarım görmüştür.[129] Yılda 9-12 bin akçaya kiraya verilişinden anlaşıldığına göre,[130] en işlek hamamlardan biridir. Hamam son yıllara kadar ayakta kalabilmiş ve 1929 Ankara büyük yangınında hasar gördüğünden Belediye tarafından yıktırılmıştır.[131]

Şengül Hamamı: Aşağı yüz'de Hacı Eshâb Mahallesi'ndeydi.[132] Bugün de ayakta olan hamam, Anafartalar Caddesi'nde Çocuk Esirgeme Kurumu binasının altında, Anafartalar Lisesi'nin yanında bulunmaktadır. Tahte'l-kal'a Hamamı gibi, İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır.[133] Yapılış tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olacağı açıktır. Kadınlar ve erkekler kısımlarından müteşekkil bir çifte hamamdır.

---

124 Ank. Şer. Sic. VIII/1220 (24 Temmuz 1601/23 Muharrem 1010): "Ankara mahallâtından Tiflisî Mahallesi'nde vâki bir tarafı benim mülküme ve bir tarafı Tahte'l-kal'a hammâmına..."

125 Kuyûd-ı Kadîme Arşivi 558, 48 a'da İshak Paşa'nın Ankara'daki evkâfı arasında Tahta'l-kal'a ile Şengül hamamları ve ilk hamamın yanında 11 dükkân, ayrıca 2 değirmen zikredilir, *krş.* Başbakanlık Arşivi Tapu Def. 438, s. 369.

126 Mübarek Galib. *Ankara II*, s. 32-33 ve Konyalı, İ. Hakkı. *Karacabey Mamuresi*, s. 304.

127 Başbakanlık Arşivi, Mâliye 34'de kayıtlı 1462-3 (867) tarihli defterde İshak Paşa'nın Anadolu Beylerbeyi olduğunu gösteren çeşitli kayıtlar vardır.Örneğin, 45 b'de Ahî Ahmed Medresesi ile ilgili bir vakıf kaydının "Beylerbeyi İshak Paşa emri ile deftere seht olunduğu" yazılıdır. Sicill-i Osmanî (I, s. 323-324)'de İshak Paşa'nın Paşa Yiğit'in kölesi ve oğulluğu olduğu, II. Murad'ın nedîmi, vezir, Fatih döneminde Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi, 875'de sadrazam olduğu, 890'da öldüğü yazılıdır.

128 Anadolu eyâletinin merkezi, İshak Paşa'nın beylerbeyiliğinden sonra Kütahya'ya nakledilmiştir (Solak-zâde Tarihi, s. 191).

129 Ank. Şer. Sic. 11/752 (Kasım 1589), VII/1548 (6 Kasım 1600).

130 Ank. Şer. Sic. IV/984 (5 Şa'ban 1001), V/465 (13 Ramazan 1022).

131 Ank. Şer. Sic. 11/114: "Şengül Hamamı ardında Hacı Eshâb Mahallesi'nde vâki' evini..."

132 Mübarek Galib, *Ankara II*, s. 32.

133 Ank. Şer. Sic. VI/852b.

Hasan Paşa Hamamları: Hasan Paşa'nın 1511-12 (917) tarihli vakfiyesinden ve diğer kayıtlardan Öğrendiğimize göre, Ankara'da iki hamamı vardı. Bunlardan biri Belkıs Mahallesi'nde (Bugünkü Hükümet Konağı yakınlarındaydı) bulunan çifte hamam (Hasan Paşa Hamamı), diğeri Keçeciler Hamamı diye anılan (Karaoğlan Çarşısı'na açılan Keçeciler sûkunda yer aldığından dolayı bu adla anılmış olmalıdır) ve Kâfir Köyü Mahallesi'nde inşa edilmiş olan tek hamamdır.[134] Tek hamam, incelediğimiz dönemde herhalde işlemez hâle gelmiştir, zira adı pek geçmemektedir.

Karaca Bey Hamamı: Hacı Murad Mahallesi'nde, Şeyh Habîb Câmi'in yakınındaydı.[135] Bugün de ayaktadır ve hamam önünde, Talât Paşa Bulvarı üzerinde bulunmaktadır. Karaca Bey tarafından, imâretine ve câmiine gelir sağlamak için yaptırılmıştır. Yazıtı olmadığından yapılış tarihini keşin olarak bilemiyoruz. Ancak Karaca Bey'in vakfiyesi 1440-41 (844) tarihini taşıdığına göre, hiç olmazsa bu tarihte yapımı tamamlanmış olmalıdır.[136] İncelediğimiz dönemde çeşitli defalar onarım görmüş ve kiraya verilmek suretiyle işletilmiştir. Karaca Bey'in vakfiyesinin şartları gereğince gelirinden her gün 50 akça imâretine tahsis edilmiştir.

Debbâğ-hâne (Kaledibi) Hamamı: Ak Medrese evkâfındandır.[137] Bu hamam, İshak Paşa'nın Tahte'l-kal'a Hamamı'ndan ayrı, Debbâğlar Mahallesi'nde Debbâğ-hâne Pazarı yakınındaydı.[138] Bu yüzden Debbâğhâne Hamamı diye adlandırılmıştı.

Tor Hasan (Turasan-Tursan) Hamamı: Sicillerde yeri "Ankara'nın zâhirinde" diye tarif edilen ve Bend Deresi kenarında olduğu vakfiyesinden ve tahrîr kayıtlarından anlaşılan hamam, Yeğen Bey'in amcası Turasan Bey tarafından yaptırılmıştır.[139] Vakfiyesi Eylül başları 1423 (Evâil-i Şevvâl

---

134 Konyalı, İ. H., Akşehir, s. 328-339; Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 369; Kuyûd-ı Kadîme Arşivi 558. 48 a: "Evkâf-ı merhum Hasan Paşa ki Akşehir'de olan imâretine vakfitmiştir, der nefs-i Ankara: Hammâm-ı çifte der mahalle-i Belkıs, hammâm-ı diğer der mahalle-i Kâfir Köyü..." Kafir Köyü'nde bulunduğu belirtilen tek hamamın yeri için bkz. Ankara Şer. Sic. I/397; "... bundan akdem bir beyaz kîse içinde Hasan Paşa'nın Keçeciler Hammâmı'nda sirkat olunub..."

135 Ank. Şer. Sic. VI/127.

136 Konyalı, İ. H., *Karacabey Mamuresi*, s. 22.

137 Ank. Şer. Sic. IX/548 (25 Eylül 1604/1 C.Evvel 1013).

138 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 367.

139 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (Defter no: 2113, s. 326, sıra: 63), vâkıfının

826) tarihini taşıdığına göre, yapılışı XV. yüzyılın birinci yarısında olmalıdır.

Kanûnî dönemindeki tahrîr defterlerinde adları geçen bazı hamamlara, incelediğimiz dönemin sicillerinde rastlamıyoruz. İhtimal ki bunlar o sırada kullanılmaz hâle gelmişlerdir.

4. *Mahalleler*

Ankara şehrinde de mahalleler, bir dinî yapının etrafında oluşmuşlar ya da meslek gruplarından bazılarının veya aynı dinî inanç ve gelenek etrafında toplananların bir arada oturma istekleri sonucu ortaya çıkmışlardır. Bunların adlarını ve büyüklüklerini, şehrin neresinde yer aldıklarını hem Kanûnî dönemi tahrîr defterlerinden hem de XVII. yüzyılın başlarındaki avârız-hânesi kayıtlarından öğrenebiliyoruz.[140]

Ankara şehrinde incelediğimiz dönemde Kale ve Kale dışında 85 mahalle vardır.[141] Kale, daha önce de belirttiğimiz gibi, askerî-idarî fonksiyon taşımasının yanında, aynı zamanda halkın da oturduğu bir bölgedir. Kanûnî dönemi tahrîr defterlerinde burası 6 mahalleden oluşmuş durumdayken, incelediğimiz dönemde 9 mahalleye ayrılmış görünmektedir.[142]

---

adı zikredilmeyen Evâil-i Şevvâl 826 tarihli, Ankara'nın Akçakavak Köyü'nde bina edilmiş câmi, zâviyeye ait bir vakfiye sureti bulunmaktadır. Arşiv defterine, vâkıfın kız kardeşinin oğlu Yeğen Bey mütevelli tayin edildiğinden dolayı "Yeğen Bey vakfiyesi" diye kaydedilmiştir. Bu vakfiye Turasan (Tor Hasan) Bey'e aittir. Zira vakfiyede, vakfedilen yer ve binalar arasında Ankara'da Bend Deresi'nde bir hamam, Akçakavak Köyü, Sarıyalak, Kıbrıs, Virancık, Akçain köylerinin adları geçer. Bu emlâkin Turasan (Tor Hasan) Bey tarafından vakfedildiğini gösteren bir kayıt, Fatih dönemine ait tahrîr defterinde bulunmaktadır (Başbakanlık Arşivi, Mâliye 34). Adı geçen defterde 145 a'daki kayıt aynen şöyledir: "Şimdiki halde merhum Tor Hasan (Turasan) Bey, mahrûse-i Ankara tevâbiinde câmi ve zâviye bina idüb kendi hâlis emlâkinden Akçakavak, Sarıyalak, Kıbrıs ve Virancık ve Kızviran ve Pazar Divânı ve Bağviran ve Akçain adlı köyleri levâhıkı ve tevâbii ile ve kendü Ankara'da Bend Deresi'nde bina itdüği mülk hammâmını ve bağlarını mezkûr câmiin ve zâviyesinin ve türbesinin mesâlihine vakf itmiş, merhûmân babam ve dedem tâbe serâ humâ- mukarrer dutub hükümler vermişler ki bunlardan eşkünci taleb olunmaya. Ben dahî mukarrer dutub hükm-i hümâyûn virdim..." Medrese ve zâviyesinin Akçakavak'ta olduğunu da, Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 370'deki "Vakf-ı câmî ve zâviye-i Tor Hasan Bey der karye-i Akçakavak" kaydı gösteriyor.

140 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 337 ve Tapu Def. 117 ile Ank. Şer. Sic. X/1484 (24 Nisan 1607/26 Zi'l-hicce 1015 tarihli ferman sureti) ve X/1486 (Mayıs sonları 1607/Evâil-i Safer 1016 tarihli sicil).

141 Ank. Şer. Sic. X/1486.

142 Hisâr bolümü, s. 13.

1522, (929) tarihli tahrîr defterine göre, Kale yerleşikleri 82 Müslüman, 85 zimmî olmak üzere toplam 170 hâne idi.[143] 1589 (998) tarihli cizye kayıtlarında, Kaledeki zimmîler 110 cizye-hânesi olarak geçmektedir.[144] Cizye-hânelerinin tespitinde de diğer vergi yükümlülerinde aranan şartlar geçerli olduğuna göre[145] 1522'den XVII. yüzyılın başlarına gelinceye değin Ankara Kalesi'nin toplam nüfusunda % 30'luk bir artışın olduğu söylenebilir. Diğer kayıtlarla karşılaştırıldığında, Ankara Kalesi hânelerinin, şehrin toplam hânelerinin 1/20'si kadar olduğu anlaşılmaktadır. Askerî sınıf mensupları, vergi vermediği için bu hesaplamanın dışındadır. Askerîlerin önemli bir kısmının Kale'de oturduğu düşünülürse, Kale şehrin nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yer olarak görülmektedir. Herhalde nüfus sıklığının nedenlerinden yer olarak görülmektedir. Herhalde nüfus sıklığının nedenlerinden ilki, Kale'nin şehrin en eski yerleşme kesimi ve en güvenilir, bölgesi oluşudur. Bir diğer nedeni de Kale'de oturanların "hizmet ve yardımlarından dolayı" kimi vergi yükümlülükleri dışında bırakılmış olmalarıdır.

Şehir içindeki mahallelere gelince, büyük kısmının aşağı yukarı aynı oranda nüfusu içine aldıkları görülmektedir. Örneğin, 1607'deki avârız-hânesi, tespitine göre, 3 mahallenin avârız-hânesi 15 ve daha yukarı; 10 mahalleninki 10-15 arası; 55 mahalleninki 5-10 arası; 17 mahalleninki 1-5 arasıdır. Aslında, mahallelerin içine aldığı nüfusu, yüzölçümleri ile birlikte dikkate almak gerekir. Ancak kapladığı alan bakımından mahalleleri incelemek için sayısal bilgilere sahip olmadığımızdan böyle bir değerlendirme yapamıyoruz. Fakat Ankara mahalleleri hakkında şunlar söylenebilmektedir:

En kalabalık mahalleler, şehrin iş muhitlerine yakındır. Ayrıca bazı meslek mensuplarının topluca oturdukları mahalleler de, nüfus yoğunluğu fazla olan yerlerdir. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarında en kalabalık mahalle olarak görülen *Ahî Hacı Murad* bir yandan Koyunpazarı'na, diğer yandan Kaledibi'nin iş yerlerine yakındı. Aynı şekilde Tulî Mahallesi, Karaoğlan Çarşısı'nın üstünde yer alıyordu. Şehrin doğusunda Kale'ye doğru gittikçe yükselen eğimli bir alam içine alan Avanaklar Mahallesi, sofçuların oturduğu yerdi. Bu mahalle Kanûnî döneminde 84 hânesi ile Kale'den sonra

---

143 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 337.

144 Ank. Şer. Sic. II/2208.

145 İnalcık, H., Cizye madd. *EI²*.

şehrin en kalabalık yeri idi.[146] XVI. yüzyılın sonlarında, XVII. yüzyılın başlarında burası *Molla Büyük, Çeşme, Direkli Mescîd* ve *Kayabaşı* diye dört mahalleye bolündü.[147]

Diğer yandan, san'at ve ticâret kerimlerinin çevresinde birbirine çok yakın durumda birçok mahalle yer almıştır. Ankara'daki 85 mahalleden büyük kısmı, Bedesten ve Atpazarı'nın merkezini teşkil ettiği *Yukarı yüz* ile Karaoğlan Çarşısı'nın civarında bulunuyordu.

İncelediğimiz dönemde Ankara'da Aşağıdaki mahalleler bulunuyordu:

Ahî Hacı Murad, Tulî, Halîfe Bâyezîd, Leblebici, Helvayî, Mürûrî, Ya'kûb Harlat, Hacı Halil, Kureyş, Hâce Paşa, Ali Bey, Hallâc Mahmud, Ürgüb, Buryacı, Sabunî, Kattânîn, Rüstem Na'âl, Debbâgîn, Çakırlar, Ya'kûb Na'âl, Tiflisî, Hacı İvaz Haddâd, Belkıs, Şemseddin, Hankâh, Ahî Ya'kûb, Bostanî, İğneci, Teke Ahmed, Hacı Musa, Çeşme Mescîdi, Direkli Mescîd, Emregölü, Bademli, Molla Büyük, Kayabaşı, Börekçiler, Şeyh İzzeddin, Afî, Sed, Kebkebûr-ı Zimmî, Kebkebûr-ı Müslimîn, Dibek, Kurd, Beklûl, Mihriyâr, Makramacı, Hendek, Kâfir Köyü, Keyyâlîn Hacı Mansur, Balaman, Ahî Tura, Vattarîn, Eşenhor, Koyunpazarı, Dellâl Karaca, Celâl Kattârîn, Hacı Arab, Yusuf Habbâz, Erzurum, Mevdûd, Hacı Eshâb, Papanî Sarâc Sinan, Hâcendî, İbn Gökçe, Baklacı, Öksüzce, Kızıl Bey, Genegî, İmâret, Hacı Seydi ve Hacı Tepesi, Kul Derviş, Hâtûn, Mukaddem Konurca, Kazur Ali, Kiçülü, İmâm Yusuf, Yenice, Boyacı Ali, Hacı Doğan Koçhisâr, Yenişehir.

Ankara'nın çizdiğimiz bu genel görüntüsü, Türk-Osmanlı şehrinin fizik düzeninin özelliklerini yansıtmaktadır. İçinde İslâmî öğeleri Orta-Asya Türk uygarlığının etkilerini ve yerel esinlenmeleri bulabileceğimiz bu *sentez* diye nitelenen bu şehir tipinin çizgileri[148] Ankara'da da vardır. Bu özellikler kısaca şöyle sıralanabilir:

a) İslâm şehir tipinin üç temel öğesi *câmi, pazar ve hamam,* Ankara plânında da asıl elamanlardır. Ancak Osmanlı Ankarası *imâret* sistemi yolu ile plânını daha da zenginleştirilmiştir.

---

146 Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 337.

147 Ank. Şer. Sic. X/1486 ve 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

148 Ergenç, Ö., Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri, First International Congress on the Social and Economic History of Turkey 1071-1920 (July 11-13, 1977 Ankara).

b) *İç Kale, şehristan* ve *rabad*'dan oluşan Orta-Asya Türk şehir tipinin *Kale* geleneği, Ankara'da da devam etmektedir.

c) *Bedesten* ve *Uzunçarşı*'nın merkezini oluşturduğu san'at ve ticâret kesimi esnâf çarşıları ile bütünleşerek plânın hâkim öğesi durumuna gelmiştir.

d) Mahallelere bölünmüş olmak, Ankara için de önemli bir özelliktir. Ancak, Osmanlı öncesi İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Ankara mahalleleri, birbirleri ile organik bağları olmayan ayrı yerleşme kesimleri diye nitelenemez. Ankara'da mahalle, şehir bütünü içinde, bir yerleşme birimidir.

6) 1600-1615 YILLARI ARASINDA ANKARA İKTİSADİ TARİHİNE AİT ARAŞTIRMALAR[1]

Tebliğimizin amacı, XVII. yüzyıl başlarında Ankara sof ticâretinin durumunu ortaya koymaktır. Bu hususta başlıca dayanağımız Kadı sicilleri (Şer'i mahkeme defterleri) olmuştur.

Ancak konuya ışık tutması yönünden, önce Ankara'nın, bir ticâret şehri olarak gelişmesini sağlayan nedenler üzerine kısaca bilgi vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

I. Ticâret Yolları ve Ankara

Ankara, İç Anadolu'nun kuzeybatısında, Sakarya Nehri'nin kollarından biri olan Ankara Çayı'nın geçtiği ova üzerindedir. Orta Anadolu'nun step mıntıkasının kenarında, fakat İç Karadeniz bölgesinin dağlık yörelerinden uzak bir yerde bulunuşu ve korunmaya elverişli vaziyeti sebebiyle, eskiden beri kervan yollarının uğrağı olmuştur.[2] Osmanlı döneminde de aynı özelliği devam etmektedir. Anadolu'daki belli başlı şu kervan yolları Ankara'dan da geçiyordu:

a) Bursa'nın XV. yüzyılda iktisadî bir merkez olarak yükselmesinden beri önem kazanmış bulunan Bursa-Tebriz ipek yolunun Anadolu içindeki bir kanadı, Ankara-Çankırı-Çorum-Amasya-Tokat istikametini takip ederek Erzincan ve Erzurum'a ulaşıyor ve oradan Aras Vadisi'ne

1 Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973), Ankara, 1975, ss. 145-168.

2 Osmanlı öncesi Ankarası için *bkz.* Wittek, Paul, *Ortazamanlarda Ankara*, çev. Nureddin Ardıçoğlu, *Çığır Mecmuası* 43-44 (1936) s. 60 vd. [Bu yazı, yazarın *Festschrift für Georg Jacob Siebenzigsten Geburstag* (Leipzig 1932), s. 329-354'de yayımlanan "Zur Geschichte Angora im Mittelalter" adlı makalesinin çevirisidir].

giriyordu.[3] 1539 yılında Venedik hizmetinde İran'a giden Michele Membré adlı bir elçi, Manisa'dan Afyon'a, oradan Türk ve Ermeni tüccârlarla birlikte Sivrihisâr üzerinden Ankara'ya gelmiştir. Ankara'dan yine bir tüccâr grubu ile yola çıkarak Çankırı'ya geçen Membré, burada Acemistan'dan gelen ve İstanbul'a gitmekte olan bir kervan ile karşılaştığını yazmaktadır.[4] Busbecq'in 1555'de Amasya'ya giderken izlediği yol da budur.[5].

b) Önem taşıyan bir başka yol da Anadolu'yu çaprazlama kat eden Haleb-Şam yolu idi. Bir ucu İstanbul, diğeri Bursa olan bu yol, Anadolu'yu Kütahya, Afyon, Akşehir, Konya, Adana istikametinde geçtikten sonra Şam'a ulaşıyordu.[6] Ankara bu yol ile Kayseri üzerinden bağlantılı idi. Polonyalı Simeon adlı bir seyyâh, 1616 yılında Haleb'den, Maraş-Kayseri yolu ile Ankara'ya gelmiş ve buradan İstanbul'a giderken Konya-Akşehir-Afyon-İzmit yolunu izlemişti.[7] Birçok Ankaralının Haleb'e gidip orada uzun müddet kalarak ticâret yaptıklarına bakılırsa, bu yolun çokça kullanıldığı anlaşılmaktadır.[8]

c) Bir üçüncü yol, Antalya-İskenderiye deniz yoludur. Prof. Halil İnalcık, Antalya gümrük mukâta'asına ait defterlerden, Arabistan'a büyük ölçüde Ankara sofunun ihraç edildiğini tespit etmiştir.[9] Ankara Kadı Sicilleri'nde de Mısır'a ticârete giden tüccârlara ait çeşitli kayıtlar vardır.[10]

---

3 Bkz. İnalcık, H., Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar, *Belleten* XXIV/93 (1960), s. 51.

4 Bkz. Membré, M., *Relazione di Persia 1542,* yay. Giorgio R. Cordona, Napoli 1969, s. 51. Bu Relazione hakkında geniş bilgi için bkz. Şakiroğlu, M., *Belleten* XXXVI/141 (1972) s. 107-115 (Tanıtma yazısı).

5 Busbecq, O. G., *Türk Mektupları,* çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1939, s. 65-70.

6 Bkz. İnalcık, H., Bursa, s. 46, Osmanlı ticaret yolları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İnalcık, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600,* London 1973, s. 121-139.

7 Andreasyan, Hrand D., *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi 1608-1619,* İstanbul 1964, s. 157-162.

8 Örneğin, Ank. Şer. Sic. VII/1412 (22 R.Evvel 1009/1 Ekim 1600 tarihli zabıt)'de iki Ankaralının mudârebe (Birinin sermaye, diğerinin emek ortaya koymak suretiyle kurdukları ortaklık) yolu ile Haleb'de iş yapmayı kararlaştırdıkları yazılıdır.

9 Bkz. İnalcık, H., *The Ottoman Empire,* s. 127 ve Bursa. s. 49.

10 Örneğin, Ank. Şer. Sic. III. No'lu defterdeki belgede: "Mahmîyye-i Ankarada Avancıklar Mahallesi'nden Abdurrahman b. Hâce Receb ve karındaşı meclis-i şer'de takrîr-i meram idüb bundan akdem babamız merkum Hâce Recep mahmiyye-i Mısır'da fevt olub..."; (Ank. Şer. Sic.) VI/54'de 23 Şevval 1007/19 Mayıs 1599

Bu ana yolların uğrağı olan Ankara, başta İstanbul olmak üzere Bursa, İzmir, Manisa, Kayseri, Konya, Karaman gibi incelediğimiz dönemin önemli ticâret merkezleri ile bağlantılı idi. Yakın çevresinin merkezini teşkil etmesi bakımından Ayaş, Çubuk ve diğer kasaba ve köylerin pazarı durumundaydı. Ankara, aşağıda zikredeceğimiz diğer şartların elverişliliği yanında, bu ana yollardan kolayca yararlanabilmesi dolayısıyla, Osmanlı transit ticâretinin önemli merkezlerinden biri olmuştur.

II. Ankara'nın Nüfusu ve Beslenme İmkânları

XVI. yüzyılın son yılları ile XVII. yüzyılın başlarında Ankara'nın nüfusunun 23 bin ile 25 bin arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu tahmini yaparken sicillerde bulduğumuz avârız-hânesi, cizye, ispençe kayıtlarına dayanıyoruz.[11] Şöyle ki, 1607 Nisanı'nda Ankara ahâlisi, şehrin birkaç defa eşkıyâ saldırısına uğradığını, bu sebeple nüfusunun üçte birinin dağıldığını, kalanların vergileri karşılayamaz duruma düştüklerini belirterek, avârız-hânelerin yeniden tespitini istemişlerdir. Bunun üzerine şehir ve köylerde avârız-hânelerin yeniden tespiti emredilmiştir.[12]

---

tarihli zabıt); "Mahrûse-i İzmir'den Ahmed b. Nasuh Halîfe mahfil-i kazada Mısır Kahire'den Süleyman mahzarında takrîr-i meram idüb, mezbûr Süleyman'da mahrûse-i mezbûrede sâkin iken üç bin akçam var idi. Hâlâ burada buldum..." ifadeleri yer almaktadır. Mısırlı Süleyman'a Ankaralı tüccârlardan bazıları kefil olmuşlardır. Bu da aralarındaki münasebeti göstermesi bakımından önemlidir.

11 Aslında daha sıhhatli nüfus tahminleri yapabilmemize imkân veren belgeler, tahrîr defterleridir. Bu kayıtlar, ülkenin vergi gelirlerini tespit etmek amacıyla düzenlendikleri için, bunlarda vergi mükellefi yetişkin erkek sayısını, kaçının evli, kaçının bekâr olduğunu, muafiyet almış olanların miktarını bulmak mümkündür. Hesaplamada kadın ve çocukların sayısını da düşünmek suretiyle, bir şehrin veya köyün tahminen ne kadar nüfusa sahip olduğu çıkarılabilir. Nitekim, Prof. Ömer L. Barkan bu yolla, bazı Osmanlı şehirlerinin çeşitli dönemlerdeki demografik durumlarını tespit etmiştir [Bkz. "Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" *Türkiyat Mecmuası* X (1953) s. 2; "Quelques observations sur l'organisation economique et sociale des villes Ottomanes", des XVIe et XVII [siécles "*Recueils de la Société Jean Bodin VII*" (1955) s. 292, 295; "Research, on the Ottoman fiscal surveys", *Studies in the Economic History of Middle East,* yay. M. A. Cook (London 1970), s. 168, 170]. Biz de Başbakanlık Arşivi'nde 117 numarada kayıtlı H. 929/M. 1522 tarihli Ankara Sancağı mufassal tahrîr defterinden, Ankara'nın o tarihte nüfusunu 13.203 olarak hesapladık. Ancak incelediğimiz dönem için bu tür defterlere sahip olmadığımızdan tahminlerimizi sicillerdeki kayıtlara dayandırıyoruz.

12 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1484 (26 Zi'l-hicce 1015/24 Nisan 1607 tarihli ferman sureti.

Ankara Kadısı'nın, mahalle ileri gelenlerine danışarak böyle bir tespite giriştiğini ve yeni avârız-hânelerini mahallelere taksim ettiğini görüyoruz.[13] İlgili sicilde, Celâlî fetretinden önce Ankara şehrinin 863 avârız-hânesi bulunduğu, bunun 263 hânesinin dağıldığı, 600 avârız-hânenin mahallelerin durumuna göre taksim edilip, bundan böyle avârız vergilerinin 600 hâne üzerinden toplanması için Merkez'e arzda bulunulacağı yazılıdır. Celâlî karışıklıkları yüzünden şehirden bazı kimselerin daha emin yerlere göçmüş olmaları arızî bir durumdur. Bu yüzden hesaplamamızda 863 hâneyi esas alacağız. Ancak burada bir soruyu cevaplandırmak gerekir. Acaba, bir avârız-hânenin tespitinde göz önünde bulundurulan husus neydi? Yani kaç hakiki hâne ve vergi mükellefi bir avârız-hânesi sayılıyordu? Çünkü Osmanlılarda avârız-hânelerin tespiti, beldeden beldeye değişmektedir. Bölgenin mâli gücüne, hususiyetlerine göre bazen 3, bazen 5, 10 veya 15 hakiki hâne bir avârız-hânesi sayılabiliyordu.[14]

Sicil kayıtlarından anlamaktayız ki Ankara'da 5 hakiki hâne, 1 avârız-hânesi addedilmiştir. Örneğin, H. 28 R.Evvel 1016/M. 23 Temmuz 1607 tarihli bir ferman suretine göre, o tarihte, Ankara'da vergi mükellefi Yahudiler 20 avârız-hânesi teşkil ediyorlardı.[15] H. 13 Muharrem 1008/5 Ağustos 1599 tarihli ispençe ile ilgili bir kayıttan ise Ankara'da vergi mükellefi 85 evli, 16 bekâr Yahudi bulunduğunu öğreniyoruz.[16] Demek ki, evli-bekâr 101 vergi mükellefi, 20 avârız-hânesi addedilmiştir. Aynı şekilde H. 1008/M. 1599-1600'da 36 cizye mükellefi gayrimüslimin bulunduğu Kurd Mahallesi 1607 yılında 7; 25 cizye yükümlüsünün bulunduğu Mihriyar-ı Ermeni Mahallesi 5 avârız-hânesine ayrılmış görülmektedirler.[17] Yani takriben 5 hâne, bir avârız-hânesi olarak hesaplanmış bulunmaktadır. Bu durumda, Ankara'da 863x5= 4315 hâne bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bunların % 10'unun bekâr olabileceğini düşünürsek 3884'ü evli, 431'i bekâr demektir. Nüfus tahmini yaparken, bu rakamlara bir de avârız vergisinden muaf olanları eklemek gerekir. Örneğin, Ankara'daki müslim, gayrimüslim hisâr sâkinleri kaleye yardımlarından dolayı; Hacı Bayram Zâviyesi'nin etrafındaki ahâlinin bir kısmı, zâviyeye hizmetlerinden dolayı avârız vergilerinden muaf tutulmuşlar-

13 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1486 (Evâil-i Safer 1016/Mayıs sonları 167 tarihli sicil).
14 Bkz. Barkan, Ö. L., Avârız maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 15.
15 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1500.
16 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/591.
17 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1486.

dır. Ayrıca, imâm, hatîb, müezzin vb. görevliler de her türlü mükellefiyetin dışındadır.[18] H. 929/1522 M. tarihli tahrîr defterindeki kayıtlarda muaflar 355 hâne olarak gösterilmiştir. Bu[19] da toplam hânelerin 1/6'sını teşkil etmektedir. Bu oranın bir an için 1600-1607 yılları arasında da değişmediğini kabul edersek, bu dönemdeki muafların 719 hâne olması gerekir. Bütün bu verilere göre şöyle bir hesap tablosu ortaya çıkmaktadır:

3884 x 5	=	19.420
		431
647 x 5	=	3.235
		72
		23.158

Bu rakama, Sancakbeyi ve kapı halkı, yeniçeriler, sipâhîler vb. görevliler dâhil değildir. Bunların da aileleri ile birlikte nüfusun % 10'unu işgal ettikleri kabul edilirse, şehir nüfusunun 25 bin civarında olduğu söylenebilir

Bu nüfus yoğunluğu, Ankara'nın merkezini teşkil ettiği idarî birim içindeki tarımsal üretim alanı ile uygunluk göstermektedir. İncelediğimiz dönemde Ankara, Anadolu eyâleti içinde, kendi adıyla anılan bir sancağın ve aynı zamanda bir kadılık bölgesinin merkezi idi. Sancak, Ankara, Ayaş, Yabanâbâd (Bugünkü Kızılcahamam,) Çubuk, Şorba, Bacı, Yörük, Murtazâbâd, Çukurcak kazâlarına ayrılmıştır.[20] Yörük kazâsı, Büyük ve Küçük Haymanalar ile Uluyörük, Aydınbeyli, Karakeçili diye adlandırılan ve Sancak'ın güneyini kaplayan Yörük bölgesini içine almaktadır. Bacı ve Çukurcak kazâları da büyük ölçüde Türkmenlerin yurdunu kapsamakta idiler. Bu sebeple adı geçen kazâlar, zaman zaman Ankara kazâsına bağlanarak bir nâhiye olarak yönetilmişlerdir.

Kazâ idaresi dışında sancağın tarım yapılan alanları ve çeşitli üretim kaynakları, timâr sistemi gereğince, hâs-zeâmet-timâr olarak asker ve idarecilere birtakım görevler ve mükellefiyetler karşılığı, Devlet tarafından tahsis edilmiştir. Genellikle Büyük ve Küçük Haymanalar sadrazâmlara

---

18 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, no: 117, s. 41, 45, 46.

19 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, no: 438, s. 339.

20 Bkz. Ank. Şer. Sic. 11/1391 (H. 998/1590 M. tarihli avârız defteri sureti).

hâs olarak verilmiş ve zaman zaman da Pâdişah hâsları içine alınmıştır.[21] Uluyörük yurdu, Anadolu Beylerbeyi'nin,[22] Aydınbeyli yurdu Rumeli Beylerbeyi'nin[23] hâslarıdır. Diğer köy ve mezraalar, sancakbeyi, timârlı sipâhî, kapıkulu askerleri ve kale mustahfızlarına tevcîh edilmişlerdir.

Hâs bölgelerinin aynî ve nakdî gelirlerinin toplanmasında başvurulan yol genellikle iltizâm usûlüdür.[24] Bu mukâta'alara ait bulabildiğimiz kayıtlar bize, Ankara'nın hububât üretimi hakkında fikir vermektedir. Örneğin, H. 1007/M. 1598-99 yılında Büyük Haymana'nın öşrü 2750 müd (2/3'ü buğday, 1/3'ü arpa olmak üzere);[25] Küçük Haymana'nınki ise 1250 müd (aynı şartlarla) hububâta iltizâma verilmiştir.[26] Yani hâs sahibi tarafından, her iki Haymana'dan 2666 müd buğday, 1334 müd arpa istenmektedir. H. 997/M. 1589 yılında ise, Büyük Haymana üç yıllığına 1.800.000 akçaya, Küçük Haymana 1.300.000 akçaya iltizâma verilmiştir.[27] Buğdayın müddünün 300, arpanın 240 akçaya satıldığı H. 1007/M. 1598-99 yılının mukâta'a gelirini, para olarak ifade edersek aşağı yukarı bu rakamlara uygunluk gösterir. Buna dayanarak, Haymanalar'ın üretiminin yukarıda belirtilen miktarlarda seyrettiği söylenebilir. Yalnız tarımsal üretim, Celâlî karışıklığı sırasında bir hayli düşmüştür.[28] Hâslardan alınan hububâtın hemen hepsinin Ankara'da satıldığını gösteren kayıtlar vardır.[29]

Şehrin nüfus yoğunluğu ile çevresinde üretilen tarımsal üründen şehre aktarılabilen pay arasında sıkı bir ilişki vardır.[30] Ankara'nın nüfusunun

---

21 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, no: 489, s. 14 (Bu defter, H. 977/1569 tarihli icmal defteridir).

22 Bkz. Aynı defter, s. 15.

23 Bkz. Aynı defter, s. 15.

24 Bu, bölgenin aynî vergilerinin toplanmasını, bir mültezime başlangıçta tayin edilen miktarı, kendi hâsılatı ne olursa olsun, mukâta'a müddeti sonunda ödemesi şartıyla devretmektir. Ancak, tecrübeler, bir yerin yıllık hâsılatının ne miktarda olacağını gösterdiğinden, genellikle mukataa miktarları ile, hâsılat arasında, bir olağanüstü durum çıkmadığı takdirde, büyük farklar olmazdı.

25 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/759 (14 Safer 1008/5 Eylül 1599 tarihli sicil).

26 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/688 (2 Safer 1008/24 Ağustos 1599).

27 Bkz. Ank. Şer. Sic. II/153 (Evâil-i Şevvâl 997/Ağustos ortaları 1589 tarihli sicil).

28 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/222: 4 R.Âhir 1015/29 Ağustos 1606 tarihinde Büyük Haymana 1600 müdde iltizâma verilmiştir.

29 Örneğin, Küçük Haymana buğdaylarından, Ankara ekmekçilerine bir defada 609 *müd* buğday tevzi' edilmiştir. Bkz. Şer. Sic. VI/815.

30 Tekeli, İ., Osmanlı İmparatorluğu'nda şehrin kurumsallaşmış dış ilişkilerinin yerleşme teorileri yardımı ile açıklanması üstüne, 1971 (Teksîr hâlinde makale), s. 2-4.

25.000 civarında bulunduğunu söylemiştik. Bir insanın yılda tahminen (en az) 300 kg. hububât tüketebileceği düşünülürse,[31] buna göre Ankara'nın yıllık tüketimi 7.500.000 kg. olacaktır. Acaba Ankara'nın çevresi bunu her yıl rahatlıkla karşılayabiliyor muydu? Yukarıda belirttiğimiz iki Haymana'nın H. 1007/M. 1598-99 yılındaki öşrü kg. hesabıyla 1.306.666 kg. buğday, 653.444 kg. arpa etmektedir.[32] Demek ki Ankara'nın ihtiyacının 1/4 kadarı, buralardan sağlanabiliyordu. Kanûnî devrinde 741 köy, 339 mezraa, 113 çiftlik, 21 yaylak, 466 Yörük cemâ'ati yurdundan müteşekkil Ankara Sancağı'nın, Haymanalar 325 Yörük yurdu ile 25 mezraalık kısmını içine alıyordu.[33] Bu durumda Haymanalar'ın, sancağın tarımsal üretim yapılabilen alanlarının 1/5 kadarı olduğu söylenebilir. O zaman, sadece sancağın tamamından öşr olarak alınan ürünün, ihtiyaca karşılık geldiği anlaşılacaktır. Bir de, köylünün satışa sunduğu ihtiyaç fazlasını düşünmek gerekir. Bütün bu anlattıklarımızdan sonra, Ankara'nın ve çevresindeki Çubuk, Ayaş kasabaları ile sofçulukla uğraşan üç köyün (Erkeksu, Miranos, İstanos) çevresinden beslenebildiğini ve pek olağanüstü durumlar dışında, yıllık üretim dalgalanmalarından etkilenmediklerini ileri sürebiliriz.

III. Şehir Üretimi

a) *Ankara'da faaliyet gösteren küçük el san'atkârları*: Büyük ölçüde tarım faaliyeti yapmak gereği duyulmayan Ankara'da hemen hemen her türlü eşya, âlet ve hizmet üretildiğini, pazar için üretim yapan gelişkin bir esnâf teşkilâtının var olduğunu görüyoruz. Sicillerden, Ankara'da faaliyet gösteren, aşağıdaki esnâf gruplarını tespit ettik:

Bezzazlar	Kuyumcular	Bennâlar	Attarlar
Bezirciler	Muytablar	Cerrah ve Tâbibler	Arpacılar
Bostancılar	Pabuççular	Dellâklar	Bakkallar
Çanakçılar (Desticiler)	Sabuncular	Dellâllar	Çerçiler
Debbâğlar	Sofçular	Katırcılar (Mekkârîler)	Eskiciler
Demirciler	Sof yucuları	Boyacılar	Kasablar

31 Bkz. Cillov, Haluk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 1970, s. 187.

32 Bu hesaplamada 1 müddü 490 kg. kabul ediyoruz. Bunu esas alırken, çeşitli uygulamalarda 1 dirhemin 3.072 gr, 1 vukıyye (Okka)nin 400 dirhem, 1 kilenin 20 vukıyye, 1 müddün 20 kileye tekabül ettiğine dayanıyoruz.

33 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, no: 438, s. 343-354, 414.

Ekmekçiler	Sof perdahtçıları (Cendereciler)	Berberler	Oduncular
Helvacılar	Saraclar	Neccârlar	Meyveciler
Kaftancılar	Yorgancılar	Kahveciler	Külâhçılar
Terziler	Kuru yemişçiler	Keçeciler	Nalbandlar
Kazancılar	Mumcular	Kalaycılar	Kürkçüler

Bu meslek grupları, kendi aralarından seçtikleri kethüdâ, yiğitbaşı denilen idarecilerin yönetiminde ve kuvvetli bir geleneğin etkisi, devletin sıkı kontrolü altında san'at ve ticârette bulunmakta idiler. Şehrin san'at ve ticâret kesiminde, her biri ayrı bir sokakta, mesleklerinin adıyla anılan çarşıda çalışıyorlar ve mamullerini yine kendileri pazarlıyorlardı. Yani dükkânları hem bir imalâthâne, hem de bir satış yeriydi. Üretimleri, şehir içi ve çevresinin ihtiyacı ile sınırlı idi. Bu yüzden *hisba* kurallarına tâbi idiler. Muhtesib denilen bir görevli tarafından, ürettikleri ve sattıkları malın niteliği, fiyatı devamlı kontrol edilirdi. Fiyatlar Kadı'nın nezâretinde, şehrin ve esnâfın ileri gelenleri ile birlikte tespit edilirdi. Sofçuların dışındaki esnâfın, ihtiyaçla sınırlı üretim yaptıklarını gösteren işaretlerden biri, bazı yasaklamalardır. Örneğin, H. 979/M. 1571 tarihli bir fermanda, "debbâğ taifesinin hâsıl olan gön ve sahtiyânları pazara getürüb ehl-i hirfete kifayet mikdarı vermeden hârice satıp, sıkıntı vermemeleri" emredilmektedir.[34] Bu emir, diğer ihtiyaç maddeleri için de geçerlidir. Şikâyetler üzerine sık sık bu tür fermanlar çıkarıldığını biliyoruz. İkincisi, sicillerden bulduğumuz bazı esnâfın mâli durumlarını gösteren kayıtlardır. Örneğin, H. 1001/M. 1593 tarihli bir sicil, ölen pabuççu İbrahim b. Yakub'un terekesine dairdir. Adı geçenin dükkânında 989 çift çizme, pabuç, paşmak ve mest tespit edilmiş ve malın tutarı 29.000 akça olarak gösterilmiştir.[35] H. 1007/M. 1599 yılında ortaklaşa helvacılık yapan İbrahim ve Mustafa adlı iki kişinin sermayeleri şöyledir:[36] 112.000 akça değerinde bir dükkân, 7.000 akçaya satın alınmış bir köle, 3.500 akçalık badem ve 3.500 akçalık diğer malzeme ve nakd. H. 1014/M. 1605 yılında ekmekçilik yapmaya başlayan Abdi ve Ali

---

34 Bkz. Galanti, Avram, *Ankara Tarihi* II, İstanbul 1950, s. 143'de 15 no'lu Mühimme Defteri'nden alınmış bir hüküm sureti.

35 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/800.

36 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/438.

adlı iki kardeş, 6.240 akçalık buğday, 2.160 akçalık arpa unu ve 450 akçalık odunla işe başlamışlardır.[37]

Tiftik ipliğinden dokunan soflar, sadece şehir ve çevresi ihtiyacı için değil, daha çok dış pazarlar için üretilmektedir. Bu bakımdan sofçuluğun Ankara iktisadîyatında özel bir yeri vardır. Aşağıda sof üretimi ve ticâreti hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

b) *Ankara'da sof üretimi*: Çeşitli tarihlerde Ankara'ya gelmiş olan yabancı seyyâhların hepsinin dikkatini, şehirdeki sof üretimi ve ticâreti çekmiştir. Örneğin, 1539'da Ankara'yı görmüş olan Michele Membré burasını "zambelloti yapılan yer" diye tanımlar.[38] Zambelloti dediği softur. 1555'de Ankara'dan geçen Busbecq, uzun tüylü tiftik keçilerini anlatır ve bunların tüylerinin iplik hâline getirilerek Ankara'da hususi surette dokunduğunu söyler, Özel âletler içinde boyanan sofların çok makbul tutulduğunu, özellikle yüksek mevkii sahibi kimseler tarafından, softan dikilmiş elbise giymenin kibarlık nişanesi sayıldığını ekler.[39] Busbecq'in yanındaki elçilik heyetinde bulunmuş ve gördükleri hakkında daha ayrıntılı bilgi vermiş olan Dernschwam'ın gözlemleri bu hususta çok aydınlatıcıdır. Dernschwam, Ankara'da pek çok dokumacının bulunduğunu, sof kumaşı yapıldığını söylemekle kalmaz. Yapılışını bizzat gördüğü için teknik bilgiler de verir. Anlattığına göre, köylerde ve şehir için özellikle kadınlar tarafından, tiftik eğirilerek iplik haline getirilmekte ve satılmaktadır.[40] Alınan iplikler yıkanıp dokunabilir hâle getirildikten sonra tezgâhlara gerilerek dokunmaktadır. Dokumadan sonra kumaşların yıkanması, boyanması ve cendereye çekilerek düzeltilip parlatılması işlemleri gelir.[41] Kullanılan aletleri pek ilkel bulmasına rağmen Dernschwam, sof imalâtının her safhasını dikkatlice gözlemiş ve dokunan kumaşların güzelliğini, her tarafta aranılır olduğunu da zikretmiştir. Dernschwam'dan 60 yıl sonra Ankara'yı görmüş olan Polonyalı Simeon, burası için "şehir halkı kâmilen sofçudur. İyi cins sof buradan çıkar ve dünyanın her tarafına buradan sevk edilir. Her memleketten gelip, Ankara'da oturan tüccârlar, sof, camlit, yağmurluk ve başka

37 Bkz. Ank. Şer. Sic. IIX/2441.

38 Bkz. Şakiroğlu, M., Relazione. *Belleten*, 36/141, s. 111.

39 Bkz. Busbecq, O. G., *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Yalçın, İstanbul 1939, s. 66-72.

40 Dernschwam, H., *Tagebuch einer Reise nach Constantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, yay. F. Babingen, München-Leipzig 1923. s. 186.

41 Dernschwam, H., s. 187.

kumaşlar toplarlar" demektedir.[42] 1640'larda Ankara'yı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin anlattıkları, yabancıların gözlemlerinden değişik değildir.[43] Sof, Ankara'yı öylesine karakterize etmiştir ki, Prof. Semavi Eyice'nin tanıttığı Ankara'nın XVIII. yüzyılda yapılmış olabileceği tahmin olunan resminde bile, Avrupalı ressam, panoramanın yanında, sof imâlâtını gösteren ayrı bir tablo vermiştir.[44]

Tiftik ipliğinin sof kumaşı hâline gelinceye kadar tâbi tutulduğu, Dernschwam'ın anlattığı işlemler, ayrı meslekler hâline gelmiştir. Sicillerden anladığımıza göre, Ankara'da sof üretimine dayalı 4 ayrı esnâf gurubu vardı; sof dokuyucuları, sof yucuları, sof boyacıları, sof perdahtçıları (cendereciler). Bunlardan sof boyacıları ve cendereciler, yalnız Ankara'da dokunan sofları değil, Tosya, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisâr, Kalecik gibi sof üretimi yapan yerlerin de soflarını muameleye tâbi tutmaktadırlar. Diğer bir deyişle, bu bölgede ham sofların işlenmesi, çeşitli renk ve desende kumaş hâline getirilmesi sadece Ankara'da olmaktadır.[45]

Sof dokuyucuları: Üretim dalının asıl bölümünü bunlar teşkil etmektedir. Sofçuların büyük kısmı, şehrin doğusun da Avancıklar semtinde yerleşmiş olmakla beraber, Ankaralıların çoğu bu işle uğraşmaktadır ki, çeşitli mahallelerde evlerinin bir bölümünde kurdukları tezgâhlarda çalışan birçok aile vardır. Örneğin, sicillerden çıkardığımız ev satışlarına ait zabıtlarda, İmâm Yusuf Mahallesi, Kâfir Köyü Mahallesi, Hatun Mahallesi, Öksüzce Mahallesi, Ahî Tura Mahallesi, Hacı Murad Mahallesi ve Kale'de evlerde 3-5 tezgâhlı kârhânelerin bulunduğunu görüyoruz.[46] Ayrıca, şehrin civarında İstanos (Bugünkü Zir), Erkeksu, Miranos gibi köyler de, tarım

---

42 Andreasyan, *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi*, s. 162.

43 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1314, c. II, s. 432-433.

44 Bkz. Eyice, S., Ankara'nın eski bir resmi, *Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları IV* (Ankara 1972), s. 61-124.

45 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/2352 (12 Şa'ban 1008/27 Şubat 600 tarihli ferman sureti). Bu belgede, eskiden beri Sivrihisar'da işlenen soflar, perdaht olmak için Ankara'ya getirilip, damga resminin yarısı burada alınırken, şimdi Sivrihisar'da bazı perdahtçıların peyda olduğu, bu yüzden damga iltizâmına zarar geldiği anlatılmaktadır. Yukarıda belirtilen diğer yerlerin damga vergisi de Ankara'da soflar cendereye çekildiği sırada alınıyordu (bkz. Damga mukatâ'ası kısmı).

46 Bkz. Ank. Şer. Sic. K/259, 1004; IV/115, 153, 918; VI/92, VI/133; IX/1215. Meselâ Behlûl Mahallesi'nden Toros adlı Ermeni'nin evi şöyle tanımlanıyor: "... iki oda, tâbhâne ve üç tezgâhlı bir kârhâne ve orta ev dimekle ma'ruf bir uzun ev ve iki hayat..."

yapmayıp sadece sof dokuyuculuğu ile uğraşmaktadırlar.[47] H. 15 C.Âhir 998/M. 21 Nisan 1590 tarihli, tezgâh resmi toplanması ile ilgili bir kayıtta, 621 tezgâhın vergisinin alındığı yazılıdır.[48] Bu rakam, şehirdeki bütün tezgâhları gösteriyor mu, bilemiyoruz. Ancak, herhalde çevresindeki köylerle birlikte Ankara'da 1.000 civarında sof tezgâhının işlediğini düşündürebilir.

Sof dokuyucuları, esnâf nizamı içinde şeyh, kethüdâ ve yiğitbaşılarının nezâretinde, her birinin ihtiyacına göre sof ipliği temin ederek muayyen boyutlarda kumaş dokuyup, bunları Bedesten'de sergileyerek veya dellâllar yolu ile satıyorlardı.[49] Ayrıca iplik verip de kumaş dokutmak isteyenlere de ücret karşılığında iş yapıyorlardı.[50]

Sof boyacıları, sof yucuları ve cenderecilerin çoğunlukla tüccâra çalıştıkları, tüccârların dokuyuculardan işlenmemiş halde aldıkları sofları, istedikleri renge boyattırıp, kullanılır duruma getirttikten sonra kervana yükleyip, çeşitli yerlere sevk ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, aralarındaki bir anlaşmazlık yüzünden 11 R.Evvel 1001/16 Aralık 1592 günü Mahkeme'ye gelen Budak veled Garîb adlı bir zimmî tüccâr, Bâli veled Şehrî'ye cendereye çekmek üzere 170 parça sof verdiğini söylemektedir.[51] H. 19 Şa'ban 1008/M. 2 Şubat 1600 tarihli bir zabıtta, Damga ve Cendere mukâta'ası mültezimi Yahudi Musa veled Mayir, sof yucularını ücretlerini yükselterek bezirgana ve dolayısıyla mukâta'aya zarar verdikleri için şikâyet etmektedir.[52] H. 8 Zilhicce 1008/M. 20 Haziran 1600 tarihli bir başka belgede "tüccâr taifesi"nin, perdahtçılar huzurunda, eskiden beri her sof birer akçaya perdahtlanırken, ücretleri ziyadeye çıkardıklarından dolayı yakındıklarını görüyoruz. Bu husus için, "üç akça hak kararıdır. Ziyâde olursa tüccâra

---

47 Bkz. Ank. Şer. Sic. II/1718 (26 Muharrem 996/27 Aralık 1587 tarihli ferman sureti): "İstanos, Miranos. Erkeksu nâm karyeler re'âyâsı Dergâh-ı Mualîâma âdem gönderüb, biz sofçular olub ziraat ve hıraset eylemeyüb, asla arpamız yoğıken, arpa. tevziine gelen kullar üzerimize arpa tevzi' idüb..."

48 Bkz. Ank. Şer. Sic, II/1355: "Budur ki, hâlâ dizgâh resmi içün, emr-i Pâdişahı ile gelen Süleyman Ağa, hâlâ bu âna gelince 621 dizgâhın resmîn aldım deyü ikrarı sofçular talebi ile kayd olundu."

49 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/486 ve 11/7.

50 Ank. Şer. Sic. IV/799'da Mehmed adlı birinin 29 çile iplik vererek 4 katlı bir sof dokuttuğu, ücretinin 200 akça olduğu yazılıdır.

51 Ank. Şer. Sic. III/956.

52 Ank. Şer. Sic. VII/475.

zulümdür, eksik olursa bunlara elvermez" şeklinde karar alınmıştır.[53] H. 19 Receb 1010/M. 13 Ocak 1602 tarihli sicilde, sof perdahtçılarından Melekşeh veled Mirad, sof yucularından Aslan veled Menteş'i bezirganın kendisine gönderdiği sofları, başkasına ilettiği için dava etmektedir.[54]

IV. Sof Ticâreti

Yoğun üretim sonucu elde edilen sof kumaşları, incelediğimiz dönemde büyük bir ticâretin konusuydu. Yerli ve yabancı tüccârlar tarafından toplanan soflar, ülke içinde başta İstanbul olmak üzere Haleb, Bursa gibi çeşitli şehirlerde, fakat büyük kısmıyla Venedik, Lehistan gibi Avrupa ülkelerinde satılmakta idi, Örneğin adlarını aşağıda sıraladığımız tüccârlar, hizalarında belirtilen miktarda sofu, Haleb ve Venedik'te satmak üzere, H. 21 Zilkade 1007/M. 15 Haziran 1599 ile H. 16 Safer 1008/M. 7 Eylül 1599 tarihleri arasında, Ankara'dan alıp götürmüşlerdi:[55]

Tüccâr	Yük	Tüccâr	Yük
Hekîmzâde Abraham	25	İshak veled Anton	10
Dilsizoğlu Salomo	6,5	İlya veled Kurd	3
Yakob veled Hayim	7,5	Kemal veled İsrail	1,5
Yahudi Aslan	1,5	Salomon veled Musa	1
Ebutente veled Musa	9	Bayram veled Yakub	1
Çalık Yasef	1	Salomon veled İsak	12,5
Durakçı Abraham	4,5	Yanko	5,5
Resul Çelebi b. Abdülgani	30	Abraham veled İshak	10,5
İsazâde Abdülgani Bey	23	Hâce Hüsam b. Bâli	9

TOPLAM: 162 yük

Mukâta'alar kısmında da göstereceğiz, bu 162 yük softan, zarar-ı kassâbiye vergisi emînleri 57.000 akça almışlardır. Bu vergi 100 akçada 1 akça olmak üzere toplandığına göre, toplam sof yüklerinin değeri 5.700.000 akça olmaktadır. Bu rakam bize, sof ticâretinin hacmi hakkında bir fikir verebilmektedir.

---

53 Ank. Şer. Sic. VII/1019.

54 Ank. Şer. Sic. VIII/2393.

55 Bu rakamlar, Kassâbiye vergisi toplanması ile ilgili, Ank. Şer. Sic. VI/244, 245, 246, 247, 248, 762, 763, 764, 780 no'lu belgelerden alınmıştır.

Yerli tüccârlardan özellikle gayrimüslimler ya kendileri bizzat Venedik'e giderek ticârette bulunuyorlar, veya ticâret ajanları vasıtasıyla soflarını dışarıda satmak imkânını elde ediyorlardı. Müslüman-Türk tüccârlar da bunlardan faydalanmakta idiler. Örneğin, H. 27 Zilhicce 1009/M. 29 Haziran 1601 tarihli bir mahkeme zabıtında, Bâli veled Maymuncu, Vasil veled Devlet'i dava etmektedir. İddiasına göre, Vasil, Venedik'e giderken kendisinden 60 parça sof almıştır. Sofların her parçasını dokuzar dükaya sattığı halde, yedişer buçuk hesabıyla para ödemiştir.[56] Bu hususta, Venedik'te Vasil'in muamelâtına tanık olan Sefer veled Mirad, Kaya Bali veled Sultanşeh adlı tâcirler, Vasil'in sofları birbirine karıştırıp sattığını söylüyorlar.[57] Yine 1 C.Evvel 1013/25 Eylül 1604 tarihli bir sicilden Ankaralı Artun veled Şirin adlı bir tâcirin Venedik'te ticâret için bulunurken öldüğünü öğreniyoruz.[58] Bütün bunlar, Ankaralıların, Venedikle devamlı ilişkide bulunduklarının delilleridir.

H. 24 Safer 1010/M. 24 Ağustos 1601 günü, a'yândan Hacı Osman Çelebi b. Hacı Ali Bâli, Yahudi Abraham veled Yakob'a toptan pazarlıkla 200 kıt'a sofu 1010 altına (121210 akça) sattığını ve dört yüz gün va'de verdiğini, va'desi sona erdiği halde borcunu vermediğini beyanla, kendisini dava etmektedir. Yahudi Abraham, Osman Çelebi'ye olan borcunu kabul etmekte, ancak ondan aldığı sofları "Memâlik-i Osmaniyye'de ve diğer yerlerde ve özellikle Venedik'te olan müvekkillerine gönderdiğini, para gelince ödeyeceğini" söylemektedir.[59] Aynı Yahudi, Hacı Hüseyin b. Hacı Seydi'nin 1.300 altınlık (155.000 akça) 240 kıt'a sofunu da aynı yolla Venedik'e göndermiştir.[60] Bunlara benzer bir başka kayıt da şudur: 13 C.Evvel 1010/M. 9 Kasım 1601 tarihinde mahkemeye gelen Yasef veled Keşiş, Sefer veled Mirad'ı dava etmektedir. İddiasına göre, Venedik'e giderken Sefer'e oradaki vekiline teslim etmesi için iki yük sof emanet vermiştir. Ancak, Sefer vekiline belirtilen sofları teslim etmediğinden parasını istemektedir. Sefer ise, Yasef'in iki yük sofu verirken, satıp parasını getirmesini istediğini, kendisinin de varıp Venedik'te sattığını, ancak dönerken yolda harami gemisinin saldırısına uğradıklarını ve bütün eşyası ile birlikte onun parasının da alın-

---

56 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIH/1003,
57 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1005.
58 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/552.
59 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1442.
60 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1458 (28 Safer 1010/28 Ağustos 1601 tarihli zabıt).

dığını, bu yüzden parayı teslim edemediğini söylemektedir.[61] Bu örnekler de, vekâlet yolu ile yapılan ticâretin birkaç delili olmaktadır.

Ankaralıların, yanlarındaki sof yükleri ile birlikte ülke dışına yaptıkları ticâret seferlerine karşılık birçok yabancı tüccâr da Ankara'ya geliyor ve uzun müddet kalarak, büyük meblâğlar ödemek suretiyle satın aldıkları sofları kendi ülkelerine götürüyorlardı.[62] Sicillerdeki kayıtlardan, gelen yabancı tüccârların çoğunu, Venediklilerin, Lehlilerin ve 1604'den sonra da İngilizlerin teşkil ettiğini anlıyoruz.

Venedikliler: Diğer Avrupa devletlerine nazaran çok önceden Osmanlı ülkesinde ticâret yapma imtiyazını elde ettiklerinden,[63] hemen her yerde yoğun ticârette bulunuyorlardı, incelediğimiz dönemin Ankarası'nda da Venedik tüccârlarının faaliyetlerine rastlıyoruz. Meselâ, H. 998/M. 1590 tarihli bir fermandan Ankara'ya ticârete gelen Venedikli tüccârların, ahidnâmelerine aykırı olarak, satın aldıkları soflardan dellâliye resmi alınmasından şikâyetçi olduklarını, bunun önlenmesi için Ankara sancakbeyine ve kadısına emir verildiğini öğreniyoruz.[64] H. 1001/M. 1593 tarihli kayıt, Ankaralı Salomon ile Venedikli Agustun arasında 40 bin akçalık alacak davasına aittir.[65] H. Evâsıt-ı R.Âhir 1008/M. Kasım başları 1599 tarihli bir başka fermanda, Ankara'ya ticârete gelen iki Venedikli tüccârın güvenliklerinin sağlanması istenmektedir.[66] Ahidnâme gereğince Devlet, müste'minlerin güvenliğini sağlamakla görevli olduğundan dolayı, bu tür tedbirlere

---

61 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1801.

62 Osmanlı uyruklu olmayan bir gayrimüslimin, Osmanlı ülkesinde ikamet edebilmesi, ticaret yapabilmesi için Osmanlı Sultanı'nın izni, âmân vermesi gereklidir. Sultanın âmân verdiği gayrimüslime müste'min denir. Böylece can ve mal güvenliği Devlet'in garantisine alınmış olur. Böyle bir talepte bulunan yabancı devlet hükümdarına Osmanlı Sultanı ahidnâme denilen ve imtiyazlar bahşeden bir belge verir. Ancak bundan sonra, o devletin tüccârları faaliyette bulunabilirler. Ahidnâme ve imtiyaz şartları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *İmtiyazat maddesi*, *EI*², s. 1181 (Halil İnalcık tarafından yazılmıştır).

63 Venediklilerin, Anadolu'da Osmanlılardan önce sahip oldukları imtiyazları, onlardan da almaları I. Bâyezîd devrine rastlar. Ancak 1540'a kadar zaman zaman aradaki harpler yüzünden kesintiye uğrayan ticarî münasebetler bu tarihten sonra daha da genişletilmiş ve sonraları her Osmanlı Padişahı tarafından verilen ahidnâmelerle, bu haklarını devam ettirmişlerdir. Bkz. İnalcık, H., *İmtiyazat maddesi*. *EI*², s. 1182-1184.

64 Bkz. Ank. Şer. Sic. II/1692.

65 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/134.

66 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1338.

sık sık başvurulmaktadır. Örneğin, Ankara'da Kurd Mahallesi'nde Kirkor veled Abraham'ın evinde kira ile oturmakta olan Andon veled Leonardo adlı Venediklinin yanında Dergâh-ı âli yeniçerilerinden Mehmed Beşe bin Abdullah, "yasakçı" olarak bulunmaktadır.[67]

Böyle bir garanti altında Osmanlı ülkesinde ikamet eden Venediklilerin uzun müddet kalarak faaliyet gösterdiklerinin bir örneği de şu kayıttır: H. 7 Şa'ban 1010/M. 2 Şubat tarihinde Kale sâkinlerinden Aslı bint Abraham adlı bir kadın, evini iki Venedikli'ye yılda 20 şer altından üç yıllığına kiraya vermektedir.[68]

Lehliler: İncelediğimiz dönemde Ankara'ya ticâret için gelen tüccârlar arasında, Lehliler önemli bir yer tutmaktadır. Hattâ, aşağıda zikredeceğimiz belgelerden anlaşıldığına göre, en fazla faaliyette bulunanlar bunlardır. Uzun müddet şehirde kalıp, alışveriş yapmanın yanında, özellikle askerî sınıftan olan ve para sahibi bulunan kimselerle sıkı münasebetleri görülmektedir. Örneğin Yorgi veled Poşko adlı bir Lehli, mütekaid Bolu Sancağı Beyi Mustafa Bey b. Abdurrahman ile ilişkilerini şöyle anlatmaktadır: "... sof almak içün bana 4.000 sikke-i hasene (480.000 akça) virüb, meblâğ-ı merkuma on iki yük sof ki, yirmi dört tahta olur, yüke bağlayub kendüye teslim eyledim".[69] Aynı tüccâr Ankaralı Hacı Ahmed b. Mürüvvet'e üç yük (300.000) akça borçludur. Kendisine 5 Ankaralı gayrimüslim ve müslim tüccâr kefîl olmuşlardır.[70] Yine Lehli tüccâra ait aşağıda zikredeceğimiz kayıtlar, yabancı tüccârların ticâretinin hacmini göstermesi bakımından önemlidir.

Leh tüccârı Yorgi veled Poşko, 1 Muharrem 1010/2 Temmuz 1601 günü mahkemede, alışveriş yaptığı tüccârların vekilleri huzurunda, kendilerinden "Lehistan'dan gelen kervan"ın Ankara'ya varışında ödemek üzere sof aldığını, ancak "kervan ile akçasının gelmediğini", bu yüzden emanete alınan mallarının alacaklılara dağıtılması gerektiğini söylemektedir.[71] Bundan sonraki kayıtlardan, Yorgi'nin 29 Türk-Müslüman, 10 Kalecikli Ermeni, 39 Ankaralı Ermeni, 4 Yahudi tüccâra borçlu olduğu anlaşılmaktadır.[72] Yorgi'nin

---

67 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/541.
68 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/2290.
69 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1935, 1941.
70 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1942, 1943.
71 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1040.
72 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1040, 1195, 1196, 1197, 1198.

ödemesi gereken toplam borcu 64.000 kuruştur (Bir Kuruş o tarihte 70 akça idi. Bu hesapla 4.480.000 akça). Ankara Kadısı tarafından mühürlettirilen bârhânesindeki soflar ve 5 atı, 44.000 kuruşa (3.080.000 akça) alacaklılara satılmış ve geriye kalan 20.000 kuruş (1.400.000 akça) için 5 yıl va'de verilerek, her senede 4 bin kuruş ödemesi kararlaştırılmıştır.[73]

Yorgi'den geri alınan sofların derhal başka tüccârlar tarafından alındığını ve başka yerlere götürüldüğünü düşünmek mümkündür. Örneğin, 14 Safer 1010/M. 14 Ağustos 1601 tarihli bir kayıttan, Yorgi'nin alacaklılarından Hacı Ahmed b. Hacı Murad'ın kendisine ve vekilliğini yaptığı 2 kişiye ait 2.670 kuruş (186.900 akça) değerinde sofu Hıdır Bâli veled Keşiş'e sattığını öğreniyoruz. Lehlilerin[74] Ankara'da yoğun ticâret yaptıklarını gösteren bir değişik belge de şudur: 10 Receb 1010/5 Ocak 1602 tarihinde mahkemeye yaralı olarak gelerek, durumunun araştırılmasını isteyen bir katırcı "... şehirde oturan Lehlilerin yükünü götürmeğe söz vermiştim. Yükleri ağır olduğu için, götürmekten vazgeçtiğimde, zikr olunan Lehliler, Dergâh-ı âli yeniçerilerinden Mahmud Beşe b. Pîr Veli'yi, katırları güc île al, diye ardımdan göndermişler. O da gelip almak istedi ve ben inad edince bıçak ile yaraladı" şeklinde ifade vermiştir.[75] Lehlilerin de, Venedikliler gibi, güvenliklerini sağlamak üzere, yanlarına yasakçı unvânı ile gönderilen yeniçerilerden yararlandıkları yine bu ifadeden anlaşılmaktadır.

İngilizler: Osmanlı ülkesine ticâret yapmak üzere gelmeleri, 1580'lerden sonradır.[76] Ankara'da ticâret alanında görülmeleri, H. 1013/M. 1604 yılında başlar, incelediğimiz dönemde, Ankara'da büyük faaliyet gösteren İngiliz tüccârlarına rastlanmamıştır. Ancak aşağıda belirteceğimiz iki belge, İngilizlerin de Ankara sofları ile ilgilendiklerini göstermektedir. H. Evâsıt-ı Zilkade 013/M. Mart sonları 1605 tarihli Ankara Kadısı'na ve sancakbeyine gönderilmiş bir fermanda, "İngiltere elçisinin arzda bulunarak, iki adamını bir mikdar akça ile sof işletmek için Ankara'ya göndereceğini bildirdiği ve vardıklarında kendilerine ahidnâmeye aykırı muamelede bulunulmamasını rica ettiği" kayıtlıdır.[77] Aynı tarihli bir başka ferman ise,

---

73 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1199.

74 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1374.

75 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/2131.

76 Bu hususta bkz. Kurat, Akdes Nimet, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türk-İngiliz Münasebetleri,* Ankara *1957,* Ayrıca, *İmtiyazat, EI²*.

77 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/3011.

ticârete gelen İngilizlerden, sof ve şâir metaları satın alıp gümrüklerini ödedikten sonra, kassab akçası ve şâir vergi alınmaması hakkındadır.[78]

Ayrıca, Yeniçeri Ağası mektubu ile Ankara'ya gelen İngiliz tüccârlarının yanına, Mahmud adlı bir yeniçeri yasakçı olarak tayin edilmiştir.[79]

V. Mukâta'alar

Şimdiye kadar anlattıklarımız, yerli ve yabancı tüccârlara ait münferit kayıtlardı. Bir de elimizde, Ankara sof ticâretinin yıllık kapasitesini belirtebilecek iki mukâta'aya[80] ait belgeler vardır. Bu mukâta'alar, Zarar-ı kassâbiye ile Damga ve Cendere mukâta'alarıdır.

Zarar-ı Kassâbiye mukâta'ası: Zarar-ı kassâbiye vergisi, yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak üzere,[81] ipek, sof, sahtiyân gibi büyük ölçüde ticâreti yapılan maddelerden % 1 oranında alınan bir vergidir.[82] Tabiatıyla, bu vergi Ankara'da sadece softan alınmaktadır. Burada bilinmesi gereken bir husus da, adı geçen verginin sadece Osmanlı tüccârlarından alındığı ve yabancı tüccârların muaf olduklarıdır.[83]

---

78 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/3012.

79 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/3013.

80 Mukâta'a hakkında bilgi için bkz. Sahillioğlu, H., Bir mültezim zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darbhâne mukataaları. *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* XXIII/1-2 (1962-63) s. 145-153. Mukâta'a, hazîneye gelir temin eden bir müessesedir. Vergi gelirlerinin toplanma işi, artırma yolu ile satılarak bir mültezime devredilmektedir. Tahvil denilen genellikle üç yıl müddetle bu görevi üzerine alan mültezim, üç yıl içinde muayyen bir meblağı ödemeyi kabul eder. Bu meblağın bir kısmını peşin, kalanını da vergi toplandıkça, muayyen taksitler hâlinde hazîneye teslim eder.

81 Bu hususta bkz. Uzunçarşılı, İ. H., *Kapıkulu Ocakları I*, Ankara 1943, s. 254-255. Devlet zamanla değişen yiyecek fiyatları karşısında yeniçerilerin sıkıntıya düşmesini önlemek için, birtakım tedbirler alıyordu. Daha Fatih Sultan Mehmed zamanında, yeniçeriler için ayrı bir mezbaha açtırılmış, fiyat fazlalıkları için, 24 bin altın vakfedilmişti. Zamanla bu para harcandığından Kanunî devrinde hükümet tarafından ödenmeye başlandı ve bunun için yeni gelir kaynağı tesis olundu. Başlangıçta sadece İstanbul iskelelerine gelen hayvanlardan *zarar-ı lahm rüsûmu* diye bir vergi alınıyordu. XVI. yüzyılın sonlarında bu vergi genelleştirildi ve diğer ticaret maddelerinden de alınmaya başlandı.

82 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/2271. Ramazan 1008/Nisan 1600 tarihli ferman suretinde, "mizân-ı harîr ile damga olunan metâlardan ve sof ve muhayyer ve sahtiyândan ve ümenâ ve *ummâl* oturduğu yerlerde kassâbiye eminleri dahî maan oturup, yüzde bir akçe vergi" almaları emrediliyordu.

83 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/913, VII/2473.

"Kassâb akçası" Ankara ve çevresinde (Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisâr, Kalecik ve Koçhisâr) 1599 yılında ihdas edilmiştir. İlk defa 21 Zi'l-kade 1007/15 Haziran 1599 tarihinde "Dergâh-ı âli yeniçerilerinden zarar-ı kassâbiye cem'ine me'rmûr Mustafa Bey b. Hasan, Ali Beşe b. Abdullah ile birlikte resim toplamaya başlamıştır.[84] Mukâta'a, emânet yolu ile 1 Safer 1008/23 Ağustos 1599 tarihine kadar bunlar tarafından tasarruf edilmiş ve o tarihte iltizâma verilmiştir.[85]

Bu süre içinde emînler, toplam olarak 162 yük softan vergi almışlar (bkz. s. 156) ve hâsılat 57.000 akça olmuştur.[86] Yani 5 milyon akçanın üstünde değeri olan sof yükleri Ankara'dan ihrâc edilmiştir.[87]

Mukâta'a, H. 1 Safer 1008/23 Ağustos 1599 tarihinden itibaren üç yıl müddetle iltizâma verilmiştir. İlgili belgede, İstanbul'da Balat sâkinlerinden Yahudi Aslan'ın Ankara, Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisâr ve Kalecik ile çevrelerinde işlenip satılan soflardan alınan zarar-ı kassâbiye vergisini, yılda 400.000 akçadan, 3 yıllığına iltizâma aldığı anlatılmaktadır.[88] Yahudi Aslan, Yasef veled Avraham'ı tahvil sonuna kadar kâr ve zararı müştereken karşılamak üzere mukâta'aya ortak etmiştir.[89] Aslan'ın İstanbul'da kaldığı ve mukâta'ayı Yasef'in yönettiği anlaşılmaktadır. Yasef'in H. 1008 Ağustosu'ndan, 1009 Ağustosu'na kadar, mukâta'a müddetinin ilk yılında. Çankırı, Sivrihisâr, Tosya, Kalecik, ve Koçhisâr kasabalarında vergi toplama hakkını, 100.000 akçaya Yahudi Bayram'a bıraktığını görüyoruz.[90] Buradan anlıyoruz ki, yukarıda adları geçen şehir ve kasabalardan müteşekkil sof üretim bölgesinin toplam ürününün 3/4'ü sadece Ankara ve çevresinden elde edilmektedir.

10 Şevvâl 1010/M. 3 Nisan 1602 tarihli belgeye göre, mültezim Aslan'ın vekili ve ortağı Salomon, ilk on sekiz aylık dönemde Ankara ve civarında satılan soflardan 593.000 akçalık vergi almıştır.[91] Bu, mukâta'a

---

84 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/244.

85 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1495.

86 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/831.

87 Bir yük sofun 30 ile 35 bin akçe arasında satıldığı anlaşılmaktadır. H. 998/M. 1590 tarihinde de 12 yük sof 444 bin, 16 yük sof ise, 477 bin akçaya satılmıştır (bkz. Ank. Şer. Sic.l 1/1352).

88 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1495.

89 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/830.

90 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/97.

91 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/2651.

ihaleye çıkarıldığı sırada tayin edilen miktar ile uygunluk gösterir. Nitekim bundan sonraki tahvillerde de yılda 400.000 akçanın altına, mukâta'anın düşmediğini, hattâ bir miktar artırıldığını görüyoruz.

Mukâta'a, 21 Safer 1011/10 Ağustos 1602 tarihinden itibaren, iki tahvil müddetine, yani altı yıllığına, 2.500.000 akçaya Kassablar kethüdâsı Mehmed'e iltizâma verilmiş görünmektedir.[92] Ancak, Mehmed Kethüdâ, belgede belirtilmeyen suçlardan dolayı idam edildiğinden, tahvil müddeti sona ermeden mukâta'anın tekrar iltizâma verilmesi gerekmiştir. H. 1 Zi'lkade 1013/21 Mart 1604 tarihinden başlamak üzere, Ayaşlı Derviş Çavuş, aynı şartlarla ve aynı meblâğa mukâta'aya talip olmuştur.[93] Fakat, belgeler bilgi vermediğinden tespit edemediğimiz bir sebepten dolayı, Derviş Çavuş yerine mukâta'a, yine aynı tarihten başlamak üzere, Damga ve Cendere mültezimleri tarafından iltizâma alınmış ve her iki mukâta'a kâr ve zararı beraber karşılanmak üzere birleştirilmiştir.[94]

Damga ve Cendere mukâta'ası: Damga resmi ticârete konu olan mamul maddelerden alınan bir vergidir. Damga resmi, Ankara'da hemen hemen sadece sof satışlarından devletin aldığı bir vergi olarak görülmektedir. Nitekim mukâta'anın adı da belgelerde damga ve cendere mukâta'ası diye geçmekte ve öyle iltizâma verilmektedir. Verginin toplanışı da, soflar, cendereye çekildikten sonra, damgalanmak suretiyle yapılırdı. Bu yüzden, cenderecileri anlatırken de belirttiğimiz gibi, damga emînleri, cenderecilerin, fazla ücret almak, bozuk iş yapmak suretiyle tüccârı rahatsız edici davranışlarda bulunmamaları için dikkatli davranıyorlardı.

Damga ve cendere mukâta'ası, Ankara'da pâdişah hâslarına dahîldir ve Kalecik, Tosya, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisâr ile birlikte iltizâma verilmektedir.[95] Bu sebeple aşağıda göstereceğimiz rakamlar sadece Ankara'ya ait olmayacaktır. Yalnız, zarar-ı kassâbiye mukâta'asına kıyas edilirse, damga vergisi hâsılatının 3/4'ü de Ankara ve çevresinde işlenen soflardan alınıyordu denebilir.

İncelediğimiz dönemde, Damga ve cendere mukâta'ası, 17 C.Evvel 1009/M. 24 Kasım 1600 tarihinden 23 Şa'ban 1009/M. 27 Şubat 1601 tarihine kadar emaneten idare edilmiştir. Doksan altı günlük bu süre içinde,

92 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/3024.
93 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/3025.
94 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1424.
95 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/2352, 2354.

emîn Mahmud Çavuş b. Himmet tarafından 114.575 akçalık vergi tahsil edilmiştir.[96] Bundan sonra, 17 C.Evvel 1009/ M. 24 Kasım 1600 tarihinden geçerli olmak üzere mukâta'a, altı yıllık iki tahvil müddetine 7.285.710 akçaya, Dergâh-ı âli sipâhîlerinden Derviş Bey. b. Nuh ile Hâve Ahmed'e müştereken verilmiştir.[97] Adı geçenler tahvil müddetinin sonuna kadar tasarrufta bulunduktan sonra, 17 C.Evvel 1015/M. 20 Eylül 1606 günü "damga"yı Mahkeme'ye teslim etmişlerdir.[98]

Bu tarihten sonra da, yedi ay kadar mukâta'a, Dergâh-ı âli sipâhîlerinden Ali Bey tarafından idare edilmiştir.[99]

H. 11 R.Âhir 1016/M. 6 Ağustos 1607 tarihli bir berâttan anlaşıldığına göre, iki Ankaralı, bir İstanbullu üç Yahudi, mukâta'ayı, zarar-ı kassâbiye mukâta'ası da kendilerine verilmek şartıyla, altı yıl için 8.535.710 (1.250.000 akçası kassâbiye mukâta'ası) akçaya iltizâma almışlardır.[100]

Her iki mukâta'anın bize gösterdiği şudur: Ankara, sof üretimi yapılan bir bölgenin merkezini teşkil etmektedir ve bölgedeki üretimin büyük kısmını sağlamaktadır. Yılda 400.000 akçalık verginin, 300 binini karşılayan Ankara'nın sof ticâret hacmi, bu verginin % 1 oranında alındığı düşünülürse, kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Yabancı tüccârların faaliyetlerine ait verdiğimiz örneklerle birlikte, durum daha da aydınlık kazanmakta ve XVII. yüzyılın başlarında Ankara'nın çok yoğun bir ticârete sahne olduğu anlaşılmaktadır.

---

96 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/167.
97 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1307, X/1424.
98 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/359.
99 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/568.
100 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1424.

TARTIŞMA

Konuşmacı: Özer Ergenç
Tartışmacılar (Soyadı sırasına göre):
Ömer L. Barkan - Mehmet Genç - Orhan Morgil - Gündüz Ökçün

M. Genç: *Bir cizye mükellefi ile aile birimi arasında nasıl bir ilişki kurulabileceğini araştırdınız mı?*

Ö. Ergenç: Bildiğimiz gibi cizye alınırken, çocuk, yaşlı, sakatların dışında evli veya bekâr gayrimüslimler esas alınır ve vergi vermekle yükümlenir. İspençe vergisi de az çok bu hususiyetleri istiyor. Tabiî, belli sayıda cizye yükümlüsünün kaçının evli, kaçının bekâr olduğunu kesin tespit etmek mümkün değil.

M. Genç: *İki sorum daha var. Birincisi, 1589'da Haymana öşürleri nakdî bir meblâğla iltizâma veriliyor; on yıl sonraki bir iltizâmda ise aynî olarak talep ediliyor. Acaba neden bu nakdî iltizâmdan aynî iltizâma dönüşmektedir?*

Ö. Ergenç: Bilindiği gibi "Haymana" sadrazâmların haslarındandır ve öşür alınması onların voyvodaları tarafından yönetiliyor. 1599'daki iltizâmda aynî olarak talep yapıldığında bu voyvodalar vasıtasıyla bir başkasına, bir Yahudiye iltizâma veriliyor. Yani onlardan toplamaları isteniyor. Daha önce 1589'daki nakdî iltizâmda ise, doğrudan doğruya pâdişahın haslarına alındığı zaman iltizâma verilmiş.

M. Genç: *Son sorum. Sof imalâtı, hammaddeden nihaî mamule kadar birçok safhalardan geçiyor. Bunu Batı'daki yünlü sanayiine benzetmek mümkün zannederim. Batı'daki sanayi gelişmesine ait çalışmalarda, genellikle ortaklaşa bir temayül olarak şunu müşahede edebiliyoruz: Kapitalist inkişâf, bu çok safhalardan geçen yünlü dokuma sanayi ile başlamıştır. Acaba bizdeki sof imalâtında da, bu şekilde, belirli bir safhada birtakım teknik zaruretlerden dolayı, "marchand fabricant" dedikleri böyle kapitalist tüccârların manüfaktür tipi teşebbüslere geçmelerine ait müşahedeleriniz var mı? Bu tür mücadeleler görülmekte midir? Esnâf, genellikle, tüccârın manüfaktür kur-*

masına karşı koyabilir, yahut tüccârlar kendi aralarında mücadele edebilir, gruplaşabilirler. Bu tür şeylere rastladınız mı?

Ö. Ergenç: Bu sorunuzun cevaplandırılabilmesi için çok daha geniş bir süreyi incelemem lâzımdı. Aslında incelenen zaman süresi dar, sınırlıdır; onun için tam olarak cevaplamam mümkün değildir. Ancak şunu söyleyebilirim: Tüccârların, köylüye, şehirliye, dokuyuculara özel olarak sof dokutup ya da boyatıp; yani bizzat kendileri meşgul olarak kumaş yaptırdıkları hakkında bilgimiz vardır.

M. Genç: *Yani bir çeşit "putting-out" sistemi var. Tüccâr hammaddeyi verip, bir ücret ödeyerek mamul madde dokutuyor, öyle mi?*

Ö. Ergenç: Evet.

M. Genç: *Ücretler hakkında da biraz bilgi verebilir misiniz?*

Ö. Ergenç: Zaman sınırlılığından ücretler hakkında da kesin bir tespit yapabilmiş değilim. Sof boyacı ve cenderecileri ile ilgili kayıtlarda bir parça sofun, parça denilen şeyin boyutları nedir, onu da tesbit edemedim. Bir akçeye temizlendiği, 4-5 akçeye cendereye çekildiği belirtiliyor. Fakat bunlar çok az olduğundan tek başına çok fazla şey ifade etmiyor.

O. Morgil: *Sormak istediğim şu: Sof üretimi "guild" sistemine göre mi yapılıyor, yani fiatların, miktarın, mesleğe girişin tamamen kontrol edildiği bir sistemde mi, yoksa tamamen serbest rekabete dayanan kapitalist bir sisteme göre mi? Bu hususta bilgi vermenizi rica edeceğim.*

Ö. Ergenç: Sof dokuyucuları şeyhleri, kethüdâları ile bir esnâf teşkilâtı hâlinde görülüyorlar. Ankara'da ilginç bir taraf, sof dokuyucularının, boyacıların veya diğer ameliyeleri yapanların herhangi bir usûlsüzlüğüne damga emînleri karışıyor. Herhangi bir usûlsüzlük olmuşsa (meselâ fazla ücret almışsa) bunların tecziyesi, damga mülteziminin kadıya şikâyeti yolu ile oluyor.

G. Ökçün: *Ben şu gözlemde bulunmak istiyorum. Genellikle klâsik Osmanlı yapısında, şehir ile köy arasında, yani hammadde ve gıda maddeleri sektörü ile zanaat sektörü arasında bir bütünleşme, birbirini tamamlama söz konusu. Bu iç dinamik kurulmuş durumda. Daha sonraki aşamalarda, özellikle hammadde ve yiyecek maddelerinin yurt dışına ihracında bu bütünleşmenin bozulduğunu söylemek mümkün mü? Şehir ve köy ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı niteliği sizin tebliğinizden çıkıyor, doğru mu?*

İkinci nokta evlerde ve köylerdeki üretim biçimi ile ilgili. Genellikle Avrupa iktisadî tarihinden görülen şey, loncanın sıkı kurallarından kurtulmak için, tüccâr, hammaddeyi bu kontrolün dışında kalan ev ve köy üretim birimlerine göndermek suretiyle putting-out sistemine geçer ve kapitalist aşamanın ilk unsurlardan bir tanesi budur. Siz acaba Ankara'da köylerde veya evlerde yapılan bu üretimin kontrolü hakkında herhangi bir şey buldunuz mu?

Üçüncü husus, çalışmanızda Ankara'da 621 tezgâh olduğunu yazıyorsunuz. Bu tezgâhların konsantrasyonu üzerinde bir şey bulabildiniz mi? Bazı yerlerde birkaç evde 3-4 tezgâh olduğunu belirtiyorsunuz, yani bir manüfaktür aşamasına rastladınız mı?

Ö. Ergenç: Başta belirttiğim gibi, şehir çevreden rahatça beslenmektedir. Ankara'nın özel bir durumu var; çevrede tiftik keçisi yetiştirildiğinden bu geniş bir ticâret konusu oluyor. Benim araştırma saham çok dar olduğu için, mevcut olan bu bütünleşmenin ne zaman, niçin bozulduğunu inceleyemedim. Tesadüfen baktığım XIX. yüzyıla ait bir kadı sicili defterinde artık Ankara'da sof üretiminden bahsedilmemektedir. Bu hale nasıl gelindiği çok daha geniş bir inceleme konusudur.

G. Ökçün: *Sayın başkan uygun görürse, burada rahmetli Mustafa Akdağ'ın bir doktora seminerinde anlattığı bir olayı aktarmak istiyorum. 1690 yıllarında iki Hollandalı ve bir İngiliz tüccâr Ankara'dadır. Tezgâhların dokuduğundan daha çok sof istiyorlar. Bunun üzerine durumu iyi olan tezgâh sahipleri tezgâhlarını talebe göre yeniliyorlar, yani bir teknolojik gelişme söz konusu. Fakat diğer esnâf bunu hoş karşılamıyor ve hükümete şikâyet ediyorlar. Hükümet emri ile, genişletilmiş olan yeni tezgâhlar kırdırılıyor. İstanbul hükümetinin emri üzerine tüccârlar bu kez iplik almaya başlıyorlar. Bu durumda dokumacıların durumu sarsıldığından iplik memnuat listesine konuyor. Bu kez de tüccârlar yün almaya başlıyorlar. Bu durumda Ankaralı hanımların evde yün eğirme şansı kalmadığından işlerinden oluyorlar. Ve bu buhran bir sancak beyinin Maraş'a gitmesi sırasında bir isyana dönüşüyor. Orada bir zaman hesaplaması hatası olduğundan, sancak beyi dönerek isyanı bastırıyor ve mahkeme yapılarak 107 kişinin idamına karar veriliyor. Bu büyük bir bunalım olduğundan İstanbul'dan iki kazasker ve bir paşa gönderiliyor ve Ankaralı hanımların da yargılandığı bir mahkeme yapılıyor. Mahallinde soruşturma yapılırken fazla gürültü yaptıkları için kazaskerin o tarihte "Ankara hatunlarına" diye bir bildirisi var. Bu da gösteriyor ki, dışa-*

rıdan gelen talebin tamamen iyi bir şekilde karşılanmaması ve hammaddelerin emilmesi suretiyle sof sanayiinin sarsılmasında dış talebin önemli rol oynadığını görüyoruz. Bilgi olarak sunuyorum, açıklayıcı olabilir.

Ö. Ergenç: İkinci sorunuza cevap olarak, 621 tezgâhın konsantrasyonu üzerine anlamlı şeyler tespit etmek mümkün olmamıştır. Birkaç evdeki tezgâh sayısına ilişkin kayıtlar son derece münferit. Mahallelerde tezgâha sahip ev sayısı büyük yekûn tutuyor ama bir evde veya kişide kaç tane var, onu bulmak zor.

Üçüncü sorunuzla ilişkili olarak, XVI. yüzyıl ortalarında Ankara'ya gelen Dernschwam köyde ve şehirde kadınların eğirdiği sof ipliğinin tüccâr tarafından alınarak dokuyuculara verildiğinden bahseder. Sicillerde de buna ait kayıtlar vardır. Bunların *hisba*'dan veya devlet kontrolünden bir kaçış olup olmadığı kayıtlardan tam olarak anlaşılamıyor.

Ö. L. Barkan: Sayın Ergenç'in böyle bir seminer tebliğinin dar hudutları içinde zaruri olarak kısaltılmış, kısıtlanmış incelemesi, iyi va'z edilmiş olup şehir iktisadına ait kıymetli bilgileri imkânlar dahîlinde toplamıştır. Fakat arkadaşların soruları ile de ortaya çıkıyor ki, bu mevzu'un boyutları, çerçevesi çok daha geniştir. Eğer bütün sicilleri sistemli bir şekilde inceleyerek bu tür soruların cevapları aranırsa ve monografiler çıkarılırsa, bu konularda umumî bir görüşe varabiliriz kanaatindeyim. Anadolu'nun bir şehrinde dışa ihraç için teşkilâtlanmış bir sanayi şubesinin, o asırda, Avrupa'daki sanayi inkişafının hangi merhalesinde olduğunu tespit etmemiz, hangi bir problemlerle karşılaşıldığını göstermemiz icap etmektedir. Yalnız, Akdağ'dan aktarılan hikâyenin tesadüfî, yani arızî vakalarla açıklanması bence pek doğru değil; çünkü diğer sanayi merkezleri de, aralarında Bursa olmak üzere, aynı merhalelerden geçmiştir, yabancılar ipekli kumaş alırken, ipek ipliğine, ondan sonra koza almaya dönmüşlerdir.

Avârız-hâneleri konusunda biraz duracağım. Bazı tecrübelerime, çalışmalarıma dayanarak söyleyebilirim ki, Yahudi ve Ermeniler gibi şehirlerin iktisadında önemli rol oynayanların beş hânesi bir avârız-hâne sayılmışsa bu gibi tüccârlara çok büyük bir kod ayırıyorlar demektir. Yani bunlardan beş hâne bir avârız-hâne, ise Müslümanlardan muhakkak yirmi hâne bir avârız-hânesidir. Yani geçimi gayrimüsait olanların avârız-hânesi daha çok sayıda hâneden oluşmaktadır. Sonra, yetmiş-seksen sene önce Türk şehrinde yapılmış bir tahrîre göre, bu avârız vergilerinden affedilenlerin nispeti

kırk-elli sene sonra çok daha değişmiş olabilir. Çünkü, örneğin Rumeli şehirlerinde parazit sınıflardan birçoğu şehri doldurmuş, "rentier"ler, faizciler, vergi vermekten muaf kişiler gelip şehre yerleşmiş olabilirler. Ona göre, nüfus hânelerini sayarken bazı değişiklikler yapmak gerekebilir.

7. OSMANLI ŞEHRİNDE ÇARŞI SİSTEMİ: BURSA ÖRNEĞİNDE "SÛK-I SULTÂNÎ"[1]

Osmanlı ülkesinin birbirinden uzak ve farklı özelliklere sahip bölgelerindeki şehirlerinde birbirine benzeyen bir plânı ve bu plânın belirleyici öğelerini görmemiz mümkündür. Her biri, bulundukları alandan ve üzerinde yaşayan yerleşiklerinden kaynaklanan farklılıklara ve ayrı birer kimliğe sahip olmalarına rağmen, plânlarına egemen olan bu ortaklık onların bağlı olduğu bir geniş siyasal şemsiye ve o şemsiye altında biçimlenen bir yüksek kültürle ilgilidir. Eğer bu üst belirleyici kültürü anlayamazsak farklılıkların arka plânındaki benzerliği de anlayamayız. Bu sebeple bu konuşmada Osmanlı dönemi şehirlerinin yapısal ortak özelliklerini anlamamıza yardım edecek bir terim ele alınarak bu terim aracılığıyla çarşı düzeninin özellikleri açıklanmaya çalışılacaktır. Ele alınacak terim, "sûk-ı sultânî"dir. Bu terimin içerdiği kavram ve bu kavramın içinde yer alan özellikler üzerinde durulduktan sonra, o kavrama dayalı Osmanlı şehirlerinin çarşı düzeninin ortak öğeleri açıklanacak; konuşmamızın üçüncü kısmında da benzer bir plâna sahip olan, fakat belirgin bir kimliği olan "Bursa Çarşısı"nın değerlendirmesine geçilecektir.

Sûk-ı Sultânî; şehirlerdeki "çarşı"nın hukuksal adıdır. Bu terim ile, düzeni ve kuralları pâdişah tarafından belirlenen alışveriş mekânı anlatılmak istenmiştir. Ancak "sûk-ı sultânî" ile anlatılan sadece pâdişah kurallarının geçerliliği değil, bu kuralların uygulandığı alandaki faaliyetin temel özelliklerdir.

"Sûk-ı sultânî" ile bir alışveriş mekânı tanımlanmıştır. Bu mekân şu temel özelliklere sahiptir:

---

1 *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar*. Ed. Sezai Sevim. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010: 31-35.

a) Sûk-ı sultânîde, satışa sunulan her meta için "*tayin edilmiş bir mahal*" mevcuttur. Hangi mahalde hangi metaın getirilip pazarlanacağı daha önceden belirlenmiştir. Bu belirlemede etken olan husus, sûk-ı sultânî mekânının "*kadimden berü*", "*mâ-takaddemden*" itibaren herkes tarafından biliniyor olmasıdır. Belirleme ilk kez gerçekleştirilecekse, "*fukarâya evlâ ve enfa'*" olmalıdır. Bu kural, sadece çarşı-pazar düzeni için konmuş bir kural değildir. Yapılan her bir işlemin ve takdir edilen her tasarrufun, re'âyâ için "*en yararlı ve en uygun*" olmasını öngören bir kuraldır. Fakat, bu uygulama en çok kendisini çarşı-pazar düzeninde gösterir. Yani, pazarda satışa sunulan bir metaın ihtiyaç sahiplerine âdil olarak ulaştırılması gerekir. Aynı zamanda bu metaın nitelikleri ve fiyatı denetlenebilmelidir. Bu iki hususun gerçekleştirilebilmesi, ancak her meta için ayrı bir mahallin bulunması ve o metaın mutlaka oraya getirilerek satışa sunulması gerekir. Bunun için sûk-ı sultânîde "*her meta'a mu'ayyen bir mahal*" olması, en önemli özelliktir. Böyle olması hâlinde en uygun ve en yararlı durum ortaya çıkabilir.

b) Bu mahalde san'at ve ticâret ilişkilerini düzenleyen kurallar pâdişah tarafından konmuştur. Belgelerin diliyle "*faaliyetler kanûn ve deftere göre*" yürütülmek durumundadır. Bunun için ticâret faaliyetinin yapıldığı alanlara da özel olarak "sultânî" sıfatı eklenir. Örneğin, biraz sonra sözünü edeceğim Bursa çarşıları içinde ham ipek satışının yapıldığı yerin adı, "mîzân-ı sultânî"dir. Bu yer, bugün Koza Hânı ya da Sîmkeş Hânı diye bildiğimiz yerdir. Ayrıca, bu ticâret mekânlarında ticarî faaliyetleri düzenleyen ölçü ve tartı aletleri de pâdişah tarafından belirlenen kurallara tâbidir. Örneğin, 25 Rebî'ü'l-evvel 1050 (15 Temmuz 1640) tarihli bir ferman, bu konuda çok açıklayıcıdır. Bursa, Kütahya, Manisa, Tire, İzmir, Ankara kadılarına ve daha genelde Anadolu ve Edirne eyâletlerinde bulunan tüm kadılara gönderilmiş bu fermanda,[2] belirtilen beldelerdeki esnâfın kullandığı arşın

2 "*... Südde-i Sa'âdetimde kuyumcubaşı olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân ... -zîde mecduhu- hâlâ Der-sa'âdetime arz gönderüb zikr olunan kadılıklarda vâki' ehl-i sûk tâ'ifesinin dirhemleri ve arşunları tamâm üzere olmayub noksân üzere olmağla bey' ü şirâda Müslümanlara gadr olub ol makûle noksân üzere olan dirhemleri ve arşunları yoklanmak lâzım olduğun bildirüb ehl-i sûkun isti'mâl eyledikleri dirhemleri ve arşunları yoklanub tamâm sahîhü'l-vezn olan dirhemlerin ve arşunların unvân-ı hümâyûnumla damga etdirüb vech-i meşrûh üzere damga olunan dirhem ve arşunlar ile bey' ü şirâ olunub noksân bulunan dirhem ve arşunları ellerinden alub der-kise edüb ve mühürleyüb Âsitâne-i Sa'âdetime irsâl olunub min ba'd taş dirhem ve ağaç*

ve dirhemlerden şikâyet edildiğinden dolayı yeni düzenlemeler yapılması emredilmektedir. Eskiden kullanılan taş dirhem ve tahta arşınların kullanılmaması; bunların yerine standartları yetkililer tarafından belirlenmiş ve üzerlerinde pâdişah tuğrasının basılı olduğu yeni ölçü ve tartı aletlerinin kullanılması emredilmiştir.

Burada söz konusu olan ölçü ve tartı aletlerinin ülke düzeyinde standardize edilmesi değildir. Bilindiği gibi XIX. yüzyıla kadar iktisadî faaliyetler yerel düzeyde cereyan ettiği için, uluslararası ticârete konu olan emtia dışındaki satışa sunulan maddeler için farklı ölçü birimleri söz konusu idi. Örneğin hububât için kullanılan hacim ölçüsü olan "müdd", her beldede farklı olduğu için kullanılan yerin adına göre anılırdı. İstanbul müddü, Bursa müddü, Konya müddü gibi. Ancak yerel düzeyde satıcıların kullandıkları ölçü ve tartı aletlerinin birimlerinin oradaki yerleşiklerin tümü tarafından benimsenen nitelikte olması gerekiyordu. Bunu da sağlayacak olan pâdişah kanûnlarıydı. Onun için fermanda kullanılacak ölçü ve tartı birimlerinin mutlaka tuğra ile damgalanmış olması öngörülmüştür.

c) Belirlenmiş olan mahallerde satışa sunulan metaın "*rağbet-i nâs*" olması gerekiyordu. Burada "rağbet-i nâs" ile re'âyânın kullanımı için gerekli meta anlatılmak istenmiştir. Bunun bir başka söylemi de "*ihtiyâcât-ı zarûriyye*" olan metadır. Bu metaın "âdil" olarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması elzemdir. Çünkü, Osmanlı pâdişahı için re'âyâ, "*vedâyi'-i Hâlik-i kibriyâ*"dır. Yani Yüce Yaradan'ın kendisine emanetidir ve bir kişinin dahi yokluk ve sıkıntı çekmemesi, pâdişahın meşruiyyetinin temeli sayılmaktadır. "*Rağbet-i nâs*" olarak görülen emtia, her türlü temel ihtiyaç maddesidir. Bu mekânlarda yapılan alışveriş; "*narh-ı rûzî*"ye göre olmalıdır. Narh-ı rûzî, alan ve satana "*evlâ ve enfa'*" olan fiyattır. Ayrıca sûk-ı sultânîde geçerli olan para, a'yâr ve vezni pâdişah tarafından belirlenen "sikke"dir. Bunun kullanımdaki adı, "*râyic-i fi'l-vakt*" olan "akçe"dir.

---

arşun isti'mâl olunmayub damga-yı hümâyûnum ile olan dirhem ve arşun ile ... isti'mâl olunmak bâbında emr-i şerîfim verilmek ricâsına i'lâm eylemeğin imdi vech-i meşrûh üzere olmak emr edüb buyurdum ki hükm-i şerîfimle ... vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere amel edüb dahi taht-ı kazânuzda vâki' ehl-i sûkun isti'mâl eyledikleri dirhem ve arşunların mezbûr kulum ma'rifeti ile yoklayub tamâm sahîh üzere olan dirhemleri ve arşunları [isti'mâl etdirüb] ve taş dirhem ve ağaç arşunları isti'mâl etdirmeyesiz ve bi'l-cümle husûs-ı mezbûr[a] gereği gibi mukayyed olub ..."
(BŞS, B-8, s. 34)

d) Bu işlemlerin istenilen biçimde gerçekleştirilebilmesi için, "sûk-ı sultânî"de, pâdişah adına bir hizmet sunulduğundan, buradaki faaliyetler ve faaliyete konu olan emtia, bir vergiye tâbidir. Bu vergiyi toplayan "emîn" ya da "mültezim", sadece vergiyi toplayan bir kişi olmayıp, aynı zamanda o faaliyeti düzenleyen bir "örf yetkilisi"dir. Bu yetkili de, "kanûn"a göre hareket etmekle yükümlü bulunduğundan, bütün yaptıkları "kadı" denetimindedir. "Sûk-ı sultânî"nin göze çarpan yapılarından biri "***emîn/âmil dükkânı***"dır. Bu dükkânda oturan emîn ya da âmil, vergisini aldığı ilgili faaliyet türünün denetçisi ve düzenleyicisidir. Örneğin, esnâf gruplarının üretim ve ticâretini, ***muhtesib***; seffâr tâcirlerin uzak diyarlardan getirdiği emtianın alışverişini ***damga emînleri***; yakın bölge ticarî metaının alım-satımını ***kapan emînleri*** denetler ve düzenlerdi.

Buraya kadar söylediklerimden sonra toparlamak gerekirse; sûk-ı sultânî, satışa sunulan her metaın ayrı ayrı yerlerinin belirlendiği, her bir satış faaliyetinin gelenek ve ona dayanan pâdişah kanûnu ile düzenlendiği ve bu düzeni denetleyen ayrı ayrı pâdişah görevlilerinin bulunduğu "***muhayyel bir büyük çarşu***"dur. Bu, bir kavramdır. Bu kavram, Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerindeki şehir ve kasabalarda birbirine benzeyen çarşı plânlarının oluşmasına sebep olmuştur. Bugün siz, ister Rumeli'de, ister Anadolu'da ya da Ortadoğu denilen bölgenin çeşitli şehirlerinde gezinseniz, hâlâ aynı plânın öğelerine rastlarsınız. Bu plan, ana çizgileriyle şöyledir:

Ticâret merkezinde bezzâzistân denilen bir ana yapı yer alır. Bu yapı, genellikle bir büyük vakfın akârâtı arasında yer alan ve belirli bir mimarî plâna göre yapılmış kubbeli bir büyük kapalı çarşıdır. Genellikle seffâr tâcirlerin şehre getirdiği emtianın satıldığı yerdir. Görüldüğü gibi bedesten, şehre getirilen metaın depolandığı ve satışa sunulduğu bir mahaldir. Bu durum, Osmanlı'nın ticâret algısıyla da yakından ilgilidir. Çünkü bu algıya göre ticâret, bir yerde kıt olan bir metaı onun bol bulunduğu mahalden alıp getirerek satışa sunmak ve böylelikle re'âyânın darlık ve yokluk çekmesini önlemektir. Onun için bedestenler ihraç metaının değil, ithal edilen metaın görüldüğü mekânlardır.

Bedestenin etrafında şehrin önemine, ticâret ve sanayi açısından hareketliliğine göre sayıları değişen "hânlar" yer almıştır. Bu hânlar; iç avlulu, genellikle tahtânî ve fevkânî katlardan oluşan, hem ticâret mekânı olan hem de başta tâcirler olmak üzere şehre dışarıdan gelenlerin geceledikleri buluşma alanlarıdır. Aralarında câmi, mescîd ya da başka bir dinin ibadethânesi,

hamamlar ve bozahâne, meyhâne, kahvehâne gibi toplanma yapıları sıralanmıştır. Burası, bir ortak mekândır. Şehirlilerle birlikte dışarıdan gelenlerin buluştuğu bir alandır. Buralarda sadece meta alınıp satılmaz. Haber alışverişi, moda ve davranış etkileşimleri için bu mahaller çok önemlidir. Buraya gelenler, yıkanıp paklandıktan ve ibadetlerini gerçekleştirdikten sonra birbirleriyle görüşerek, konuşarak vakit geçirirler. Osmanlı açısından burası, "mecma'-ı nâs" olan çok fonksiyonlu toplanma alanlarıdır.

Bedestenden başlayan ve şehrin konumuna göre şekillenen bir başka "mecma'-ı nâs" da "uzun çarşı"dır. Buna "sûk-ı tavîl" de denir. Uzun çarşı, bedesteni bir başka ticâret alanına veya şehrin çıkış noktalarına bağlayan bir "câdde-i kebîr"dir. Uzun çarşıda bedestene getirilmiş emtianın duyurusunu ve reklamını yapan dellaller, sergiciler ve farklı esnâf gruplarının temsilcileri görülür. Esnâf çarşıları, genellikle uzun çarşıya açılan ayrı ayrı sokaklarda yer alır. Bu bölge, şehrin uzun mesafeli ticârete konu olan emtianın ticâretinin yapıldığı alandır. Bu alanla bütünleşen ve genellikle araba ve hayvanlarla çevreden getirilmiş yiyecek maddelerinin satıldığı pazarlar vardır. Bu pazarlar, bir yandan esnâf çarşılarıyla, bir yandan da kendilerinden aldıkları yiyecek maddelerini şehirliye ulaştıracak olan "perâkendeci esnâf" ile (attârlar ve bakkâllar gibi) bütünleşirler. Buralarda da hân, hamam, kahvehâne ve bozahâneler; plânı tamamlayan unsurlar olarak görülür.

Bu genel plânı, her Osmanlı şehrinde görebilirsiniz. Fakat her şehrin çarşı hayatı ve kültürü kendine özeldir. Çok farklı özelliklere sahip olan Bursa da, en özel çarşı düzeni ve kültürüne sahip bir şehirdir. Bursa çarşıları, çok renklidir. Yerli-yabancı, saray görevlisi, şehirli ve her kesimden insanın bir araya geldiği yerlerdir. Eğer bundan birkaç yüzyıl öncesinde yaşasaydık Bursa çarşısında farklı farklı giysiler içinde gezinen insanların yarattığı bir renk cümbüşünü; konuşulan farklı farklı dillerin yarattığı ses ahengini duyabilirdiniz. Şimdi kısaca Bursa çarşısına bakalım:

Bursa, Osmanlılar tarafından uzun bir kuşatmanın ardından ele geçirilmiştir. Osmanlılara geçen Bursa, bugünkü Tophâne mıntıkası ile sınırlı, etrafı surlarla çevrili bir "kale-şehir"di. Osmanlılar, ilkin burada yerleştiler ve Bizans dönemi yapılarını kendilerine uyarlayarak kullanmaya başladılar. Ancak kısa sürede Kuzeybatı Anadolu bölgesi fethedilip sınırlar genişleyince, Bursa sadece bir payitaht olarak kalmayıp aynı zamanda bölgenin entegrasyonunu sağlayan merkez niteliğini kazandı. Bu sebeple de kısa sü-

rede şehir, surların dışına taştı. İlk oluşan bölge surların altında, bugünkü Setbaşı'na kadar uzanan ve güneyde Tahte'l-kal'a'dan kuzeyde Atpazarı'na kadar uzanan bölge idi. Surların altında oluşan bu ticâret mahalli merkez olmak üzere, Orhan Gazi'den itibaren birbirini izleyen Osmanlı bey ve pâdişahları şehrin doğu-batı ekseninde genişlemesini sağlayan büyük bir imar faaliyetine giriştiler. Tophâne'nin yanında *Muradiye* diye anılan kesim, I. Murad zamanında; merkezden oldukça uzak bir bölgede I. Bâyezîd zamanında doğuda *Yıldırım*; Yıldırım'ın altında *Yeşil* diye anılan kesim, I. Mehmed; *Çekirge* bölümü de II. Murad zamanında oluştu. Bu oluşum içinde Fatih ve Kanûnî zamanlarında şehir, daha sonraki dönemlerde de devam edecek olan tam plânına kavuştu. Bu süreç içinde şehrin merkezini oluşturan plânına baktığımızda Orhan Gazi zamanında ilk bedesten yapıldı. Belgelerde Hân-ı Bezzâziye veya Eski Bedesten diye geçen bu yapı, Emir Hânı idi. Yine kayıtlardan anlaşıldığına göre, Orhan Gazi burada hânla birlikte imâret ve diğer yapıları içine alan bir külliye inşa ettirmişti ve bu külliyenin etrafı duvarlarla çevrildiği için Aşağı Hisâr diye de anılıyordu. Daha sonra Yıldırım Bâyezîd, bugüne kadar gelmiş olan asıl bedesteni yaptırdı. 1396'da Emir Hânı'na Eski Bedesten dendiğine göre, bu yapı bu tarihten daha önce inşa ettirilmiş olmalıdır. Doğudan batıya uzanan iki sıra kurşun örtülü ve on kubbeli bir binadır. Dört taraftan kapısı bulunan bu ana yapının etrafında Yıldırım'ın vakfına ait 56 dükkân bulunuyordu. Bedestende "hâce" denilen büyük tâcirlerin hücreleri vardı. Burada uzak diyarlardan getirdikleri emtiayı depolayarak satışa sunuyorlardı. Bedestenin özel bir yönetimi vardı. Tüccârların önerisi ile kadı tarafından atanmış bir kethüdâ, burayı yönetiyordu.

Yıldırım Bâyezîd bu bölgede bedestenin dışında bir de Ulu Câmi inşa ettirdi. Orhan, I. Murad, Yıldırım Bâyezîd ve Çelebi Mehmed zamanında bedesten çevresinde plânları birbirine benzeyen "şehir hânları" yaptırıldı. Örnek vermek gerekirse, daha 1376'da ölen Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa tarafından Orhan zamanında Bezir Hânı denen, fakat Lala Şahin Paşa'dan dolayı Vezîr Hânı adıyla ün yapmış olması muhtemel olan hân inşa ettirildi. Bu hân, 1900'deki büyük yangına kadar bu mahallin en önemli ticâret yapılarından biri idi.

Aynı şekilde Çelebi Mehmed zamanında dönemin beylerinden Bâyezîd Paşa, eski Tahte'l-kal'a denilen bölgede Bursa'daki medresesine gelir getirmesi amacıyla bir hân yaptırmıştı. Ticâret kesiminin en önemli hânlarından

biri olan bu hân, klâsik bir Osmanlı şehir hânı idi. Altta 21, üstte 25 odası mevcuttu. Bursalılar bu hâna Yoğurt Hânı adını vermişlerdir. Yanındaki Kapan Hânı ile birlikte, önemli hânlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Çelebi Mehmed döneminin önemli yapılarından birisi de Bursa'daki câmi için Çelebi Mehmed'in yaptırdığı İpek Hânı'dır. Burası etrafında ipek bükücü esnâfının bulunduğu önemli bir ipek ticâret merkezi idi. Bu sebeple, hânın bulunduğu yere Büyük Kazzâzhâne deniyordu. Hân, aynı zamanda Sultan Hânı diye de anılıyordu. Bursa'nın en büyük hânlarından birisi idi. Kayıtlardan 80 odasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hânın yanında varlığını bugün de sürdüren ve II. Bâyezîd zamanında yapılmış olan büyük bir hân vardı. Bu hân, bugün Koza Hânı diye anılan hândır. Hân-ı Cedîd-i Evvel veya Sîmkeş Hânı diye de adlandırılmış olan bu hân, en önemli ipek ticâret alanıydı. Belgelerden bu hânda çoğunlukla yabancı tâcirlerin kaldıkları ve Bursa'da dokunan ipekli kumaş alımı yaptıkları anlaşılmaktadır.

Bu örnekleri artırmak mümkündür. Ticâret kesimi içinde yukarıda sözünü ettiğimiz pâdişahlar döneminde yapılmış birçok hân vardır. Hacı İvaz Paşa Hânı diye bilinen ve zaman içinde Lonca Hânı ve Geyve Hânı diye adlar da alan hân ile Kütahya Hânı, Balibey Hânı, Fidan Hânı, Tuz Hânı gibi hânlar bu arada sayılabilir.

Az önce de dile getirdiğim gibi, bedesten ve etrafında kümelenmiş hânlar, yerli ve yabancı tâcirlerin buluştukları en önemli ticâret kesimiydi. Buradan başlayan ve doğuya doğru uzanan caddenin adı Uzunçarşı idi. Konuşmamın kuramsal kısmında da belirttiğim üzere bu cadde, ticâret kesiminin ana eksenini oluşturuyordu ve bugünkü Sedbaşı'na kadar uzanıyordu. Uzunçarşı'nın etrafında bir hân ve çevresindeki dükkânların oluşturduğu, özel adları bulunan pek çok çarşı vardı. Gelincik Çarşısı, Sipâhî Çarşısı, Hacı İvaz Paşa Çarşısı, Eski Tahte'l-kal'a Çarşısı bunlara örnek gösterilebilir.

Böyle özel çarşıların yanında, Uzunçarşı'ya açılan sokakların her birinde birçok "esnâf çarşısı" oluşmuştur. Örneğin, bezzâzlar, Uzunçarşı'da Gelincik Çarşısı ve Eski Tahte'l-kal'a Çarşısı'nın etrafında kümelenmişlerdir. Emir Hânı'nın karşısında Taftacılar Çarşısı vardı. Attârlar Çarşısı ve Kebeciler Çarşısı da bu alanda idi. Tahte'l-kal'a'ya yakın alanda Haffâflar Çarşısı, Kapan Hânı'nın yanında Ketenciler Çarşısı bulunuyordu. Debbağhâne, hisârın hemen altında Pınarbaşı'ndan Balıkpazarı'na ve Emir Hânı'na doğru akan derenin yakınında idi.

Görüldüğü gibi yukarıda açıklamaya çalıştığım kuramsal tabana oturan en iyi örneklerden birisi, Bursa'dır. Bursa'nın en önemli özelliklerinden birisi uluslararası ipek ve sanayi ticâretinin merkezi olmasıdır. Erken dönemlerden itibaren İran'dan gelen ham ipek üzerine kurulu olan ipek endüstrisi Bursa'yı, döneminin en kalabalık şehirlerinden biri haline getirmiştir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren İran ipeğinin azalması üzerine "şehrî" denilen yerli ham ipek üretiminin Bursa ile birlikte Sakarya havzasının diğer şehir ve kasabalarıyla etrafındaki köylüleri içine alan bölgede gerçekleşmiş olması, Bursa'yı aynı zamanda geniş bir alanı denetler duruma getirmişti. Kalabalık şehir oluşu nedeniyle sınırları yapay biçimde geniş tutulmuş olan Hüdâvendigâr Sancağı'nın yanında Bursa, Kocaeli Sancağı'ndan da önemli bir bölgeyi etkisi altında bulunduruyordu. Bursa merkezli ve ipek üretim ve ticâretine dayalı olan mukâta'aların hemen hepsinin yetki alanları, sözünü ettiğim bölgeleri de içine almaktaydı. Ayrıca bu mukâta'alar Bursa'ya gelmiş olan çoğu Avrupalı tâcirlerin talep ettikleri kumaşlara dayalı vergileri de içine alan mâlî ve idarî birimlerdi. O yüzden Bursa çarşısı, çok renkli idi. Bir yandan uzak mesafeli ticâretin konusunu oluşturan ipek etrafında çok yönlü bir ilişki ağı oluşmuştu. Diğer yandan da bu çok yönlü ilişki ağının içinde yer alan kalabalık bir misafir kitlesi, şehri daha da renklendiriyordu. Yetki alanı genişlemiş olan Bursa'nın etrafıyla da sıkı bir ilişkisi vardı. Şehrin demografik kompozisyonuna baktığımız zaman, şehirde asıl yerleşiklerin dışında, göç ederek gelmiş ve Bursalılar arasına katılmış olanlar önemli bir sayıya ulaşmaktaydı. Bunların yanında geçici olarak gelmiş, fakat geçiciliği ayları hattâ yılları bulan yabancılar ile yakın çevreden gelip nispeten daha kısa süreli ikamet edenlerle birlikte Bursa'nın nüfusu muhtemelen belgelere yansımış olandan çok daha fazlasına ulaşıyordu. Bu bakımdan Bursa, klâsik Osmanlı düzeni içinde belli bir aidiyete mensup olarak yaşayanlar kadar, aidiyetleri başka bölgelerde olan ve Bursa'da misafir olarak bulunanlar da büyük bir yekun tutuyordu. Bu çeşitlilik ve renklilik, Bursa'nın çarşısına da yansımaktaydı. Bursa çarşısı, diğer şehirlerden farklı olarak bölgelerarası bir toplanma yeri kimliğini taşımaktaydı.

8. XVIII. YÜZYILIN BAŞLARINDA EDİRNE'NİN DEMOGRAFİK DURUMU HAKKINDA BAZI BİLGİLER[1]

Bu bildiride, Osmanlı dönemi Türk şehirlerinin, en dikkate değer örneklerinden biri olan Edirne, demografik açıdan incelenmektedir. Böyle bir araştırmaya girişilmesinin nedeni, bu kentin 1361'de Osmanlıların eline geçtiği andan,[2] XVI. yüzyılın sonlarına gelinceye kadarki dönemi her yönüyle ele alındığı halde,[3] daha sonraki gelişmesi hakkındaki bilgilerin çoğunlukla, Osmanlı tarihinin genel akışı içinde bölük pörçük açıklamalara bağlı kalmış olmasıdır. Bu konuda sağlanacak belgesel bilgilerin, tarihsel değişim içinde Edirne'nin gösterdiği gelişmeyi açıklayacağı doğaldır. Ancak, Topkapı Sarayı Arşivi'nde saklanan *Edirne Şer'iyye Sicilleri*'nin tamamının ***kassam*** defteri olması, ***sicill-i mahfuz*** denilen ve her türlü dava zabıtlarının ve kayıtlarının tutulduğu defterlerin müzeye intikal etmemiş bulunması,[4] bu alanda önemli bir eksiklik yaratmaktadır. Bundan dolayı, bu bildirinin hazırlanmasında, Başbakanlık Arşivi'nden elde edilen bazı

1 IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, TTK 1989, s. 1415-1424.

2 İnalcık, H., Edirne'nin Fethi, *Edirne Armağanı*, Ankara 1965.

3 Bu konuda oldukça ayrıntılı bir ***Edirne bibliyografyası*** yapılabilir. Ancak burada hemen şu eserler anılmalıdır: Peremeci, Ergin, O. N., *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939; Gökbilgin, T., *Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952.

4 Bilindiği gibi, ***kassam*** veya ***tereke*** defterleri, ölen kişilerin bıraktıkları taşınır ve taşınmaz mallarını vârisleri arasında bölüştürmek isteğiyle kadı önüne gidildiğinde derlenen kayıtlardır. Ölen kişinin mal varlığını göstermesi bakımından önemlidirler. Zira bu kayıtlara dayanarak, tutuldukları döneme ilişkin çeşitli değerlendirmeler yapılabilir. Ancak, Şer'î mahkeme kayıtlarının gündelik hayata ilişik olanları mahkemede kadı huzuruna getirilen davalar sırasında düzenlenen zabıtlardır. Çünkü, bunlar her çeşit konuyu ilgilendirmesi bakımından bir zaman kesitinin canlı hayatına ışık tutmaktadırlar.

belgeler üzerinde yapılan inceleme sonuçlarının açıklanmasının yararlı olacağı düşüncesi önemli etki payına sahiptir.

Elimizdeki belgeler, iki bölümden oluşan bir ***nüfus kayıt defterine*** ilişkindir ve M. 1703 (H. 1115) tarihlidir.[5] Pâdişah tarafından, Edirne mahallelerinde oturanların yoklanması emredilmiş ve bunun üzerine, Edirne Mahkemesi'nden Mevlânâ Seyyîd Mustafa Efendi, Dergâh-ı Alî yeniçerileri başçavuşu Hacı Mustafa Ağa ve Sadrazâm ağalarından Ahmed Ağa, kentin Tunca kavisi içinde kalan bölümündeki mahallelerde oturanları ad ad saptayarak deftere geçirmişler ve bu işlemi 24 Mayıs 1703 (8 Muharrem 1115) tarihinde tamamlamışlardır.[6] Kentin Yıldırım semti diye bilinen, nehrin öte yakasındaki bölümünü de adı-geçen Mevlânâ Mustafa Efendi ile birlikte Mîrâhûr-ı Evvel Ahmed Ağa ve Sadrazâm ağalarından Abdurrahman Ağa yoklamışlar ve derledikleri bilgileri 11 Haziran 1703 (25 Muharrem 1115)'te Pâdişaha sunmuşlardır.[7] Elimizdeki defter, bu iki işlemin bir araya getirilmiş kayıtları biçimindedir.

Tarihine dikkat edildiğinde, belgelerimiz daha da önem kazanmaktadırlar. Bilindiği gibi, 1695-1703 tarihleri arasında Osmanlı tahtında II. Mustafa vardır. II. Mustafa, Edirne'de tahta geçmiş ve saltanat süresinin hemen tamamını bu kentte geçirmiştir. Tahttan indirilişine neden olan olay da Edirne'de geçer, pâdişahı etkisi ve devlet adamlarını da baskısı altında tutan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin önemli görevleri yakınlarına

---

5 Başbakanlık Arşivi, Kepeci Tasnifi, no: 731.

6 Kentin Tunca kavisi içindeki mahallelerin kaydedildiği defterin başındaki açıklama şöyledir: "***Mahmiyye-i Edirne'de vâki' mahallât ahâlileri teftiş ve birbirine kefile virile deyü fermân-ı âli sâdır olmağın imtisâlen (li'l-emr-i âli savb-ı) şer'den Mevlânâ Es-Seyyid Mustafa Efendi ve Dergâh-ı âli yeniçerileri Baş-çavuşu olan el-Hâc Mustafa Ağa ve Devletlû Sadr-ı a'zam Hazretleri ağalarından Fahrü'l-akrân Ahmed Ağa ma'rifeti ile teftiş ve tefahhus olunub birbirine kefil ve cümleye imâmları kefil olub esâmileridir ki ber vech-i âti zikrolunur. Hurrire fi's-sâmin min Muharremi'l-harâm li-seneti hamse ve aşer ve mie ve elf.***"

7 Kentin diğer bölümüne ilişkin kayıtların yer aldığı defter kısmındaki açıklama da şu şekildedir: "***Mahrûse-i Edirne'de mahallât ve dekâkinde gerek mukim ve gerek misafir olanlar gereği gibi teftiş ve tefahhus olunması babında suyun öte canibinde Sultan Bâyezid semtinde olan mahallât Mîr-i âhûr-ı Evvel Ağa marifeti ile teftiş oluna deyü vârid olan fermân-ı âli mûcebince savb-ı şer'den Mevlânâ Mustafa Efendi ibnü'l-kâc İbrahim ta'yîn ve irsal olunub ol dahi kusûs-i mezkûra mübaşir ta'yîn buyurulan Sadr-ı âli ağalarından Abdurrahman Ağa ile ve Ağa-i mumaileyh ma'rifeti ile teftiş olundukta kendi hâlinde olub ahâli-i mahalle ve imamları birbirine kefil oldukları defterdir ki ber vech-i âti zikrolunur. Hurrire fi 25 min Muharremi'l-harâm li-seneti hamse ve aşer ve mie ve elf.***"

dağıtması, Pâdişahın da Edirne'de zamanını geçirerek İstanbul'a dönmek istememesi sürekli yakınmalara neden olmuştur. Rami Mehmed Paşa'nın sadrazâmlığı sırasında 19 Temmuz 1703 (5 R.Evvel 1115)'te İstanbul'da kapıkulu ocaklarından cebeciler, verilmeyen paralarını isteme bahanesiyle isyan etmişler ve olaylar kısa zamanda gelişerek Edirne'ye sıçramış ve 23 Ağustos 1703 (10 R.Âhir 1115)'te II. Mustafa tahttan indirilmiştir.[8] Görülüyor ki elimizdeki defter, bu olaydan yaklaşık 2-3 ay önce derlenmiştir. Edirne, daha sonraları, XVII. yüzyılda kendisine gösterilen özenden yoksun kalacaktır. Bu bakımdan defterdeki bilgiler, Edirne'nin önemli bir dönemine ışık tutacak niteliktedir.

Belgelerimizi tanıtıcı bu açıklamalardan sonra, onların ışığında, Edirne'nin XVIII. yüzyılın başlarındaki demografik durumunu incelemeye geçelim :

Defterde 65 mahalle kaydedilmiştir.[9] Bunlardan 47'si Tunca kavisi içindedir. Tunca'nın Meriç Nehri'ne kavuşmadan önce meydana getirdiği yarım daire biçimindeki kavis, kentin bu bölümünü kuzeyden, batıdan ve güneybatıdan çevirmektedir. Mahalleler, kavisin batı ucundaki kale-içi semti ile, buradan doğuya doğru yayılan alanda yer almaktadır. Diğer 18 mahalle ise, nehrin öte yakasında, Yıldırım Bâyezîd ile II. Bâyezîd'in yaptırdıkları külliyelerin ana merkezleri oluşturduğu bölümdedir. Mahallelerin hemen hepsi, taşıdıkları adların da gösterdiği gibi, fetih yıllarından itibaren Edirne'nin imâr ve iskânına yaptırdıkları eserlerle katılan sultanların, sultan hanımlarının ve diğer saray mensuplarının, paşa ve beylerin; şeyh, baba ve derviş gibi tarikat mensuplarının vakıf eserlerinin çevresinde oluşmuşlardır.[10] Tahrîr defterlerinde, 1528'de Edirne'de 144 Müslüman, 19 gayrimüs-

---

8 Orbonlu, Cengiz, II. Mustafa madd., *İslâm Ansiklopedisi;* Gökbilgin, T., Edirne madd., *İslâm Ansiklopedisi;* Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi IV/1*, Ankara 1978 (2. baskı), s. 24-38.

9 Defterden derlenen tüm bilgiler, bildiriye eklenen tablo üzerinde gösterilmiştir. Yeri geldikçe, nüfus defterine değil bu tabloya atıfta bulunulacaktır.

10 Gökbilgin, T., *Edirne ve Paşa Livası*, s. 20'de bu süreci açıklayan şu ifadeleri, Hoca Sa'deddin'in *Tâcü't-tevârîh*'inden nakletmektedir: "*.... a'yân-ı devlet ve a'vân-ı Hazret içün etraf ve cevânibinde menâzil-i âliye ve mesâkin-i tayyibe-i sâmiye bina olunub zamân-ı yesirde ol belde-i dilpezirde cemi'i kesir tavattun edüb ebniye-i âliye bünyân ve amâir-i râsihü'l-erkân ihdas olunub etrâf-ı bilâddan ol emn âbâda irtihâl eden rical menâzil-i ferağ ve nice bostan ve bağ tertib itmekle ol şehr-i muazzam suvad-ı a'zam olmuşdur...*"

lim mahallesi, 8 Yahudi cemâ'ati kaydedilmiştir. 1609 (H. 1018)'da bu sayı 147'dir.[11] 1708 sayımında, daha önce tahrîr defterlerine ayrı ayrı geçirilmiş birçok mahalle birleştirilmiş bir biçimde yazılmıştır ve bu nedenle mahalle sayısı 65'tir. Buna bakarak, 1703'te kentin içinde 65 mahallenin saptanmış olması, bir gerilemenin belirtisi olarak alınmamalıdır. Harita üzerinde yaptığımız inceleme ve yerleştirmeler, 1703'teki mahallelerin yer aldığı alanın, XVI. yüzyıldaki yerleşme dokusunu bütünü ile içine aldığını göstermiştir. Ayrıca, aşağıda da açıklanacağı üzere, XVI. yüzyılda 144 mahallede yaşayan toplam nüfus ile 1703'teki nüfus arasındaki kıyaslama da bir gerileme olasılığını akla getirmemektedir. Nitekim, XIX. yüzyılda Ahmed Bâdi Efendi, bu kentte 162 mahallenin bulunduğunu söyleyecektir. Bu durum Osmanlı'daki ***mahalle*** kavramı ile ilgilidir.[12] Tahrîr defterlerindeki mahalle kayıtları daha çok vergi yükümlüsü grupları gösterir niteliktedir. Meselâ, Gökbilgin'in defterlerden çıkardığı kayıtlarda, mahalle adı altında, kentin çeşitli kesimlerinde oturan *Yahudiler, odalar* saptanmıştır.[13] Birbiri ile iç içe geçen yerleşim alanları, birkaç mahalle olarak yazılmıştır. Öyle ki, diğer araştırmalarımızdan biliyoruz, kimi zaman binaların yarısı bir mahallede, diğer yarısı ise bir başka mahallede gösterilmiştir.[14]

Belgelerimizin üzerinde yaptığım ayrıntılı hesaplamalar sonucu, 1703'te Edirne'de 65 mahallede, 3.797 *hâne*de, ki bunların önemli bir bölümü aynı yapı altında bulunmaktadır, 5.329 aile reisinin yaşadığı anlaşılmaktadır (bkz. Tablo). Bunların 164'ü, yani % 3.1'lik bir bölümü, kadındır. Kadınlar, kocaları ölmüş ve yalnız kalmış hâne sahipleridir. Aile reisi ve kadınlar dışında kentin bekâr vergi yükümlülerinin sayılarını tam olarak saptamak mümkün olamamıştır. Çünkü defterde, tabloda da gösterildiği gibi, kimi mahallelerdeki bekâr odaları ve oralarda oturanların sayıları belirtildiği halde, birçoğunun ise sayıları verilmeyip, sâkinlerine odabaşılarının ya da mülk sahibinin kefîl olduğu yazılmakla yetinilmiştir. Bunun yanında, Edirne saraylarındaki görevli sayısı; Valide Sultan, Sadrazâm ve diğer devlet büyüklerinin hizmetlileri, medreselerdeki suhteler, yeniçeri garnizonu-

---

11 Gökbilgin, T., Edirne, *İA*, s. 120-121, aynı yazar, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 36.

12 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, Ö., Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları IV* (1984), s. 69 vd.

13 Gökbilgin, T., *age*, s. 37-64.

14 Ergenç, Ö., *agm*, s. 73'te *mahalle*'nin vergilendirme açısından durumunu anlatan örnekler verilmektedir.

nun eratı defterde yer almamış, ancak kentlilerle bütünleşmiş mahallelerde yaşayanlar, bir kent yerleşiği olarak kaydedilmiştir. O nedenle, kentin toplam nüfusu üzerindeki tahmini hesaplamalar, kentin asgarî nüfusunu gösterebilecektir. Buna göre, 5329-164= 5.165 aile reisi, eğer bir aileyi 5 bireyden oluşmuş kabul edersek, 25.989; 7 bireyden oluşmuş kabul edersek, 36.319 kişilik bir toplam nüfusun göstergesi olacaktır.[15] Buna bakarak, Edirne'nin 1703'te *en az* 30 ilâ 40 bin kişi arasında bir nüfus yoğunluğuna sahip bulunduğunu, yukarıda sözünü ettiğim nüfus gruplarının varlığı da düşünülürse, toplam, nüfus sayısının oldukça kabaracağını söyleyebiliriz. Bu nüfusu, XVI. yüzyıldakiyle karşılaştırırsak, şu durumu gözleyebiliyoruz:

Ömer Lütfi Barkan, Edirne'de 1520-1535 tarihleri arasında 4.061 hânenin varlığını saptayarak, bunun 22.335 kişilik toplam nüfusu gösterdiğini hesaplamıştır. 1571-1580 yılları arasındaki nüfus tahmini ise 30.140'tır.[16] Bu rakamlar bize, Edirne'nin yüz yıl sonra da aynı büyüklüğü koruduğunu, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki büyük nüfus patlamasının, onu izleyen yüzyılda Akdeniz havzası için söz konusu olmadığını gösterir. Bunu destekleyen ikinci husus da, kentin fizik yapısının bu tarihe gelinceye değin pek değişmemiş olmasıdır. Zira bizim belgelerimizde adları geçen 65 mahallenin hepsine, daha önceki dönemlerin kayıtlarında rastlıyoruz. Orada bulunmayan ve bize XVII. yüzyılda teşekkül etmiş olduğunu düşündürtecek bir mahalle yoktur.

Bu açıklamalardan sonra, toplam nüfusun çeşitli açılardan incelenmesine geçelim:

Daha önce de belirtildiği gibi, Edirne'nin 65 mahallesinden 47'si Tunca kavisi içinde, 18'i de nehrin Ötesinde Yeni İmâret ve Yıldırım diye bilinen yerleşim alanları merkez olmak üzere bu iki kesimin arasında yer almaktadır. Buna göre, yapıların 2.552'si, yani % 67.2'lik bölümü Tunca kavisi içinde, 1.245'i, yani % 32.8'lik bölümü nehrin ötesinde bulunmaktadır. Buralarda yaşayanların oranı daha değişik bir görünümdedir. 5.329 aile reisinden 2.915'i, yani % 54.7'si Tunca kavisi içinde, 2.414'ü, yani % 45.3'ü

---

15 Nejat Göğünç, hâne deyimi hakkında yaptığı araştırmasında nüfus tahmin hesaplamalarında hangi katsayının daha gerçekçi olabileceğini hesaplamış, çeşitli kayıtlarda 5 ila 7 arasında değerler kendisini göstermiştir.

16 Barkan, Ö. L., Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, London 1970, s. 168, 170.

ise nehrin ötesinde oturmaktadır. Bu rakamlar bize şunu gösterir: Binaların % 32.8'i nehrin ötesinde olduğu halde, nüfusun % 45.3'ü bu kesimde yaşadığına göre, kentin bu bölümü daha yoğun ve muhtemelen iki ve daha çok katlı evlerde, belki de yakın akrabaların yanı aynı binaların katlarında oturduğunu düşündürtmektedir. Nitekim, şehrin daha canlı iş merkezleri, çarşıları da buradadır. Çünkü defterde, bu kesimin mahallelerindeki dükkânlar ayrıca gösterildiği halde, diğer kesimde hânelerle birlikte kaydedilmiştir. *Sultan Bâyezîd, Şehâbeddin Paşa, Emirşah, Malkoç, Hadım Firus* gibi mahalleler, çeşitli esnâf gruplarının çalıştığı dükkânlardan oluşan büyük çarşılara sahiptir (Bkz. Tablo). Ayrıca çok sayıda bekâr odaları vardır. Kentin Tunca kavisi içindeki bölümü, binaların % 67.2'sine sahiptir ve kent bu kesimde Kal'a doğuya doğru hafif bir eğimle uzanan alanda, daha çok ve muhtemelen tek ve iki katlı evleriyle yayılmaktadır. Bu kesimin yoğunluğu Kal'a ve onu çeviren alandadır. Mahallelerin çoğu ve en kalabalık olanları bu yörede bulunmaktadır, iş çevresi ve esnâf çarşıları da buradadır. Bu kesimin ikinci merkezi bugün Ayşekadın semti diye bilinen ve İstanbul yoluna doğru uzanan bölümdür.

Kent nüfusunun dinamiği ve *yatay mobilitesi* açısından önemli bir konu, kentteki kiracıların durumudur. 65 mahalleden 46'sında kiracı vardır ve bunların toplam nüfus içindeki oranı 596 ile % 11.2'dir. Aslında, Osmanlı kentinde yer değiştirme, merkezî hükümetin birtakım kayıtlar altına aldığı bir hususdur. Bir kişinin, kent ve mahalle değiştirirken uymak zorunda olduğu yükümlülükleri vardır. *Osmanlı kanûnu*na göre, bir mahallede yaşayanlar, birbirlerine müteselsilen kefîl olmak zorundadırlar ve bir anlamda birbirlerinin davranışlarından sorumludurlar. Bunun için de, komşularını seçim hakkına ve mahalleden uzaklaştırılmalarını isteme yetkisine sahiptirler.[17] Bu kefaleti sağlayan biri, herhangi bir mahalleye geçebilir, o zaman da hem eski mahallesindeki hânesinin hem de yeni mahallesinin avârız ve diğer vergilerini ödemekle yükümlüdür.[18] Bu hususlar, Osmanlı kentlerinde önemli ölçüde mobiliteyi etkilemişlerdir. Ancak Bursa gibi yoğun iş ve ticâret merkezlerinde buna rağmen kiracılık durumu oldukça yüksek bir orana ulaşmaktadır. Bu kentte XVII. yüzyılda kiracıların toplam nüfus

17 "... *ve bir kimesneyi hirsuz veya kahbedür deyü mahallesi veya karyesi halkı şikayet idub bize gerekmez deyü reddetseler, töhmeti dahi vâki' olub beyne'n-nâs ma'rûf olsa, mahallesinden reddedip süreler...*" (Bkz. Ergenç, Ö., *agm*, s. 75).

18 Ergenç, Ö., *agm*, *s.* 76.

içindeki oranı % 26 dolayındadır.[19] Bu nedenlerle, Edirne'deki % 11.2'lik kiracılık durumu şöyle açıklanabilir: Edirne, Pâdişahların ikametgâhı veya çok sık uğradıkları bir kenttir. Nitekim, 1703'e gelinceye değin II. Mustafa, saltanat süresinin hemen hemen tamamını Edirne'de geçirmiştir. Bu nedenle, aşağıda da açıklanacağı gibi, Edirne mahallelerinde çok sayıda Saray görevlisi ve merkezî yönetim hizmetlisi oturmaktadır. Bunun yanında, şehrin niteliği dolayısıyla muvazzafların yanında *ma'zul* ve *mütekaid* pek çok da ilmiyye mensubu, hayatlarının bir bölümünü Edirne'de geçirmek durumundadırlar. Bunların bir kısmının kentte mülk edinmiş ve yerleşmiş olmasına karşılık, bir bölümü de kiracı bulunmalıdır. Edirne'deki kiracılık olgusunun temel nedeni budur. Bunlar yanında esnâftan kişilerden de kiracılara rastlanmaktadır.

Edirne'deki toplam nüfusun % 12.2'si *zimmî*, % 87.8'i Müslümandır. Zimmîler 26 mahallede Müslümanlarla birlikte oturmaktadırlar. Fakat yoğun olarak bulundukları mahalleler, Hisâr'ın güney ucu ile nehrin ötesindekilerdir (Bkz. Tablo). Bunların sayısı 9'dur. Zimmîlerin oran olarak kentteki dağılımı şöyledir: % 72.7'si Hisâr'ın güney ucu ile Yıldırım semtinde, % 27.3'ü ise Tunca kavisi içinde bulunmaktadır. Yoğun olarak oturdukları 9 mahalle dışında geri kalanlar, diğer mahallelere dağılmış durumdadır ve Müslümanlarla ev sahibi-kiracı ya da iş ilişkisi içindedirler. Edirne'de Rum, Ermeni ve Yahudi cemâ'atlerinin yanı sıra 81 de kıptî aile bulunmaktadır.

Nüfus defterinin bir diğer özelliği, bize kent yerleşiklerinin sosyal durumlarını belirleyebilme olanağı vermesidir. Bilindiği gibi, *sosyal tabaka*, nesnel ölçütlere göre benzer özellikleri gösteren kişilerin tümü diye tanımlanır. Bu ölçütler, kuvvet ve otorite, servet, dinî-ahlâkî inanç ve davranışların verdiği moral nitelikler, eğitim yoluyla veya uğraşı ile geliştirilen kimi yetenekler, dil, giyim-kuşam ve yaşayış biçimi vb. olarak sıralanabilir. Birbirine yakın nitelikleri taşıyan insanlardan oluşan sosyal gruplar da sahip oldukları değerlerin, parçası bulundukları toplumdaki geçerliliğine göre yukarıdan aşağıya doğru sıralanırlar. Bu açıdan Osmanlı toplumuna baktığımızda şu tablo ile karşılaşıyoruz: Osmanlılarda toplumun bütün kesimleri ve bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın kuvvetini korumak ve devam ettirmekle yükümlü sayılmış, toplumda başlıca iki sınıf oluşmuştur. Birincisi *askerî* diye tanımlanan, her kademedeki yönetici ve

---

19 Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 114 (Basılmamış doçentlik tezi).

askerler ile ilmiyye sınıfı mensupları, genel olarak *berât ehli* denilen kişilerden oluşan sınıftı. İkincisi ise, bunların dışında kalan ve üretim yapan tüm vergi yükümlüleri idi. Bu ayrım doğal olarak sosyal yapıya da yansımış, *devlet* ve *din* sosyal statü belirleyen iki temel kaynak olmuştur. Ancak bu iki kaynağın yanında, bir üçüncü olarak *servet* gelmektedir. Bu üçüne dayanmanın dışında, geleneksel üretim organizasyonu içinde deneyim ve bilgi birikimi ile toplumun üst tabakalarında yer almak olasıdır; ve bunlar için, Osmanlı toplumunda kullanılan, taşınan bazı unvanlar bize göstergе niteliği ile yardımcı olmaktadır. Örneğin, *efendi, halife* gibi unvanlar, ilmiyye mensuplarının ve *kalem ehli*nin göstergesidir. *Derviş, baba, dede* gibileri *tarikat* mensuplarını belirler. Bunun yanında *ağa, bey* askerî sınıfın, yani *ehl-i örf*ün kullandığı unvanlardır. *Beşe*, genellikle yeniçerilerin genel unvanı olmuştur. *Seyyîd*, peygamber soyundan gelenlerin unvanıdır. Bir de Osmanlı toplumunda çokça kullanılan ve bunun için de neyi açıkladığı, ne anlama geldiği üzerinde çeşitli araştırıcılarca durulan *çelebi* unvanı vardır. "Soyluluk ve değerlilik" gösteren bu unvanın kökeni ve anlamı üzerindeki çalışmaların belirtilmesi ve ileri sürülen farklı görüşlerin eleştirisi, bu bildirinin sınırları dışındadır. Ancak, benim *Kadı sicillerinde* rastladığım binlerce örnek, çelebi kelimesinin, ilmiyye mensuplarının, din görevlilerinin, büyük tüccârların ve geleneksel üretim organizasyonu içinde bilgi ve deneyim sahibi olmuş kişilerin oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini ve servetlerini sürdüren kimselere verilen bir unvan olduğuna tanıklık etmektedir.[20] Bu bildiriye temel kaynak olan nüfus kayıt defterinde, yukarıda sözü edilen unvanları taşıyan kişileri, tek tek inceleyerek şu sonuçları elde ettim:

Edirne'de 65 mahallede, *efendi* unvanını taşıyan 258 aile reisi bulunmaktadır. Bunların toplam nüfusa oranı % 4.8'dir. *Şeyh, derviş, dede, baba* unvalarını taşıyanların sayısı 109'dur ve % 2'Iik bir oranla toplam nüfus içinde yer almaktadırlar. *Ağa, bey* ve *beşe* unvanlarını taşıyan ve ehl-i örften olanların durumu ise şöyledir: 357 *ağa*, 267 *bey*, 365 *beşe* ve 19 *çavuş* unvanlı kişi vardır. Bunlardan unvanı *ağa* ve *bey* olanların büyük bir kısmı, saray mensubu ve görevlisi olarak belirgin biçimde kaydedilmiştir. Yeniçerilerin çoğu ise, esnâf arasına karışmış, kentlileşmiş kimselerdir. Ehl-i örfün

---

20 Ergenç, Ö., Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları III* (1982), s. 105 vd.

toplam nüfus içindeki oranı % 19'dur. Bunların yanında, 92 *seyyid* vardır ve oranları % 1.7'dir. Çelebi unvanını taşıyanlara gelince, 5.329 aile reisi arasında *ağa*, *bey*, *beşe* unvanlılar dışında 676 kişinin *çelebi* unvanını taşıdığı görülmektedir. Bu rakam, kentlilerin % 12.7'sinin bu unvanla anıldığına kanıttır.

Bu rakamları bir bütün hâlinde düşünürsek, kentin toplam nüfusunun % 38.5'i askerî sınıf mensupları ile re'âyâdan olup da sosyal statüsü yüksek sayılabilecek kişilerden oluşmaktadır. Bu grup içinde 355 kişiyle, yani toplam nüfusa göre % 6.7'lik bir oranla *hacı* vardır. Tabiî defterde yalnız erkek nüfus kaydedildiği için, hacca gitmişlerin oranı, kadınlar da düşünüldüğünde, daha da artacaktır.

Bunlara karşılık, 12 mahallede 55 aile reisi, mahalleli kendilerine kefîl olmadığından dolayı veya defterlerdeki deyişle "sû-i hâlleri" görüldüğü için, Bostancı-başı tarafından mahallelerden tardedilmek isteğiyle kaydedilmişlerdir. Bunların toplam nüfus içindeki oranı ise % l'dir. En üst ve en altta bulunanların ortasındaki % 60.5'lik bölüm ise, kentin statü bakımından orta tabakasını oluşturmaktadır ve bunların büyük bölümü çeşitli meslekler icra eden esnâftan kişilerdir.

Defterlerde kaydedilmiş 169 çeşit meslek saptanmıştır. Geleneksel üretim organizasyonunun içinde yer alan hirfet mensupları, bağlı bulundukları kurallara göre mesleklerini icra etmektedirler. Bu mesleklerin incelenmesi, Edirne'deki sanayi ve ticâret hayatının yerel çerçevede kaldığını ve ancak kent ile yakın çevresine dayalı üretim yapıldığını gösteriyor. Edirne'de bölgelerarası ya da uluslararası bir ticâretin konusu olacak yoğun üretime dayalı bir sanayi dalı gözlene-memektedir. Örneğin, bu 169 meslekten 38'i yiyecek maddelerinin yapım, satım ve dağıtımına ilişkindir. Diğerleri de giyim-kuşam, ulaşım, hayvan koşumu ile diğer gerekli araç ve gereçlerin yapımı ile ilgilidir. Bunun yanında 169 meslek grubu içinde günlük hayat ile ilgili hizmet üretenler bulunmaktadır. Bu açıdan elimizdeki belgeler, XVIII. yüzyılın Osmanlı sanayi ve ticâretini bir ölçüde açıklayıcı niteliktedir.

Burada anılması gerekli bir başka nokta da, hirfet mensupları arasında çok sayıda yeniçerinin ve kapıkulunun yer almış olmasıdır. Hemen her çeşit meslek grubu arasında, örneğin dellâklıktan attarlığa, hâncılıktan hoşafçılığa kadar dükkân sahibi yeniçerinin varlığı, defterlerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Sultan Bâyezîd Mahallesi'ndeki 96 dükkân sahibinden 24'ü,

Emirşah Mahallesi'ndeki 57 dükkân sahibinden 16'sı yeniçeridir ve tüm kentte 117 dükkân sahibi yeniçeri vardır. Bunlar, oğulları, damatları, kayınpederleri ile defterlere kaydedilmişlerdir.

Bütün bunları belirttikten sonra, bu verilerin ışığında Edirne kentinin XVIII. yüzyılın başlarındaki demografik ve sosyal özellikleri şöyle özetlenebilir :

a) Kent, sanayi öncesi dönemin dikkate değer büyüklüğüne ulaşmıştır. Bunda, Rumeli yakasında, genel yol ağı içindeki özel konumu ile birlikte, Osmanlı dönemindeki özel niteliğinin büyük payı vardır. Zira, Edirne başlangıçtan itibaren Osmanlı Pâdişahının ikametgâhı olmuştur.

b) Edirne'nin Türk kenti özelliklerine kavuşması, klâsik Osmanlı sisteminin, yani imârethâne ve diğer yapılarla şenlendirme yönteminin sonucudur.

c) Kent nüfusunun çeşitli açılardan bileşimi, döneminin genel özelliklerine uygundur ve Osmanlı dünya görüşüne ve toplumsal düzeninin hukuk dayanağına uygun bir örgütlenme kendisini göstermektedir.

No	MAHALLELER	HANE	AİLE REİSİ	KİRACI	KADIN	ZİMMİ	DÜKKÂN	ODA	UNVANLI ŞEHİRLİLER												KEFİLSİZLER	ESNAF	ESNAF ASKERİLERİ
									EFENDİ	ÇELEBİ	HACI	AĞA	BEY	BEŞE	ÇAVUŞ	DEDE	ŞEYH	MOLLA	DERVİŞ	SEYYİD			
1	SEVİNDİK FAKİH	50	50	1	6	-	-	-	8	5	5	7	-	2	50	3	1	4	1	1		8	-
2	KÖSECİ BALABAN	35	38	4	1				6	5	4	8	-	-		-	1	-	1	-		12	2
3	HÂFIZ AHMED	29	29	-	1				3	9	4	2	-	1	-	-	-	-	-	-		6	-
4	HACI İSLÂM	101	116	15	3				10	25	5	10	7	4		2	-	-	-	-		31	
5	ŞEYHİ ÇELEBİ	137	137	-	15				6	20	4	2	17	10		3	-	-	-	2		27	-
6	YANCIKÇI ŞAHİN	81	90	9	2				1	10	4	8	6	3		-	-	-	-	3		15	-
7	TURGUD BEZİRGÂN	68	68	-	3			23	11	14	8	10	1	2		-	-	-	-	3		15	-
8	BEVVÂB SİNÂN	35	35	-	2				1	7	7	2	1	3						2		11	-
9	FATMA HATUN DERKURB-İ TAHTE'L-KAL'A	22	24	2	3	1		9	2	4	2	2	-	1		-	-	-	1	-		10	-
10	ŞEYHİ ÇELEBİ	73	75	2	9				1	11	6	4	4	8		1	-	-	-	3		26	2
11	FINDIK FAKİH	57	66	10	6			37	5	14	6	8	4	2		-	-	3	-	-		22	2
12	HASAN PAŞA	45	52	7	5			x	8	6	9	6	1	3		2	1			1	6	11	-
13	HACI HALLÂC	55	61	7	2				3	14	7	6	6	5		1	1			4		21	1
14	KÜRD HOCA	60	61	2	7				5	14	8	4	4	7		-	-			1	4	10	-
15	ALEMDÂRÂN	34	34	-	-				3	6	6	1	-	2		1	-			2		7	-
16	ZENNE FİRUZ	63	63	-	-				3	22	8	5	3	1		1	-			-	5	8	-
17	ZEN-İ SARICA PAŞA	68	68	-	-				6	17	3	7	2	2		2	-			2	4	9	1
18	EVLİYA KASIM PAŞA	69	72	4	3			x	4	16	12	4	3	2		1	-			3		13	-
19	KAZZÂZ SALİH	57	57	-	4				5	24	7	3	-	1		-	-			6		13	-
20	HACI MERCİMEK	90	90	-	-				1	49	9	2	3	5		1	-			1	3	12	-
21	KUNDUK OSMAN	102	102	1	-				2	11	6	2	4	4		2	-	-	-	1		42	-
22	HOCÂ BALİ	21	21	-	-				3	6	2	1	1	2		-	-	1		-		2	-
23	KIZIL MİNÂRE	38	46	-	-			15	3	2	6	9	2	2		-	-			-		9	

No	MAHALLELER	HARE	AİLE REİSİ	KİRACI	KADIN	ZİMMÎ	DÜKKÂN	ODA	EFENDİ	ÇELEBİ	HACI	AĞA
24	SAKÇA MURAD	18	26	-	3	16		16	3	2	5	7
25	BEYLERBEYİ	31	39	7	1				4	6	3	5
26	BEYCE	31	35	5	1	5		x	3	4	4	6
27	DEVLETŞAH	49	66	10	8	4			3	3	3	3
28	KİREMİTÇİ HACI HALİL	61	92	19	2	3		x	8	11	5	6
29	ÇAKIR AĞA	45	53	7	4				4	10	4	3

No	MAHALLELER	HARE	AİLE REİSİ	KİRACI	KADIN	ZİMMÎ	DÜKKÂN	ODA	UNVANLI ŞEHİRLİLER											KEFİLSİZLER	ESNAF	ESNAF ASKERİLERİ
									EFENDİ	ÇELEBİ	HACI	AĞA	BEY	BEŞE	ÇAVUŞ	DEDE	ŞEYH	MOLLA	DERVİŞ	SEYYİD			
47	DEBBAĞ HACI HALİL	28	30	1	1				6	2	2	1	-	-		-	-			1		9	-
48	SULTAN BÂYEZİD-İ VELİ	77	283	17	2	9	96	-	8	51	14	31	23	40		2				3		125	24
49	BÜLBÜL HATUN	53	53	-	3	27			-	-	4	1	2	-		-					1	5	-
50	YILDIRIM BÂYEZİD	63	146	55	-	32		14	5	7	4	7	3	2		1		5	-	3		58	3
51	HACI SARRAF	59	197	5		99			2	5	3	-	6	4		2		1	-	1		82	2
52	MA'RUF HOCA	102	182	35	2	29			1	1	8	1	7	9	3	2				4		30	-
53	ŞEHABEDDİN PAŞA	31	32			-	84		4	6	2	-	1	5	1	-				2		80	7
54	NÂİB ÇEBELİ	38	75			42			1	6	-	1	-	-	-	-		1		2		-	-
55	HÂS MURAD	131	180	25		5			-	5	7	5	8	19	2	3	1			-		51	2
56	EMİR ŞAH	163	211	11	11	7	57	24	17	18	16	20	18	26	3	2	3	1		-		105	16
57	HACI KILAĞUZ	18	51	1	-	-	-	-	3	13	-	6	8	9	-	1				-		8	-
58	HATİCE HATUN	36	75	8	-	31	-	-	1	2	2	2	5	11	3	1				-		30	-
59	SEFER ŞAH	48	76	19	1	1			-	10	5	-	5	4	-	5				1		39	
60	MÜ'MİN HOCA	72	170	26	-	6	-		-	20	17	7	6	18	1	1	1			14		46	
61	MALKOÇ	74	129	26	3	12	48	x	9	18	15	27	22	11	1	1	3	1		2		58	
62	SİNAN BEY	105	232	13	1	138	-	-	-	-	5	1	2	4	-	-				2		75	
63	EMİR MESCİDİ	44	108	18	-	-	-	-	-	7	5	4	8	6	-	-			1	-		30	
64	HADIM FİRUZ	49	62	23	3	5	36	-	8	2	3	13	9	2	2	-	1			1		31	
65	HACI HOŞKADEM	82	152	30	-	30	-	-	3	16	4	8	25	14	3	3				-		16	
TOPLAM		3797	5329	596	164	651	321	137	258	676	355	357	267	365	19	61	17	21	10	92			
ŞEHRİN NÜFUSUNA ORANI %				% 11.2	% 3.1	% 12.2			% 4.8	% 12.7	% 6.7	% 6.7	% 5	% 6.8	% 0.4	% 1.1	% 0.3	% 0.4	% 0.2	% 1.2			

III. BÖLÜM

EKONOMİ VE MALİYE

1. XVI. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI PARASI ÜZERİNDE YAPILAN İŞLEMLERE İLİŞKİN BAZI BİLGİLER[1]

Osmanlı ekonomisinin durumunu iyice anlayabilmek için, bilinmesi gereken hususlardan biri de para sistemidir. Osmanlı ülkesinde kullanılan paraların çeşitlerini, gerçek değer ve alım güçlerini, değer bakımından birbirlerine oranlarını, bunların yabancı paralarla ilişkilerini saptamadan Osmanlı iktisat ve ticâret hayatına ilişkin sağlıklı değerlendirmeler yapılamaz. Bu nedenle, bu kısa yazıda, şimdiye değin bilinenlere ufak bir katkı olacağı umularak, belgelerden edinilen bazı bilgiler sunulacaktır.

Bilindiği gibi, Osmanlılar son yıllarına değin altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılma paralar kullanmışlardır. Osmanlı paralarının ***nominal*** değerleri, bir ölçüde ***reel*** değerlerine bağlıydı. Devletin darbhânede sözü edilen madenlerden kestiği, belli ağırlıktaki yassı yuvarlak parçacıklara ***sikke*** adı verilir; bunlardan gümüşten olanına ***akça***, altınına ***sikke-i hasene*** veya ***kırmızı*** denirdi. Genel olarak ***sikke-i hümâyûn*** denilen ve pâdişahın emriyle kesilip tedavülde bulundurulan bu Osmanlı paralarının yanında, ülke içinde yabancı altın ve gümüş paralar da serbestçe kullanılmaktaydı. Çünkü Osmanlı ülkesinde altın ve gümüş nâdir bulunan kıymetli madenlerdendi. Örneğin Riyâl kuruş (İspanyol gümüş parası), ***Hançerli kuruş*** vb. yabancı paralar kullanılıyordu.

Osmanlı para sisteminin esas birimi akça idi. Yani akça tedavülde bulunan bir ***sikke*** olmanın yanında, piyasada geçerli olan diğer sikkelerin de

1 Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, *ODTÜ Gelişme Dergisi*: 1978 Özel Sayısı (Ankara 1979), s. 86-97.

değerlerini tespit etmekte kullanılan bir ölçekti.[2] Osmanlı parası üzerindeki bütün değişiklikler akça üzerinde olmakta ve akçanın reel değeri, piyasadaki geçerliliği devlet tarafından tespit edilmekte idi. Dış ticâret, eşya fiyatları, sikkenin gerçek değeri ile ülkede bulunan altın ve gümüş madenlerinin miktarı arasında sıkı bir ilişki vardı. Bunlardan birinde meydana gelecek değişiklikler, tabiatıyla diğerlerini de etkileyecektir.

Ayrıca kalpazanların ve benzerlerinin para ve fiyatlar üzerindeki oyunları para ayarlamalarına sebep olmakta idi. Bu gibi hallerde devlet, tedavüldeki parayı çekerek yerine değeri ayarlanmış cedîd akça çıkarır ve bu suretle yapılan işleme *sikke tashihi* denirdi.[3]

Osmanlı parasının temel birimi akça, devletin kuruluşundan itibaren zaman zaman değişikliklere uğradı.[4] Örneğin, Orhan zamanında 100 dirhem gümüşten 269 akça kesilirken, Fatih devrinde aynı miktar gümüş 280, 1491-1566 tarihleri arasında en çok 420 akça hâline getiriliyordu. 1566 tarihinde 100 dirhem gümüşten 450 akça kesilmeye başlandı. Bu tarihten sonra Osmanlı parası büyük bir buhran içine girdi. Kalpazanlık, akçanın gümüş miktarını kenarlarını kırpmak suretiyle ve kesmekle yapılan azaltmalar dolayısıyla, resmî rayici 60 akça olarak tespit edilmiş olan altının halk arasında 80-100-120 akçaya alınıp verilmesine sebep oluyordu.[5] Devlet önce bu durumu ülkenin her yanına gönderdiği fermanlarla önlemek

2 Bkz. Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi II*, İstanbul, (1970), s. 122. Akçadan başka bakırdan kesilen ve dördü bir akça değerinde olan *fülüs* diye bir sikke ve *pul* diye gerçekte olmayan, fakat akçanın 1/8'i değerinde kabul edilen *bir* birim de vardı. Fülüs, pazarlarda akçadan küçük kesirler için kullanılan ve üç yılda bir devletçe piyasaya sürülen bir para idi. Örneğin, Bkz. Ankara Şer. Sic. VIII/2190: "Mahmiyye-i İstanbul'da Dârü'd-darb'da kat olunan fülüsden her üç yılda bir memâlik-i mahrûsemde olan ehl-i sûka tevzi' olunmak kânûn-ı kadîm olmağın bîri iki pul ve dördü bir akça hesabı üzere tevzi' idesiz."

3 Bkz. Akdağ, M., *Celâli İsyanları*, Ankara, (1963), s. 18.

4 Akçanın gümüş miktarı, altına göre değeri, çeşitli etkenlerle alım gücündeki değişiklikler hakkında bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I*, Ankara, (1959), s. 419 ve devamı; II, Ankara, (1971), s. 189-206; *Celâli İsyanları*, Ankara, (1963), s. 15-20. Prof. Akdağ, adıgeçen eserlerinde şer'iyye sicillerine dayanarak ayrıntılı bilgi vermektedir. Yine, Ö. L. Barkan, "XVI. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de fiat hareketleri", *Belleten*, XXXIV/136, (1970), s. 571-578'de, H. Sahillioğlu'nun "Kuruluşundan XVII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı para tarihi hakkında bir deneme", (1958) adlı basılmamış doktora tezine ve arşiv bölgelerine dayanarak açıklamalarda bulunmaktadır.

5 Bkz. Barkan, Ö. L., *agm*, s. 571.

istedi. Mültezimlerin vergi toplarken paranın resmî rayicine riayet etmeleri ve halk arasındaki işlemlerde "para ahvâline ihtilâl" verecek davranışların önlenmesi için görevlilere tekrar tekrar emirler verildi.[6] Ancak ayarı bozuk paranın eşya ve yiyecek fiyatlarının kararsız ve nispetsiz bir şekilde yükselmesine sebep oluşu, bunun tehditkâr bir hal alışı yüzünden devlet yeni bir ayarlama yapmak zorunda kaldı.

1585 Devalüasyonu: XVI. yüzyılın sonlarında yapılan bu ayarlama ilk büyük devalüasyon idi.[7] Bu sikke tashihinin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mustafa Akdağ, 58 numaralı Mühimme Defteri'nin 289. sayfasındaki kayda dayanarak olayın 1585 yılında vuku bulduğunu söylerken,[8] Ömer Lütfi Barkan, kesin tarih vermek yerine ilgili hükümet kararının 1584-1586 yılları arasında uygulandığını beyan eder.[9] Alınan karara göre, o zamana kadar 100 dirhem gümüşten 450 akça kesilmekte iken, bu defa 800 adet kesilecekti. Böylelikle, 1 dirhem 3.072 gram olduğuna göre,[10] akça 0,682 gram gümüşü ihtiva ederken, ağırlığı 0,384 grama indirilmiş oluyordu. Aynı karara göre, altın değer itibariyle 420 akçaya, kuruş ise 70 akçaya karşılık kabul ediliyordu. Akçanın gerçek değerinde düşme olurken, altın akça hesabıyla değerlenmiş oluyordu. Askerin aylığını bu yeni akçalarla ödemeye kalkan devlet, kapıkulunun büyük direnişi ile karşılaştı, ayrıca bu karar bütün ülkede de uygulanamadı. Eskilerle değiştirilecek yeni akçaların kestirilmesi ve dağıtımı işi epey uzadı. Halil Sahillioğlu, bu işle-

---

6 Bkz. BA, Mühimme Defteri, no: 46, s. 307'de birer sureti Anadolu, Karaman, Şam, Maraş, Trablusşam, Halep, Yemen, Rum, Mısır, Habeş ve Diyarbakır beylerbeyliklerine ve oralardaki sancakbeyi ve kadılara, İstanbul Haslar, Galata ve Üsküdar kadılarına gönderilmiş 13 Ocak 1582 (28 Zi'l-hicce 989) tarihli fermanda, "... mâtakaddemden filori 60 akça ve kuruş 40 akçada iken hâlâ altun ve kuruş ziyâdeye çıkmağla muamele ahvâline külli ihtilâl geldüği" bildirildiğinden, "evvelâ üç gün muhkem tenbih ve nida itdirüb" ziyâdeye muamelenin önlenmesi, bu hususun "hufyeten ve alenen" yoklanması emredilmektedir. 1583 tarihli bir başka ferman suretinde ise, gümrük eminlerinin "altunu altmışar ve kuruşu kırkar akçaya ve şâhîyi yedişer buçuk akça hesabı üzere" almaları emredilmektedir. Ank. Şer. Sicili, I/89.

7 Bkz. Barkan, Ö. L., *agm*, s. 572.

8 Bkz. Akdağ, M., *Celâli İsyanları*, s. 18.

9 Bkz. Barkan, Ö. L., *agm*, s. 572-574.

10 Bkz. Barkan, Ö. L., adıgeçen makalesinde Halil Sahillioğlu'nun hesaplamalarını kabul etmektedir. Sahillioğlu'na göre, Osmanlılar XVII. yüzyılın sonuna kadar Tebrizî dirhem denilen ve 3.072 gram gelen dirhem kullanmışlardır.

min ancak 1589-1590 yılları arasında tamamlanabildiğini söylemektedir.[11] Ankara'da bu işin daha da uzadığı anlaşılıyor. Öyle ki sicillerden çıkardığımız kayıtlara göre, 1592 yılına kadar altın genellikle 60 akça üzerinden muamele görmüş, ancak bu tarihten sonra altın 120, kuruş 70 akçaya alınıp verilmeye başlanmıştır. Buna rağmen, resmî rayicin ve belgelerin dili ile "sûr-ı vâki üzere" yani pazarda geçerli olan değerinin ne olduğu tam anlaşılamamaktadır. Örneğin, 8 Aralık 1592 (3 R.Evvel 1001) tarihli bir alacak davasında Molla Ali b. Durmuş, Satılmış b. Ali'den alacağı olan 6.000 akçaya karşılık 4 kişiyi 100 altuna kefîl bi'l-mâl kaydettirmektedir. Demek ki, bu sırada 1 altın 60 akçadır.[12] Oysa, hemen 16 Aralık 1592 (11 R.Evvel 1001) tarihli bir başka kayıtta, Habib b. Hacı Hüdaverdi, Yakob veled Yasef adlı Yahudiden 3.000 akça alacağı olduğunu, kendisinin 20 altın verip, daha 5 altını kaldığını söylemektedir. Buna göre 1 altın 120 akça olmaktadır.[13] Mart sonları 1594 (Evâil-i Receb 1002) tarihli bir tereke kaydında altın 120, kuruş 70 akçaya çıkmış görünüyor.[14] Oysa, bu tarihten bir yıl önce (10 Nisan 1593) kuruşun 75 akçaya bozdurulmak istendiğini öğreniyoruz.[15] 16 Haziran 1594 (26 Ramazan 1002) tarihinde ise, kuruş resmen 70 akça karşılığı kabul edildiği halde, halk arasındaki işlemlerde 75 akçadan hesaplanmaktadır.[16] 25 Temmuz 1594 tarihli bir başka kayıtta da altın 60 akçaya geçmektedir.[17] Demek ki 1584-1586 sikke tashihi ile bir dirhem gümüşten 8 akça kesilmesi, altının 120, kuruşun 70 akça değerin-

---

11 Bkz. Barkan, Ö. L., *agm*, s. 572-574.

12 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/10.

13 Bkz. Ank. Şer. Sic. III/960.

14 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/1215, 1215-B. Bu sicillerde ölen Mehmed b. Hüseyin adlı bir şahsın nakd parası vârisleri arasında taksim edilirken şöyle denmektedir: "Mezbur Mehmed'e mukaddema babası merhum Hüseyin'in vefatından sonra ırs ile intikal eden hissesi 152.800 akça olub ve mal-i müdarebeden 4233 akça zam olunub bu cümlenin içinde 650 adet kuruş 40'ar akçaya olmağla, otuzar akçası kuruş fazlası, 19.500 akça, altmışar akça altun fazlası 19.680 akça..."

15 Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/721'de kayıtlı 10 Nisan 1593 (8 Receb 1001) tarihli sicilde, Mustafa b. Murad adlı bir şahıs, Mehmed b. Zâhid'i "her kuruşu yetmiş beşer akçaya addetmek ister", diye şikâyet etmektedir.

16 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/609: "... bir defa dahî yüz yirmi kuruş ki sûr-ı vâki' üzere dokuz bin akça ider". Burada sûr-ı vâki' üzere denen, pazarda geçerli olan değerdir."

17 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/940: "Elli vukıyye tiftik aldım, amma elli sekizer akçaya alıp yirmi iki altın virüb baki yirmi altı altın ile yirmi akça kaldı." Bu ifadedeki tiftik bedelini hesaplarsak, bir altunun 60 akça olduğu çıkar.

de olması kararı alınmış, fakat müteakip yıllarda tam uygulanamamıştır. Gerçi resmî işlemlerde yukarıdaki esaslar çerçevesinde kalınmıştır,[18] ama halk arasında paranın durumundaki istikrarsızlık giderek artmıştır. Öyle ki, aşağıda ayrıntıları ile anlatacağımız yeni bir para ayarlamasına kadar para hesaplarında tam anlamıyla karışıklık göze çarpmaktadır. Örneğin, 16 Ağustos 1598 (13 Muharrem 1007) tarihli Ankara tüccârlarından Hacı Seydi b. Hasan'ın tereke kaydında, Körpe adlı bir zimmî üzerinde "120 akçadan hesaplanması gereken 3.500 kuruş, bir de 100 akçadan hesaplanması gereken 100 kuruş" alacak kaydedilmiştir.[19] Anlaşılıyor ki, 1598 tarihinden önce kuruş ilkin 100 akçaya, sonra 120 akçaya yükselmiştir. 18 Haziran 1599 (22 Zi'lkade 1007) tarihli bir kayıtta, altın 158 akçaya hesaplanmaktadır.[20] Altın ve kuruşun değerlerindeki bu artışı, pazarda geçerli olan değer ile resmî râyic arasındaki tutarsızlığı açıkça gösteren belgeler de vardır. Örneğin, 14 Temmuz 1599 (10 Zilhicce 1007) tarihinde Bâli veled Sinan adlı bir zimmî, Abraham veled Musa adlı Yahudiye 21.000 akçalık sof sattığını, ancak bedelini akça olarak vermek üzere pazarlık yaptıklarını, oysa Abraham'ın borcunu filori (altın) ile ödemek istediğim beyanla, bu hususta aralarındaki anlaşmazlığın giderilmesini istemektedir. Kadı onu haklı görerek ödemenin akça ile yapılmasına hükmetmiştir.[21] Bâli'nin altın kabul etmeyişinin nedeni açıktır. Bu tarihte devletin akça hesabıyla altına tanıdığı değer 120 iken, halk arasında daha fazlaya gitmektedir.[22] Eğer Abraham'dan altın alırsa parasını resmî râyic üzerinden akçaya çevirdiğinde

---

18 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/2452 (11 Haziran 1598 tarihli ferman sureti). Bu belgede perakende keferenin cizyelerinin toplanması sırasında sekizi bir dirhem eder akçadan alınması, eğer kuruş alınırsa 70, altın alınırsa 120 akçadan hesaplanması emredilmektedir.

19 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1392: "Der deyn-i Körpe kâfir: Kuruş (fi 120) 3.500; def'a kuruş (fi 100) 1.000."

20 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/258.

21 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/383.

22 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1379. Bu 15 Ekim 1599 (15 R.Evvel 1008) tarihli fermanda: "Bundan akdem Aksaray kadısı olub kasaba-i Ankara'da sâkin olan Mevlânâ Kasım, Aksaray kadısı iken 1004 (1595-6) tarihinde kazâ-i mezbûrun bedel-i kürekçi akçasından re'âyâdan altın cem'idüb ve her altını 118'er hesabı üzere almış iken cem'eylediği altını aynıyla teslim-i hazîne eylemeyüb kasaba-i Ankara'ya getirib zikr olunan altını 150'şer akçaya ve dahi ziyadeye bozub" bu şekilde "vaz'-ı irtikab" eylediği için arandığı, şiddetle cezalandırılmak üzere yakalandığında İstanbul'a gönderilmesi gerektiği yazılıdır.

eline eksik akça geçmiş olacaktır. Nitekim, 27 Temmuz 1599 (4 Muharrem 1008) tarihli bir kayıtta da İsmail b. Hacı Abdi adlı biri 1.300 akçalık alacağını borçludan akça olarak ödemesini istemektedir.[23] Bu tarihlerde akçanın altın ve kuruşa nazaran değeri gittikçe düşmektedir. 1595-6 (1004)'de altın 150 akçaya bozdurulurken, 1599 yılının sonlarında altın 200, kuruş 130 akçaya çıkmıştır ve orada da kalacak görünmemektedir.[24] 11 Aralık 1599 (23 C.Evvel 1008) tarihinde Niyet b. Şöhret, Hâce b. Kılavuz'a bir makrama sattığını, parasını alırken Hâce'nin kuruşu *narh-ı câri* 130 iken 133'e verdiğini söylemektedir.[25] Aynı tarihli bir diğer sicilde, kendisinden kuruşu 135 akçadan sayarak verdiği için şikâyet edilen Musa b. Halil, "yüz otuz beşe aldım, yüz otuz beşe sattım" demektedir.[26] Oysa bu sırada devlet katında kuruşun değeri 70, altının 120 akçadır.[27] Akçanın durumunda istikrar olmayınca, piyasada kalp paralar da dönmeye başlamış ve bu durum akçanın değerini daha da düşürmüştür.[28] 15 Ocak 1600 (27 C.Âhir 1008) tarihinde, başlarında şehir kethüdâsı olduğu halde a'yândan Hacı Satı ve tüccâr taifesinden bazıları Mahkeme'de Gülâbi veled Hıdır adlı zimmîyi şehre ayarı bozuk para getirdiği, kuruşu 150 ve 160'a, filoriyi 230 ve 240 akçaya ve bazı meta'a bozduğu için şikâyet etmişlerdir. Gülâbi kendisinin bir yük Kayseri kaftanından başka bir nesne getirmediğini söylemesine karşılık, Hacı Hüdaverdi b. Abdullah, Fazlı b. Mehmed adlı kimseler, bizim yanımızda "Erzurum'dan 60.000 akça getirdim. Kalp ise beni siyaset etsinler" dedi diye tanıklık etmektedirler. Bunun üzerine adıgeçen zimmî 25.000 akçası olduğunu, fakat iyi akça olduğunu iddia etmektedir.[29] Bundan sonra, altın ve kuruş daima yükselmiş ve fiyatlar nispetsiz bir şekilde artmıştır. Örneğin 17 Haziran 1600 (5 Zi'lhicce 1008) tarihli kayıtta altın

---

23 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/532.

24 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/964. 3 Kasım1599 (13 R.Âhir 1008) tarihli sicilde Hasan b. Kasım, Ali b. Mehmed'e bir inek sattım. Bahasını alırken bana "yüz otuz beş akçaya kuruş verdi ve iki yüz beş akçaya altını verdi. Narh-ı câriden beş akça ziyadedir" dediğinde, Ali de onun sözlerini kabul etmektedir.

25 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1260.

26 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1261.

27 Bkz. Ank. Şer. Sic. VI/1456, VII/791.

28 Kalpazanlık hakkında sicillerde pek çok belge vardır. Örneğin özel âletleri ile sahte para kesip (bunları yayanlar, sıkı takip altında tutulmalarına rağmen, bu tür olayların önü alınamamaktadır.

29 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/144, 145.

220 akçadır.[30] 23 Ağustos 1600 tarihinde 250 akçaya çıkmış görünmektedir.[31] 30 Eylül 1600'de Ankara ekmekçilerinden bazıları, bir müddet önce sadrazâm voyvodasının huzurunda, filoriyi 240'a, kuruşu 160 akçaya verdiklerini beyan etmişlerdir.[32]

1584-1586 yılları arasında yapılan "para ayarlarması"na rağmen sikkenin bir türlü istikrara kavuşamaması ve bu nedenle fiyatların gelişi güzel yükselmeye başlaması, ticâret hayatındaki karışıklıkların sürüp gitmesi sonucu devlet, yeni bir ***sikke tashihi*** yapmak yani yeni akçalar çıkarıp, ayarı bozulmuş olanları toplatmak, yeni narh cetvelleri tanzim ettirmek zorunda kaldı. Ankara, Çankırı, Karahisâr-Sâhib ve Hâmid sancaklarında bulunan kadılara gönderilen Eylül ortaları 1600 (Evâil-i R.Evvel 1009) tarihli ve onu izleyen Ekim ortaları 1600 tarihli fermanlarda "hâlis gümüşten dirhemi dokuz buçuk üzere kestirilen" akçaların 1009 R.Evveli'nin birinci perşembesinde (14 Eylül 1600) İstanbul'dan çıkarılıp tevzi' ve taksim olunduğu ve İstanbul'dan gelen Örneklere göre, aynı ölçü ve ayarda yeni akça kestirilip sikke tashihinin yapılması emrediliyordu.[33]

1600 Devalüasyonu: Ankara'da akça darbına ve eskileri ile yenilerin değiştirilmesine 16 Ekim 1600 (7 R.Âhir 1009)'da başlandı.[34] Bu husus için Dergâh-ı âli çavuşlarından Mehmed Çavuş tayin edilmişti. Ankara müftîsi Abdullah Efendi ve diğer ileri gelenlerin huzurunda darbhâne olarak bina edilen yerde akça kesilmesine girişildi. Aynı tarihlerde ülkenin diğer yerlerinde de mübaşirler sikke tashihi için görevlendirilmişlerdi.[35]

Yukarıda adıgeçen fermanlarda "memâlik-i mahrûsede olan darbhânelerde hâlis gümüşten dirhemi dokuz buçuk olmak üzere akça kat' itdirilüb re'âyâ ve

30 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1005.

31 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1296: "Fî'l-hakika vech-i meşrûh üzere oldu. Lâkin ol zamanda filori iki yüze idi. Şimdi iki yüz elli akça ider."

32 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1408.

33 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/2177, 2177. Ö. L. Barkan, 1600 yılında bir para ayarlaması olduğunu 15 Kasım 1600 tarihli bir narh defterine dayanarak zikreder (Bkz. Fiat hareketleri..., *Belleten*, XXXIV/136, s. 574). Bizim belgelerimiz bu olay hakkında kesin tarih getirmekte ve ayrıntılı bilgi vermektedir.

34 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1463.

35 Örneğin, Aralık sonları 1600 (Evâhir-i C.Âhir 1009) tarihli bir fermandan, Ankara sancağında timâr tasarruf eden Murad Çavuş'un "altun ve gümüş ahvâlinden haberdâr olmağla Karatura darbhânesinde dirhemi dokuz buçuk üzere akça kat' itdirüb Köstendil sancağı ile sekiz kadılık yeri tashih eylemek"le görevlendirildiği anlaşılmaktadır (Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/3050).

berâyaya tevzi' ve taksim" olunması, "kalp akça her kimde var ise, darbhâneye iledüb kâl itdirüb emr üzere akça" kestirilmesi emredilmektedir. Ayrıca, "min ba'd nâs mabeyninde altun yüz yirmi ve tamam kuruş seksen ve Arslanlı kuruş yetmiş akçaya geçip, ziyâdeye geçmiye" denmektedir. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, akça yine devalüe edilmiştir. Yani 1584-86 ayarlamasına göre 1 dirhem gümüşten 8 akça kesilirken, şimdi 9,5 akça kesilmekle akçanın reel değeri azaltılmaktadır. Diğer bir deyişle 1584-86 devalüasyonundan sonra ağırlığı 0,384 gram olan akça, daha küçültülerek 0,323 grama düşürülmüştür. Bu değişiklikle akçanın altına oranı da fark edecektir. 0,384 gramlık akçaların 120'si ile yani 46,80 gram gümüşle bir altın alınırken, şimdi 0,323 gramlık akçalardan 120'si ile yani 38,76 gram gümüşle alınabilecektir.[36]

1600 yılında yapılan para ayarlamasında devletin işi daha sıkı tuttuğu Ankara'daki uygulamadan anlaşılmaktadır. Tekrar tekrar gönderilen fermanlardan başka, Ankara'da para tashihi ile görevlendirilen Mehmed Çavuş'un faaliyetlerini gösteren kayıtlar bu hususta aydınlatıcıdır. Daha 21 Ağustos 1600 (10 Safer 1009)'da adıgeçen Çavuş tarafından Ankara'ya 120 adet *sikke-i hümâyûn* yani Örnek sikke gönderilmiş ve eşrâf ve a'yân huzurunda sayılmıştır.[37] 16 Ekim 1600 (7 R.Âhir 1009) tarihinde sikke tashihine 'başlandıktan sonra, halkın elinde bulunan eski akçalar değiştirilmeye başlanmıştır. Bu hususdaki kayıtlar, paranın içinde bulunduğu durumu göstermesi (bakımından ilginçtir. Örneğin, 16 Ekim 1600 tarihli sicilde "darbhâne vaz olunan mahalle bi'l-fiil mahmiyye-i mezbûrede müftî

---

36 Bkz. Barkan, Ö. L., *Fiat hareketleri...*, s. 575-576. Barkan bu hesapları, Sahillioğlu'nun adıgeçen doktora tezine dayanarak yapmaktadır. Sahillioğlu'na göre, Türkiye'de XVII. yüzyılın sonuna kadar 3,072 gram ağırlığındaki Tebrizi dirhem kullanılmıştır. Bu tarihten sonra, 3,207 gram ağırlığında Rumî dirhemler kabul edilmiştir. Sultanî denilen bir Osmanlı altını, 1552 tarihlerine doğru 3,572 gram saf altın ihtiva ediyordu. Bu altın 1552-1560 tarihleri arasında 3.544, 1563'de 3.517 gram geliyordu. 1641 yılında ise 3.490 veya 3.464 grama düşmüştü.

37 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1325. Ayrıca VII/1381'de kayıtlı 20 Eylül 1600 tarihli bir kayıtta Kayserili Ali b. Hacı Şaban, Ankara'da darbhâne nâzırı Mehmed b. Abdülkerim mahzarında "bundan akdem 150 tam vezinli kuruşum ve 21 hurda kuruşum alub darbhâneye tutmuşlar idi" deyip, verdiklerinin içinde vezni uygun çıkan 56 kuruş ile geri kalan 94 tam ve 21 hurdaya karşılık 65 altın aldığını beyan ediyor. Bu belgedeki bilgi ile yukarıda zikrettiğimiz Mehmed Çavuş'un 20 Eylül'de para değiştirmeye başladığı düşünülürse, İstanbul ve Osmanlı ülkesinin her yanında para tashihine 14 Eylül'de başlanmasının kararlaştırıldığı anlaşılır. Ancak Ankara'da kesin olarak bu işleme 16 Ekim 1600'de başlanabilmiştir.

ve müderris olan a'lemu'l-ulemâi'l-mütebahhirîn Abdullah Efendi hazretleri ve zümre-i kudâtdan zübdetü'l-vulât Abdülkadir Efendi ve sâir havas ve avam hâzırûn olduklarında dokuz buçuğu bir dirhem olmak üzere kat'ına mübaşeret olunub lâkin bu diyarda gümüş ve maden-i gümüş olmamağla kuruşa teveccüh olunub Riyal ve Hançerli kuruş kâl oldukta, Riyal kuruş 72 akçalık ve Hançerli kuruşun 74 akçalık gümüşü zuhûr ettiği" yazılıdır.[38] Yani, 1 Riyal kuruşun eritilmesi ile elde edilen gümüşten 9,5'u 1 dirhem eder akçalar dan 72 adet, 1 Hançerli kuruşun gümüşünden 74 adet akça kesilebilmiştir. Bu, devletin bu paralara tanıdığı değerin altında gümüş ihtiva ettiklerini göstermektedir.

Bir başka kayıtta, Kayserili Ali darbhâneye 150 kuruşu değiştirmek üzere getirdiğinde, 94 kuruş ile 21 hurda kuruş karşı lığı 65 altın, yani akça hesabı ile 65 X 120, 7.800 akça alıyor. Oysa 21 hurda da tam olsaydı İ15 X 80, 9.200 akça alması gerekirdi. Demek ki, hurda kuruşlarda 1.400 akçalık vezin noksanlığı vardı.[39] Sikke ayarlaması yapılmazdan önce kullanılan akçaların durumu da aynıdır. Akçanın ihtiva ettiği gümüşten daha çok içinde bakır vardı, ya da kırpılmak, aşındırılmak suretiyle vezni düşürülmüştü. Örneğin, 3 Ocak 1601 (26 C.Âhir 1009)'da ölmüş bir adamın akçaları darbhânede tartılıp kâl edildiğinde, 440 dirhemlik akçadan 250 dirhem, hâlis gümüş çıkmıştı.[40]

1600 devalüasyonu ile akçanın gümüş miktarında yapılan azaltma ile birlikte, fiyatı 240 akça olan altının 120 akçaya, kuruşun da 160'dan 80'e indirilmesi, birbirine alacak vereceği olanların hesaplarının düzeltilmesine sebep oldu. Örneğin, A, para ayarlamasından önce B'ye 200 akça borçlu ise şimdi borcunu 100 akça olarak ödemesi gerekiyordu. Ama, altın ve kuruşun fiyatlarının daha aşağı olduğu sıralarda alınmış borç paranın iadesi ayarlamadan sonraya kalmışsa, bu birçok kimseyi anlaşmazlığa düşürdü. Bu hususta alınmış fetvalara, kadıya başvuranların şikâyetlerine ait kayıtlar pek çoktur. Örneğin, 28 Kasım 1600 (21 C.Evvel 1009) tarihinde, seferde ölen

---

38 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1463.

39 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1381.

40 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1875: "Budur ki, bundan akdem Kurşunlu Han'da fevt olan el-Hâc İbrahim'in Cemile nam hatunu ve Ümmühan nâm sagîre ve Mustafa nâm sagîrine nakl-i şahade ile vekil-i şer'ileri olan ... Osman, mahfil-i kazada hâlâ darbhâne nazın ... mahzarında takrîr-i meram idüb, müteveffa-i mezbûrun hin-i fevtinde Beytü'l-mâl emini kabz eylediği 440 dirhem züyuf akçası darbhânede kâl itdirilip 250 dirhem hâ lis gümüş kalub..."

bir yeniçerinin kızının vasisi, Hüseyin b. Yusuf adlı bir şahısta alacakları olduğunu beyan ederek şöyle demektedir: "Mezkûr Hüseyin zimmetinde züyuf akça zamanında yedi bin akça hakkı olub mukaddema yine züyuf akça zamanında üç bin akçasını kabz eyleyüb dört bin akça baki kalub hâlâ cedîd akça ile tasnif olmak lâzım geldikde iki bin cedîd akça dahî alub... zimmetini ibrâ" ettik.[41] Yine, 23 C.Evvel 1009 tarihinde Hüseyin b. Şeydi, Dilsizoğlu Salomon'a olan borcunu beyan ederken, "mezbûrda yüz sikke filori karzdan hakkım olub, züyuf hesabı ile yüz bin akça etmiş idi. Hâlâ cedîd hesabı üzere elli bin akça olur" demektedir.[42] Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.[43] Hacı Musa Mahallesi'nin imâm akçası vakfının akça tashihinden önce 21.000 akçası vardır. Bunun 4.950 akçası çeşitli kimseler üzerinde borç olarak bulunurken, tashih ten sonra bu meblâğ 2.235 akçaya inmiştir.[44] Hâce Nasuh'un vakfettiği 102.000 akçadan bu sebeple 21.330 akça eksilmiştir.[45] Ali Bey Muallimhânesi'nin 97.000 akçalık vakıf parasının da muhasebesi görüldüğünde 24.430 akça noksanı vuku bulmuştur.[46]

Ankara'da para ayarlaması işlemleri 1607 yılında artık tamamlanmış görünüyor. Nitekim, Nisan sonları 1607 (Evâhir-i Zi'lhicce 1015) tarihli belgeden, darbhâne binasının satıldığını öğreniyoruz.[47]

Ankara'da paranın çeşitli yıllardaki durumu

Belge No.	Tarih	Kuruş	Altın
I/414	8 Ekim 1583		60 akça
I/685	21 Kasım 1583		60 akça
I/733	Aralık 1583		60 akça
II/15	15 Temmuz 1584	70 akça	

41 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1622.
42 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1651.
43 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/1450, 1451, 1459, 1717.
44 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/97 (17 Şa'ban 1009).
45 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII/1174 (18 Muharrem 1010).
46 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1014 (Evâhir-i Zi'l-ka'de 1015).
47 Bkz. Ank. Şer. Sic. X/1130.

Belge No.	Tarih	Kuruş	Altın
II/1652	21 Mayıs 1590	70 akça	
IV/563	3 Şubat 1592		60 akça
III/870	17 -Eylül 1592		60 akça
IV/10	8 Aralık 1592		60 akça
III/960	16 Aralık 1592		60 akça
IV/721	10 Nisan 1593	75 akça	135 akça
IV/1063	16 Mayıs 1593		120 akça
IV/1210	6 Temmuz 1593	70 akça	120 akça
V/1215	Mart 1594	70 akça	120 akça
V/653	23 Haziran 1594	75 akça	
VI/258	18 Haziran 1599		158 akça
VI/458	22 Haziran 1599		200 akça
VI/964	3 Kasım 1599	130 akça	200 akça
VI/1260	11 Aralık 1599	130 akça	
VII/105	10 Ocak 1600		200 akça
VII/145	15 Ocak 1600	150-160	230-240
VII/1005	17 Haziran 1600		220 akça
VII/1296	28 Ağustos 1600		250 akça
VII/1657	Eylül 1600	160 akça	240 akça
Sikke tashihi	16 Ekim 1600	80 akça	120 akça

2) OSMANLI'DA "SERBEST DİRLİK" UYGULAMASININ BOYUTLARI VE BUNUN MÂLÎ-İKTİSADÎ FAALİYETLERİN DÜZENLENMESİNDEKİ YERİ[1]

Osmanlı taşra yönetiminde başta pâdişah olmak üzere hânedan mensuplarının, yüksek dereceli görevlilerin ve kapıkulu mensuplarının dirlikleri, "*evkâf-ı selâtîn*" ve "*cesîm mukâta'a*" yetki alanla "*serbest*" addedilmiştir. Bunun anlamı, sözü edilen yönetim ve vergi alanlarındaki vergi gelirlerinin, bağlı bulundukları taşra yönetim biriminin başında bulunanların yetkisi dışında doğrudan sahiplerine bırakılmış olmasıdır. Bu uygulamanın yönetim açısından birçok etkisi olmuştur. Ancak, zaman zaman "büyük şehir", "geniş bir bölge" veya "kalabalık bir göçer grubu" üzerinde tesis edilmiş *serbestiyyet* uygulamasının mâlî ve iktisadî boyutu üzerinde pek durulmamıştır. Bu bildiride Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki Bursa, Ankara Sancağı'ndaki Haymanalar gibi geniş alanlı serbest dirlikler hakkındaki veriler kullanılarak, uygulamanın sözü edilen ikinci boyutu üzerinde bir metodolojik açıklama denemesinde bulunulacaktır.

Bu durumu daha iyi anlayabilmek için genel uygulamaya biraz bakmak gerekir. Osmanlı yönetici kadrolarında örfiyye ve şer'iyye denilen iki ayrı zümre, iki ayrı fonksiyonu koordineli bir biçimde icra ediyorlardı. Mensupları, "... *himdet-i fukarayı cana minnet bilüb ve ehl-i İslâmı zalemeden tahlîse himmet edüb herhususu şer'-i şerifle görüb şer'-i şerife mugayir vaz' etmemekle ve her gün Efendi hazretleriyle olub nüvvâb ile bir hoş i'tilâf ve ehl-i şerr olanlarla adem-i ihtilâf üzere*" olmakla yükümlüydü.[2] Diğer yandan ehl-i

1 7-8 Eylül 2007'de düzenlenen I. İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler I, İstanbul, 2010 s. 591-597.

2 Ergenç, Ö., *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 68 vd.

şer' denen grubun içinde kazâ yetkisiyle görevlendirilmiş olan kadılar da *"icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye ve infâz-ı kavânîn-i mer'iyye ve itmâm-ı hidemât-ı mîriyye"* eylemekle yetkiliydi.[3] Bu fonksiyonların uyumlu bir şekilde icra edilebilmesi için Osmanlı ülkesi (*memâlik-i mahrûse*), bir yandan ümerânın yetkili kılındığı hüküm bölgelerine, diğer yandan da ulemânın yetkili kılındığı ikinci bir yetki alanına bölünmüştü. Her iki yetki alanının başında bulunanların birbiriyle ilişkisi kurulmuş ve *"Umûr-ı memleket hususunda kuzâtın sancak beylerine mürâca'at edüb hüsn-i ittifak ve ittihâd ile vilâyetin zabt ve sıyânet olunagelmesi"* şeklinde gelenekleşmişti. Burada birinci hüküm bölgesi eyâlet-sancak-timâr nâhiyesi (subaşılık) biçiminde sıralanan askerî-idarî taşra örgütlenmesi içinde yer alıyordu. Diğer ise, kazâ-nâhiye diye düzenlenmiş adlî-idarî taksimatın önemli bir dairesi idi. Kazâlar, kadıların *"taht-ı hükümet"*inde idi. Eyâlet ve sancaklarda da beylerbeyiler ve sancakbeyleri yetkiliydiler. Osmanlı klâsik düzeninde bu örgütlenmeye işlerlik kazandıran, *timâr sistemi* idi. Timâr sistemi, pâdişahın götürdüğü her hizmete karşılık bir resm ödemekle yükümlü kılınan re'âyânın vereceği vergilerin havale edilmesi suretiyle bu hizmetleri gördürme sistemi idi. Kendilerine tahsis edilen dirlikler, her düzeydeki görevlilerin yetki alanıydı ve bu dirliklerin sınırları içinde yaşayan ve üretimde bulunan re'âyâ, kanûnlarda miktar ve oranları belirlenen ve nitelikleri açıklanan vergileri dirlik sahiplerine öderlerdi ve re'âyâ ile devlet görevlileri arasında bu ilişkiyi adâletli bir şekilde kurmak ve yürütmek, ulemânın görevi idi.[4] Taşrada sancak ve kazâ, iki temel yönetim ve yetki alanıydı. Mekânda çakışan bu iki alanın birinin başında bir *bey*, diğerinin başında bir *efendi* bulunuyordu. Ancak, Osmanlı klâsik dönemi taşra yönetiminin ikinci önemli bir özelliği daha vardı. Gerek mekânın coğrafî ve klimatolojik zorluklarının yarattığı engelleri aşabilmek, gerekse aslında pâdişaha ait yetkilerle donatılmış olan görevlilerin merkezî otoritenin dışına çıkma eğilimi göstermelerini önleyebilmek gibi endişelerle, taşrada yetkilendirilen *bey* ve *kadı*ların hüküm bölgelerinde ikincil birtakım düzenlemeler de yapılagelmekteydi. Bu düzenlemeler, iki şekilde kendini gösteriyordu. Birincisi, mekânda düzenlemeydi. İkincisi, yetkilerin bir bölümünü bir başka görevliye vermek suretiyle, uygulamada görev ve yetki dağılımı yoluyla iç denetim mekanizması sağlamaktı. Bu iç denetim

---

3 Ergenç, Ö., *age*, s. 81.

4 İnalcık, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 104 vd.

mekanizması en belirgin biçimde *bey-kadı* ilişkisi içinde dengelenmişti. Bu bağlamda timâr sisteminin çok dikkate değer bir uygulaması, "*serbestiyyet üzere*" dirlik tasarrufuydu. Bu uygulamaya göre "*pâdişah hasları, vezîr, beylerbeyi, mal defterdarı, defter kethüdâsı, timâr defterdarı, mîrî âlem hâs ve zeâmetleri, icmal defterinde zeâmet olarak kayıtlı bütün icmalli zeâmetler, alaybeyilerinin, dizdârların, çeri sürücülerinin, Dîvân katiplerinin, müteferrika ve çavuşların timârları*" serbest dirliklerdi. Ayrıca, "*evkâf-ı selâtîn min külli'l-vücûh serbest olub hâricden beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları tarafından kat'â dahi olunmak câ'iz değildi.*"[5]

Bu uygulama, Osmanlı yönetim anlayışına daha önceki dönemlerden beri var olan bir köklü gelenekten geçmişti ve "*mefrûzü-'l-kalem ve maktû'u-'l-kadem*" veya "*merfû'u'l-kalem ve maktû'u'l-kadem*" biçiminde formüle edilmişti. Bu, şu demekti: Bir taşra yönetim biriminin defterde kayıtlı gelir kaynaklarının bir bölümü ayrı dirlikler haline getirilmiş ve bu dirliklerin gelirleri, biraz önce de belirttiğim gibi sadece birtakım görevlilere tahsis edilmek üzere genel gelirler içinden ayrılmış veya çıkarılmıştı. Bu dirliklere, o dirliklerin bağlı bulunduğu daha üst yöneticilerin girmesi önlenmişti. Formülasyonun birinci bölümü dirliklerin gelirlerinin ayrılmasını, ikinci bölümü ise diğer örf mensuplarının o vergi ve yönetim alanlarına girmelerinin yasaklanmasını göstermektedir. Bu formülasyonla ifade edilen husus, çoğu zaman yanlış değerlendirilmiş ve bu *serbestiyyet* kuralına göre tevcîh edilmiş dirlikler, sanki birer otonom yönetim alanı gibi algılanmıştır. Oysa bunun bu şekilde değerlendirilmesi doğru değildir. Bunun yönetim açısından ne ifade ettiğini bir başka çalışmamda göstermiştim.[6] Bugünkü bildirimin konusunu bu uygulamanın mâlî boyutu oluşturmaktadır. Mâlî boyutunu iyi anlayabilmek için *serbestiyyet* üzere tevcîh edilen dirliklerin genişliğini göstermek gerekir. Bu konuda birçok örnek verilebilir. Fakat, oldukça anlamlı bir örnek Hüdâvendigâr Sancağı'nda görülmektedir. Aşağıdaki tablo, Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki dirliklerin sahiplerine göre dağılımını ve dirlik alanlarındaki yerleşimin nitelik ve sayısı ile gelirlerin toplamını göstermektedir.

---

5 Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya* ..., s. 184.

6 Ergenç, Ö., "Osmanlı'da Serbest Kaza Uygulaması", Eylül 1998'de Viyana'da yapılan *13. CIEPO* Kongresi'nde sunulmuş bildiri metni.

	BİRİM				GELİR	
	Şehir	Kasaba	Köy	Cemâ'at	Meblağ	%
Havâs-ı Hümâyûn	1	5	111	4	6.320.548	45.81
Hâshâ-yı Mîrlivâ	-	5	59	6	283.084	2.05
Zeâmet ve Timârlar	-	10	1568	-	2.751.736	19.94
Evkâf	-	3	228	-	4.020.146	32.20
Toplam		**1**	**23**	**1966**	**13.375.514**	**100.00**

Tablo 1. Hüdâvendigâr Sancağı Dirlik Dağılımı

İkinci tablo, Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki vergi gelirlerini, kazâ boyutunda göstermektedir. Tablonun başında yer alan kazâlar, sancağın toplam gelirlerinin büyük bölümünü içeren birimlerdir. Bunların önemli bir bölümü, başta pâdişah olmak üzere, hânedan mensuplarına, yüksek dereceli görevlilere tevcîh edilmiştir. Geri kalanlar, zeâmet ve timârlıların çoğunlukta bulunduğu kazâlardır. Oranlarına bakıldığı zaman, 19 kazânın toplam geliri, sancağın gelirinin % 26.35'ini oluştururken, sadece Bursa % 21.72'lik bir bölümü içermektedir.

Kazâ	**%**
Bursa kazâsı	21.72
Kızılca Tuzla	23.97
Bergama	9.39
Mihalıç	8.44
Beypazarı	5.44
Sivrihisâr	4.69
Diğer 19 kazâ	26.35
Toplam	**100.00**

Tablo 2. Hüdâvendigâr Sancağı Gelirleri

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere, Hüdâvendigâr Sancağı içinde Bursa kazâsının tümü, Bursa'dan başka 3 kasaba, 111 köy ve 4 cemâ'at, havâs-ı hümâyûna ayrılmıştı. Bu, şu demekti. Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkezi olan Bursa şehriyle birlikte, diğer saydıklarımızın yönetimi, Hüdâvendigâr Sancağı beyinin yetkileri dışındaydı. Pâdişah, buraların yönetimi için özel görevliler tayin etmişti. Bunların başında da ***Bursa Hâssa Harc Emîni*** geliyordu. Bursa Hâssa Harc Emîni, sözü edilen yerleri pâdişah adına yönetirken, buralarda pâdişaha tahsis edilmiş gelir kaynaklarından gelirleri topluyor ve başta Saray olmak üzere pâdişaha ait diğer kurumların harcamalarını bu gelirlerden karşılıyordu. Diğer yandan Hüdâvendigâr Sancağı içinde evkâf-ı selâtîne ait dirliklerde 3 kasaba ve 228 köy vardı. Diğer zeâmetlerin dirlikleri 10 kasabayı ve 1568 köyü kapsıyordu. Bunları yüzde olarak söyleyecek olursak, Hüdâvendigâr Sancağı'nın 13.375.514 akçelik toplam vergi gelirinin 6.320.548'i pâdişah haslarına ayrılmıştı. Bu, toplam gelirin % 45.81'ini oluşturuyordu. Yani yaklaşık gelirlerin yarısı pâdişah haslarına aitti. Bunun ardından 4.020.146 akçe ile büyük vakıflar geliyordu ve bunların payı da % 32.20 idi. Diğer zeâmetler, 2.751.736 akçe ve % 19.94'lük pay ile üçüncü sıradaydı. Sancakbeyi hâssı 283.084 akçe ile ve % 2,05'lik dilimle çok cüz'î bir paya sahipti.

Her bir ***serbest dirlik*** içinde çeşitli vergi kalemleri üzerinde kurulmuş mukâta'alar da aynı mantıkla birer ***serbest dirlik*** işlemi görüyordu. Bilindiği gibi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı klâsik düzeni, 'tedricî bir değişimin gözlendiği süreç içine girmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyılları bütünüyle kaplayan bu süreçte klâsik dönemin temel sistemleri olan ***timâr*** ve ***kul sistemleri*** yeni uygulamalarla yeni görünümler kazanacaklardır. Bu açıdan bakıldığında yeni oluşturulan mukâta'alar sebebiyle, "***serbest dirlikler***" yaygınlık kazanmıştır. 1695'ten itibaren iltizâm usûlünde ***tahvilden*** mâlikâne***ye*** geçilmesiyle, yönetim alanları eyâletten en küçük dirliğe kadar, bu yeni uygulamada mukâta'a bölgeleri olarak ***serbestiyyet üzere*** yönetileceklerdir.[7] Bu yeni uygulamada ***bedel-i sancak*** nâmıyla hazîneye ödenmesi yükümlenen meblağ ve bunun üzerine mukâta'a sahibine yıllık karın eklenmesiyle elde edilecek tutar, o sancakta eskiden timâr sistemine dahîl olan birtakım dirlikler üzerinden yeni bir hesaplama ile belirleniyordu.

---

7 Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies,* X (1986), s. 87-6.

Yani klâsik timâr uygulaması içinde sipâhî ve diğer dirlik sahibine gelirleri tevcîh edilen dirlikler, şimdi yeni mukâta'a alanları haline getirilmiş ve bu mukâta'a alanları *serbest* addedildiğinden *serbestiyyet*in sınırları, aşama aşama eyâlet içinde sancaklara kadar yükselmişti. Bazen bu sancaklar, Örf görevi nedeniyle *voyvodalık* diye adlandırılıyordu. Ama her bir voyvodalığın arkasında böyle bir mukâta'a vardı. Aşağıdaki tablo XVIII. yüzyılda birçok sancağın yıllık gelirini göstermektedir.

Yer	**Yıllık Mâlî** (Guruş Cinsinden)	**Açıklamalar**
Ayıntab	7.061	
Malatya	7.330	
Voyvodalık- Malarya	18.200	
Kars	3.722	
Diyarbekir Voyvodalığı	76.559,5	(2.184.007 akçe)
Tokat	59.640,5	
Kastamonu	19.213	
Kengırı	11.300	
Aydın	19.662	
Saruhân	12.727	
Menteşe	17.850	
Teke	10.366,5	
Adana	14.175,5	
Tarsus	13.919	
Hamîd	16.725	

Tablo 3. Mukâta'alaşan Sancak ve Kazâlar

Bu şekilde sıralanan mukâta'aların her biri içinde de birtakım kademelenme oluyordu. Bu kademelenme, gelirlerin bölüşümünü göstermesi bakımından ilginçtir. Örnek vermek gerekirse bir ***mültezim temessükü***nden şu bilgilere bakalım: XVIII. yüzyılın sonlarında Hüdâvendigâr Sancağı içinde

birtakım yerler, Harameyni'ş-şerifeyn Evkâfı'na tahsis edilmişti. Bunlardan bir tanesi *Yörügân-ı Burusa ve Tevâbi'i Mukâta'ası* idi. Bu mukâta'anın H. 1207/M. 1792-1793 tarihli temessüküncle, İstanbul Kadısı İbrahim Beyefendi ile Seyyîd Mehmed Emîn Bey, Ali Rıza, Derviş Ali ve Derviş Mustafa ile El-Hâcc Mehmed Emîn ve Ali Ağa'nın sözü edilen mukâta'aya "*ber vech-i* mâlikâne *iştirâken*" sahip oldukları yazılıdır. Bu mukâta'ayı H. 1207 senesinde Hasan adlı bir mültezime iltzâm etmişlerdir. Hasan da aynı mukâta'ayı bir sene "*zabt ve rabt eylemek üzere*" Salih Ağa adlı birine devretmiştir. Bir yıllık gelirin peşin ve taksitlerini zamanında vermeyi kabullenen Salih Ağa'ya mültezim Hasan'ın verdiği "*zabtnâme*"*de* şu açıklama bulunmaktadır: Salih Ağa, eline verilen zabıtname ile "*mukâta'a-yı mezbûreyi... zabt ve rabt ve hâsılatı olan â'idât-ı mer'iyye ve rüsûmât-ı örfiyye ve bâd-ı hevâ ve cürm ü cinayet ve yava ve kaçkun ve kul ve câriye müjdegânesin ve beytü'l-mâl-i âmme ve hâssa ve min külli'l-vücûh rüsûmât-ı sâ'iresin ez kadîm ne vechile zabt ve ahz ve kabz olunagelmiş ise ol vechile şürût-ı serbestiyyet üzere zabt ü rabt ve ahz ü kabz ve cem' ü tahsil*" için yetkilendirilmiş ve "*taraf-ı âherden ferd-i vahidin mâni' ve müzâhim*" olmayacağı açıklanmıştır. Görüldüğü gibi, *serbestiyyet* uygulaması kademeli bir biçimde en büyükten en küçüğe doğru sıralanmakta ve böylece bu uygulama içinde büyük dirlikler, büyük dirliklerin altında da daha ufak yetki alanları kendini göstermektedir. İşin örf boyutunda bu düzenleme yapılırken, özellikle evkâf-ı selâtîn için kazâ yetkisi de benzer bir uygulama ile genel kazânın içinde özel bir hüküm bölgesi oluşturularak timâr sistemindeki *serbestiyyete* benzer bir görünüm kazanmıştır. Bu uygulamanın ilkin Selanik ve Girit'te başladığı, sonra diğer beldelere yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın ilginç örneğini yine Bursa'da görüyoruz. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da Dârü's-sa'âde Ağası'nın nezâretinde bulunan evkâf re'âyâsının "*umûr-ı şer'iyyelerini rü'yete*" Haremeyni'ş-şerifeyn Evkâfı müfettişlerinin vekilleri yetkili kılınmıştır. Dârü's-sa'âde Ağası'nın nezâretindeki Haremeyni'ş-şerifeyn Evkâfı'nın re'âyâsının başvuracağı kazâ yetkilisinin bu görevi üstlendiği, Bursa Şer'iyye sicilleri koleksiyonu içinde, bu konuda düzenlenmiş özel *sicilî-i mahfuzlar*dan anlaşılmaktadır.[8]

---

8 Bu uygulamayı ilk kez fark edip açıklayan Suraiya Faroqhi'dir. Ancak o, bu durumun mahiyetini tam kavrayamadığı için, bunu vakıf görevlilerinin "*özel mahkeme*"*si* olarak nitelemiştir. Bkz. "Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case", *Analecta Isisiana XVIII; Making a Living in the Ottoman Land 1480 to 1820*, the Isis Press, İstanbul 1995, s. 97.

Sözünü ettiğimiz defterlerde farklı farklı büyük vakıfların davalarında ilgili vakıfların re'âyâsının "*umûr-ı şer'iyyeleri*"nin pâdişah fermanıyla Bursa'daki Evkâf Müfettişi Vekili Efendilere verildiği yazılıdır.[9] Bu uygulamaya, ne zaman başlandığını tam olarak bilemiyoruz. Ancak, 1545'de Kanûnî zamanında kurulmuş Kapu Ağası Nezâreti; Haremeyn vakıflarının denetimini üstlenmişti. Bu nezâret, 1586'da Haremeyn Nezâreti'ne çevrildi. Bu düzenleme sırasında büyük vakıfların tümünün denetimini sağlamak üzere Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği, Evkâf-ı Haremeyn Mukâta'acılığı ve Dârü's-sa'âde Ağalığı Kitabeti adıyla dört daire kurulmuştu.[10]

XVIII. yüzyılda H. 1182/M.1768-1769'da Evkâf Müfettişliği'nin büyük vakıfların bulunduğu şehirlere, ilmiye zümresinden vekiller atadığını görüyoruz. İlgili belgede, bu vekillere pâdişah, vezîrler ve diğer büyük vakıfların köy ve mezralarında oturan re'âyâsının davalarının, bunlar tarafından görülmesi emredilmiş, diğer kadı ve naiblerin bu konuda müdahalelerde bulunması men edilmiştir.[11] Müfettiş vekilinin kazâ yetkilisi olarak örf mensuplarıyla olan ilişkisinin niteliğini de yine belgelerden öğreniyoruz. Örneğin Seyyîd Mehmed Arif imzalı Bursa naibi ve Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili Efendilere Sultan Orhan Evkâfı ile ilgili gönderilmiş metinde şunlar anlatılmaktadır: Dârü's-sa'âde Ağası'nın nezâretinde olan vakıflardan Sultan Orhan Evkâfı'na ait mukâta'alar, Ahmed Ağa'nın üzerindedir

---

9 Bursa Şer'iyye Sicili (Bundan sonra BŞS) B89, s. 71: "... *bâ-hatt-ı hümâyûn umûr-ı şer'iyyesi mahrûse-i Burusa'da Haremeyni'ş-şerifeyn vekillerine ihale buyurulan...*" s. 74: "... *merhume Hançerli Fatma Sultan Evkâfı kurâsından Mudanya kazâsında vâki' olub kâffe-i umûr-ı şer'iyyesi bâ-hatt-ı hümâyûn mahrûse-i Burusa 'da Haremeyni'ş-şerifeyn müfettişi vekili Efendilere ihale buyurulan ...,*".

10 Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1995, s. 67.

11 BŞS B89, s. 181: "... *Hazîne-i Amirede mahfûz Haremeyn Muhâsebesi defterlerine nazar olundukda Bâbü's-sa'âde Ağası nezâretinde olan selâtîn-i izam ve vüzerâyı kiram ve sâ'ir evkâfın müsakkafât ve gerek toprak ve gayra müte'allik da'vâ ve niza'lar vâki' oldıkda bi'z-zât Haremeyn Müfettişi tarafından vekilleri muvâcehesinde istimâ' olunub min ba'd şehirlerde olduğu hâlde mevâlî ve kuzât ve kurâda vâki' oldukda kuzât ve nâhiye nâ'ibleri muvâcehelerinde istimâ' olunmayub Haremeyn Evkâfına müte'allık olan cüz'î ve küllî, sagîr ve kebîr da'vâ her ne ise müfettiş vekili muvâcehesinde istimâ' olunub mevâlî ve kuzât ve nevâbî nâ'ibleri istimâ' etmeyüb vekîl-i mezbûrdan gayrı hiç ferde umûr-ı Evkâf-ı Haremeyn-i Şerifeyn'e müdâhale etdirilmemek üzere hutût-ı hümâyûn ile mu'anven, şeyhü'l-islâm işâretiyle bin yüz seksen iki senesinde emr-i âlişân sâdır olmuşdur.*"

ve bu mukâta'anın yetki alanında yaşayan re'âyâ *"şürût-ı serbestiyyet üzere"* yönetilmektedir. Bunların şer'î davalarının, voyvodaları aracılığıyla Harameyn Müfettişi Vekili olanlar huzurunda görülmesi ve diğer kadı ve zabitler (örf mensupları) tarafından hiçbir şekilde re'âyânın rahatsız edilmemesi konusunda kesin ve şiddetli uyanlar içeren fermanlar gönderilmiştir. Ayrıca bu mektubla durum, yetkililere bir kez daha hatırlatılmaktadır.[12]

Görülüyor ki XVIII. yüzyılda taşra yönetiminin örf alanında *serbest dirlik* statüsü, *mîrî-mâlikâne mukâta'ât uygulaması* ile yaygınlaşarak, taşrada eyâletler içinde *voyvodalıklar* biçiminde yeni bir mekân ve yetki alanı düzenlemesine geçildiği için, bu örf düzenlemesine paralel olarak, özellikle büyük vakıf re'âyâsının farklı mekânlarda dağınık yaşamasının yarattığı sorunları çözmek üzere, mekân düzenlemesine benzer bir düzenlemenin *kazâ yetki alanı* olarak yapılması söz konusudur. Böylece, *serbestiyyet* kuralına göre idare edilen *yetki alanları* ile *kazâ yetki alanları* dengelenerek, birimler arasındaki müdahaleler önlenmeye çalışılmıştır

Sonuç olarak *serbestiyyet* uygulaması hakkında şunlar söylenebilir:

Başlangıçtan beri anlattıklarımız, *serbestiyyet* uygulamasının ardında yatan düşünceyi açıklar niteliktedir. Bu uygulamanın bir boyutu, taşra yöneticilerini belirli bir alanda büyük yetkilerle tek başına bırakmamaktır. Fakat mâlî açıdan bakıldığında, şunları görebiliyoruz:

1. Özellikle pâdişahtan başlayarak vezîrler, beylerbeyileri ve diğer yüksek görevlilerin dirliklerinin bu kurala göre yönetilmesi, eyâlet ve sancaklar içinde gelirleri belirli meblağlara ulaşan büyük mâli birimler oluşturmaktadır. Bunların en tipik örneği Hüdâvendigâr sancağı içinde Bursa şehri ve Bursa kazâsıdır. *Bursa Hâssa Harc Emîni* tarafından yönetilen bu *serbest dirlikte,* cesîm mukâta'alardan oluşan büyük gelir kaynakları vardır. Buralardan elde edilen gelirler, başta Bursa olmak üzere Saray ve Saray'ın ilişkili olduğu kurumların harcaması için kullanılmakta ve böylece pâdişah bazı gelirleri doğrudan hazîneye intikal ettirmeden ayrı bir kalem hâlinde tutarak önemli parasal sorunları çözmektedir. *Bursa Hâssa Harc Emînliği,* âdetâ Osmanlı'nın ilk payitahtı olan Bursa'da küçük bir Hazîne-i Âmire işlevi görmektedir. Arif Bilgin'in yeni çıkan çalışması, bu yargıyı doğrulayacak belgesel bilgiler içermektedir.[13]

12 BŞS B89, s. 152.

13 Bilgin, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Mâliye Kurumu: Bursa Hâssa Harç Eminliği,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

2. Bursa ve çevresindeki çeşitli faaliyet alanlarında oluşturulmuş olan mukâta'alardan elde edilen gelirler, *Hâssa Hare Emîni*'nin Saray alımları yoluyla, Bursa şehrindeki san'atkâr ve tâcirlere dönmekte ve böylece bu kentten toplanmış olan vergiler, dolaylı bir biçimde bu kentin sınaî ve ticarî faaliyetlerinin finansmanını oluşturmaktadır. Hirfet gruplarının finans kaynakları açısından bu nokta daha ayrıntılı incelenmeye değerdir Hangi esnâfın hangi üretim faaliyeti sonucunda Saray'a ne kadar emtia yolladığı, bunun karşılığında; kendilerine ne gibi ödemeler yapıldığı ve bunların ne anlama geldiği, ayrıntılı incelemelere konu edilirse Türk iktisadî tarihinin mikro boyutları da gün ışığına çıkabilecektir. Bu konudaki ön bilgiler, yine Arif Bilgin'in eserinde bulunabilir.[14]

3. Bursa örneğinde dikkati çeken uygulamanın bir başka yönü de şudur: Hüdâvendigâr Sancağı'nda büyük ölçüde konar-göçerlerin yurtlarının bulunduğu Nevâhî-i Bergama, büyük memlehanın yer aldığı Kızılca, Tuzla, Sivrihisâr ve Beypazarı gibi kazâ boyutunda *serbest dirlikler,* sancağın büyük idarî ve mâlî birimleri durumunda bulundukları için, bunları XVI. yüzyılın sonlarına kadar Hüdâvendigâr Sancağı'nın sınırları içinde tutarak, Bursa'nın iaşesinin sağlanmasında yapay bir iktisadî ünite oluşturulmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda iktisadî koşullarda değişimler ortaya çıkınca, buraları kolaylıkla başka birimlere bağlanarak, döneme göre yeni taşra birimlerine kolaylıkla geçilebilmiştir. Eğer bunlar, böyle büyük idarî ve mâlî bir birim olmayıp küçük dirliklerden müteşekkil kalsaydı, daha sonraki düzenlemeler için daha büyük işlemler yapmak gerekecekti.

4. *Serbest dirlik* uygulamasının bir başka örneği, Ankara'daki Haymanalar'dır. Bilindiği gibi Ankara Sancağı'nın güneybatısında yer alan Büyük ve Küçük Haymanalar, zaman içinde Valide Sultanlara ve sadrazâmlara hâs olarak verilen idarî ve mâlî açıdan *serbest dirlikler*di. Bu dirliklerin yer aldığı bölge Orta Anadolu'da hububât üretiminin en yoğun olarak yapıldığı alanlardı. Ankara Sancağı'nın içinde yer alan başta Ankara şehri olmak üzere diğer kasabaların da beslenmesi, buradan gelen hububâtla gerçekleştiriliyordu.[15]

---

14 Bilgin, A., *age.*

15 Ergenç, Ö., "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisâdî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Ankara 1975, s. 145-168.

Bu sayededir ki Ankara, XVI. yüzyılın sonlarında yalnız Anadolu'nun değil, döneminin diğer bölgelerdeki birçok şehirlerinden daha fazla bir nüfus yoğunluğuna ulaşmıştı. Bu nüfusu besleyen hububât, Haymanalar'ın voyvodasının denetiminde Ankara şehrine aktarılıyor ve orada *habbâz*lara satılıyordu.[16] Böylelikle bir yandan Ankara'nın çok önemli bir iaşe sorunu çözüm bulurken, diğer yandan da *"serbest dirlik"*in öşr vergisi olarak toplanan hububât, burada nakde çevrilmiş oluyordu. Böylece, sancak içindeki üretimin öncelikle oradaki yerleşiklerin ihtiyaçlarını karşılaması sağlanmış oluyordu. Bunun ne kadar önemli bir düzenleme olduğu, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle hububât büyük çaplı bir yasak ticâretin konusu olunca, daha iyi anlaşılacaktır.

Sözlerimi bitirirken, *mefrûzü'l-kalem maktû'u'l-kadem* formülasyonuyla ortaya çıkarılan *serbestiyyet* uygulamasının mâlî boyutunun da yönetim boyutu kadar önemli olduğunu, yukarıda verdiğim örneklerle bu konuya açıklık getirmek istediğimi bir kez daha vurgulamak isterim.

---

16 Büyük ve Küçük Haymanalar örneğinde üretim-nüfus ilişkisi hakkında bilgi için bkz. Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya*, s. 54-55.

3) XVII. ve XVIII. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TOPRAK TASARRUFU VE MÜLKİYETİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER[1]

Bu makalenin amacı, Osmanlı'da "toprak mülkiyeti" konusunda en az bilgi sahibi olduğumuz XVII. ve XVIII. yüzyıla ilişkin belgesel bilgiler sunmak ve bunlar aracılığıyla "toprak mülkiyeti" tartışmalarına katılmaktır. Makalenin böyle bir amaca yönelik olmasının temel nedeni, yapılan birçok değerlendirmenin, bilgi eksikliği yüzünden kanıtlanmayı gerektiren yönlerinin bulunmasıdır. Buna ilâve olarak, Osmanlı Devleti'nin toprak rejimi içinde birbirine çok benzer görünen uygulamalar vardır. Bu durum, konunun tam olarak anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu güçlüklerden birincisi, "toprak mülkiyeti" ile "toprak tasarrufu" arasındaki ilişkinin muğlaklığıdır. İkinci husus, toprağın mülkiyetini veya kullanım hakkını kimlerin elinde bulundurduğudur. Üçüncüsü ise, devlet-dirlik sahibi-re'âyâ üçlüsü arasındaki ilişki ve bu ilişkinin boyutudur. Bu soruları cevaplayabilmek için, önce Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren toprak üzerinde oluşmuş olan şu kategorileri göz önünde bulundurmak gerekir:

a) Devlet, fetihlerle elde ettiği topraklar üzerinde çıplak mülkiyet hakkı tesis etmiş, yani toprağın rakabesini elinde bulundurmuştur. Devlet, rakabesini elinde bulundurduğu topraklar üzerinde yaşayan re'âyâya, eğer gayrimüslim ise, bu toprakların tasarruf hakkını bir mülkiyet gibi devretmiş ve karşılığında "harac" denilen bir vergiyi, bir çeşit "icâre" gibi almıştır. Bu gayrimüslimler, eğer daha sonra Müslüman olmuşlar veya fethedilen topraklar Müslümanlara verilmişse, bu defa toprağın intifa hakkı (kullanım

1 Özer Ergenç-Hülya Taş, "Assessments on Land Usufruct and Ownership in Anatolia during the 17th and 18th Centuries", *Ajames*, no: 23-2, 2007, s. 1-32 .

hakkı) onlara devredilmiş ve karşılığında "öşr" denilen vergi alınmıştır. Bu kategori bir öncekinden, mülkiyet yönünden farklı bir kategoridir.

b) Devlet, fethettiği veya başka bir biçimde kendi sınırları içine aldığı toprakların önceki sahiplerini kendi kadroları içine alırken, başlangıçta toprak mülkiyetini onlara tanımıştır. Fakat zamanla, bu hakkı bir intifa hakkına çevirmiştir. Böylece daha önce mülk olan toprakları, rakabesi devlete ait arazi biçimine dönüştürmüştür. Ya da ölümlerle böyle bir durum kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

c) Fetihler sırasında, rakabesi devlete ait olan topraklar "maslahat-ı âmme", yani kamu yararının öne çıkarılması kuralına dayanarak, fethe katılanlardan bazılarına temlik edilmiştir. Bu temlik edilen topraklar, farklı bir kategori oluşturmuştur. Özellikle Amasya-Erzincan arasında çok sık görülen ve "mâlikâne-divânî sistemi" olarak adlandırılan sistem, bu kategoride yer alır.[2] Bu tip topraklarda ikili mülkiyet ya da tasarruf söz konusudur. Birincisi, rakabesi devlete ait olması sebebiyle "dîvânî" denilen kısım; ikincisi ise "tasarruf hakkı" veya "mülkiyet"i özel şahıslara bırakılan kısımdır. Bu ikilikten dolayı bu uygulamaya, "iki baştan tasarruf" da denilmiştir. Bu uygulamada dikkat edilmesi gereken husus, özellikle mâlikânecinin mülkiyet hakkının, arazinin kendisine mi, yoksa tasarruf eden re'âyânın vergisine mi ait olduğu sorusudur. Uygulama zaman zaman her iki yönde de olmuştur. Genellikle mâlikâne denen sahiplilik, vergiler üzerindedir.

d) Asıl üzerinde durulması gereken sorun ise, yukarıdaki kategorilerin hangisinde olursa olsun, re'âyânın doğrudan işlediği ve ürün aldığı topraklar üzerindeki hakkının, nasıl bir hak olduğudur. Bu makalenin asıl konusunu, bu soruya verilecek cevap oluşturacaktır. Genellikle kabul edilen, "mîrî arazi" üzerinde re'âyânın mülkiyet hakkının bulunmadığı, ancak "sipâhî senedi" veya "temessükü" ile toprağı tasarruf etme hak-

---

2 Bu konuda yapılmış çalışmalar için bkz. Barkan, Ö. L., "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Dîvânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, I*, İstanbul 1980, s. 151-208; Barkan, Ö. L., "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 125-149; Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1981; Öz, M., "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Dîvânî Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, XXIII, s. 229-241; Kappert, P., *Die Osmanischen Prinzen und Ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*, İstanbul 1976; Beldiceanu, N., *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timâr*, çev. Mehmed Ali Kılıçbay, Ankara 1985.

kına sahip olduğudur. Bu hak, birtakım koşullara bağlıdır. Bu nedenle, "özel mülkiyet" biçiminde düşünülmesi mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nde 1874'e gelinceye kadar (Emlâk-ı Sırfa Nizamnâmesi'nin yayımlandığı tarih) tarım yapılabilir topraklar üzerinde "özel mülkiyet" oluşmamıştır.[3] Bu hüküm doğru görünmekle birlikte, bu makalede ifade edileceği gibi , özellikle XVII. ve XVIII. yüzyılda re'âyânın toprak üzerindeki "tasarruf hakkı", özel bir "mülkiyet hakkı" gibi algılanmış ve öyle işlem görmüştür. Çünkü XIX. yüzyıl da dahîl olmak üzere, hemen her dönemde toprak meseleleri, özel mülkiyeti düzenleyen fıkha göre ele alınmıştır.[4] Bu algılama iki boyutludur: İlkin, rakabesi devlete ait olup, üzerinde "eşcâr-ı müsmire", yani meyve veren ağaçların bulunduğu bağlar ve bahçeler, doğrudan "özel mülk" olarak işlem görmüştür. İkincisi ise, rakabesi devlete ait olmakla birlikte tasarruf hakkı re'âyâya ait olan ve tarım yapılabilen araziler, "sipâhî izni" ile alınıp satılabilen, miras bırakılabilen, adına "tefvîz" denilen işlemlerle benzer özelliklere kavuşmuştur. Makalemizde bu konuda şimdiye kadar yapılan araştırmaları ve elde edilen sonuçları kısaca irdeledikten sonra, bu iki husus üzerinde durulacaktır.

I. Konu Hakkında Yapılan Belli Başlı Araştırmalar

Bugüne kadar yapılan araştırmaları toplu bir değerlendirmeye tâbi tutarsak şöyle bir tablo ile karşılaşırız:

Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık ve diğer Osmanlı tarihi araştırıcılarının yaptıkları tespitler sonucu Osmanlı toprak rejimi hakkında son derece zengin bilgilere sahibiz.[5]

---

3 1874'te yürürlüğe giren Emlâk-ı Sırfa Nizamnâmesi, mülk arazinin tapuya kaydını ve sahiplerine Defter-i Hâkânî'den tapu senedi verilmesi esasını getirmiştir. Bkz. Sönmez, M. Tuluî, *Osmanlı'dan Günümüze Toprak Mülkiyeti, Açıklamalı Sözlük*, Ankara 1998, s. 40.

4 Bu konunun hukukî boyutu, makalenin ilerleyen kısımlarında ayrıntıları ile gösterilecektir.

5 Bu konuda yapılmış temel çalışmalar için bkz. Barkan, Ö. L., *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, I*; İnalcık, H., "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World*, 14 (1955); *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (edited by Halil İnalcık with Donald Quataert, Cambridge University Press, London 1994); İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Osmanlıların toprak rejimi, Güneydoğu Avrupa ve Batı Anadolu bölgelerinde devletin askerî ve malî ihtiyaçlarının bir gereği olarak şekillendi.[6] Zamanla, buna bir İslâmî cila yapılması gerekiyordu. Bunun için İbn Nüceym'in[7] çağdaşı Şeyhülislam Ebussuud Efendi (1490-1574) tarafından önemli bir yorum getirildi. Ebussuud'un bu konudaki görüşleri, Selanik ve Üsküp tahrîr defterlerinin başına konulan ünlü mukaddimede açıklanmıştır.[8] Burada anlatılanlara göre, ilk zamanlarda Osmanlı ülkesindeki toprakların hukukî durumu tam olarak açıklanmadığından tasarrufunda karışıklıklar oluyordu. Ahâli, toprağı kendilerinin mülkü sanıp, alıp satıyor, vakfediyordu. Bu yanlış anlamaları önlemek üzere pâdişah, arazinin aslı hakkında açıklama yapılmasını emretmiş ve bunun üzerine Şeyhülislam tarafından şu yorum yapılmıştır:

"İslâm memleketlerinde, arazi başlıca üç kısımdır. Birinci kısım, *öşrî topraklar*dır. Bunlar, fetih sırasında Müslümanlara temlîk olunmuş, gerçek mülklerdir. Sahipleri, diğer malları gibi diledikleri şekilde tasarruf ederler. Bunlar, devlete öşr vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Ekerler, biçerler, hâsılından yalnız öşrünü verirler. Hicaz ve Basra'daki topraklar, bu cinstendir. İkinci kısım, *haracî topraklar*dır. Fetih sırasında gayrımüslimlerin elinde bırakılmış ve kendilerine mülk olarak verilmiştir. Hâsıldan 1/10'dan 1/2'ye kadar "harac-ı mukâseme" denen bir vergi alınır. Bundan başka yılda bir, belirli bir miktarda "harac-ı muvazzafa" denen bir vergi daha verirler. Bu cins topraklar da sahibinin gerçek mülküdür. Alınıp satılabilir ve her türlü tasarrufta bulunulabilir. Bu tür top-

6 İnalcık, H., "Land Problems in Turkish History", s. 221 vd.

7 Zeynelabidin İbn Nüceym (1520-1561), Mısırlı bir müftüdür ve toprak tasarrufu üzerine 1552'de yazdığı "*Tuhfetü'l-merziyye fi'l-arâzi'i'l-Mısriyye*" adında ünlü bir risalesi vardır. Bir başka Mısırlı müftü de İbnü'l-Humam diye bilinen Müftü Kemaleddin Muhammed (1388-1457)'dir. İbn Humam, yaşadığı dönemin toprak tasarrufunu açıklayan önemli kişilerden biridir. Ona göre, toprağın sahibi durumunda bulunan köylünün ölümünden sonra işlediği topraklar, beytü'l-mâle intikal etmiştir. Daha sonra bu topraklar beytü'l-mâl tarafından belli bir kira karşılığında, yeni tasarruf sahiplerine devredilmiştir. Baber Johansen de, bu açıklamaya dayanarak, "*ilk sahiplerin ölümü*" adını verdiği bir tez geliştirmiştir. İbn Nüceym ise ünlü risalesinde bu düşünceyi, toprak sahipliği üzerindeki Osmanlı uygulamasının temeli olarak görmüştür. bkz. Baber Johansen, "The 'Death of the Proprietors", *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rigths as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Otoman Periods*, London-New York-Sidney, 1988, s. 80-97, özellikle bu makale içinde bkz. s. 85-93.

8 Barkan, Ö. L., *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I- Kanunlar*, İstanbul 1943.

raklar, gayrımüslimlerden Müslümanların eline geçse de yukarıda sözü edilen harac denilen vergiler, yeni Müslüman sahiplerinden de alınırdı. Sevat-ı Irak arazisi bu çeşittir. Üçüncü bir toprak çeşidi de vardır ki buna ***arz-ı memleket*** denir. Bu toprakların aslı haracîdir. Fetih sırasında Müslümanların eline geçmiştir. Lakin toprağın rakabesi, devlet için alıkonulmuştur. Bunun sebebi, temlik edilmesi hâlinde sahibi öldüğü zaman varisler arasında taksim olunup her birine ufak bir parça düşeceğinden harac miktarının belirlenmesinin güç olacağıdır. İşte bu sebepten dolayı, bu tür arazinin rakabesi devlet hazînesi için alıkonulmuş ve toprak re'âyâya kullanmak üzere verilmiştir. Re'âyâ burayı istediği gibi ziraat edip işler, bağ, bahçe ve bostan haline getirir. Hâsılından harac-ı mukâseme ve harac-ı muvazzafasını verir. Sevat-ı Irak arazisi, bazı mezheplerde bu tür araziden sayılır. Osmanlı ülkesinde arazi, arz-ı memlekettir. Buna mîrî arazi de denir. Re'âyânın mülkü değildir. Yalnız kullanım hakkını üzerinde bulundurur. Harac-ı mukâsemesi öşr nâmıyla alınan vergidir. Harac-ı muvazzafası ise çift akçesidir. Boş bırakılmayıp işletildiği ve vergileri düzenli verildiği sürece hiç kimse re'âyânın bu topraklar üzerindeki hukukuna el uzatamaz. Ölürlerse oğulları yerlerine geçip, ekip biçmeye devam ederler. Re'âyâdan biri, erkek varisi olmaksızın ölürse, bir nevi kira bedeli olan ücret-i mu'accele alınıp dışarıdan birine tapuya verilebilir. Onlar da aynı şekilde tasarruf ederler. Re'âyâ elindeki toprağı üç yıl üst üste boş bırakırsa mahkeme kararıyla elinden alınır ve bir başkasına verilebilir. Bir kimse tasarruf ettiği yeri başka birisine sipâhî marifetiyle hakk-ı karar için bir miktar para alıp feragat edebilir ve sipâhî o yeri, o kimseye tapuya verebilir".[9]

Görüldüğü gibi, Ebussuud Efendi Osmanlı arazi hukukunu, şerîat kurallarına uydurmaya çalışmıştır. Örneğin çift akçesi, Osmanlılardan önce İslâm hukukuna yabancı kaynaklardan geçtiği halde, onu harac-ı muvazzafa ile öşrü de harac-ı mukâseme ile birleştirmiştir.

İşte başta Hanefî mezhebinin yorumcuları olmak üzere, diğer mezheplerin hukukçuları da yaşadıkları dönemin ve bölgenin koşullarına göre, ekilebilir toprakların menşeini yorumlayarak bunlardan yararlanmanın şekilleri üzerine açıklamalar yapmışlar ve özellikle zaman içinde toprak üzerinde özel mülkiyetin tesisi yolunu aralamaya çalışmışlardır.[10] Nitekim Kenneth

---

9 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "State, Land and Peasant", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (edited by Halil İnalcık with Donald Quataert, Cambridge University Press, London 1994), s. 103-131.

10 Baber Johansen klâsik Hanefi görüşünün Arap ülkelerindeki toprak tasarrufunu meşrulaştırma faaliyetinin Memlukların son zamanlarıyla Osmanlı'nın ilk

Cuno da bu hususu vurgulamıştır.[11] Ona göre, Osmanlı Devleti'nde bu konuda bir yeknesaklık yoktur. Osmanlı eyâletlerinden birinden diğerine farklı uygulamalar görülebilir. Sosyal ve politik kuvvetlerin mahalli düzeydeki etkinlikleri, ekonomik uygulamalardaki değişkenlik, Osmanlı döneminin tümünde kendisini gösterir. Bu sebeple yerel endişeler, yeni uygulamalar doğurmuş ve her uygulama kendisine bir meşruiyet zemîni aramıştır. Osmanlı Mısırı ve Suriyesi'ndeki fıkıh âlimleri, tarım topraklarının hukukî statüsü üzerine zaman zaman çok canlı tartışmalara girişmişler ve farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Cuno, sözü edilen makalesinde farklı görüşler, hukukçuların mensup oldukları farklı menfaat gruplarından kaynaklandığını ileri sürmekte ve El-Remlî ile İbn Abidin'in bölgelerindeki yerel nüfûzluların çıkarlarını savunmak üzere Hanefî görüşüne karşı çıktıkları örneğini vermektedir.[12] Şafiî fıkıhçıların benimsenen ana görüşten farklı düşünmeleri de kendi bölgelerindeki toprak tasarruflarına haklılık delili bulma amacından kaynaklanır. Nitekim XIX. yüzyılda Malikî mezhebinin önemli bir taraftarı olan Mısırlı Hasan El-İdvi El-Hamzavî (1806-1886), Mısır Vâlisi Said Paşa'ya destek ünlü 1858 Arazi Kanûnnâmesi'nin yazımını umuduyla bir risale tertiplemiş ve Mısır'daki tarım topraklarının "haracî topraklar" olduğunu, bu sebeple çiftçilerin "mülk"ü durumunda bulunduğunu ileri sürmüştür.[13] İdvi'nin görüşleri de diğerleri gibi doğrudan doğruya mensubu bulunduğu zümrenin çıkarları etkisindedir. Kısacası her dönemin uygulamaları, kendilerine meşruiyet zemîni bulmak için hukukçulardan yararlanmıştır.

---

dönemlerinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Johansen'e göre, Suriye, Mısır ve Irak'taki toprağı ekip biçenler, "harac" adı altında bir vergi ödediklerinden dolayı toprağın sahibi durumundadırlar. Bkz. Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, s. 82-85.

11 Kenneth M. Cuno, Osmanlı Devleti'nin Suriye'deki topraklarının hukukî niteliği üzerine İslam Hanefi hukukçularının görüşlerine dayanarak yaptığı çalışmasında; Osmanlı toprak rejimine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. O, Johansen'den bu konuda ayrılarak 15. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde farklı görüşlerin ortaya çıktığını savunmuştur. Ona göre çeşitli zaman ve mekândaki konjonktürel şartlar Hanefî, Malikî ve Şafiî hukukçuları toprak tasarrufunu meşrulaştırma çalışmalarına yöneltmiştir. Bkz. Kenneth Cuno, "Was the Land of Ottoman Syria Miri or Milk? An Examination of Juridical Differences within the Hanafi School", *Studia Islamica*, 1995/I (81), s. 121-152.

12 Cuno, K. M., *agm*, s. 134-142.

13 Cuno, K. M., *agm*, s. 151-152.

Kenneth Cuno'nun bir başka çalışması, XIX. yüzyıl Mısırı'nda aile yönetimi ile toprak tasarrufu arasındaki ilişkiyi açıklamaya yöneliktir.[14] Cuno bu makalesinde, ilk olarak Mısır'daki aile tipleri üzerinde durmakta ve aile yönetiminin iki ayrı oluşumuna dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, "tek aile" denilen evlenmemiş çocuklarla ana-babadan oluşan ailedir. Bir diğeri ise, iki veya daha fazla evli çiftin bir arada bulunduğu ve yaşamını müşterek sürdürdüğü, kazanç ve masraflarını birlikte gördüğü aile tipidir. Bu aile tipi, genellikle "birleşik aile" olarak adlandırılır ve bu aile tipinde büyükanne ve büyükbabanın yanında evli kardeşler, evli amca, yeğen ve kuzenler vardır ve yönetim ailenin en büyüğünün elindedir.[15] Genellikle eklentilerle genişletilmiş aynı mekânda yaşarlar. Bu tür aile tiplerine Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde rastlanır. Cuno, bu tür bir aile tarihi çalışması için temel kaynak olarak fetvaları kullanmış ve bu çalışmasında derlediği örnekler üzerinden "arazi kullanımı" ile "birleşik aile" arasındaki ilişkileri açıklama hedefini gütmüştür. Fetvalarda her katmandan kişilere ilişkin örnekler bulunduğunu ve 1847-1880 arasındaki uygulamalara bu örneklerin ışık tuttuğunu beyan etmektedir. "Aile-i vâhide" denen bu birleştirilmiş büyük ailenin oluşumunda en önemli etken olarak, Mısır'da "mîrî arazi"nin, 1858'den önceki dönemde devlete ait olduğu için, "mülk" olmadığını ve bu yüzden de miras bırakılamadığını, bunun önemli bir faktör olduğunu ileri sürmektedir. İslâm hukuku açısından ikinci önemli husus, bazı bölgelerde XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren toprakta "mülkiyet" alanında önemli mesafeler kat edilmiş olmasına rağmen, toprağın sadece oğullara intikal eden bir meta olmasıdır. Bu bakımdan kadınların herhangi bir güvencesi yoktur. Çünkü erkek çocuk olmaksızın ölen bir kişinin tasarruf ettiği toprak, bir başkasına verilebilirdi ve bunun da mutlaka akraba olması gerekmiyordu. Üçüncü bir husus, toprağın erkek oğullara intikal etmesi ve bölünmesi hâlinde toprağın gittikçe küçüleceği korkusu, Mısır gibi sulama problemlerinin büyük boyutlara ulaştığı bir bölgede, toprağı bölmemek için, aileleri birleştirmenin tercih edilir bir yol haline gelmesidir.[16] Kenneth Cuno, Allen Duben'in araştırmalarına atıfta bulunarak sulu ziraatin daha fazla olduğu Türkiye'de, Mısır'a nazaran bu

---

14 Cuno, K. M., "Joint Family Households and Rural Notables in 19th-Century Egypt", *IJMES* (*International Journal of Middle East Studies*), 27/4 (Nov., 1995), s. 485-502.

15 Cuno, K. M., *agm*, s. 488-489.

16 Cuno, K. M., *agm*, s. 492.

durumun daha az olduğunu kaydederek,[17] bu aile düzeninin daha çok orada görüldüğünü ileri sürmüştür. Tabiî böyle bir durum, birleşik aile yönetimini ortaya çıkarınca, topraklar ailenin ortak kullanımında kalmış ve böylece Mısır'da bu sosyal organizasyona uygun olarak toprak tasarrufu özel bir şekil almış ve birtakım sonuçlar getirmiştir. Bu sonuçlardan en önemlisi, mahalli seçkinlerin önemli bir kısmının bu birleşik aile düzeninin mensupları olmasıdır. Bu seçkinler,[18] XIX. yüzyılda ortaya çıkan birtakım taşra meclislerinin önemli üyesi haline gelmiş ve bunlar 1858 Arazi Kanûnnâmesi'nde ve daha sonra çıkarılan 1869 Kanûnu'nda kendi lehlerine hükümler bulunması için çaba göstermişlerdir. Nitekim, 1858 Arazi Kanûnnâmesi'nde onların lehine birtakım hükümler vardır. Bu bakımdan K. Cuno'nun bu makalesi, toprak tasarrufunun yeni bir boyutunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Toprak tasarrufu ve mülkiyeti üzerine yapılan araştırmaların önemli bir bölümü, "timâr rejimi"nin teorik temellerine uygun biçimde yürütüldüğü "klâsik dönem"e aittir. Bu uygulama içinde, bütün üretim kaynakları gibi, tarım yapılabilir toprakların tümünün "çıplak mülkiyeti" devlete ait addedildiğinden, re'âyânın bu toprakları tasarrufu üzerinde durulmuş, bu tasarruf re'âyânın "sürekli bir kiracılığı" şeklinde açıklanmış ve bu statünün devam edebilmesinin şartları belirtilmiştir.[19] Ayrıca bu bağlamda, kuruluş yıllarının özel koşullarından başlayarak zaman içinde çeşitli düşünce ve beklentilerle, sultanların bir kısım mîrî araziyi, özellikle çiftlikleri, "mülk" olarak bazı kişilere bağışlaması, sonra bu mülklerin giderek "vakf"a dönüşmesi, mîrî topraklar içinde bu mülk ve vakıf toprakların tasarruf biçimi ayrı bir araştırma konusu olmuştur.[20] Sorun burada ikileşmiş, mülkiyetin veya vakfiyyetin toprak üzerinde mi, yoksa o toprağı tasarruf eden re'âyânın

---

17 Cuno, K. M., *agm*, s. 493.

18 Mısır'da birleşik aileye örnek olabilecek ve 17. yüzyıl ortalarından itibaren büyük bir yükseliş yaşayan Kazdağlı ailesinin hikâyesi için bkz. Hathaway, Jane, *Osmanlı Mısırı'nda Hâne Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002; Musul örneğinde birtakım küçük ya da orta ölçekli mukâta'aları üzerine alarak sivrilen ve yeni toprak sahibi seçkinler olarak kırsal kesimde önemli roller üstlenen başta Celililer olmak üzere, Ömerîler ve Yasin el-Müftîler gibi aileler için bkz. Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

19 Ömer Lütfi Barkan'ın makaleleri için bkz. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, I*, İstanbul 1980.

20 İnalcık, H., "State, Land and Peasant".

vergileri üzerinde mi tesis edildiği sorularına cevap aranmıştır. Klâsik dönem üzerinde yapılan araştırmalar, sistemin işlerliğini koruduğu bir zaman dilimine ait olduğu için, önemli açıklamalara ulaşılmıştır. Her ne kadar sonuncu ikilem, tartışma yarattıysa da,[21] uygulamanın bütün boyutlarıyla anlaşılabilir bir resmine ulaşıldığı söylenebilir.

Araştırmaların yoğunlaştığı ikinci dönem, XIX. yüzyıldır. Arada XVII. ve XVIII. yüzyıllar âdetâ geçiştirilmiştir. XIX. yüzyılda, özellikle Tanzimatın ilanını izleyen yıllarda bu konuda düzenlemelere gidilmiş, yasalar ve yönetmelikler çıkarılmıştır. Bir görüşe göre, 1839'a kadar mîrî arazinin re'âyâ tarafından kullanımının hukukî zemîni, "sâhib-i arz" tarafından düzenlenirdi. 1839'da bu konuda, "mültezim" ve "muhassıl"lar söz sahibi olmuştur. İlk kez 7 C.Evvel 1263 (23 Nisan 1847)'de mîrî arazi üzerindeki tasarruf suiistimallerinin önlenmesine ilişkin bir düzenlemeye gidilmiştir.[22] Bu girişimden bir ay sonra, 5 C.Âhir 1263 (21 Mayıs 1847) tarihinde yayımlanan "Tapu Hakkında İcrâ Olunacak Nizâmât", ilk "tapu nizamnâmesi" olarak mevzuatımıza girmiştir.[23] Ancak burada söz konusu olan, "tasarruf tapusu"dur. Çünkü bu yönetmelik, ekilebilir toprakların tümünü "mîrî arazi" addetmiş ve bunlar üzerindeki "tefvîz", "ferağ" gibi işlemleri dü-

---

21 Özel, Oktay, "Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited", *JESHO* (*Journal of Economic and Social History of the Orient*), 42/2, Brill, Leiden 1999, pp. 226-246: Halil İnalcık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'as and Awqâf", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and Middle East* (*Studies in Honor of John E. Woods*), edited by Judith Pfeiffer and Sholeh A. Quinn in Colloboration with Ernest Tucker, Harrasowitz Verlag-Wiesbaden, 2006, pp. 112-134. Oktay Özel, sözü edilen yazısında Halil İnalcık'ın II. Mehmed dönemindeki vakıf toprakların mîrî araziye çevrilmesi meselesi üzerindeki açıklamalarının, daha sonraki araştırıcıları etkilediğini ve bu uygulamanın bir tür "toprak reformu" gibi görüldüğünü söylemiştir. Ona göre, II. Mehmed döneminde yapılan işlem doğrudan toprağın mülkiyeti ile ilgili değildir. Zamanla toprağı işleyen köylülerden alınan vergilerin vakıflara gelir kaydedilmesi sebebiyle dirlik gelirlerinin azalması üzerine II. Mehmed özellikle hayır kurumları ortadan kalkmış vakıfların vergi gelirlerini dirliğe çevirmiştir. İnalcık, Özel'in bu itirazına, kendisinin sadece Amasya ve Karaman defterlerini görmesi sebebiyle genel uygulamayı anlayamadığını belirterek cevap vermiş ve mülkiyetin hem vergiler, hem de toprak üzerinde olduğunu tekrarlamıştır. Ancak bu konudaki bilgilerimizin netleşmesi gerekmektedir. Bu makalenin yazılma nedeni, mevcut bilgilere özellikle bu açıdan katkı sunmaktır.

22 Sönmez, *age*, s. 246.

23 Sönmez, *age*, s. 247.

zenlemiştir. Ayrıca bu işlemleri taşrada yürütecek "Defterhâne-i Âmire Kalemi" kurulması öngörülmüştür. 1274 (1858)'de Arazi Kanûnnâmesi yayınlandıktan sonra, 1276 (1860)'da bu nizamnâmeye açıklık getirmek üzere "Tapu Senedâtı Hakkında Talimât" yürürlüğe girmiştir. Daha sonra 1872'den 1891 yılına kadar tapu tahrîrleri yapılmış ve bunlara dayanılarak "yoklama kayıtları" tutulmuştur. Bu süreç içinde üzerinde daha ayrıntılı durulması gereken 1858 Arazi Kanûnnâmesi'dir. Bu kanûnun en önemli özelliği, ülke içindeki toprakları beş bölüme ayırmasıdır: 1) *Mîrî arazi.* Bu toprakların rakabesi, devlete aittir. 2) *Mülk arazi.* Bu topraklar, şehir ve kasabalarda herhangi bir binanın eklentisi durumunda bulunan ve mülkiyeti doğrudan kişilere ait topraklardır. 3) *Metrûk arazi.* Bu toprakların kullanımı, bulunduğu yer ahâlisinin ortak hakkı olarak kabullenilmiştir. Yollar, caddeler, mer'alar bu çeşit topraklardan addedilmiştir. 4) *Mevât arazi.* Bu tür topraklar, kimsenin tasarruf ve mülkiyetinde değildir. Genellikle şehir ve kasabalara uzak, boş yerlerdir. 5) *Vakıf arazi.* Bu tür arazilerin mülkiyeti, vakıflara geçmiştir.

Toprakları bu şekilde tanımlayan Arazi Kanûnnâmesi'nin en önemli özelliği, mîrî arazi üzerindeki tasarruf biçimlerine kural getirmiş olmasıdır. Bu bakımdan Arazi Kanûnnâmesi üzerinde çok çeşitli açıklamalar yapılmış ve bu açıklamalar tartışmayı da beraberinde getirmiştir.[24] Başlangıçtan imparatorluğun sonlarına kadar geçen bu süreci göz önünde bulunduran birçok araştırıcıya göre, Osmanlı toprak hukuku, böyle bir uzun zaman içinde gelişmiş ve oluşmuş olduğundan, devlet, köylü ve toprak arasındaki ilişkilerin

---

24 Bu konuda son yıllarda yapılmış bir çalışma için bkz. Aytekin, E. Atilla, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s. 723-744. Aytekin, bu yazısında Barkan'dan başlayarak 1858 Arazi Kanûnnâmesi üzerinde değerlendirmeler yapan tarihçi ve hukukçuların görüşlerini özetlemiş ve bunlardan birtakım sonuçlar çıkarmıştır. Ona göre Barkan, Arazi Kanûnnâmesi'ni, oluşum süreci 1858'den sonra da devam eden Arazi Hukuku'nun 1858'e kadarki evrimini kurallaştırması olarak görmektedir. Bunun gibi Hıfzı Veldet Veli Dede'den Gabriel'e, Çağlar Keyder'den Mustafa Macit Kenanoğlu'na ve Stefanos Yerasimos'a kadar birçok yazarın görüşüne yer vermiştir. Sonuçta kendisi bu alandaki tartışmalar için birtakım önerilerde bulunmaktadır. Atilla Aytekin'e göre, Kanûnnâme'nin arka planına, bu kanunun çıkarılmasına yol açan koşullara yoğunlaşılması gerekmektedir. Özellikle 1858 öncesi sürecin temel özellikleri ortaya konulursa kanunun bazı maddeleri daha iyi anlaşılabilir. İkinci olarak Kanûnnâme'nin ne gibi gelişmelere sebep olduğu irdelenmelidir. Bunun gibi görüşlerle yazı son bulmaktadır.

tamamını, bütün dönemleri kapsayacak şekilde tek bir çerçevede ifade etmek mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte, bütüncül bir bakış açısı yerine, XIX. yüzyıla ve özellikle 1858 Arazi Kanûnnâmesi'ne özel bir önem atfedilmiş ve bu yüzden birçok araştırıcı bu dönem üzerinde yoğunlaşırken, esas itibariyle "toprak" üzerinde "özel mülkiyet"in XIX. yüzyılda oluştuğu ve bunda Arazi Kanûnnâmesi'nin büyük etkisinin bulunduğu, genel kabul görmüştür.

Bu tartışmalar içinde konuya daha değişik açıdan bakanlar, XIX. yüzyıla gelinceye kadarki zaman içinde gerek toprağın tasarruf biçimi, gerekse tasarruf edilen topraklar arasındaki sınırların belirlenmesinin ve tasarruf edilen toprakların yüzölçümünün sağlam ölçütlere göre yapılmaması nedeniyle, pek çok değişkenliğin görüldüğü ve bu değişkenliklerin büyük ihtilafları da beraberinde getirdiği noktası üzerinde durmuştur.[25] Diğer yandan tarihsel coğrafyacılar, Anadolu'nun iç bölgelerinde günümüzde yerleşik köylerin en az 2/3'sinin ve ekilen toprakların 9/10'unun 1860'lardan sonra ortaya çıktığını söylemektedirler.[26] Eğer bu doğruysa, bu durum bir önceki görüşten farklı bir yaklaşımı gündeme getirmektedir. İlk yaklaşım, daha önceki dönemlerin karmaşıklığının ve belirsizliklerin yarattığı problemlere ağırlık verirken; ikincisi, ağırlıklı olarak 1860'lardan sonraki oluşumun ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu açıklamalar da gösteriyor ki, Osmanlı'daki "toprak mülkiyeti" konusunda ortaya anlaşılabilir bir tablo çıkarabilmek için üç önemli nokta belirlenmiştir. Bunlardan ilki, "toprak mülkiyeti" konusundaki hukuksal düzenlemelerin geçirdiği evrimdir. İkincisi, XIX. yüzyılda kesin belirlemelerin yapıldığı, toprak üzerinde "kadastro" çalışmalarının gerçekleştirildiği 1839 sonrası için daha önceki dönemlerin belirsizlikleri ve değişkenliği, önemli sorunlar yaratmıştır. Üçüncü nokta, "toprak tasarrufu" üzerindeki düzenlemelerin, 1860 sonrasında modernitenin devlete yüklediği görevler çerçevesinde açıklanmasını önermektedir.

Bu makalede sözü edilen bu üç noktadan ilki üzerinde duracak ve tartışmaya XVII. ve XVIII. yüzyıl ampirik verileri ile katılacağız. XIX. yüz-

---

25 Bkz. Terzibaşıoğlu, Yücel, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 4 (İstanbul 2006), s. 122 vd.

26 Terzibaşıoğlu'ndan naklen (s. 121, dipnot: 1) Wolf-Dieter Hütteroth, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia", Benedict, P., Tümertekin, E. ve Mansur, F. (der.) *Turkey: Geographic and Social Perspectives*, E. J. Brill, Leiden 1974, s. 21.

yıldan önce de kendini gösteren gelişmeler içinde "toprak tasarrufu"nun, "toprak mülkiyeti" gibi algılandığını kanıtlarıyla ortaya koymaya çalışacağız. Sanılanın aksine kullanılan toprakların sınır ve yüzölçümleri, XIX. yüzyılın kadastral düzenlemeleri öncesinde, çok büyük belirsizlikler içermektedir. Doğal olarak her şeyin 1860 sonrasına ait olduğu görüşü de sorgulanması gereken bir konudur. Bu iki nokta, ayrıca bir başka yazımızın konusunu oluşturacaktır.

II. XVII. ve XVIII. Yüzyıla Ait Ampirik Bilgiler ve Bu Bilgilerin Değerlendirilmesi

Bu makalede kullanılan ampirik bilgilerin tamamı, şer'iyye sicillerinden alınmıştır. Bilindiği gibi şer'iyye sicilleri, ağırlıklı olarak mahkemeye intikal etmiş her türlü anlaşmazlık konusu hakkında düzenlenmiş dava zabıtlarını içerir. Bu bakımdan fıkıh kitaplarında ve fetvâ mecmualarında teorik düzlemde tartışılan konular, yaşanmış bir olayın seyri içinden çıkarılabilmektedir. Bu özelliklerinden dolayı şer'iyye sicilleri daha açıklayıcı ve üzerinde değerlendirmeler yapmaya elverişlidirler. Makalemizin verilerini oluşturmak üzere Anadolu'nun çeşitli mekânlarına ait defterler seçilmiştir. Mekân seçiminde şu hususlar göz önünde bulundurulmuştur: Doğrudan incelediğimiz dönemle ilgili olmamakla birlikte kuruluş yıllarının şartları içinde mülkiyetin nasıl algılandığını gösteren örnekler, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nden seçilmiştir. Bursa defterleri dışındakilerin hepsi, XVII. ve XVIII. yüzyıla aittir. Hatay Şer'iyye Sicilleri'nin, Suriye ve Mısır'a yakınlığı sebebiyle Johansen ve Cuno'nun saptamalarıyla karşılaştırma yapmaya imkân vereceği düşünülmüştür. Bilindiği gibi Hatay, uzun süre Haleb Sancağı sınırları içinde yer almıştır. Bölgenin özellikleri hem Anadolu'ya hem de Haleb'e ilişkin örnekler taşır. "Amasya", mâlikâne-divânî sisteminin en yoğun uygulandığı bölgenin merkezidir. Bu açıdan toprak tasarrufunun boyutlarını anlamaya imkân verebilir. Nitekim, mâlikâne-dîvânî sisteminin esasına ilişkin tartışmalar halen sürmektedir. "Harput", Doğu Anadolu'nun özel statülü bölgelerine yakındır. Doğu Anadolu'da çeşitli aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde Osmanlılar, yerel yöneticilere geniş serbestiyyet tanıyan bir taşra yönetim modeli uygulamıştır. Bu model, yerel yöneticilere bazı haklar vermenin yanında orada yaşayan teb'a açısından da incelenmelidir. "Konya" ise, Orta Anadolu için iyi bir örnek oluşturabilir. Nitekim Konya klâsik timâr sisteminin bütün boyutlarıyla uygulandığı bir sancaktır. Standart uygulamanın, konumuz açısından iyi bir örneğidir.

III. Mülkiyetin Niteliği Tartışmaları

Toprak tasarrufunun niteliği, gündeme mülkiyet tartışmalarını getirmiştir. Sultanlar tarafından tanınan mülkiyet hakkının toprağın kendisine mi veya onu tasarruf eden re'âyânın vergisine mi ait olduğu, baştan beri araştırıcıların açıklamak istediği bir konu olmuştur. Bu konu çok boyutludur. Çünkü özellikle kuruluş yıllarında gazâ faaliyetlerine katılanlara "mülk" olarak verilen köyler ve araziler, zamanla vakfa dönüşmüş ve mülkiyetin ne üzerinde olduğu daha çok bu dönemde sorgulanmıştır. Kuşkusuz mülkiyetin niteliğini anlayabilmek için elimizde çok sayıda veri olması gerekir.

Örneğin 1491 (H. 896) tarihli bir belgede Mudanya yakınlarındaki Altuntaş adlı köyün sınırları içinde bulunan bir mezraa ve ovalık yerin yarısının Arhondi Hatun Vakfı'nın, diğer yarısının ise Mevlana Hasan Çelebi'nin oğlu Mehmed Çelebi'nin mülkü olduğu kayıtlıdır.[27] Mehmed Çelebi'nin vekili mahkemede, bu alandaki bir çiftliğin tasarrufunu "*400 akçe tapusun*" alarak bir kişiye verdiğini söylemiş ve vergilerini de ödemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadeler Mehmed Çelebi'nin mülkiyetinin, toprak üzerinde olduğunu göstermektedir. Aynı defterdeki bir başka belge, Mihalıç Kadılığı'nda Küçük Kabaklu adlı bir köydeki *18 kilelik* yer ile ilgilidir. Burada yeri elinde bulunduran kişi, tarlanın "*nadası*"nı satmaktadır.[28] Buradan da mülkiyetin, yine toprak üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Oysa bir başka belge, değişik bir bilgi içermektedir. Umur Bey soyundan gelen Ahmed Çelebi adlı kişi,

"Bursa sancağına bağlı Aydıncık kadılığında bulunan ve mülküm olan Muşu ve Haklar adlı iki köyün 1491 (H. 896) yılı gelirlerini toplama hakkını

---

27 Bursa Şer'iyye Sicilleri (bundan sonra BŞS) A 8, s. 9, belge: 105. "*Sebeb-i tahrîr-i hüccet oldur ki: Mudanya kurbunda Altuntaş adlu karye civârında olan mezra'a ve ovanın nısfı ki Arhondi Hatun vakfıdır, ve nısf-ı âheri Mevlânâ Hasan Çelebi oğlu Mehmed Çelebi'nin mülkü imiş, mezkûr Mehmed Çelebi'nin vekîli Hacı Ayas bin Abdullah şer'at mahfilinde ikrâr edüb eyitdi ki; mezkûr Mehmed Çelebi zikr olunan bir çiftlik yeri aslleten ve tevliyeten işbu Mahmud bin Tatar'a 400 akçe tapusun alub verdi ki eküb biçüb öşr ve sâyir rüsûm-ı örfiyyesin edâ ede, dedi, ol dahi tasdîk etdi. Re'is Kasım'dan mahlûl olmuş*".

28 BŞS A 8, s. 15, belge: 184: "*Sebeb-i tahrîr-i hüccet oldur ki: Kâtib Hüseyin bin Abdullah vech-i âtî üzere ikrâra vekîl olan Süleyman bin Abdullah'ın vekâleti İlyas bin Abdullah ve Mustafa Fakih bin Ahmed Fakih nâm kimesneler şehâdetleriyle sâbit oldukdan sonra şer'at mahfilinde ikrâr edüb eyitdi ki mezkûr müvekkilim Hüseyin, Mihalıç kadılığında Küçük Kabaklu nâm köy yerinde Demürcü'ye muttasıl olan 18 kilelik yeri ki nadas etmiş idi, ol nadası hâmil-i kitâb Bevvâb İlyas'a 18 akçeye satdı, dedi.*"

4000 akçeye bir mültezime verdik" demektedir.[29] Bu açıklama, Ahmed Çelebi'nin köyler üzerindeki mülkiyetinin, toprak üzerinde değil, o toprağı kullanan re'âyânın vergileri üzerinde tesis edildiğini göstermektedir. Bunun gibi, Bursa Kadılığı'nda Eyne Bey Subaşı Medresesi'ne ilâve olarak vakfedilmiş bir mezraanın 25 yıllık bir süredir bu medresenin müderrisleri tarafından tasarruf edildiğini, ancak bu tasarrufun "*rüsûm-ı şer'iyyesi ve örfiyyesi*"nin (vergilerinin) tümünü kapsadığını ve mülkiyetin yine vergiler üzerine olduğunu kanıtlamaktadır.[30] Bu tür belgeler, çoğaltılabilir.[31]

XVII. yüzyıla gelindiğinde bu konudaki belgeler, çok daha açıklayıcı bilgiler vermektedir. Örneğin Haziran başları 1630 (H. Şevvâl sonları 1039) tarihli belge, Üsküdar'da tekkesi bulunan Aziz Hüdayi Efendi ile ilgilidir.[32] Anlatıldığına göre, Üsküdar kazâsı sınırları içindeki Bulgurlu Köyü ve Gaziler Tepesi, gelir getiren eklenti ve bağlantıları ve çeşitli vergi kalemleriyle "serbestiyyet kuralı uyarınca" "mülkiyet" biçiminde ba-

---

29 BŞS A 8, s. 53, belge: 700: "*Aydıncık kadılığında vâki' mülk-i Muşu ve Haklar nâm iki pâre karyenin mahsûlâtın hubûbâtdan ve nakidden ne olursa ki sene sitte ve tis'în ve semâne mi'e hâsılıdır, Umur bin İlyas'a 4000 akçeye mukâta'aya verdük*".

30 BŞS A 8, s. 71, belge: 957: "*Sebeb-i tahrîr oldur ki: Kadîm ve zamân-dîde pîrlerden Ömer bin Sinan ve İlyas bin Mehmed ve Balı bin İshak ve Veli bin Hızır ve İvaz bin El-hâcc Mürüvvet nâm kimesneler şehâdet edüb eyitdiler ki "Burusa kadılığında Çağırşân'a muttasıl Çehârî demekle ma'rûf mezra'a kadîmü'z-zamândan 25 yıl vardır ki Eyne Bey Subaşı Medresesine zamîme olıgelmişdir, müderrisler mutasarrıfındadır, rüsûm-ı şer'iyyesi ve örfiyyesin cem'i müderrisler tasarrufundadır, hâricden kimesne dahl etmemişdir, dediler, dergâh-ı mu'allâya arz yazıla*".

31 BŞS A 8, s. 81, belge: 1042; s. 83, belge:1133; s. 179, belge: 2432.

32 Bu belge, Özer Ergenç koleksiyonu arasında yer almaktadır. İlgili kısmın transkripsiyonu şöyledir: "... *Bulgurlu karyesi ve Gaziler Depesi hudûd ve sınuru dâhilinde olan tevâbi' ve levâhıkı beytü'l-mâl-i âmme ve hassası ve bi'l-cümle kâffe-i hukûk ve menâfi'i ile mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem envâ'-ı vücûh-ı mülkiyet üzere kutbü'l-ârifîn vâsıl-ı rahmet-i Rabbü'l-âlemîn Üsküdarî Sultan Mahmud aleyhi rahmeti'l-meliki'l-vedûda hatt-ı hümâyân-ı sa'âdet-makrûnla vâlid-i mâcidim merhûm ve mağfûrün leh Sultan Ahmed –hullide aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân- hazretleri hibe ve temlîk edüb sâ'ir emlâki gibi silk-i mülkünde dâhil olub envâ'-ı vücûh-ı mülkiyet ile keyfe mâ yeşâ' mutasarrıf olmak içün mülknâme-i hümâyân verilmeğle ...*". Belgede geçen "*mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem*" ibaresi, Osmanlı timâr sistemi içinde gelirleri vakfa bağışlanmış köye, bağlı bulunduğu sancak yetkililerinin müdahale edemeyeceğini, yönetiminin vakfa bağlı olduğunu açıklamaktadır. Bu tür alanlar, "serbest alan" olarak nitelenir. Burada "serbestlik"ten kasıt, bir otonomi değil, sancak içinde yöneticileri farklı bir vergi ve yönetim alanıdır.

ğışlanmış ve eline diğer emlaki gibi dilediğince kullanabilmesi için Sultan I. Ahmed tarafından kendisine "mülknâme" verilmiştir. Daha sonra Aziz Hüdayi Efendi, sözü geçen köyü vakfetmiştir. Bu bilgiler de gösteriyor ki, Sultan I. Ahmed, Bulgurlu Köyü'nün topraklarını değil o köyde yaşayan re'âyânın bütün vergilerini mülkiyet olarak vermiştir. Belgenin ikinci kısmında; bu köyün re'âyâsına çevredeki vakıf ve dirliklerden müdahalelerde bulunulduğu belirtilmekte, bunun önlenmesi istenmektedir. Bir diğer belgede benzeri bir durum söz konusudur. Yine, Hüdayi Efendi'nin vakıfları içinde bulunan Bulgurlu Köyü'nün re'âyâsına cizyedârların müdahalesinin önlenmesi konusunda başvurulmakta, buranın mülkiyet üzere tasarruf edilirken vakfa çevrildiği ve bu çeşit yerler "*serbestiyyet*" statüsünde olduğundan, diğer görevlilerin müdahale etmemesi istenmektedir.[33]

20 Nisan 1704 (15 Zi'l-hicce 1115) tarihli belge, mülkiyetin her iki boyutuna da açıklama getirecek bilgiler içermektedir.[34] Bayram bin Abdulahad adlı bir Mevlevî, Konya Kalesi'nin hendeği kenarında Tahıl Pazarı denilen yerde, devlete ait boş arsanın kimsenin kullanımında olmadığını ve buranın her dönümü ikişer guruş mu'accele (ön ödeme) ve yıllık 50 akçe kira ile satılmasını ve kendi emlâkı gibi kullanması için eline mülknâme verilmesini talep etmiştir. Bu talepte bulunurken, bu tür boş arazilerin Karaman defterdârları tarafından *mukâta'a* ile satılageldiğini belirtmiştir. Bu başvuru üzerine Dîvân, sözü edilen yerin "*kimesnenin mülk ve vakf ve timârı ve zeâmet ve zâviyesine dâhil değil ise*" istenilen koşullarda Mevlevî Bayram'a verilebileceği kararını almıştır. Bu kararı içeren bir berât, adı geçene Dîvân tarafından verilmiştir. Burada, kullanılmayan bir arazinin "*mukâta'alı arazi*" haline getirilmesi söz konusudur. Mukâta'alı arazi, mu'accele ve mü'eccelesi ödendikten sonra kullananın âdetâ mülkü durumuna gelmektedir. Nitekim, düzenlenen berât, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından "*mülknâme*" diye adlandırılmıştır. Diğer yandan Mevlevî Bayram'a bu satışın yapılabilmesi için Dîvân'ın Konya Kadısı'ndan sorduğu soru, mülkiyetin ikinci boyutu ile ilgilidir. Dîvân buranın, herhangi bir dirliğe, bir vakıf ya da mülke ait olup olmadığının araştırılmasını istemektedir. Buradaki mülk, o araziyi kullanacak olanın ödeyeceği verginin sahibi ile ilgilidir.

---

33 Özer Ergenç koleksiyonunda yer alan 31 Mart 1661 (30 Receb 1661) tarihli belge.

34 Konya Şer'iyye Sicili, defter no: 41, 20 Nisan 1704 (15 Zi'l-hicce 1115) tarihli mülknâme (Mülknâmenin mahkeme defterine kayıt tarihi 23 Temmuz 1704/20 Rebî'ü'l-evvel 1116).

Eğer burası bir dirliğin veya vakfın ya da bir mülk sahibinin aklâmı (gelir kaynakları) arasında olsaydı, Dîvân bu işlemi yapmayacak, o yeri satın almak isteyen kişiyi muhtemelen gelir kaynağının sahiplerine yönlendirecekti. Öyle olmadığı için, kişi doğrudan Dîvân'a başvurmuş ve mukâta'asını ödemek koşuluyla, özel bir mülk gibi buranın tasarrufuna sahip olmuştur.

IV. Re'âyânın Toprak Üzerindeki Hakları: "Mülkiyet" ve "Kullanım Hakkı"

Yukarıdaki açıklamalardan sonra XVII. ve XVIII. yüzyılda re'âyânın tarlalar üzerindeki tasarruf hakkının "mülkiyet hakkı" gibi algılandığını gösteren verileri değerlendirmeye geçebiliriz:

Buradaki örneklerimizi yorumlayabilmek için "mülkiyet hakkı"nın niteliğini ve taşıdığı unsurları kısaca belirtmek gerekir. Bir şeyin sahibi olan kimse; a) o şeyi dilediği gibi kullanma; b) bu kullanımdan yarar sağlama; c) kendi iradesi ile sonlandırmadığı müddetçe süresiz sahiplenme; d) dilediğinde satabilme ya da kullanım veya yararlanma hakkını bir başkasına devretme; e) ölümü hâlinde yakınlarına miras olarak bırakma hakkına sahip demektir. Diğer bir deyişle mülkiyet hakkı, bu beş unsuru içermektedir.[35] Bu nitelikleriyle toprak üzerindeki mülkiyet hakkı, özel hukuk alanına girer. Ayrıca, mülkiyet hakkının bir başka özelliği; kişinin, sahip olduğu şeye bir müdahale veya el koyma durumunun ortaya çıkması hâlinde, dava açma hak ve yetkisinin bulunmasıdır. İşte aşağıdaki örnekler, bu unsurlar göz önünde bulundurularak yorumlanacaktır.

Eylül ortaları 1662 (Evâil-i Safer 1073) tarihli bir kayıtta Harput'un Berişan adlı köyün yerleşiklerinden Haznadur adlı gayrimüslim, mahkemede şunları söylemiştir:[36]

> "Adıgeçen köyden Varnik adlı kişi, geride erkek evlat bırakmadan ölmüş ve tasarrufunda bulunan sulu ve susuz arazileri boş kalmıştır. Bu nedenle sâhib-i arz bana tapuya verip bunu imzalı ve mühürlü temessük ile belgelemiştir. Bu durumun mahkeme kayıtlarına geçirilmesini dilerim."

---

35 Sönmez, *age*, s. 148-149.

36 Harput Şer'iyye Sicili, Mikrofilm Arşivi (Bundan sonra MFA) 7218, s. 4, belge: 2 "... *karye-i mezbûre zimmîlerinden Varnik nâm zimmî mürd olub evlâd-ı zükûru kalmayub her kanda olan sulu ve susuz ve harâb yerleri tapuya müstehakk olmağla sâhib-i arz bana tapuya verûb yedime mümzâ ve mahtûm temessük verilmişdir, nazar olunub mûcebince taraf-ı şer'den dahi yedime hüccet-i şer'iyye verilmek matlûbumdur* ..."

Bu istek üzerine kadı, durumu kayıt altına almıştır. Burada timâr kanûnuna uygun bir uygulama söz konusudur. Gerçekten de herhangi bir kişinin kullanımında olan topraklar, ölümü durumunda erkek mirasçısı yoksa bir başkasına verilebilir. Bundan sonra zikredeceğimiz diğer belgeler, aslında bu hakkın bir mülkiyet şeklinde kullanıldığını gösterecek niteliktedir.

Nitekim Eylül sonları 1662 (Evâsıt-ı Safer 1073) tarihli bir başka belgede şu bilgiler verilmektedir: Harputlu Seyyîd Ali Çelebi bin Seyyîd Mustafa adlı kişi, kendisi ve küçük kardeşleri adına Mustafa Ağa adlı kişi huzurunda şöyle demiştir.[37]

> "Sarplı adlı köyde bulunan, sınırları komşularca bilinen sulu ve susuz topraklarımızın tasarruf hakkını ve aynı köydeki evlerimizi, bağlarımızı, babamızın borçları ve küçük kardeşlerimin nafakaları için 300 guruşa "bey' ve tefvîz" ettim. Bunun karşılığını Ahmed Ağa'dan aldım. Bundan böyle sulu ve susuz topraklar, evler ve bağ Ahmed Ağa'nın satın alınmış mülküdür. Dilediği gibi kullanabilir".

Yine aynı tarihli bir belgede anlatıldığına göre; Alişam Köyü'nde bir çiftliğin üç hissesi, sulu ve susuz toprakları ve bahçesiyle 35 guruşa satılmaktadır. Burada ilginç olan çiftliğin sahibinin, köylü değil şehirli olmasıdır. Daha da ilginç olanı, bu satış üzerinde taraflar dışında bir başkasının herhangi bir iddiada bulunması hâlinde, satıcının, bu topraklar karşılığında aynı köyde bulunan başka tarlalarını verebileceğini dile getirmesidir.[38] An-

---

37 Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 4, belge: 3: "... *Sarplı nâm karye akārında vāki' inde'l-ahâlî (ve'l-cîrân) ma'lûmü'l-hudûd bir buçuk çiftlik sulu ve susuz topraklarımızın hakk-ı tasarrufun sâhib-i arz ma'rifeti ile tefvîz ve yine karye-i mezbûrda olan evlerimizi ve bağlarımızı ve bi'l-cümle tevâbi' ve levâhıkımızı müteveffâ pederimiz Mustafa'nın deyn-i müsbeti ve sağîrân-ı mezbûrânın zarûret-i nafakaları ecli içün hurda hesâbı üzere üçyüz altmış guruşa bey' ve tefvîz edüb mukâbele-i tefvîz olan meblağ-ı mezkûru merkûm Ahmed Ağa yedinden alub kabûl ve kabz eyledim, ba'de'l-yevm mürrü'z-zikr olunan sulu ve susuz topraklar ve evler ve bağçe bi'l-cümle tevâbi' ve levâhıkı ile merkûm merkûm Ahmed Ağa'nın mülk-i müşterâsı ve hakk-ı müfevvezidir, keyfe mâ yeşâ' ve yahtaru mutasarrıf olsun ...*"

38 Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 5, belge: 2: "*Alişam nâm karye akārında vāki' üç rub' çiftlik sulu ve susuz topraklarımızın hakk-ı tasarrufun sâhib-i arz ma'rifeti ile ve bağçesiyle ve cemî' tevâbi' ve levâhıkı ile merkûm Ömer'e hurda hesâbı [üzere] otuz beş aded guruşa bey' ve tefvîz eyledim, mukâbele-i tefvîzde zikr olunan meblağ-ı mezkûr otuz beş guruşu merkûm yedinden alub kabûl ve kabz eyledim, ba'de'l-yevm sâlifü'z-zikr topraklar bağçesiyle ve tevâbi' ve levâhıkı ile mezbûrun mülk-i müşterâsıdır, hakk-ı*

laşılıyor ki bu kişi satın alma yoluyla aslında *mîrî arazi* addedilmesi gereken köylerde toprak sahibi olmuştur.

Bunun gibi Harput sicillerinde pek çok örnek vardır.[39] Bu konuda Harput'tan son bir örnek vererek diğer bölgelere geçebiliriz. 16 Ağustos 1662 (1 Muharrem 1073) tarihli belge, eyâlet vâlisinin dîvânında görülen bir dava kaydıdır.[40] Belgede anlatıldığına göre, Millî aşiretinden Kara Mehmed, Topal Hasan ve diğerleri; Cafer Ağa'yı şikâyet etmişlerdir. Kızıl Pınar adlı mezraada hududları komşularca bilinen, sulu ve susuz tarlalar, kendi mülkleri iken ve ellerinde belgeleri var iken Cafer Ağa tarafından buralara haksız yere el konulduğunu dile getirmişler ve bu durumun önlenmesini istemişlerdir. Cafer Ağa, bu iddia karşısında şu açıklamayı yapmıştır:

> "Söz konusu topraklar 1612 (H. 1021) senesinde boş ve kimsenin kullanımında değildi. O zamanki Harput Mukâta'ası Emîni olan Hasan Ağa, devlete ait olan bu toprakları kanûn gereğince tapu vergisini alarak babam Süleyman Ağa'ya vermiştir. Elimizde buna dair belgemiz vardır. Babamın ölümünden sonra 40 seneyi aşkın bir süredir bu toprakları ben ekip biçerim ve vergisini dirlik sahibine öderim. Bu konu, daha önce defalarca mahkemeye gelmiş ve karara bağlanmıştı. Buna rağmen adı geçen kişiler, bir kez daha davacı olmuşlardır. Ellerindeki belgelerin incelenmesini ve ona göre karar verilmesini talep ederim".

Bu cevap üzerine aşiret mensuplarının ve Cafer Ağa'nın belgeleri incelenmiş, sonuçta aşiret mensuplarının belgelerinin sahte; Cafer Ağa'nınkilerin ise gerçek olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit üzerine vâli, köylülerin belgelerini ve iddialarını reddederek Cafer Ağa'nın lehine karar verilmesini sağlamıştır. Bu olay bize gösteriyor ki *mîrî arazi*, 40 yılı aşkın bir süredir âdetâ bir *mülk* işlemi görmüştür. Burada "dirlik sahibi"nin belgesiyle başlayan sahiplilik, yarım yüzyılı aşan bir süre sonra, zaman zaman anlaşmazlık konusu olmakla birlikte, bir kez daha resmî otoritelerce tescil edilmiştir.

---

müfevvezidir, keyfe mâ yeşâ' ve yahtaru mutasarrıf olsun, eğer zikri esbak toprakların nizâ'ı vâki' olub da'vacıları zuhûr ederse mukâbelesinde Nurşin nâm karyede vâki' ma'lûmü'l-hudûd toprakları, bey' etdiğim topraklar mukâbelesinde bey' ve tefvîz etmiş olayım."

39 Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 24, belge: 3; s. 30, belge: 1; s. 30, belge: 2; s. 38, belge: 2; s. 48, belge: 1; s. 50, belge: 2.

40 Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 8, belge: 1. Bu belgenin tam transkripsiyonu için bkz. Ek 2.

Harput'tan sonra, Amasya'dan seçilmiş örnekler de benzer bir durum göstermektedir. 12 Haziran 1702 (16 Muharrem 1114) tarihli bir belge, Osmanlı hukukuna göre *arazi-i metrûke* denen ve kamunun yararına bırakılmış olan bir mer'a ile ilgilidir.[41] Amasya kazâsının Akdağ nâhiyesi köylerinden Günalanı ve Suko köylüleri, müşterek kullanımlarında olan Yedioluk adlı mer'alarını eskiden beri kullanageldiklerini ve dîvânîsini Bülbül Hatun Vakfı'na, mâlikânesini de Sahibü'l-hâl Zâviyesi'ne ödediklerini beyan ederek Ladikli Mustafa Bey bin Derviş Bey'den şikâyetçi olmaktadırlar. Söyledikleri ilginçtir. Mustafa Bey sözü edilen mer'ayı *"bi-lâbid mülkümdür"* (miras yoluyla edinilmiş mülkümdür) diyerek bir başkasına satmıştır. Köylüler, mer'anın kendi kullanımlarına tahsis edildiğini "defter-i hâkânî" kaydı göstererek, bu gibi arazilerde *"beyʿ ü şirâ"*nın (alım-satım) geçerli olmadığını ifade ile bu satışın önlenmesini istemektedirler. Mustafa Bey, gerçekten de köylülerin söylediği gibi, adı geçen mer'ayı Amasya yerleşiklerinden İbrahim Efendi adlı birisine sattığını kabul etmiştir. Burada ilginç olan, köylülerin tasarrufunda olan bu yerin üzerinde her nasılsa bir mülkiyetin tesis edilmiş olması; bu hakkın miras yoluyla oğula intikal etmesi, oğulun da burayı bir şehirliye satmasıdır. Anlaşmazlığın çözümü, şahitler dinlenerek köylülerin lehine sonuçlanmıştır. Ancak davalının buradaki mülkiyet iddiası, başka belgelerle de desteklenmesi gereken döneme ilişkin bir olgudur. Örneğin Amasya'nın Gök Medrese Mahallesi yerleşiklerinden Hasan Beşe bin Hasan, Hüseyin bin Pîrî ile olan anlaşmazlığını mahkemeye götürdüğünde şunları söylemiştir:[42]

> "Adıgeçen Hüseyin'e bu belgenin düzenlendiği tarihten 20 yıl önce Kılabcık adlı köyde bulunan, 25 kg. tohum ekilebilir arazimi, senede 7,5 kg. buğday karşılığında kiraya vermiştim. Bugüne ödemesi gereken hububâtı vermemektedir. Kira bedelinin alınmasını isterim."

Görüldüğü gibi davacı sözü edilen arazisinin yirmi seneden beri "mülkiyet üzere" kendi üzerinde bulunduğunu ifade ederek, burasını Hüseyin'e kiraya verdiğini dile getirmektedir. Aralarındaki anlaşmazlık son altı yıl-

---

41 Amasya Şer'iyye Sicili (bundan sonra Amasya ŞS) 24, s. 16, belge: 2.

42 Amasya ŞS 24, s. 17, belge: 2: "... *mezbûr Hüseyin'e târih-i kitâbdan yirmi sene mukaddem Kılabcık nâm karyede vâkiʿ yirmi kıyel tohm istiʿâb eder arâzimi her senede üçer kıyel hıntaya altı sene tamâmına dek îcâr etmişidim, hâlâ minvâl-i meşrûh üzere altı senede müctemiʿ olan ecr-i müsemmâ on sekiz kıyel hıntamı taleb eylediğimde bana edâdan imtinâʿ eder, suʾâl olunub hakkım alıverilmek matlûbumdur* ..."

la ilgilidir. Bir başka belge, mülk iken vakfa dönüşmüş bir arazi ile ilgilidir.[43] Amasya'nın Câmi-i Enderun Mahallesi'nde oturan ve Medine Kadılığı'ndan ayrılmış olan Abdi Efendi'nin vekili İbrahim Çelebi, mahkemede şunları söylemiştir:

"Amasya nâhiyelerinden Hakala'da bulunan Seyyid Yahya Zâviyesi'nin mütevellisi vekili Yunus Çelebi, adıgeçen yerde vakfın gelir kaynaklarından olan beş aded tarlanın, çoğu zaman ekilmeden kaldığı için, kiraya verilmesini vakfın yararına görmüş ve bu tarlaları seneliği 500 akçe olmak üzere kiraya çıkarmıştır. Açık artırma sonucu tarlalar Abdi Efendi'nin üzerinde kalmıştır. Bu işlemin mahkeme kayıtlarına geçmesine talep ederim".

Burada durum, daha da ilginçtir ve üzerinde durulması gereken birkaç nokta vardır. Tarlaların hem mülkiyeti, hem de bunların işlenmesi sonucu elde edilecek gelire ait vergiler, sözü edilen vakfa aittir. Burada kullanım hakkı, Abdi Çelebi'ye kira ile verilmiştir. Abdi Çelebi, bir ilmiye mensubudur ve muhtemelen tarlaları kendisi ekip biçmeyecek, muzâra'a yoluyla bunu köylülere bırakacaktır.[44]

---

43 Amasya ŞS 24, s. 31, belge: 2: "*medîne-i mezkûre nevâhisinden Hakala'da vâki' merhûm ve mağfûrün leh Es-seyyid Yahya Hazretlerinin karye-i mezkûrede Vâkıfa Zâviyesi Evkâfının mütevellî-i asîl vekîli Yunus Çelebi ibn Hüseyin evkâf-ı mezbûrdan olub karye-i mezkûrda vâki' mâlikânesi ve dîvânî si öşrü evkâf-ı mezbûreye â'id ve râci ve lede'l-ahâli ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd beş kıt'a tarlamın ekser senede hâliye ve mu'attal kalmağla îcârı min külli'l-vücûh vâkıfa enfa' olmağın beyne't-tâlibîn ve'r-râgıbîn nice eyyâm müzâyede olunub rağbât-ı nâs bi'l-külliye munkatı'a oldukdan sonra senede ücreti beşyüz akçeden müvekkilim müşârün ileyh fazîletli Abdi Efendi üzerinde hakk-ı karar ile karar ve ziyâde ile tâlib-i âher ve râgıb-i diğer zuhûr etmeyüb meblağ-ı merkûm mârrü'z-zikr beş kıt'a tarlanın ecr-i mislinden ezyed olduğu müslimîn ihbârıyla zâhir ve mütebeyyin oldukda vekîl-i mezbûr Yunus Çelebi dahi zikr olunan beş kıt'a tarlayı ücret-i merkûme ile vekîli olduğum müşârün ileyh Abdi Efendi hazretlerine îcâr ve teslîm, ol dahi istîcâr ve kabûlünden sonra müvekkilim mûmâ ileyh yedine hatt ve hatmı hâvî temessük dahi verilmeğin cânib-i şer'-i kavîmden hüccet dahi tahrîr olunmasın taleb eder ..."*

44 "Muzâra'a", karşılıklı ya da birlikte ziraat yapmak anlamına gelir. Fıkıh açısından "mudârebe" gibi bir ortaklık için kullanılır. Mudârebe, herhangi bir ticaret faaliyetinde taraflardan birinin sermayesini; diğerinin emeğini ortaya koyarak kurduklan "şirket"tir. Muzâra'a da bunun gibi tarım üretimi için kurulmuş bir şirkettir. Bu şirkette toprak sahibi belirli koşullarla toprağın işletmesini bir çiftçiye bırakır. Çiftçi, toprağın işlenmesini, tohmun ekilmesini, ürünün hasadını gerçekleştirir ve sonunda ürün, tarafların anlaştıkları oranlarda paylaşılır. Bu şekilde özetlenebilecek muzâra'a uygulaması hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ergenç, Ö., "18. Yüzyılda Tarım

23 Ekim 1701 (20 C.Evvel 1113) tarihli belgede Amasya'nın Emir Köyü'nden Es-seyyîd Ahmed Çelebi bin Ali adlı kişi, yine aynı köyden Molla Hamza bin Ali adlı köylüsünün huzurunda aynen şunları söylemektedir:[45]

"Adıgeçen köyde ve sınırları tarif edilen 5 kg tohum ekilebilir tarlayı babam sağlığında 'tapu ile satın alıp', altı yedi sene öncesine kadar ekip biçmiştir. Ölümünden sonra tarla, Molla Hamza'ya geçmiş, o da daha sonra burayı Ahmed adlı kişiye satmıştır. Ahmed iki sene kullandıktan sonra ölmüş, ardından Molla Hamza aynı tarlayı bu kez Hasan'a vermiştir. Ben, babamın mülküdür, diye Hasan'dan alacak iken Hamza bana müdahale etmektedir. Oysa tarla, babamındır ve bana intikal etmesi gerekir."

Belgenin diğer kısımlarında anlatıldığına göre, davalı Molla Hamza, sorgulama sırasında tarlanın, mahkeme tarihinden 25 sene önce, kendi babasının ölümü üzerine, davacı Ahmed Çelebi'nin babası tarafından bir şekilde ele geçirildiğini, kendisi reşid hale geldikten sonra mahkeme kararı ile davacının babasından tarlayı geri aldığını söylemiş ve bu durumu köyden şahitlerle kanıtlamıştır. Görüldüğü üzere tarla üzerinde bir mülk gibi işlem yapılmaktadır; alınıp satılmakta ve ölüm hâlinde miras olarak çocuklara geçmektedir. Belgenin hiçbir yerinde bu satışın "tasarruf hakkı" üzerinde olduğuna dair bir ifade yer almamaktadır. Yani köylünün "mîrî arazi" üzerindeki "tasarruf hakkı", sürekli bir "mülkiyet" olarak algılanmaktadır. Bunu, bir başka belgeden daha açık olarak izleyebiliyoruz:

14 Haziran 1701 (7 Muharrem 1113) tarihli belgede Amasyalı Hüma adlı kadın, İlyas Köyü yerleşiklerinden Hasan'ı mahkemeye çağırtarak, sözü edilen köyde babasına ait beş adet tarlayı kullandığını söyleyip dava etmiştir.[46] Hasan'ın cevabı şöyledir:

Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", *Kebikeç* dergisinde yayınlanmak üzere kabul edilmiştir.

45 Amasya ŞS 23, s. 41, belge: 1: "... *karye-i mezbûre toprağında vâki' bir haddi Köse Ali ve bir haddi Kara Hasan ve bir haddi Kerşkür oğlu İbrahim ve bir haddi nehr-i kebîr ile mahdûd ve mümtâz takmînen dört kıyel tohm isti'âb eder tarla, babam müteveffâ-yı mezbûr Ali tapu ile alub altı-yedi sene mukaddem zabt ve tasarruf edüb ba'de vefâtihi mezbûr Molla Hamza zabt edüb Türîdi Ahmed nâm kimesneye bey' tarîkiyle verüb ol dahi iki sene zabt etdikden sonra fevt olmağla ammisi Hasan nâm kimesne tapulayub, ben dahi, babam mülküdür, deyu da'vâ ve merkûm Hasan'ın yedinden alub zabt ve tasarruf etmek üzere iken mezbûr Molla Hamza, babam mülküdür, deyu zabtıma mâni' olur, su'âl olunub cevâbı tahrîr ve müceb-i şer'î si icrâ olunması matlûbumdur ...*"

46 Amasya ŞS 23, s. 46, belge: 5.

"Hüma'nın babası öldükten sonra tarla, oğlu İlyas'a kalmıştır. Daha sonra İlyas da ölünce mirasçısı bulunmadığından belirtilen tarlayı adıgeçen köyün sipâhîsinden tapuladım. 28 senedir ben kullanırım".

Bu sözlerini kanıtlamak üzere köyün sipâhîsi Musa'nın mührünü taşıyan bir "tapu temessükü" sunmuştur. Hüma bu duruma itiraz edince, Hasan söylediklerini şahitlerle ispatlamıştır. Olayda görüldüğü gibi sipâhînin "tapu temessükü", bir kullanım belgesidir. Ama bu kullanım, 30 seneye yaklaşan bir "mülk" kullanımı gibidir. Sipâhî, sadece bu durumu belgelemiştir. Sipâhîye karşı vergi yükümlülüğünü yerine getirmesiyle tarla, Hasan'ın mülkü durumuna geçmiştir. Bunun böyle olduğunu kanıtlayan bir başka belge daha vardır:

5 Mart 1696 (30 Receb 1107) tarihli bir belgede Amasya'nın Kal'a Köyü sâkinlerinden bazıları, köylerindeki altı çiftlik araziyi atalarından bu yana 70-80 yıldır tasarruf ettiklerini ve gerekli vergilerini sipâhîlerine ödediklerini söylemişlerdir.[47]

10 Temmuz 1698 (1 Muharrem 1110) tarihli bir hüccet, Merzifonlu Mehmed Ağa'nın kızı Saime ile ilgilidir.[48] Saime, vekili Mustafa Efendi aracılığıyla mahkemede Mahmud Ağa adlı birinden şikâyetçi olur. Şikâyeti Merzifon yakınlarındaki Zanne Köyü'nde on sene önce "sâhib-i arz"ın izniyle 33 esedi guruşa kullanım hakkını aldığı 4 aded tarlasına adı geçen Mahmud Ağa'nın el koyduğu şeklindedir. Mahmud Ağa, bu tarlaları kendisinin tapu ile aldığını söylemiş ve iddiayı reddetmiştir. Bunun üzerine Saime Hanım'ın vekili Mustafa Efendi, on sene önce bu 4 aded tarlayı Mehmed adlı birinden satın aldıklarını şahitlerle kanıtlamıştır. Burada 33 esedi guruşa alınan şey, tasarruf hakkının devren alımıdır. Bu hakk-ı tasarruf, "satın alınan ve sahib-i arzın verdiği izinle tanınan mülkiyet" gibi bir haktır. Burada dikkati çeken diğer bir husus, bu hakları ele geçirenlerin "ağa" unvanını taşımalarıdır. Bu bize, bir başka eğilimi de haber vermektedir. Genellikle topraklar, bir şekilde "askerî" sınıf arasına girmiş kişiler tarafından ele geçirilmektedir.

V. Meyve Bahçeleri, Zeytinlikler ve Bağlar

Osmanlı arazi hukukunu şer'î hukuk çerçevesinde yorumlayarak meşrulaştırmak isteyen fıkıh bilginleri, bağ ve bahçe niteliğindeki topraklar

47 Amasya ŞS 22, s. 7, belge: 1.
48 Amasya ŞS 22, s. 17, belge: 4.

ile sulu ve susuz arazi arasında önce birtakım ayırımlar yaratarak yeni tanımlar yapmışlardır. Özellikle herhangi bir arazi üzerinde ağaç yetiştirmek ve bunların meyve vermesini beklemek, çok uzun bir zaman aldığı için, genellikle fıkıhçılar tarafından bu tür yerler, "özel mülk" olarak tanımlanmıştır.[49] Yukarıda tarlalar için verilen örneklerden farklı olarak, bu yerlere ilişkin satış belgelerinde (mübâya'a temessükü) doğrudan bir satıştan bahsedilmekte ve tarlalarda olduğu gibi "satış" sözcüğünün yanında kullanım hakkını devretme, bu hakkı bir başkasına verme anlamına gelen "ferağ" ve "tefvîz" sözcükleri geçmemektedir. Bu bakımdan bağ ve bahçeler, XVII. ve XVIII. yüzyıl belgelerinde ev, ağıl gibi taşınmazlarla birlikte gerçek bir mülk olarak anılmaktadır. Bu durumu, Antakya'dan örneklerle izlemek mümkündür.

10 Ocak 1650 (1 Safer 1163) tarihli bir "mübâya'a hücceti"nde[50] (satın alma belgesi) şunlar yazılıdır: Antakya'nın Süveyde nâhiyesine bağlı Hacı Habibler Köyü yerleşiklerinden Mıgırdıc veled-i Yasef adlı Ermeni, mahkemede Sarı Mahmud Mahallesi sâkinlerinden Müderris Ahmed Efendi'nin vekili huzurunda, sınırlarını tanımladığı ve özelliklerini açıkladığı iki aded harîr (ipek) damı, bir harîr dolabı, bir harîr kazânı ve bir çift öküz ile meyveli ve meyvesiz ağaçları bulunan dut bahçesinin bir miktar hissesine sahip bulunduğu ve bu hissesini 225 guruş karşılığında Ahmed Efendi'ye sattığını söylemiş ve

> "Sözü edilen dut bahçesiyle benim kesinlikle bir ilgim kalmadı. Burası Ahmed Efendi'nin satın alınmış mülküdür. Dilediği gibi kullanabilir, isterse satar, isterse miras bırakır ya da bağışlayabilir"

demiştir.[51] Görüldüğü gibi burada dut bahçesi, diğer menkul ve gayrimenkul mülkler gibi üzerinde "hakk-ı sarîh", yani kesin hak oluşmuş bir mal gibi algılanmıştır.

---

49 Bu uygulamaya meyve bahçelerinin çok olduğu Kudüs, Ramle, Safed gibi Arap topraklarında sıkça rastlanmaktadır. Kudüs örneği için bkz. Ze'evi, Dror, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, bkz. s. 148-155.

50 Antakya Şer'iyye Sicili (Bundan sonra Antakya ŞS) 4, s. 34, belge: 65.

51 Antakya ŞS 4, s. 34, belge: 65: "*sâlifü'z-zikr dud bağçesinde benim aslâ ve kat'â alâkam ve medhalim kalmadı, müştert-i mâmâ ileyhin mülk-i müşterâsı ve hakk-ı sırfıdır. Keyfe mâ yeşâ' mülkiyet üzere mutasarrıf olsun.*"

Aynı tarihli bir başka belge,[52] Antakya'da ölmüş olan Hamza Çelebi'nin mirası arasında yer alan zeytin bahçeleri ile ilgilidir. Anlatıldığına göre; Antakya'nın Kestel Mahallesi yerleşiklerinden olan Müftü ve Müderris İbrahim Efendi, sözü geçen Hamza Çelebi'nin varislerinden Antakya'nın Hakimiye adlı mezraasında bulunan ve sınırları komşularca bilinen 20 zeytin ağaçlık bahçeyi ve Budak Burc adlı köyde 34 adet zeytin ağaçlı bahçeyi, "toplam 54 aded zeytin ağacı"nın bulunduğu bahçeleri 97 guruş karşılığında satın aldığını ve bu bahçelerin İbrahim Efendi'nin "*mülk-i müşterâsı ve hakk-ı sırfı*", yani satın alınmış mülkü olduğunu açıklamıştır.

Yine Mart sonları 1750 (1163 yılının Rebî'ü'l-âhir ortaları) tarihli bir başka "mübâya'a hücceti"nde[53] (satın alma belgesi), Antakya'nın Cedide Köyü'nden Meşhud bin Salih adlı kişi, aynı köyden annesine karşı dava açarak, kendilerine miras kalmış olan bir aded üzüm bağı ile bir aded dut bahçesini 60,5 guruşa satın aldığını ispatlamaktadır. Buna benzer bir başka belge,[54] Serdar Mustafa Ağa'nın toplam 97,5 guruşa, zeytin ağaçlarının bulunduğu bir bahçeyi satın alması ile ilgilidir.

Bu konuda daha açık bilgi veren bir başka belge, Nisan ortaları 1750 (C.Evvel ortaları 1163) tarihli hüccettir.[55] Antakya'nın Ammâre Mahallesi sâkinlerinden olan Halil Efendi ölmüş ve arkasında mirasçı olarak iki karısı ile bunlardan olma 3 kız ve bir erkek evlat bırakmıştır. Bunlardan Emine adlı kız, annesinin bir önceki kocasından olma erkek kardeşi Abdullah Efendi'yi mahkemede dava etmiş ve şunları dile getirmiştir:

> "Babamın mülkü olan ve Antakya'ya bağlı biri Barbarun köyünde, ikisi Sedd-i Hudus mezraasında olmak üzere, toplam üç aded dut bahçesi bizlere miras kalmıştır. Babam, ben Antakya'da bulunmadığım bir sırada öldüğü için, bana ait hisseleri anne bir erkek kardeşim Abdullah Efendi eline almış ve 20 seneden fazla bir süredir tasarruf etmektedir. Bu durumun önlenmesini talep ederim".

Abdullah Efendi, kız kardeşinin bu iddiasına şöyle karşılık vermiştir:

> "Sözü edilen bahçeler Emine'nin babasının ve onun iki erkek kardeşinin ortak mülkü idi. Emine'nin babası Halil Efendi ölmeden önce, mülkleri olan

---

52 Antakya ŞS 4, s. 36, belge: 70.
53 Antakya ŞS 4, s. 44, belge: 91.
54 Antakya ŞS 4, s. 46, belge: 95.
55 Antakya ŞS 4, s. 48, belge: 99. Bu belgenin transkripsiyonu için bkz. Ek 1.

bu dut bahçelerini üç eşit hisseye ayırmışlardı. Halil Efendi, ölümüne kadar kendi hissesini tasarrufunda bulundurmuştu. Ancak öldükten sonra, borçlarını karşılamak üzere, kendisine ait olan 1/3 hisseyi satışa çıkardığı için ben aldım. Daha sonra geriye kalan 2/3 hisseyi de Halil Efendi'nin diğer kardeşlerinden satın aldım. Böylece dut bahçelerinin tamamı benim satın alınmış mülküm oldu. Ben onları Emine'nin adına değil, kendi mülküm olarak üzerimde bulunduruyorum".

Abdullah Efendi, bu sözlerini tanıklarla da kanıtlamıştır. Bunun üzerine Kadı, Abdullah Efendi lehine karar vermiştir.

Bu belgede, Osmanlı toprak mülkiyetini açıklayıcı önemli bilgiler vardır. Olayda adı geçen Halil Efendi, taşıdığı unvandan da anlaşılıyor ki, ilmiye sınıfındandır. Hatay'da, o dönemde yerli ipek üretimi geliştiği için şehir çevresinde ve köylerde dut bahçeleri dikkate değer sayıya ulaşmıştır. Halil Efendi, muhtemelen birikimini değerlendirmek üzere bu bahçelerden satın almıştır. Fıkıh açısından uygun olduğundan bu tür bahçe mülkiyetlerine sıkça rastlanmaktadır.[56] Birçok kişi, köylerde ve mezraalarda bu tür mülklere sahip olmuştur.[57] Satın alma yoluyla mülk edinme sürecinin zaman boyutunu, bu tek örnek bile göstermektedir. Halil Efendi'nin kardeşleriyle birlikte satın aldığı bu bahçeleri, önce ortaklaşa kullandığı, sonra hisselere ayırdıkları ve bu paylaşımdan sonra da bir süre tasarrufunda bulundurduğu, belgede bildirilmektedir. Ölümünden sonra, mirasçılarından Emine Hanım, davalı Abdullah Efendi'nin kendi payını 20 yıldan fazla elinde bulundurduğunu iddia etmektedir. Bu süreleri topladığımız zaman, ailenin bahçeler üzerindeki mülkiyetinin çok uzun bir süreyi kapsadığı görülecektir. Demek ki, aslında köy ve mezraa sınırları içinde bulunan ve "mîrî arazi" addedilmesi gereken bu bahçeler, "emlâk-ı sırfa"ya dönüşmüştür. Yani, tam bir "özel mülk" olarak işlem görmektedir. Nitekim benzeri bahçelerin satış hüccetlerinde; satan, sattığı mülkün alıcısı için "adıgeçen mülk, alıcının satın aldığı mülküdür, dilediği gibi

---

56 Mülk arazilerin alım satım işlemleri 28 Ağustos 1874 tarihli nizamnâmenin yayınlandığı güne kadar şer'î mahkemelerce yürütülmüş ve bu işlemlerden dolayı adıgeçen mahkemelerce ilgililerine verilen tasarruf belgelerine "mübâya'a hücceti" denmiştir. Bu tarihten sonra mülk arazi üzerindeki tasarrufların yürütülmesi, tapu idarelerine devredilmiştir. Bkz. Sönmez, *age*, s. 146.

57 Sicillerde buna dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bkz. Antakya ŞS 2, s. 40, belge: 54; Antakya ŞS 2, s. 43, belge: 58; Antakya ŞS 4, s. 48, belge: 99.

kullanıp bir başkasına satabilir, bağışlayabilir, miras olarak bırakabilir" açıklamasını yapmaktadır.[58]

VI. Sonuç

Mülkiyet hakkı, en eski devirlerden itibaren çeşitli toplumlarda üzerinde durulan önemli bir kavram olmuştur. İslâm kültür çevresinde Osmanlı çağı, bu açıdan dikkate değerdir. Osmanlı Devleti'nin dayandığı İslâm hukukuna göre mülkiyet, temelde Allah'a aittir. Ancak insanların malları üzerindeki egemenliği, O'nun rızasıyla mümkün olabilir. İşte bu temel ilkeye dayanarak İslâm hukukçuları bu hakkı açıklamaya çalışmışlardır. Osmanlı döneminde de bir başkasının hakkını ihlal etmediği ve kamuya zarar vermediği sürece, kişiye kendi mülkünde bağımsız hareket etme yetkisi tanınmıştır. Bu nedenle şehirler ve kasabalar içindeki arsalar ve bahçeler, "mülk" sayılmıştır. Sadece, tarım yapılabilir topraklar, ekonomik açıdan kıt meta sayıldığından ve bu topraklarda üretilen ürünlerden alınacak vergiler timâr sistemine göre görevlilere tevcîh edildiğinden, kişilerin özel mülkiyetine bırakılmamış, devlete ait sayılmıştır. *Osmanlı kanûnu* bunu, "***saban giren yer mülk olmaz***" şeklinde tanımlamıştır. Böyle olmakla birlikte bu toprakların "kullanım hakkı", re'âyâya bırakılmıştır. Belirli özel koşulları yerine getirmek kaydıyla, bu kullanım hakkının sürekliliği, bu hakkı "mülkiyet hakkı"na çevirmiştir. Bu özel koşullar da toprakların sebepsiz yere boş bırakılmaması, üzerinde zararlı bitki yetiştirilmemesi gibi, kamu yararını ilgilendiren hususlardır.

Yukarıdaki örneklerde de açıklandığı üzere, aslen devlete ait olan araziler üzerinde emekle yetiştirilmiş ve ürünü uzun zaman sonrasında alınabilecek ağaçların bulunduğu araziler, zamanla "özel mülk"e dönüştürülmüştür. Bunun yanında "sâhib-i arz temessükü" ile kullanım hakkının verildiği tarlalar, mîrî arazi gibi görünse bile, aslında bir mülk işlemine tâbiolmuşlardır. Örneklerimizden elde ettiğimiz sonuçlara göre, arazi üzerinde re'âyânın tasarrufunu başlatan "sâhib-i arz temessükü", mülkün asıl sahibi ile yapılmış bir sözleşme olmaktan ziyade, o arazinin kamu yararına uygun kullanılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Zira sâhib-i arzın, kamu yararı dışında başka bir sebeple araziyi kullananın haklarını engellemesi söz konusu değildir. Örneklerimiz de gösteriyor ki "sâhib-i arz tezkeresi" ile başlayan hak, hak sahibinin iradesi dışında sonlanmamıştır. Bu, mül-

58 Bu ibareler için bkz. Antakya ŞS 2, s. 40, belge: 54; Antakya ŞS 4, s. 33, belge: 60 ve 63.

kiyet hakkının en temel unsurlarından birisidir. Uygulamada bu hakkın kullanımının 70-80 yılı bulduğu, en azının 10 yıldan fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca, örneklerimizdeki davaların çoğunda anlaşmazlık konusu olan topraklar, o zamanki sahiplerinin babalarından kendilerine miras kalmıştır. Zamanın uzunluğu sebebiyle çözüm için çoğu kez, yaşlı tanıklara ve uzlaştırıcı aracılara başvurulmuştur. Örnekler içerisinde dikkate değer bir kısım, şehirli ve kasabalı olup tarım üreticisi durumunda bulunmayan birçok kişinin de para ile toprak satın almasına ilişkindir. Bu kişiler, sahip oldukları bu toprakları, arazilerin bulunduğu köylerdeki üreticilerle tarım ortaklıkları kurarak değerlendirmişlerdir. Bu durum, fıkıhta muzâra'aya ilişkin hükümler bulunmasına rağmen, daha çok XVII. ve XVIII. yüzyılda ortaya çıkmış bir olgudur. Belki de topraktaki mülkiyetin yaygınlığı açısından da önemli bir kanıt olmaktadır. Zira bu dönemde tarımın ticarîleşme eğilimleri göstermesi, toprak üretiminin sadece köylüye has bir olgu olmaktan çıkmasına ve bir yatırım metaına dönüşmesine sebep olmuştur. Nitekim zikrettiğimiz örnekler arasında ilmiye mensuplarının ve örfiyye mensuplarının bu yolu seçtikleri ve ikamet ettikleri şehirler yakınındaki köylerden toprak satın aldıkları görülmektedir. Bu süreç XVII. yüzyılda ortaya çıkmış olmalıdır ki XVIII. yüzyıl örnekleri ikinci kuşağa aittir.

Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta, Anadolu'daki uygulamaların Mısır'dan ve diğer Arapların yerleşik olduğu bölgelerden farklılığıdır. İslâm hukukunda kadınların mirastan nasıl yararlanacaklarına dair hükümler vardır. Arazi paylaşımları da buna göre yapılmıştır. Oysa, Cuno'nun tespitlerine göre Mısır'da toprağın genellikle erkeklere ve erkekler içinde de büyük evlada kalması, orada birleşik aile tipinin oluşmasına sebep olmuştur. Anadolu'da böyle bir durum söz konusu değildir. Aynı hukuka tâbi iki bölgede gelenek başka türlü oluşmuştur. Cuno, bunun sebebini Mısır'ın iklim koşullarına bağlamaktadır.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Osmanlı döneminde toprak mülkiyeti uzun bir süreç içinde oluşmuş ve dönem dönem farklılıklar göstermiştir. Ancak XIX. yüzyılı anlayabilmek için XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki gelişmelere bakmak gerekir. Zira, XIX. yüzyılda birçok temel nizamnâme ve kanûnda yer almış kuralların, aslında bundan önceki iki yüzyıl içindeki uygulamalara dayandığı, makalemizin ulaştığı önemli bir gerçektir.

VII. Ekler

Bu belgeler, metin içinde kullanıldığından dolayı, burada belgelerin içeriğine değinilmeden aynen verilmiştir.

EK 1: Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1163 (Nisan ortaları 1750) tarihli hüccet.

Antakya Şer'iyye Sicili 4, s. 48, belge: 99.

Medîne-i Antakya mahallâtından Ammâre mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem fevt olan Halil Efendi ibn Şaban nâm müteveffânın veraseti zevce-i menkûhe-i metrûkeleri Berihan binti İbrahim ve Rahime binti El-hâcc Ahmed nâm hâtunlar ile sulbiye-i kebîre kızları Rahime ve Fatma ve Emine'ye ve kebîr oğlu El-hâcc İbrahim nâm kimesneye münhasıra olduğu lede'ş-şer'i'ş-şerîf zâhir ve mütehakkık oldukdan sonra mezbûre Emine meclis-i şer'-i şerîf-i enverde mahalle-i mezbûrede sâkin bâ'isü'l-kitâb liümm karındaşı Abdullah Efendi ibn Hüseyin Efendi nâm kimesne mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edüb "*babam müteveffâ-yı mezbûrun muhallefâtından olub medîne-i mezbûre kazâsına tâbi' Barbarun nâm karye toprağında vâki' iki tarafdan İsmail Bey bağçesi ve bir tarafdan yine mezbûr İsmail Bey tarlası ve bir tarafdan tarîk ile müntehî ve mahdûd* ***bir kıt'a dud bağçesi*** *ve yine kazâ-i mezbûra tâbi' Sedd-i Hudus nâm mezra'a toprağında vâki' bir tarafdan mezbûr İsmail Bey bağçesi ve bir tarafdan Sürmeli Mustafa bağçesi ve bir tarafdan nehr-i Barbarun'a ve bir tarafdan tarîk ile müntehî ve mahdûd* ***bir kıt'a dud bağçesi*** *dahi ve yine mezra'a-i mezbûre toprağında vâki' bir tarafdan Ser-turna İbrahim bağçesi ve bir tarafdan nehr-i Barbarun ve iki tarafdan tarîk ile müntehî ve mahdûd* ***bir kıt'a dud bağçesi*** *dahi,* ***cem'an üç kıt'a dud bağçeleri*** *cümleten babam müteveffâ-yı merkûmun mülkü olub benim hâl-i seffârımda vefât etmekle karındaşım mûmâ ileyh Abdullah Efendi yirmi seneden mütecâviz zikr olunan üç kıt'a bağçeleri fuzûlî zabt ve tasarruf eder, su'âl olunub inhisâr-ı mezkûr üzere hisse-i irsiyye-i şer'iyyemin alıverilmesi matlûbumdur*", dedikde gıbbe's-su'âl mûmâ ileyh Abdullah Efendi cevâbında "*zikr olunan üç kıt'a bağçeler, müdde'iyye-i mezbûre Emine'nin babası müteveffâ-yı mezbûr Halil Efendi ile karındaşları El-hâcc Mehmed ve Molla Abdulkadir nâm kimesnelerin* ***ale'l-iştirâk mülkleri*** *olub hâl-i hayâtlarında beynlerinde bi't-terâzi*

taksīm eylediklerinde her bağçeden her birine birer süls hisse isābet edüb hattā müteveffā-yı mezbūr Halil Efendi ber minvāl-i muharrer taksīm eylediklerini huzūr-ı müslimīnde i'tirāf ve birkaç sene dahi maksūmen mutasarrıf olub fevt oldukda zikr olunan üç kıt'a bağçelerde olan süls hissesini verese-i sā'ire ve mezbūr Emine'nin vasīsi olan li-eb karındaşı El-hācc İbrahim nām kimesne zarūret-i deyn içün beyʿ arz ve ba'de'l-müzāyede rağbāt-ı nās inkıtā'ından sonra benim üzerimde yüz yirmi guruşa karār-dāde olmağın her birileri asāleten ve vesāyeten beyʿ ve teslīm-i mebīʿ ve kabz-ı semen-i mezkūr eylediler, ba'dehu süls-i āherini mezbūr Molla Abdulkadir'den kezālik yüz yirmi guruşa iştirā edüb ve süls-i āherini merkūm El-hācc Mehmed nām müteveffānın veresesi oğlu Mehmed Beşe'den yüz yirmi guruşa iştirā edüb zikr olunan üç kıt'a bağçelerin cümlesi benim mülküm olub yirmi seneden mütecāvizdir ki mülkiyet üzere mutasarrıfım", deyu def'le mukābele ve istintāk olunsun dedikde gıbbe'l-istintāk *"ber vech-i muharrer iştirā eylediği ma'lūmum değildir"* deyu inkār edicek mūmā ileyh Abdullah Efendi'den takrīr-i meşrūhuna [mübeyyin] beyyine taleb olundukda udūl-i ahrār-ı ricāl-i müslimīnden Mehmed bin Abdi ve İvaz bin Abdullah ve Hüseyin bin El-hācc Mehmed ve El-hācc Hasan bin Harrācī nām kimesneler li-ecli'ş-şehāde hāzırūn-ı bi'l-meclis olub eserü'l-istişhād her biri cevāblarında *"fi'l-hakīka müdde'iyye-i mezbūre Emine'nin iddi'ā eylediği ma'lūmü'l-hudūd üç kıt'a dud bağçelerinin cümlesi işbu mezbūrenin babası Halil Efendi ve karındaşları Mehmed ve Abdulkadir ale'l-iştirāki's-seviyye mülkleri olub mezbūrūn hāl-i hayātlarında tārih-i kitābdan yirmi seneden mütecāviz bağçe-i mezkūreleri beynlerinde bi't-terāzī taksīm ve birbirinin hisseleri ifrāz ve birkaç sene maksūmen mutasarrıf olduklarından sonra mezbūr Halil Efendi fevt oldukda zikr olunan bağçelerde olan süls hissesini verese-i sā'ire ve mezbūre Emine'nin vasīsi El-hācc İbrahim zarūret-i deyn içün beyʿ arz ve ba'de'l-müzāyede rağbāt-ı nās inkıtā'ından sonra işbu mūmā ileyh Abdullah Efendi üzerinde süls hisse yüz yirmi guruşa karār-dāde olub verese-i müteveffā-i mezbūr bi'l-asāle ve bi'l-vesāye beyʿ ve kabz-ı semen eylediklerinden sonra süls-i āherīni dahi mezbūr Molla Abdulkadir'den kezālik yüz yirmi guruşa iştirā edüb ve süls-i āherini dahi mezbūr El-hācc Mehmed nām müteveffānın oğlu Mehmed Beşe'den yüz yirmi guruşa işbu mūmā ileyh Abdullah Efendi iştirā eyledi, bizler bu husūsa bu vech üzere şāhidleriz ve şehādet dahi ederiz"* deyu her biri edā-i şehādet-i şer'iyye eylediklerinde ba'de't-ta'dīl ve't-tezkiye şehādetleri makbūle olmağla mūcebince mezbūre Emine bī-vech-i şer'ī mu'ārazadan men' birle mā

vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Hurrire fī evāsıt-ı Cemāziye'l-evvel li-seneti selāse ve sittīn ve mi'e ve elf.

Şühūdü'l-hāl:
Fahrü'l-ulemā'i'l-kirām El-hācc İbrahim Efendi, el-müfti bi-Antakya
Umdetü'l-ulemā El-hācc (boş) Efendi bin Sun'ullah, el-vā'iz
Fahrü'l-ulemā Abdullah Efendi
Abdullah [bin] Hamza Efendi, Kundakcızāde
Fahrü'l-ulemā Hāfız Mehmed Efendi
Emīn-i Fetvā Semercizāde Mehmed Efendi
Hanefîzāde Hasan Efendi
Kıdvetü's-sādāt Es-seyyîd El-hācc İbrahim Efendi, el-nākīb
Mücellidzāde Mustafa Efendi
Kıdvetü'l-akrān İbrahim Ağa
Ser-turna birāder-i Mustafa Ağa.

EK 2: 1 Muharrem 1073 (16 Ağustos 1662) tarihli hüccet.

Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 8, belge: 1.

Bi'l-fi'l vālī-i vilāyet sāhib-i sa'ādet vezīr-i āsāf-nazīr sa'ādetlü Paşa -yessere Allahu ta'ālā bi'l-hayr mā-yeşā'- hazretlerinin dīvānında[59] akd-ı meclis olunub Millî aşīreti cemā'atinden Kara Mehmed ve Topal Hasan ve Karu ve sā'irleri mahfil-i kazāda işbu rāfi'ü'l-kitāb Cafer Ağa ibn Süleyman Ağa mahzarında her biri üzerine da'vā edüb "*karye-i mezbūr sınuruna dāhil Kızıl Pınar dimekle ma'rūf mezāri'de vāki' inde'l-ahālī ve'l-cīrān ma'lūmü'l-hudūd üç çiftlik sulu ve susuz tarlalar kendü mülklerimiz olub yedlerimizde temessükātlarımız var iken mezbūr Cafer Ağa fuzūlī zabt eder, su'āl olunub kasr-ı yed etmesini taleb ederiz*" dediklerinde gıbbe's-su'āl müşārün ileyh Cafer Ağa cevābında "*bin yirmi bir senesi tārihinde zikr olunan topraklar hālī ve mu'attal kaldıkda Harput Mukāta'ası emīni olan Hasan Ağa mārrü'z-zikr tarlalar arz-ı mīri olub bi-hasebi'l-kānūn tapuya müstehakk olmağın resm-i tapusun babamız müteveffā Süleyman Ağa'dan alub yedlerine*[60] *mümzā temessük verilmişken babamız zabt edüb fevtinden sonra kırk seneden mütecāviz ben zabt ve tasarruf edüb beher sene öşrün sāhib-i arza edā ederim, husūs-ı mezbūr içün kerrāt ile mürāfa'a'i'ş-şer' olunub yevm-i emr efendi müte'addid hüccet-i şer'iyye vermişdi, mezbūrun yine kanā'at eylemeyüb şirrete sülūk edüb nizā'dan hālī değillerdir, yed-i mezbūrunda olan hüccet-i şer'iyyeler ve temessükātlarımıza nazar olunub ihkāk-ı hakk olunsun*" dedikde tarafeynin dedikleri sāhib-i devlet huzūrunda tefrīk olunub mezbūrdan Kara Mehmed ve Topal Hasan ve Karu nām kimesnelerin yedlerinde olan temessükātlar bi'l-cümle tezvīrāt olduğu muhakkak olmağın ve mūmā ileyh Cafer Ağa'nın temessükātları merkūmun takrīrine muvāfık ve mutābık ve müşāhid olmağla mezbūrūnun temessükātların sāhib-i devlet hazretleri şakk edüb mārrü'z-zikr tarlalar mezbūr Cafer Ağa'nın yedinde olan hüccet-i şer'iyye mūcebince kendüne hükm olunub mezbūrūn mu'ārazadan men' birle [mā vaka'a] bi't-taleb ketb olundu. Tahrīren fī gurre-i Muharrem sene selāse ve seb'īn ve elf.

---

59 Belgede bu kelime sehven "dīvān-ı hümāyūnundan" şeklinde yazılmıştır.

60 Belgede "yedine".

4) XVIII. YÜZYILDA OSMANLI ANADOLUSU'NDA TARIM ÜRETİMİNDE YENİ BOYUTLAR: MUZÂRA'A VE MURÂBA'A SÖZLEŞMELERİ[1]

Bu makalenin hazırlanmasında iki farklı çalışmanın büyük etkisi vardır. Birincisi 1986 yılında Amerika'da State University of New York-Binghamton'da yapılan "İkinci Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Konferansı"nda temel konu olarak belirlenmiş "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Tarım" üzerine verilen tebliğlerdir. Bu konferansta bütün tebliğlerde ortak tema, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklar üzerinde XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve tarımsal yapıyı ve üretim ilişkilerini etkilemiş, görünen "çiftlik" olgusu idi. Klâsik dönemde geçimlik aile işletmesi boyutunda örgütlenmiş tarım üretimi, özellikle Batı'dan kaynaklanan yeni taleplerle karşılaştı. Bu, tarımsal ürün talebi idi. Böyle bir talep, geleneksel düzenin artı ürünü ile sağlanamazdı. Onun için timâr sisteminin çözülmesinin de yarattığı kolaylıklarla bir kısım topraklar, zengin ellerde toplanıyor, bu durum yeni bir toprak mülkiyetinin oluşmasına neden oluyor ve bu oluşum tarımın ticarîleşmesine olanak hazırlıyordu. Konferans, esas itibariyle bu süreci irdeleyen bir toplu çalışma idi. Görüldü ki XVIII. yüzyıldan başlayarak,

1 Bu makale, 28 Eylül-l Ekim 2005 tarihleri arasında Venedik'te yapılan *10th International Congress or Economic and Sosial History of Turkey: The Mediterranean and the Ottoman Empire-10. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Akdeniz ve Osmanlı İmparatorluğu'na* sunulmuş; "Akdeniz Havzası'nın Bir Ucu Osmanlı Ülkesinde Tarımın Ticarîleşmesi Eğilimleri: Muzâra'a Sözleşmeleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde böyle bir eğilimin varlığını kanıtlayan gelişmeler olmasına rağmen bu eğilim, çok köklü dönüşümleri gerçekleştirecek boyutlara ulaşmamıştır.[2]

İkinci olarak, 2002 yılında Londra'da yapılan CIEPO Toplantısı'nda XVIII. yüzyılda kul sistemindeki değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni tip eyâlet vâlilerinin özelliklerini belirlemek amacıyla örnek olmak üzere bu dönemin dikkate değer vezîrlerinden biri olan Çelik Mehmed Paşa hakkında bir bildiri sunmuştum.[3] Çelik Mehmed Paşa'nın birçok özelliği yanında önemli bir girişimi de dikkatimi çekmişti. Bu Paşa, kendisine yönetimi bırakılan eyâletleri, iltizâm yoluyla üzerine alıyor ve bu iltizâma ya kendi eyâletinin içinde ya da komşu eyâletlerden birtakım sancaklar da "tâbi' mukâta'alar" olarak katılıyordu. Bu ilginç bir uygulamaydı. Fakat bunun kadar ilginç bir başka husus, adı geçen Paşa'nın mukâta'a hüküm alanı içindeki eyâlet ve sancakların bazı köylerindeki tarım üreticileri ile "muzâra'a" ilişkisine girmiş olması ve bu yolla dikkate değer ölçekte yıllık ziraî ürün sağlamış olması idi.

Bu ilginç uygulamanın sadece Çelik Mehmed Paşa'ya mı özgü, yoksa dönemin yaygın bir uygulaması mı olduğu araştırılması gereken önemli bir noktaydı. Bu açıdan XVIII. yüzyıl belgeleri üzerinde yaptığım çalışmalar, beni tarım üretiminin ticarîleşmesi konusunda mîrî toprakların özelleşmesi ve bunlar üzerinde çiftlikler oluşturulması eğiliminden önce, "muzâra'a" konusunda düşünmeye yöneltti. Çünkü "muzâra'a" uygulaması, sadece Çelik Mehmed Paşa'ya has değildi. Aksine, dönemin belgeleri, bu sistemin her zümreden örf mensupları için ek gelir elde edilecek bir yol olarak kullanıldığı izlenimi veriyordu. Çelik Mehmed Paşa gibi, Ege bölgesinde Karaosmanoğlu ailesinin çeşitli bireyleri, Canikli Ali Paşa gibi belli bir hânedâna dayanan a'yân kökenli paşaların yanı sıra "ulemâdan ve kütebâdan" çeşitli kişiler de aynı uygulamanın tarafları arasında görünüyorlardı.[4] Aslında bu girişim, Klâsik dönemde örf mensuplarının

---

2 *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1998.

3 "An Administrator in the 18th Century: A Mültezim Pasha", *CIEPO-XV*, 8-12 Temmuz 2002, Londra.

4 Bunun en tipik örneği Yuzo Nagata'nın yayınladığı Karaosmanoğulları Ailesi ile ilgili tereke kitabında ve Osman Bayatlı'nın Bergama tarihine ilişkin eserlerinde görülebilir. Ayrıca münferit örnekler olmak üzere 19 no'lu Ankara Şer'iyye Sicili'nde 913 no'lu zabıt, Yusuf Bey bin Abdi adlı örf mensubunun; yine aynı defterde 496

artık mansab tasarruf edemedikleri, mütekâ'id oldukları zaman başvurdukları bir yoldu. Yıllar önce yaptığım Ankara çalışmasında, benzer bir şekilde, mütekâ'id sancakbeylerinin, mevâlî payesine ulaşmış kadıların "mudârebe" yoluyla sof ticâretine katıldıklarını ve bu yolla gelirlerini artırmak istediklerini saptamıştım. Bu ilginç uygulamanın yaygınlığını' belirledikten sonra, bunun tarımın ticarîleşmesi açısından ne anlama geldiğini açıklamak gerekiyordu. Bu çalışmada, yaptığım incelemeler sonucunda edindiğim bilgileri sunmak ve konuyu tartışmak istiyorum.

Önce "muzâra'a" terimini açıklamak gerekiyor. Mufâ'ale kalıbında Arapça bir sözcük olan "muzâra'a", karşılıklı ya da birlikte zirâ'at yapmak anlamına gelir. Fıkıh açısından "mudârebe" gibi bir ortaklık için kullanılır. Mudârebe, herhangi bir ticâret faaliyetinde taraflardan birinin sermayesini; diğerinin emeğini ortaya koyarak kurdukları "şirket"tir. Muzâra'a da bunun gibi tarım üretimi için kurulmuş bir şirkettir. Bu şirkette toprak sahibi belirli koşullarla toprağın işletmesini "âmil"e, yani bir çiftçiye bırakır. Çiftçi, toprağın işlenmesini, tohumun ekilmesini, ürünün hasadını gerçekleştirir ve sonunda ürün, tarafların anlaştıkları oranlarda paylaşılır. Bu paylaşım, yarı yarıya olduğu gibi, 1/3, 2/3 gibi paylarda da olabilir. Bu uygulama, aslında İslâm'dan önce de var olan ve tarım ürünlerini artırmaya yönelik bir işleme dayanır.[5]

Bu ortaklıkta toprak sahibi, bir anlamda çiftçiye toprağını kiralamakta ve bu kirayı peşin bir ödeme ile değil; topraktan alınan ürünün belli bir payı şeklinde tahsil etmekteydi. Kısaca bu şekilde tanımlanabilecek "muzâra'a"nın bütün koşulları, fıkıhta sıralanmıştır. Kimlerin muzâra'a akdinde bulunabilecekleri, muzâra'a akdi yapan tarafların birbirlerine karşı sorumlulukları, akdin süresi, süre bitmeden taraflardan birinin ölümü hâlinde vârislerin hak; yetki ve sorumlulukları ayrı ayrı düzenlenmiştir.[6]

A ve 49G-B no'lu zabıtta ilmiyeden Hüseyin Efendi'nin Kafirciklü Köyü'nden bir köylü ile "akd-ı muzâra'a" eylediği anlatılmaktadır. Bu örnekler çoğaltılabilir.

5 Plantasyon çiftlikleri için değil, yalnızca hububat üretimine ayrılmış tarlalar için geçerli olan muzâra'anın İslam'dan önce Irak'ta çok iyi bilinen bir uygulama olduğu, Bizans'ta da mâli bir işlem olarak muzâra'aya yaygın olarak başvurulduğu tespit edilmiştir. Bkz. Baber Johansen, The *Islamic Law* on Land Tax *and Rent: The Peasants' Loss of Property Rigtlıs as Interpreted in the Hanafite Legal Literatüre* of the *Mumluk and Otoman Periods,* London-New York-Sidney, 1988, s. 51-79.

6 Bkz. "Muzâra'a", *EP;* Osman Öztürk, Osmanlı *Hukuk Tarihinde Mecelle,* İstanbul 1973, s. 349-350.

Aslında muzâra'a ile yapılmak istenen, toprağı tasarrufunda bulunduranın çeşitli sebeplerle onu işleyemeyecek duruma düşmesi hâlinde, boş kalmasını önlemek; diğer yandan üretici iş gücüne sahip, fakat topraksız olanın da üretime katılabilme fırsatı bulmasını sağlamaktır. Bu yüzden fıkıhta bu konuda ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir.

Ancak, XVIII. yüzyılda yaygınlığını saptadığımız askerî zümrelerden birinin taraf olduğu muzâra'a uygulaması, fıkıhta belirtilenden daha değişik bir nitelik göstermektedir. Bu uygulamada muvazzaf veya mütekâ'id askerî sınıf mensupları yalnız nakit para ve tohum ücreti vermek suretiyle muzâra'aya girmektedirler ve toprağı tasarrufunda bulunduran köylü, aynı zamanda toprağı işleyerek ürün almaktadır. Yani burada yukarıda anlattığımız muzâra'ada olduğu gibi toprağını bir çiftçiye kiralamamaktadır. O halde bu nasıl bir muzâra'adır? Bunu daha iyi anlayabilmek için XVIII. yüzyıla ait örnek olabilecek birkaç muzâra'a akdinde geçen ifadelerle açıklayalım:

7 Ekim 1765 (21 Rebî'ü'l-âhir 1179) tarihli bir belgeye göre; Karaman eyâletinde Beyşehir Sancağı'nda Afşar adlı köyden 18 çiftçi, Konya mahkemesine gelerek şöyle demişlerdir: Bizler, Çelik Mehmed Paşa ile muzâra'a akdi yapmış ortaklarız. Kendisinden çift masrafları için 935 guruş, buğday ve arpa tohumu için 568 guruş olmak üzere toplam 1502 guruş aldık. Elde edeceğimiz üründen 100 kiyel buğday ile 80 kiyel arpayı kendisine teslim edeceğiz.[7]

Görüldüğü gibi, burada toprak ve emek köylülerindir. Paşa sadece parasıyla ortaklığa katılmaktadır. Bunun örnekleri çoğaltılabilir.

Ekim ortaları 1765 (Rebî'ü'l-âhir 1179) sonlarında Konya mahkemesi defterine kaydedilen bir başka belgede akd-ı muzâra'ada bulunan Beyşehir Sancağı'na bağlı Kurd Köyü ahâlisinin kadı huzurunda verdikleri ifadeden anlaşıldığına göre; adı geçen köy ahâlileri daha önce bütünüyle dağılmış ve perişan olmuşlarken, merhum Paşa hazretleri, mahkemeye geldikleri tarih-

---

7 Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 126/1 21 Rebi'ü'l-âhir 1179 tarihli belge: "... *bizler paşayı müşârün ileyh hazretleri ile akd-ı muzâra'dan şerikler olub* çift *akçesi olmak üzere an nakd 935 guruş re* tohum-ı *mezrû'ât için dahi hınta* ve şa'ir *kıymeti olmak üzere 568 guruş ki cem'an 1503 guruş vezir-i müşârün ileyh bizlere teslim re biz dahi ahz ve kabz edûb mezrû'âtımızdan hâsıla mahsûlâtımızdan beher sene 100 kiyel hınta ve 80 kiyel şa'ir ve zir-i müşârün ileyh tarafına edâ re teslim* ve bu vechile *akd-ı* muzâra'ada *şirket üzere olmuş idik...*"

ten birkaç sene önce, çift akçesi adıyla 300 guruş ile 20'şer kiyel buğday ve arpayı tohum olarak kendilerine teslim etmiştir. Köylüleri korumak amacıyla girişilen bu işlem karşılığında ahâli paşaya senelik 40 kiyel arpa ve 40 kiyel buğday verecektir."[8]

30 Kasım 1761 (3 C.Evvel 1175) tarihli bir başka belgede muzâra'a akdinin tarafları ve hangi koşullarda oluştuğuna dair daha aydınlatıcı bilgiler yer almaktadır:[9]

> Beyşehri sancağında vâki' Kûçe-i Kebîr kazâsına tâbi Homa karyesi sükkânından olub mahrûse-i Konya'da müsâfireten mukîm El-hâcc Abdulcelil oğlu Halil ve Ebubekir oğlu Hasan ve Es-seyyîd Abdusselam ve El-hâcc Mustafa ve Deli oğlan ve Es-seyyîd Mahmud oğlu Hasan ve Kurd oğulları Halil ve Mehmed ve Es-seyyîd Şaban oğlu ve Deli Hasan ve İsmail oğlu Hasan ve Yusuf oğlu ve Himmet ve Abdulhamid oğlu Mahmud ve Ayvaz oğlu Mustafa ve Kırklar oğlu Musa ve Yusuf ve Ebi oğlu Dayı ve Bağcı oğlu Hüseyin ve Hacı oğlu ve Cidal oğlu Süleyman Mustafa Bey ve Ahmed Bey ve Abdulhalim ve Köle oğlu İsmail ve Köle oğlu Mahmud ve Abdullah oğlu Osman ve Çavuş Mustafa ve Emrullah ve Molla Mustafa ve Kablan oğlu ve Ahmed oğlu Hüseyin ve Kır Mustafa ve Ebubekir ve oğlu Halil ve Safer oğlu Mahmud nâm kimesneler meclis-i şer'-i hatîr-i lâzimü't-tevkîrde sâbıkan Karaman vâlisi iken intikâl-i dârü'l bekâ eden Vezîr Çelik Mehmed Paşa merhumun eytâmından Muhibbâne Hanım nâm sagîrin vasileri kebîr oğlu Es-seyyîd Ahmed Bey hazretleri muvâcehesinde her biri ıkrâr-ı tâmın ve takrîr-i kelâm edüb "mukaddema karyemiz ahâlisine za'f târî olub zer' ü harsa iktidarımız olmadığından nâşî vezîr-i müşârün ileyh ile şirk-i muzâra'a içün bin iki yüz doksan guruş ile doksan guruş kıymetli kırk kiyel hınta ve yirmi kiyel şa'îr ahz edüb akd-ı şirket-i muzâra'a etmişidik, el-hâletü hâzihi vezîr-i müşârün ileyh fevt olub metrûkâtın cânib-i mîrî içün ahz ü kabz olunmağla meblağ-ı mezkûr ile hınta ve şa'îri bizlerden taleb ederler, edaya kudretimiz olmadığından bin üç yüz seksen guruş müşârün ileyhin evlâdından Muhibbâne Hanım nâm sagîrin mâlinden olmak üzere vasî-i mûmâ

---

8 Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 125/3, evâhir-i Rebi'ü'l-âhir 1179 tarihli belge: "karye-i mezbûre *ahâlileri bundan akdem bi'l-külliye perâkende re perîşân olub harâb olmuş iken merhum müşarün ileyh bizleri himâyet ve sıyânet edüb birkaç* sene *mukaddem karyemize iskân re çift akçesi nâmiyle üç yüz guruş bizlere karz-ı hasen verüb ve* tohm-ı *mezrû'atımız olmak üzere Konya kilesi olmak üzere yirmi kiyel hınta ve yirmi kiyel şa'ir bizlere teslim edüb bizler dahi meblağ-ı mezbûr ile çift tedârük re tohm-ı mezbûru arazilerimize zer' re hâsıla olan mahsûlümüzden senevi vezir-i müşârün ileyh tarafına kırk kiyel-i Konevi hınta* ve *kırk kiyel şa'ir edâ ve teslim..."*

9 Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 124/1.

ileyh yedinden ahz ü kabz ve umurumuza sarfla istihlâk eyledik, zimmetimizde vâcibü'l-edâ deynimizdir, lâkin meblağ-ı mezbûr mâl-i yetim olmağla sagîre-i mezbûrenin umuruna sarf içün senede yüz elli kiyel-i Konevî hınta ve yüz kiyel şa'îr verilmek üzere mukâvele olunub müte'ahhid olduğumuz tescîl ve cânib-i şer'den yedlerine hüccet verilsün".

Buradaki ifadelerden de anlaşılıyor ki taraflardan birisi olan vezîr; toprağın işlenmesi, tarım aleti, hayvan ve tohumun tedarikini üstlenmekte ve bunların karşılığında köylüler, tasarruflarındaki toprakları işleyerek ürün aldık tan sonra belirli miktardaki kısmını bu maddî desteği sağlayana vermeyi yüklenmektedirler. Görüldüğü gibi buradaki muzâra'a, toprağı işleme hakkının çiftçiye terki şeklinde değildir. Köylüler, toprağı kendileri işlemekte ve kaldırdıkları ürünün bir bölümünü vermektedirler. Ürünün ne kadarının verileceği genellikle muzâra'a akdi sırasında belirlenmektedir. Yukarıdaki örneklerden birincisinde 100 kiyel hınta, 80 kiyel de şa'îr verilmesi öngörülmüştür. İkinci örnekte tohum miktarının 2 katı verilmesi taahhüd edilmektedir. Bunun ne anlama geldiği eğer iyi anlaşılırsa, muzâra'anın yorumu da daha iyi yapılabilir. İkinci örnek bize, "munâsafa" yoluyla yapılmış bir "muzâra'a akdi" olduğu nu hatırlatıyor. Üreticiler, ürettiklerinin tümünü para veren tarafa devretmeyeceklerine göre, anlaşılıyor ki sözü edilen köyde 1'e 4 bir ürün alımı söz konusudur ve bu, muzâra'a akdini yapan taraflarca paylaşılmaktadır. Bu 1'e 4 ürün oranı, kuru ziraat alanları için uygun olmalıdır. Nitekim Mehmet Öz ve Yunus Koç'un bu açıdan yaptıkları incelemeler, Orta Anadolu'da 1'e 3 ile 1'e 4'ün Ortaçağ tarım işletmeciliğinde optimal bir verim olduğunu göstermiştir."[10] Demek ki muzâra'adan beklenen, işlenen toprakta en üst verim düzeyine ulaşılmasıdır.

Burada verdiğimiz örneklerde iki husus önemlidir. Birincisi nakit para koyan örf mensubunun bu para ile neyi hedeflediğidir. Verilen paranın bir bölümü "çift akçesi" veya "çift tedariki" diye belirlendiğine göre, bu açıdan sıkıntı çektiği anlaşılan ve belki de bu yüzden toprağını en iyi biçimde işleyemeyen köylüye destek vermektir. Nitekim bu miktar, birinci örnekte olduğu ve elimizdeki örneklerce de desteklendiği gibi tohum ücretinden

10 Öz, M., "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1099, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK 2002, s. 1643-1651; Yunus Koç, "Ziraî Tarih Araştırmalarında Ölçü-Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müddü Örneği", Kuruluşunun 700. *Yılında Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslararası Kongresi (7-9 Nisan 1999, Konya)*, Konya 2000, s. 541-546.

çok daha fazla bir miktardır. Burada tarımsal ürünü fazlalaştırmak için çiftlik örneğinden değişik bir girişim söz konusudur. Ekilebilir toprakların miktarını çoğaltmak veya intensif bir tarım için birleştirme eğiliminden ziyade, verimliliği artırmak öngörülmüştür. Nitekim bu tür muzâra'a akdi yapılan köylerin Klâsik dönemdeki üretim hacmini anlayabilmek için o dönemin kayıtlarına baktığımızda bu yargımızı destekleyen verileri bulmamız mümkün olabilmiştir.

Muzâra'a akdi yapan köylerin içinde XVII. yüzyılda Beyşehir Sancağı'na bağlı Homa adlı köy, XVI. yüzyılda Ulu Homa ve Kiçi Homa diye 2 ayrı köy olarak tahrîr defterlerine kaydedilmiştir. Bunlardan Ulu Homa, 12 çift, 80 nîm çift, 48 bennâk ve 43 cabanın kaydedildiği bir üretici potansiyeline sahiptir. Burada toprak dağılımı oldukça küçük parçalar hâlinde olmalıdır. Çünkü 1 çift ve üzeri toprak tasarruf eden aile sayısı 12 iken, bunun yarısını işleyen 80 ve nîm çiftin altında toprağa sahip olan 48 aile vardır. 43 aile de topraksız görünmektedir. Bu tarım işletmesi düzeyindeki Homa Köyü'nden "öşr-i gallât", 2000 kiyel olarak kaydedilmiştir. Müdd cinsinden söylersek 1 müdd, 20 kiyel olduğuna göre, Homa Köyü'nden 100 müdd öşr alınacaktır. Bu hesaplamayı şöyle devam ettirebiliriz: 1 Konya müddünün 118 kg. olduğu düşünülürse, kg. cinsinden 11.800 kg., yani yaklaşık 12 tondur. Bunun topraksızlar dışındaki ailelerden alındığı kabul edildiğinde, aile başına 14 kiyel düşer. Öşrün 1/5 ile 1/10 arasında alındığı düşünülürse, bir ailenin 70-140 kiyel üretimi var demektir. Bu hesaplamalar itibari olsa da bize yaklaşık bir fikir vermektedir. Çünkü Kiçi Homa, Avşar, Çavuş, Tol karyeleri için de yaklaşık sonuçlar çıkmaktadır. Demek ki timâr sistemi içinde küçük aile işletmeciliği şeklinde örgütlenmiş tarım üretimi, vergiler ve bir yıl sonraki ekimin tohum miktarı düşünülürse, bir aileyi ancak geçindirebilecek boyuttadır. Çünkü Ortaçağda kişi başına hububât tüketiminin 250-300 kg. arasında olduğu sanılmaktadır.[11] Demek ki üretim, tüketimle başa baş gelmektedir. Aynı üretim alanlarında muzâra'a akdinde bulunan köylülerin taahhüd ettiği miktarlar, o tarihteki üretimin XVI. yüzyıl düzeyinden en az iki katına çıktığını göstermektedir. Çünkü elde edilen ürünün "munâsafa" veya "sülüsân" olarak paylaşıldığı anlaşılmaktadır ve bu oranlar bize, köylülerin örf mensubunun payım verdikten sonra kendi-

11 Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya*, s. 53-55; M. Öz, *agm.*

lerinin vergi ve diğer masrafları da karşılamak suretiyle geçinebildiklerini göstermektedir. Bu durumda örf mensubunun payı olarak onun bulunduğu kente aktarılan tarım ürünü, şimdi daha büyük miktardaki pazar payı demektir. Onun için de XVIII. yüzyılda önce kaçak başlayan, sonra devletin tanımasıyla meşrulaştırılan hububât ticâreti, XVI. yüzyıldaki sancak ve kazâ sınırları için de ancak "akreb bazâr"da satılabilen bir meta olma yerine, uzak mesafeli ticâretin konusu olmuştur.[12]

Tarım üretimi alanında bir başka ortaklık biçimi, "murâba'a"dır. Bu ortaklık biçimi, "muzâra'a"nın bütün şartlarını taşımakla birlikte, sadece bir üre tim dönemi için geçerliği olan ve çoğunlukla borçlanmadan dolayı, tasarruf'un da bulundurduğu toprağı alacaklısına devretmek zorunda kalan çiftçilerin, yine aynı toprağı, bu kez "ortak" olarak işlemeleri şeklinde karşımıza çıkmak tadır.

Bu ortaklıklara ilişkin birçok örnek vardır. Kasım 1662 (R.Âhir 1073) tarihli bir belgede,[13] Harput'a bağlı İşvan Köyü yerleşiklerinden Yagob adlı zimmî, Mustafa adlı kişi karşısında adı geçen köyde 12 adet sulu ve susuz tarlalarının "hakk-ı tasarruf"unu "sâhib-i arz ma'rifeti" ile 80 guruşa adı geçene "tefviz" ettiğini ve buraların onun "mülk-i müşterâsı" olduğunu söylemektedir. Bundan sonra Yagob, "murâba'a ***oldum, tohum ve tarla mezbûrdan (Mustafa'dan); emek ve bakar benden, her ne zirâ'at olunursa vakt-i harmanda öşr çıkdıkdan sonra münâsafa üzere taksim***" edeceklerini ifade ederek sözlerine devam etmiştir. Eğer murâba'a bozulursa 80 guruşu Mustafa'ya iade etmesi karşılığında tarlaların tasarruf hakkı yine kendisine döneceğini dile getirmiştir. Mustafa, bu sözleri aynen kabul etmiştir. Bu ilginç örneğin bize anlattığı şudur: Aslında Yagob, Mustafa'dan 80 guruş almış, bunun karşılığında tarlalarını ona devretmiştir. Aynı anda tarlanın sahibi olarak Mustafa ile bir üretim ortaklığı kurmuştur. Bu ortaklık, fıkıhta "murâba'a" denilen ortaklıktır ve bir üretim dönemi içinde gerçekleştirilir. Taraflardan biri tarlayı ve gerekirse tohumu; diğeri ise emeğini ve hayvanı ile bu ortaklığa katılır. Harman sonunda taraflar aralarındaki anlaşma uyarınca ürünü yarı yarıya bölüşeceklerdir.

Yine aynı tarihli bir başka belgede benzeri bir işlemi görüyoruz.[14] Harput'un Karahayum Köyü sâkinlerinden Ahmed, Mahmud Ağa karşı-

---

12 Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılda Bursa*, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 107-112.

13 Harput Şer. Sicili, MFA 7218, s. 30.

14 Harput Şer. Sicili, MFA 7218. s. 30, belge: 2.

sında adı geçene 40 riyal guruş borcu bulunduğunu, bu borcun 10 guruşuna karşılık olarak adı geçen köydeki sulu tarlasının "hakk-ı tasarruf"unu "sâhib-i arz" izniyle Mahmud Ağa'ya "tefviz" ettiğini ve "teslîm-i mebî'" eylediğini ve geriye kalan 30 guruşluk borcu karşılığında da Mahmud Ağa ile "murâba'a" olduğunu, "*her ne zirâ'at edersem vakt-i harmanda sâhib-i arzın öşrü çıkdukdan sonra münâsafa üzere taksim*" edileceğini açıklamıştır. Eğer murâba'adan çıkarsa 30 guruşun ödenmesi gereken bir borç olarak kalacağını kabul etmiştir. Mahmud Ağa da bu sözleri onaylamıştır. Görüldüğü gibi burada iki işlem bir arada görülmektedir. 40 guruşluk borcun 10 guruşuna karşılık kendi tasarrufundaki tarlasını Mahmud Ağa'ya satmış, ayrıca 30 guruş karşılığında da onunla bir üretim ortaklığına girmiştir. Burada tarla ve üretim için gerekli masraf olarak 30 guruş Mahmud Ağa tarafından konmuş, emeği de Ahmed üstlenmiş olmaktadır. Bu ortaklık sonucunda ürün yarı yarıya paylaşılacaktır.

Bu borç ilişkilerinin tarım üretimine nasıl yansıtıldığını gösteren bir diğer örnek, yine Ocak ortaları 1663 (C.Âhir başları 1073) senesine aittir.[15] Harput'un Munzır Bey mezraası sâkinlerinden Serkiz ve kardeşleri, mahkemede Mustafa Bey adlı kişi karşısında, adı geçene 93 riyal guruş borçları bulunduğunu ve bunun için birbirlerine "mâlen kefîl" olduklarını, ayrıca 2 manda, 7 öküz, 2 inek alarak kendisine "murâba'a" olduklarını açıklamışlardır. Murâba'anın şartları şöyledir: Ziraati yapılan arpa ve buğdayın harman zamanında öşrü çıktıktan sonra 2 hissesi Munzır Bey'in, 1 hissesi kendilerinin olacaktır. Bundan başka bir ürün alınırsa, aralarında yarı yarıya paylaşılacaktır. Murâba'adan çıkmaları hâlinde 93 guruş ve diğer hayvanlar, iade edilecektir. Munzır Bey de bu sözleri onaylamış ve böylece murâba'a sözleşmesi sicile kaydedilmiştir.

Her iki belgede de görüldüğü gibi murâba'a ortaklığının taraflarından biri "bey" unvanı taşımakta ve köylülere borç vermektedir. Aslında bu bize, "askerî" sınıf mensuplarının harman sonuna kadar köylüyü borçlandırarak tarım üretimine bu yolla katıldıklarını ve nakitlerini toprak ürünlerine yatırdıklarını göstermektedir.

Bu tür bir ortaklığın bir başka şekli yine Harput'a ait bir kayıtta açıklanmıştır. Aralık sonları 1662 (C.Evvel ortaları 1073) tarihli belgede[16]

---

15 Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 38, belge: 2.

16 Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 50, belge: 2.

Harputlu Mustafa Bey, Mumcu Ahmed Ağa karşısında Hubusi Köyü'nde Bağdesar ve Arslan nam zimmîlerden daha önce satın aldığı ev, bahçe ile kendi kullanımında olan sulu ve susuz topraklarının ve tarlalarının "hakk-ı tasarrufu"nu "sâhib-i arz" izniyle Ahmed Ağa'ya, 80 akçesi 1 guruş olmak üzere, 400 hurda guruşa "*bey'-i bât-ı sahih ile bey' ve tefviz*" eylediğini söylemektedir. Ayrıca, murâba'aya verilmiş "*altmış sekiz kiyel buğday ve kırk kiyel arpa tohmuna dahi tohum-bahâ*" olarak 100 guruş aldığını ve belirtilen buğday ve arpayı kendisine teslim ettiğini beyan etmiştir.

Bütün bunlar bize, XVII. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyıl boyunca devam eden bir süreci açıklamaktadır. Bu sürecin temel özellikleri şöyle sıralanabilir. Mîrî toprakların kullanım hakkı, *Osmanlı kanûnu*na göre "tapu resmi" ve "öşr"ü verilmek koşuluyla köylüye aittir. Ancak bu hak, bir "mülkiyet" biçimi ne dönüşmüş, süreklilik gösteren, alınıp satılabilen, miras bırakılabilen bir haktır. Sebepsiz yere üçüncü şahısların müdahale edemeyeceği, bozamayacağı bir haktır. Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tarımın ticarîleşme eğilimleri gösterdiği bir dönemde, özellikle askerî sınıf mensupları bir yandan tarım yapılabilir topraklar içinde köylülerin elinde bulunan tarlaları satın alma yoluyla mülkiyetlerine geçirirlerken; diğer yandan kendilerinin işleyemeyecekleri bu toprakları "muzâra'a" ve "murâba'a" ortaklıklarıyla köylülere işletmek yoluyla tarım üretimini boyutlandıran bir rol oynamışlardır.

Bütün bu anlattıklarımızdan sonra sonuç olarak şunlar söylenebilir:

a) XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değişen koşullar yönetsel, sosyal, ekonomik, kısacası bütün beşerî ilişkileri derinden etkilemiştir. Ancak bu etkiyle ortaya çıkan uygulamaları iyi değerlendirmek gerekir. Yeni uygulamaların hedefi, Osmanlı klâsik sistemlerinin fonksiyonlarını olabildiğince devam ettirmektir. Bunun için de o sistemlerin içinde var olan, fakat daha sınırlı uygulanan kimi usûller yaygınlaştırılmıştır. Bunların başında iltizâm sistemi gelir. İltizâm usûlü, üretim ilişkilerini değiştiren bir uygulama değildir. Re'âyâdan alınacak vergilerin toplanış biçimini ve tevcîh yönünü belirlemede kullanılmıştır. Vergilerin büyük bir kısmının doğrudan hazîneye aktarılması ve re'âyâdan maktû'an toplanması böyle sağlanmıştır. Oysa XVIII. yüzyılın yeni koşulları, başta üretim ilişkilerini ve usûllerini değişmeye zorluyordu. Fakat Osmanlı toprak tasarrufu sistemi ve toprağın tasarrufu kendisine bırakılmış köylülerin devletçe çok sıkı koruma ve denetim altına alınmış olması, toprak mülkiyetinin kolayca mîrîden özele dönüşmesini engelleyen bir hususu. Bu bakımdan başta Halil İnalcık ve Gilles Weinstein

olmak üzere Osmanlı tarihçileri, yoğun tarıma olanak sağlayacak çiftlik olgusunu kabul etmekle birlikte çift-hâne sisteminin kolay çözülmediği konusunda birleşirler.

b) Aile işletmeciliği boyutundaki bir tarım üretimine olanak sağlayan çift-hâne sisteminin kolay çözülmemesi, tarımın ticarîleşmesini, yani artı ürünün akreb bazârdan uzak bazâra doğru yer değiştirmesini önleyen bir hususstu. Oysa Batı kaynaklı talep, böyle bir eğilimi zorluyordu. XVIII. yüzyılda özellikle hububât alanında dikkate değer bir artış gösteren kaçak ticâret, bunun en önemli kanıtıdır.

c) Böyle bir durumda bu büyük boyutlu ticâretin taleplerinin karşılanması, ancak mevcut mülkiyet ve tasarruf ilişkileri içinde üretimi fazlalaştıracak yolların bulunmasıyla mümkün olabilirdi. Nitekim Batı dünyasında bunun tersi olmuş, tarım işgücünde ticâreti yaygınlaştıran manifaktür aşamada önemli bir yer değiştirme vuku bulunca, azalan tarım üretimini çoğaltmak için nasıl ikili, üçlü üretim denemeleri gündeme gelmişse, Osmanlı ülkesinde de tarım üretimini sancak sınırlarının dışındaki talepleri karşılamak üzere artırmanın ilk yolu, kazanç sağlayan bir yol olarak görülen hububât ticâreti etkili ol muştur. Bu dönemin yeni tip yöneticileri, bir yandan iltizâm sisteminin çeşitli manevraları içinde yer alırlarken, bir yandan da üretici köylülerle tarım ortaklıklarına girişmişlerdir. İşte "muzâra'a" ve "murâba'a" kayıtları, bu aşamanın boyutları hakkında bize aydınlatıcı bilgiler sunmaktadırlar. Bu açıdan yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar, XVIII. yüzyıl tarımsal üretiminin boyutları hakkında kesin kanaat edinmemizi sağlayabilecektir.

5) XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİ VE TİCARET HAYATINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER[1]

Bu makalede, Osmanlı mâliye kayıtlarına dayanarak, XVIII. yüzyılda Anadolu'nun sanayi ve ticâret hayatına ilişkin bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır. Hemen her şehirde klâsik dönem uygulamalarının yeni şartların etkisinde de olsa sürdürüldüğü bu yüzyılda, genel durumu gösterecek belgeler, mukâta'a kayıtlarıdır. Bu bakımdan ***mukâta'a defterleri***ndeki veriler ışığında Anadolu'daki durum çeşitli açılardan incelenecektir.

Osmanlı döneminde ***sanayi,*** geleneksel üretim organizasyonu içinde ***hirfet ehli***nin faaliyet alanını oluşturuyordu. Ancak ***ticâret*** denince başlıca iki tür etkinliği düşünmek gerekirdi. Birincisi, ehl-i hiref dediğimiz san'atkârların ürettiklerini pazarlamaları biçimidir. İkincisi ise, bir başka beldeden ya da ülkeden getirdiklerini satan veya satmak üzere başka yerlere götüren tüccârın yaptığı işlemdir. Özellikle bu ikincisi, daha rahat bir şekilde ve bazı sınırlamaların dışında, bir anlamda devletçe özendirilerek sürdürülmüştür. Yalnız bu özendirme, Batı'da görüldüğü gibi merkantilist bir düşünceye dayanmaktan ziyâde, re'âyânın sıkıntıya düşmemesini sağlamayı, varlığının temel nedeni sayan Ortadoğu devlet geleneğinden kaynaklanır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü ya da san'atkârın üretim tekniklerinde, özgürce değişiklik yapmasına izin verilmezdi; onlar etkinliklerini, konulan kurallar içinde sürdürmek durumundaydılar. Sadece tüccâr sermaye birikimi yapabilen, hirfet örgütlenmesi içinde bulundukları halde, ***hisba*** kurallarına bağlı olmayan ticâret girişimcileriydi. Bu tür büyük sermaye sahibi ve uzak diyarlara seferler

1 *Belleten*, LII/203, Ankara 1988, s. 501-533.

yapan kişiler Osmanlı belgelerinde *hâce* ya da *hâceğî* gibi unvanlarla anılıyorlar.[2]

Fıkıh kitaplarında, *şirket* bölümünde tüccârın çeşitli ortaklık biçimleri, *buyû'* bölümünde ticarî işlemlerin türleri, *murâbaha ve ribâ' adı* altında parasal işlem ve ilişkiler, *mudârebe* bölümünde de ticâret türleri açıklanmaktadır. Bunlar yüzyıllar boyunca geliştirilen işlemler sonucu, İslâm toplumlarının gereksinimlerini karşılamak üzere kurallaştırılmıştır. *Kadı sicilleri*ndeki belgeler, bu kuralların Osmanlı toplumunda da geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Bu işlemler arasında genellikle şu türden uygulamalara çokça rastlanmaktadır: *Şirketü'l-vücûh* denilen bir ortaklık biçiminde, ortaya eşit sermaye ve eşit emek koymak suretiyle ticâret yapılmakta ve elde edilen kâr eşit olarak bölünmektedir. *Mudârebe*de ise, taraflardan biri sermaye, diğeri emeğini koyarak ortak olunmakta ve elde edilen kâr, eşit olarak paylaşılmaktadır. Böylece, tek tek tüccârların faaliyetlerinin yanı sıra ortaklık yoluyla büyük sermayeler oluşabilmekte ve yapılan ticâretin boyutları büyütülebilmekteydi. Bu konudaki pek çok örnek bize, XVIII. yüzyılda Anadolu'da ticâret ilişkilerinin durumunu göstermektedir. Örneğin, H. 24 Şa'ban 1158/M. 21 Eylül 1745 tarihli bir belgeden şunları öğreniyoruz:[3] Anadolu'da Suğla Sancağı'nın Güzelhisâr kazâsı yerleşiklerinden beş tüccâr, İstanbul'dan aldıkları ticâret eşyasını dört denk hâlinde Mudanyalı denizcilerden birisinin gemisine yüklemişler ve kendileri de diğer işlerini görmek için geriye kaldıklarından bir başka gemiyle yola çıkmışlardır. Ancak, bindikleri gemi Marmara Denizi'nde şiddetli rüzgâr yüzünden batmış ve malları Mudanya gümrüğünde kalmış, sözü edilen tâcirlerin bilinen vârisleri bulunmadığı gerekçesiyle malları, Beytü'l-mâl'e verilmiştir. Dört denk içindeki eşyanın dökümüne bakıldığında, hemen tümünün tekstil ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Birinci denkteki eşyanın toplam değeri 99.200 akçe, ikincisinin 98.720 akçe, üçüncüsünün 130.320 akçe, dördüncüsünün 130.680 akçedir. Eşyanın tümünün toplam değeri 458.920 akçedir. Bu kadar değerdeki mal için Mudanya gümrüğüne, gümrük vergisi, masdariye ve harç için 35.000 akçe, Beytü'l-mâl'e 46.500 akçe ödenmiştir. İhzariye, dellâliye, hammâliye gibi diğer harcamaların tutarı 142.340 akçeyi bulmuştur.

2 İnalcık, H., Capital Formation in the Ottoman Empire, *The Journal of Economic History XXIX/1* (1969), s. 100-101.

3 Bursa Şer. Sic. B-168, s. 88-91.

Bu beş tâcirin bir seferde kendi beldelerinde satmak üzere İstanbul'dan aldıkları eşyanın toplam değeri, orta büyüklükte bir şehirdeki ihtisâb mukâta'asının yıllık gelirinden kat kat üstündür.

Ortaklıklar kurarak yapılan ticâret hakkında şu örnek ilginçtir:[4] "Trabzon'un Bâb-ı bâzâr Mahallesi ahâlisinden olub İstanbul'da ticâret için misâfireten sâkin iken" ölen Elhâc Ahmed Efendi'nin büyük oğlu Ali Çelebi, 15 Ramazan 1148/29 Ocak 1736 tarihinde mahkemede Trabzonlu Elhâc Mustafa Efendi ve Elhâc Ömer Ağa adlı kişiler huzurunda "mezbûrlar babam ile şerikler olub 2.500 guruş babam, 1.200 guruş Mustafa Efendi, 2.500 guruş Ömer Ağa üçünün cem'an 6.200 guruş *re's-i mâlleri* olup bir ara bu ana para Rize ve Trabzon'dan kişilere poliçe edilmiş. Bundan babama 123 guruş faiz isabet etmiş, ayrıca merhum İstanbul'dan 3.700 guruşluk eşyâ-i mütenevvia alıp gemiyle Trabzon'a göndermiş" demektedir. Yine Trabzon'dan alınmış bir örnekte, bu tür ticâret ortaklığına ilişkin ayrıntılı bilgi vardır. 15 Safer 1150/14 Haziran 1737 tarihli belgede, Mustafa Çelebi bin Ahmed adlı kişi, Mehmed Efendi bin Elhâc Yahya Efendi ile, belge tarihinden dokuz ay önce İstanbul'da ortaklık kurduklarını anlatmaktadır. Adı geçenler, 107'şer guruş koyarak 214 guruş *re's-i mâl* ile işe başlamışlar ve 1.523 guruş da borç alarak sermayelerini 1.739 guruşa yükseltmişlerdir. Ortaklardan Mustafa Çelebi, Trabzon'da ikamet ederek, oradan aldığı kahve, pirinç, kalay ve diğer eşyaları İstanbul'a gemiyle göndermiş ve Mehmed Efendi tarafından satılarak edilen kâr aralarında bölüşülmüştür.[5]

Bu tek örnekler, XIII. yüzyılda da Osmanlı şehirlerinde ticâri etkinliklerin sürdüğünü kanıtlamaktadır. Ancak burada sorun, Mehmet Genç'in de belirttiği gibi, Avrupa, Sanayi Devrimi'ne doğru yol alan gelişmelerin alanı olurken, aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin durumunu belirlemektedir.[6] Bu dönemde, öncesine oranla üretim düzeyinin ve teknolojinin hangi etkenlere bağımlı olduğu gün ışığına çıkarılabilir mi? Ticâretin, özellikle dış ticâretin seyri nedir ve nelere yol açmıştır? Bize, bu sorunla ilgili açıklayıcı bilgi verebilecek kaynaklar, Osmanlı mâliye belgeleridir. Her türlü etkinlik, her bölgede bir vergiye konu olduğu için, bu vergi kayıtları üze-

4 Trabzon Şer. Sic. 1901, 3.18 b-19 a.

5 Trabzon Şer. Sic. 1903, 11 a.

6 Genç, M., 18. Yüzyıla Ait Âli Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları 1*, 1/2 (1981), s. 33.

rinde yapılacak incelemeler bizi aydınlatabilir. Bunun için ***mukâta'a defterleri***nden derlenmiş verileri değerlendirerek, yukarıda sıralanan sorulara cevap arayacağız.

Bilindiği gibi, Osmanlı klâsik döneminde siyasal açıdan ulaşılan başarı çizgisi, İmparatorluğun egemen olduğu bölgelerde güvenli bir ortam yaratmış ve her belde kendi içinde kır-şehir dengesini kurarak bütünleşmiş ve bu arada kimi alanlarda geniş iç ve dış ticârete konu olan yoğun üretim dalları dikkatleri çeker olmuştu. Aynı sektörlerin XIII. yüzyıldaki durumunu izlemek, bu açıdan doğru bir yöntem olmalıdır. Örneğin, Bursa'daki ipek üretiminin ve ticâretinin, Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarındaki çeşitli dokuma faaliyetlerinin çap ve hızının olabildiğince belirlenmesinde yarar vardır.

I. İpek ve Sof Gibi Yoğun Olarak Üretimi ve Ticâreti Yapılan Metâ'lar ile İlgili Mukâta'alar

a) *Bursa'daki mukâta'alar:*

Bursa, daha XIV. yüzyıl sonlarında dünyanın belli başlı ipek pazarlarından biriydi. Bizans döneminde ipek sanayii ve ticâreti, büyük ölçüde İran'dan gelen ham ipeğe dayanıyordu. Aynı durum, Bursa'nın Osmanlı payitahtı oluşundan sonra da devam etmiştir. Genellikle Anadolu'daki ipek sanayinin hammaddesi, Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgelerden gelmekteydi. İlhanlılar zamanında İran'dan çıkan ipek kervanlarının izlediği ve Sultaniye, Erzurum, Erzincan ve Sivas'tan geçerek Konya'ya gelen yol *Şâhrâh-ı garbî* diye adlandırılıyordu. Bu yolun Sivas'tan ayrılan iki kolu İstanbul'a ulaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, bu kervanların çoğu İstanbul ve Foça'yı son durak yapmak yerine, Bursa'ya gelmeye başladılar. XIV. yüzyılda Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa yolu daha kısa olduğu için, Trabzon'dan İstanbul'a bağlanan eski deniz yoluna göre büyük önem kazandı. Artık Bursa, İranlı tâcirler için, İtalyan ticâret erbabı ile daha kolay ve güvenli şekilde doğrudan ilişki kurabilecekleri bir merkez durumuna geldi. Ayrıca burası, Osmanlı toplumunun gereksinim duyduğu ipekli kumaşların üretildiği bir yer oldu. Bursa Bedesteni'ni, Orhan Gazi'nin yaptırmış olması, bu faaliyetlerin Osmanlıların başlangıcından bu yana önem kazanmış olduğunu gösteren bir diğer kanıttır.[7]

---

7 İnalcık, H., Bursa, *EI²*.

XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek ticâret ve üretimiyle ilgili faaliyetlerin boyutlarını gösteren mukâta'aların incelenmesinden elde ettiğimiz sonuçlara göre ipek, tezgâhlarda dokunup kumaş haline getirilinceye kadar *mîzân emîni*nin, boyama işlemleri sırasında *boyahâne mukâta'ası emîni*nin, dokunmuş kumaşların satışı sırasında *muhtesîb* veya *damga emînleri*nin denetimindeydi. Bu arada, ham ipeğin iplik haline çekilme işlemlerinin yapıldığı mancınıklar, dokunan kumaşların *perdaht*landığı mengeneler de vergilendirme eylemi içinde kalıyordu. Her biri ayrı mukâta'aya bağlanan bu vergilerin durumu şöyleydi:

Mîzân-ı harîr mukâta'ası: Bu mukâta'a, ilgili belgelerde büyük vergi dili mi olarak tanımlanmakta ve gelirlerinin çoğunun *"şehrî ta'bîr olunan"* yerli üretim ile İran'dan gelen ipeğe dayandığı açıklanmaktadır.[8] Ayrıca bu mukâta'a, Bursa ile birlikte *İstanbul, Edirne, Selanik* ve *İzmir* ve çevrelerinde satılan ipekten alınan vergileri de kapsamaktadır. Geniş bir bölgeyi içine alışına ve sözü edilen bölgelerin coğrafî konumuna bakılırsa, ipeğin İran'dan getirilerek, Anadolu'nun belli başlı yerlerinden Batı'ya aktarılması XVIII. yüzyılda da söz konusudur. Nitekim, Evâil-i C.Âhir 1152/Eylül ortaları 1739 tarihli bir fermanda, özellikle *Erzurum, Tokat, Bursa, İzmir* ve *Rumeli*'deki şehir ve kasabalarda, ticâret için gelen İran tâcirlerinin kanûnsuz vergi talebi ile rahatsız edilmemeleri istenmektedir.[9] Adı geçen yerler, İran'dan çıkan kervanların izlediği yol üzerindedir. H. 1194/1780 tarihli Mâliye Defteri'nde, Tokat Giriş Gümrüğü'nde, Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinden ve Bağdad'dan ve Erzurum yoluyla İran'dan ve Hind'den gelen mallardan vergi alındığı belirtilmiştir.[10] Anlaşıldığına göre, *mîzân-ı harîr* mültezimleri, ham ipekten alınması öngörülen vergileri, mukâta'a bölgesinin herhangi bir yerinde almakla yetkilidirler. Tâcirler ve ipek üreticilerinin vergi kaçırmalarının önlenmesi için alan bu boyutta geniş tutulmuştur. Yoksa, XVIII. yüzyılda ipek mîzânı vergisinin asıl ağırlığı Bursa ve çevresindeki üretime dayalıdır. Bu durum, 12 Muharrem 1153/9 Nisan 1740 tarihli belgede açıklanmaktadır. Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı ve

8 Bursa Şer. Sic. B-197, s.42 b-43 a: "... Mizân-ı Harîr-i Burusa ve tevâbi'i mukataası, mukataat-ı cesîmeden olub ekser irâdı harîr-i şehrî ile diyâr-ı Acem'den gelen harîrden hâsıl olur..."

9 Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42 b.

10 BA, MAD, no: 10223, s. 185: "Mukatâ'a-i rüsûm-ı âmediye-i Tokad ki an Erzurum ve Hind ve Bağdat ve memâlik-i mahrûse gayri ez reftiye."

Bursa Kadısı'ndan önlem alınması isteğiyle çıkarılan bu fermanda, İran'dan uzun yıllardan beri çok az ipek geldiği, bu yüzden mîzân mukâta'asının gelirlerinin ancak Bursa ve çevresinde üretilen ipeğe dayandığı yazılıdır.[11] Anlatıldığına göre, *"şehrî ta'bîr olunan"* ipeğin çoğu Bursa'da atkı ve çözgü ipliği[12] büken *inceciyân* esnâfıyla, *kulnî, hılâyî, sandal* gibi çeşitli kumaşlar dokuyanların ve Bedesten'de ipek satanların kendi bahçelerinde üretildiğinden, bunlar hileli yola saparak ürünlerinin tümünü mîzâna getirmemekte, çok az vergi vermekte, sonra vergisi ödenmemiş ürünleriyle atkı ve çözgü ipliği bükerek kendi aralarında alıp satmak suretiyle hazîneye zarar vermektedirler. *Mîzân emînleri*nin "koyun ve koltuğa sığar ipek ipliğini" şehir içinde izlemeleri de mümkün olamamaktadır. Bütün bunlardan dolayı, üretilen ham ipeğin mutlaka Bedesten ve Harîr Hânı'na getirilmesi, buralardaki resmî tartıda tartılması sırasında vergilerinin ödenmesi ve vergisi alınan ipeğe emîn tarafından damga vurulması, damgasız ipek sattırılmaması emredilmektedir.

Yine aynı belgede, ham ipeğin nasıl vergilendirildiği gösterilmektedir. İpek üreten ve ipek ipliği büken esnâfın kendi aralarında gelenekselleşmiş üretim yöntemlerine göre, *pod* denilen atkı ipliğinin ipeği iki buçuk vukıyye (yaklaşık 3 kg), *meşdûd* denilen çözgü ipliğinin ipeği bir buçuk vukıyye (1.8 kg) ağırlığındadır. Buna göre her vukıyyesi 20 akçeden, bir *pod* için 50 akçe, bir *meşdûd* için 30 akçe ödenecektir. Bursa'da dokunmayıp, İzmir, Haleb ve İstanbul'a tâcirler tarafından götürülen ipeklerin yükleri emîn tarafından damgalanarak denetlenebildiğinden, bunlardan ayrıca damga resmi alınmayacak, ancak şehirde ipek işleyen esnâf arasında alınıp satılan her *pod* ve *meşdûd* damgalandığı sırada, bunların her birinin üzerine 10'ar akçe damga resmi eklenecektir.

Ayrıca, *mîzân resmi* ağırlık esasına göre alındığından, ipek esnâfının *pod* ve *meşdûd*ları belirli standartlardan eksik işleme yoluna saptıkları ve böylece daha az vergi ödeme olanakları aradıkları da rastlanan davranışlar arasındadır. Devlet, bunun önüne geçebilmek için önlemler almak zorunda kalmaktadır. Örneğin, 5 R.Evvel 1175/4 Ekim 1761 tarihli belgede bu konuda ne gibi olumsuzlukların ortaya çıktığı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. *Sandalcı, dibacı, kulnîci* gibi ipekli kumaş dokuyan esnâfın satın aldıkla-

---

11 Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42 b.

12 İpekli kumaş dokunan tezgâhlarda çözgü ipliğine *meşdûd*, atkı ipliğine *pod* denilmektedir.

rı ipek Bursa'da üretilmekte ve burada bükülen çözgü ipliğinin (*meşdûd*) boyu ve tellerinin sayısı eksik tutulduğundan ve ipek gereği gibi temizlenmediğinden, adı geçen esnâfın ürettikleri ipekli kumaşların niteliği bozulmaktadır. Bunun için eskiden beri uygulanagelen kurallara göre iplik bükülmesinin sağlanmasıyla, hem vergi gelirlerindeki kayıplar önlenecek, hem de kumaşların kalitesindeki bozulmanın önüne geçilecektir. Bu konuda, Bursa Kadısı'na ve Bursa'daki *kozacı ve mancınıkçı* esnâfının yöneticilerine emirler verilmektedir"[13]

Üreticilerin kimilerinin saptıkları bu hileli yolların kapatılması için önlemler alınırken, onların yakındıkları konulara devletin eğildiğini de gösteren kanıtlar vardır. İpeğe dayalı üretim alanında birbirini izleyen işlemler şöyledir: İran'dan getirilen ham ipek Bursa'da Bedesten ve İpek Hânı'nda tüccâr tarafından satılmaktadır. Ayrıca şehrin bahçelerinde de *kozacı* ve *mancınıkçı* adı verilen üreticilerce ipek böceği yetiştirilerek bunların kozasından ipek elde edilmektedir. Bunların ürettiği ve tüccârın getirdiği ipekler adı geçen yerlerde bulunan *mîrî mîzân*da tartılarak vergisi alındıktan sonra, ham ipek *inceciyân* ya da *dolapçı* denilen esnâf tarafından bükülerek iplik haline getirilmekte ve boyahânelerde çeşitli renklere boyandıktan ve çeşitli kumaş dokuyucularının tezgâhlarında işlendikten sonra kumaşlar *mengenelerde* perdaht edilmektedir. Bu işlemlerin her aşamasında, devlet belirlenen miktarlarda vergi almaktadır. Mengene ve boya resimleri doğrudan ipeğe değil, ipek üzerindeki işlemlere konan vergidir. Mîzân vergisi ise ipekten alınan vergidir. İpekli kumaşlardan yapılan gömlek, üslük, kuşak, yastık gibi eşyanın satımı aşamasında, ihtisâb emînleri yetkili bulunmaktadır. İşte bütün bu işlemlerin çok sıkı biçimde denetlenmesi, öncelikle mâliye açısından önem taşıdığından her vergi birimine ilişkin mukâta'aları iltizâm edenler, kendi çıkarları açısından bir örgütlenme gerçekleştirerek vergi toplamaktaydılar. Üreticilerin yakındıkları konu, çoğunlukla emînlerin yanlarında çalıştırdıkları kişiler için de ücret alma yoluna sapmalarıdır. Örneğin, *mîzân-ı harîr mukâta'ası* için yakınılan konulardan biri ipek dellâllarıdır. Bu mukâta'a, büyük vergi kaynaklarından olduğu için, mültezimler ipek satanları tanımak, onları izlemek için dellâllardan yararlanmaktadırlar. Bunların berât almaları gerekmediğinden sayılarının çoğalmasını ve emînlerin dellâliye vergisi konusunda üreticilerden fazla para almalarını önleyemedik-

13 Bursa Şer. Sic. B-179, s. 82 a.

leri gibi, kendileri de *mîzân resmi*nin üzerine, vergi ödendiğini gösterir belgeyi verirken bir de *tezkere akçesi, kâlibiyye ve hüddâmiyye* gibi ek ücretler istemektedirler. Bunlar, doğal olarak üreticiyi mültezimlere görünmeden mallarını gizlice satmaya yönelteceği de düşünülerek, önlenmesi gereken davranışlar arasında sayılmaktadır.[14]

Ayrıca, üretilen ipeğin tamamının vergilendirilebilmesi için, *pod* ve *meşdûd* haline getirilmişlerin yanında "*kamçı başı ta'bîr olunan*" hurda ipeğin her vukıyyesinden de 3 akçe resim alınması kararlaştırılmıştır".[15] Bursa ve çevre sinde üretilen ipek için mukâta'anın yetki alanı Hüdâvendigâr, Koca-ili, Sultan-önü ve Karesi sancaklarıdır.[16]

Yukarıda anlattığımız koşullarda Bursa ve çevresinde üretilen, İran'dan getirilen ham ipek üzerine konmuş vergi, *Bursa, İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne* ve *tevâbii* adıyla mukâta'aya bağlanarak iltizâma verilmektedir; mukâta'a XVIII. yüzyılda *mâlikâne,* yani koşullarını yerine getirmekte kusur göstermemek kaydıyla hayat boyu mültezimlere ihale edilmektedir. Bu mukâta'anın yıllık tutarı, belgelerin diliyle *senevi mâli* 25-25.000 guruş olarak belirlenmiştir. Bu yıllık tutarın açık artırmada yükseltilen en büyük katı *mu'accele* adıyla, önden ödenmek suretiyle bir mültezime ya da mültezimler ortaklığına ihale edilmektedir. Örneğin H. 1130/M. 1717-18'de, mültezimlerin hazîneye 24.000 guruş ödemeleri öngörülmüştür. Bu tutar, H. 1141/M. 1728-29'da 25.050 guruşa yükselmişken, H. 1144/M. 1731-32'de 23.000 guruşa inmiş görünmektedir.[17] H. 1153/M. 1740'da 24.050 guruş,[18] H. 1164/M. 1751'de 20.041,5 guruş[19] olarak kaydedilmiştir. Bu değişikliklerin İran'dan gelen ipek miktarındaki düşüşlerle ilgili olduğu anlaşılıyor. Zira, birçok belgede, İran'ın uzun süreden beri karışıklık içinde olması nedeniyle o taraftan gelen ipeğin çok azaldığı belirtilmektedir.[20]

---

14 Bursa Şer. Sic. B 197, s. 61 a-62 b.

15 Bursa Şer. Sic. B 171, s. 22 a-23 b: "... Burusa ve İstanbul ve tevâbi'i mizân-ı harîr mukataasının Hüdâvendigâr ve Koca-ili ve Sultan-önü ve Karesi sancaklarına tâbi' kazâ ve kuralarında i'mâl olunan harîrin mancınıklardan hâsıl kamçıbaşı ta'bîr olunan harîr-i hurdavatın beher vukıyyesinden birer para resm-i mizan alınmak..."

16 Bursa Şer. Sic. B-161, s. 78 a-79 b.

17 BA, MAD, no: 9510, s. 15.

18 Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42 b-43 a.

19 Bursa Şer. Sic. B-171, s. 22 a-23 b.

20 Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42b-43 a.

Hazîneye ödenecek yıllık tutarı 24.000 guruş dolayında seyreden bu mukâta'anın gelirlerini, daha önce de belirtildiği üzere, İran'dan gelen ipekle, Hüdâvendigâr, Koca-ili, Sultan-önü ve Karesi sancaklarında üretilen ipekten alınan ***mîzân resmi*** oluşturmaktadır. Bu vergi, başta Bursa olmak üzere, İzmir, Edirne, Selanik ve İstanbul'u içine alan geniş bir bölgede toplanmaktadır. Çünkü, İran'dan gelen ve yerli üretim olan ham ipeğin önemli bir bölümü Bursa'da kumaş haline getirilmesine rağmen, bir bölümü de İstanbul tezgâhlarına gitmekte ya da adı geçen limanlardan ihraç edilmektedir. ***Mîzân eminleri,*** ham ipeğin her vukıyyesinden (yaklaşık 1200 gr) 20 akçe, hurda ipeğin de her vukıyyesinden 3 akçe vergi almaktadırlar. Vergi kayıplarını ve mültezimlerin yıllık net kârlarını saptamak olanağımız bulunmadığından dolayı, ipek üretiminin ve ticâretinin hacmini belirleyemiyoruz. Ayrıca, XVIII. yüzyıl boyunca bu alandaki değişmeleri, yani artış ve azalmayı da bu yıllık tutara bakarak tahmin etmek durumunda değiliz. Bu konuyu daha sonra tartışarak bazı sonuçlara ulaşmayı deneyeceğiz. Yalnız burada belirleyebildiğimiz bazı hususları sıralamakta yarar vardır:

H. 22 R.Evvel 1160/M. 3 Nisan 1747 tarihli, ***mîzân-ı harîr*** mukâta'asını mâlikâne tasarruf eden Kalem-zâde Elhâc Mustafa Efendi'nin bir temessükünden, Bursa mîzânını, bir yıllığına Abdü'ş-şükûr Mustafa Ağa'ya 15.000 guruşa iltizâma verdiği anlaşılıyor".[21] İltizâm koşullarına göre, Bursa mîzânı mültezimi, Bursa'da "sene-i mezbûrede gerek kazâ ve kurâlarında hâsıl olan harîrin ve mecmû' kamçıbaşı tabîr olunur harîrin ve diyâr-ı Acem'den gelen harîr-i acemînin her ne kadar gelirse 25 yük harîrin resm-i mîzânını" alacaktır. İran'dan gelen ipeğin 25 yükünden sonrası mâlikâne sahibinin olacaktır. Bu koşullar altında Bursa mîzânını üzerine alan mültezimin kâr etme olanaklarının, mâlikâne sahibi ile aynı olduğu kabul edilirse, ham ipek tüketiminin büyük çoğunluğunun Bursa'da olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira, yerli ürün ile 25 yük İran ipeğinden alınacak vergiler toplam olarak ve mültezimin kendi kârı da düşünerek mîzân-ı Bursa'yı uhdesine almış ve 11.000 guruşu da peşinen ödenmiştir. Bir ***yük***, 400 ile 550 lidre ipeğe, 1 lidre de 120 dirheme eşit olduğuna göre,[22] 1 yük 400 lidre olursa, 120 vukıyye ağırlığındadır. 25 yük 3.000 vukıyye demektir. Bir vukıyye ham ipekten 20 akçe alındığına göre, 25 yükün vergisi 60.000 akçe, guruş

21 Bursa Şer. Sic. B-168, s. 27 a.

22 İnalcık, H., Harîr madd. *EI²*, s. 212.

olarak 500 guruştur. Bursa mîzânının yılda 15.000 guruşu mâlikâne sahibine ödenmek üzere iltizâma alındığı düşünülürse, mîzânın asıl gelirlerinin yerli üretimden sağlandığı anlaşılır. Nitekim, bu nedenle merkezden gönderilen fermanlarda, "Acem tarafından ekall-i kalîl harîr geldiğinden mukâta'anın mâl-i mîrîsinin husûlü ancak harîr-i şehriye münhasır" olduğundan söz edilmektedir.

Bursa ve çevresindeki ipek üretiminin durumunu daha iyi anlayabilmek için diğer mukâta'aların incelenmesinde yarar vardır.

Mancınık mukâta'ası: Mancınık, ham ipekten iplik bükmek için kullanılan alete verilen addır. H. 1148/M. 1735-36 tarihli belgede belirtildiği üzere, mancınık başına 1 guruş vergi alınmaktadır.[23] H. 1136/M. 1723-24 yılında Hüdâvendigâr, Koca-ili, Karesi ve Sultan-önü sancaklarının kasaba ve köylerinde çalıştırılan mancınıklardan alınan vergi için, bu sancaktarı içine alan bir mukâta'a oluşturulmuş ve bedel olarak da 30.000 akçe yıllık gelir belirlenmiştir. Ancak daha sonra, H. 1139/M. 1727-28'de, muhtemelen üç yıllık tahvil müddetinin ardından, adı geçen yerlere kazâ-i Bilecik, Küplüdere, Vezîrhanı ve çevresi de katılarak mukâta'a bölgesi genişletilmiş ve yıllık geliri de 36.000 akçeye çıkarılmıştır.[24] Mukâta'a, XVIII. yüzyılın geleneksel uygulamasına göre, mâlikâne usûlüyle iltizâma verilmiştir. Nitekim, H. 1148/M. 1735-36 tarihli fermanda, "mukâta'a-i mezbûre mülhakatından olan Lefke ve Mihal köylerinde olan mancınık sahihlerinin gönderilen emre itaat etmeyerek H. 1146 ve 1147 senelerine ait resimleri ödemediklerinden" söz edilmektedir. Mukâta'anın yıllık tutarı olan 36.000 akçenin, mîzân-ı harîr mukâta'ası değerleriyle uygunluk göstermemesi, 1727'lerde bu verginin yeni konduğu ve bu nedenle hazîneye gönderilmesi gereken yıllık tutarın, sözü edilen sancaktardaki ipek üretiminin boyutları hakkında fikir vermeyeceği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim, daha sonra H. 1160/M. 1747'de büyük bir artışın olduğu görülmektedir. Belirtilen tarihte, "Burusa ve Koca-ili ve Sultan-önü sancaklarında vâki' kazâ ve köylerdeki mancınıklar mukâta'asının" mültezimi, Bursa ve köylerindeki mancınıkların vergilerini toplamayı, yılda 800 guruş karşılığı Süleyman Ağa'ya bırakmıştır.[25] Mukâta'anın yalnızca Bursa ve çevresinin 800 guruşa satıldığı, mancınık

23 Bursa Şer. Sic. B 161, s. 78 a-79 b.
24 BA, MAD, no: 9510, s. 15-23.
25 Bursa Şer. Sic. B 168, s. 43 a-b.

vergisinin yılda 1 guruş olduğu ve yeni mültezimin kâr haddinin de bu meblâğın üzerine eklenmesi gerektiği göz önünde bulundurulduğunda, en azından 1723'ten 1747'e gelinceye değin Bursa'da ipek işleyen mancınık sayısında büyük bir artışın olduğu ileri sürülebilir.

Mengene mukâta'ası: Bursa'da ve çevresinde beş altı yüz adet tezgâhta dokunan ***kulnî, keremsûd, peşimi*** gibi ipekli kumaşların perdahtlanması sırasında kumaş başına 30 akçelik bir vergiye dayalı mukâta'adır.[26] H. 1143/M. 1730 31 tarihli mâliye defterine yılda 12.000 akçe maktû'ât ile kaydedilmiş ve ***derkenarda*** şöyle bir açıklama yapılmıştır: "Bursa'da perdaht ve mengene ve tokmağa gelen eşyadan öteden beri alınagelen resimleri, şeyhleri tarafından toplanıp ve mengene ve tokmakçı amelesinin gereken ücretleri şeyhleri eliyle verilmek şartıyla ***Haleb perdahtçılık maktû'una kıyas ile yılda 12.000 akçe mâl ile*** maktû'a kayd ve 100 guruş mu'accele ile Es-seyyîd Ali Efendi ve Mustafa'ya mâlikâne tevcîh ve 1143 senesi Muharreminde zabtetmek üzere bâ-telhîs ve fermân-ı âlîşân başka başka berâtları verilmiştir. Sene 20 Safer 1143/4 Eylül 1730". Başlangıçta Haleb mengenesi örnek alınarak on iki bin akçeyle oluşturulan mukâta'a daha sonraki yıllarda, değer artışı göstermektedir. Örneğin, 8 Zi'l-ka'de 1160/11 Kasım 1747 tarihli fermanda, "İstanbul mengenesinin resmi misüllü resm alınmak şartıyla sehevî 2.500 guruş mâl ve karâr iden mu'accelesi 5.550 guruş ile" mâlikâne iltizâma verildiği belirtilmektedir.[27] Ayrıca bu konuda ayrıntılı açıklama vardır. Anlatıldığına göre, Bursa ve çevresinde dokunan kumaşları herkes diledikleri yerlerde kurdukları mengenelerde perdaht etmekte ve diledikleri kadar resm istemektedirler. Oysa bu mengenelerin hem sayısı ve kapasitesi sınırlıdır ve hem bunlarda tokmaklanan kumaşlardan devlet için vergi alınamamaktadır. Bunun için, İstanbul'da olduğu gibi tek bir mengene kurularak, başka yerlerde mengene çalıştırılmaması kararlaştırılmış ve ***mirî mukâta'a*** oluşturulmuştur. Bu mukâta'a mâlikâne suretiyle iltizâma verilmiştir. Nitekim, 26 Muharrem 1171/10 Ekim 1757 tarihli fermanda, mukâta'a koşullarına uyulmasını sağlamak amacıyla sıkı önlemler sıralanmaktadır.[28] Belgede belirtilenler şunlardır: Mukâta'a H. 1171 Muhar reminin başından itibaren, mâlikâne sahipleri olan Ahmed Efendi ve ortakları tarafından Bursalı Abdü'ş-şükûr-zâde Mehmed Ağa'ya iltizâm edilmiştir.

---

26 Bursa Şer. Sic. B 168, s. 29 a.
27 Bursa Şer. Sic. B 168, s. 29 a.
28 Bursa Şer. Sic. B 175, s. 2 a-b.

Ancak daha önce mültezim olan Hacı Ya'kub geç tarihli bir emirle görevini sürdürmek istediğinden, ikisinin de durumları ve görevlerindeki davranışlarının yararlı olup olmadığı, kadı huzurunda mukâta'a ile ilgisi olan esnâftan sorulmuştur. Esnâf, Hacı Ya'kub'dan hoşnut olmadıklarını, çünkü adı geçenin kumaşları ikişer üçer kere perdahtlaması gerekirken bunu yapmadığını, yanında bu işten anlamaz kişileri çalıştırdığını açıklamışlar ve Abdü'ş-şükûr-zâde Mehmed mukâta'ayı üstlendiği zaman da mukâta'a aletleri kendi mülkümdür diyerek vermediği için, mengene işlemlerinin yapılamaz durum da olduğundan yakınmışlardır. Bunun üzerine adı geçenin görevden uzaklaştırılması ve mengenenin Mehmed tarafından çalıştırılması emredilmiştir.

Bundan sonra H. 1169 M. 1755-56 ve H. 1194/M. 1780 tarihli mâliye defterlerinde mukâta'ayı yeniden 2.500 guruş yıllık mâl ve mâlikâne iltizâma verilmiş görüyoruz.[29]

Boyahâne mukâta'ası: Bursa boyahânelerinde boyanan ipeğin her vukıyyesinden iki akçe vergi alınmaktaydı. Bu, vergiye dayalı bir mukâta'adır. 23 Zi'l-hicce 1179/2 Haziran 1766 tarihli bir ferman, bu verginin alınışına ilişkin Bursalı ipek boyacılarının yakınmaları üzerine gönderilmiştir."[30] Sözü edilen belgede belirtildiğine göre, Bursa'daki boyacı esnâfı, boyahânelerde boyanan ipeğin her vukıyyesinden ancak ikişer akçe resm alındığı halde, mültezimlerin Sakız Adası'ndaki boyacılardan ve boyacılığın yoğun olduğu yerlerden alınan miktarı örnek göstererek daha fazla vergi isteğinde bulunduklarını bildirmişler ve bu davranışların önlenmesi dileğinde bulunmuşlardır. Mâliye defterlerinden bu konu araştırıldığında, Bursa'da boya vergisi belirlenirken önce *Selanik ve Manisa* boyacılığı örnek tutularak, her vukıyyede 2 akçe alınmasının kararlaştırıldığı ve yıllık 9.000 akçe *mâl* ile *Beytü'l-mâl-i Burusa* mukâta'asının gelirleri arasına katıldığı saptanmıştır. Sonra, Bursa elvân-ı ipek boyacılığı, İstanbul Langa Yenikapı'daki boya kârhânesinin koşullarıyla evkâf-ı hümâyûna ilhak edilmiş, fakat bunun uygun olmadığı görüldüğünden, oradan ayrılmış ve artırma sonucu belirlenen 4.300 guruş *mu'accele* ile, mâlikâne tevcîh edilmiştir. Yeni mâlikâne sahipleri, Bursa'daki boyacı esnâfının bir yerde değil de, şehirde dağılmış olarak bulunmalarından dolayı vergi toplanmasının güçlü-

29 BA, MAD, no: 10199 ve no: 10223.

30 Bursa Şer. Sic. B 196, s. 46 b.

günden yakınmaları üzerine, Manisa boyacılığı mukâta'ası örnek tutularak boyacıların birleştirilmesi için mâlikâne sahiplerinin tek bir boyahâne yapmalarına izin verilmiştir. Bu arada mâlikâne sahipleri yeni boyahâne yapımı nedeniyle giderlerinin çok olduğu gerekçesiyle, Bursa'da vergilendirmenin Sakız boyacılığı mukata'ası örnek alınarak yapılmasını istemişlerdir. Yine mâliye kayıtları, Sakız boyacılığı mukâta'asının da önce evkâf-ı hümâyûna bağlı iken yeniden mîrî mukatâ'a haline getirildiğini, ancak Sakız'da boyacı esnâfını bir araya toplama olanağı bulunmadığından, kadı ve ileri gelenlerce mukâta'anın koşullarının belirlendiğini ve buna göre, adı geçen ada da dokunup damgaya gelen çeşitli kumaşların tartılıp her vukıyyesinden 2 para alınmak üzere düzenleme yapıldığını göstermiştir. Bunun için Bursa boyacılığı mukâta'asının Sakız'ı örnek alamayacağı ve verginin 2 akçe olarak belirlendiği açıklanmıştır.

Nitekim, bu koşullar altında Bursa elvân-ı ipek boyacılığı mukâta'ası ortalama 85 guruş yıllık mâl ile XVIII. yüzyıl boyunca mâlikâne tevcîh edilmiştir.[31]

Yukarıda yapmaya çalıştığımız açıklamalar, ipeğin Anadolu'da san'at ve ticâret hayatında büyük bir yer tuttuğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından bu yana geliştirilen ipek dokumacılığına dayalı geniş bir örgütlenme, bir yandan kalabalık bir üretici kitlesinin geçim kaynağı olmakta ve diğer yandan da devletin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır. İpek, birçok büyük mukâta'anın vergi kalemleri arasında yer almaktadır. Örneğin daha sonra belirteceğimiz gibi, *Erzurum gümrüğü, Tokat âmediye mukâta'ası, Bursa, İstanbul, İzmir, Selanik ve Edirne mîzân-ı harîr mukâta'ası, İzmir, Selanik, Edirne ve Rumeli'deki* diğer şehirlerin gümrük gelirleri arasında ipek ve ipekli emtianın önemli payı bulunduğu açıktır. Anadolu'nun san'at ve ticâretinde ipeğin ağırlığı, XVIII. yüzyılda da görülmektedir. XVIII. yüzyılda gözlenen özelliklerden biri de, artık Bursa ve çevresinin sadece İran ipeğine bağlı kalmadığıdır. XVII. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyılda da aralıklarla, fakat kesin bir çözüme ulaşılmadığından dolayı sınır çarpışmaları biçiminde sürüp giden savaşlar ve İran'daki karışıklıklar nedeniyle, İran'dan gelen ipek miktarında önceki yüzyıllara oranla belirgin azalma söz konusudur. Bu arada dünyanın doğu-batı ilişkilerindeki büyük değişmelerin de etkisi

---

31 Genç, M., *agm*, s. 70.

unutulmamalıdır. Aslında bu eğilim XVI. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bursa'da yerli ipek üretimiyle ilgili ilk belgeler 1587 tarihini taşır.[32] 1590 yılında Bursa'da üretilen ipekten yılda 40-50.000 akçe *mîzân resmi* alın maktaydı.[33] Ayrıca XVI. yüzyılın sonlarında, Batılı tâcirlerin sık görünmeye başladığı Foça, Bursa'ya rakip bir ticâret merkezi olarak gelişmeye başlamıştı. İranlı ipek tâcirleri de Bursa'da ödemek zorunda oldukları vergiden kaçmak için Foça'ya daha sonra da İzmir'e gitmeyi kendi çıkarları açısından da ha uygun buluyorlardı. Nitekim, bu eğilimin hazîneye verdiği zararları önlemek üzere XVII. yüzyıldan itibaren, mîzan-ı harîr mukâta'asının yetki alanı genişletildi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Avrupalı tâcirlerin İran ipeğini kolayca satın alabildikleri bir ticâret limanı olarak önem kazandı ve Haleb ile yarışmaya başladı. 1787'de İzmir'den ihraç edilen ipeğin yıllık tutarı 1.865.000 dukaydı ve limandan yapılan toplam ihracâtın % 4'ü kadardı.[34] İzmir'deki yabancı alıcıların çoğu İngiliz, Hollandalı ve Fransızdı. XVIII. yüzyılda en işlek kervan yolu, Erzurum'dan başlayıp Tokat üzerinden İzmir'e varıyordu. Ancak XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek üretimi, hem nitelik hem de nicelik yönünden İran ipeği ile yarışabilecek duruma gelmiş görünüyor. Nitekim, daha önce anlattığımız mukâta'aların parasal değerleri içinde, önemli bölümünü Bursa ve çevresinde üretilen ham ipeğin oluşturması bunun en büyük kanıtıdır. Ayrıca, *mîzân* ve *mengene* mukâta'alarının karşılaştırılmasından da anlaşılıyor, ki, ihraç edilen ham ipek içinde Bursa'da üretilenlerin önemli payı bulunmaktadır. Aslında bu, Bursa ve İstanbul'daki ipek dokumacılığı için bir tehlikeydi. O yüzden, 1806'daki düzenlemede, Bursa ipeğinden belirli bir miktarın İstanbul tâcirlerine satılması, ondan sonra pâdişahın izniyle Avrupalı tâcirlere ipek satılabileceği öngörülüyordu.[35] Bunun nedeni şuydu: 1570'lerden sonra İtalyan ipekli üretiminde mekanikleşmeye doğru gidilmiş, İngiltere'de bu dalda üretim yeni başlamıştı. Bu durumda, Avrupalı tâcirler İran'dan gelen ya da Bursa'da üretilen ham ipeğe karşı giderek artan bir ilgi göstermişlerdir. İpek, Bursalı dokumacıların da gereksinim duyduğu hammadde olduğu için, fiyatlarda

---

32 İnalcık, H., Harîr madd., *EI²*, s. 214'te Dalsar'dan naklen, bkz. Dalsar, ***Bursa'da İpekçilik***, s. 386.

33 İnalcık, H., Harîr madd. *EI²*, s. 214.

34 İnalcık, H., ***agm***, s. 214.

35 İnalcık, H., ***agm***, s. 215.

rekabetten doğan bir artış gözlenmişti.[36] Bursa'da ipek üretimi üzerinde araştırmalar yapan Murat Çizakça'nın görüşüne göre, Bursa ipeklilerinin başlıca alıcıları olan varlıklı ve yüksek dereceli görevliler ve çevreleri satın alma güçlerini artıramayınca ipekli kumaş satıcıları, kumaşlarının fiyatlarını hammadde fiyatlarının artışlarına göre yükseltememişlerdir. Bu durumda Bursa'daki ipekli üretiminin zayıflaması kaçınılmaz bir duruma gelmiştir.[37] Bu görüşteki doğruluk payının ne kadar olduğunu belirleyebilmek için çok ayrıntılı çalışmalar yapmak gerektiği açıktır. Zira, Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldaki gelişmelerin, varlıklı çevreleri güçsüzlüğe ittiğini kanıtlayan belgelerden ziyade, mâlikâne mukâta'a tevcîhi yönteminin etkisiyle, devletin alması gereken vergilerin toplanmasında aracılık yapan kalabalık bir kitlenin bu işlevi yüklenerek kendilerine büyük paylar ayırabildiklerini gösteren çok sayıda kayıt bulunduğu gibi, somut olarak da bu kişilerin maddi refahının belirleyicisi olan belgeler vardır. Bunlar üzerinde yeri geldiğinde durulacaktır.

b) ***Ankara'daki mukâta'alar***

XVI. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde, Ankara ve çevresinde dokunan soflar, sadece imparatorluk dahîlinde değil, Doğu'da ve Batı'da da ün yapmıştı. Tiftik keçisinin yününden iğrilen iplerle dokunan kumaşlar, incelik ve parlaklıkları nedeniyle, özellikle üst tabakadan kişilerin giyiminde ayrı bir yer tutuyordu. Ankara öylesine yoğun bir sof üretim alanıydı ki, buraya gelen yabancıların ilk dikkatini çeken bu konudaki etkinliklerdi. XVI. yüzyılın sonlarında Ankara'nın sof üretim ve ticâretinin durumu belirlenmiştir.[38] XVII. yüzyıldan itibaren Ankara'nın bu açıdan ekonomik durumunun incelenmesi, ticâret tarihi açısından gereklidir. Suraiya Faroqhi, yaptığı araştırmalar sonucunda, çok somut verilerin elde edilmemesine rağmen, XVII. yüzyılda da Ankara'nın en azından canlılığını koruduğu sonucuna ulaşmış ve Ankara'da ekonomik çöküntünün ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında belirginleştiği görüşünü ileri sürmüştür.[39] Adı

---

36 Faroqhi, S., *On Yedinci Yüzyıl Ankarası'nda Sof İmalatı*, İFM (Ö. L. Barkan'a Armağan) 41/1-4 (1982-83), s. 241.

37 Faroqhi, S., *agm*, s. 241.

38 Ergenç, Ö., XVII. Yüzyılın Baharında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973, s. 153.

39 Ergenç, Ö., *agm*, s. 242.

geçen yazarın kanısına göre, Avrupa rekabetinin, özellikle Avrupa'da sanayi geliştikten sonra mamul madde yerine hammadde taleplerini artırmış olmasının Ankara'da etkisi en azından XVII. yüzyılla sınırlı kalmıştır. O bu yargıya varırken, ilki 1593-1602 yıllarını kapsayan, ikincisi de 1687'den 1693'e süren iki ayrı dönemde Ankara evlerindeki sof tezgâhlarının nicel ve nitel durumlarını karşılaştırmaktadır. Nitekim, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, Ankara'da üretilen sof kumaşlarının küçümsenmeyecek miktarlarda Fransa'ya ithal edildiğini gösteren kanıtlar vardır. Fransızlar ancak 1730 dolaylarında Lille, Arras ve Amiens şehirlerinde sofçuluğu geliştirdikten sonra, Ankara'dan mamul sof ithal etmeyi bırakmışlardır.[40] Bununla birlikte, XVII. yüzyılda Ankara'da üretilen tiftik ve tiftik ipliğinin sancak sınırları dışına çıkartılmasına konan yasağın, XIX. yüzyıl başlarına kadar yürürlükte kalmış olması, bu dönemdeki değişikliklere işaret etmektedir. Yine Faroqhi'nin saptadığı 1645 tarihli bir belgeden, Cendere mukâta'ası emînlerinin, yasağa rağmen kimi tâcirlerin Haleb'e, İzmir'e, Sinop'a ve Samsun'a tiftik ve tiftik ipliği gönderdiklerinden yakındığını öğreniyoruz.[41] İngiliz ve Hollandalı tâcirlerin sayısının giderek artması, İzmir'in bir ihraç limanı olarak önem kazanması bu dönemdedir. Buradan ihraç edilen ticâret eşyası arasında dokunmuş kumaşlarla birlikte tiftik ipliğinin bulunması kuvvetli bir olasılıktır. Nitekim, 1817 tarihinde düzenlenmiş bir belgede, yakın zamanlara kadar yılda 1.000 yük kaba tiftik ipliğinin Ankara bölgesinden İzmir Lmanı'na sevk edildiği belirtilmektedir.[42] Avrupa ticâretinde, mamul dokuma ürünlerinden, hammaddeye doğru değişen bir eğilimin sezilmesine rağmen, savaşlar ve savaş sonrası ekonomik bunalımın etkileri, XVIII. yüzyılda Avrupa modasındaki değişmeler gibi nedenlerle hammadde talebindeki tıkanmalar sonucu, bölgedeki tiftik ipliğinin önemli bir bölümünün yerli sanayi için kullanıldığı düşünülmelidir.[43]

XVIII. yüzyılda düzenlenmiş mâliye defterlerini incelediğimizde, ilginç ve açıklanması gereken verilerle karşılaşıyoruz. Örneğin, H. 1130/M. 1718 tarihli Başmuhâsebe Defteri'nin Ankara Sancağı'ndaki mukâta'alarla ilgili

---

40 Faroqhi, S., *agm*, s. 254'te, Paul Masson, *Histoire du commerce Français dans le Levant au* XVIII *Siécle* (Paris 1911), s. 457'den naklen.

41 Faroqhi, S., *agm*, s. 252.

42 Faroqhi, S., *agm*, s. 254.

43 Faroqhi, S., *agm*, s. 254.

bölümünde,[44] bir *Mukâta'a-i damga-i kirpas-ı penbe* vardır. Bunun yıllık *mâli,* H. 1130/M. 1718'de 30.000 akçe kaydedilmiş, H. 1147/M. 1734-35'te 10.000 akçe 'eklenerek 40.000 akçeye çıkarılmıştır. Bu mukâta'anın yanında bir de *Mukâta'a-i damga-i Ankara ve tevâbi'i* adıyla kaydedilmiş vergi birimi vardır ki, yıllık mâli 27.273 guruştur ve kalemiyyesiyle birlikte 30.000 guruşa ulaşmaktadır. Görüldüğü gibi, bu meblâğ Bursa ve ona bağlanan yerlerin mîzân-ı harîr mukâta'asının yıllık mâlinden daha fazladır. Pamuklu dokuma ürünlerinden alınan vergiler, ayrı bir mukâta'a olarak ayrıldığına göre, bu ikinci damga mukâta'asının doğrudan doğruya sof üretimiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda bu mukâta'a, *damga ve cendere mukâta'ası* diye anılırdı. Pâdişah hâslarından olan bu mukâta'a yalnızca Ankara ve çevresinin sof üretimini kapsamayıp, Kalecik, Tosya, Koçhisâr, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisâr gibi sof üretiminin görüldüğü diğer yerleri de içine alıyordu. Ancak, mukâta'a gelirlerinin dörtte üçünün Ankara ve çevresinden elde edildiğini, dönemin belgeleri kanıtlamaktaydı.[45] Oysa XVIII. yüzyılda diğer yerlerin gelirlerinin ayrı ayrı mukâta'aya bağlandıkları görülmektedir. Örneğin, Koçhisâr (Ilgaz)'da *damga-i cendere ve tevâbi'i* mukâta'ası 80.000 akçe yıllık mâli ile iltizâma verilirken, H. 1128/M. 1716'da 2.328 akçe zam yapılmış ve H. 1129/ M. 1717'de de 300 guruş mu'accele ile Koçhisârlı Mustafa Ağa'ya mâlikâne suretiyle verilmiştir.[46]

Aynı şekilde, Tosya cendere mukâta'ası da Hatun Nehri çeltik mukâta'asıyla birlikte H. 1132/M. 1719-20'de yıllık 120.000 akçe ile defterde kayıtlıdır. Bu iki mukâta'ada dikkati çeken özellik, *cendere damgası* adını taşımalarıdır. *Cendere,* Bursa'da mengene denilen ve dokunan kumaşların perdahtlandığı, yani düzeltilip parlatıldığı alettir ve genellikle bu üretim dalında XVI. yüzyıldaki uygulamada vergi, cenderede perdahtlanan kumaşlardan alınır ve vergi alındığını belirlemek üzere damga vurulurdu. Mukâta'anın bu adla anılması da bunun içindi. Tosya ve Koçhisâr'da aynı uygulama sürdürülmekteydi ki, verginin adında bir değişiklik görülmemektedir. Ancak, Ankara'da XVIII. yüzyılda bu vergi biriminin yalnızca, damga mukâta'ası diye anılmaya başlaması nasıl açıklanabilir? Ankara'yla

---

44 BA, MAD, no: 9510, s. 85-88.

45 Ergenç, Ö., "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973)*, Ankara 1975, s. 162.

46 BA, MAD, no: 9510, s. 93-95.

birlikte Tosya ve Koçhisâr'da ayrıca *damga-i kirpas-ı penbe* adıyla pamuklu dokuma üretiminden alınan vergiler gösterildiğine göre, Ankara'daki büyük gelirli damga mukâta'asının tiftik ve tiftiğe dayalı dokuma koluyla ilgili olduğu açıklık kazanmaktadır. Ankara'da vergi adında *cendere* deyiminin kullanılmaması, XVII. yüzyıldan itibaren başlayan değişimle ilgili olmalıdır. XVI. yüzyılda tiftik ipliği, Ankara ve çevresindeki tezgâhlarda dokunarak kumaş haline getirildikten sonra satılırdı. İpliği alan doğrudan sofçu esnâfıydı. Ankara'ya gelen yabancı tâcirlerin aldıkları veya Ankaralı sof tâcirlerinin Avrupa'daki vekilleri aracılığıyla sattıkları kumaştı.[47] Oysa, XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Avrupa'da dokuma sanayiinin gelişmesiyle birlikte, onların isteği hammaddeye yani ya tiftiğe ya da tiftik ipliğine doğru kaydı. Bu olguyu, yasaklamalarla mutlak biçimde önlemek olanak dışı olduğundan, pek muhtemeldir ki, XVIII. yüzyılda da dış talep ağırlıklı olarak iplik satın alma biçimindedir. Doğal olarak bu durum da, vergilendirme yöntemlerinde değişikliğe gidilerek tiftiğin kumaş haline gelmesi beklenmeden, ham ya da iplik büküldükten hemen sonra vergiyi almak gerekmiştir. Nitekim Bursa'da *mîzân resmi* ham ipekten veya *pod ve meşdûd* haline getirilmesi aşamasında alınmaktaydı. Çünkü orada, XVI. yüzyıl sonlarına kadar ipeğin hemen tamamı İran'dan gelmekteydi ve Bursa'da işlendiği kadar, Batılı tâcirler tarafından da satın alınmaktaydı. Ankara'da aynı durum söz konusudur. Tosya ve Koçhisâr'da ise, mukâta'anın cendere adını taşıması, Faroqhi'nin dediği gibi, buralarda Ankara'da üretilenlerden düşük nitelikli olan kuşak ve şâlî yapımında, dışarıya satılmayan tiftik iplikleri değerlendirilmiş olmalıdır.[48]

Bursa ve Ankara'daki üretime ilişkin belgelerden derlediğimiz bilgiler, bizi çok boyutlu araştırmalar yapılması gerekliliği ile karşı karşıya bırakmaktadır. Çözümlememiz ve somut verilerle kanıtlamamız gereken bir dizi gözleme dayalı sorun vardır. Birinci olarak gözlenen şudur: XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı .ticâretinde büyük değişikliklerin olduğu kesindir. En azından, yukarıda yaptığımız değerlendirmelerde, bilemediğimiz bir etmenden kaynaklanan büyük bir yanlışlık bulunmuyorsa, XVIII. yüzyılda Ankara tiftik yünü ve sof kumaşı üretimine dayalı ticâret, Bursa'daki ipek üretimi ve ticâretinden önde görünmektedir. Bursa

---

47 Ergenç, Ö., *agm*, s. 155-160.

48 Faroqhi, S. *agm*, s. 254.

ve çevresinin ürettiği ham ipek artı 25 yük İran ipeğinden alınacak vergilere dayalı mukâta'a, yılda 15.000 guruş mâl ile mültezime devredilirken, Ankara'nın damga mukâta'asının yıllık değeri 30.000 guruştur. İkincisinde dokunmuş kumaştan alınan vergilerin de bulunacağını düşünerek, Bursa'nın kumaşlardan alınan *mengene mukâta'asını*, yıllık 2.500 guruşla *mîzân mukâta'asına* eklesek bile, Ankara'nın vergi gelirlerinin fazlalığı küçümsenmeyecek orandadır. Fakat, belgelerden derlenen veriler, XVI. yüzyıl kadar ayrıntılı olmadığından dolayı, bu konuda daha somut değerlendirmelere geçilememektedir.

İkinci sorun, XVIII. yüzyılda, dönemin kendi içindeki gelişmelerin tam anlamıyla saptanamamasıdır. Mehmet Genç'in bu konu üzerinde, iki değerli makalesi, önemli açıklamalar getirmesine rağmen, beliren soruların cevapları yukarıda da değindiğim gibi, daha ayrıntılı çalışmaların yapılmasından sonra verilebilecektir. Genç, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve* Savaş[49] adlı incelemesinde, XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin birbirinden oldukça farklı eğilimler gösteren iki döneme ayrılabileceğini belirtmektedir. Bu dönemlerin de siyasal ve askerî gelişmelerle çakıştığına, dikkati çekmektedir. Yüzyılın başından 1760'a kadar geçen sürede Osmanlılar bir önceki yüzyılın sonunda uğradıkları yenilgi ve kayıpları bir ölçüde gidermeyi başararak rahatladıkları halde, 1760'tan sonra kesin başarısızlığa uğramışlardır. Ekonomik hayat da, bu tarihle birbirinden ayrılan iki dönemin birincisinde belirgin bir genişleme, ikincisinde ise gözle görünür bir daralma söz konusudur.[50] Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ilk yarısında, hemen bütün dalları kapsayan bir büyüme sürecinde İstanbul, Haleb, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne, Selanik gibi merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınai üretim artmaktadır. Genişleme kendisini sadece sanayi alanında değil, tarım alanında da gösterir. Bu ekonomik büyüme sonucunda, devlet bütçesine ait gelirlerde yüzyılın başından ortasına % 50 oranında artış olmuştur. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında da tersine bir gelişme ile, genişleme yerini daralmaya bırakır ve her alanda belirgin bir sıkıntı baş gösterir. Genç, ekonomi alanındaki bu eğilimi, savaşlar nedeniyle harcamaların gittikçe artmasına bağlar.

Mehmet Genç, yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinden daha önce kaleme aldığı bir diğer incelemesinde de, XVIII. yüzyıl mâliye belgele-

---

49 Genç, M., XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş, *Yapıt* 49 (Nisan-Mayıs 1984), s. 52-61.

50 Genç, M., *agm*, s. 53.

rinin değerlendirilmesi konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalar XVIII. yüzyılda mukâta'aların mültezimlere tevcîh edilmesi sırasında icâre-i mu'acceleler öne çıktığı ve icâre-i müeccele diye de nitelenen yıllık mallerin miktarlarının sabit kaldığı şeklindedir. Yıllık mâllerin sabit kalması nedeniyle mukâta'a gelirlerindeki değişimin mu'acceleler üzerinde anlaşılabileceğini ileri sürmektedir. Bu düşünce doğru olmakla birlikte mu'acceleler üzerinden yapılacak değerlendirmelerin büyük kısıtları vardır. Bu bakımdan XVIII. yüzyıl mukâta'alarının verileri bizi her zaman gerçeğe ulaştırmayabilir.[51] Bu konudaki düşüncelerimi, daha sonraki bir değerlendirmeye bırakarak, Osmanlı şehirlerindeki sanayi faaliyetlerini incelemeye devam edelim:

II. Pamuklu Dokuma Sanayi ile İlgili Mukâta'alar

Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında pamuk ipliği iğrilerek, bunlardan her tür ve desende kumaşlar dokunmaktaydı. Bu üretim dalında yapılan işlemlerin sırası şöyleydi: Kırsal alanda yetiştirilen pamuk, kozağından çıkarılarak, şehirde pamuk pazarında ilgili esnâfa satılmakta ve *çıkrık* adı verilen aletlerde iğrilerek iplik haline getirilmekteydi. *Cullâh* esnâfı da bunlardan bogasi, alaca, astarlık, dülbend gibi adlarla anılan kumaşlar dokumaktaydı. Pamuktan iplik yapılması, çeşitli beldelerde farklı gruplar tarafından gerçekleştiriliyordu. Örneğin, XVII. yüzyılın başlarına ilişkin bir belgeden, Manisa'da kadınların pamuk ipliği büktüklerini ve bunları pazarladıklarını öğreniyoruz.[52] Burada, cullâh taifesinin, çevredeki köylerden Manisa'da Perşembe Pazarı'na getirilen pamukları, "nice fakire hatunlar ve gayrisi" almadan madrabazların toplayıp başka yerlere götürdüklerinden yakınılmaktadır.

Bu sanayi kolunda üretilenler, her beldenin özelliğine göre kanûnlarda belirtilen vergiye tâbi idi. Yöntem olarak vergisi ödenen eşyaya damga basıldığından dolayı, mukâta'aya bağlanan bu gelirler damga vergisi diye adlandırılıyordu. Mâliye defterlerinde, zaman zaman pamuklu dokumadan alınacak vergiler açıklanmaktaydı. Örneğin, Ankara *damga-i kirpas-i penbe*

---

51 Genç, M., 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mâlî Verilerinin İktisadi Faaliyetinin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s. 33-77.

52 Uluçay, Çağatay, *17. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnâf Teşkilâtı*, İstanbul 1942, s. 138, vesika: 22.

mukâta'ası kayıtları arasında H. 25 Zi'l-hicce 1148/M. 7 Mayıs 1736 tarihli bir derkenarda "dokunan pamuk bezlerinin her topundan 2'şer akçe resm-i damganın mîrî için alınmasının eski tahvîl berâtlarında yazılı olduğu belirtilerek, aynı uygulamaya göre, mukâta'anın iltizâma verildiği" yazılıdır.[53] Aynı şekilde, Çankırı muhasebe defterlerinde de şu açıklama vardır: "Kengiri Sancağı sınırları içinde bulunan kasaba ve köylerde dokunan beyaz penbeleri, diğer yerlerde dokunan eşya gibi ***mîrî damga*** ile damgalanmadan satışına cüret edildiği için, bu konuda düzen sağlamak üzere, adı geçen sancakta dokunan, ve pazar kurulan yerlerde alınıp-satılan penbe bezinin her topundan 2'şer akçe resm-i damga alınmak şartı konul muştur".[54] ***Damga-i Hamîd ve Isparta mukâta'ası*** kayıtlarında bu konudaki açıklama daha ayrıntılıdır. Belirtildiğine göre, Hamîd, Burdur, Keçiborlu, Eğridir, Uluborlu, Yâlvaç-ı Karaağaç kazâlarında işlenen ***astar, bogasi, dülbend, alaca, boyalusuz, penbe bezi ve keten bezi***'nin her 5 zırâ'ından 1 akçe ve ***beledî dülbend***'in her birinden 3 akçe ve beledî yasdığın çiftinden 2 akçe ve beyaz ve uzun peşkirin her birinden 3 akçe ve peştemâlin çiftinden 2 akçe ve hammâm gömleği ve düğmesinden 1'er akçe ve makramanın çiftinden, 1 akçe ve elvan kuşağının her birinden 1 akçe alınması öngörülmektedir. Ayrıca, "hallâc taifesinin" damgaya ilişkin işledikleri eşyanın her birisini damga emîni görüp çürük ve kalp olmamak üzere mîrî damgayla damgalanıp, vergilerin mîrî için alınması koşulu getirilmiştir.[55]

Vergiler böylesine ayrıntılı belirtilmesine rağmen, ülke çapında ölçü birimlerinde bir standardizasyonun bulunmaması nedeniyle, çok sağlıklı değerlendirmeler yapmaya olanak vermeseler de, ülkedeki pamuklu dokuma dalında ne ölçüde ve nerelerde etkinlikte bulunulduğunu anlamamıza yarayacak en önemli belgeler, mu'kâta'a kayıtlarıdır. Aşağıda XVIII. yüzyıl Başmuhâsebe defterleri'ne dayanarak düzenlenen tablo, dokuma sanayiinin durumunu göstermektedir:

---

53 BA, MAD, no: 9510, s. 85-88.
54 BA, MAD, no: 9510, s. 93-95.
55 BA, MAD, no: 9510, s. 77-79.

Damga-i kirpas-ı penbe mukâta'aları

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri		Açıklamalar
Kastamonu	250.000+65.000=	315.000 akçe	Artırım M.1127'de
İnegöl(Saruhân)	180.000+37.490=	90.000 akçe	
Saruhân		217.490 akçe	
Akhisâr (Saruhân)		10.000 akçe	
Hamîd-Isparta		349.000 akçe	
Ankara	30.000+10.000=	40.000 akçe	
Çankırı		12.000 akçe	
Lârende		152.000 akçe	
Maraş		60.000 akçe	
Ayıntab		72.000 akçe	
Niğde		86.500 akçe	
Tokad	(11.178,5 guruş)	1.341.420 akçe	Boyahâne ile birlikte
İstanbul		487.560 akçe	
Trabzon		607.080 akçe	Ketenbezi damgası

Tablodan da anlaşılacağı üzere, dokuma sanayii dalında Bursa'daki *ipek*, Ankara'daki *sof* yoğun üretiminden sonra, Kastamonu, Manisa, Isparta ve çevresi pamuklu dokumada, Trabzon ve çevresi de keten bezi üretiminde dikkati çekmektedirler. Bu üretim bölgelerinde üretilen ürünlerin iç pazar için önem taşıdıkları açıktır. Ancak, daha önce sözünü ettiğimiz iki büyük üretim dalındaki meblâğlara ulaşamamış olmaları, bunların dış ticâretteki payının sınırlı olduğuna işaret sayılmalıdır. Yalnızca, bu örnekler içinde Tokat'ın ayrı bir özelliği bulunduğu düşünülebilir. Çünkü Tokat, İran'dan Batı Anadolu'ya ulaşan kervan yolu üzerinde bulunduğu için, burada dokuma sanayiinin yalnız yakın pazarın istekleri ile sınırlı kalmayacağı açıktır. Nitekim, *damga ve boyahâne* vergilerinin bir mukâta'ada birleşmiş olması, burada gelişmiş bir dokuma sanayii bulunduğuna kanıt olarak kabul edilebilir.

III. Dericilik ile İlgili Mukâta'alar

Şehirde kasapların kestikleri hayvanların derileri, kılları ve iç yağı ayrıca işlenirdi. Bunlarla uğraşan ayrı san'atkâr grupları vardı. Deriler, debbâğlara, kıllar muytâblara, içyağı da sabunculara satılıyordu. Debbâğlık, Anadolu'da

en eski san'atlardan biriydi. Satın alınan deriler, önce iyice yıkanır, sonra bir metre derinliğinde çukurlara yatırılarak, kendilerinin geliştirdikleri yöntemlerle işlenirdi. Uzun süren işlemlerden sonra, deriden gön ve meşin elde edilir, bunlar her türlü ayakkabı işleyen esnâfa satılırdı. Bu üretim dalında çalışanların üretimlerinin yerel tüketimle sınırlı kaldığını, ***sahtiyân***'dan alınan vergilere dayalı mukâta'aların değerleri, diğer mukâta'alarla karşılaştırıldığı zaman kolayca anlaşılıyor. Örneğin, XVIII. yüzyılda Manisa ve çevresinde işlenen ***sahtiyân*** vergisi için şu kayıt ilginçtir. Mâliye defterlerinde, Saruhân Sancağı'nın Manisa kazâsında olan debbâğ taifesinin ürettikleri sahtiyân, meşin ve gönün resm-i damgası kimsenin kayd ve berâtına dahîl olmadığı görüldüğünden ***mîrî mukâta'a*** haline getirilerek yıllık 300 guruş ***mâl*** ve 500 guruş mu'accele ile mâlikâne suretiyle tevcîh edilmiştir, diye yazmaktadır. Sonra bu mukâta'aya H. 1127/M. 1705 tarihinde 100 guruş zam yapılarak 400 guruşa çıkarılmıştır.[56] Aşağıdaki tabloda, Anadolu'nun şehir ve kasabalarından bazılarında, sahtiyândan alınan vergilere dayalı mukâta'aların değerleri gösterilmiştir:

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Uşak, Gediz ve Simav	60.000 akçe	
Gerede	24.000 akçe	
Güzelhisâr-ı Aydın	45.356 akçe	
Manisa	48.000 akçe	
Bolu	120.000 akçe	

Tablodaki örneklerin sayısının sınırlı olmasının nedeni, bu mukâta'aların büyük gelirli olmamalarından dolayı tek olarak ihale edilmeyip genellikle sancak gelirleri içinde kalmalarıdır. O nedenle, sancak mutasarrıfı paşaların, vezîrlerin hâsları ya da ***bedel-i sancak mukâta'aları***'nın toplamı içinde yer almışlardır.

IV. Gümrük Mukâta'aları

XVIII. yüzyıl ticâret hayatının önemli göstergelerinden biri de ***gümrük mukâta'alarının*** değerleridir. ***Osmanlı kanûnu***, ülkeye gelen ve çıkan her

56 BA, MAD, no: 9510, s. 51-56.

türlü ticâret eşyasından gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük uygulamasına başvurmuştur. Temelde, *tüccâr-ı seffâr* denilen beldeler arasında ticâret yapanların, girişebilecekleri spekülasyonların doğuracağı sıkıntıları önlemek amacıyla başvurulan bir önlem olan bu uygulama, aynı zamanda hazînenin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur. Çok somut verilere ulaşılamamasına rağmen, genel gelişmelere ışık tutacak kanıtları, bu mukâta'aların incelenmesiyle bulabilmekteyiz.

a) ***Antalya gümrüğü***

XV. ve XVI. yüzyıllarda Antalya Limanı, Anadolu'nun önemli bir ihraç merkezi durumundaydı. Antalya-İskenderiye deniz yoluyla Anadolu'dan büyük ölçüde sanayi ürünü çıkarılıyor ve Arap ülkeleriyle bağlantı bu noktadan sağlanıyordu.[57] Ancak, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Akdeniz ticâretindeki büyük değişmeler, Anadolu'da İzmir'in gittikçe artan bir öneme sahip olması gibi nedenlerle Antalya trafiğindeki yoğunluğun eski düzeyinde bulunmadığı anlaşılıyor. Mukâta'a kayıtlarından, gümrük mukâta'asının yüzyılın birinci yarısındaki durumunu izleyebiliyoruz. Önce, gümrük mukâta'ası, kassâbiye, kahve, şem'hâne, boyahâne ve ihtisâb vergileriyle birleştirilerek, yılda 928.200 akçe yıllık mâl ile iltizâma verilmiştir. Yapılan açıklamalardan anlaşıldığına göre, yukarıda belirtilen akçe tutarını her yıl hazîneye ödemek koşuluyla mukâta'a mâlikâne usûlüyle iltizâma verilmişken çeşitli nedenlerden dolayı gelirleri, hazîneye ödenmesi gerekeni bile karşılayamaz duruma gelince, H. 1137/M. 1724 yılı başından itibaren mukâta'anın işletilmesi *emîn* denilen bir görevliye verilmek suretiyle, vergiler toplanmaya başlamıştır. Mukâta'a emaneten işletilirken, H. 1137/M. 1724-5 yılında 4.545,5 guruş (545.460 akçe), H. 1138/M. 1725-6 yılında 4.091 guruş (490.920 akçe), H. 1139/M. 1726-7 yılında 4.805 guruş (576.600 akçe) H. 1140/M. 1727-8 yılında 5.492 guruş (659.040 akçe) gelir sağlandığı görülmüştür. Mukâta'a emaneten işletilirken çok sıkı bir denetim altında tutulduğundan dolayı, bu toplam yıllık gelirlere, en az vergi kaybıyla ulaşılmış gerçek değerler olarak bakmak gerekir. Çünkü, bu dönemde mukâta'aya Antalya Kalesi topçubaşısı Ahmed Ağa *nazır*, Aydın muhassılı Vezîr Abdullah Paşa tarafından da Salih-zâde adlı bir adam *mü-*

57 İnalcık, H., *The Ottoman Empire*, s. 127; Ergenç, Ö., Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, s. 46.

başir olarak atanmış ve Antalya Kadısı'nın denetiminde ayrıntılı defter tutulmuştur. Bu dört yılın gelirlerinin, mâliye defterlerinde kayıtlı 928.200 akçenin yarısı dolayında seyretmesi üzerine, mukâta'anın yeniden mâlikâne suretiyle iltizâma verilmesinin daha yararlı olacağı düşünülmüş ve son yılın geliri üzerine zam yapılmış ve 6.100 guruş mâl bağlanarak eski mültezimin üzerinde bırakılması uygun görülmüştür.[58] Mukâta'aların ihalesinde esas alınan, olabildiğince artırma kuralına uyulmasına rağmen, 6.100 guruş (732.000 akçe) yıllık gelir saptanması, Antalya gümrüğünün daha önceki durumuna (yıllık 928.200 akçe gelire) göre, aşağılarda kalmaktadır. Bu durum, Antalya Limanı'nın dışsatım açısından belirli bir gerileme içinde bulunduğunu göstermektedir.

b) *Trabzon gümrüğü*

Bütün Doğu Karadeniz kıyısında liman kasabalarını da içine alan bu gümrük mukâta'ası, Karadeniz'de gerçekleştirilen ticâret etkinliklerini vergilendiriyordu. Muhâsebe defterlerinde Trabzon iskelesinden başka, bir Gönye bir de Kaş iskelesinde gümrük bulunmaktaydı. Ancak ağırlık Trabzon'daydı. XVIII. yüzyılın başından itibaren Trabzon gümrüğünün, ihtisâb, dellâliye, şem'hâne gelirleriyle birlikte bir mukâta'a oluşturduğunu ve 800.000 akçe dolayında yıllık tutarı hazîneye ödemek koşuluyla iltizâma verildiği anlaşılıyor.[59] H. 1169/M. 1755-6'da yıllık mâli 848.000 akçedir.[60] H. 1194/M. 1780 yılında ise 848.000 akçeye birtakım ilâvelerle, bu tutar 946.485 akçeye yükselmiştir.[61] Bu rakamlar, gümrüğün yüzyıl içinde gelirlerinde ortaya çıkan değişiklikleri pek az yansıtmaktadır; fakat gösterdiği şudur ki, Trabzon Limanı, Antalya Limanı'ndan daha yoğun bir etkinlik alanıdır. Trabzon Limanı'nın, eskiden beri Anadolu'ya doğrudan ticâret malları için İstanbul'a ulaşımda kullanılan bir yol olduğunu biliyoruz. Bunun yanında, özellikle yükte ağır mallar için deniz yolunun daha ucuz oluşu, iç ticâret bakımından da burasını önemli kılmaktadır. Nitekim, bu konudaki düşüncelerimizi doğrulayan belgeleri, mâliye defterlerinde bulabiliyoruz. Örneğin, 8 Muharrem 1194/15 Ocak 1780 tarihli bir

---

58 BA, MAD, no: 9510, s. 71-74.

59 Trabzon Şer. Sic. 1866, s. 78 b'de Trabzon gümrüğünün 1 Muharrem 1114/28 Mayıs 1703 tarihinden itibaren yılda 8 yük akçeye iltizâma verildiği yazılıdır.

60 BA, MAD, no: 10199, s. 533

61 BA, MAD, no: 10223, s. 93.

kayıtta, Trabzon tâcirlerinin satın aldıkları bakır, fındık, demir, aba, kebe ve çeşitli eşyalarından, gümrük emînlerinin yasal olmayan isteklerde bulundukları belirtilmektedir.[62] Anlaşılıyor ki, buradan hacimli, ağır ticâret eşyası nakledilmektedir. Çünkü bir başka belgede de, aynı mukâta'aya bağlı Rize kazâsının gümrük emîni, gemisine yüklediği 350 kantar yapağı ve 2.000 İstanbul kiyeli tuz ve diğer eşyasının gümrük vergisini vermeyen tâcirden yakınması üzerine gereken emrin verildiği yazılıdır.[63]

Trabzon'dan başka Doğu Karadeniz bölgesinde, Gönye iskelesi gümrüğü 200.000 akçe, Kaş iskelesi gümrüğü de 2.000 guruş (240.000 akçe) yıllık mâli olan iki mukâta'aya bağlanmıştır.[64]

c) *Erzurum gümrüğü*

Mâliye defterlerinde, Erzurum'da gümrüğe ilişkin iki mukâta'a görülmektedir. Bunlardan biri ***mukâta'a-i gümrük-i Erzurum,*** diğeri de ***nezâret-i gümrük-i Erzurum*** adlarıyla kayıtlıdır. H. 1169/M. 1755-6 yılına ait kayıtlarda, bu iki mukâta'anın nitelikleri üzerinde açıklama bulunmadığı halde, H. 1194/M. 1780 tarihli defterde bir ölçüde aydınlatıcı bilgi vardır. Sözü edilen bu ikinci defterde ***mukâta'a-i nezârel-i gümrük-i Erzurum'un,*** Erzurum gümrüğünden ayrılmış olduğu belirtilmektedir. ***Mukâta'a-i Erzurum ise, kassâbiye, ihtisâb, mîzân, beytü'l-mâl-i âmme ve hâssa*** mukâta'alarıyla birleştirilmiş olduğu gibi, bu vergi biriminde, bunlardan başka gelirlerin de yer aldığını gösteren kayıtlar yer almaktadır. Örneğin, 7 Zi'l-hicce 1188/8 Şubat 1775 tarihini taşıyan bir derkenarda şu açıklama bulunmaktadır: Erzurum eyâletindeki Hınıs ve Tekman sancaklarına Süleymanlu aşireti ümerâsından Mehmed ve Demir Mehmed'in ataları İbrahim Bey "ber vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf iken" öldüğünde, buraların yönetimi başkalarının eline geçmiştir. Daha sonra ailenin hakkı ortaya çıkınca yine kendilerine tevcîh edilmiş ve böylece aile içinde babadan oğula sancakbeyliği görevi intikal etmiştir. Belirtilen tarihte hak sahibi bulunan Veli'nin yaşı küçük olduğu için amcası tasarrufta bulunmaktadır ve hazîne defterinde her yıl mîrî için Erzurum gümrüğü emînlerine 1.000 guruş ödenmesi koşuluyla bu tasarrufun devlet tarafından tanındığı kaydedilmiştir. Defterde ayrıca benzeri açıklamalar bulunmaktadır. Bun-

62 BA, MAD, no: 10223, s. 92, derkenar 1.
63 BA, MAD, no: 10223, s. 92, derkenar 3.
64 BA, MAD, no: 10199, s. 533; no: 10223, s. 95, 97.

lara göre, adı geçen mukâta'anın Erzurum eyâletinde çeşitli gelir kaynaklarını içinde bulunduran büyük bir mukâta'a olduğu anlaşılıyor. Nitekim, bu mukâta'anın yıllık mâli, H. 1169/M. 1755-6'da 112.984 guruş olarak kaydedilmiş, fakat "*ber mûceb-i telhis ve fermân-ı âli*" 80.000 guruş olarak düzeltilmiştir. Daha sonra H. 1170/M. 1756-7'de 80.118 guruş yazılmıştır.[65] H. 1194/M. 1780'de ise 95.094 guruş yıllık mâl zamlarla 96.488 guruşa çıkmış görünmektedir.[66] Bu mukâta'a içinde gümrük gelirlerinin payını belirlemeye olanak yoktur. Ancak, gümrük hizmetlerinin yürütülmesi için ayrıca kurulmuş olduğu anlaşılan *gümrük nezâretine* ilişkin mukâta'a bu konuda daha aydınlatıcıdır. Yıllık mâli 25.200 guruş olarak belirlenen ve 100 guruşu *kitabet-i nezâret,* 100 guruşu da *rehdârlık-ı nezâret* için olduğu belirtilen bu mukâta'anın yılda hazîneye ödediği yüksek meblâğın, Erzurum ve çevresinin iç ve dış ticâret açısından yoğun bir trafiğe işaret etmekte olduğu açıktır.

d) *Tokat âmediye resmi mukâta'ası*

Âmediye resmi, Tokat'a *Erzurum*'dan, *Hind*'den, *Bağdad*'dan ve Osmanlı ülkesinin içinde çeşitli yerlerden gelen ticâret eşyasından alınan bir vergidir. Bu vergiye dayalı mukâta'anın yıllık mâli, 11.691,5 guruş olarak kaydedilmiştir.[67] Bu toplam içinde, dışarıdan gelen ticâret eşyasının sağladığı geliri belirleyemiyoruz. Yine tam anlamıyla şimdilik saptayamadığımız özelliklerinden biri de Osmanlı ülkesinde nerelerden Tokat'a gelen ve hangi tür metâdan ne oranda vergi alındığıdır. Ancak bu verginin adının "âmediye" (geliş) vergisi olması ve defterde "gayri ez reftiye" diye bunun özellikle belirtilmesi yanında, aşağıdaki kayıttan da sezilebileceği gibi, herhalde Tokat'ın doğusundaki beldelerden Batı'ya doğru nakledilirken, bu şehre uğrayan, gümrüğe tâbi metâdan sözü edilen vergi alınmaktaydı. Böylece, asıl dış ticârete konu olan eşyanın bu mukâta'anın denetimi dışında kalamayacağı düşünülmüştü. Fakat Osmanlı ülkesinde üretilen ürünlerin bu vergiye tâbi olup olmadığı konusunda anlaşmazlıkların ortaya çıktığı da görülüyordu. 5 C.Âhir 1194/8 Haziran 1780 tarihli bir derkenarda, o sırada mukâta'ayı mâlikâne elinde bulunduran Mehmed Bey'e *surût-ı mukayyede*" üzere vergileri toplaması için emir verildiği kayıtlıdır. 3 Şa'ban

65 BA, MAD, no: 10199.
66 BA, MAD, no: 10223, s. 233.
67 BA, MAD, no: 10223, s. 185.

1194/4 Ağustos 1780 tarihli bir diğer derkenarda, adı geçen Mehmed Bey'in Karahisâr-ı Şarkî şaphânesi emînlerinden yakınması yer almaktadır. Belirtildiğine göre, şaphâne mukâta'ası emînleri her nasılsa sağladıkları bir emirle şaptan alınması gereken *âmediye resmi*ni ödemekten kaçınmaktadırlar. Bu yakınma üzerine vergilerin ödenmesinin emredildiğine bakılırsa, Karahisâr-ı Şarkî'de üretilen şap, vergi kapsamı içindeydi. Bu durumda, Tokat âmediyesi, esas olarak ülkeye ithal edilen metanın tam göstergesi niteliğini taşımamaktadır.

Ancak Tokat *âmediyesi,* 25.000 guruş yıllık mâli olan Bağdad gümrüğü[68] ve Erzurum gümrüğüyle birlikte değerlendirildiğinde, her üçünün de yüksek değerli mukâta'alar olduğu ve bu düzeye ulaşmalarının dış ticâret maddelerini önemli ölçüde denetleyebilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

V. İhtisâb Mukâta'aları

Bilindiği gibi, İslâm'daki "*emr bi'l-ma'ruf nehy 'ani'l-münker*" kuralına göre, Osmanlı pâdişahı da bir Müslüman halîfesi olarak re'âyânın genel düzenini sağlamakla yükümlüydü. Çarşı ve pazar düzeni, bu kuraldan kaynaklanan ve adına *hisba* denilen esaslara göre sağlanırdı. Pâdişah adına *hisba* kurallarını uygulayan muhtesibler, esnâf örgütünün belirlenen standartlara uygun üretimde bulunmalarını denetlemenin yanında, üreticiye ve tüketiciye yönelik en uygun fiyatların belirlenmesinde etkiliydiler. Bu görevleri kamuyu ilgilendirdiğinden dolayı, Osmanlılar hem bu hizmetin karşılığı hem de üretilen meta için topluca *ihtisâb rüsûmu* denilen bazı vergileri alırlardı. Muhtesibler, bu açıdan aynı zamanda birer mâliye görevlisiydiler ve *ihtisâb vergileri* de aynı diğerleri gibi mukâta'aya bağlanarak iltizâma verilirdi. Çoğu zaman şehre gelen hubûbattan, meyveden, undan, odundan ve benzeri maddelerden alınan bac'larda ihtisâb mukâta'asının gelirleri arasına katılırdı. Bu nedenle, ihtisâb gelirleri şehirde üretilen ve pazarlanan tüm ürünlerle, şehir ve çevresindeki kırsal alan arasındaki beslenme ilişkilerine ışık tutan değerler niteliğini taşımaktadır ve bunlar bir bakıma, şehirlerin büyüklük ve yakın pazar etkinliklerindeki canlılığın göstergesiydi. Bu bakımdan aşağıdaki tablo, örnekleme yönünden anlamlıdır.

---

68 BA, MAD, no: 10223, s. 265.

İhtisâb Mukâta'aları

Yer	Mukâta'anın Yıllık Değeri	Açıklamalar
Tavşanlı	47.516 akçe	
Bursa	604.170 akçe	
Güzelhisâr-ı Aydın	187.000 akçe	
Tire	57.468 akçe	
Antalya	57.100 akçe	
İstanos (Antalya)	21.000 akçe	
Manisa	100.000 akçe	
Gördes	60.000 akçe	
Ankara	100.000 akçe	
Karahisâr-ı Şarkî	48.000 akçe	
Lârende	152.000 akçe	
Konya	73.529 akçe	
Niğde	86.500 akçe	
Kayseri	60.000 akçe	
Beyşehri	12.000 akçe	
Sis	420.000 akçe	
Adana	636.000 akçe	
İzmit	120.000 akçe	
Karahisâr-ı Sâhib	48.660 akçe	

Görüleceği üzere, *ihtisâb* ve *bâc* gelirlerine dayalı gelirler, gümrük ve yoğun üretim sonucu dış pazarlara gönderilen meta üzerine konan vergiler düzeyinde değildir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, *ihtisâb* gelirlerinin çoğunluğu üretimin sınırlandırıldığı ve fiyatların serbest piyasa koşullarında oluşmadığı ve rekabetin yasaklandığı esnâf örgütlerinin faaliyetleriyle ilgili olmasıdır. İkincisi de, *ihtisâb* ve *bâc* adı altında toplanan vergilerin, *cerime*'ler yani cezalar dışında kalan tümünün zorunlu tüketim maddelerinden alınmakta oluşundan dolayı düşük tutulmuş olmasıdır. Bu özelliklerle birlikte, yüzyıl içindeki yıldan yıla olan değişiklikleri ve mültezim kârlarını göstermediği göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki rakamların yine de büyük şehirlerde günlük hayatın canlılığına işaret ettiği açıktır.

VI. Ma'den Mukâta'aları

Osmanlı İmparatorluğu'nda maden yataklarının durumu, madenciliğin düzeyi ve Osmanlı ekonomisine katkılarını belirleyen ayrıntılı çalışmaların sayısı son derece azdır.[69] Onun için, konu üzerinde çok yönlü değerlendirmeleri bugün yapmak olanağına sahip değiliz. Bununla birlikte, Rumeli'de ve Anadolu'daki bazı yerlerde bulunan maden yataklarının işletilmeye verildiğini, her birinin birer mukâta'aya bağlanmak suretiyle hazîneye düzenli yıllık gelir sağlandığını biliyoruz. Doğada kıt bulunan altın ve gümüş madenleri bakımından Osmanlı ülkesinin de pek zengin olmadığı, ilk dönemlerden itibaren bu madenlerin başka ülkelere akışını önlemek amacıyla konan yasaklardan anlaşılıyor.[70] Ancak yine de, geniş Osmanlı topraklarında demir, bakır, gümüş, şap üretimine açılmış alanların bulunduğu ve bunların gelirlerinin genel ekonomik yapı içinde ne anlama geldiğinin saptanması gerektiği gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece sektörler arasındaki denge ve birbirleriyle ilişkileri belirlenebilir. Ayrıca, çeşitli tuzlalardaki tuz üretiminin de küçümsenmeyecek boyutlara ulaşmış bulunduğunu, belgeler kanıtlıyor. Bütün bunlardan dolayı, derleyebildiğimiz belgeleri bir tabloya dökerek topluca görmekte yarar vardır.

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Gediz	Şap	267.360 akçe
İnegöl (Bursa)	Sim	72.000 akçe
Kastamonu	Bakır	2.280.000 akçe
Çan (Biga)	Bakır, kurşun, demir, gümüş	90.000 akçe
Çamardı, Sis, Kars, Aladağ	Gümüş bakır, kurşun	128.000 akçe
Karahisâr-ı Şarkî	Şap	3.800.700 akçe

69 Bu arada, Sahillioğlu, Anhegger ve Neşet Çağatay'ın çalışmaları zikredilmelidir.

70 *Yasak* kavramı ile ilgili olarak bkz. Anhegger-İnalcık, *Kanûn-nâme-i Sultani ber müceb-i Örfî Osmani*, Ankara 1956.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, maden üretiminde yoğunluk Kastamonu'daki bakır üretimi ile Karahisâr-ı Şarkî'deki şaphânededir. Belgelerin bazı sınırlamaları yüzünden, bütün maden mukâta'alarının değerleri saptanamamıştır. Örneğin, Ergani madeni, Diyarbekir voyvodalığı gelir kalemleri içinde kalmaktadır. Ayrıca, mukâta'aların yüzyıl içindeki üretim durumlarını da izleyemiyoruz. Pek muhtemeldir ki, bu açıdan dikkate değer değişmelerle karşılaşabilirdik. Fakat mâlikâne suretiyle tevcîh usûlünün, mültezim kârlarını yıllık mâldan mu'acceleye kaydırması, bizi bu konuda âciz bırakıyor. Örneğin, Niğde Sancağı'ndaki bakır, kurşun, gümüş madenlerine ilişkin aşağıda açıklayacağımız bilgileri içeren belge, yıl yıl düzenlenmiş muhasebe defterlerine ulaşılabildiğinde, madencilik alanında hazîneyi ilgilendiren gelişmeleri nasıl ayrıntılarıyla öğrenebileceğimizi göstermek bakımından ilginçtir. 25 R.Âhir 1146/5 Ekim 1733 tarihli, mâliye defterindeki derkenar şöyledir: Niğde, Sis, Kars ve Çamardı kazâlarında yer alan Kozan-oğlu Dağı'nda gümüş, bakır ve kurşun madenleri mukâta'ası, 1067.5 guruş mâl ve 550 guruş *mu'accele* ile, Niğdeli Yeğen Mehmed Bey adlı kişiye, H. 1131/M. 1719 senesi Mart ayından başlamak üzere mâlikâne suretiyle tevcîh edilmiştir.

Adı geçen mâlikâne sahibi, başlangıç tarihinden H. 1136/M. 1723-4 yılına gelinceye değin *mâl* ve *kalımiye*'sini (harç giderleri) eksiksiz ödediği halde, H. 1137/M. 1724-5 yılından H. 1145/M. 1732-3 yılının sonuna kadar geçen dokuz yıllık süre içinde 9.607,5 guruş ödemesi gerekirken, hazîneye ancak 2.332,5 guruş teslim edebilmiştir. 7.275 guruş borcunu ödeyememiştir. Bunun gerekçesi olarak ibraz ettiği Bor ve Niğde kadılarının arzlarıyla, Van muhafızı Vezîr Mustafa Paşa'nın mektubunda, adı geçen dağdaki yataklarında maden cevherlerinin kesildiği, bu yüzden gelir sağlanmadığı, mültezimin teslim ettiği 2.332,5 guruşu da borçlanarak bulabildiği belirtildiğinden mukâta'anın mâlikâne kaydı silinmiştir.[71]

Bu açıklama bize, Niğde'deki maden yataklarının pek verimli olmadığını ve cevherinin son bulduğunu anlatıyor. Oysa, Bor Şer'iyye Sicilleri'nde, daha sonraki yıllarda, sözü edilen madenlerle ilgili kayıtlara sık sık rastlandığı gibi, H. 1194/M. 1780 yılındaki kayıtlarda, bu mukâta'anın yıllık mâline 132,5 guruş zam yapılarak 1.200 guruş mâl ile mâlikâne suretiyle

71 BA, MAD, 9510 s. 115-121.

iltizâma verilmiş görüyoruz.[72] Demek ki dönemin teknik bilgi ve olanaklarının düzeyine göre, bu yataklar yüzyıl boyunca işletilmiştir. Yukarıdaki tabloda gösterilen maden mukâta'aları, bu örnekteki gibi olası değişmelerle sürekli işletilmiştir.

VII. Tuz Mukâta'aları

Kullanılma alanlarının çeşitli ve o oranda da fazla olduğu dönemde, tuzla gelirleri, Osmanlı hazînesinin en önemli kalemlerinden birini oluşturuyordu. Deniz ve büyük göllerin kıyısında bulunan kasabalardaki tuzlalarda üretilen tuz, sanayide (örneğin debbâğların derileri tabaklamasında), yiyecek maddelerinin uzun süre saklanmasında ve günlük tüketimde fazla gereksinim duyulan bir maddeydi. Bundan dolayı, klâsik dönemde tuzla gelirleri çoğunlukla ya pâdişah hâslarının ya da yüksek görevlilerin dirliklerinin gelir kalemleri arasında yer almaktaydı. XVIII. yüzyılda da, tuzla mukâta'aları "cesîm mukata'lar"dan sayılmaktadır. Aşağıdaki tablo, belli başlı tuzla mukâta'alarının XVIII. yüzyıldaki yıllık mâlini göstermektedir:

Yer	Mukâta'nın değeri	Açıklamalar
Menemen	430.000 akçe	
Kızılcatuzla	2086.380 akçe	
Çankırı	120.000 akçe	
Koçhisâr	565.120 akçe	

Buraya kadar incelenen mukâta'alar, tarım üretimi dışındaki etkinliklerle ilgilidir. Ekonomik yapının bütün yönleriyle özelliklerini ortaya koyabilmek için tarım üretiminin düzeyini ve toplam gelirler içindeki yerini belirlemek gerekmektedir. Ancak ondan sonra, eldeki verilere göre, bazı değerlendirmeler yapılabilir. Yalnız burada, XVIII. yüzyılın belirgin özelliğini dikkate almamız gerektiğini belirtmeliyiz. Artık bu dönemde timâr sistemi bütünüyle işlevini yitirdiğinden, klâsik dönemdeki genel sayımlar olan tahrîrleri ve bunların sonucunda derlenmiş *mufassal ve mücmel* tahrîr defterlerini göremiyoruz. Eskiden Timâr sistemi içine yerleştirilen ve birtakım hizmetler karşılığı olarak kaynağında toplama hakkı görevlilere devre-

72 BA, MAD, N: 10233, s. 201.

dilen birtakım gelirler, şimdi mâlikâne usûlüyle hayat boyu tevcîh edilen, süreklilik ve yaygınlık kazandırılan ***mukâta'a sistemi*** yoluyla toplanmaya başlanmıştır. Bu nedenle, timâr içinde ***dirlik*** durumunda olan birçok gelir kaynağının ***bedeli***'ni hazîneye aktarma eğilimi ağırlık kazanmıştır. Onun için, saptamalarımızda yeni birimin, eskideki neyin karşılığı olduğunu bilmek durumundayız. Örneğin, klâsik dönemde ***eyâlet-sancak*** düzeni içinde, bir sancağın tahrîr sonucu belirlenen gelirleri, hâs-zeâmet-timâr adıyla örf mensuplarına dirlik olarak verilir, aynı zamanda yönetim bölgesinde vakıflara ait gelirler de belirlenirdi. Oysa şimdi, XVIII. yüzyılda ***sancak yönetimi***nin mâlî açıdan ***sancaklık üzere zabt*** (yani eskiden olduğu gibi, sancak mutasarrıflarına belirli gelirleri olan dirlikleri arpalık adıyla tahsis etme), ***mîrîden zabt*** (sancak gelirlerinin ***mîrî mukâta'a*** haline getirilerek, belirlenen yıllık mâlini hazîneye vermek koşuluyla, mu'acceleyi en çok artırana yönetimi tevcîh etme) ve ***mâlikâne suretiyle tevcîh*** (mukâta'anın tevcîhinin hayat boyu olması) gibi bir değişimi söz konusudur ve son ikisi giderek ağırlık kazanmıştır.[73] Bu durumda ***bedel-i sancak*** olarak hazîneye ödenmesi yükümlenen meblâğ ve bunun üzerine mukâta'a sahibinin yıllık kârının eklenmesiyle elde edilecek tutar, o sancakta eskiden timâr sistemine dahil olan bir kısım birimler ayrı ***mîrî mukâta'a***lar teşkil ettiğinden, toplam sancak gelirlerinin önemli bölümünü oluşturuyordu, demektir. Bunların çoğu da tarım ürünü gelirlerle, yönetim hizmetleri için alınan vergilerdir. Aşağıdaki tablo, belli başlı sancakların yıllık mâlini göstermektedir:

Yer	Mukâta'nın Yıllık Mâli	Açıklamalar
Ayıntab	7.061 guruş	
Malatya	7.330 guruş	
Voyvodalık-ı Malatya	18.200 guruş	(2.184.007 akçe)
Kars	3.722 guruş	
D.Bekir Voyvodalığı	76.559,5 guruş	
Tokat	59.640,5 guruş	
Kastamonu	19.213 guruş	
Kengiri	11.300 guruş	
Aydın	19.662 guruş	

73 Ergenç, Ö., XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri. *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 87 vd.

Yer	Mukâta'nın Yıllık Mâli		Açıklamalar
Saruhân	12.727	guruş	
Menteşe	17.850	guruş	
Teke	10.366,5	guruş	
Adana	14.175,5	guruş	
Tarsus	13.919	guruş	
Hamid	16.725	guruş	

Bu toplu değerlendirmeler sonucunda, kısaca şu belirtilebilir: XVIII. yüzyıla ilişkin mâliye kayıtları, bir yandan dönemin genel gelişmelerini açıklayıcı izleri içlerinde taşırken, diğer yandan da san'at ve ticâret hayatının canlılık derecesine ve boyutlarının genişliğine de belli oranda ışık tutmaktadırlar.

6) İÇ ANADOLU'NUN KUZEYBATI UCUNDAKİ SOF ÜRETİM ALANININ İZMİR İLE BAĞLANTISI[1]

İzmir Limanı'nın deniz ticâret tarihindeki yerini belirlemek üzere düzenlenmiş olan bu sempozyumda, Ankara merkezli sof üretim ve ticâret alanı ile İzmir arasında XVII. yüzyılda oluşan ve XVIII. yüzyılda son derece canlılık kazanan bağlantıya dayalı bazı analizler yaparak bu konuya katkıda bulunmak istiyorum.

Bildirimin iki önemli sorusu vardır. Birincisi şudur: Ankara merkezli sof üretim ve ticâret alanında üretilen kumaşlar, XVII. yüzyılda neden ve nasıl yol değiştirerek İzmir üzerinden ihraç edilmeye başlanmıştır? Bilindiği gibi, bu tarihe gelinceye kadar Batılı tâcirler, bunlar içinde ağırlıklı olarak yer alan Venedik, Lehistan ve İngiltere tüccârları ya "kervan düzenleyerek" Ankara'ya gelip orada belirli sürelerle ikamet ederler ve satın aldıkları kumaşları ülkelerine götürürlerdi; ya da Ankaralı veya Ankara'ya gönderdikleri memleketlisi olan vekilleri aracılığıyla alım yaparlar ve bu kumaş denklerini İstanbul veya Selanik üzerinden ihraç ederlerdi. Bu ticâret ağı içinde Karadeniz limanları ile Anadolu'yu çaprazlama kesen ve Haleb'e, daha sonra da Şam'a ulaşan kervan yolu da yer alırdı. Bu ikinciler, daha çok Doğu ülkelerine meta naklederlerdi. Bu sözünü ettiğim yollar, XVII. yüzyıl ortalarına kadar canlı bir ticâreti gerçekleştiren ve bu ülkeleri birbirine bağlayan kanallardı. XVII. yüzyılda neler oldu da bu ticârette daha önce hiç adı geçmeyen İzmir, diğerlerinin önüne geçti?

Bildirinin ikinci önemli sorusu da şöyle ifâde edilebilir: Yeni bir liman kenti olarak yükselen İzmir, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ticâretin yönünü

1 7 Mayıs 2009 tarihinde İzmir'de yapılan "Türk Deniz Ticareti Tarihi-I (İzmir ve Doğu Akdeniz)" adlı konferansta sunulan bildiri.

belirlemede nasıl bir rol oynadı? Bu rol, İzmir'e ne gibi nitelikler kazandırdı?

Yerleşme kuramları açısından, şehirlerin birbirleriyle kademelenmesi ve bağlantıları çeşitli biçimlerde incelenir. Birincisi, şehirler etraflarındaki kırsal alanla ilişki içerisinde olan yerleşim alanlarıdır. Etraflarındaki kırsal alandan beslenirler, buna karşılık beslendikleri bu alana da tarım dışı üretim metaı (sınaî meta), yönetim ve kültür hizmeti sunarlar. Kırsal alanın büyüklüğü ve bütünleşme kapasitesi, bazen bu alan içinde küçükten büyüğe doğru sıralanan kasaba ve köylerin oluşmasına neden olur. Bu entegrasyon içinde büyüklü küçüklü şehir ve kasabalar birbirleriyle fonksiyonel ilişki içindedirler. Bu ilişki, mekân entegrasyonunun en önemli belirleyicisidir. Ancak bazen bir faaliyetin sınırları öylesine genişler ki bütünleşecek alan, bölgeler ve hattâ uluslararası merkezlere ihtiyaç duyar. Genişleyen ve büyüyen faaliyet alanının bu birbirinden uzak, fakat belirli bir faaliyetin içinde buluşmuş olan merkezleri, yanı başlarındaki şehir veya kasabalardan ziyade, bu uzak diyarlardaki yerleşim alanlarıyla daha sıkı ve fonksiyonel bağlantı içindedirler. Bu şehirlerin uzun veya kısa süreli misafirleri ve iş yerlerinde faaliyet gösteren çeşitli kurumların mensupları, yakın yerlerden ziyade bu uzak diyarlardan gelmiş kimselerdir. Örneğin, Avrupa'da sanayi devrimiyle birlikte belirli metaın yoğun üretimini ve ticâretini gerçekleştiren şehirler, Akdeniz havzasında veya Asya'nın daha uzak bölgelerinde kurdukları acentelerle, yanı başlarındaki kasabalardan ziyade buralarla bütünleşmişlerdir. Bu şekilde bütünleşme ağı içinde olan ve sadece yoğun ticâretin karada veya denizde kavşak noktasını oluşturan liman kentleri için de, bu durum söz konusudur. Nitekim İzmir de, böyle bir ticâret liman şehri olarak gelişmiştir. O zaman ikinci sorumuzun arayacağı ana cevap, İzmir'in bu ticârette nasıl bir rol oynadığıdır. Yani İzmir'i ortaya çıkaran, Anadolu'da yükselen yeni bir sanayi faaliyetinin ürünlerine yeni pazarlar arama ihtiyacı mıdır? Yoksa bunun tam tersi, Avrupa'daki gelişmeler yeni arayışlar mı yaratmıştır? Her iki halde de içten ya da dıştan gelmiş olsun bu yeni arayışların, neden İzmir'i seçmiş olduğu sorusu önem kazanmaktadır.

Bu soruları Ankara örneği ile cevaplamaya çalışayım.

Ankara, biraz sonra sözünü edeceğim çalışmalarda ve sunulan bildirilerde de daha önce açıklandığı gibi, Orta Anadolu'nun kuzeybatı ucunda batıdan güneye doğru Sivrihisâr, Beypazarı, Ankara, Kalecik; kuzeyde Çankırı, Koçhisâr (Ilgaz) ve Kastamonu'yu içine alan bir bölgenin merkezi

idi. Bu alan, tiftik keçisinin yününden iğrilen ipliklerle dokunmuş sof denen ve döneminin en makbul yünlü kumaşı olan bir metaın üretim alanı idi. Bu alanda dokunan kumaşlar Ankara üzerinden ülke içinde ve ülke dışında isteklilerine ulaştırılıyordu. Bu konuyla ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında benim 1970'lerde yaptığım doktora tezimin öncelikli bir yeri vardır. 1995'de ***Ankara ve Konya***[2] başlığı altında basılan bu eserde, şer'iyye sicillerinden çıkarılmış kayıtlara dayanarak somut bilgiler derlemiştim. Benden sonra, aynı konuda iki doktora öğrencim daha bu konuda çalışmalarını sürdürdü ve daha geniş bilgilere ulaştılar. Dr. Hülya Taş, Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında çıkan ***XVII. Yüzyılda Ankara*** başlıklı kitabında,[3] bu bölgenin ayrıntılı değerlendirmesini mukâta'a kayıtları üzerinden yapmak suretiyle, konuya çok önemli açıklamalar getirdi. Dr. Jülide Akyüz de XVIII. yüzyıl Ankarası'nı konu alan doktora tezinde bu döneme ilişkin somut belgeleri değerlendirdi.[4] Her üç çalışmanın da ortaya koyduğu sonuç şudur: Sözü edilen alan, XIX. yüzyılın başlarına gelinceye kadar çok yoğun bir sof üretimine sahne olmaktaydı. Ancak, XVI. yüzyıldan sonra XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sof üretiminin ve ticâretinin seyrinde önemli değişiklikler meydana geldi. XVII. yüzyılın ortalarına kadar, kumaşlar dokunup Ankara'daki boyahâne ve cenderelerde son şeklini aldıktan sonra yoğun olarak dış pazar için satışa sunuluyordu. XVII. yüzyıldan itibaren görülen bu değişiklik, belgelerde açık şekilde sergilenmiştir. Nitekim Ankara'nın sof üretim ve ticâreti ile İzmir arasındaki bağlantı da İzmir'de yapılan sempozyumlarda ve diğer bilimsel toplantılarda ele alınmış ve çeşitli sunumlarla İzmir'in bu faaliyet içindeki yerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda benim Çeşme'de yapılan CIEPO toplantısında sunduğum bildiride,[5] Ankara merkezli alandaki üretimin, kumaş dokumasından iplik iğrilmesine dönüştüğünü ve XVIII. yüzyıl ticâretinin tümünü *"İzmir harcı"* diye nitelenen bu ipliğin oluşturduğunu açıklamış; bunun nedenlerini tahlil denemesine girişmiştir. Bu konuya daha fazla ışık tu-

---

2 Ergenç, Ö., ***XVI, Yüzyılda Ankara ve Konya,*** Ankara Vakfı Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

3 Taş, H., ***XVII. Yüzyılda Ankara,*** TTK Yayınları, Ankara 2006.

4 Akyüz, J., Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

5 Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Ankara-İzmir İlişkisi: Tiftik İpliği Ticareti", *CIEPO-XIV,* 18-22 Eylül 2000, Çeşme-İZMİR (basılmamış bildiri metni).

tan ve ayrıntıları irdeleyen ikinci bildirim, yine İzmir'de sunulmuştur.[6] Bu toplantıda Ankara ile İzmir arasındaki bağlantının niteliğini ve tiftik ipliği ticâretinin hacmini belirlemeye yönelik bilgiler sunmuştum. Bu konuda mekân analizi yapmaya olanak sağlayan ve İzmir ile Ankara arasındaki ticâreti mekân boyutunda ele alan önemli bir bildiri, Hülya Taş'a aittir.[7] İzmir Ticâret Odası'nın düzenlediği sempozyumda, o da İzmir Limanı'ndan ihraç edilen emtia arasında sofun ve tiftik ipliğinin yerini belirlemek istemiş ve bu ticâretin düzenini sağlayan damga mukâta'asının hem iktisadî faaliyet, hem de yönetsel denetim açısından fonksiyonu üzerinde durmuştur. Taş'ın bu bildirisinin verilerini bir başka yönden destekleyen ikinci bir çalışması daha vardır.[8] Bu ikinci makalesinde Taş, Ankara-İzmir ticâret faaliyetinin bir başka yönü için önemli bilgiler sunan ihtisâb mukâta'asını ele almaktadır. Bu mukâta'anın yetki alanının Ankara ile İzmir arasındaki yol güzergâhını da kapsadığını ve bu güzergâh üzerinde seyreden tâcirlerin emtiası arasında görülen hangi maddelerin ihtisâb rüsûmuna tâbi olduğunu açıklamaktadır. Bu veriler bize, İzmir'in dış ticâret açısından ne yönde önemli olduğunu anlamamıza yardım etmektedir.

Ankara-İzmir ticâretinin Ankara yönüne ait olan bu çalışmalardan sonra İzmir'le ilgili olanların da başlıcaları şunlardır: Kuşkusuz bu konuda en önemli eser Elena Frangakis-Syret'e aittir.[9] Frangakis, eserinde XVIII. yüzyıl dünya ticâreti içinde bir liman kenti olarak yer alan İzmir'le ilgili bilgilerini Avrupa arşivlerinden derlediği verilere dayandırmaktadır. Kitabında Avrupalı tâcirleri ve bunların ticâretteki rollerini ayrı ayrı ele almakta ve İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar hakkında bilgiler sunmaktadır. Yine bu bağlamda tâcirlerin içinde Osmanlıları da zikretmektedir. Bu bilgiler, biraz

---

6 Ergenç, Ö., "İzmir Harcı Tiftik İpliği: Ankara Sofunun İzmir Üzerinden İngiltere Serüveni (1700-1800)", Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri: Geçmiş ve Gelecek Sempozyumu (25-26 Eylül 2008-İzmir), (baskıda).

7 Taş, H., "İzmir Ticaretini Besleyen Anadolu Şehirleri: Ankara Örneği", I. Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri: Geçmiş ve Gelecek Sempozyumu (25-26 Eylül 2008-İzmir), (baskıda).

8 Taş, H., "İhtisâb Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 13, c. 13, yıl 8, 2007/2, s. 409-436.

9 Frangakis-Syret, E., *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992. Türkçeye çev. Çiğdem Diken. Bkz. Frangakis-Syret, E., *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını 2006.

sonra yapacağım değerlendirmeler için çok önemlidir. Frangakis'in bu çalışmasını tamamlayan ve konuya bir başka yönüyle değinen bir diğer araştırıcı, yine benim öğrencim olan Gülay Webb Yıldırmak'tır.[10] Yıldırmak, Ankara'dan İzmir yoluyla İngiltere'ye ihraç edilen sof hakkında İngiliz arşivlerinden yararlanmıştır. Bir yandan Frangakis gibi bu ticâretin hacmini anlamaya yönelik kayıtlar derlemiş, Levant Company'ye bağlı gemilerin İzmir ile İngiltere limanları arasındaki seyr ü seferini ve taşıdıkları emtiayı gösteren tablolar düzenlemiştir. Diğer yandan da İngiltere'ye ihraç edilen sof denen kumaş ile tiftik ipliğinin İngiltere'deki kullanım alanlarını tespit etmiştir. Bu tespitleri son derece ilginçtir. Giyimden kuşama, mefruşata ve askerlikte top namlularının temizlenmesine kadar geniş bir kullanım alanı bulmuş olan sof kumaşı ve tiftik ipliği, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İngiltere'nin önemli ithal maddelerinden birisidir.

Buraya kadar anlattıklarımdan sonra sözünü ettiğim çalışmalardan edindiğim bilgiler ışığında yukarıda sorduğum iki sorunun cevabını vermeye çalışayım.

Ankara merkezli bölgenin soflarının XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yön değiştirerek İzmir'e yönelmesinin nedenleri şöyle açıklanabilir: XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Batı'dan gelen talep değişmiştir. Daha önce Batılı tâcirler doğrudan Ankara'ya gelerek veya Ankara'daki vekilleri aracılığıyla kumaş satın alıyorlar ve ülkelerine götürüyorlardı. Bu faaliyeti Ankara'da düzenleyen "***damga mukâta'ası***" ve "***cendere ve boyahâne mukâta'ası***" diye adlandırılan iki mukâta'a idi. Bu mukâta'aların mültezimleri ticâreti düzenliyor ve ihraç edilecek metaın vergilerini alıyorlardı. Bu bakımdan kumaşın Ankara'da satın alındığı bölgeden, eğer meta karadan ihraç ediliyorsa kervanın Osmanlı ülkesini terk ettiği noktaya kadar; denizden götürülecekse ihraç iskelesine kadar geniş bir alanda bu mukâta'aların mültezimleri yetkiliydiler. XVII. yüzyılın ortalarına kadar kervanlar, Rumeli'nin orta kolundan ülkelerine gidiyorlardı. Daha önce de belirttiğim gibi, deniz yoluyla da, kumaşlar ya İstanbul'dan ya da Selanik'ten çıkarılıyordu. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren dış talep kumaştan tiftik ipliğine, yani yarı mamul metaa dönüştü. Tiftik ipliğinin ilk alıcıları, Ankara'daki sof dokuyucu esnâfı olduğu için, bu maddenin bölge dışına çı-

10 Yıldırmak, Gülay Webb, "XVIII. Yüzyılda Tiftik İpliğinin Osmanlı-İngiliz Ticaretindeki Yeri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, basılmamış doktora tezi, Ankara 2006.

karılması, ilk zamanlar yasaktı. Ankara'da *"iplik pazarı"*nda öncelikle sofçuların alımına sunulan iplikler, ihtiyaç fazlası olursa başkalarına satılabilirdi. Bu yasaktan dolayı mukâta'a mültezimlerine verilen berâtlarda neyin nerede satılacağı, satılan metaın eğer ihraç edilecekse hangi yolu izleyerek ve hangi iskelelerden dışarıya çıkarılacağı, *"kadîmden olagelen"* diye nitelenen bir geleneksel uygulamaya tâbi idi. Yani, tâcirler satın aldıkları metaı bilinen yolun ve iskelenin dışında bir başka yerden ihraç edemezlerdi. Oysa XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, talep ipliğe yönelince ve artınca, doğal olarak tâcirler mültezimlerin yasaklarıyla karşılaştılar. Bu, onları yeni arayışlara sevk etti ve XVII. yüzyıl içinde bu emtia yoğun bir şekilde yasak ticâretin konusu haline geldi. İşte Taş'ın sözünü ettiğim mukâta'a kayıtlarına dayanarak yaptığı değerlendirmelerinde ortaya çıkan ilk gerçek budur. Yani, İzmir'in XVII. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir ihraç iskelesi olarak önem kazanmasının sebeplerinden biri, ticâretin nitelik değiştirmesi; diğeri ise, Osmanlı mâliyesinin önemli bir uygulama alanı olan mukâta'alar yoluyla yaptığı düzenlemelerdir. Bu durumda XVII. yüzyılın ortalarına doğru talep nedeniyle dışarı çıkarılmak istenen tiftik iplikleri İstanbul ve Selanik'ten ihraç edilemezdi. Tâcirlerin yeni bir yol bulmaları gerekiyordu. Bu nedenle başlangıçta mallarını gizlice İzmir'e getirdiler. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde, bu durum öylesine belirginleşti ki, devlet yasak emtiaya el koymakla durumu önleyemedi. Yasak sürdürüldüğü müddetçe, hazîne vergi gelirinden mahrum kalacaktı; buna karşılık tâcirler, yasak ticârete göz yummaları için mültezimlere rüşvet verecekler ve faaliyetlerini devam ettireceklerdi. Bu nedenledir ki devlet, ortaya çıkan bu yeni durumu kabullenmek zorunda kaldı. XVIII. yüzyılda, daha önceki mukâta'alar birleştirilerek damga mukâta'asına dönüştürüldü ve yasak ticâret olağanlaştırıldı. Bundan sonra İzmir, süratle büyüdü. İzmir'in gelişmesinde bu yön, pek ele alınmamıştır. O yüzden Hülya Taş'ın makaleleri dikkat çekicidir.

İzmir, XVIII. yüzyılda bir ihraç limanı haline gelince doğal olarak İzmir'den meta götürecek olan gemiler, buraya yabancı malları da getiriyorlardı. Bu, taşımacılığı olabildiğince ucuzlatmanın bir yoluydu. Getirilen ve götürülen malların niteliği ve niceliği ve gelen gemici ve tâcirlerin sayısı; İzmir'in hinterlandından şehre gelenlerin sayısı ve özellikleri, İzmir üzerinden yapılan ticâretin boyutunu ve özelliklerini anlamamıza yardım edecek veriler olarak kullanılmalıdır. Ayrıca, İzmir'in bir şehir olarak yerleşikleriyle ve gelişen plânıyla kazandığı kent karakterini de bu açıdan incelemek gerekir.

Frangakis'in çalışmalarından açık olarak ortaya çıkan şudur: İzmir'de XVIII. yüzyılda buluşan tâcirler, şöyle bir kompozisyon çizmektedirler. İzmir'de İngiliz, Fransız, Hollandalı ve diğer ülke tâcirleri olarak Avrupalılar önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşılık, Osmanlı tâcirleri de şehrin ekonomik hayatına faal olarak katılmaktadırlar. Frangakis, bunların büyük bölümünün yabancı tâcirlerle işbirliği içinde olan ve devletin gayrimüslim teb'asına mensup işadamları olduğunu söylemektedir. Osmanlı teb'asının Müslüman olan diğer bir bölümü ise, İzmir çevresindeki Batı Anadolu ovalarında yetişen tütün, incir, zeytin, pamuk gibi tarım ürünlerini ihraç eden tâcirlerdir. Bu kompozisyon, bize İzmir'in nasıl bir ticâret kenti olduğunu açıklamaktadır. Diğer yandan Hülya Taş'ın ihtisâb mukâta'ası kayıtlarına dayanarak yaptığı tespitler de Frangakis'in bu açıklamalarını desteklemektedir. Bilindiği gibi ihtisâb mukâta'ası, esnâf gruplarının ürettiği ürünlerle dışarıdan gelen ürünlerin perakende satışı sırasında alınan vergiler üzerinde oluşturulmuş bir mukâta'adır. Bu mukâta'a berâtlarında sayılan ürünler; dış kaynaklı metaın Avupa'dan getirilen tekstil ürünleriyle, baharat ve boya gibi bazı memleketlere has maddeler olduğunu göstermektedir. İşte İzmir'in ticâretinde bunları perakendeciye aktaranlar ve Anadolu'dan tarım ürünü ihraç edenler, tarım ürünü ihraç eden tâcirlerle birlikte düşünülmesi gereken ticâret erbabıdır. Buna bir de yine Hülya Taş'ın açıkladığı mekkârî taifesini eklemek gerekir. Mekkârîler, bu ticârette kadı mahkemesinde yaptıkları sözleşmelerle tâcirlerin mallarını ücret karşılığı İzmir'e getirip teslim eden nakliyecilerdir. Bunların ticarî faaliyetteki payı, daha öteye gitmemektedir.

İzmir'de faaliyet gösteren kısa ya da uzun ikametleriyle İzmir'in hemşehrileri arasına giren bu gruplara baktığımız zaman, İzmir'in Avrupa sanayine entegre olmuş bir nitelik gösterdiğini anlayabiliriz.

Son olarak şunları söyleyerek sözlerimi bitirmek istiyorum. İzmir, XVII. yüzyıldan itibaren hem Osmanlı, hem dünya ticâretinde önemi gittikçe artan bir liman kenti olmuş ve bu özelliğini günümüze kadar sürdürmüştür. Ancak dünya ticâretindeki yeri, Osmanlı ekonomisinin konjonktürel durumuna bağlı kalmış ve daha çok bir yarı mamul emtianın ihraç edildiği, mamul emtianın ithal edildiği şehir hüviyetini kazanmıştır. Bu kimliği ile, hatırı sayılır sayıda yabancı, kentin yerleşikleri arasına katılmış ve İzmir'in hemşehrisi haline gelmiştir. Bunlar edindikleri emlâk ve yaptırdıkları binalarla İzmir'in fizikî görüntüsünü de etkilemişlerdir. Öyle ki ya-

bancılar sadece İzmir'e yerleşmekle kalmamışlar, İzmir ticâretini besleyen Anadolu içlerindeki şehirlerde de İzmir'deki gibi yabancı tâcir kolonileri oluşturmuşlardır. Bunun en canlı örneği, Ankara ve Ankara'da evlenen, 36 yıldır burada ikamet eden İngiliz tâcir Abbot'tur. Bunun gibi, 17 ile 6 sene arasında değişen ikametleriyle göze çarpan Fransız ve Felemenk tâcirleri vardır.[11] Bunların hepsinin İzmir ve İstanbul'la bağlantısı bulunmaktadır. Bu tâcirler, kış ayları boyunca Ankara ve çevresindeki köylerde iğrilen iplikleri köylülerden vekilleri aracılığıyla satın alıp toplayarak, baharda bunları İzmir'e nakletmektedirler. Bu faaliyetlerinden dolayı zaman içinde hem İzmir'de hem de Ankara'da mülk edinerek her iki şehrin de sosyal ve iktisadî hayatına katılmışlardır.

---

11 Bu bilgiler, 22 Safer 1173 (15 Ekim 1759) tarihli bir belgeden alınmıştır. Bu belge Ankara'dakî müste'min tüccarların tespit edilmesi için gönderilen bir fermandır. Bu fermanda "... ***müste'min tüccârlardan ba'zıları, dârü's-selâmda te'ehhül ve niceleri mutlakâ emlâk ve akâr iştirâ ve temellük ve arâzî tasarruf edüb ... bunların nizâ'ları zuhurundan nâşî te'ehhül edenlerin, emlâk ve arâziye mutasarrıf olanların isimleriyle, tasarruf eyledikleri bağ ve bağçe ve emlâk ve arâzileri ve ne maküle nesneler olduğu mahalleri tasrîhiyle ibtidâ-i mekslerinin ma'lûmiyyeti ve i'lâm olunması***" emredilmiş ve bu emre dayanarak Ankara kadısı, Ankara'daki müste'min tacirleri mahkeme defterine kaydetmiştir. Ank. Şer. Sic. 145, belge: 238.

7) İZMİR HARCI TİFTİK İPLİĞİ: ANKARA SOFUNUN İZMİR ÜZERİNDEN İNGİLTERE SERÜVENİ (1700-1800)[1]

I. Giriş

XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Ankara'da en önemli faaliyet sof üretimi ve ticâretidir. Ankara ve çevresinde yetiştirilen tiftik keçisinin yününden dokunan bu kumaş, yoğun bir uluslararası ticârete konu olmuştur. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, adı geçen meta'ın üretim ve ticâretinde önemli bir değişiklik gözlenir. Bunlardan birincisi, sof kumaşı üretiminin gerilemesidir. Daha çok tiftik ipliği iğirmeğe dönüşen faaliyetin ürünleri, yoğun bir şekilde İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya ihraç edilmeye başlamıştır. Bildirimizin birinci problematiği, bu süreç içindeki değişimi açıklamaktır. Bu durum, bizim doğrudan İzmir'le ilgilenmemizi gerektirmiştir. Çünkü bu süreçte daha önce yoğun bir imalât merkezi olan Ankara, kumaştan ziyade iplik ihraç eden bir bölgenin önemli şehri durumuna gelmiştir. İhracât ipliğe yönelince, daha önceki ihraç noktalarının yerini İzmir almıştır. Ben, İzmir-Ankara bağlantısını bu doğrultuda kısaca değerlendirdikten sonra, özellikle İngiltere'ye ihraç edilen ipliklerin kullanım alanları ve boyutları üzerinde duracağım.

Ancak bu bildirinin bir diğer problematiği, Osmanlı iktisat tarihine ait çalışmaları yeniden değerlendirmek ve bu yolla birtakım açıklamalar yapmaktır. 1980'li yılların ikinci yarısıyla 1990'lı yıllar, küreselleşme ve postmodernizm tartışmalarının Türkiye'ye ithal edildiği ve büyük hız kazandığı bir dönemdir. Nitekim İzmir Ticâret Odası'nın yaptığı ilk sempozyum,[2]

1 I. Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri Sempozyumu, 25-26 Eylül 2008, İzmir.

2 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, İzmir 1985.

bu döneme rastlar. 1985'deki sempozyumda bu konuda önemli bildiriler sunulmuştur. O yılların tartışmalarından en çok etkilenen bilgi alanı, "tarih" olmuştur. Özellikle Osmanlı tarihinin 1980'lerden önceki anlatısına eleştiriler yönelten yeni yaklaşım sahipleri; daha önceki açıklamaların yanlış olduğunu öne sürerek, Türk ekonomisinin söylendiği gibi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bir çöküş sürecine girmediğini, tersine XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle hirfet düzeni içinde çalışan imalât sanayii sektöründe büyük bir üretim artışı gözlendiğini ve bu gelişmelerin toplumun yaşam standardını yükselttiğini dile getirmişlerdir. Mehmet Genç'in *Yapıt*'da yayınlanan ve daha önceki bir bildirisine dayanan "Savaş ve Ekonomi" adını[3] verdiği iki önemli makalesi ile "***mâlikâne-mukâta'a***"lardaki mu'accelelerin[4] ekonomik bir gösterge olarak kullanılıp kullanılamayacağını tartışan *Türk Dünyası Araştırmaları*'ndaki yazısı,[5] bu görüş sahiplerini destekler nitelikte verilere dayandırılmıştı. Çünkü Mehmet Genç bu makalelerinde imâlat sektöründeki vergilere ve bunların ticâret alanındaki hareketlerine dair yaptığı arşiv çalışmaları sonucunda, önceki yüzyıllara göre büyük artışların bulunduğunu saptamıştı. Gerçekten de Anadolu'daki iki büyük tekstil üretim merkezi olan Bursa'daki "***harîr mukâta'ası***" ile Ankara'daki "***damga mukâta'ası***"nın mu'acceleleri ve yıllık mâlleri, Mehmet Genç'in görüşlerini destekler nitelikte bir büyüme gösteriyordu.[6] Ancak, sözü edilen imalât sanayinin yoğunlaştığı alanlardaki

---

3 Genç, M., "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, 49 (Nisan-Mayıs 1984), s. 52-61.

4 Bir vergi toplama usulü olan iltizâm, 1695'e kadar "tahvîl" denilen üç yıllık sürelerle bir vergi matrahındaki vergileri toplama hakkını mültezimlere devretme işlemi olarak uygulanmıştır. 1695'de bu üç yıllık süre kaldırılarak mültezim ile hazîne arasında gerçekleşen sözleşmenin koşullarında herhangi bir değişiklik meydana gelmemesi hâlinde vergi toplama hakkının devri süresiz hale getirildi. Bu yeni uygulamaya Osmanlı hazînesi "mâliyede malikâne usulü" adını verdi. Bu usulde, artık üç yılda bir yeniden sözleşme koşullarının gözden geçirilmesi olanağının ortadan kalkması sebebiyle, mültezimlerden "mu'accele" adı altında bir ön ödeme istendi. Bu yeni uygulamada da hazîneye her yıl ödenecek meblağa "mu'accele" veya "mâl" denmeye devam etti.

5 Genç, M., "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 11/2 (1981), s. 33-77.

6 Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, LII/203, Ankara 1988, s. 501-533.

gelişmeleri ayrıntılı olarak incelediğimiz zaman, bu yeni yaklaşım sahiplerinin açıklamalarının dayanaklarının yanıltıcı olduğu, yükselen mukâta'a değerlerinin mutlaka bir "üretim artışı"na işaret etmeyeceği anlaşılmaktadır. Bu yeni anlatı, eski hızını kaybetmiş görünse de hâlâ taraftar bulduğu için bildirimizin ikinci bölümü bu konuya yönelik itirazlar içerecektir.

II. Tiftik İpliği İhracâtı

Özellikle XVIII. yüzyılın birinci yarısında tiftik ipliği, en önemli ihraç meta'ı idi. Örneğin, 1700 ile 1720 arasında oran itibariyle ipekten sonra geliyordu.[7] Ankara ve Beypazarı çevresinde ipek gibi beyaz ve yumuşak elyaflı bir keçinin yününden elde edilen tiftik ipliği, yirmi günlük bir seyahatten sonra İzmir'e taşınıyor ve orada hem Osmanlı sanayiinin hem de Batı'nın lüks tekstil endüstrisinin girdisi olarak kullanılıyordu. Gerçi buraya nakledilen ipliklerin ne kadarı iç talebe, ne kadarı dış talebe cevap veriyordu, bunu tahmin etmek, elimizdeki verilerin yetersizliğinden dolayı mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte ihracâttaki önemli yeri açıkça anlaşılmaktadır.

Büyük kısmıyla Ermenilerden oluşan, fakat içlerinde Türklerin de bulunduğu bir Ankaralı tâcirler ağı, tiftik ipliğinin satın alınması, İzmir'e nakli ve orada Avrupalı tâcirlere satılması işlerini ellerinde tutuyorlardı. İzmir'deki Avrupalı tâcirler sürekli olarak bu ağı kırmayı ve tiftik üretiminin yapıldığı bölgeye ulaşarak bölgede doğrudan alım yapmalarını sağlayacak teşebbüslerde bulunuyorlardı.

Bu süreçte önemli olan şu soruların cevaplarını bulmaktır:

---

7 Ham ipeğin müste'min tüccar tarafından kaçırıldığına dair önemli bir belge için bkz. Kütahya Şer'iyye Sicili 7/122: "... *tüccar tâ'ifesi tama'-ı hamlarından Der-i Aliyyeme harîr getürmeyüb ziyâde bahâ ile Efrenc diyarına ve mahall-i sâ'ireye bey' ve fürûht edegeldiklerinden bu keyfiyyet harîrin hem nedret ve kulelini ve hem rayicinin terakkisini mûcib olarak ... müste'min tâ'ifesi hilâf-ı nizâm-ı mizan olarak Burusa ve sâyir memâlik-i mahrûseme girüb her karyede geşt ü güzâr ve ashâb-ı harîre senem tarikiyle altı mâh mukaddem akçe î'tâ eylemeleri hususu fimâ ba'dmen'-i külli ile men' olunub ... ipek tüccarı ve ba'zı muhtekir tâ'ifesinin öteden berü ipek kaçırmak mu'tâdları olduğundan bundan böyle dahi bilâ-tezkere firarı ipek yükü her kangı kazada bulunur ise kimin olur ise olsun vezn-i kantar olunub denk ve kıyyesi ma'lûm oldukdan sonra kaza a'yâm tarafından kiracısı yanma âdemler terfik ve ta'yin birle o maküle firari ipekleri alâ eyyi hâlin Burusa'ya i'âde ve getürüb mîzân-ı harîr emini yedine teslim ...*"

1. Ankara' daki sof üretimi ve ticâretinin durumu nedir?

2. Ankara-İzmir arasında kurulan ilişkide hangi faktörler önem taşımaktadır ve Ankara'daki tiftik ipliği üretiminin ne kadarı ihraç edilmektedir?

3. Ankara'da tiftiğe dayalı ticâretin seyrinde Osmanlı politikalarının etkisi nedir?

Ankara ekonomisinde çok önemli bir yeri olan tiftik keçisinden elde edilen ve adına tiftik denilen yünün üzerindeki işlemlerin zaman içinde birtakım değişiklikler geçirdiği bir gerçektir. En erken tarih olarak XV. yüzyıldan itibaren Ankara ve çevresinde tiftik keçisinin yününden, sof denilen ve o zamanlar çok makbul olan bir kumaşın dokunduğunu ve bu kumaşın bir bölümünün Osmanlı payitahtına ve büyük şehirlere, diğer önemli bir bölümünün de Avrupa'ya ihraç edildiğini gösteren önemli kayıtlar vardır. Erken devirlerden itibaren, transit ticâret yolları üzerinde olan Ankara'ya uğrayan tâcirler, buraya geldiklerinde genellikle sof alarak bunu çeşitli yönlere naklediyorlardı. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarına kadar sof üretimi ve ticâretinin Ankara için önem taşıdığını biliyoruz[8] Ancak Ankara'da XVII. yüzyılın ortalarından itibaren çok önemli bir değişikliğin olduğu anlaşılmaktadır. O zamana kadar, Ankara ve çevresinde yetişen tiftik keçilerinin yününden iğrilen tiftik iplikleri, Ankara'da sofçular tarafından kullanılmakta ve onlar dışında başka bir esnâf grubuna ve Ankara dışına satılması kesinlikle yasaklanmakta idi. Bu hususun takipçileri, örfî ve şer'î otoritelerle birlikte Ankara Cendere ve Boyahâne Mukâta'ası mülte-

---

8 Bugüne kadar Ankara'daki sof üretimi ve ticareti hakkında yapılan araştırmalar bir bütünlüğe ulaşmış görünmemekle birlikte, bu hususdaki bilgilerimizin giderek arttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Konuyla ilgilenmiş olanların hatırlayacağı üzere, Ankara'daki sof üretimi ve ticaretinin boyutları hakkında bilgi toplamak üzere çeşitli araştırıcılar uğraşmışlardır. Kendisinden öncekilere nazaran daha kapsamlı bir nitelik gösteren ve özel olarak Ankara'nın belli bir dönemdeki sosyo-ekonomik yapısını belirlemeyi amaçlayan bir çalışma doktora tezimdir. Bkz. Ergenç, Ö., *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* Ankara Enstitüsü Vakfi Yayınları, Ankara 1995; 2. Baskı, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2012. Ayrıca denetimim altında yapılan iki doktora tezi de bu çalışmayı izlemiştir. Taş, H., *XVII. Yüzyılda Ankara,* TTK Yayınları, Ankara 2006 ve Akyüz, J., *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

zimleriydi. Tablo 1'de görüleceği üzere, daha 1638'de bu yasak delinmeye başlamıştı. İlk kez, yasak olmasına rağmen tiftik ipliğinin İzmir'e, yabancı ülkelere ve diğer yerlere naklolunduğunun Dîvân'a bildirildiğinden söz eden çok sayıda kayda rastlanmaktadır. Nitekim bu yasağın eski gücünü kaybettiğini gösteren bilgiler, daha sonraki yıllarda da görüldü ve yüzyılın sonunda, tiftik ipliğinin ihracı üzerindeki yasak kaldırıldı. 1690'larda Ankara dışına çıkarılan iplik yüklerinin nasıl vergilendirileceğine ilişkin kurallar kondu ve vergi oranları belirlendi. Bundan sonra bütün XVIII. yüzyıl boyunca Ankara'da tiftik ipliği ihracının, sofla ilgili diğer üretim faaliyetlerinin önüne geçtiği anlaşılıyor. Bu konuda yine Tablo 1'de yer alan örneklerde görüldüğü gibi, artık Ankara'da iğrilen ipliklerin adı "*İzmir harcı iplik*" veya "*iştirası Ankara, mübâya'ası İzmir'e mahsûs olan iplik*"ti. Ankara Şer'iyye Sicilleri'ndeki bu bilgiler, diğer kaynak grupları tarafından da desteklenmektedir. Tablo 2'de görüleceği üzere, İzmir XVII. yüzyıl ortalarına kadar pek bilinmeyen, bu yüzden de çok küçük bir kıyı yerleşim bölgesi niteliği gösterirken, bu yüzyılın ortalarından başlayarak, özellikle XVIII. yüzyılda, Osmanlı ihracât ve ithalâtının önemli bir kısmının yapıldığı çok büyük bir liman şehri haline geldi. Genel ithalât ve ihracât içinde İzmir'in bu durumunu, Tablo 2'den izleyebiliyoruz. İzmir'in ihracât artışı ile İzmir üzerinden yapılan tiftik ipliği ihracâtı oranlarındaki büyüme arasında bir paralelliğin bulunduğu, Tablo 3'le birlikte incelendiğinde daha belirginleşmektedir. Bu iki tablonun yanına Tablo 7 ve Tablo 8 de alınırsa, yıllar içinde yüzyılın başından 1760'lara kadar iplik ihracının büyük boyutlara ulaştığını anlamamız mümkün olmaktadır. Tablolara temel olan kaynaklar açısından söylersek, Frangakis'in İzmir'e ilişkin araştırması[9] ile seyyâhların tanıklıkları ve Ankara Şer'iyye Sicilleri'nden derlenmiş bilgiler birbirini desteklemekte ve XVIII. yüzyılın tamamını kapsayan bir dönemde İzmir üzerinden Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye yoğun bir iplik ihracının olduğu anlaşılmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra, sıra ikinci sorunun cevabına gelmiştir. Bu sorunun birinci kısmını biraz sonra tartışacağım. Yani nasıl oldu da, Ankara'daki sof sanayiin önemli hammaddesi olan iplik, Ankara tezgâhlarının önünden kaçarak, Anadolu'dan çok uzak kentlerde kumaş haline getiril-

9 Frangakis-Syret, E., *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992.

mek üzere, Ankaralı mekkârîlerin katır ve develeriyle İzmir'e doğru bir yolculuğa çıktı? Öncelikle burada açıklanması gereken, Ankara ve çevresinde iğrilen ve belgelerin diliyle *"ol diyarda olan fukara ve zu'afânın, rical ve nisvânın ta'ayyüşleri"* için temel meşgale haline gelen ipliğin ne kadar miktarı ihraç ediliyor, ne kadarı Ankara ve çevresinin sanayi faaliyetine ayrılıyordu? Osmanlı kayıt düzeninin bugünkü kadar ayrıntılı olmaması nedeniyle, yukarıdaki sorunun cevabını tam olarak verme olanağına sahip değiliz. Hele XVIII. yüzyılda iltizâmın mâlikâne usûlüne dönüşmesi ve bu uygulamanın yaygınlık kazanması nedeniyle kısa dönemli dalgalanmaları da tespit edemiyoruz. Buna rağmen bazı açıklamalar ve kayıtlar arasına sıkıştırılmış kimi ifadeler, bize bu konuda tahmin yürütmemize yardımcı olabilmektedir. Örneğin, 15 Zi'l-ka'de 1119/7 Şubat 1708 tarihli bir ferman, İzmir ve Ankara kadılarına gönderilmiştir.[10] Bu belgede Ankara Damga Mukâta'asıyla ilgili sorunlar ele alınmaktadır. Bu bağlamda, mukâta'anın gelirleriyle ilgili olarak aynen şunlar söylenmektedir: *"Ankara mukâta'asının damga harcı bir senede dört bin guruşa baliğ olmayub mâ'adâsı medîne-i mezbûreden mahrûse-i İzmir'e nakl olunan tiftik ipliği yüklerinden hâsıl olur iken iplik tüccârı beher yevm iştira eyledikleri tiftik ipliklerin evlerinde ve mahzenlerinde hıfz ve ihtifâ ve mukâta'a emînlerine ve mâl-ı mîrîye zarar ve gadr kasdı ile Marta karîb günlere değin meks"* etmektedirler. Bu ifadede önemli olan bilgi, damga mukâta'asının Ankara'da dokunan sof ve şalilerden alınan damga rüsûmunun dört bin guruşa bile ulaşmadığıdır. Oysa ki mukâta'anın yıllık mâli 1714'de 29.800 guruştur (Bkz. Tablo 8). Bu durumda, Ankara'dan İzmir'e götürülen iplik yüklerinden toplanan vergi, Ankara'daki sof dokuyucularının ürünlerinden toplanan verginin 7-8 katıdır. Demek ki, Ankara'daki üretiminin büyük kısmı, iplik hâlinde ihraç edilmektedir. Bu bilgiyi doğrulayan başka kayıtlar da vardır.

8 Muharrem 1158/10 Şubat 1745 tarihli ferman, damga mukâta'asının yönetimiyle ilgilidir. Bu belgede çeşitli sorunların yarattığı sıkıntılar nedeniyle mukâta'anın gelirlerinin azaldığından söz edilirken, Efrenc tüccârı ile faaliyet gösteren Ankaralı tâcirlere yapılan müdahaleler nedeniyle *"kat'â bey'ü şirâ olunmayub mukâta'anın iradı beher yevm yüz yirmi sekiz guruşa muhtâc iken bu gûnâ niza'ları sebebiyle onar on beşer guruş hâsıl olmadığı"*

---

10 Ank. Şer. Sic. 86/478.

belirtilmektedir.[11] Ayrıntı gibi görünen bu ifade diğer kayıtlarla birlikte değerlendirildiğinde bize önemli ipuçları vermektedir. Günlük getirisinin 128 guruş olması beklenen mukâta'anın yıllık değerinin 46.080 guruşa ulaşacağı, bunun 30.000 guruşunun mâlikâneciye verildikten sonra geriye mültezim hakkının kalacağı basit bir hesaplama ile bulunabilmektedir. Bir tiftik ipliğinin vukıyyesinden damga, simsariye ve diğer vergilerle birlikte toplam 12 akça alınacağını, ilgili dönemin belgelerinden öğreniyoruz. Bir yükün ortalama 160 vukıyye olduğu düşünülürse, yine yapılacak bir hesaplama bize Frangakis'in Marsilya belgelerinden bulduğu miktarları göstermektedir. Bu tür hesaplamalara dayalı tahminler, XVIII. yüzyıl boyunca Ankara'daki iplik üretiminin büyük çoğunluğunun, yani mukâta'a gelirlerinin 7/8'i kadarını oluşturacak miktarının ihraç edildiğini kanıtlamaktadır. İkinci önemli tespitimiz budur.

Üçüncü sorunun cevabı, Osmanlı tarihi hakkındaki değerlendirmelerimiz bakımından ilginç olacaktır. XVIII. yüzyılda, İzmir ile Avrupa arasındaki ilişkilerdeki değişikliklerin belirleyicileri hep, Avrupalılar olmuştur. Tablo 1'deki belge alıntıları izlendiğinde de görüleceği üzere, daha önce Ankara ve çevresindeki sof sanayiin çok önemli hammaddesi olan sof ipliği, kesinlikle Ankara dışına çıkarılamayacak emtia arasında sayılmakta ve bu konuda son derece şiddetli ifadeler içeren fermanlar yayınlanmakta iken; artan talep önce yasaklara aykırı uygulamaların çoğaldığı bir "ara dönem" yarattı. Bu ara dönemde, yeni ortaya çıkan bu faaliyetlerin engellenmesi için devletin büyük çabalar sarf ettiği görülmektedir. Bu çaba içinde de en çok damga ve cendere mukâta'ası mültezimlerinin yer aldığını anlıyoruz. Mültezimlerin ve dolayısıyla devletin bütün bu önleme çabalarının nedeni; eski faaliyet düzeni üzerine oturtulmuş vergilendirme ve vergi toplama işlemlerinin yeni uygulamalar nedeniyle sekteye uğraması ve bundan da gelir kaybının doğmasıdır. Gelir kaybını önleyecek yeni düzenlemeler eskilerinin yerini alınca, daha önce şiddetle yasaklanan işlemlerin bu kez serbest bırakıldığını, hattâ bununla da yetinilmeyip, olağanlaşan bu uygulamanın sürekliliğini sağlamak için yeni yasakların gündeme geldiğini görüyoruz. Bunun en tipik örneği, 1638'lerde tiftik ipliğinin dışarıya götürülmesi memnû'âtdan iken, 1690'larda tiftik ipliği ticâretinin vergilendirmesini mümkün kılacak önlemler alındıktan sonra bu kez, yaklaşık yüzyılın tamamını kapsayacak bir sürede, bu faaliyetin

11 Ank. Şer. Sic. 124/196.

"kadîmden berü olıgelen" ve Ankaralıların *"ta'ayyüş"*leri için elzem diye nitelenerek, ticâretinin teşvik edilmesidir. Nitekim yine Avrupa'da meydana gelen değişiklikler sonrasında, yüzyılın sonlarına doğru tiftik ipliği yerine talep doğrudan tiftiğe ve yapağıya döndüğünde, ilkin *"gazlolunmamış tiftik"*in[12] ihracı şiddetle yasaklanmış, fakat ardından bu konuda vergilendirme düzeni kurulunca, yapağının da ihracı serbest hâle gelmiştir. 1690'larda nasıl tiftik ipliğinin ihracı serbestleşmişse, 1781'lerden sonra da aynı durum yapağı için söz konusu olmuştur.

III. Tiftik İpliğinin İngiltere Serüveni

Sahip olduğu özellikler nedeniyle tiftik, İngiltere'de çok çeşitli kullanım alanları bulmuş ve bu yüzden de sürekli talep edilmiştir. XVII. yüzyıla kadar Türkiye'den İngiltere'ye daha çok dokunmuş kumaş olarak ihraç edilirken; konuşmamın önceki kısmında da belirttiğim gibi, bu yüzyılın sonundan itibaren tiftik ipliği ihracına dönüşmüştür. Yüzyıl boyunca konjonktürel olarak İngilizlerin iplik talebinde azalmalar ve çoğalmalar olmuştur. Çoğu kez savaşlar, bazen veba gibi öldürücü salgın hastalıklar, bazen de ülkedeki ticâret hayatının seyrindeki değişiklikler, bu ticâreti etkilemiştir. Böyle olmakla birlikte, talep kesintisiz sürmüştür.

İngiltere'de tiftik ipliğinin kullanım alanları şöyle sıralanabilir:

1. Tiftik ipliği, ipek kadar ince ve parlak olması nedeniyle, iğneyle işlenmiş şık düğme ve elbisede kullanılan şerit yapımında çok fazla kullanılmıştır.

2. Ankara'da dokunan kumaşların en önemli özellikleri, yumuşaklık, esneklik, dayanıklılık idi. Tiftik elyafı, hafif yağlı oluşu nedeniyle kaygan ve kırışmayan bir özellik gösteriyordu. Dokunan kumaşlar bu yüzden yıkanınca fazla çekmiyor, dökümlü duruyor, en önemlisi de vücudu tahriş etmiyordu. Küf tutmaması, ayrıca bir tercih nedeniydi. Hem iç çamaşır olarak, hem aksesuar olarak, hem de dış giyim olarak bu kumaş kullanılıyordu. İngilizler tiftik ipliğini ithal ettikleri zaman, Ankara'dakinden farklı biçimlerde de kullandılar. Sadece tiftik ipliğinden kumaş dokudukları gibi, bazen ipekle, bazen pamukluyla karıştırarak bu karışımlardan çeşitli kumaşlar elde ettiler. İngiliz tekstil ürünleri arasında yünlü-ipekli ya da yarı ipekli gibi isimlerle anılan çeşitli kumaşlar vardır.

---

12 İplik haline getirilmemiş ham tiftik, yapağı.

3. Tiftiğin ateşe dayanıklı, ısı ve ses geçirmeme, kolay solmama gibi özelliklerinden dolayı başta perde olmak üzere iç dekorasyonda kullanıldığını gösteren birçok belge vardır. Yatak odaları, karyola örtüleri, mobilya kaplamaları bunlar arasında sayılabilir.

4. Ayrıca peruk yapımında da kullanılmıştır.

5. Tiftik, askerîyenin de kullandığı bir meta olmuştur. Kir ve toz tutmama ve kolay su geçirmeme gibi özelliklerinden dolayı, top ağızlarının temizlenmesinde ve barutun nem ve yağmurdan korunmasında kullanılmıştır.

İşte bu özelliklerinden dolayı Avrupa'da tekstil alanındaki üretim artınca, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yarı-mamul bir hammadde olan iplik, XIX. yüzyıl başlarından itibaren de ipliğin yanında tam-hammadde olan yapağı, İngilizlerin önemli bir ticâret metaı olarak görülmektedir.

Bütün bu söylediklerimi ayrıntılarıyla inceleyen ve irdeleyen önemli bir çalışma denetimim altında yapılmıştır.[13]

IV. Sonuç

Görüldüğü gibi İzmir, genel olarak Osmanlı ekonomisinin değişim döneminde önem kazanmış bir ihraç limanıdır. Bu değişim, Batı'nın yeni taleplerinin artması sebebiyle Osmanlı mukâta'a sisteminin denetlediği eski yolları değiştirmek ve yeni yollar bulmak isteyen tâcirlerin faaliyetleri sonucunda ortaya çıkmıştır. İzmir, başlangıçta ithalâttan çok ihracât limanı durumundadır. Bu limanın ihraç ettiği emtia arasında Bursa ve çevresinin ham ipeği ile Ankara merkezli üretim alanının tiftik ipliği vardır. Bu açıdan bakıldığında İzmir'in bir liman kenti olarak yükselişi sürecinde, oradaki yaşam içinde oluşan yeni kültür kalıpları ve insan ilişkileri iyi analiz edilmelidir. Nitekim İzmir bu süreçte, izleri günümüze kadar gelen mimarî düzenlemeleriyle, gündelik yaşamdaki görüntüsüyle ve uluslararası bağlantılarıyla yeni bir özellik kazanmıştır.

Bu vesileyle, bildirimin başında belirttiğim yeni yaklaşımların anlatılarını ihtiyatla karşılamamız gerektiğini belirtmeliyim. Sanıldığı gibi Osmanlı ekonomisinin dünya iktisadî sistemine entegrasyonu, çoğalan üretim

---

13 Yıldırmak, G. W., "XVIII. Yüzyılda Tiftik İpliğinin Osmanlı-İngiliz Ticaretindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı*, basılmamış doktora tezi, Ankara 2006.

artışıyla ve imalât sanayiinin uyum sağlamasıyla olmamıştır. Tam tersine bir zamanlar Osmanlı imalât sanayiinin girdisi olan hammadde, önce yarı-mamul, daha sonra bütünüyle hammadde olarak Osmanlı ekonomisi yerine, Batı ekonomisinin girdisi durumuna gelmiştir. İhracâtın önemli bir bölümünü bu yarı mamul maddeler oluşturduğu için, ilgili vergi matrahlarında yeniden yapılan düzenlemeler sonucu bazı vergi kalemlerinin birleştirilmesi ve yeni metalar üzerine konulan vergiler nedeniyle yıllık mâllerin yükselmiş olması, sanıldığı gibi mamul madde üretiminin artışına delalet etmemektedir.

VI. Tablolar

Tablo 1. Ankara Damga Mukâta'asının yıllar içindeki durumu

Tarih	Alıntı
1638	"... Ankara ve Kengırı sancaklarında ve Beypazarı ve Sivrihisâr'da hâsıl olan sof ipliği sofculara furûht olunagelüb âher vilâyete iplik gitmek emr-i şerîf-i vâcibü'l ittibâ'ile memnu iken İzmir ve Haleb ve küffâr-ı hâksâr taraflarına iplik gitmekle
1643	"... Ankara'dan tiftik ipliği alınub âher diyara götürüldüğü mesmû'-ı hümâyûnum olmağla ... muhkem tenbîh ve te'kîd eyleyesiz ki Ankara'dan tiftik ipliği alınub âher diyara götürmeyeler..."
1676	"... Ankara Damgasının ekser â'idâtı sof ve boyahâne ve cenderelerden hâsıl olan rüsûmata mevkuf olub..."
1690	"... Ankara'da iştira olunan sofdan yük başına birer guruş, tiftik ipliğinden ise, damga akçesinden gayrı İstanbul'a gidenden kıyyesinden on, İzmir ve Haleb'e ve âher diyara gidenden dokuzar akçe çıkar bâcı alına, Beypazarı'nda tiftik ipliğinden yük başına dörder guruş çıkar bacı alına ..."
1702	"... Sivrihisâr'da tiftik ipliği ve muhayyer rüsûmatı hâss voyvodalarına edâ olunugelûb ..."
1708	"... Ankara mukâta'asının damga harcı bir senede dört bin guruşa baliğ olmayub mâ'adâsı medîne-i mezbüreden mahrûse-i İzmir'e nakl olunan tiftik ipliği yüklerinden hâsıl olur ..." (Damga mukâta'asının yıllık mâli 1702'de 27.800; 1714'de 29.800 guruştur).
1713	"... mukîm ve misafir sof ipliği tüccârı tâ' ifesi..."
1722	"... ol diyarda olan fukara ve zu'afânın, rical ve nisvânın ta'ayyüşleri dahi ancak sof ipliğine münhasır olmağla ..."
1729	"... medîne-i mezbûrede İzmir harcı sof ipliği iştira idüb mahrûse-i mezbüreye irsal eyleyen..."

Tarih	Alıntı
1736	"... sof ipliği yükleri mukâta'a-i mezbûr mülhakatından olmağla beher sene her kafileye birer re'is-i mekkârî nasb olunub mukâta'a-i mezbûre emînleri ma'rifeti ile her kimin yükü var ise re'is-i mezbûr ile cümle mekkârilerin ücreti kavi olunub
1738	"... Ankara Damgası mültezimi ... meclis-i şer'e varub mukâta'a-i mezbûrenin mâl-ı mîrîsi medîne-i mezbûrede iştira ve İzmir'e nakl olunan tiftik ipliği yüklerinden hâsıl olan rüsûmata münhasır olub ..."
1745	"... sâlifü'z-zikr cendere ve boyahâne dahi mürûr-ı eyyam ile bi'l-külliye harâb olub müceddeden bina ve ta'mîre eşedd ihtiyâç ile muhtâc olduğundan gayrı şâlî ve sofa kıllet târî ve mukâta'a-i merkûmenin îrâdına küllî kesr ve noksan terettüb itdiğine binâ'en..."
1747	"... mukâta'a-i mezbûrun azîm îrâdı livâ-i mezbûrdan çıkan iplik tüccârı ve bâzergânlardan hâsıl olub..."
1749	"... medîne-i mezbûrede sâkin ve mütemekkin olub ticâret içün medîne-i İzmir'e ve İstanbul'a sof ipliği nakleden müslim ve kefere ve Efrenc tâ'ifelerine mahsûs meşîn torba üstâdları ..."
1752	"... Ankara'da mütemekkin İngiltere tüccârının öteden berü iştira idüb diyarlarına gönderdikleri tiftik ipliği Efrenc tâ'ifesine mahsûs olan sagîr demir bağlanub ..."
1765	"... mukâta'a-i merkum mülhakatından olub kadîmden sof ipliği bey' ü şirâ olunmak üzere bina olunan iplik bâzârı dimekle arif beher yevm rnecma'-i nâs olan mevzi..."
1767	"... İngiltere tüccârından olub medîne-i mezbûrede tavattun iden Abbott nâm müste'min mahmiye-i İstanbul'da Galata'da mütemekkin olmak içün medîne-i rmezbûreden azimeti esnasında iplik iştirası içün bizi simsar nasb ve ta'yîn idüb
1774	"... medîne-i Ankara'da ber vech-i ticâret meks üzere olan Françe tüccârından Elçi vekîlî takrîr-i kelâm idüb medîne-i merkûme ve kura ve nevâhîsine İzmir ipliği iştirası içün kadîmden berü taraflarımızdan simsârîar ve kolcular ta'yîn ve bazarlarda dahî kendü akçelerimiz ile İzmir ipliği iştira idüb ..."
1781	"... mukâta'a-i mezbûrun a'zam-ı hâsılatı Efrenc tâ'ifesinin Ankara'da cem' ve ihrâc eyledikleri tiftik ipliği yüklerinden alınagelen çıkar bacı ta'bîr olunur resmden ibaret olduğuna binâ'en gazlolunmamış tiftiğin diyâr-ı âhere nakli memnû'âtdan olub ..."

Tarih	Alıntı
1786	"... Ankara Damgasının hâsılât-ı kesîresi şâlî ve sof metâ'ına mahsûs olan beyaz tiftik ve ince iplik ve beyaz tiftik postuna münhasır olmağla ve diyâr-ı âhere gitmemek üzere evâmir-i aliyyem sâdır olmuşken ..."
1788	"... İstanbul canibine götürülen sof ve şâlîler sof bâzârında bey' ü şirâ olunub ..."
1793	"... memâlik-i mahrûsemde iskele ve berrî ve bahrî sâ'ir mahallerde fürûht olunan yapağının beher kıyyesinden birer para müceddeden resm alınmak üzere tanzimine irâde-i şahanem ta'alluk edüb ..."
1794	"... memâlik-i mahrûsemden çıkub diyâr-ı âhere fürûht olunan tiftik ve mazu ve gök boyasından, tiftikden beher kıyyesinden cânîb-i mîrî içün üçer para tahsil olunmak ..."
1808	"... mukâta'a-i mezbûre hâsılatından zimmetinde kusur kalan yapağı ve mahiye ve sâ'ireden yetmiş guruş ..."
1817	"... mukâta'a-i mezkûreyi 23 senesinden (1808) berü bu kadar guruşa iltizâm idenler küllî zarar eyledikleri ve bedel-i mezkûr ile Ankara'da kimesne iltizâma tâlib olmayub ..."

Kaynak: *Ankara Şer'iyye Sicilleri.*

Tablo 2. 1700-1789 arasında Marsilya'ya yapılan ihracâtın Osmanlı limanlarına göre dağılımı (%)

Yıllar	İstanbul	İzmir	İskenderun	Sayda	Kıbrıs	Trablusşam	İskenderiye	Selamik	Ege Adaları	Pire	Girit	K. Afrika
1700-1704	9	22.8	7.5	10.3	4.8	3.6	2.3	2.2	6.2	1	4.9	4.6
1705-1709	10,6	16.8	6.6	8.4	3.5	4.1	25.6	2	1.7	0.8	1.8	2.6
1710-1714	8.5	17.1	6.5	13.4	3.8	5.2	2.1	1.6	14.3	0.6	5.4	2.7
1715-1719	8	14.5	6.5	15.4	2	6.1	1.9	3.4	14.3	2	7	2
1720-1724	11.5	12.6	1.3	11.5	2.2	4.2	16	2.6	13.3	2.7	6.2	4.2
1725-1729	6.6	11.2	9	11	1.2	6.6	11.6	4.8	23	4.2	7.8	3
1730-1734	6.3	13.5	10.3	15	1.5	4.5	17	3.6	13	4	8	3.4
1735-1739	6.1	13.1	10	14.7	5.6	6.2	14.1	3.6	8.3	7.2	7	4
1740-1744	5	17.7	12	15.4	3	5	13.4	3	6	8.5	5	6
1745-1749	9	23.3	12	13.5	7.5	3	14	3	4	5	2.7	3
1750-1754	4	23	9.3	12.7	2.4	4	11.4	6.3	13.3	7.8	2	3.8
1755-1759	3.2	37.9	10.1	11.5	2.8	2.9	10	4.5	4.5	5	1	6.6
1760-1764	6.2	36.9	15	20.1	6.7	4.7	6.7	-	4.7	4.7	0,1	5.3
1766-1769	3	37	9	8	1	4	11	-	13.2	7	1	6
1770-1774	7.8	31.5	11.4	9	2	3	-	-	17.8	2.4	4.8	10
1776-1779	4.7	39	7.8	4.5	4.1	2.5	9.4	-	13.7	4.7	2.2	7
1786-1789	7	38.3	9.8	2.4	3	1	7.5	7.6	-	-	-	-

Kaynak: Frangakis-Syret, Elena, *The Comuerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992, s. 216-217.

Tablo 3. 1700-1789 arasında Marsilya'ya yapılan ihracât (%)

Yıllar	Tiftik İpliği	İpek	Pamuk	Pamuk İpliği	Yün	Kumaş	Diğer
1700-1710	15.5	31.6	3.6	8.6	17.2	3.1	20.4
1711-1720	22.1	23.2	11.1	1.7	19.7	2.6	19.6
1721-1730	27.6	4.9	9.9	2.1	16.8	3.5	35.2
1731-1740	32	7	18.4	2.4	12.6	1.6	26
1741-1750	30.6	6.2	27.8	2	15.2	1	17.2
1751-1760	30.6	4.5	28.9	5.7	20.7	0.4	9.2
1761-1770	14.1	6.5	37.4	20.8	9.8	0.2	11.2
1771-1780	11.8	5.1	37.4	19.1	10.1	0.3	16.2
1781-1789	8.7	4.6	44.1	12	11.1	0.4	19.1
1817-1820	3.8	2.4	14.1	0.02	9.7	0.002	69.96

Kaynak: Frangakis-Syret, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992, s. 216-217.

Tablo 4. 1721-1820 arasında Marsilya'dan İzmir'e yapılan ithalât (%)

Yıllar	Kumaş	Kahve	Şeker	Çivit	Kırmızı Boya	Diğer
1721-1756	48	7.3	6.7	20.6	6.8	10.6
1759-1768	55	9.2	5.6	13.6	5.7	10.9
1769-1778	41	15.7	10	10.1	7.4	15.8
1779-1789	45.8	25.1	6.3	12.5	9.,3	1
1817--1820	47	13.8	0.4	0.7	2.3	35.8

Kaynak: Frangakis-Syret, Elena, *The Commıerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992, s. 190-191.

Tablo 5. 1700-1789, İzmir'den Marsilya'ya yapılan ihracât ve ithalâtın toplam Osmanlı ihracâtı içinde yeri (%)

Yıllar	İhracât	İthalât
1700-1710	19.3	-
1711-1720	14.9	-
1721-1730	10.6	-
1731-1740	14	-
1741-1750	22.1	-
1751-1760	33.8	27
1762-1770	36.2	31.1
1771-1789	35.7	33

Kaynak: Frangakis-Syret, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992, s. 261-263.

Tablo 6. 1775-1820 arasında İzmir'den ihracât yapılan ülkelerin payı (%)

Yıllar	Fransa	İngiltere	Hollanda
1721-1756	41.1	8.8	23
1759-1768	15	11.2	6,8
1769-1778	21.5	31.2	7.2

Kaynak: Frangakis-Syret, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992, s. 261-263.

Tablo 7. Ankara'ya Gelen Seyyâhların Tiftik ve Sofla İlgili Verdiği Bilgiler

Tarih	Seyyâh	Bilgi
1467	Benedetto Dei	Ankara'yı zamboletti yapılan yer olarak tanımlıyor ve bu kumaşın özelliklerini, tiftik keçisinin yününün güzelliğini anlatıyor.
1539	Michele Membré	Ankara'yı zamboletti dokunan yer olarak tanımlıyor.
1548	Pierre Belon	Tiftik keçisini anlatıyor. Yününden nasıl muhayyer yapıldığını açıklıyor. Dokunan sof kumaşının Avrupa kumaşlarına karşı üstünlüğünü vurguluyor.
1555	Ogier Ghisiain de Busbecq	Sof kumaşı dokuması hakkında bilgi veriyor.
1555	Dernschwam	Sof kumaşı dokuması hakkında bilgi veriyor. Sof dokunan tezgâhları anlatıyor.
1580 1590	Carlier de Pinon	Ankara'ya gelmemiş olan bu tüccâr İstanbul'da kumaş pazarında satın aldığı Ankara sofları hakkında bilgi veriyor.
1583	William Harnborne'dan James Towerson'a mektup	İngiliz elçisinden muhtemelen Haleb konsolosu olan meslektaşına yazılan mektupta Ankara'daki sof sanayi ve ticâreti hakkında bilgi veriliyor.
1657	Jean-BaptisteTavernier	İzmir'e Ankara'dan getirilmiş sof ipliği ve muhayyerleri anlatıyor.

Tarih	Seyyâh	Bilgi
1701	Pitton de Tournefort	Tiftik keçisini anlatıyor. Yapağının iğrilmeden ihracına izin verilmediğini, bunun sebebinin Ankara ve çevresinde yaşayanların geçmişinin bu işten olduğunu açıklıyor ve burada iğrilen ipliklerin yüke bağlanarak yirmi günde İzmir'e götürüldüğünü söylüyor.
1703	Aubry de la Motraye	Ankara'da tiftik dokumacılığı ve iplik iğrilmesi hakkında bilgi veriyor. Şehirde Fransız ve Hollandalı tâcirlerin bulunduğunu söylüyor.
1705	Poul Lucas	Aynı bilgiler bu seyyâhın eserinde de yer alır.
1740	Richard Pococke	Yapağının ihracının yasak olduğunu yılda 500-600 deve yükü tiftik ipliğinin ihraç edildiğini ve Hollandalıların bu iplikten ülkelerinde kadife kumaş dokuduklarını anlatıyor. Ayrıca o tarihlerde İngilizlerin yerinin Fransızlara geçtiğini söylüyor. XIX. Yüzyıl Louis Alexandre de tiftik keçisinin yününden, bundan yapılan iplikten ve başı Corrances dokunan şalilerden söz ediyor. Daha çok İstanbul'a nakledildiklerini anlatıyor.
1813	John Macdonald Kinneir	Ermenilerin kumaş ithal ettiklerini, Ankara'da dokunan sof ve şalilerin ticâretiyle de uğraştıklarını anlatıyor.

Tarih	Seyyâh	Bilgi
1834	Charles Texier	Ankara keçisinden bahsediyor.
1834	Pierre Aucher-Eloy	Tiftik ticâreti canlılığının eskisi gibi olmadığından söz ediyor.
1834	William Hamilton	Ticâretin söndüğünü 20.000 okka yapağı ihrac edildiğini anlatıyor. Yapağının az bir bölümünün Ankara'da tüketildiğini, şalilerin İstanbul'a satıldığını söylüyor.

Kaynak: Gary Leiser, "Travellers' Accounts of Mohair Production in Ankara from the Fifteenth through the Nineteenth Century", *The Textile Museum Journal,* 1993-1994, s. 5-34.

Tablo 8. Ankara Damga Mukâta'asının yıllara göre mu'accele ve mâlleri

Yıllar	Mâl	Mu'accele
1701	27.800 guruş	119.234.5 guruş
1702	21.800 guruş	"
1714	29.800 guruş	"
1729	30.000 guruş	"
1730	30.000 guruş	"
1732	30.720 guruş	"
1738	27.273 guruş	"
1760	27.823 guruş	"
1785	28.195 guruş	"
1791	29.034 guruş	"
1793	29.200 guruş	"
1795	Emaneten	"
1808-1816	Emaneten	"

Kaynak: Ankara Şer'iyye Sicilleri ve Mâliyeden Müdevver Defterler

8) "ÇIKAR BÂCI" VE BU VERGİNİN GENİŞ BOYUTLU TİCÂRET FAALİYETİNİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK ANLAMI[1]

Kabaca Ankara, Beypazarı, Sivrihisâr, Ayaş, Çankırı, Kastamonu, Tosya, Koçhisâr (Ilgaz) ve Kalecik'i içine alan ve geniş bir üretim faaliyetine sahne olan İç Kuzeybatı Anadolu bölgesi, Ankara merkezli bir tekstil alanı idi. Sadece bu bölgede yetişen tiftik keçisinin uzun, hafif yağlı tüylerinden iğrilen ipliklerle "sof" denilen, parlak, düzgün ve ipekliyi andırır görünümü sebebiyle iç ve dış pazarlarda rağbet gören yünlü bir kumaş dokunuyordu. Sof, çok geniş alanlı bir ticâret faaliyetinin konusu idi. Bir yandan Batılı tâcirler tarafından çeşitli Avrupa ülkelerine götürülürken, diğer yandan Osmanlı tâcirleri de bu kumaşı İstanbul, Haleb, Tokat gibi merkezler aracılığıyla "memâlik-i mahrûse"nin çeşitli yerlerine yayıyorlardı. Onun için sof sanayi çok gelişmişti.

Tiftik keçisinin tüylerine dayalı bu faaliyet, zaman içinde başlıca üç gelişme safhası gösterir:

Birinci Safha: XVI. yüzyılın sonlarına kadar gelen zamanı içine alır. Bu dönemde yukarıda sözü edilen bölgede Ankara merkezli bir entegrasyon sağlanmıştır. Biraz da Osmanlı Devleti'nin vergilendirme pratiğinin bir sonucu olarak bölgenin köylerinde köylüler tarafından iğrilen "tiftik ipliği"nin en iyileri Ankara'da, İplik Pazarı'nda satışa sunuluyor ve "sofçu esnâfı"nın şeyhleri, yiğitbaşıları tarafından geleneğe uygun biçimde ustalar arasında tevzi' ve taksim ediliyordu. Bu, "a'lâ" ipliklerden dokunan kumaşlar, "mîrî" tarafından işletilen boyahânede boyanıyor ve satışa sunuluyordu. Kastamonu, Tosya ve Koçhisâr taraflarında daha çok yerli tüketime yönelik gaytan, kuşak, yağmurluk ve şâlî gibi meta üretiliyordu. Bölgede, diğer beldelerde dokunmuş kumaşların tümü, Ankara'daki mîrî boyahânede boyandığı ve "cenderelendi-

1 CIEPO 17. Sempozyumu, Trabzon 18-23 Eylül 2006.

ği" için, bu metaın satışı sırasında alınan vergi, aslında genel adıyla "damga vergisi" olmasına rağmen, "damga-i cendere", "damga-i boya" ya da sadece "cendere" veya "boya vergisi" diye de adlandırılıyordu. Bu vergiyi toplama görevini üstlenmiş olan emîn veya mültezim, bölgenin tümü üzerinde yetkili idi. Ancak, Ankara'nın merkez olma durumu nedeniyle verginin çoğunluğu Ankara'da toplanıyordu.[2] Ankara'ya gelen yabancı tâcirler, Bezzâzîstanda kümelenmiş olan "simsar"lar aracılığı ile alım yapmak zorundaydılar. Ayrıca başlangıçta mahalle aralarında ikametleri de yasaklanmıştı. Ankara'nın büyük hânlarında kalmaları ve oralarda yük bağlayarak ülkelerine götürmeleri gerekiyordu. Bu dönemde tiftik ipliği, dışarıya satışı yasaklanmış, sadece İplik Pazarı'nda sofçulara sunulması gereken bir hammadde idi. Yabancı tâcirler, ancak sof alabilirlerdi. Bu yüzden malî açıdan üretim ve ticâretin hacmini belirleyen temel gösterge, "damga-i cendere" vergisi idi.

İkinci Safha: XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren durum değişmeye başladı. Özellikle Avrupalı tâcirler artık sof değil, iplik talebiyle Ankara'ya yöneldiler. Bu durumun, Avrupa'da sanayiin "manufaktur aşaması"na geçmesi ile yakından ilgisi vardır. Çünkü yaklaşık aynı tarihlerde Avrupa'da ticâret farklı bir boyut kazandığı için, tâcirler üretimlerini "korporasyon sistemi"nin dışına taşımayı başarmışlar ve tezgâh ile hammaddeyi kendileri sağlayarak daha fazla ürün elde etmenin yolunu bulmuşlardı. Bu yüzden Ankara'da daha önce görülmeyen bir durum ortaya çıkmış ve iplik, dış talebi olan yan mamul bir hammaddeye dönüşmüştü. Bunun nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini gösteren birçok belgeye sahibiz. Örneğin bunların en erken tarihli birinde "*... Ankara'da vâki' olan sofçu tâ'ifesi, Südde-i Sa'âdetime arz-ı hâl edüb Kengırı ve Beybazarı ve Ayaş ve Çabukabâd ve Şorba kazâlarında işlenen iplik bu âna değin sofçu tâ'ifesine bey' olunub sof işlenegelmiş iken birkaç seneden berü kadîmden olıgelene muhâlif hâricden ba'zı kimesneler peydâ olub ânlar dahi âher diyâra alub gidüb bunların vech-i ma'âşlarına ve sof işlemelerine küllî acz ve muzâyaka verüb vech-i meşrûh üzere kadîmden olıgelene muhâlif âhere bey' edenler def' olunub haklarında lâzım gelen icrâ olunmaz ise kâr ü kisblerine küllî gadr olunacağını*" bildirmişlerdir.[3]

---

2 Ergenç, Ö., Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya.

3 Ank. Şer. Sic. 24, s. 169, belge 981 (Bundan sonra *Ankara Şer'iyye Sicili, AŞS* olarak kısaltılacaktır).

Görülüyor ki 1629 tarihli bu belgede iplik dış talebinin "*birkaç seneden berü*" ortaya çıkışından söz edilmektedir. Demek ki, daha önce görülmeyen böyle bir istek, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. İkinci safha ile ilgili ilk tespitimiz budur. İkinci olarak, bu "*âher diyar*"lara gidenlerin nerelerde iplik sattıklarını öğrenebiliyoruz. Bu konuda bir başka belgede aydınlatıcı bilgi vardır.[4] Orada anlatıldığına göre, iplik başta İzmir olmak üzere çeşitli limanlarda demirlemiş "*harbî gemileri*"nde bulunan Frenk tâcirleri, bu simsarların getirdikleri ipliği alıp götürmektedirler. Nitekim daha önceleri adından pek söz edilmeyen İzmir'in önemli bir ihraç iskelesi olarak yükselişi de bu tarihlere denk düşmektedir.[5] İplik talebi öylesine boyutlanmıştır ki başlangıçta "olagelen"i korumak için yasak tedbirini işletmek isteyen devlet, yasak ticâret büyük bir vergi kaybına neden olduğu için, yeni durumu bir süre sonra tanımakla kalmamış, aynı zamanda yeni düzenlemelere de gerek duymuştur. Artık bütün XVIII. yüzyıl boyunca bölgeden simsarlar aracılığıyla toplanan ve yabancı tâcirlere satılan ipliğin adı "İzmir ipliği", "İzmir'e giden tiftik ipliği", "İzmir harcı tiftik"tir.[6] XIX. yüzyıl başlarında bu durum sürmüş olmalıdır. 1821 tarihlî bir fermanda "... *Ankara ve Sivrihisâr ve Yabanabâd ve Şorba kazâlarında hâsıl ve beher sene İzmir iskelesine nakl olunan bin yük mikdârı kaba tiftik ipliği*"nden söz edilmektedir.[7]

Bu ikinci safha için şu tespitler yapılabilmektedir:

a) XVI. yüzyılın sonlarına kadar "*Damga ve Cendere Mukâta'ası*" olan vergi biriminin adı, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "*Ankara Mukâta'ası*"na dönüşmüştür.

b) Damga-i Ankara Mukâta'ası, XVIII. yüzyılda "*hâsılâtı İzmir'den ihrâc olunan tiftik ipliğine münhasır*" diye tanımlanır hale gelmiştir ve yıllık 30.000 guruş "*mâl*"i ile Bursa Kalemi'ne bağlı "*cesîm mukâta'alar*"ın başında sayılmaya başlamıştır.[8]

---

4 *AŞS 34*, 577.

5 Frangakis-Syret, E., *The Comerce of Symrna in Eighteenth Century, 1700-1820*, (Athens 1992), s. 218-219.

6 Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Ankara-İzmir İlişkisi: Tiftik İpliği Ticareti", *CIEPO-14*, 5-7 Eylül 2000, Çeşme (basılmamış bildiri metni).

7 *AŞS 218*, s. 261.

8 Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyıl Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Bilgiler", *Belleten*, LII/203, (Ankara 1988): 501-533.

c) Bu dönemde, merkezi Ankara olan üretim alanının iç organizasyonu değişmiş ve tiftik ipliği, bölgenin her bir kazâ merkezinden ayrı ayrı ihraç edilir hale gelmiştir. Bu gelişme, dış talep yoğunluğunun ipliğe kaymasının bir sonucudur. Daha önce bölgede dokunan "sofların cendereye çekme, boyama gibi son işlemleri Ankara'da yapıldığı için, vergilendirmesi de Ankara'da mümkün oluyordu ve "*mukâta'a yetki alanı*" Ankara'dan yönetiliyordu. Entegrasyonun bozulması, birtakım önlemler alınmasını gerektirdi. Önce devlet, iplik ihracının üzerindeki yasakları kaldırmak zorunda kaldı. Çünkü, "yasak"ın sürdürülmesi ticâretin meşrulaşmasını önlüyor, bu da tâcirlerin vergi kaçırmasına sebep oluyordu. Devlet hazînesi yerine, daha çok liman kasabaları olan yeni icat edilmiş ihraç noktalarında bulunan emînlere ödenen cüz'î paralarla büyük miktarlardaki vergilerden kaçmak mümkün oluyordu.[9] Devlet, yasağı kaldırınca Ankara ve çevresinden, vergisi ödenmeden çıkarılmış, başta iplik olmak üzere, tüm ticarî emtianın bulunduğu yerde vergilendirilmesini sağlamak üzere sert önlemler aldı ve vergi ödemeden bölgeden çıkarılan tiftik iplerine el konulacağını beyan etti. Yasağın kaldırılmasıyla birlikte, "sof ticâreti"nin alanı genişlediği için, Ankara Damga Emînlerinin yetkileri, İzmir Limanı'nda sonlanan yol güzergâhı boyunca genişletilmiş oldu. Ayrıca, İzmir'de gemilere aktarılan iplik yüklerinin vergisini de "Ankara Damga Emîni" alacaktı. Fakat bu uygulama, yol boyunca ve İzmir'de bulunan gümrük, ihtisâb gibi diğer mukâta'aların emînleriyle yetki çatışmasına neden olduğu için, "*Medine-i İzmir'de Tahsil Olunagelen Rişte-i Sof Rüsûmu Mukâta'ası*" diye ayrı bir mukâta'a ihdas edildi ve bu, Ankara Damga Mukâta'asına bağlandı. Yani Damga Mukâta'asını üzerine alanlar, bu mukâta'ayı da işleteceklerdi.[10]

Ancak geniş bir alanın denetlenmesinde ve ticarî meta'ın vergilendirilmesinde güçlükler yaşandığı için, daha önce "sof" üretiminde olmayan yeni bir vergilendirmeye gidildi. Ankara'da ve üretim alanının diğer kazâlarından ihraç edilen iplik ve diğer emtia yüklerinden "*çıkar bâcı*" diye adlandırılan bir vergi alınması kararlaştırıldı ve zaman içinde bu verginin miktarlarında düzenlemeye gidildi.[11] "Bâc-ı ubûr" da denilen bu vergi, as-

---

9 AŞS 207, s. 154.

10 AŞS 207, s. 154 (25 C.Evvel 1222).

11 "Bâc-ı ihrâc" da denen bu verginin ihdası XVII. yüzyılın ikinci yarısında olmalıdır. Bkz. AŞS 41, belge: 395 (20 C.Âhir 1064 tarihli damga mültezimi berâtı). Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. H. Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı:*

lında kervan yükleri arasında bulunan ve muhtemelen ilk merci'inde vergilendirilememiş meta'dan alınan bir transit vergisi idi. Şimdi entegrasyonu bozulmuş bölgedeki farklı farklı yerlerden iplik ve meta' ihraç edildiği için, "çıkar bâcı" da aynı fonksiyonu yerine getirecekti.

Üçüncü Safha: XIX. yüzyıldaki gelişmeler, bölgede görülen yeni bir ilişki dönemidir. Bu dönemde iplik ihracı, yoğunluğunu korumakla birlikte, yerli talebi karşılamak üzere, bölgenin kuzey ucunda, yani Kastamonu ve çevresi ile Ankara'aki üretimde iç tüketime yönelik bir canlanma gözlenmektedir. Bu, canlanma gibi görünen gelişme, belki de iplik ihracının XVIII. yüzyıldaki yoğunluğunu, XIX. yüzyılda bir ölçüde yitirmesiyle ortaya çıkan yapay bir sonuçtur.[12] Fakat her ne olursa olsun, bütün dikkatini XVIII. yüzyılda bölgeden çıkarılan iplik yüklerinin vergilendirilmesine çeviren hazîne, yeni bir durumla karşı karşıyadır. Hazîne dikkatini tekrar "boyahâne" ve "cendere" faaliyetlerine ve bu sıradaki vergilendirmeye çevirmiştir.

İşte bu üç safhanın son iki safhasında ve özellikle üçüncüsünde ***"bâc-ı ubûr"***, karşımıza önemli bir mâlî gösterge olarak çıkmaktadır. Belgelerden anlaşıldığına göre devlet, 1630'dan 1650'lere kadar ipliğin dış talebini engellemeye çalışmış, yüzyılın ortalarında bunun mümkün olmadığını

XVII. Yüzyılda Ankara, TTK Yayınları (Ankara 2006). Ancak XIX. yüzyıl bütün kayıtlarda görülmektedir. AŞS 218, belge: 261 (14 Receb 1232): "... ***Ankara ve Sivrihisar ve Yabanabâd ve Şorba ve Beybazarı kazâlarında hâsıl ve her sene İzmir İskelesi'ne nakl olunan bin yük mikdârı kaba tiftik ipliğinin beher kıyyesinden altışar akça bâc-ı ihrâc deyu resm-i mirîleri mukâta'a-yı merkûmeye merbût olub ...***"

12 15 C.Âhir 1234 tarihli bir sicilde, Ankaralı kaba iplik tacirleri ile bazar koltukçuları arasında şöyle bir anlaşma gerçekleşmiştir: "... ***fîmâ ba'd iplik bazarı kolculara münhasır olmayub şâlîci esnâfı dahi bazârda bey' ü şirâ etmek ve taşra kolcularının etrâf kazâ ve karyelerden iştirâ eyledikleri ipliği kadîmî vechile Ankara'ya getürüb İplik Bazârı'nda râyici üzere fürûht eylemeleri öteden berü Damga Mukâta'asının şürûtundan olduğuna binâen Çubukabâd ve Murtazabâd ve Şorba ve Yabanabâd ve Kasabateyn karyelerinden ya'ni ova ipliği ta'bîr olunanlardan kolcu-i mersûmûnun iştira eyledikleri tiftik ipliğinin cümlesi bazâra getürülüb şâlî ve sof nescine şâyân olduğundan şâlîci esnâfına râyici üzere bey' ve derûnunda şâlî ve sofa elvermeyen kaba ipliği dahi ifrâz ve İzmir tüccârına fürûht etmek ve Ayaş ve Beybazarı ve Sivrihisar ve sâ'ir kazâlarda hâsıl olan iplik kaba olub şâlî ve sofa elvermediğinden kolcu-i mersûmûn ba'de'l-iştira doğru hanlara getürüb zikr olunan İzmir tüccârına râyici üzere bey' edüb ...*** Görülüyor ki, 1823'lerde Ankara merkezli sof üretim alanı yine oluşmuş görünmekle birlikte, kaba iplik üreten kazalar, doğrudan kendileri İzmir'e iplik sevk etmek istemektedirler. Bkz. AŞS 228, belge: 75.

anlamıştır. Ancak XVII. yüzyılın sonlarına kadar iplik ticâretinin büyük ölçüde kaçak seyretmiş olması sebebiyle, Ankara mukâta'asının gelirlerinin büyük bölümünü imal edilen kumaşlardan alınan vergiler oluşturmaktadır.[13] XVIII. yüzyılda durum tamamen farklıdır. 1745'lerde artık Ankara'da imalatın dikkati çekecek kadar azaldığı ve bu sebeple boyahâne ve cenderehânelerin kullanılmadığından dolayı harap olduğu anlaşılmaktadır.[14] İşte bu noktada damga mukâta'asının vergi kalemleri arasında "çıkar bâcı" önem kazanmaktadır. Mâlî bir gösterge olarak çıkar bâcı, bize üç önemli noktayı açıklamaktadır:

a) Toplam mukâta"a gelirleri arasında çıkar bâcının oranı, Ankara merkezli üretimin değişim seyrini,

b) Özellikle ihracâtın büyük ölçüde ipliğe nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşümün seyrini,

c) İpliğin hangi iskelelerden nerelere ihraç edildiğini.

Bu maddeler hakkında kısaca şu tespitleri yaparak bildirimi tamamlamak istiyorum:

a) XVI. yüzyıldaki yoğun sof üretiminin durumu benim daha önceki çalışmalarımda belirtildiği için burada üzerinde durmuyorum.[15]

b) XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık mukâta'a gelirlerinin dikkat çeken bir bölümünü, iplikten alınan "çıkar bâcı" oluşturmaktadır. Bu konuda mukâta'aların mâlikâneye dönüşmesi sebebiyle, ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, mültezim berâtlarında ve mültezimlerin

---

13 Örneğin 1676 tarihli bir belgede: "... *Ankara Damgasının ekser â'idâtı sof ve boyahâne ve cenderelerden hâsıl olan rüsûmata mevkûf olub...*" denmektedir. Bkz. Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Ankara-İzmir İlişkisi...", bkz. bu kitapta III. bölüm, 7 no'lu makale. "İzmir Harcı Tiftik İpliği":Ankara Sofunun İzmir Üzerinden İngiltere Serüveni (1700-1800), tablo 1.

14 1745 tarihli bir belgedeki şu ifadeler, mevcut durumu ortaya koymaktadır: "... *sâlifü'z-zikr cendere ve boyahâne dahi mürûr-ı eyyam ile bi'l-külliye harâb olub müceddeden binâ ve ta'mire eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olduğundan gayri şâlî ve sofa kıllet-târi ve mukâta 'a-i merkûmenin irâdına küllî kesr ve noksan terettüb itdiğine binâ'en....*", bkz. Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Ankara-İzmir İlişkisi..." bkz. bu kitapta III. bölüm, tablo 1.

15 Ergenç, Ö., *agm.*

karşılaştıkları sorunları çözmek için Dîvân'a başvurarak çıkarttıkları fermanlarda önemli açıklamalar buluyoruz. Örneğin daha 1708'de Ankara Mukâta'asının yıllık mâlinin 27.800 guruş olduğu dönemde, ancak 4.000 guruşunun "damga harcı", yani cendere ve boyahânede alınan vergilerden oluştuğu, kalan kısmının ise İzmir'den nakledilen iplik yüklerine konan çıkar bâcına ait olduğu anlaşılmaktadır.[16] Bu durum, yüzyılın sonuna kadar devam etmiş olmalıdır. Bir oranlama yaptıracak bilgi olarak değerlendirilemese de 1781 tarihli bir mültezim belgesinde "***mukâta'a-i mezbûrun a'zam hâsılatı Efrenc ta'ifesinin Ankara'dan cem' ve ihrâc eyledikleri tiftik ipliği yüklerinden alınagelen çıkar bâcı ta'bîr olunur resmden ibaret olduğuna, binâen***" denmektedir.[17] Bu durum yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Ancak yüzyılın sonlarından itibaren durumun değiştiğini ve dış talebin giderek azaldığını ve XIX. yüzyılda damga mukâta'asının ciddi sorunlar içine düştüğünü görüyoruz. Örneğin 1817'de mukâta'ayı üzerine alan mültezimlerin değil mu'accelelerini, yıllık mâli bile karşılayamayacak duruma düştükleri anlaşılıyor. Bu sebeple sık sık mukâta'a, Ankara Sancağı mültezimleri aracılığıyla işletilmeye çalışılmış ve bazen bunda da başarılı olunamadığı için emâneten vergi toplanması yoluna gidilmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısından önce 1222-1223, sonra 1223-1224 yıllarını içine alan mâli yılda ve daha sonra 1232-1233 ve 1233-1234 yıllarını içine alan mâli yılda mukâta'a, emaneten idare edilmiştir. Bu yıllara ait mukâta'a muhasebe kayıtları, bize oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Bu defter, bir başka çalışmamızda enine boyuna incelenmiştir.[18] Bu kayıtlar da bize gösteriyor ki Ankara Damga Mukâta'ası gelirleri arasında sof ve şâlî denilen kumaşlardan alınan vergi kalemleri, çıkar bâcının önüne geçmiştir. Örneğin, 1807-1808 tarihleri arasındaki kayıtlarda dışarı çıkan iplikten alınan çıkar bâcı, damga ve boyahâne gelirlerinden sonra üçüncü sırayı işgal etmektedir. 1810 tarihli muhasebe kayıtlarında da aynı durum

---

16 Damga Mukâta'asının yıllık mâli 1702'de 27.800; 1714'te ise 29.800 guruş olarak belirlenmiştir. Bu tarihler arasına denk düşen 1708'deki oranın 1/7 olarak damga harcı lehine seyrettiği görülmektedir. Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyıl Sanayi...".

17 Ergenç, Ö., "XVIII. Yüzyılda Ankara-İzmir İlişkisi...", bkz. III. bölüm'de tablo 1.

18 Hazırlamakta olduğumuz "*Sofun Tarihi*" adlı eserimizde ayrıntısını vereceğimiz bilgilere dayalı bir analizin sonuçları 11-15 Eylül 2006 tarihleri arasında yapılan XV. Türk Tarih Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

görülmektedir. En fazla gelir boyahâneden elde edilirken, İzmir ipliğinden alınan vergiler üçüncü sırada kalmıştır. Bunu 1232-1233 tarihli defter ile 1233-1234 tarihli muhasebe defteri de teyit etmektedir.[19]

Ancak bu rakamları iyi yorumlamak gerekir. Çıkar bâcı her ne kadar diğer vergilerin gerisinde kalsa da, vergilerin alınış biçimine bakıldığında XIX. yüzyılda da ipliğin önemli bir bölümünün yine dışarıya götürüldüğünü söyleyebiliriz. Şöyle ki, boya ve cendere vergileri, mamul kumaşların topundan alınırken, çıkar bâcı ihraç edilen ipliklerin yükünden alınmaktadır. 162 vukıyyelik bir ağırlığı ifade eden yük, bu bakımdan ipliğin miktarını öne çıkarmaktadır. Bu da sof üretimindeki değişiklik açısından yorumlanması gereken bir durumdur. Rakamlara bakarak, Ankara'da üretimin tekrar canlandığı da söylenirse bu ifade, gerçeği aksettirmez. Yukarıda belirttiğim üzere çıkar bâcı toplam meblağı, boya ve cendere vergilerinin altında üçüncü sırada görünüyor olmasına rağmen, iplik ihracının, üretimin üzerinde seyrettiğinin bir kanıtıdır.

c) Tiftik ipliğinin ağırlıklı olarak İzmir'den olmakla birlikte Karadeniz limanlarından ve İstanbul üzerinden ihraç edildiğini ve ayrıca Tokat üzerinden Haleb'e ve diğer önemli ticâret merkezlerine götürüldüğünü gösteren birçok kayıt vardır. Ancak yukarıda sözünü ettiğimiz muhasebe defterleri, XIX. yüzyılda İzmir ve diğer iskelelere götürülen iplik yüklerinden alınan vergileri ayrı kalemler hâlinde tespit ettiği için, durumu daha ayrıntılı görebiliyoruz. Örneğin, 1232 tarihli defterde İzmir'den başka diğer yerlerden ihraç edilen iplik, yok denecek kadar azdır. İzmir ipliği, 9.995 guruş vergi getirmişken, diğer yerler 34 guruşda kalmıştır. 1234'te durum biraz değişiktir. İzmir ipliği 11.683 guruş vergi getirmişken diğer yerlerden sevk edilen ipliklerden. 1.471 guruş vergi alınmıştır. Diğer kayıtlar da benzeri bir sıralamayı gösterir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. "*Çıkar bâcı*" vergisi, hazînenin bir gelir kalemi olmasından öte, aynı zamanda Ankara merkezli tiftik ve sof üretim ve ticâret alanının faaliyetini değerlendirmemize olanak sağlayan bir gösterge durumundadır.

---

19 1223 tarihli defterde damga vergisi 14.685 guruş, boyahâne vergisi 26.921 guruş "hâsılat" olarak kaydedilirken dışarı çıkan iplik vergisi 10.470'de kalmıştır. 1810'da damga vergisi 7.959 guruş, boyahâne vergisi 14.917 iken iplik vergisi 3.570 guruş olarak tespit edilmiştir. 1232-33 tarihli muhasebe defterinde damga vergisi 10.993, boyahâne vergisi 21.718 iken iplik vergisi 9.995 guruş olarak hesaplanmıştır.

IV. BÖLÜM

YÖNETİM VE TOPLUM DÜZENİ

1) OSMANLI KLASİK DÜZENİ VE ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BAZI AÇIKLAMALAR[1]

Osmanlı Devleti, XIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden, çok uzun ömürlü bir siyasal kuruluştur. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde üç kıta üzerine yayılmıştı. Birbirinden çok uzak bölgeler, tek bir siyasal otoritenin egemenliği altında bulunuyordu. Bu büyük ve uzun ömürlü devletin tarihi, hem dünyanın başka bölgelerinde yaşanan değişikliklerin, hem de kendi kurumlarının zaman içindeki evriminin arka plânı oluşturduğu bir sahnede cereyan etmiştir. Bu yüzden uzun Osmanlı dönemi, ***klâsik, klâsik sonrası*** ve ***modernleşme*** olarak adlandırılan üç ana bölüm hâlinde incelenir. Bunlardan ilki olan *Klâsik Dönem,* Devletin belirli bir tarihî süreçte ortaya çıktığı, temel sistemlerini oluşturduğu, bu sistemlerin içine yerleştirdiği kurumları işleterek onlara dayalı politikalar uyguladığı zaman dilimidir. Bu dönem, Osmanlı tarihçileri arasında genel kabul gören görüşe göre, XVII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. İşte bu makalede, sözü edilen dönemin hangi özellikleri taşıdığı, bu özelliklerin etkin olduğu siyasal, sosyal ve ekonomik ortam içinde yaşayan *birey*in hangi değerlere sahip olduğu anlatılmaya çalışılacaktır.

Osmanlılar, klâsik dönemde iki temel sistemi işletmişlerdir. Bunlardan ilki ***timâr,*** diğeri de ***kapıkulu*** sistemidir. Bu sistemler sayesinde devlet yönetimi, merkezî, mutlak bir niteliğe kavuşmuş, bu uygulamada pâdişahın otoritesi, ülkenin her yerinde ve bütün gruplar üzerinde tartışmasız bir şekilde etkili olmuştur. Timâr sistemi, o zamanki şartların sınırlamalarını aşacak bir uygulamaydı. Devlet, kendine ait olan vergi gelirlerini, merkezî hazîneye aktarmak yerine, kaynağında yerine getirilen birtakım yüküm-

1 *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 32-39.

lülükler ve hizmetler karşılığı olarak, kendine tâbi görevlilere bırakıyor ve böylece birçok hizmet bir arada ve birbirine bağlı olarak gördürülüyordu. Kapıkulu sistemi ise, timâr sistemi içinde yer alan hizmetlileri doğrudan pâdişaha bağlayan ikinci bir sistemdi. Bu yapılanma içerisinde geniş Osmanlı ülkesinde, aşağıda açıklanmaya çalışılacak bir hayat tarzı kendini göstermekteydi.

Osmanlı belgelerinin diliyle, şehir ve kasabalar "bâzâr durur, cum'a kılınur" yerleşme birimleri olarak tanımlanmıştır. Bu büyük İmparatorluğun yayıldığı geniş toprakların birbirinden uzak bölgelerinden hangisinde olursa olsun, bu tip yerleşim merkezlerine baktığımızda, ortak bir plânın belirleyici öğelerine rastlarız. Sıra sıra kubbeleriyle hemen tanınan bir ***bedesten,*** kim bilir hangi paşanın evkâfındandır. Çevresinde sıralanan hânlar, ya kapılarını bu yapıya çevirmişler ya da ona sırtlarını dayamışlardır. Hânların aralarında, göğe yükselen minareleriyle çok sayıda câmi ve mescîd, şehrin siluetine egemendir. Burası ticâret alanının merkezidir. Bedestenden başlayan genişçe bir cadde, beldenin doğal konumuna göre biçimlenerek uzar gider. Bu caddenin adı *Uzunçarşı*'dır. Uzunçarşı'ya açılan sokakların her birinde, kendi uğraşı dalında mal ve hizmet üreten san'atkârlar kümelenmiştir.[2] Her üretici grubun *çarşı*sından yükselen âlet sesleri, yüzyıllar boyu kesintisiz süregelen bir gizemli mûsikînin nağmelerini oluştururdu. Bu mûsikînin icra edildiği mekânda gezinmek mümkün olsaydı, kuşakların birbirine aktardığı deneyimlerin ustalaştırdığı nasırlı ellerin doğanın türlü renkleriyle bezediği yorganları; ipekli, yünlü, pamuklu dokumaları; boy boy pabuçları, koşum takımlarını özenle istiflemiş esnâfı görürdünüz. Yüzündeki çizgilerde yılların görmüş geçirmişliği sezilen bir ***ustanın*** önünde bağdaş kurmuş bir *şâkird*in saygılı çalışmasına tanık olabilirdiniz. Çarşının başında rastlayabileceğiniz ak sakallı bir ihtiyar, ya bir *şeyh,* ya *kethüdâ* ya da *yiğitbaşı*dır. Bunlar en az beş yüz yıllık bir geleneğin temsilcisidirler. Bir yanında "terâzu oğlanı" diğer yanında "falaka oğlanı" ile, atının üzerinde

---

2 Osmanlı şehirlerinin plânı ve bu plânı etkileyen öğeleri açıklayan çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda bkz. Ergenç, Ö., 1580-1596 yılları arasında Ankara ve Konya şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Deneme, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973 Ankara; XVII. Yüzyıl başlarında Ankara'nın Yerleşim durumu Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları I* (1980), s. 85-108; *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa,* Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1979.

heybetle dolaşan *muhtesib,* bir büyük otoritenin gücünü size hissettirebilirdi.[3]

Eğer geçmişe dönülebilseydi, kim bilir hangi yönden gelmiş bir kervanın yükleri indirilirken, yorgunluk kahvelerini yudumlayan tâcirlerin, geçtikleri yörelerden topladıkları haberleri, konakladıkları hânda tatlı tatlı anlatmalarını dinleyebilirdiniz. Osmanlı siyasal düzeni güven sağlamış, birbirinden uzak alanları birbirine yaklaştırmış, birbirini tamamlayan iktisadî bir birliğin oluşmasına yol açmıştı, Bu nedenle, Doğu-Batı yönünde evrensel yol şebekesine bağlı işlek bir yol ağı işlevsel hale gelmişti. Bu yol ağının her kolu üzerindeki menziller arasında uzaklıklar, bir atın ortalama hızına göre belirlenmişti. En büyük uzaklık, at hızı mesafesiyle, 18 saati geçmiyordu. Katır ve deve kervanları için uzak menziller arasında ikinci derecede durak yerleri oluşturulmuştu. *Menzil Örgütü* ile devlet resmî haberleşmede güven ve hız sağlayabilmek için her menzilin çevresindeki kimi köy ve şehirleri, belirlenen yerde dinlenmiş at bulundurmak ve habercilerin ağırlanmasını sağlamakla yükümlü kılmış, buna karşılık onları kimi olağanüstü vergilerin dışında bırakmıştı.[4] Bunun yanında ana yollar *derbendci* denilen görevlilerin gözetimi altındaydı.[5] Bu yol güzergâhı üzerinde güvenlik sorunu taşıyan, ya da kar ve heyelan gibi doğal olaylardan etkilenebilecek noktaların çevresinde yaşayan köylüler, yine aynı usûlle yani avârız vergisinden muaf tutularak yolların bakımı ve güvenliğinden sorumlu tutulmuşlardı. Menzil Örgütü resmî haberciler için binek hayvanı sağlama ve onların barındırılması işlerini üstlenirken, bu yollar üzerinde yer alan şehir ve kasabalarda, esnâf örgütü kurallarına bağlı kalarak taşımacılığı meslek edinmiş kalabalık bir *mekkârî taifesi* özel ulaşım ve ticarî mal naklini üstlenmiş durumdaydılar. Mekkârîler, *kadı*nın denetimi altında bulunurlar ve tüccârın malını taşırlarken, *kadı sicillerine* de geçirilen sözleşmeler yaparlardı. Taşıdıkları malları istenilen yere eksiksiz ulaştırmamaları hâlinde ise cezalandırılırlardı.[6] Bu sayede tüccâr, bölgeler arasında ya şehirlerde belirli sürelerde konaklayarak satış yapar, ya da mallarını istediği ticâret merkezine

---

3 Bkz. Ergenç, Ö., 1973, s. 175.

4 Bkz. Ergenç, Ö., "XV. Yüzyıl Anadolu Ticareti Üzerine Düşünceler," *TTK-İtalyan Kültür Heyeti İşbirliğinde* düzenlenen *Karadeniz, Akdeniz ve Türkler Symposiumu*'nda sunulan bildiri.

5 Bkz. Ergenç, Ö., *agm.*

6 Bkz. Ergenç, Ö., *agm.*

ulaştırma olanağı bulurdu.[7] Onun için, hemen her şehrin ticâret kesiminde başka ülkelerden, beldelerden gelmiş kişilere rastlayabilirdiniz. Bunların bir bölümü, âdetâ o şehrin yerleşiği durumuna gelmiş olabilirler, kiraladıkları, hattâ satın aldıkları evlerde ya da büyük hânların kendilerine ayrılmış odalarında uzun süre kalabilirlerdi.[8] Bu kesim, günlük hayatta şehrin asıl yerleşikleriyle birlikte, yakın çevreden gelen köylülerin, sözünü ettiğimiz tüccârların karışıp kaynaştığı ve her türlü etkinliğe sahne olan alandı.

Ticâret ve san'at kesiminden dar bir sokak sizi şehrin mahallelerinden birine götürebilirdi. Bu sokak, ortasında suyun akabilmesi için oluk verilmiş, taş döşeli bir yoldur. İki yanında ya evleri çevreleyen ve bahçelerin görülmesini engelleyen duvarlar ya da sokağa bakan pencereleri kafeslerle kaplanmış binalar sıralanmıştır. Bu sokak, kavisli, binalar arasında kıvrılan, zaman zaman çıkmaz sokaklarla dallanan bir uzanımla sizi, bir mescîde ulaştıracaktı. Burası mahallenin merkezidir. Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerin oluşturduğu bir topluluğun yaşadığı yerdir. Bir diğer tanımıyla, aynı mescîdde ibadet eden "cemâ'at"in aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir.[9] Dışarıdan bakanların, diğer mahallelerden nerede ve nasıl ayrıldığını kestiremeyecekleri bir yapı dokusuna sahip olan bu alanda, günlük hayatın mahremiyetine özen gösterilen bir ev düzeni geliştirilmiştir. Komşu yapılardan, birinin diğerine doğrudan pencerelerinin bulunmadığı bahçelerinin duvarla çevrili olduğu bu ***hâneler***, en küçük toplumsal birim olan ailenin yaşam alanıdır. Evler iç içe geçmiş görüntüsünde olmasına rağmen, mahallelilerin avârız yükümlülüğü nedeniyle her mahallenin sınırı belirlenmişti. Mahalle-

---

7 Bkz. Ergenç, Ö., *agm.*

8 Bu konuda bkz. Bursa Şer. Sic. B 197, 26 a-b'de kayıtlı Evahir-i C.Âhir 1152/Eylül başları 1739 tarihli ferman Erzurum Valisi ile "memâlik-i Anadolu ve vilâyet-i Rumilinde vâkî' sâir vüzerâ-i izam" ve "Sivas beylerbeyîsi ve sâir mîrmîrân-ı kiram" ve "Erzurum ve İzmir ve sâir beldelerin mollalarıyla Tokat Kadısı" ve "İzmir Voyvodası, müteselliimler ve şâir zabıtan"a gönderilmiştir. Bu fermanda "memâlik-i mahrûsemde ticâret ile mukîm olan Acem tüccarından ispençe taleb olunması ve mâdâm ki memâlik-i mahrûsemde kasabât ve kurasında tekâlif alınmak îcâb ider tasarruflarında emlâk ve arazîleri olmıya ol makule Acem tüccarlarından avârız ve nüzul ve şâir emr-i şerifimle vâki' tekâlif ve rnesârîf-i vilâyet ve te kâlif-i örfiyye ve şâkka talebiyle rencîde ve remîde olunmaları hilâf-ı kanûn"dur denilmektedir.

9 Bkz. Ergenç, Ö., Osmanlı Şehrindeki "Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* IV (1984), s. 69.

de yaşayanların özel alanları yöneticiler tarafından koruma altındaydı.[10] Bu uygulamada, *Osmanlı Kanûnu*'nun re'âyâyı belirli gruplar düzeninde tutma eğilimi ve daha büyük oranda da bazı vergilerin "emlâk ve arâzi" sahibi olmak koşuluna bağlı bulunması rol oynamıştır. Öyle ki, zaman zaman satın almalar yoluyla ayrı mahallelerde görünen bazı evlerin sınırda birleştiği durumlarda bile, bu binaların yarısı bir mahallede, diğer yarısı da ötekinde kayıtlı tutulmuştur.[11] Mahalle yerleşikleri, *imâm, yiğitbaşı, avârız akçası vakfı mütevellisi* gibi görevlilerle yürütülen bir örgütlenme içinde şehrin temel öğelerinden biri durumundaydılar. Mekânda hareketliliğe, yönetim ve mâliye açısından belli ölçülerde sınırlama getirmiş olan *Osmanlı Kanûnu* dolayısıyla, mahalleliler birbirini tanırlardı ve yeni gelen birinin de mâlî sorumlulukları yüklenmesinin yanı sıra, eski yerleşiklerin onayını alması gerekirdi.[12]

Bey ve *kadı*, hem şehrin hem de şehrin merkezi olduğu yönetim birimlerinin iki önemli yöneticisiydi. Bunlardan ilki, Osmanlı pâdişahının *yürütme erki*ni, ikincisi ise *yargı gücü*nü temsil ederdi. Bu iki görevlinin yetki ve sorumlulukları arasındaki ince denge, *Osmanlı adâleti*nin özünü oluşturmaktaydı.[13] Bey, kadının yargısı olmaksızın işlem yapamazken, kadı da kararlarının uygulanmasında beye dayanmak zorundaydı. Her ikisi, ayrı ayrı doğrudan merkeze bağlı ve pâdişah iradesiyle atanırlardı. Bu görevlilere bağlı yönetim, yargı ve mâliye alanlarında işlem yapan örgütlenme içinde yer alanlar, hem şehrin hem de beldenin güven ve düzenini sağlarlardı. Günlük yaşayışında şehirli, ticâret kesiminde, alışveriş işlemlerinin yürütülmesi sırasında *muhtesibi, damga* ve *kaban emînleri*ni görürdü. Yanındaki kolluk gücüyle dolaşan *subaşı*, kamu düzenini korumakla yükümlüydü. Geceleri, çarşıları ve mahalleleri *asesler* (yatakçılar) korurdu. Kişiler arasındaki anlaşmazlıkların mahkemede çözümü sırasında kadı yardımcıları olan *muhzırlar* vardı. Bunlardan başka, hemen her şehirde, merkezden gönderilmiş belirli sayıdaki *kapıkulu askerî* (Yeniçeri ve altı bölük süvarileri) bu gücün önemli öğesiydiler. Tümü, bir yüksek otoritenin temsilcisi olarak taşrada bulunurlardı.[14]

---

10 Bkz. Ergenç, Ö., *agm*, s. 73.

11 Bkz. Ergenç, Ö., *agm*, s. 73, not: 17

12 Bkz. Ergenç, Ö., *agm*, s. 75.

13 Bkz. İnalcık, H., *The Ottoman Empire*, London 1973, s. 104.

14 Bkz. Ergenç, Ö., "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niceliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresinde Sunulan Bildiriler II*, s. 1267.

Osmanlı'nın, re'âyâyı belirli grupların üyesi olarak belirleme isteği, mekâna, giyim-kuşama belli biçimler getirmişti. Başlangıçta belirttiğim gibi, eğer yüzyıllar öncesine dönebilsek ve herhangi bir şehirdeki günlük yaşayışı gözleyebilseydik, gezinen, oturan ve konuşan kişilerden kimin devlet görevlisi, kimin re'âyâdan olduğunu anlayabilir; hangisi müslüman, hangisi gayrimüslim; kim din adamı, kim esnâftan ya da tüccârdandır, , derhal sezebilirdik. Osmanlı şehir toplumu rengârenk bir görüntüye sahipti. Belgelerden anlaşıldığına göre, her "*cema'at*"in üyesinin giyeceği pabucun, makramanın, üstlüğün ve gömleğin rengi ve biçimi önceden belirlenmişti. Bir insanın giyiminin kalitesi, o kişinin ait olduğu gruptaki yerinin göstergesiydi.

İşte böyle bir ortamda, dünyaya gelen çocuk, ulaşılan teknolojik düzeyin olanaklarından yararlanarak, kültürel ortamın değerleriyle donanarak yetişir ve ergenliğe ulaştığında babasının bağlı olduğu grubun üyesi olurdu. Aile büyüklerinden birinin, belki de mahalle imâmının kulağına okuduğu dua ile birlikte, atalarından birinin adını alırdı. Oval iki ayak üzerinde bir o yana, bir bu yana sallanan beşiği, ailesinin ekonomik durumuna göre, en sade yapımlı olandan, sedef kakmalısına doğru nitelik değişiklikleri gösterebilir, fakat ne türden olursa olsun, o beşiğin başucunda muhakkak gümüşten bir "maşallah" asılı olurdu. İlk giydiği zıbın, Bursa tezgâhlarında dokunmuş ipekten, Ankara sofundan ya da Trabzon bezinden olabilirdi. Yorganının desen ve renklerini, yıllar boyu aktarılan deneyimler oluşturmuştu.

Osmanlı dünya görüşü, temelde İslâmîyet esasına dayanıyordu. Fakat bir yandan eski Türk geleneğinin, diğer yandan da en eski Ortadoğu imparatorluklarından beri biçimlenerek ve beslenerek, bölgenin bir sonraki toplumuna aktarılan değerlerin izleri, bu bakış açısında harmanlanmıştı. Pâdişah, "*Vedâyi'-i hâlik-i kibriyâ*"[15] sayılan Osmanlı teb'asına adâlet götürmekle yükümlüydü. Sultanın gücü, kuvveti ve ululuğu bu koşulu

---

15 Bkz. Bursa Şer. Sic. B 171, s. 19 a-20'a'da kayıtlı Evâil-i Şevvâl 1164/Ağustos sonları 1751 tarihli fermanda; "... Re'âyâ fukarası Hazreti Hallâk-ı cihan tarafından cenâb-ı hilâfet-me'âb-ı hüsrevâneme vedî'a ve emânet olmağla anların vücûh-ı mezâlimü teaddiyârdan sıyâhetleri ve mer ü rahat ile yerlerinde ve yurdlarında oturub kâr ü kisb ve zer'ü hars ları ile meşgul olarak isticlâb-ı du'â ü hayrları zimmet-i himmet-i mülü kâneme vâsıl ve lâzım olmağla..." denmektedir. Bu açıklamada, re'âyânın pâdişaha Tanrının emaneti olduğu açıkça görülmektedir.

yerine getirip getirmemesine bağlıydı. *Nasîhatnâme* ve *Siyâsetnâme* türü eserlerde ***dâire-i adâlet*** diye adlandırılan bir açıklama biçimine göre[16] "Sultan âdil olursa re'âyâya dirlik düzen gelir; dirlik içindeki re'âyâ bol üretim yapar, refaha ulaşır; bol ürün alan re'âyâ çok vergi verir; vergiler devlet hazînesini doldurur, hazînesi zenginleşen sultan, büyük ordu besler; kuvvetli orduya sahip olan sultanın gücü artar"dı. Adâletli olması öğütlenen hükümdarın, bu koşulu yerine getirebilmesi için geliştirilen yönetim anlayışının ve buna dayalı toplumsal düzenin özünde de, kişilerin "ulû'l-emre itaat"i yatıyordu.[17] Bu aynı zamanda İslâm dininin emirlerinden biriydi. Pâdişaha mutlak bağlılık gerekiyordu. Din ve devlet uğruna çalışmaktan, gerektiğinde seve seve canını dahi feda etmekten kaçınılmazdı. Pâdişahın, teb'asının *mu'tî* olmasını sağlaması ve ülkesinde adâletini geçerli kılabilmesi için, toplum, mekânda yerleşme durumuna, mesleklere, din ve mezheplere göre ayrı ayrı *cemâ'âtler* hâlinde düzenlenmiş ve hem mekânda hem de cemâ'atler ve gruplar arasında geçişler ve yer değiştirmeler olabildiğince sınırlanmıştı. İşte böyle bir anlayış içinde, dünyaya gözünü açan bir çocuk, yılların içinden süzülüp gelen geleneklerin etkisiyle kişilik kazanırdı. Belli bir yaşa geldiğinde, belki de mahallesindeki bir vâkıfın kurduğu câmiin yanındaki "sıbyân mektebi'ne gider, orada okumayı yazmayı öğrenirdi. Ama yaygın bir ilköğretim düzenine pek de gerek duyulmuyordu. Zira, yukarıda sözü edilen, kazanılması gereken "ideal tip"in özellikleri sözlü anlatımla kuşaktan kuşağa aktarılabiliyor, meslekî yeteneklerin kazandırılması ve geliştirilmesi, meslek örgütünde uygulayarak ve görerek gerçekleştiriliyordu. O nedenle ***ilmîyye sınıfı dışında*** mektebe dayalı öğretimin yaygınlık göstermemesi olağandı. Çocuk ergenliğe geçiş aşamasında ergenlik çağında bir yandan câmide, kahvede anlatılan ***menâkıb-nâmeler, gâzavât-nâmelerden,*** diğer yandan meslek grubunun dayandığı gelenekleri öyküleştiren ***fütüvvet-nâmeler***den içinde bulunduğu kültürel ortamın değerlerine ulaşırdı. Şehrin namazgâhında hacılar uğurlanırken ya da karşılanırken, Ramazan ve bayramın kesin zamanı belirlenirken, hasat ve yağmur duaları edilirken, beldeye gelen kadı ve beyler karşılanırken ve hattâ yeleleri uçuşan atıyla İstanbul'dan gelmiş bir çavuşun belinden çıkardığı ferman okunurken

16 Bkz. İnalcık, H., *The Ottoman Empire*, s. 105.

17 Bkz. Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya* (Doktora Tezi), "Subaşılık" bölümü.

gördükleri ve duydukları, onu kendiliğinden belirli davranışlar içine sokardı. Kim bilir hangi serhadde kazanılmış bir gazânın müjdesi davullar çalınarak şehirde verildiğinde toplu bir sevinç duyulur, bir başka kez bir başka diyara düzenlenen "sefer-i zafer-makrûn" için beldesindeki timârlı sipâhîler alay-beyilerinin, kapıkulları da kendi zabitlerinin bayrakları altında toplanıp yola çıkarlarken, onların başarı kazanması İçin tanrıya dua edilirdi.

Günlük hayatında dükkân önünde falakaya yatırılmış birinin tabanına vurulan sopaların nedeni, artık onun için biliniyordu. Her dönemde değişik boyutlarda sorunlarla karşılaşılır. Eğer genel dünya görüşünde ve kurumsallaşmış davranışlarda başkalaşma yaratan nedenler ortaya çıkmamışsa, gündelik sorunların kaynağı genellikle kişilerin davranışlarında aranır. Her dönemde, kişiler hayatlarının kimi evrelerinde "ideal bir tip"in yapmaması gereken hareketlere yönelebilirler. Nitekim, Osmanlı genci de kimi zaman bozahânelerde, İslâmın yasakladığı "mey"in tadını almış, kimi zaman mescîdde görünmez olmuştur. Subaşı, "namahrem"le birlikte bulunan, "emred oğlana yapışan", "oruç tutmayan", "hırsızlık yapan" birçok kişiyi Kadı Efendi'nin huzuruna götürmüştür. Diğer yandan, bir sabah kalkıldığında, mahallede bir evin kapısına "*katran çalındığı*"[18] görülmüştür. Bu, mahallede davranışları beğenilmeyen kişilere karşı hoşnutsuzluk gösterme biçimidir. Ayrıca, birinden aldığı borcu ödemeyen, yüklendiği sorumluluğu yerine getirmeyen, kısacası haksızlık yapan çok sayıda kişinin ortaya çıkardığı olay, kadı defterlerine geçmiştir.

Ancak bir tarihe gelindiğinde kişisel davranışlardan kaynaklanan tek olaylara benzemeyen, bir değişmeye işaret olan kimi gelişmeler yoğunluk kazanır. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetiyle birlikte, toplumsal etkinliklerde de yeni koşullar ortaya çıkar. Bu dönemeç noktası XVI. yüzyılın sonlarıdır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu 1596-1610 yıllarında bunalımlı bir döneme girdi. Kanûnî döneminin sonlarında görülen ilk be-

---

18 "Katran çalmak", bir kişiyi kötülemek, dile düşürmek, kendisine hakaret etmek için kapısını siyaha boyamak âdetidir. Bkz. Ankara Şer. Sic. VI-II/116: "Bostan Mahallesi'nin imâmı Muhiddin Halîfe bin Ahmed, Ayşe binti Budak'ın kapısına katran çalınmış, mezbûreyi inandıramazuz, geçen sene dahî böyle çalınmış idi." Konya Şer. Sic. II/ s. 192: "Ferhûniye mahallesi cemâ'atinden Paşmakçı Abdi'nin kapısına katran düzülüb ahâlî-i mahalleden mezbûr Abdi'nin ahvâli suâl olundukda..." denilmektedir.

lirtiler olarak 1571-1606 yılları arasındaki uzun, yıpratıcı savaşlar bu süreci hızlandırıcı bir etki yaptı, Bu bunalımlı dönemin sonunda Osmanlı İmparatorluğu artık eski imparatorluk değildi.

XVII. yüzyılın *lâyiha* sahipleri bu bunalım dönemini "cegayyür ve fesâd" ortamı diye nitelerler ve nedenler sıralayıp çözüm yolları gösterirler. Onlara göre bozulmanın önde gelen nedeni, pâdişah otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır.[19] Otoritenin zayıflaması, eyâletlerde kargaşa çıkmasının başlıca nedenlerindendir. Kapıkullarının tahakkümü yüzünden beyler "beylerbeyilik edemez, hükkâm-ı şerîat hükmedemez", "muhassıl-ı emval tahsîl-i mâl edemez" olmuştur.[20] İkinci neden devşirme kul sisteminin bozulmasıdır. Re'âyânın askerî sınıf arasına katılması, bozukluğun başlıca nedenleri arasında sayılır. Öyle ki 1610'larda saray halkının ancak onda birini devşirmeler oluşturmaktadır. Sonuçta, "olur olmaz re'âyâ bir çift öküzün satıp akçe kuvveti ile kimi sipâhî kimi yeniçeri olup istedikleri dirliğe ve mansıba geçer olmuşlardır."[21]

Üçüncü ve taşra yönetimi açısından asıl bizi ilgilendiren neden timârlı sipâhî ordusunun giderek ortadan kalkmasıdır. Bilindiği gibi, İmparatorluğun esas ordusunu eyâletlerde timârlarında oturan sipâhîler oluştururdu. Fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren saray halkı ve ekâbir, hükümet otoritesinin zayıflamasından yararlanarak timâr ve zeâmetleri kendi tasarruflarına geçirmişler, sonuçta sipâhî aileleri dirliksiz kalmışlardır. Bu durum şu önemli sonuçları doğurmuştur:

1. Devlet kapıkulunu çoğaltmak zorunda kalmış,[22] bunlara ulûfe yetiştirmek güçleşmiş, merkezî hazînenin yükü artmış, mâlî sıkıntı baş göstermiştir. 2. Diğer yandan eyâletlerdeki timârlı sipâhî, merkezdeki kapıkuluna karşı önemli bir denge unsuruydu. O ortadan kalkınca kapıkulu, devlete tahakküm eder olmuştur. 3. Ayrıca, re'âyânın korunması timârlı sipâhîler için kendi çıkarları açısından gerekliydi. Bu koruyucu unsur ortadan kalkınca, tarım üreticisi köylü zarar görmeye başlamıştır. 4. Re'âyâ

---

19 Bkz. Gökbilgin, T., "Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri", *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1957, s. 210-235.

20 *Koçi Risalesi*, yay. Ali Kemâli Aksüt, İstanbul 1939, s. 43.

21 *Kitâb-ı Müstetâb*, yay. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 8.

22 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İnalcık, H., Military and Fiscal Trans formation in the Ottoman Empire 1600-1700, *Arthicvum Ottomanicum IV (1980)*, s. 283-337.

asker olmaya özenince toprağı bırakmış, üretim azalmış, toprakların çoğu ekâbir çiftlikleri durumuna gelmiştir. 5. Bütün bunlardan dolayı merkezî hazînenin artan yükü, re'âyâya vergi artışları olarak yansımıştır. Cizye 40 akçadan 200 akçaya, avârız-ı dîvâniyye 40 akçadan 300 akçaya, koyun resmi iki misline fırlamıştır, *iltizâm usûlü* yaygınlaştığından bu yük bir de *bid'atler* yüzünden daha da çekilmez hâle gelmiştir.[23] Bu nedenler *levend, sekbân* ve Celâlî olgularını ortaya çıkarır. XVII. yüzyıl ıslahat raporları sahiplerinin açıkladığı derin ve genel değişiklikler yatar. XVI. yüzyılın sonlarından başlayan bu değişiklikler genellikle şöyle sıralanabilir:

a) Nüfus artışı: Tahrîr defterlerinden derlenen bilgiler, bu dönemde İmparatorluk nüfusunda iki katına varan bir artışı belgelemektedir.[24] Yine araştırmalar, yeni toprakların tarım üretimine açılmasındaki ilerlemenin nüfus artışına denk olmadığını göstermektedir.[25] Bunun bir dizi problemi beraberinde getireceği açıktır. Nitekim, devletin 1570'den sonra Anadolu'dan topraksız köylüleri Kıbrıs'a iskân etmeyi denemesi,[26] bu sorunun varlığının bilincinde olduğuna kanıttır. Ayrıca defterlerde *kara, caba* diye gösterilen topraksız genç kuşaklar geniş bir *gurbet tâifesi* oluşturmuştur. Fetih politikasının yürürlükte olduğu dönemde askerî amaçlarla kullnılan bu sosyal öğeler, bu politikanın duraksadığı ve başarısız olduğu dönemlerde önemli sorunlar doğurmuştur.[27]

b) Mâlî bunalım: XVI. yüzyılın sonlarında dünya madenî para hacmindeki ve dolaşımındaki değişiklikler, bunun sonucu akçenin değerini yitirmesi, hızlı fiyat artışları, birçok sorunu da beraberinde getirmiştir.[28] *Para tağşişi,* kalp paranın çoğalması, spekülasyon, faiz oranlarının yükselmesi ve faizcilik, akçaya dayanan Osmanlı mâliyesini ve sonuçta ekonomik hayatı derinden etkilemiştir. Fiyat artışları özellikle sabit gelirli kitleleri, yani

---

23 İnalcık, H., *agm*, s. 311 vd.

24 Bkz. Barkan, Ö. L., Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic-History of the Middle East*, ed. M. A. Cook. London 1970.

25 Bkz. Cook, M. A., *Population Pressure in Ruval Anatolia 1450-1600*, London 1972.

26 Bkz. Konya Şer. Sic. II. defterde bu konuda pek çok örnek vardır.

27 Bkz. Akdağ, M., *Celâlî İsyanları*, Ankara 1964; Medreseli İsyanları, *İktisat Fakültesi Mecmuası* II (1949-50), s. 361-387.

28 Barkan, Ö. L., XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiat Hareketleri, *Belleten* XXXIV/136 (1970), s. 557-607.

başta timârlı sipâhîleri, kapıkulunu, vakıflara bağlı dinî zümreleri sıkıntıya sokmuştur.

Devlet, düştüğü mâlî bunalımdan[29] kurtulmak için, özellikle *avârız-ı dîvâniyye* denilen yükümlülükleri kullanarak yeni bir vergi sistemine geçti. Eskiden beri olağanüstü askerî gereksinimleri karşılamak üzere bu ad altında zaman zaman halktan genel olarak birtakım hizmetler, yükler veya bedel karşılığı olarak *salma* biçiminde bir vergi toplardı. Bu vergi XVI. yüzyıl sonlarından itibaren her yıl toplanan ve oranı giderek artırılan sürekli bir vergi durumuna getirildi. Devlet beylerbeyilerine de *salma* yoluyla halktan aynı nitelikte bir vergi toplama izni verdi.

Ayrıca gelir kaynaklarını artırmak amacıyla devlet, timâr dirliklerini doğrudan doğruya merkezî hazîne denetimi altına alarak *mîrî mukâta'a* haline soktu ve iltizâma verdi.[30]

c) Askerî sistemde değişiklik: Timâr sisteminin ortadan kalkışı, tüm Osmanlı yönetim biçimini temelinden sarsan askerî, mâlî, idarî ve sosyal değişiklikler meydana getirmiştir. Sipâhî ordusunun ikinci dereceye düşmesinin asıl nedeni, ateşli silahlar konusundaki gelişmelerdir. Timârlı sipâhînin karşısındaki güçler artık gelişmiş ateşli silahlarla savaşan daimi ordulardı. Onlar için savaş zamanı diye bir dönem söz konusu değildi. Bu nedenle Osmanlı Devleti de ulûfeli ve tüfekli asker sayısı artırmak zorunda kaldı.

XVIII. yüzyıl, bu değişmelerin belirginleştiği ve yeni uygulamaların kurumsallaşmaya dönüştüğü bir dönemdir. Ayrıca, XVIII. yüzyıl, dünyada büyük gelişmelerin görüldüğü bir zaman dilimidir. Bu gelişmelerin bir bölümü, Osmanlı'yı yakından ilgilendirir. Osmanlı Devleti yeni dünya koşullarıyla iç ve dış etkilere karşı değişmeye itilmiş, diğer bir deyişle zorlanmıştır.[31] Kuşkusuz, Osmanlı modernleşmesi için kesin bir başlangıç tarihi vermek kolay değildir. Böyle bir olgunun kökleri, yukarıda da belirtildiği gibi, uzun bir sürece dayanır ve geniş bir alana yayılmıştır. Ancak denebilir

---

29 XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı merkezî hazînesi, saray masraflarının fazlalığı nedeniyle sürekli olarak açık vermekteydi. Örneğin Bursa Hâssa Hare Emini, hâssa mukâta'alardan topladığı gelirlerle masrafları karşılayamamaktaydı. Bkz. Ergenç, Ö., *XVI Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 239.

30 Bu konuda ilgili bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

31 Bkz. Genç, M., "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mâlî Verilerinin İktisâdi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s. 33.

ki İkinci Viyana Bozgunu'ndan Tanzimat'ın ilânına kadar geçen zamanda Osmanlı modernleşmesinin gerekliliği ve koşulları hazırlanmıştır.[32]

İlk gereklilik askerî ilişkilerde belirdiği için, modernleşme çabaları askerlik alanında ağırlıklı olarak görülmeye başlar. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren orduların temel özelliği, sürekli ve düzenli oluşlarıdır. XVI. yüzyıl için, Osmanlı kapıkulu askerî, bu tür orduların tipik bir örneği sayılabilir. XVII. yüzyılda bile Osmanlı ordusunun Habsburglular'a karşı üstünlüğü açıktır. Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında İmparatorluk ordularında egemen olan kargaşaya bakıldığında, değişme belirtilerine rastlanmasına rağmen, Osmanlı ordularının güç üstünlüğünü sürdürdüğü görülür. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı askerî düzeni bir dizi nedenin bir araya gelmesi yüzünden, büyük bir değişime uğrayacaktır. Bu değişimler olurken, Osmanlı Devleti de Avrupa karşısında belirgin bir gerileme sürecine girecektir. Tarihsel gelişmeleri izlediğimizde gördüğümüz şudur: XVII. yüzyılda Akdeniz havzasındaki ulaşım ve ticâret ağları yavaş yavaş değişmektedir.[33] Artık Akdeniz'de seyreden İngiliz ve Hollanda gemileri yeni bir tür ulaşımı ve farklı bir anlayışa dayalı bir ticâreti temsil ediyordu. XVI. yüzyıl sonuna kadarki İtalyan denizciliği göreli bir ilkellik içinde, daha çok yükte hafif pahada ağır meta taşımacılığına dayanıyordu. Oysa şimdi Atlantik kıyılarının ülkeleri, daha da geliştirilmiş bir organizasyonla yeni bir atılımın içinde yer alıyorlardı. Akdeniz'e güçler değişmeye başlamıştı. Daha çok askerî nitelikli olan İspanyol donanması da, XVI. yüzyılın sonunda İtalyan devletleri gibi üstünlüğünü yitirirken Fransa, Doğu Akdeniz'deki egemenliğini, ancak Kardinal Richelieu'un reformlarıyla sürdürebilme çabasındaydı. Kısacası, XVII. yüzyılda Akdeniz'de Venedik, Cenova, Dubrovnik ve diğerlerinin yerini Atlantik denizcileri almaya başladı.[34] XVIII. yüzyıla gelindiğinde, bu değişmelerin yanında Akdeniz dünyasına iki yeni denizci güç, ticâret alanında da etkin olmak üzere girdiler. Bunlar, Avusturya ve Rusya idi. Bu iki devletin ağırlıklı olarak bölgede yer alması, Osmanlı Devleti açısından yeni gelişmelere yol açacaktır.

---

32 Burada ***modernleşme*** kavramıyla, doğal gelişme ve değişmenin ötesinde toplumda sarsıcı etkiler yaratan ve çeşitli etmenlerden etkilenen, kurumlarda nitelik ve nicelik açısından önemli değişiklikler yaratan bir olgu kastedilmektedir. bkz. Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 10 vd.

33 Ortaylı, İ., *age*, s. 11.

34 Ortaylı, İ., "XVI Yüzyılda Osmanlı...", *Toplum ve Bilim*, sayı 1, 1977.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Orta Avrupa İmparatorluğu haline gelen Avusturya'nın ekonomik yapısında önemli değişmeler oldu. O zamana değin, merkantilist politikasını tam olarak uygulayamayan Avusturya, bu dönemde yeni bir anlayışın itici gücüyle bir yandan Batı Avrupa ile bütünleşirken, diğer yandan da Macaristan ve Adriyatik kıyılarındaki egemenliği sayesinde dikkate değer bir büyüme göstermeye başladı. Gelişen Avusturya ekonomisinin gereksinme duyduğu hammaddelerin kaynağı ve üretimin pazarları, ilk elde Osmanlı ülkesi olacaktı. XVIII. yüzyıla kadar tıpkı Osmanlılar gibi, Batı Avrupa ürünlerini çeken Avusturya, bu yüzyılda tarım teknolojisini değiştirdi. Sanayi önemli ölçüde gelişti. Güney Avusturya bölgesinde maden üretimi arttı. Bu sayede gelişen ticâret, ulaşım düzeyinin yükseltilmesi gereğini ortaya çıkardı. Ayrıca Tuna Nehri, Avusturya'nın Balkan ticâretinde önemli bir etken oldu. Bu yüzyılda, Avusturya nehir gemiciliği büyük aşamalar kaydetti. Böylece büyüyen Avusturya ekonomisi, Osmanlı ülkesiyle karada ticâretin boyutlarını da artırıyordu. Daha çok Hırvat, Sırp ve Yunan asıllı Osmanlı tüccârları aracılığıyla yürütülen ilişkilerde de artış görülüyordu. Porselen, çini, kumaş ve bir ölçüde şeker üretimini geliştiren Avusturya, bunları ihraç ederken Osmanlı pazarlarında Venedik'in yerine almaya başladı. Aynı yüzyılda. Macaristan, Avusturya'nın tahıl ve hayvan gereksinimlerini karşılayan bir kaynak konumundaydı. Balkan ülkelerinden de tütün, pamuk, tiftik, yün ve deri gibi maddeler almaktaydı. Özellikle, kebe ve aba gereksinimini Bulgaristan'dan karşılamak durumundaydı.[35] Yine aynı hammaddeler için Rumeli ve Batı Anadolu'nun bu açıdan önemli bir rolü bulunduğu bir gerçektir.

Avusturya'nın ticâretini Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de yoğunlaştırmasının başka nedenleri de vardı. Zira, Atlantik ülkeleri XVI. yüzyılda başlattıkları ve XVII. yüzyılda geliştirdikleri teknolojik düzeyleriyle, okyanus ötesi girişimlerini sürdürürlerken, Avusturya XVIII. yüzyılda bu organizasyona ulaşamamıştı.[36] Onun için, bütün çabasını Akdeniz havzasındaki etkinliklerini güven altına almaya yönlendirdi.[37]

Diğer yandan, aynı yüzyılda, Avusturya ölçüsünde olmasa bile, modernleşme ve merkezî monarşisini sağlamlaştırma çabalarında başarılı olan Rusya, ticâret ağını özellikle Karadeniz ve Ege kıyılarını içine alan bir bölgede kurmaya çalışmaktaydı. Daha, Büyük Petro zamanında Rusya

---

35 Todorov, N., *İ.F.M.* 27/1-2, s. 1-36.

36 Bkz. Ortaylı, İ., *agm*, Ralp Davis'ten naklen, s. 84.

37 Ortaylı, İ., *SBFD* XXVIII/3-4, s. 97-110.

mâliyeyi merkezîleştirmiş, tarım alanında reformlar yapmış, madencilikte önemli adımlar atmış ve üretimini geniş pazarlara hitap edebilen düzeye yükseltecek önlemleri almaya yönelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu iki komşusunda kısaca özetlemeye çalıştığımız gelişmeler olurken, Batı Avrupa'nın hızla yükselen devletleri için de Osmanlılar dünya siyasetinin önemli bir öğesi durumundaydı. Akdeniz dünyasında değişen güç dengesi içinde, her ülke kendi açısından gelişen ve değişen ekonomik etkinliklerine uygun ortam yaratabilme amacıyla Osmanlı sistemini zorlamaya başladılar. Bu zorlama Osmanlı'yı da değiştirecekti. Nitekim, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ve toplumsal düzenin geleneksel niteliklerinde hemen gözlenebilen kimi başkalaşmalar dikkati çekti. Bunlar nelerdi?

1. Ekonomik düzeyde, Akdeniz'deki yeni güçler Osmanlı ülkesinde dış ticârete yönelik etkinlikleri de yoğunlaştırmış, birtakım maddelerin dışsatımında artışlar meydana gelmiş, Osmanlı Devleti'nin dış ticâret anlayışı ve önlemleri bu duruma uymak zorunda kalmıştır. Araştırmamızda bu konu üzerinde durulacaktır.

2. Bu yeni isteklere göre yürümek zorunda kalan dış ticâret, üretim düzenini de etkilemiş ve bu isteklere yönelik bir biçime girmiş, her dalda bir dizi etkilenmeler görülmüştür. XVIII. yüzyılda, özellikle Batı Anadolu'a, a'yânlık olgusu, yukarıda belirtilen gelişmelerle birlikte, tarım alanında yeni bir yapılaşmaya yol açmış ve tipik üretim birimleri olarak çiftlikler yer almıştır.[38]

3. Osmanlı Devleti, merkantilist düşünceyi dış siyasetinin temel itici etkeni yapan yüzyılın devletleriyle siyaset ve askerlik arenasında karşılaşmak zorunda kalmış ve giderek başarısızlığa düşmüştür. Askerlik alanındaki başarısızlıkları, sonuçta kuvvetli olmayı amaçlayan Osmanlı geleneksel sistemi üzerinde derin etkiler yapacak ve ekonomik gelişmelerle bütünleşen bu etkiler Osmanlı yönetimini, mâliyesini, ordusunu da yeniden düzenleme gereksinimi ile karşı karşıya bırakacaktır. Gözlenebilen başlıca değişmeler şunlardır:

a) Öncelikle, Osmanlı merkezî-mutlak yönetimbiçimi kuramsal temellerinde herhangi bir köklü değişiklik olmamasına rağmen, önemli ölçüde ***desantralize*** olma yönünde eğilim gösterecektir.

b) Osmanlı geleneksel kurumlarının en önemli iki tanesini teşkil eden, ***kapıkulu*** ve ***timâr*** sistemleri yerlerini değişik uygulamalara bırakacaktır. Bunun sonucunda, yeni işlevleri olan yeni öğeler sistem içinde yer alacaktır.

---

38 İnalcık, H., Çiftlik madd., *EI²*.

2) NİŞANCI HAMZA PAŞA'YA İLİŞKİN YENİ BİLGİLER[1]

Bilindiği gibi, Osmanlı devlet yönetiminde ***nişancı*** denilen görevlilerin özel bir yeri vardı. ***Ferman, berât, menşûr, nâme, ahîd-nâme*** gibi resmî belgelerin baş tarafına pâdişahın imzası demek olan ***tuğrayı*** çekme görevini yerine getiren nişancı, asıl olarak ***Dîvân-ı Hümâyûn***'dan çıkan emir ve kanûnlara nezâret etmek, geçerli kanûnlar uyarınca timâr tevcîhlerini yürütmek, yeni fethedilen ülkelerin ya da gerek duyulan diğer yerlerin ***tahrîrini*** yaptırmakla yükümlüydü. Sonradan birer ayrı makam ve daire olan ***reîsü'l-küttâblık*** ve ***defter emînliği*** görevlerini de üstlenmişti ve bu dairelerin de doğrudan âmiri bulunuyordu.[2] Yani, devlet yönetiminde ***şerîatı*** temsil eden ***ulemâ***ya karşı, özellikle pâdişahın iradesinin ifadesi olan ***kanûn*** (örfî hukuk)'un temsilcisi sayılan ***küttâb*** sınıfının başında yer almaktaydı. Askerî, mâlî ve idarî alanda pâdişah iradesi demek olan kanûnların, kuralların tespit ve korunması bu küttâb sınıfının görevi idi.[3] Timâr ve toprak meseleleri ile ilgili kuralları nişancılar formüle eder, ***hüküm*** ve ***kanûn*** olarak pâdişah tuğrası ile geçerli kılınırdı.[4] Bu nedenle nişancıların bilgi ve tecrübesinin önemi büyüktü. Feridun Bey, Celâl-zâde Mustafa, Hamza Paşa gibi nişancılar, XVI. yüzyılın sonuna kadar ülkenin sosyal, ekonomik ve askerî yönetiminin temelini teşkil eden kanûn maddelerinin tespit ve muhafazasında önemli rol oynamışlardı. Diğerleri hakkında yeterince bilgi sahibi

---

1 Ankara Üniversitesi, DTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, 1979-1980, s. 31-43.

2 Bkz. Gökbilgin, T., Nişancı madd. *İslâm Ansiklopedisi* IX, 239-302; İnalcık, H., Reîsü'l-küttâb madd. *İslâm Ansiklopedisi* IX, 671-683.

3 Bkz. İnalcık, H., On the Secularism in Turkey. *Orienlalische Literatur-Zeitung LXIV* 9-10 (1969) 437-446.

4 Bkz. İnalcık, H., Kanun madd. EI (2), IV, 561.

olduğumuz halde,[5] XVI. yüzyılın sonlarında, zaman zaman ayrılmasına rağmen, uzun süre nişancılık makamını işgal eden ve kanûnnâmelerde adından sık sık söz edilen Hamza Bey (Paşa)'in kimliği ve hayatına ilişkin, bilgilerimiz pek azdır. Bu kısa yazıda, Ankara Şer'iyye Sicilleri'nde karşılaşılan Hamza Bey ile ilgili belgelerden söz edilerek, bu ünlü nişancının hayatına ışık tutan bilgilere ufak bir katkıda bulunulacaktır.

Ne zaman, nerede doğduğunu ve reîsiü'l-küttâb oluncaya kadarki hayatının nasıl geçtiğini bilmediğimiz Hamza Bey'in, Edhem adlı birinin oğlu olduğunu, Ankara Şer'iyye Sicilleri'nde bulduğumuz, H. 4 Zi'l-ka'de 1001/M. 2 Ağustos 1953 tarihli bir belgeden öğreniyoruz. Sözü edilen belgede, *"hâlâ nişancı olan kıdvetü'l-ekâbir ve'l-a'yân Hamza Bey ibni Edhem"in,* Ankara'nın Yeğenbey Mahallesi'nde *"bir anbâr, bir ahûr ve iki beyt-i ulvî ve bir sofayı müştemil"* mülkünü, Vezîr İbrahim Paşa'ya sattığı bildiriliyor.[6] Ayrıca aşağıda anacağımız belgelerde Hamza Çelebi'nin Ankara'daki evkâfa nâzır atandığı, kendi hâslarının ve oğlu ile torununun zeâmetlerinin Ankara Sancağı'nda olduğu belirtiliyor. Bunlara bakarak, onun Ankara ile ilişkili olduğu, hattâ oralı olabileceği söylenebilir.

Hamza Çelebi, sarayda kalem odalarında yetişmiş ve uzun süre Dîvân-ı Hümâyûn kâtipliği yapmış olmalıdır. İlk kez H. 981/M. 1573-74'de ünlü münşe'ât müellifi Feridun Bey'in yerine reîsü'l-küttâb olduğu, *Hâlifetü'r-rüesâ*'da belirtiliyor.[7] Bu bilgiyi doğrulayan ve destekleyen başka kayda rastlayamadık. Mehmed Süreyya, Hamza Bey'in H. 988/M. 1580'de reîsü'l-küttâb atandığını bildiriyor.[8] Mühimme defterlerinden birindeki bir kayıt, bize Hamza Bey'in bu makama atandığı kesin tarihi vermektedir: Sözünü ettiğimiz kayda göre, 7 Safer 988/24 Mart 1580 günü *"Reîs-i Dîvân"* olmuştur.[9] Aynı yılın Şa'bân/Eylül ayında Hamza Bey'in nişancılığa yükseldiğini görüyoruz.[10] Ancak bu görevde uzun süre kalmadığı anlaşılıyor. H. 989/M. 1581 yılında *ma'zûl* olmuş ve yerine, nişancılıktan

---

5 Bkz. Mordtmann, J. H., Feridun Bey madd. *İslâm Ansiklopedisi* IV, 569-70; Gökbilgin, T., Celâl-zâde Mustafa, *İslâm Ansiklopedisi* III, 61-64.

6 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/1059.

7 Bkz. Ahmed Resmi, *Halifetü'r-rüesâ,* İstanbul 1269, 16.

8 Bkz. Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî* II, 252.

9 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Müh. Def. no: 39, 292: "Fî 7 S 988": *Bugün Hamza Çelebi Efendi reis olmuşdur.*

10 Bkz. *Sicill-i Osmanî* II, 252, *Selâniki,* 161; *Halifetü'r-rüesâ,* 16.

Köstendil Sancâkbeyliği'ne gönderilen Feridun Bey, tekrar atanmış ve Köstendil Sancâğı Hamza Bey'e verilmek istenmişse de, o bu mansıbı kabul etmeyerek, ma'zûliyyet dönemini daha iyi bir görev beklemekle geçirmiştir.[11]

H. 990/M. 1582 tarihinde Sultan Murad Hân, Şehzade Sultan Mehmed'in sünneti için *sûr-i hümâyûn* düzenlenmesini emretti ve "*sâbıkâ matbâh-ı âmire emîni olan Dergâh-ı Ali müteferrikalarından Kara Bâli Bey emîn ta'yîn olunub ve sûr-ı hümâyûn mesârifi içün müstakil kalem olmak üzere sâbıkâ südde-i devletde Nişancılık hidmetinde olan Hamza Bey hazretleri Nâzır-ı sûr-i hümâyûn olmak ferman olundu.*"[12] Bu görevden sonra Hamza Bey'in yine reîsü'l-küttablık makamına getirildiği anlaşılıyor. Çünkü H. 992/1584 yılında, "*Kırım Hanı üzerine fetret vâki olub Vezîr-i a'zam Osman Paşa hazretleri serdâr ferman olunduğunda*",[13] "*Mesih Paşa hazretleri kaim-i makâm-ı sadr-ı a'zamî oldu ve serdâr-ı a'zam hazretleri H. 992 (M. 1584 Kasım) Zil-ka'de'sinde Üsküdar'dan göçtüler*". Bu sırada Nişancı Mehmed Paşa'nın yanında divitdarlık görevi ile bulunan Selânikî Mustafa aynen şöyle diyor: "*Reîs-i Dîvân Hamza Çelebi Efendi ve tezkireci Tâc-zâde Efendi ve kâtib-i Dîvân Sûzenî-zâde Mehmed Çelebi sefere me'mûr olub veda'laştılar.*"[14] Hamza Bey sefere gidince, Sadâret Kaymakamı Mesih Paşa'nın yanında Küçük Hasan Bey, reîsü'l-küttâb oldu.[15] Bu arada Kırım Hanı'nın ülkesindeki karışıklığı düzelttikten sonra, Şark seferine yönelen Özdemir oğlu Osman Paşa, bu seferde öldü. Sadâret mühürü, Niğbolu Beyi Ahmed Paşa-zâde Mehmed Bey tarafından İstanbul'a getirildi ve Osman Paşa H. Zi'l-hicce 993 (Kasım 1585) tarihinde Diyarbekir'deki türbesine defnedildi ve 8 Zi'l-hicce 993 de (11 Aralık 1585) sadrazâmlığa Mesih Paşa getirildi.[16] Mesih Paşa'nın sadrazâm olduğunda geçinemediği Hamza Bey'i Kastamonu Sancâkbeyliği'ne gönderip, reîsü'l-küttâblığa' Küçük Hasan Bey'i atamak istediğini, fakat seferden dönen Hamza Çelebi'nin bu değişikliği kabul etmeyerek kendisinin reîsü'l-küttâblıktan ayrılmasını ön-

---

11 Bkz. Selânikî, 162. *Halîfetü'r-rüesâ*'da (16-17), Hamza Bey'in Köstendil Sancâğı'na gönderildiği yazıyor. Ancak biz Selânikî'nin ifadesini daha doğru buluyoruz. Çünkü, o kısa bir süre sonra sûr-ı hümâyûn nâzırı olacaktır.

12 Bkz. Selânikî, s. 165.

13 Bkz. Selânikî, s. 182.

14 Bkz. Selânikî, s. 186.

15 Bkz. *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 16-17.

16 Bkz. Selânikî, s. 202.

lediğini, çeşitli kaynaklar yazıyor.[17] Öyle ki, Mesih Paşa'nın Küçük Hasan Bey'i nasbi pâdişah tarafından kabul edilmeyip sadrazâm bir iki defa arz ve telhis edip de reddedilince, "*bana muîn ve muâvin olmayan şahsı kullanmazın ve sözünün nüfûzu olmayan vezîrlerden dahî olmağı istemezin deyüb tekâüde tâlib oldu ve terk-i âlem-i fâni edince mütekâid oldu.*"[18] Yalnız Peçevî'de anlatılan bu bilgileri doğrulayacak kayıtları, olayların çağdaşı olan Selânikî'de bulamıyoruz. Tam tersi "*sâbıkâ Mesih Paşa sadâretinde reîsü'l-küttâb olan Küçük Hasan Bey, maraz-ı şîr-i penceden vefat etti*"[19] ifadesinden, Hamza Bey'in bir süre bu görevden ayrıldığı ve yerini Hasan Bey'e bıraktığı anlaşılıyor. Ancak bu ayrılık çok kısa sürmüş olmalı ki, H. 22 Safer 995/M. 1 Şubat 1587'ye kadar onu yine reîsü'l-küttâb olarak görüyoruz. Fakat bu tarihte "*dört yüz bin akçalık hâslar tasarruf eder deyü azl olunub timârları havâss-ı hümâyûna ilhak olundu ve ... yerine Tâc-zâde Mehmed Çelebi'nin* reîsü'l-küttâb olması buyuruldu.[20] Bu ma'zûliyet dönemi çok uzun sürmemiş olacak ki H. 998/M. 1589-90 yılına ait olayları an latırken Selânikî, Hamza Bey için şunları anlatıyor: "..., *işbu sene Zi'lka'desi evâhirinde Vezîr-i a'zam Sinan Paşa hazretleri Reîs-i Dîvân Hamza Bey'e latîfe yüzünden her bâr tezvir ve telbîsten hâli değilsin demek âdet-i kadîmelerinden idi. Bu esnada bir hatt-ı hümâyûnla tekâüd verilmiş bir zeâmet hususunda lec ve inad olunub hak Hamza Bey elinde olmağın böyle riyâsetten ne hâsıl olur deyü istiğnâ etmeğin azl olunub yerine Baştezkereci Dal Mehmed Çelebi Reîs-i Dîvân oldu, fi't-tarihi'l-mezbûr ve Hamza Bey'in riyâsetten dördüncü infisâlidir. El-hak Devlet-i âliyye'nin kadîmî emekdârıdır ve saltanat umûrunda istihdâm olunugelmişdir, yine gelecek odur, dediler.*"[21]

Görülüyor ki Hamza Bey küttâb sınıfına katılıp devlet hizmetine girecek olgunluğa ulaştıktan sonra, merkez bürokrasisinin gruplaşmalarına ve gruplar arasındaki sürekli çekişmelere katılmasına rağmen, kendisini vazgeçilmez bir eleman olarak kabul ettirmiş ve zaman zaman azledilip bir süre boş beklemesine, ya da bir başka göreve atanmasına rağmen uzun süre reîsü'l-küttâblık. etmiş, Dîvân kalemlerinin başkanı olmuş ve önemli bir

17 Bkz. Peçevî, *II*, 18; *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 17.
18 Bkz. Peçevî *II*, s. 18.
19 Bkz. Selânikî, s. 217.
20 Bkz. *Halîfetü'r-rüesâ*.
21 Bkz. Selâniki, s. 271.

mevki' işgal etmiştir. Asıl önemli görevleri, bir devlet adamı olarak parlaması, hayatının bundan sonraki dönemindedir. H. 1000 yılının Şevvâlinde (M. Temmuz 1592) Hamza Bey nişancılık makamına getirildi.[22] Bu tarihte Nişancı Abdülhay Paşa hasta idi.

Uzun süre Geyve Akhisârı'nda kendi hâlinde hastalığı ile uğraştı. Bu hastalıktan kurtulamayıp ölünce, yerine Reîsü'l-küttâb Hamza Bey atandı, onun yerine de Beştezkereci Molla Ferruh Efendi geldi.[23]

Hamza Bey'in şöhret bulması, bu görevi döneminde olmuştur. Ankara Şer'iyye Şicilleri'nde, bu nişancılık dönemine ait kimi kayıtlara rastlanmaktadır. Örneğin, H. 4 Zi'l-ka'de 1001/M. 2 Ağustos 1593 tarihli bir belgede, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, Hamza Bey Ankara'nın Yeğenbey Mahallesi'ndeki evini Vezîr İbrahim Paşa'ya satmaktadır.[24] Yine H. 3 Şa'ban 1002/M. 24 Nisan 1594 tarihli bir berât, Hamza Bey'e ilişkindir.[25] Bu belge ile Hamza Bey *"Ankara'da vâki Kızılbey Câmi evkâfına ve şehre câri olan sular evkâfından olan karyeler ve şâir tekke ve zâviyelerin evkâfına ... hasbî" nâzır* atanmaktadır. Nitekim H. 3 Şevvâl 1002/M. 22 Haziran 1594 tarihli bir belge[26] ile H. Evâhir-i Zi'l-ka'de 1002/ M. Ağustos ortaları 1594 tarihli bir diğer belge,[27] Hamza Bey'in nezâretinde, Kızılbey Câmi'in onarılmasına ilişkindir. Kendisi Nişancı olarak İstanbul'da bulunduğundan, Ankara'daki vakıflara nezâret görevini, vekili Müderris Abdülkerim Efendi bin Kasım Halîfe aracılığı ile yürütmektedir.

Hamza Bey, H. 1003/M. 1595 yılındaki saltanat değişikliğinde, yani II. Mehmed'in pâdişah olması sırasında da nişancılık görevini sürdürmüş ve bu arada kendisine *Rumeli Beylerbeyiliği* payesi verilerek *paşa* unvanını almıştır.[28] Yalnız bu konuda, *Halîfetü'r-rüesâ* ve *Sicill-i Osmanî*'de verilen, bilgi ile sicillerden çıkardığımız kayıtlar birbirini tutmamaktadır. Adıgeçen eserlerde Hamza Bey'e Rumeli Beylerbeyiliği payesi değil, Anadolu Beylerbeyiliği payesinin verildiği belirtildiği halde, Hamza Paşa'nın torunu, Dîvân-ı Hümâyûn kâtiblerinden İsmail'e verilen bir timâr ile ilgili H. Evâhir-i R.Âhir

---

22 Bkz. *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 17.
23 Bkz. Selânikî, s. 326.
24 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/ 1059.
25 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/1151.
26 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/4.
27 Bkz. Ank. Şer. Sic. V/1079.
28 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII / 2482, 2483; *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 17, *Sicill-i Osmanî* II, s. 253.

1008/M. Kasım ortaları 1599 tarihli fermanda Hamza Paşa'dan "*mukaddema Rumeli Beylerbeyisi olub Tuğrây-i hümâyûnum hidmetinde iken tekâüd olmuş*" diye söz edilmektedir.[29] H. 9 Ramazan 1010/M. 2 Şubat 1602 tarihli bir başka kayıtta ise "*Bundan akdem Rumeli Beylerbeyisi olub hâlâ Tuğrây-i hümâyûnum hidmetinde olan emîrül-ümerâil-kirâm Hamza Paşa hazretleri*" denmektedir.[30] Arşiv belgelerine öncelikle güvenmek gerekirse, durumu şöyle değerlendirmek olasıdır: H. 1003/M. 1595'den sonra Hamza Bey, Rumeli Beylerbeyiliği payesi ile paşalığa yükseltilmiş ve devletin ileri gelenleri arasında yer almıştır. Ancak, H. 1005/M. 1596 yılında nişancılıktan ayrılmıştır.[31] Bu ayrılık, *Halîfetü'r-rüesâ*'nın belirttiği gibi H. 1006/M. 1597 yılına kadar değil, en azından H. 1008/M. 1599 1600 yılına kadar sürmüş olmalıdır. Zira yukarıda sözünü ettiğimiz timârla ilgili H. Evâhir-i R.Âhir 1008/M. Kasım ortaları 1599 tarihli fermanda Hamza Paşa'dan "*mütekâid nişancı*" olarak bahsedilmektedir. H. 1010/M. 1602 tarihli belgede yine "*nişancı*" olduğu belirtildiğine göre, Hamza Paşa bu iki tarih arasında tekrar aynı makama gelmiştir. Bundan sonra ölünceye kadar nişancılık makamını işgal ettiği anlaşılıyor. Çünkü, *Halîfetü'r-rüesâ*'nın "... *bin altı evâhirinde tekrar nişancılık ile nâil-i me'mûl olub bin oniki zarfında Kaim-i makam olan Cerrâh Paşa illet-i nokraya mübtelâ ve umûr-ı Divâniyyeyi idârede tâmü'l-kuvâ olmamağın Dîvân'ı Hamza Paşa'ya gördürüb, ol dahî cüz'iyâtı ısfâ ve icrâ, külliyâtı kendüye ifhâm ve inhâ ederek Cerrâh Paşa'nın azline sebeb*" olduğunu[32] bildirmesini, *Sicill-i Osmanî* şöyle tamamlamaktadır: "... 1012'de *Kaim-i makam Cerrah Paşa hasta lığında vekâlet edib ânın azline bâis oldu.* 1013'de *nişancılıktan azl edilmiş ve* 1014 *sâline doğru fevt olmuştur.*"[33] Ancak, Hamza Paşa'nın ölümü, Sicill-i Osmanî'nin bildirdiği gibi, H. 1014'de değil, bu tarihten iki yıl kadar sonra vuku' bulmuş olmalıdır. Çünkü, H. 9 Evvel 1014/M. 25 Temmuz 1605 tarihli bir sicil kaydında "*Nişancı Hamza Paşa hazretleri yevmi iki akça ile bir sûretü'l-mülk vaz' itdiğü Ahmed bin Hasan ferağ idüb yerine Halil Fakîh bin Abdurraman'a tevcîh şud*" denilmektedir.[34] Anlaşılıyor ki bu tarihte Hamza Paşa sağdır. H. 3 Ramazan 1016/M.

---

29 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII / 2483.
30 Bkz. Ank. Şer. Sic. VIII / 2486.
31 Bkz. *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 17.
32 Bkz. *age*, s. 17.
33 Bkz. *Sicill-i Osmanî* II, s. 253.
34 Bkz. Ank. Şer. Sic. IX/2749.

22 Aralık 1607 tarihli iki belge, Hamza Paşa'nın öldüğü yılı saptamamıza yardımcı oluyor. Bu belgelerden ikisinde de Hamza Paşa'dan "merhum" diye bahsedilmektedir.[35] Belgelerin tarihine çok yakın bir zamanda ölmüş olması muhtemel olan Hamza Paşa, o sırada hâlâ nişancı bulunuyordu. Zira, andığımız belgelerin ikincisinde, Paşa'nın adamlarından Murad Bey, Ankara Sancağı'nda Hamza Paşa'nın zeâmetine dâhil bulunan Şenlik adlı köyün *der-anbâr* olan mahsûlünü, geçerli fiyatlar üzerinden satmaktadır.[36]

Hamza Paşa nişancılık görevinde iken, devlet yönetiminde büyük önem taşıyan örfî kanûnların derlenmesinde ve uygulanmasında söz sahibi olmuştur.[37] Öyle ki kendisinden sonraki dönemlerde uyulması gereken kuralların sağlıklı olarak saptanması için, Hamza Paşa'nın uygulamaları örnek olarak kullanılmış, onun zamanındaki uygulamanın doğru olduğu kabul edilmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında bu konuda en büyük otorite Hamza Paşa'dır. Bugün kütüphânelerimizde bulunan birçok kanûn-nâme nüshasında "*Hamza Paşa kanûnu bu idi*", "*Bu hususta Hamza Paşa emr-i şerîf vermiştir*" derkanarlarını taşıyan pek çok kanûn metnine rastlamak mümkündür. Örneğin, H. 1017/M. 1608-9 tarihli "Kanûnnâme-i cedîd" adlı bir nüshadan aldığımız şu bölümler, bu konudaki sözlerimizin en açık kanıtı durumundadır: "*Kanûn: Deyn için yerler fürûht olunmaz, der zamân-ı Hamza Paşa.* Medyûnen fevt olan kimesnenin yerleri deyn içün mîrîye fürûht olunub deynine virilmez ve bir kimesne dahî gelüb ben ol deyni edâ eyledim deyü ol yerleri alamaz, eğer mülk metrûkâtı var ise deyn andan edâ olunur. Yerlere dahl idemezler deyü bin on (M. 1601-1602) senesinde bu minvâl üzere hükm-i şerîf virilüb hemân oğluna intikal itmek kanûndur."[38] Yine bir başka konudaki hüküm şöyledir: "Bir kimesnenin, bir kimesne zimmetinde olan akçasını tahsîl iden mübâşir eğer ibtidâdan ücret kavl itdi ise ânı alır, itmedi ise şehr içinde olandan binde beş akça alur. Eğer şehrden taşra mesâfe-i vustada ise, Akşehir ve Konya gibi, binde on akça alur ve eğer mesâfe-i ba'îdede ise, Haleb ve Şam gibi, binde on beş akça alur. Eğer mesafe gâyetde eb'ad ise, Mısır ve Bağdad ve Yemen gibi, binde yirmi beş akçe alur ve bi'l-cümle otuza varınca müsâğ var mıdır deyü Ali Efendi'den suâl olundukda merhum Celâl-zâde'den izn

35 Bkz. Ank. Şer. Sic. XI/179, 180.

36 Bkz. Ank. Şer. Sic. XI /180.

37 Bkz. Osmanlı Kanûnnâmeleri. *Millî Tetebbû'lar Mecmuası I/1* (331) 49-112, 305-348.

38 Bkz. H. 1017 tarihli Kanûnnâme, 8 b.

bu vechiledir deyü cevâb virdi. Sipâhiye hâssa çiftlik kayd olan yere bağ gars olunsa kal' olunmaz. Sipâhilere defterde hâssa yazılu kadîmden hâssalık üzere tasarruf olunagelen yerlerden bağ gars olunsa, sonra gelen hâssa çiftliğindir deyü kal' etmek caiz değildir. Rub' hâsılın almak kanûndur deyü *Hamza Paşa hükm-i şerîf vermişdir.*"[39] "Kanûn: Mukaddemâ bağçe olan yerlerin eşcâr-ı müsmiresi kalmayub içine saban girüb zirâ'at iderler iken, ol yerler üç sene ale't-tevâlî bilâ-mâni' boz ve hâli kalub tapuya müstahak olduktan sonra bir kimesne sâhib-i arzdan tapu ile alub zirâ'at eylese hâlâ ol yerlerin içinde hüdâyî ceviz ağacı oldukda eski sâhibi ol yeri, mukaddemâ bağçe idi, tapuya müstahak olmaz ve içinde ceviz ağaçları vardır deyü niza' idemez. Hüdâyî ağaç yere tâbi'dir, yeri tapu ile alan kimesne zabt ider. *Tevki'i Hamza Paşa emr-i şerîf vermişdir*"[40]

Celâl-zâde kanûn-nâmesi diye bilinen metinde[41] de, sonradan eklenmiş, Hamza Paşa döneminin uygulamalarından söz eden derkenarlara rastlanıyor. Örneğin, "*Hatîb ve imâm olanlar mâdâm ki hitabet ve imamet hidmetinde olalar, resm-i bennâk virmiye deyü Nişancı Hamza Paşa çok hükm vermişdir*"[42] denerek ilgili hüküm daha da kuvvetlendirilmiştir. Yine, yeniçerilerin timâra çıkışları ile ilgili bölümde "*Kıbrıs yeniçerileri ahvâli Reîsü'l-küttâb kanûn-nâmesine Hamza Paşa hattı ile sonradan bu minval üzere yazılmıştır*"[43] derkenarı vardır.

Hamza Paşa'nın ailesi hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Yalnız, Ahmed adlı bir oğlunun olduğunu ve onun da Dîvân-ı Hümâyûn kâtipliği yaptıktan sonra, Bolu Sancakbeyliği'ne atandığını, emekli olduktan sonra daha babasının sağlığında öldüğünü ve Ahmed'in oğlu, Hamza Paşa'nın torunu İsmail'in de dedesinin ve babasının mesleğine girerek kâtiplik yaptığını, sunduğumuz sicil belgelerinden öğreniyoruz.[44]

---

39 Bkz. H. 1017 tarihli Kanûnnâme, 10 a.

40 Bkz. *Aynı eser*, 10 b.

41 Bkz. Mecmua. Süleymaniye Kütüphânesi, Reîsü'l-küttâb Mustafa Efendi Kitapları, no: 1004; Öz, N., Celâl-zâde Kanûnnâmesi'nin tetkik ve tahlili. İÜ Edebiyat Fakültesi. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Kürsüsü Lisans tezi, no: 877, İstanbul 1966 (Basılmamış).

42 Bkz. *Aynı mecmua*, 24 a.

43 Bkz. *Aynı mecmua*, 26 b.

44 Bkz. Ank. Şer. Sic. VII/2482, 2483.

BELGELER

I

Ankara Şer'iyye Sicili V/1059

Sebeb-i tahrîr-hurûf budur ki:

Hâlâ nişancı olan kıdvetü'l-ekâbir ve'l-a'yân, makbûlü's-südûr ve'l-erkân HAMZA BEY ibni EDHEM kıbelinden husûsu âtiyi'z-zikre vekîl olub vekâleti Mustafa Kethüdâ ibni Abdurrahman ve Za'îm Ali Bey ibni Abdullah şehâdetleriyle şer'an sâbite olan Dergâh-ı âlî çavuşlarından Mahmud Çavuş ibni İbrahim, meclis-i şer'de hâfızu hazi'l-kitâb vezîr-i mükerrem, müşîr-i mufahham, müessisu bünyâni-d'-devlet ve'l-ikbâl, müşeyyidü erkâni's-sa'âdet ve'l-iclâl, nâzımu menâzımi'l memleketi'l-Osmaniyye, nâhicü menâhici'l-mu'adeleti'l-hâkâniyye, ... el-muhtes bi-mezîdi ınâyeti'l-meliki'l-a'lâ Hazreti İbrahim Paşa ibni Abdülmennân kıbelinden husûsu âtiyi'l-beyâna vekîl olub vekâleti şâhidîn-i mezbûrîn şehâdetleriyle şer'an sâbite olan Mustafa Kethüdâ ibni Abdurrahman mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb müvekkilim mümaileyh Hamza Bey'in vilâyet-i Anadolu'da Ankara nâm kasaba mahallâtından Yeğenbey mahallesinde vâki' bir anbâr ve bir ahûrı ve iki beyt-i ulvîyi ve bir sofa ve bir muhavvatayı müştemil olub hudûdunun bir cânibi Haydar Ağa ibni Abdullah mülkü ve bir cânibi Kürkçü Mirad nâm zimmî mülkü ve iki tarafı tarîk-i âmma müntehî olan mülk menzilini, müvekkil-i müşârünileyh lâzâl müşârünileyh Paşa hazretlerine on bin fiddâ Osmanî akçaya bey'-i kat'î ile bey' itdüm ve meblâğ-ı mezbûrû bi'-t-temâm alub kabz ve teslim itdüm didi, didikde mukırr-ı mezbûr Mahmud Çavuş'un bi'l-vekâle vech-i meşrûh üzere olan cemi' kelimâtını mümaileyh Mustafa Kethüdâ dahî vicahen ve şifâhen tasdîk ve tahkîk idüb mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb alâ vukû'a tahrîr olundu. Tahrîren fî'l-yevmi'r-râbi' min şehr-i zi'l-ka'dei'l-hırâm min şuhûr seneti ihdâ ve elf. Şuhûdü'l-hâl:

Kıdvetü'l-mekârim	Fahrü'l-akrân	Nasûh	Recep
Hüseyin Ağa	Mahmud Çavuş	El-kâtib	Süleyman
Müteferrika	Mehmed		
Bayram	Memi	Ali Bey	ve gayrihim
Abdullah	Mehmed	Eyyüb	

II

Ankara Şer'iyye Sicili V/1151

Nişân-ı şerîf-i âlîşan-i sâmî-mekân-ı sultânî ve tuğrây-ı garrây-ı cihânsitân-ı hâkânî hükmü oldur ki:

Çün inâyet-i bî-gâyet-i aliyye-i şâhâne ve himâyet-i bî-nihâyet-i hilye-i mülûkânem mevhibeti, ibâd-ı mu'tâdlarımdan müstehakk-ı irtifa'-ı şân ve müstevceb-i i'tilâ-ı mekân olanlar bâbında mebzûl ve masrûf ve bî-dirîğ ma'tûftur. Binâen alâ zalik Ankara'da vâki Kızılbey Câmi'i evkâfına ve şehirde câri olan sular evkâfından olan karyeler ve sâir tekke ve zâviyelerin evkâfına, bi'l-fi'il TUĞRÂY-I HÜMÂYÛNUM hidmetinde olan râfi'-i tevkı'-i refi'-i sa'âdet-nişân-ı hâkânî ve nâkil-i yarlığ-ı belîğ-i mekremet-ünvân-ı tâcdârî, iftihârü'l-ümerâ ve'l ekâbir, müstecem'-i cemi'i'l-me'âlî ve'l-mefâhir, zu'l-kadri'l-ümem ve'l fahrü'l-ehem, el-muhtes bi-mezîdi inayeti'l-meliki'l-a'lâ HAMZA –dâmet me'âlihu– hasbî nâzır olmak her vechile mehel ve lâyık ve münâsib olmağın zikr olunan evkâfa hasbî nâzır olmak fermânım olub bu berât-ı sa'âdet-âyâtı ve behçet-âyâtı virdüm ve buyurdum ki evkâf-ı mezbûra hasbetullahi teâlâ nâzır olub evkâfı görüb gözedüb mütevellîler ve kâtib ve câbiler ve sâir mübâşirleri, mumaileyhi kendülerine nâzır bilüb umûr-ı evkâfdan her ne vâki' olursa müşarünileyh ma'rîfeti ile eyliyeler. Vâkıfın ruhu içün ve benüm devâm-ı devletim içün du'âya müdâvemet göstereler. Şöyle bileler, alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâlis min şehr-i Şa'bani'l-mu'azam min şuhûr seneti ısneyn ve elf.

Bi-makam-ı Konstantiniyye

III

Ankara Şer'iyye Sicili VIII/2486 (9 Ramazan 1010)

Budur ki: bundan akdem Rum-ili beylerbeyisi olub hâlâ Tuğrây-ı hümâyûnum hidmetinde olan emîrü'l-ümerâi-l-kirâm Hamza Paşa hazretleri hâslarından *Tutî-yüzü* nâm hâsları zâbiti olan fahrü'l-akrân Piyale Bey ibni Abdullah mahfel-i kazâda Nâzırü'l-emvâl olan Karlı Bey mahzarında müşârünileyh hazretlerinin hâslarına dahl idüb teaddî ider, müşarünileyhin hâsları min külli'l-vücûh serbesttir deyü fermân-ı hümâyûn ibraz idüb

nâzır-ı mezbûr muvâcehesinde kırâat olundukda nâzır-ı mezbûr, müşarünileyhin Tutî-yüzü nâm hâsları re'âyâsına aslâ dahl ve ta'arruz itmeyüb ve ânlar ile da'vâ ve nizâ'ım yokdur ve min ba'd ta'arruz dahî itmezin didiği ikrârın merkûm Piyale Bey tasdîk itdikten sonra mâ-hüve'l-vâki' kayd şüd.

Mustafa Çavuş	Yetilmiş Çavuş	Mehmed Nâzır	Mustafa Fakîh
Mehmed	Ali	El-hâc Hüseyin	Ali, el-imâm
ve gayrihim			

IV

Ankara Şer'iyye Sicili IX/1749 (9 R.Evvel 1014)

Budur ki: Nişâncı Hamza Paşa hazretleri yevmî iki akça ile yevmî bir süretü'l-mülk vaz' eyledüği Ahmed bin Hasan ferâğ idüb yerine Halil Fakîh bin Abdurrahman'a tevcîh şüd.

V

Ankara Şer'iyye Sicili VII/482

Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî-mekân-ı sultanî ve tuğrây-ı cihân-sitân-ı hâkânî, nüfzu bi'l-avni'r-Rabbânî hükmü oldur ki:

Erbâb-ı kalem ki eşref-i tevâif-i Ahmed'dir, dâima ni'am-ı âliyye-i şâhâne ve meâcim-i hılye-i pâdişahânemden mefret ve mükrem kılınmak levâzım-ı hasene-i şehriyârî ve kavâ'id-i avâ'id-i müstahsene-i kârî-mekândır, binâen alâ zalik Dîvân-ı Hümâyûn'um kâtiblerinden râfi'-i tevkı'-i refî'-i şehriyârî, kıdvetü erbâbi't-tahrîr ve'l-kalem, umdetü eshâbi't-takrîr ve'r-rakam Kâtib İsmail -zide kadrehu- Südde-i sa'âdetime gelüb sâbıkâ Rum-ili beylerbeyisi olub Tuğrây-ı şerîfim hidmetinde iken tekâ'üd ihtiyâr iden emîrü'l-ümerâi'l-kirâm Hamza Paşa -dâmet me'âlihu-'nun oğlu olub Bolu sancağı beyi iken mütekâ'id olan Ahmed'in sulbî oğlu olub ehl-i kalemdir deyü ibtidâdan ze'âmet ile babası mezbûr Ahmed'in mukaddemâ mutasarrıf olduğu kitâbeti virilmek ricâsına arz olundukda ibtidâdan otuz bin akça ze'âmet ile babası yerine kâtib olmak üzere seb'a ve elf Rebi'ü'l-âhirinin evâhirinde emr-i şerîf virilüb ve babası mezbûr Ahmed fevt olub Ankara Sancağı'nda Yabanâbâd kazâsında Şenlik nâm karye ve gayrîden işbu yirmi

üç bin altı yüz otuz sekiz akça ze'âmeti, destûr-ı mükerrem, müşîr-i mufahham Vezîr-i sâni Halil Paşa –adam'Allahu te'âlâ iclâlehu–nun kethüdâsı Mustafa Kethüdâ'ya ulûfesi mukabelesinde virilmişken mumâileyh İsmail babası ze'âmetinden otuz bin akça ze'âmete mukaddemâ emr-i şerîf virilmekle mezbûr Mustafa kethüdâ dahî âher ze'âmete tâlib olmağın ze'âmet-i mezbûre, müteveffâ babası tahvîlinden mezbûr Kâtib İsmail'e tevcîh idesün deyü semâne ve elf Rebiü'l-âhirinin evâsıtında emr-i şerîfim virilmeğin zîkr olunan ze'âmet, müteveffâ babası tahvîlinden, bedelinden altı bin üç yüz altmış iki akça noksâniyle otuz bin akçalık üzere mezbûr Kâtib İsmail'e tevcîh olunub südde-i sa'âdetimden virdim ki zikr ve ayân kılınur:

Buyurdum ki taht-ı yedinde olub tasarruf kılıb şol ki vezâif-i hidemât-ı Dîvân-ı hümâyûnum kitâbetidir bî-kusûr müeddâ kıla ve ze'âmeti halkı subaşı bilüb subaşılığa müteallik umûrda mürâca'at ideler. Ol bâbda hiç ahed mâni' olmaya. Şöyle bileler, alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fî 18 R.Âhir seneti semâne ve elf.

Bi-makam-ı Konstantiniyye el-mahrûse

VI

Ankara Şer'iyye Sicili VII/2483

Mefâhîrü'l-kudât ve'l-hükkâm, me'âdinü'l-fezâil ve'l-kelâm Ankara ve Yaban-âbâd ve Murtazâbâd ve Ayaş kâdıları –zide fazlihim– tevkı'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki bundan akdem Rum-ili beylerbeyisi olub, Tuğrây-ı hümâyûnum hidmetinde iken tekâ'üd ihtiyâr eyleyen emîrü'l-ümerâi'l-kiram, kebîrü'l-küberâi'l-fihâm, zu'l kadr ve'l-ihtirâm, sâhibü'l-izz ve'l-ihtişâm, el-muhtes bi-mezîdi inayeti'l-meliki'l-a'lâ Hamza Paşa –dâmet me'âlihu– Südde-i sa'âdetîme âdem gönderüb oğlu olub, mukaddemâ Bolu sancağı beyi iken tekâ'üd idüb fevt olan Ahmed Bey'in oğlu olub Dîvân-ı hümâyûnum kâtiblerinden olan dârende-i fermânu vâcibi'l-iz'ân, kıdvetu erbâbi't-tahrîr ve'l-kalem, umdetu eshâbi't-takrîr ve'r-rakam İsmail-zîde kadrehu-'ya müteveffâ babasının tekâ'üd timârlarından otuz bin akça ze'âmet tevcîh olunmağıçün hükm-i hümâyûnum verilmeğin taht-ı kazânuzda Şenlik nâm karye ve gayriden yirmi üç bin altı yüz otuz sekiz akça ze'âmetin mezkûr Ahmed Bey'in tahvîlinden emr-i şerfimle mezkûra tevcîh olunub

berât-ı hümâyûnum verilmeğin buyurdum ki âdemi vardıkda zikr olunan ze'âmeti, babası müteveffâ Ahmed Bey tsarruff etdüği üzere kemâkân mezbûr Kâtib İsmail tarafından müşarünileyh ta'yîn itdüği âdemisine zabt ve tasarruf itdirüb cüz'î ve küllî ebvâb-ı mahsûlâtına âherden kimesneye dahl ve ta'arruz itdirmeyüb men' ve def' eyliyesiz ve ze'âmet-i mezbûre evvelden serbestlik üzere zabt ve tasarruf olunugelmişdir, husûsâ Dîvân-ı hümâyûnum kâtiblerinin timârları serbest olmak kanûn-ı kadîm olunduğundan ma'âdâ ze'âmet-i mezbûre icmâllü ze'âmet olmağın girû bervech-i serbest zabt itdirüb rüsûm-ı serbestiyesine sancakbeyi tarafından ve gayriden aslâ bir ferdi dahl ve ta'arruz itdirmeyüb vâki' olan rüsûm-ı serbestiyesini âdemlerine zabt itdiresiz. Şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fî evâhir-i şehr-i Rebi'i'l-âhir seneti semâne ve elf.

Bi-makam-ı Konstantiniyye el-mahrûse

VII

Ankara Şer'iyye Sicili XI/179 (3 Ramazan 1016)

Budur ki: Esfadır veledi Dursun mahfel-i kazâda merhûm Hamza Paşa âdemlerinden Murad Bey bin Abdullah mahzarında, mezbûrdan karz otuz bin râyicü fî'l-vakt akça karz aldım, meblâğ-ı merkûm lâzimü'l-edâ deynimdir deyü ikrâr ve i'tirâf itdikde mukırr-ı mezbûrun vech-i meşrûh üzere sâdır olan ikrârın merkûm Murad Bey tasdîk itdikde kayd şüd.

VIII

Ankara Şer'iyye Sicili XI/180 (3 Ramazan 1016)

Budur ki: merkûm Murad Bey, merhûm-ı mezbûrun ze'âmetinden Şenlik nâm ze'âmetinin der-anbâr olan mahsûlünü su'r-ı vâki': üzere, Ankara kiyeli buğdayı seksener akçaya ve arpayı ellişer akçaya fürûht eyledim deyücek, fil-vâki' sâir avâm beyninde dahî seksener akçaya buğday ve ellişer akça arpa olduğu kayd şüd.

Şuhûdü'l-hâl:

Behram Çavuş	Mehmed Bey	Piyâle Bey
Abdullah	Ali	Abdullah

3) OSMANLI MERKEZ ASKERİNİN NİTELİK VE FONKSİYONLARI ÜZERİNE[1]

Bu bildirinin amacı, Osmanlı "kapıkulu" askerinin nitelik ve fonksiyonlarını belirleyerek, bunlarda zamanla görülen değişmelerin açıklanmasıdır. Bu amacın gerçekleşmesi için şu yol izlenecektir: Önce, Osmanlı Devleti'nin geliştirdiği yönetim örgütünün ana çizgileri ve temel öğeleri gösterilecek, sonra bu temel öğelerin bir anlamda merkezî bağı olan kapıkulu askerînin genel sistem içindeki rolü vurgulanacaktır.

Bilindiği gibi,Osmanlı Devleti esas olarak iki temel sisteme dayanıyordu. Bunlardan biri "kul sistemi", diğeri de "timâr sistemi"ydi. Bu iki sistem, devletin askerî, mâlî ve ziraî politikalarını iç içe, birbirleriyle bütünleşmiş durumda uygulayabilme olanağı veriyordu. Diğer bir deyişle devlet; yönetim, mâliye ve ordu kurumlarını sözünü ettiğimiz sistemleri işleterek yaratmıştı."

Timâr sistemi uygulanarak, İmparatorluk toprakları birer beylerbeyi yönetimine verilen eyâletlere ayrılmıştı. Beylerbeyilik de denilen bu birimler, çok geniş alanları içine alıyordu. Bu konudaki gelişme şöyle oldu: Başlangıçta devlet tek merkezden yönetiliyordu. Özellikle Rumeli'deki fetihler sonucu sınırlar sürekli genişledikçe, Osmanlılar ilkin bu bölgede bir beylerbeyilik kurmuşlardır. Daha sonra, I. Murad Anadolu'da Kütahya'ya oğlu Bâyezîd'i vâli olarak atadı. Bâyezîd de pâdişahlığı döneminde 1393 yılında Rumeli'ne sefere çıkarken Anadolu'da bir beylerbeyilik kurma gereği duydu ve böylece Kütahya merkezli Osmanlı Anadolusu'nu kapsayan yeni bir taşra üst yönetim birimi oluşturuldu.[2] XV. yüzyılın ilk yarısında

1 Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Ankara Gen. Kur. Yay. 1983, s. 73-84.

2 İnalcık, H., *The Ottoman Empire, The Classical Age: 1300-1600*, London 1973, s. 104.

sadece bu iki beylerbeyilik vardı. Beylerbeyiler, o dönemde yalnız kendi bölgelerinin genel yöneticisi ve timârlı sipâhîlerin komutanları değil, aynı zamanda merkezî hükümetin birer üyesiydiler. Onlar, da Dîvân'da otururlar ve tartışmalara katılırlardı. Vezîrlerle beylerbeyilerden başkası paşa sanını taşıyamazdı. XVI. yüzyılda sınırların genişlemesiyle beylerbeyiliklerinin sayısı yavaş yavaş arttı. Örneğin, Anadolu altı eyâlete ayrıldı. XVII. yüzyılın başlarında İmparatorluğun 32 eyâleti vardı.[3] Aynı yüzyılın ortalarında ise 25'i timâr sistemine dahîl, 9'u saliyâneli olmak üzere toplam 34 eyâlet oluşturulmuştu.[4] Beylerbeyilerin emri altında sancakbeyleri bulunurdu; Her eyâlet sancaklara ayrılmıştı. Örneğin, XVI. yüzyılda Rumeli eyâleti 23, Anadolu 18, Karaman 7 sancağa bölünmüştü. Sancaklardan biri paşa sancağı adıyla beylerbeyinin merkez sancağı idi. Sancak da subaşılıklara ayrılmıştı. Subaşılıklara bağlı her köyde sipâhîler otururdu. Bu birimlere timâr nâhiyesi de denirdi.

Ayrıca, aynı topraklar bir de kazâ' diye adlî-idarî birtakım birimlere ayrılmıştı; Askerî idarî birim olan eyâlet-sancak düzeni yanında kadı da kendi bölgesinde, örf temsilcisi beyden, bağımsız, fakat bir ölçüde karşılıklı denetim altında pâdişahın yargı gücünü de temsil eden bir yönetici olarak bu sistemin içinde yer alıyordu. Bu iki birimin başındaki temsilcileriyle pâdişah, otoritesini her yana yayıyor ve geleneksel adâletini gerçekleştirme olanağını elde etmiş oluyordu.[5]

Böylece, bu düzen içinde uygulanan timâr teşkîlâtı; bir taraftan Osmanlı Devleti'ne her an savaşa hazır, donanımı yerinde büyük bir atlı ordusu sağladığı gibi, diğer yandan da İmparatorluğun geniş sınırları içerisinde

---

3 İnalcık, H., *Adâletnâmeler*, *TTK Belgeler II/3*-4 (1967), s. 49.

4 Şahin, İ., "Timâr Sistemi Hakkında Bir Risâle", *Tarih Dergisi* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan Sayısı), s. 907.

5 İnalcık, H., *age*, s. 104. Osmanlı Devleti'nde, taşra yöneticisi olarak ***bey ve kadı***nın rolüne ışık tutan pek çok belgeden örnek çıkarmak mümkündür. Örneğin, Ağustos ortaları 1589 (Evâil-i Şevvâl 997) tarihli bir fermanda "... kadîmden umûr-ı memleket husûsunda kudâtın, sancakbeylerine mürâca'at idüb hüsn-i ittifâk ile ve ittihâd ile vilâyetin zabt ve sıyânet olunageldiği..." yazılıdır. Bkz. Ank. Şer. Sic. *II/729*. Bir başka belgede ise, bir sancakbeyi, sefere giderken yerine kaymakam atadığı kethüdâsına şöyle demektedir: "... hidmet-i fukarâyı cana minnet ve ehl-i İslâmı zalemeden tahlîse himmet idüb... her husûsu şer'-i şerîfle gürüb ... hergün Efendi hazretleri ile olub aslâ haramzâdeye aman ve zaman vermeyesin." Bkz. Ank. Şer. Sic. IV/296.

köylere kadar ağ gibi yayılmış bir güvenlik kuvveti sağlamış oluyordu. Ayrıca o dönemin teknolojik düzeyi nedeniyle merkezden toplanması son derece güç, aynî vergilerin alınması ve birtakım yükümlülükler ve hizmetler karşılığı olarak kullanılması, bu sistemin getirdiği önemli bir uygulamaydı.

İşte, İmparatorluğun taşra yönetiminin çatısını oluşturan bu sistemin yanında, bir diğer sistemle, yani kul sistemi ile Osmanlılar, İmparatorluğu merkezî-mutlak bir niteliğe büründürmeyi başarmışlardı. Bu kul sisteminin işleyişi de şöyleydi:

Osmanlı Devleti'nde, başlangıçtan itibaren varlığını gördüğümüz, fakat daha çok I. Bâyezîd'le başlayan ve Fatih Sultan Mehmed ile birlikte bütün kurumlarıyla yerleştirilmeye çalışılan bir merkezîyetçi yönetim uygulaması vardı.[6] Devletin kuruluş yıllarındaki uc devleti niteliğinin desantralize gelişmelere ortam hazırlayabileceği, daha I. Murad ve I. Bâyezîd zamanında sezildiğinden, Osmanlı pâdişahının merkezî gücünün artırılması için bazı önlemler alınmaya başlandı. Bu önlemlerin en dikkate değerleri şunlardır:

- Doğrudan doğruya pâdişaha bağlı ve daimi bir ordunun kurulması,
- Önemli devlet görevlerinin pâdişaha sadık kişilere verilmesi,
- Kadıların merkezdeki kazaskerlere bağlanması.

Böylece, bir taraftan kul diye tanımlanan, bütün "ikbâl ve haşmeti" pâdişaha bağlı kişilere, yönetimde geniş ölçüde yer verilmeye başlanırken, diğer taraftan da aynı nitelikte kişilerden meydana gelen ve adına kapıkulu yani pâdişahın askerî denilen birliklerle, o uc kuvvetlerine karşı merkezî otoritesini de sağlamlaştırmış oluyordu. Bu uygulamanın bir sistem haline getirilmesi II. Mehmed zamanında oldu.

Bu sistem sayesinde, pâdişah sıkı bir elemeden, uzun bir eğitim ve deneme döneminden sonra, İmparatorluğu yönetmeye en lâyık kimseyi bulup iş başına getirebilmekteydi. Kul sistemi, İmparatorluğun merkezi olan saraydan, ülkenin en ıssız köşesine kadar her tarafta etkisini gösteren bir uygulamaydı. Saray hizmetlerini yürüten ve giderek ilerleyip pâdişahın en yakını ve güvenilir adamı olan iç-oğlanları, kapıkulu ocaklarındaki askerler, en küçüğünden en büyüğüne kadar tüm yöneticiler aynı kaynaktan geliyorlar, başarılarına göre derece derece yükselerek vezîr-i a'zamlığa kadar çıkabiliyorlardı.[7] Gerçi bu uygulama, Osmanlı öncesi dönemlerin İslâm

---

6 Yücel, Y., Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler, *Belleten* XXXVIII/152 (1974), s. 657

7 Bkz. *Kitab-ı Müstetâb*, Yay. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 6. "... ba'dehû umûmen

devletlerinde de vardı. Örneğin, Osmanlı ulemâsının öğrenim gördüğü Mısır'da Memlûk Sultanlığı bütünüyle böyle bir sisteme dayanıyordu. İbn Haldun, çok daha erken bir tarihte bu sistemin kuramını oluşturarak, kabile bağlarına dayanan bir devletin, mutlak egemenliğe sahip bir saltanat durumuna dönüşünce, kul sistemine dayanacağını yazıyordu.[8] Fakat Osmanlılar bu sistemi geliştiren ve bir dönem en iyi uygulayan devlet oldular. Nitekim, XVI. yüzyılda evrensel imparatorluk yolundaki bu ilerleme sırasında, elde ettikleri kurumsal başarı, Batıda merak ve ilgiyle izlenmekteydi. Örneğin 1555'de Türkiye'ye gelen Busbecq, Osmanlıların adam seçme ve onları sistemli bir eğitim yoluyla devlet adamı olarak yetiştirme konusundaki ustalık ve becerikliliklerine dikkat çeker.[9] 1584-1587 yılları arasında İstanbul'da Venedik Balyosu olarak bulunan Bernardo, kendi hükümetine Osmanlıların kul sistemini taklit ederek uygulamalarını önerir.[10] Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.[11] Bu sistemin, bir İslâmlaştırma aracı olarak kullanıldığı iddiaları[12] ve Osmanlı klâsik dönemindeki şaşırtıcı gelişmelere başka kültürel dayanaklar arama istekleri,[13] tarihsel kanıtlardan yoksun olduğu için, önyargıdan uzak günümüz araştırıcılarının çoğu da Osmanlıların bu uygulamasını, örgütlenme yeteneğinin iyi bir örneği olarak nitelerler.[14]

Bu genel değerlendirmeden sonra, merkez askerlerinin nasıl derlenip yetiştirildiklerini, hangi fonksiyonları üstlendiklerini daha kolay açıklayabiliriz:

Osmanlı merkez ordusunun oluşturulmasında başlangıçta savaş esirleriyle, bağlı hânedânların ve senyörlerin gönderdikleri çocuklardan yararla-

---

çıkma oldukda her odadan ta'yin ve ferman olundığı üzere ve her saraylardan dahî kezâlık tarîkleri üzere ulûfe ve bölük ta'yin olunub taşra çıkarlardı. Ba'dehû giderek herbirlerinin liyâkat ve kabiliyet ve istihkaklarına göre dirlik ve mansab tâ vezîr oluncaya değin yolları vardır..."

8 İnalcık, H., *age*, s. 77.

9 Busbecq, O. G., *Türk Mektupları*, çev. H. C. Yalçın, İstanbul 1939, s. 66.

10 Busbecq, O. G., *age*, s. 77.

11 Bu konuda en önemli gözlemler çeşitli zamanlarda Türkiye'ye gelen seyyâhlarda bulunmaktadır. Birbirlerinden farklı zamanlarda Osmanlı merkezini ziyaret eden Avrupalıların değerlendirmeleri yukarıda sözünü ettiğimiz biçimdedir.

12 İnalcık, H., *age*, s. 78.

13 Köprülü, M. F., *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1962.

14 Miller, B., *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 19-11, s. 99-133.

nılmıştır. İslâm hukukuna göre, savaş esirlerinin beşte biri (hums-ı Şer'î) sultana verilirdi. Pencîk oğlanı da denilen bu insan gücünden düzenli ve sürekli bir hâssa ordusu kurmayı düşünen Osmanlılar, sonraları bunu devşirme usûlüyle beslenen büyük bir sisteme çevireceklerdir.[15]

Devşirme oğlanları, İstanbul'a geldiklerinde içlerinden en iyi görünenleri özel bir eğitimden geçirilmek üzere saray okullarına gönderilir, büyük bir kısmı ise ileride yeniçeri olmak üzere Anadolu'da çiftçi aileleri yanına, ya da bostancı adıyla saray bahçelerine verilirdi.

Saray okullarında yedi sekiz yıl sıkı bir eğitim ve öğretim gören iç-oğlanları, sonra ikinci bir elemeden geçirilip en seçkinleri pâdişahın sarayında Büyük Oda ve Küçük Oda denilen bir çeşit okullara alınırlardı. Kalan kısmı, pâdişahın hâssa süvâri ordusuna, yani kapıkulu süvâri bölüklerine verilirdi. Saray okulları, üstün nitelikli kişiler yetiştirilen bir yerdi.

Yeni Saray'da Büyük Oda ve Küçük Oda'da yetişen iç-oğlanları, yeniden bir seçimle pâdişahın özel hizmetlerini gören daha yüksek oda ve koğuşlara yükseltilir, kalanları kapıkulu süvâri bölüklerinin üst kademesinde bulunan silahdârlar bölüğüne geçirilirdi. Pâdişahın özel hizmetlerinin görüldüğü odalar şunlardı :

- Hâs-oda,
- Hazîne-odası,
- Kiler-odası,
- Seferli-odası.

İç-oğlanları kendilerine verilen görevleri, sıkı bir disiplin altında yaparlardı. Bu odalarda aynı zamanda daha yüksek derecede bir eğitim ve öğretim sürdürülürdü. Hükümdârın yanında, kişisel hizmetlerinde bulunan bu iç-oğlanları da beş ya da yedi yılda bir veya yeni bir sultanın tahta geçmesi nedeniyle saray dışındaki görevlere atanırlardı. Bu işleme çıkma denirdi. Hâs-oda ve diğer odalardaki iç-oğlanları, Bîrûn'da müteferrikalık, çaşnigîrlik hizmetlerine ya da kapıkulu sipâhîleri bölüklerinde üst görevlere çıkarılırlardı. Hâs-odabaşı, silahdâr ve bunun gibi ileri gelen ağalar, sancakbeyliğine gönderilirdi. Bu görevlere çıktıkları zaman yaş ve bilgice olgunlaşmış olurlardı. Buradan beylerbeyilik ve vezîrliğe ulaşma yolu da açıktı.[16]

---

15 Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinde Kapıkulu Ocakları, I-II*, Ankara, 1912.

16 *Çıkma* denilen işlemle bir kapıkulunun hangi görevlere getirilebileceği konusunun da en iyi örnek, Kanûnî dönemi vezîrlerinden Lütfî Paşa'nın kendi hayatına ilişkin

Diğer yandan Bîrûn'daki kapıkulu süvârileri ve yeniçerilerle birlikte diğer hizmet grupları olan topçular, cebeciler, mehterler, müteferrikalar, çaşnigîrler, çavuşlar, kapucular, mirahurlar, çakırcılar ve benzerleri de aynı usûlle saraydaki sürelerini tamamladıktan sonra, eyâletlerde çeşitli hizmetlerde istihdam edilirler ya da zeâmet ve timâr alırlar, bu yolla timârlı sipâhî ordusuna katılmış olurlardı. Böylece, kul sistemi ile timâr sistemi bir bütün olarak işleyen mekanizmayı oluştururdu.

Hukuk açısından, kul sistemi içinde yetişenler pâdişahın örfünün uygulayıcısıdırlar. Bu nedenle ehl-i örf diye anılırlar. Osmanlılarda bir anlamıyla örf, pâdişahın siyasal otoritesini uygulayabilmesi, re'âyânın refahını sağlayabilmesi için, şeriâtın cevaz verdiği ölçüde mutlak irade sahibi olmasıdır. Şeriâtın "emr bi'l-ma'rûf, nehy ani'l-münker" kuralına göre, hükümdâr yönettiği toplumun sahip olduğu ahlakî değerleri, geleneklerini korumak; buna bağlı olarak da topluma zarar veren, onu rahatsız eden davranışları önlemekle yükümlüdür. Onun için, geniş iradesini kullanabilir, kullanmalıdır. Aslında kazâ nevinden olan bu görevi, yargı açısından kadılar yerine getirir. Ancak, yargının yerine getirilmesi ehl-i örfün üstlendiği bir görevdir. Bu nedenle taşrada beylerbeyi ve sancakbeyinin emrinde geniş bir kolluk gücü oluşturulmuştur ve bunlar barış zamanında bulundukları beldenin güven ve düzenini sağlayan, örfü uygulayan, savaşta da pâdişahın yanında sefere katılan kapıkullarıdır.

Merkezî otoritenin tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için, sancakbeyinin kapı halkı ve olağan kolluk gücünün yanında, taşrada özellikle kal'ası bulunan büyük şehirlerde, bölgenin taşıdığı öneme göre nefer sayısı değişen kapıkulu garnizonları bulundurulmuştur. Bunların da görevi, olağan kolluk gücünün yanında bulundukları beldeyi "muhâfaza"dır. Garnizonlardan biri, yeniçerilerindir. Merkezdeki Yeniçeri Ağası tarafından, bir serdar komutasında belirli sayıda yeniçeri yukarıda belirttiğimiz amaçla atanmışlardır. İkinci kapıkulu grubu ise, *altı* bölük diye anılan merkez süvâri askerleridir ve başlarına *altı* bölük ağalarının ortak kararı ile bir kethüdâ yeri komutan olarak verilmiştir. Bu kapıkulları, genel güvenliğin çeşitli

---

verdiği bilgidir: "... Harem-i hâsda iken nice gün tahsîl-i ma'arifdüh ve cülûs-ı hazret-i Sultan Selim Hân'da çukâdarlıkdan elli akça müteferrikalık ile taşra çukub ba'dehû çaşnigirbaşılık, ba'dehü kapucu-başılık, ba'dehû mir-i âlemlik, ba'dehü Kastamonu sancağı, andan sonra Karaman beylerbeyliği, andan sonra vezâret inâyet olundu..." Bkz. *Asaf-nâme*, s. 2-3.

nedenlerle zedelendiği ya da zedelenme eğilimi gösterdiği anlarda yasakçı adıyla, subaşının önderliğindeki olağan gücün yanında fiilen görev almışlardır.[17]

Ayrıca, Osmanlı şehrinde kal'anın çok önemli bir yeri vardır. Devletin resmî belgeleri ve özellikle timâr sistemine ilişkin kayıtlar, para ve değerli eşyalar, ayrıca vakıfların, tüccârların malları, güvenli yer olması ne deniyle kal'alarda saklanırdı. Beldenin zindanı, yani hapishânesi de kal'ada bulunurdu. O nedenle özel bir örgütü vardı. Beylerbeyi ve kadının denetimi altında, kal'anın yönetiminin başında bir dizdâr, onun yardımcısı olan bir kethüdâ, yeteri kadar çeşitli askerî sınıflara mensup kale eri bulunmaktadır.[18]

Dizdâr, kal'a ile ilgili her konunun sorumlusu ve kal'a erlerinin komutanıdır. Dizdârlığa kapıkullarından biri atanmaktadır. Kapıkulu, bu göreve ya ulûfesiyle getirilmekte ya da kendisine bulunduğu bölgede timâr tevcîh edilmektedir. Örneğin, Mart 1593 tarihli bir timâr kaydına göre, Konya kal'ası dizdârlığına kapıkulu süvârilerinden sağ garipler ocağından biri atanmıştır.[19] Bir başka ilginç örnek, Ankara kal'ası dizdârlığına getirilen Abdurrahman Ağa ile ilgilidir. Bu kişi, daha önce zeâmet sahibi olup seferlerde yararlıklar göstermiş biridir. Ayrıca babası, II. Selim döneminde matbah-ı âmire emînliği ve sancaklarda kapıcılar kethüdâlığı yapmış güvenilir kullardandır. Abdurrahman Ağa'ya bu özelliklerinden dolayı, dizdârlık Ankara'nın Çubuk nâhiyesinden timâr tevcîh edilerek verilmiştir. Kal'a kethüdâsı da, "mâl-i mîrîye ve kal'aya hizmet eylemek"le görevlendirilen, benzeri nitelikleri taşıyan bir kuldur. Kal'a erleri ise gece ve gündüz kal'ayı bekleyen kullardır. Görevleri karşılığı ya ulûfe alırlar ya da kendilerine timâr verilir. Bunlar, topçu, cebeci ve tüfenk-endâz çeşitli askerî sınıflardan kimselerdir. "Berât-ı hümâyûnla kal'ayı leyl ü nehâr beklediklerinden" başka, kal'a dışında "hazîne beklemek", "kılavuzluk yapmak" gibi görevleri vardır. Ayrıca sefer sırasında, içlerinden belli sayıda bir grubu savaşa katılır.

---

17 Ergenç, Ö., 1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Durumu Üzerine Bir Deneme, Ankara 1973 (Basılmamış Doktora Tezi, AÜ, DTC Fakültesi Kütüphânesi, no: 172, s. 98-106).

18 *Age*, s. 106-109.

19 *Age*, s. 111.

Kapıkulu askerînin belirtilmesi gereken görevlerinden biri de, çeşitli emînlik ve âmillikleri üstlenerek yönetim hizmeti görmeleridir. Bilindiği gibi İslâm devletinde, halîfe, hükümdâr veya emîr tarafından ülkede, önemli işlerin gördürülmesi için "âmil" unvanını taşıyan kişiler atanırdı. Klâsik İslâm tarihi döneminde "âmiller" vâli yetki ve statüsünde bulunuyorlardı. Şerîata göre, bir kişinin ülke işlerini görmek üzere "âmil" olarak atanabilmesi için "salâh ve iffet ehlinden ve diyânet ve emânet erbâbından" olması gerekirdi.[20] Osmanlılarda bu unvan ve memuriyet, daha değişik anlamda kullanıldı. Gerçi, bu göreve getirilecek kişinin güvenilir olması yine en başta aranan nitelik olarak dikkate alındı, fakat genellikle daha aşağı rütbelerde belirli, özellikle mâlî konularla ilişkin işlerde ehl-i örften kişiler, yani kapıkulları görevlendirilmekteydi ve "emîn" daha genel ve yaygın bir unvan halini aldı. Taşrada özellikle şehirlerde görev yapmakta olan emînler, genellikle bir vergiye konu olan işleri yaptıkları ve kimi işlemler sonucu vergi aldıkları için ilk bakışta bir mâliye görevlisi olarak görülürler. Aslında bu niteliklerinin yanında, esas olarak yönetim görevlisidirler. Hemen her şehirde ihtisâb, gümrük, damga, mîzân, ihzâriyye, niyâbet (subaşılık) gibi mukatâ'aların başında, bu mukatâ'alar ister emaneten, isterse iltizâm yoluyla işletilsin,[21] hep kapıkulları görülmektedir.

Buraya kadar anlattıklarımızı kısaca toplarsak, özetle şunları söyleyebiliriz: Osmanlılar, taşra yönetimi için timâr sistemi ile yaygın ve tüm ülkeyi kaplayan bir yönetim örgütü kurmuşlar, bunu doğrudan pâdişaha bağlı, özel eğitim ve sürekli bir seçimle ondan başka bir otorite tanımayan, vezîr-i a'zamdan acemi oğlanına kadar uzayan bir zincirle sıkı bir merkezî niteliğe büründürmüşlerdir. Kapıkulunun en önemli fonksiyonu bu merkezî iradenin ülkenin her yanında aynı kuvvetle duyurulabilmesi noktasında toplanmaktadır. Fakat bu uygulama, Osmanlı Devleti'nin klâsik diye tanımladığımız ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar özgürlüğünü izleyebildiğimiz döneme ilişkindir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, her alanda olduğu gibi bu uygulamada da değişmeler görülmeye başlamıştır. Şimdi, kısaca bu değişmelere ve nedenlerine değinelim:

---

20 Pakalın, M. Z., "Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü I", İstanbul, 1946, s. 57.

21 Bir vergi kaynağı demek olan mukatâ'a, ulûfeli bir görevli tarafından işletildiğinde buna emâneten tasarruf, açık arttırma suretiyle belirli bir peşinat alınarak devlet tarafından bir mültezime devredilmesi suretiyle işletildiğinde de buna iltizâma verme denirdi.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu 1596-1610 yılları arasında bunalımlı bir döneme girdi. Kanûnî Sultan Süleyman döneminin sonlarında görülen ilk belirtiler, 1571-1606 yılları arasındaki uzun, yıpratıcı savaşlar, bu süreci hızlandırıcı bir etki yaptı. Bu bunalımlı dönemin sonunda Osmanlı İmparatorluğu artık eski imparatorluk değildi.

XVII. yüzyılın ıslahât lâyihası sahipleri, bu bunalım dönemini "tegayyur ve fesâd" ortamı diye nitelerler ve nedenler sıralayıp çözüm yolları sunarlar. Onlara göre, bozulmanın önde gelen nedeni, pâdişah otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır.[22] Otoritenin zayıflaması, eyâletlerde kargaşalığın başlıca kaynağı olmuştur. "Beyler, beylerbeyilik edemez, hükkâm-ı şeriât hükmedemez, muhassıl-ı emvâl tahsîl-i mâl edemez" olmuştur.[23] İkinci neden, kul sisteminin bozulmasıdır. Re'âyânın askerî sınıf arasına katılması, bozulmanın en önemli gelişmelerinden sayılır. Öyle ki, 1610'larda saray halkının ancak onda biri devşirme usûlü ile saraya girenlerdendir. Sonuçta, "olur olmaz re'âyâ bir çift öküzün satıp akça kuvveti ile kimi sipâhî, kimi yeniçeri olup istedikleri dirliğe ve mansaba geçer olmuşlardır."[24]

Islahât lâyihası sunanların dikkati çektikleri üçüncü husus timâr sisteminin bozulması ve timârlı sipâhî ordusunun giderek ortadan kalkmasıdır. Bilindiği gibi, İmparatorluğun esas ordusunu eyâletlerde timârların da oturan sipâhîler oluştururdu. Fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren saray halkı ve ekâbir, hükümet otoritesinin zayıflamasından yararlanarak timâr ve zeâmetleri kendi tasarrufları altına geçirmişler, sonuçta sipâhî aileleri dirliksiz kalmışlardır.

Bu gözlemler, Osmanlı arşiv belgelerinden derlenen diğer bilgilerle de doğrulanmaktadır. Askerî alanda timârlı sipâhî ordusunun ikinci dereceye düşmesinin asıl nedeni, silâh teknolojisindeki gelişmelerdir. Teşkîlâtı da eskimiştir. Zira, sipâhî ordusu için sefer dönemi Mart-Ekim arasındaki zamandı. Onun dışında sipâhî köyünde bulunmak, öşrünü toplamak düşüncesini taşırdı. Çoğu kez, seferlerde orduyu zamansız şekilde bırakıp kaçmalar ya da orduya katılmamalar bu nedenle çok görülür olmuştu. Çünkü sipâhî ordusunun karşısındaki güçler artık gelişmiş ateşli silâhlarla savaşan dâimî ordulardı. Onlar için savaş zamanı diye bir dönem söz konusu

22 Gökbilgin, T.; Osmanlı Devletinde Islahât İhtiyaç ve Temayülleri, *Katip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*. Ankara 1957, s. 210-235.

23 *Koçi Bey Risalesi*: Yay. Ali Kemali Aksüt, İstanbul 1939, s. 43.

24 *Kitab-ı Müstelab*: Yay. Yaşar Yücel, s. 8.

değildi. Bundan ötürü Osmanlı Devleti de ulûfeli ve tüfekli asker sayısını artırmak zorunda kaldı. Timârlılar XVI. yüzyılın ardından özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sadece yol ve istihkâm işlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü, ağır silâhlı Avrupalı piyadeler karşısında fonksiyonel olamıyorlardı.[25] Bu durum, yukarıda sözünü ettiğimiz gelişmelerle birleşince timâr sisteminin çöküşü hızlandı ve şu önemli sonuçları doğurdu :

Devlet kapıkulunu çoğaltmak zorunda kalmış, bu sistemin işleyişinin zedelenmesine ve kaynağının çeşitlenmesine neden olmuştur.

Sayıları çoğalan kapıkullarına ulûfe yetiştirmek güçleşmiş, merkezî hazînenin yükü artmış, mâlî sıkıntı baş göstermiştir.

Diğer yandan eyâletlerdeki timârlı sipâhî ile kapıkulu birbirlerine karşı denge unsuru idiler. Birincisi ortadan kalkınca, öteki devlete tahakküm eder olmuştur.

Kapıkulunun sayısı artınca, özellikle devşirme kaynaklı olmayanlar, re'âyâ arasında meslekler icra etmeye başlamışlar, devlet gücüne dayandıkları için bu alanda yeni bunalımlar yaratmışlardır.

Ayrıca, re'âyânın korunması timârlı sipâhîler için kendi çıkarları açısından gerekliydi. Bu koruyucu unsur ortadan kalkınca, tarım üreticisi köylü zarar görmeye başlamıştır.

Re'âyâ asker olmaya özenince toprağı bırakmış, üretim azalmıştır.

Bütün bunlardan dolayı merkezî hazînenin artan yükü, re'âyâya vergi artışları olarak yansımıştır. Örneğin, cizye 40 akçadan 200 akçaya, avârız-ı divâniyye 40 akçadan 300 akçaya, koyun resmi iki misline fırlamıştır. Vergilerin toplanmasında iltizâm usûlü yaygınlaştığından, bu yük bir de bid'atler nedeniyle daha da çekilmez hale gelmiştir.[26] Bütün bunlar levend, sekbân ve Celâlî karışıklıklarını da ortaya çıkarır.

Bu iki temel sistemin zedelenmesiyle Osmanlı Devleti'nin merkezî yapısı, XVII. yüzyıldan itibaren özgün niteliğini yitirmeye başladı. Bu olgu, ilkin Osmanlı taşra yönetiminde birimlerin başında bulunan kişiler de gözlendi. Beylerbeyilik ve sancakların hukukî sahibi ile fiilî sahibi farklılaştı. Merkezde kapıkulu sayısının artışına paralel olarak vezîr ve paşa rütbesini taşıyan yüksek dereceli örf mensupları da kalabalıklaştı. Vezîrlere, paşalara hâs bulmak, onları belirli bir mansaba atamak, üzerinde düşünülmesi

---

25 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İnalcık, H., Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700, *Archivum Ottomanicum*, VI 1980, s. 283-337.

26 *Agm*, s. 311 vd.

gereken bir sorun oldu. Diğer yandan bir sancağın yönetimini üstlenen beylerin, savaşlar ya da merkezdeki diğer görevleri nedeniyle genellikle sancaklarının başında bulunmaları güçleşti. Giderek bu görevliler fiilen görevleri başında bulunmak yerine, sancaklara önce sürekli olarak müsellim, sonraları da mütesellim denilen, kendileri adına işlem yapmaya ve kendi haklarını gözetmeye yetkili ve görevli adamlarını göndermeye başladılar.[27] Böylece, daha önceleri de uygulanan havale yöntemi, taşra yönetiminin temel birimlerinde gelenekleşen bir uygulamaya dönüştü. Başlangıçta bu müsellim ya da mütesellimler yine kul sistemi içinden yetişme, beylerbeyi ya da sancakbeyinin kapı halkından kimselerdi. Giderek bu kişiler kimlik değiştirmeye ve diğer koşulların da etkisiyle güç kazanan taşralı, yerli kişilerden seçilmeye başlandılar.

Kapılarına çok sayıda sarıca ve sekbân, yani yeni şartların doğurduğu başıbozuk silahlı gruplar toplayan bu yeni taşra yöneticilerinin yanında, bu yeni dönemde a'yânlık eyâletlerden sancak, kazâ ve hattâ nâhiyelere kadar kademeli bir yönetim örgütü olarak gelişerek devletin geleneksel mâliye ve güvenlik siyasetini derinden etkilemiş ve ona desantralize bir nitelik kazandırmıştır.[28] XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet düzeni her yönüyle a'yânlık rejiminin etkisi altındadır. Bu düzen önce Anadolu'nun hükümeti âciz bırakan Celâlî isyanları ortamında yeşermiş, arkasından da Rumeli eyâletleri aynı gelişmenin içine girmiştir.

XIX. yüzyılda, özellikle II. Mahmud'la birlikte yapılan düzenleme hareketleri, bir yanıyla yeni yöntemlerin ve düzenlerin Osmanlı Devleti'nde denenmesi ve yerleştirilmesi çabaları olarak değerlendirilirse, belki daha önemli olarak yorumlanması gereken özelliği, bunların mutlak merkezî otoriteyi yeniden gerçekleştirme ve merkez bürokrasisi ile ulemânın desteğinde payitahtın taşraya egemen olmasını sağlama siyasetine dayanmasıdır.[29]

---

27 Özkaya, Y., XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXVIII/3-4, 1970, s. 372.

28 Akdağ, M., Osmanlı Tarihinde A'yânlık Düzeni Devri (1730-1839) *Tarih Araştırmaları Dergisi* VIII-XII 1970-1974, s. 51.

29 Çadırcı, Musa; II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu, *DTCFD XXVIII/3-4*, (1970), s. 288. Aynı yazar, Anadolu'da İç Güvenlik, *Tarih Araştırmaları Dergisi* XIII/24 1979-1980, s. 49.

4) XVIII. YÜZYILDA OSMANLI TAŞRA YÖNETİMİNİN MÂLÎ NİTELİKLERİ[1]

Osmanlı taşra yönetim birimlerinin XVIII. yüzyıldaki durumlarına ilk bakıldığında, devletin geliştirdiği düzenin kuramsal temellerinden bir sapmanın olmadığı kanısına varılabilir. Diğer bir deyişle, ***klâsik dönem***in özelliklerini bu çağda da sürdürdüğü izlenimi elde edilebilir. Örneğin bu dönemde de, aynı XVI yüzyılda olduğu gibi, Anadolu'da, Anadolu, Karaman, Sivas, Adana, Maraş, Diyarbekir, Erzurum, Trabzon, Çıldır, Van eyâletleri vardır ve bunlar da ***sancak*** denilen, daha alt düzeyde yönetim birimlerinden oluşmuşlardır.[2] Bilindiği gibi, klâsik dönemde Osmanlı eyâletlerinden ***timâr sisteminin*** uygulandığı eyâletler ***sâliyânesiz,*** sözü edilen sistemin uygulanmadığı eyâletler de ***sâliyâneli*** diye adlandırılmıştır. Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadır, Sivas, Diyarbekir, Erzurum, Haleb, Şam, Trablus-Şam birinci grup içinde anılan taşra yönetim birimleridir. Buraların gelirleri hâs, zeâmet ve timârlara ayrılmıştır. Öşr ve resimleri havâss-ı hümâyûn diye hazîneye, beylerbeyi ve sancakbeyi hâslarına, zeâmet ve timârlara tahsis edilmiştir. Bu uygulamaya karşılık Mısır, Habeş, Bağdad, Basra, Yemen ile Cezâir-i Bahr-i Sefîd eyâletindeki kimi sancaklardaki gelirler ise, doğrudan doğruya devlet hazînesi tarafından çeşitli vergi birimleri hâlinde her yıl iltizâma verilmiştir. Bu eyâletlerin yıllık gelirlerinden bir bölümü beylerbeyi, sancakbeyilerin, askerlerin ve diğer görevlilerin maaşları için ayrıldıktan sonra, kalanı devlet hazînesine aktarılmıştır.[3]

---

1 *Journal of Turkish Studies/ Türklük Bilgisi Araştırmaları,* 10, Harvard University Press, 1986, s.87-96

2 Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1983, 4. baskı, s. 579-580.

3 *Age*, s. 580.

Geniş Osmanlı topraklarında, yukarıda sıraladığımız farklı uygulamaların tümü, taşrada *askerî idarî* örgütlenmenin temeli olmuştu. Bunun yanında, aynı alanlarda kazâ denilen *şer'i-idarî* birimler vardı. Askerî-idarî birimlerin başında yürütme kuvvetini temsil eden *bey* (Beylerbeyi, sancakbeyi veya diğer zaîmler), şer'î-idarî birimlerin başında ise, yargı gücünü temsil eden *kadı* bulunurdu.[4] Osmanlı Devleti'nin klâsik düzeni, esas itibariyle sâliyânesiz eyâletler denilen, timâr sisteminin uygulandığı alanlarda geliştirilmişti. Taşradaki hizmetler ve görevlerin yerine getirilmesi için oluşturulan yöneticiler topluluğunun maddî gereksinimleri, başlıca iki yola başvurularak karşılanırdı. Bunlardan ilki, timâr tevcîh usûlü, ikincisi de iltizâm usûlüydü. Timâr sistemi yoluyla, yani "bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nâm ve hesaplarına tahsili yetkisiyle birlikte vergi kaynakları tahsis" edilerek[5] hem çeşitli kamu hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesi, istendiğinde hazır olabilecek bir ordunun teşkîli sağlanmış; hem de vergi toplama ve bunun hazîneye intikalinin güçlükleri önlenmiştir. Diğer yandan da, "timâr sistemi içine yerleştirilemeyen faaliyetler bölümünün gerektirdiği nakdî parayı hazîneye intikal ettirebilmek için" iltizâm usûlü uygulanmıştır.[6] Kanûnların, çeşitli faaliyetlerden belirli bir oran ya da miktar olarak saptadığı vergileri, yükümlülerden toplama ve gerekirse piyasada nakid hâline getirdikten sonra devlet hazînesine intikal ettirme görevi, mültezim adı verilen özel kişilere, artırma yoluyla havale edilirdi.[7] Mültezim de aynı timâr sahibi gibi, vergiye konu olan faaliyetleri yapan zümre ya da bölge halkını bu açıdan yöneten bir kişiydi.

İşte bu makalede, taşra yönetiminin askerî-idarî birimleri olan eyâlet ve sancaklarda, iltizâm usûlünün hangi boyutlara ulaştığı araştırılacaktır. Ayrıca, timâr sisteminin yerine etkinlik kazanan bu uygulamanın, merkezî-mutlak yetki modelini nasıl olumsuz yönde etkilediği üzerinde durulacaktır. Mekân olarak Anadolu seçilmiştir, örneklerin hepsi, buradaki eyâlet ve sancaklardaki uygulamalara ilişkindir.

---

4 İnalcık, H., *The Ottoman Empire, Its Classical Age: 1300-1600,* London 1973, s. 104.

5 Barkan, Ö. L., Timâr madd., *İslâm Ansiklopedisi,* 123 cüz., s. 287.

6 Genç, M., Osmanlı Mâliyesinde Malikâne Sistemi, *Türk İktisat Tarihi Semineri,* Metinler/Tartışmalar, Ankara 1975, s. 231-292.

7 *Agm*, s. 232.

XVI. Yüzyılın sonlarında başlayan ve XVII yüzyıl boyunca hızını gittikçe artıran timâr sistemindeki bozulma, XVIII. yüzyılda Osmanlı yönetim, mâliye ve ordu kurumlarında geleneksel merkezî yönetim anlayışını zorlayıcı birtakım önlemlerle, yeni uygulamaları beraberinde getirmiştir.[8] Timâr sisteminin XVIII. yüzyıldaki durumu, belgelerden açıklıkla izlenebilmektedir: H. Evâil-i Receb 1116/Kasım başları 1704 tarihli bir fermanda, pâdişah III. Ahmed'in tahta geçtiği sırada tüm timârlıların berâtlarının yenilenmesini istediği halde, bu emre pek az kişinin uyduğu ve eski berâtlarla timâr tasarruf edilmesi yüzünden karışıklıkların ve anlaşmazlıkların ortaya çıktığı belirtilmektedir.[9] III. Ahmed H. 9 R.Âhir 1115/M. 22 Ağustos 1703 tarihinde tahta geçtiğine göre,[10] bir yıl üç ay içinde bu konuda başarılı olunamadığı anlaşılıyor. Nitekim, daha sonraki yıllarda da durum değişmeyecektir. örneğin, H. Evâhir-i R.Evvel 1119/M. Haziran sonları 1707 tarihli bir başka *emr-i şerifte* yer alan ayrıntılı açıklamalar, çıkan sorunların boyutları hakkında fikir vermektedir.[11] Belirtildiğine göre:

1. Eski *berât* ve yalnız *tahvîl tezkeresi* ile timâr tasarrufuna devam edilmektedir. Berât yenilenmesi için 1703 yılındaki emrin ardından Kasım 1704 tarihli ikincisi çıkarılmış, bu işlemler için altı ay süre verilmiştir. Buna rağmen istenilen sonuç alınamadığından dolayı, şimdi yeniden iki yıllık bir süre tanınmaktadır.

2. Zaîmlerin ve timâr sahiplerinin, sancaklarındaki timârlarında oturmadıkları, ya iltizâma verdikleri ya da emaneten tasarruf için vekillerine bıraktıkları saptanmıştır. O nedenle, *kanûn-i kadîme* uyularak kendi sancaklarında oturmaları emredilmekte ve bunun için de kendilerine iki yıl süre verilmektedir.

3. Bu iki yıl içinde, dirlik sahipleri dönüp sancaklarına gelmezlerse, onların dirliklerinin "bedenen ve mâlen" sefere gitmeye gücü olan "yarar ve tuvânâ" kişilere verilmesi önerilmektedir.

---

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, H., Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, eds. T, Naff and R. Owen, Southern Illinois Univ. Press, 1980, s. 27-52.

9 Konya Şer. Sic. 41, s. 245.

10 Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi* IV, s. 38.

11 Konya Şer. Sic. 43, s. 275-276.

4. Alaybeyilerin çeşitli yolsuzlukları saptanmıştır. Alaybeyileri genellikle şu gibi kanûnsuzluklara başvurmaktadırlar: Sefere gitmekle görevlendirilmediği, kendilerine bir başka görev verilmediği halde, bazı dirlik sahiplerine göreve gitmediler diye suçlar yüklenerek mansabları ellerinden alınmak istenmektedir. Bu tür teşebbüslerin sırf *arz akçası* almak için yapıldığı, oysa bunların haksızlıklara neden olduğu belirtilmektedir.

5. Özellikle XVII. yüzyılın sonlarında 1683-1699 yılları arasında uzayıp giden savaşlar dolayısıyla, bazı zeâmet ve timârların gelirlerinde sürekli azalmaların olduğu, timâr sahiplerinin giderek fakîrleştiği göz önünde bulundurularak, "mükerrer kılıç tasarrufu hilâf-ı kanûn" olmasına rağmen, bazılarına ikişer üçer kılıç verildiği de gözlenen hususlardandır. Alaybeyilerinin sırf arz akçası almak için, kılıçları ayırarak fazlaları başkalarına vermelerinin durumu daha da kötüleştirdiği açıktır. Bu şekilde hareketle geliri azalanların çoğu sefere gitmemenin yollarını aramaktadırlar.

6. Bir zeâmet ya da timâr sahibi öldüğünde dirliği oğlu için arz olunduğu zaman, oğlu "sefere eşmeğe kâdir" büyüklükte ise, bütün özelliklerinin arzda kesinlikle belirtilmesi; eğer küçükse kaç yaşında olduğunun açıklanması öngörülmektedir. Ayrıca ölen dirlik sahibinin vârislerine, bulundukları sancaktan iki zaîm ile on timârlının tanıklık etmesi istenmekte, tanıkların da açıklıkla yazılması emredilmektedir. Görülüyor ki, bu konuda sıkı önlemler getirilmektedir.

7. Sefer zamanında yok olan, barışta timâr gelirleriyle beslenen türedilerin ortaya çıkmaması için, sepet ve sahipsiz timârların gizlenmemesi de bildirilmektedir.

8. Bu dönemde "cebelü bedeli vermek üzere zeâmet ve timâr tevcîh olunan" sipâhî çocuklan ile *mütekaid* sipâhîlere ilişkin işlemler, yasaya aykırıdır. *Kanûn-ı kadîme* töre, sipâhî çocukları erişkin yaşa geldiklerinde kendilerine doğrudan timâr verilerek sipâhî olmakta ve seferlere katılmaktaydılar. Bu durumda onların *cebelü bedeliyyesi* kayıtlarından çıkarılmaları gerekirdi. Ancak, alaybeyilerin çoğu zaman bu gibilerin kayıtlarını gizleyerek çıkar sağlama yoluna saptıkları fermanda belirtilmektedir.

Timâr sisteminin temel işlevlerini yerine getiremez duruma geldiği süreç içinde görülen bir başka uygulama da, birçok eyâlet ve sancağın "arpalık," olarak İstanbul'daki yüksek dereceli görevlilere veya sınırlardaki müstahkem kalelerin komutanlarına verilmesidir. XVII. yüzyılın başlarından itibaren görülen bu uygulama, XVIII. yüzyılın olağan görevlendirme ve gelir tahsis etme yolu durumuna gelmiştir. Artık bu dönemde her eyâletin

vâlisi bir vezîr, sancağı tasarruf eden de bir paşadır. Genellikle bu vezîr ve paşalar, kendi vilâyetlerinde ikamet etmeyip, onların yerine yönetim *müteselliml*erinin elindedir. Prof. İnalcık bu uygulamanın yaygınlık kazanmasını, Macaristan sınırlarında görevli komutanların yaz ve kış orada bulunmaları zorunluluğu ile açıklar.[12] XVIII. yüzyılda "kapısı mükemmel" ve "kârgüzâr" paşalara zaman zaman birden fazla eyâlet ve sancak aynı yolla tevcîh edilmiştir. Örneğin, Evâil-i Muharrem 1149/Mayıs ortaları 1736 tarihli ferman, Derviş-zâde Zeynelabidin Paşa'ya ilişkindir.[13] Adı geçen "i'vân ve ensâr sahibi" ve "zâtının da yarar ve kârgüzâr" olmasından dolayı, "rütbe-i mîrmîrânı" ile Hüdâvendigâr ve Karesi sancakları "Moskof seferi için dört yüz güzîde ve münteheb süvari askerî ile gelmesi" şartıyla kendisine arpalık olarak verilmiştir. H. 25 R.Evvel 1164/M. 21 Şubat 1751 tarihli fermandan anlaşıldığına göre, bir başka tarihte de "sâbıkâ Kocaili sancağı mutasarrıfı Es-seyyîd Mehmed," "mîrmîrân-ı kirâmın yarar ve kârgüzârı ve iş uhdesinden gelmeğe sâhib-i iktidâr" olduğu için, kendisine Hüdâvendigâr Sancağı "ber vech-i arpalık" tevcîh edilmiştir.[14] H. 23 Muharrem 1178/M. 23 Temmuz 1764 belgede de, Çelik Mehmed Paşa'ya "Karaman eyâletinin Niğde, Beyşehri, Akşehir sancaklarının ilhâkıyla; Adana eyâletinin ise müstakilen ber vech-i arpalık verildiği" yazılıdır.[15]

XVIII. yüzyılda ehl-i örfün, yani pâdişahın yürütme gücünü temsil eden görevlilerin en büyüğünden en küçüğüne, kul sisteminin bozulması sonucu, bu kaynağın dışından gelmiş olması diğer önemli bir özelliktir. Yukarıda örneklerde olduğu gibi birçok paşanın "Derviş-zâde," "Seyyîd" gibi unvanlar taşıması, bu özelliği gösteren kanıtlardır. Bunlar çoğaltılabilir. Örneğin, H. 25 R.Evvel 1145/M. 16 Eylül 1732 tarihinde Çankırı Sancağı Selim Paşa'ya "ebâen cedd vatan-ı aslîsi olmak hasebiyle ve tevâbi'i ve levâhıkı ve ayali ile bi'l-cümle livâ-i mezbûrda sâkin olduğu için" verildiğini belgelerden öğreniyoruz.[16]

Timâr sistemindeki bu değişmeler ile taşra yöneticilerinin kimliklerinde ve görevlendiriliş biçimlerindeki yeni uygulamalar taşra yönetiminin mâlî

12 İnalcık, H., *Centralization and Decentralization*, s. 30.
13 Bursa Şer. Sic. B 161, s. 84 b.
14 Bursa Şer. Sic. B 171, s. 4 b.
15 Konya Şer. Sic. 58, s. 197.
16 Başbakanlık Arşivi, *Mâliyeden Müdevver Defterler* (Bundan sonra BA-MMD), Nr. 9510, s. 95.

niteliklerini de etkileyecek ve XVIII. yüzyılda ilginç gelişmeler, iltizâm usûlünün boyutlarını genişletecektir.

H.Evâhir-i Ramazan 1132/M. Temmuz sonları 1720 tarihli bir fermânda şunlar yazıyor:[17] "... Mar'aş eyâleti vâfir zamandan berü vüzerâdan bir kimesneye tevcîh olunmayub beylerbeyi üzerinde kaldığından gayri eyâlet-i mezbûre dâhilinde olan sancaklardan Ayıntâb ve Malatya ve Kars ve Zu'l-kadriyye sancakları kâh *mâlikâne* ve kâh *mîrîden zabt* ve kâh *sancaklık üzere* ibkâ" olunmaktadır. Yani:

a) Sözü edilen sancaklar, sancakbeylerine tahsis edilen hâsları tasarruf etmek üzere, genellikle ümerâdan kişilere "ber vech-i arpalık" verilmektedir.
b) Kimi zaman bu hâslar mukâta'aya çevrilip, iltizâm yoluyla mültezimlere ihâle edilmektedir.
c) Kimi zaman bu ihale mâlikâne biçiminde, yani "kayd-ı hayat" şartıyla yapılmaktadır.

Bu üç uygulamaya tanıklık eden belgeler vardır. Örneğin, H. 25 Receb 1136/M. 24 Haziran 1718 tarihli berât, "Malatya ve tevâbi'i voyvodalığı mukâta'ası"nın 1130 senesi Martı başından itibaren Hasan adlı birine iltizâma verildiğini göstermektedir.[18] Belgede anlatıldığına göre, adı geçenin isteği üzerine Hazîne-i Âmire'de saklanan Başmuhâsebe defterleri incelenmiş ve yılda 2.200.000 akça bedeli ve 7.754 akça artırımı olan bu mukâta'anın kimsenin üzerinde olmadığı görülerek aşağıdaki şartlarla kendisine verilmiştir:

– Hasan, mukâta'ayı eskiden olduğu gibi "zabt ve vâki' olan mahsûlâtı ve rüsûmatı cüz'î ve küllî kanûn ve defter mûcebince ahz ve kabz" edecektir.

– Sözü geçen mukâta'aya bağlı köyleri ve mezraaları *mâlikâne* tasarruf edenler, ellerinde olan berâtlar gereğince belirlenen meblâğları ve hâs hissesini yıl sonunda voyvodaya teslim edecekler ve bunu belgeleyen mühürlü *temessük* alacaklardır.

– Mâlikâne olmayan köyler ve mezraalar da adı geçen voyvoda tarafından yönetilecek, vergileri alınacak ve buraların re'âyâsı berât sahibini

17 Malatya Şer. Sic. 2, s. 39.
18 Malatya Şer. Sic. 2, s. 84.

üzerlerine "voyvoda ve zabit" bilerek "şer'-i şerife mutabık sözünden taşra kafa hareket" etmeyeceklerdir.

– Mukâta'a gelirlerinden ödenmesi öngörülen maaşlarını alan hak sahiplerinin ellerindeki berâtların arkasına, *hüccet* niteliği taşımak üzere kayıt düşülecektir.

– Bu ödemelerden sonra hazîneye gönderilmesi gereken miktar dört taksitle ödenecek ve yıl sonunda mâliye ile muhâsebe görülecektir.

Yukarıda sıralanan şartlara uymayı kabullenerek mukâta'ayı üzerine alan Hasan'ın görevinin, yönetim açısından ne olduğunu gösteren bir diğer belge, onun tarafından Malatya Kadısı'na gönderilen *buyuruldu*dur.[19] Bu belgede "*Mutasarrıf-ı voyvodalık-ı sancak-ı* Malatya" imzasıyla mukâta'a sahibi, kadıya, kazâdaki yeniçeri serdârı, kethüdâ-yeri, a'yân-ı vilâyet işerlerine şöyle seslenmektedir: "... hâlâ Malatya Sancağı mukâta'ası bundan akdem mâlikâne iken fermân-ı hümâyun ile ref'olunup işbu 1130 senesi C.Âhiri'nin on beşinci gününden zabteylemek üzere vilayet mütesellîmliğî ve voyvodalığı ber vech-i iltizâm berât-ı şerîf-i âlişân ile bize tevcîh ve ihsan olunup kendümüz varıncaya dek berât-ı âlîşânın şurût ve kuyûdu üzere zabt ve tasarruf ve *vilâyet-i merkûmu zabt ve hırâset ve icrây-ı ahkâm-ı şerî'at-ı garrâya muâvenet eylemek üzere* tarafımızdan işbu dârende-i buyuruldu İbrahim Ağa -zîde kadrihu- vekil nasb ve ta'yîn olunup irsal olunmağla buyuruldu tahrîr ve irsal olunmuşdur."

Görülüyor ki, bu iki belgede anlatılanlar, klâsik dönemdeki sancakbeyi fonksiyonlarının artık mültezimlere geçtiğinin kanıtlarıdır. Nitekim, voyvodalığın mukâta'aya bağlanan gelirleri esas itibariyle klâsik dönemde sancakbeylerine tahsis edilen hâslar, havâss-ı hümâyûna tâbi' yerler ve diğer yüksek görevlilerin dirlikleri içinde görülen vergi kaynaklarıdır. Sipâhîlere tahsis edilen timârlar ise, XVIII. yüzyıl boyunca çeşitlilik gösteren bir uygulamaya tâbi olmuştur. Bir yandan timâr sahipleri dirliklerini tasarruf etmeye devam etmişler, ancak sistem işlemez duruma geldiği için, onların *cebelü* besleme ve seferlere katılma yükümlülüğü, bunlara bedel olmak üzere nakdî ödemeye çevrilmiş ve diğer yandan da giderek sahipleri ortadan kalkan timârlar sür'atle mîrî mukâta'a kalemlerine katılmıştır. Mukâta'anın doğrudan voyvoda tasarrufundaki köy ve mezraaları dışında, eskiden diğer hâs ve zeâmetlere tâbi köyleri ve mezraaları da aynı usûlle yani ya iltizâm

19 Malatya Şer. Sic. 2, s. 84.

ya da mâlikâne yoluyla mültezimlere verilmiş, ancak onlar aracılığıyla toplanan gelirlerin voyvodaya teslim edilmesi ve onun aracılığıyla hazîneye intikali öngörülmüştür. Örneğin, H. 7 Muharrem 1130/M. 11 Aralık 1717 tarihli berâtta,[20] bu konuda açıklayıcı bilgi vardır:

Vanlı Paşa-zâde Mahmud ve Ahmed adlı kişiler, Malatya voyvodalığına bağlı bazı köy ve mezraaların, her yıl gelirini voyvodaya vermek şartıyla, tasarrufları mâlikâne üzerlerinde iken bu haklarının ellerinden alındığını bildirerek yeniden sahip olmak için arzda bulunmuşlardır. Bunun üzerine hazînede saklanan Başmuhâsebe defterleri incelenmiş ve adı geçen voyvodalıkta:

Pağnik nâhiyesinde:
Yılda 3.000 akça yazılu Abdülharâb,
Yılda 1.000 akça yazılu Karacaviran Köyü ile diğer 3 köy ve mezraanın;
Kâhta nâhiyesinde: 3 köyün,
Ağcataş nâhiyesinde: 3 köyün

toplam 29.125 akça gelirle, her yıl Malatya voyvodasıyla muhâsebe görmek şartıyla ve 305 guruş *mu'accele* ile dört kişi üzerinde bulunduğu, ancak H. 1128 senesinde bunlardan alınarak doğrudan voyvodanın yönetimine verildiği ve bunun için de *Malatya hâssı mukâta'ası*nın mâline 140 guruş zam olduğunun derkenarda açıklandığı görülmüştür. Yukarıda adı geçenlerin başvurusu üzerine belirtilen köy ve mezraalar, H. 1129 senesi Şevvâlinin 8. gününden itibaren onlara mâlikâne olarak verilmektedir. Buraları, *serbest üzere* yani ehl-i örften diğer görevlilerin dahlinden uzak olarak tasarruf edecekleri bildirilmektedir. Klâsik dönemde bu köylerden bazılarının hâss-ı pâdişahî bazılarının da timâr olarak tevcîh edildiği, 1560 tarihli tahrîr defterinde görülmektedir.[21]

H. 8 C.Âhir 1129/M. 20 Mayıs 1717 tarihli berâtta da bu hususta tamamlayıcı açıklamalar bulunmaktadır.[22] Anlatıldığına göre, Malatya voyvodası Ömer Bey Dîvân'a arz göndererek Malatya voyvodalığı aklâmından Karahisâr nâhiyesinde vâki' Eskiköy ve ona bağlı yerler, daha önce Kanber adlı kişi ile üç oğluna *ber vech-i mâlikâne* verilmişken, H. 1128 senesinde mâlikâne kaydının kaldırıldığı gibi adı geçenlerin hazîneye olan borçlarını

---

20 Malatya Şer. Sic. 2, s. 119.
21 Yinanç, Refet-Elibüyük, Mesut, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri*, Ankara 1984.
22 Malatya Şer. Sic. 2, s. 124.

ödemedikleri ve emirlere uymadıklarından dolayı, bu yerlerin bir kez daha onlara iltizâma verilmemesini, belli bir *mu'accele* ile başka isteklilere tevcîh edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine hazînede Başmuhâsebe defterlerinde yapılan inceleme sonucu Eskiköy'ün 4.500 akça, diğerlerinin de karşılarında gösterilen meblâğlara ulaşan hâsılları olduğu görülmüş ve tümü 250 guruş mu'accele ile Mustafa oğlu Ali'ye mâlikâne üzere verilmiştir. Bu mâlikâne sahibi de her yıl Malatya voyvodasına hesap verecek ve adıgeçen yerleri serbest olarak tasarruf edecektir. Eskiköy ve diğer mezraalar, klâsik dönemde timâr yerleridir.

Köy ve mezraalann iltizâmında olduğu gibi, *Malatya Sancağı* mukâta'asının da o sıralarda hem sık sık sahip değiştirdiği hem de iltizâmın kâh mâlikâne olarak, kâh belirli sürelerle verilmesi konusunda kararsızlığa düşüldüğü anlaşılıyor. Örneğin, yukarıda verdiğimiz belgelerin tarihinden yaklaşık bir ay sonra, H. 3 Ramazan 1130/M. 31 Temmuz 1718 tarihli bir başka buyuruldu, "Malatya Mukâta'ası Voyvodası Ali" imzalıdır ve mukâta'anın "a'şâr-ı şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye ve yava ve müjdegânı ve beytü'l-mâl ve mâl-i gâib ve mâl-i mefkûd ve mâl-i ihtisâb ve voyvodalık-ı mezbûre aklâmından mâlikâne mukâta'a mutasarrıflarından tahsili lâzım mâl-i mîrî ve şâir bâd-i havâ"sının Es-seyyîd Mehmed Paşa-zâde Ömer Bey'e havale edildiği açıklanmaktadır.[23] H. 3 Şevvâl 1130/M. 30 Ağustos 1718 tarihli bir diğer buyuruldu ise konuya daha açıklık getirmektedir. Sözü edilen belgede, daha önce Malatya Sancağı "ber vech-i mâlikâne" tasarruf edilirken, bazı müzevir kimselerin gerçekdışı şikâyetleri üzerine mâlikâne kaydının kaldırılarak "ber vech-i iltizâm" başkasına verildiği, ancak 1130 senesinde yeniden mâlikâne olarak tevcîh edildiği ve sancak gelirlerinin Ömer Bey tarafından toplanacağı açıklanmaktadır.[24] Fakat toplanması Ömer Bey'e havale edilen vergi türleri, görüldüğü gibi tümüyle *niyâbet resimleridir*. Yani yönetim konularıyla ilgili faaliyetler için alınanlardır.

Malatya'da *sancaklık, mâlikâne* ve *iltizâm* uygulamalarından son ikisi geçerlidir. Yani Malatya Sancağı, bir mîrmîrânın yönetimine bırakılmaktan ziyâde, oranın gelirleri hazînece mukâta'aya bağlanarak bir voyvodalık biçiminde ya iltizâma verilmekte ya da XVIII. yüzyılda yaygın olarak gö-

23 Malatya Şer. Sic. 2, s. 73.

24 Malatya Şer. Sic. 2, s. 73.

rüldüğü üzere mâlikâne olarak tevcîh edilmektedir. Nitekim bu tür uygulamayı, aşağıda açıklanacağı üzere, Anadolu'nun başka sancaklarında da görmekteyiz.

Mîrî mukâta'aların mâlikâne usûlüyle verilmesi, ilginç gelişmeleri hazırladı. Bilindiği gibi, 1695'lerden itibaren bu mukâta'alar *askerî* tabaka mensuplarına hayatları boyunca iltizâma vermek suretiyle yeni bir uygulamaya girişmişti. Mâlikâne adı verilen bu uygulama bir bakıma *iltizâm* ve *timâr* usûllerinin bir bileşimiydi. Mâlikâneye konu olan mukâta'a, yıllık kârın 2 ile 10 katı arasında değişen asgarî bir bedelle açık artırmaya çıkarılır ve en yüksek mu'acceleyi, yani bir ön ödemeyi veren kişinin üzerinde kalırdı. Mâlikâne sahibinin ölmesi hâlinde oğlu en yüksek mu'acceleyi verenler arasında bulunursa mukâta'a kendisine devredilirdi. Mâlikâne sahibi her yıl *mâl* adı verilen vergi ile bunun % 5-20'si arasında *kalemiyye* denilen harç öderdi. Bu kişiler zamanla mukâta'anın bulunduğu yere gitmeyip vergileri mültezimleri aracılığıyla toplamaya başladılar. Mâlikâneyi en iyi vergilendirebilen mültezimler, beldenin zengin ve nüfûzlu kişileriydi.[25]

"Mâlikâne verilen mukataât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri', vüzerâ ve mîrmîrân ve mîrlivâ ve mütesellimler ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından bilâ-fermân bir akça ve bir habbe mütâlebesiyle rencîde ve remîde olunmayub cevr ve te'âddîleri men' ve def'olunub mefrûzü'l-kalem ve maktu'ul-kadem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzere" tasarruf olunurdu.[26] Bu mâlikâne mutasarrıfının kendi mukâta'a bölgesinde, eyâlet ve sancağa tâbi olmadan, sadece merkeze karşı sorumluluk taşımak ve kadı denetimi altında örf yetkisini üzerinde bulundurması demekti. ***Bu durumda Anadolu eyâleti ölçeğinde de 9 sancak ve her sancakta birçok kazâ*** mukâta'aya bağlanmıştı.[27] Bu uygulamanın ne anlama geldiği ve ne gibi sorunları da beraberinde getirdiğini yine belgelerden öğrenebilmekteyiz. Örneğin, H.4 Zi'l-ka'de 1135/M.4 Temmuz 1726 tarihinde, yılda 11.400 guruşu hazîneye teslim etmek şartıyla Beypazarı hâssı mukâta'asını mâlikâne kaydıyla üstlenenlerden Tabanlıoğlu adlı kişi hakkında Dîvân-ı Hümâyûn'a iletilen şikâyet şöyledir.[28]

"Mukâta'anın yarı hissesine sahip Tabanlıoğlu, zorla fazla vergi almakta ve bu konuda re'âyâyı zorlamaktadır. Avârız cinsinden istekler geldiğinde,

---

25 Genç, M., *agm*, s. 231-291.
26 Bursa Şer. Sic. B 168, s. 29a.
27 BA-MMD, no: 9510.
28 BA-MMD, no: 9510, s. 15-23.

kendisi için de beş yüzer, biner guruş zam koymaktadır. Evlenme ve ölüm gibi hallerde, bir bahane ile zulm yapmakta ve şikâyet edilmemesi için de re'âyâya baskı yapmaktadır. İran seferi için 'keşidesi ferman buyurulan bayraklarla gitmeğe' gücü yetenlerden akça alıp onları korumakta, buna karşılık güçsüzleri zorla sefere yazmak suretiyle zulm etmektedir."

Beypazarı ahâlisinin şikâyeti üzerine, adıgeçenin üzerinden mukâta'a alınarak, 5.000 guruş mu'accele ile Mehmed Ağa'ya verilmiştir.

Bu belge bize mâlikâne sahibinin tam anlamıyla bir *örf* mensûbu olduğunu açıklamaktadır. *Raiyyet rüsûmu*nu toplayan, genel düzen ve güveni sağlamakla yükümlü olan biridir. Bu yükümlülüğünü yerine getirmenin aksine, yetkilerini kötüye kullandığından dolayı, görevine son verilmiştir. Nitekim, sancak düzeyinde bu tür mâlikâneler, sistemin ruhuna uygun olarak paşalara verilmektedir. Bu tevcîhler ve zaman zaman yapılan değişiklikler, devletin XVIII. yüzyılda mâlî sıkıntıları ile yönetim sorunlarına bir arada çözüm arandığını ancak, bu çözüm yollarının da kimi karışıklıklara neden olduğunu göstermektedir. Örneğin, H. 17 C.Evvel 1139/M. 10 Ocak 1727 tarihli bir kayıtta "Aydın muhassılı Abdullah Paşa mükemmel, ceng ve darbe kâdir kapusu halkını tertîb eyleyüb Hemedân ve İsfehan cânibleri Seraskerî Vezîr-i Mükerrem Ahmed Paşa'nın yanına varub hidmette bulunmak şartıyla sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince *Hamîd sancağı* mukâta'asının senevî mâli olan 15.000 guruş mesârif-i seferiyyesine medâr olmak içün ta'yin ve mâlikâne mutasarrıfı olan Burhân-zâde Ahmed Ağa'dan havâle" olunduğu bildirilmektedir.[29] Bu durumda Ahmed Ağa, sancağın fiilî mutasarrıfıyken, sancağın sahibi Aydın muhassılı olacaktır. Bunun aşağıda göstereceğimiz karışıklıklara neden olması yüzünden, 24 C.Âhir 1144/24 aralık 1731 tarihinde değiştirildiğini anlıyoruz. Bu konudaki açıklama şöyledir: "Şerefyâfte-i sudur olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket makrûn mûcebince işbu 1144 senesi C.Âhiresinin 24. gününden Hamîd Sancağı'nın mukâta'a kaydı ref ve *sancaklık* ile sâbıka Trabzon vâlisi Vezîr-i mükerrem Ahmed Paşa'ya *ber vech-i arpalık* tevcîh ve ihsân olunub Dîvân-ı Hümâyûn tarafından ilm ü haber kâimesi verildi."[30] Aynı durumu *Teke* ve *Menteşe* sancaklarında da görüyoruz, örneğin, 13 Safer 1141/18 Eylül 1728 tarihli belgede "Teke sancağında zuhur iden eşkıyâ tâifesi, hâlâ Aydın

29 BA-MMD, no: 9510, s. 77-79.

30 BA-MMD, no: 9510, s. 77-79.

Muhassılı Abdullah Paşa'nın *ber vech-i mâlikâne* uhdesinde olan Menteşe sancağına duhûl ve kat'-ı tarîk ve nahb u gâret-i emval idüb ebnây-ı sebîl ve ahâlî-i memlekete îsâl-i hasâretden hâlî olmadıklarından başka eşkıyâ-i merkûmenin ahzolunmaları dahi mümkün olmamağla ebnâ-i sebîl ve îbâd ve bilâda emn ü istirâhat hâsıl ve eşkıyâ-i merkûmenin ele getirilmesine medâr olmak üzere zikrolunan Teke sancağı senevî 10.000 guruş mâl ve bir mikdâr *mu'accele* ile kendüye *mâlikâne* virilmek ricâsına vezîr-i müşarünileyh arz-ı hâl itmekle 5.000 guruş mu'accele ve 10.000 guruş mâl ile 1141 senesi Muharremi gurresinden zabt ve mu'accelesi mahallinden gelmek üzere mâlikâne tevcîh olunmak bâbında bâtelhîs fermân-ı âlî sâdır olunmak şürûtu ile berât verilmişdir" denmektedir.[31]

Belgeleri incelemeyi sürdürdüğümüzde, Abdullah Paşa'nın kısa bir süre sonra, Teke sancağı mâlikânesi uhdesinde kalmak üzere Şam vâliliğine atandığını ve Teke'nin de ilkin Maktul Arifi Ahmed Paşa'ya sonra Vezîr Ahmed Paşa'ya diğer görevlerine ek olarak, belgenin deyimiyle *"bervech-i ilhak"* tevcîh olunduğunu anlıyoruz. Bu, sancaktaki rüsûmatı Ahmed Paşa'nın toplayıp sancak mâlikânesi sahibine vermesi gibi karışık bir işlem yaratmıştır. Nitekim, Abdullah Paşa'nın bu durumdan yakındığını görüyoruz. İlgili belge şöyledir:

> "... livây-ı mezbûr müşarünileyh Abdullah Paşa'nın mâlikânesi olmak hasebiyle mâl ve kalemiyyesi ve tekâlif-i sâiresini kendü edâ ider iken âherin zabtında olması kendüye gadri mûcib'olduğun inhâ ile mâlikânesi kendü tarafından zabt itdirilmesin istida' itmeğin yine mâl ve kalemiyyesi Vezîr-i müşarünileyh tarafından Vezîr-i mükerrem Ahmed Paşa tarafına verilmek üzere fi-mâ-bu'd livây-ı mezbûr Abdullah Paşa hazretleri tarafından zabtolunmak bâbında sâdır olan fermân-ı âlî mûcebince atîk berâtı zabtolunub vech-i meşrûh üzere müşarünileyh Abdullah Paşa'ya müceddeden mâlikâne berâtı verilmişdir, 29 Receb 1145/15 Ocak 1733."[32] Anlaşıldığı üzere, ilk kararın tersi uygun görülmüş ve buna göre, sancak fiilen Şam vâlisi Abdullah Paşa'nın voyvodaları tarafından yönetilip yıllık vergisi Ahmed Paşa'ya gönderilmiştir. Ancak bu konuda, hükümetin kesin bir çözüm bulamadığı, birbiriyle çelişen uygulamaların ardı ardına gelmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim, H. 11 Şa'ban 1147/M. 6 Ocak 1735 tarihinde "Sâbıkâ Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı Süleyman Paşa'ya sâdır olan fermân-ı âlî mucebince *Beher Sene mîrîsin* ver-

---

31 BA-MMD, no: 9510, s. 71-74.

32 BA-MMD, no: 9510, s. 71-74.

mek şartıyla *ber vech-i arpalık* Teke Sancağı 1147 senesi Şa'bânının 11. günü tevcîh olunub Dîvân-ı hümâyûn tarafından emri tahrîr olunduğuna kâimen" gelmiştir.[33] Ancak, 1152/1739'da sancak yine mâlikâne tevcîh edilecektir. Aynı durum, *"bedel-i sancak"* adıyla mukâta'aya bağlanıp, hazîneye ya da merkezdeki bir yüksek dereceli görevliye *hâs* tayin edilmiş olan diğer sancaklar için de söz konusudur. Örneğin, Saruhân sancağı 1339/1726-7'de Aydın Muhassılı Ahmed Paşa'nın *mâlikâne* olarak uhdesindedir. 1150/1737-8'de Ahmed Ağa adlı bir mâlikâne mutasarrıfı tarafından yönetilmektedir. 1156/1743'de ise Aydın Muhassıllığına ilhâk edildiğine dair kayıt vardır.[34] Menteşe sancağı da 1130/1718'den 1155/ 1742'ye kadar Aydın Muhassılı olan paşaların uhdesine verilmiştir.[35]

Görülüyor ki, Anadolu eyâletine bağlı sancakların yansından fazlası, doğrudan hazîneye bağlanarak iltizâm usûlüyle yönetilmektedir. Bunlara bir de her eyâlet ve sancakta *mâlikâne* olarak tevcîh edilmiş çok sayıdaki büyük-küçük mukâta'ayı eklersek; taşrada birbirinin denetimine tâbi olmayan, eyâlet ve sancak paşalarının karışamadığı, doğrudan merkeze sorumlu *örf* mensubunun ve çoğunlukla da onların vekillerinin etkinlik kazandıkları görülür. Bu klâsik dönemde geliştirilen yönetim şemasını çok açık biçimde etkisiz duruma getirmiş ve devletin merkezi otoriteyi gerçekleştirmek üzere kurduğu yönetim zinciri, birbirinden kopuk halkalara dönüşmüştür. Bu halkaların en irisi durumunda görülen eyâlet vâlileri, diğerleri üzerinde eskisi gibi söz sahibi olamamakta ve her bir halka doğrudan merkeze bağlanmaktadır. Doğal olarak devlet, bu kadar çok halkayı, kuramsal temellerinin gerektirdiği ölçüde kendisine sıkıca bağlayamamakta ve merkezî otorite yerine desantralize bir görünüm kazanmaktadır. Çelişkili uygulamalar, timâr sisteminin işlevini yitirmesinden sonra, taşrada timâr sistemi içinde bey ve sipâhîlere havale edilmekte olan gelir kaynaklarının olabildiğince *mîrî mukâta'a* haline getirilmesi eğiliminin ağırlık kazanmasından kaynaklanmakta ve bu durum vâli ve beylerbeyilerini daha da güç durumlarda bırakmaktadır. Öyle ki, zaman zaman vâlilerin hâsları içindeki kimi bölgelerin bile, hazîneye bağlanmaya bir geçiş olacak biçimde senelik *mâl* karşılığı, doğrudan hazîne tarafından iltizâma verildiği görülmektedir. Örneğin, Ankara Sancağı'nnda Susuz Köyü eskiden beri Anadolu vâlilerinin

33 BA-MMD, no: 9510, s. 71-74.
34 BA-MMD, no: 9510, s. 51-56.
35 BA-MMD, no: 9510, s. 59-62.

hâslarına dahîldir. Oysa, 1138/1725-6'da burası için şöyle bir işlem yapılmıştır:

Susuz karyesi, mîrmîrân-ı Anadolu hâssı olmağla beher sene birer kimesneye iltizâm olunub anlar dahi re'âyâ fukarasına zulm ve teaddî idüb izdiyâd akça tahmil itmekle re'âyâsı fakirü'l-hâl olub perâkende ve perişân ve bâki kalanlarının dahi ahvâlleri digergûn olub her vechile şâyeste-i merhamet olunmağın re'âyâsının zulmden masun olması içün ***beher sene mahallinde fürûht olunduğu üzere*** virilügelen âdetini Anadolu vâlilerine virmek ve ***20 guruş dahi beher sene Hazîne-i Âmire***'ye edâ ve kalemiyyesin virüb hesabın görmek ve perâkende olan re'âyâsın yerlü yerine refâh-ı hâl üzere iskân etdirilmek şartı ile Abdullah'a mâlikâne fürûht" olunmuştur.[36] Görülüyor ki, Susuz Köyü, yine Anadolu vâlisinin hâssı olarak kalacak ve defterde yazılı meblâğ kendisine ödenecektir. Ancak, burasını doğrudan merkezden mâlikâne olarak uhdesine alan mültezim, hazîneye de ayrıca her yıl 20 guruş ödeyecektir. Bu, açıktan vâlinin gelir ve yetkilerine merkezin müdahalesi demektir. Çünkü, hâssının tasarrufu kendi iradesinin dışında bir başkasına verilmekte ve kendi denetimi dışındaki bu görevlendirme yoluyla gelirlerinde de azalma olmaktadır.

Benzeri uygulamaları, diğer sancaklarda da görüyoruz, örneğin, H. 25 C.Âhir 1139/17 Şubat 1727 tarihli bir belge, Karahisâr-ı Sâhib Sancağı ile ilgilidir ve bir sancak hâssının doğrudan hazîneye bağlandığını göstermektedir: "Karahisâr-ı Sâhib sancağı hâssına dâhil olan nefs-i ihtisâb-ı Karahisâr bundan akdem livây-ı mezbûr havâssından ifrâz ve 5.000 akça yazu ile hâssa timâr olmak üzere Abdi Çavuş'un zeâmetine ilhâk ve ba'dehu ref' ve ***mîrî mukâta'a*** olmak üzere sebt-i defter olunmuş iken livây-ı mezbûr tarafından tekrâr tashîh olunub mîrîye kesr tertîbine bâis olmağla ***mîrî mukâta'a*** olan ***havâssın*** tenzîli hilaf olduğundan gayrı mahsûldâr sancak olmağla sancak havâssından ifrâz ve ***mîrî mukâta'a*** olub 350 guruş mâl ve 500 guruş mu'accele ile ***ber vech-i mâlikâne*** Abdülbaki ve Mehmed'e iştirâk üzere virilmek içün hâss-ı hümâyûna tashih olunduğuna Defterhâne-i âmireden icmali mûcebince 1139 senesi Martından zabtı içün berât verilmiştir."[37]

27 Receb 1142/15 Şubat 1730 tarihli bir belgeden, bu tür uygulamaların yakınmalara neden olduğunu, onun için de kaldırıldığını oku-

---

36 BA-MMD, no: 9510, s. 85-88.

37 BA-MMD, no: 9510, s. 101-102.

yoruz: "Anadolu'da vâki' ba'zı eyâlet ve sancaklarda muharrir kalemi ile mîrlivâya mahsûs olan karyeleri ba'zı kimesneler yazu ve hâslarını sancak mutasarrıflarına virmek üzere bir mikdâr mu'accele ile mâlikâne deruhde idüp bi'l-cümle mahsûlât ve rüsûmatın kendüleri ahzitmeleriyle sancakların mahsûl-i aslîsi ve îrâd-ı tabiîsine kesr-i küllî târî olub mutasarrıflarının müzâyakalarına bâis olmağın bir mahalle me'mûr olduklarında mesârif-i seferiyyelerin görmekde kendülere ızdırâb-ı küllî târî olub ziyâde harb ve kıtâlde olan bu misillü zümre-i celîlenin irâd-ı muayyenelerini iğrak ittihâz eylemeleri bir tarîkle münâsib olmayub ale'l-husûs cânib-i mîrîye dahi menfaati olmadığından bunların mâlikâne ve mukâta'a kayıdlarını ref' ve ilgâ ve yine kemâkân sancak mutasarrıfları tarafından zabtitdirilmesi için fermân-ı âlî" çıkarılmıştır.[38] Bu fermâna rağmen, uygulamanın yürürlükten kaldırılamadığı anlaşılıyor. Devletin sürekli artan gereksinimlerini karşılamak zorunluluğu, yukarıdaki olumsuzlukları da beraberinde getirmesine rağmen, yine aynı eğilimi etkilediğini gösteren belgeler, çok ilginçtir ki, yan yana durmaktadır. Örneğin, 17 Receb 1145/13 Ocak 1733 tarihli belgede, Karaman eyâletine bağlı Kırşehir Sancağı'nda aynı uygulamaya ilişkin bilgi verilmektedir:

"Kırşehir sancağında vâki' mîrlivâ-i Kırşehri havâssından Çanakçı ve Koçköy nâm karyeler mîrlivâ hâssı olmak takrîbi ile her sene birer kimesneye deruhde olunduğundan, tahammüllerinden ziyâde akçelerin alub envâ' zulm ve te'addîlerinden nâşi ekseri perâkende ve perişân olmağla beher sene sancak mutasarrıflarına yüzer guruş mâl virilmek üzere kurâ-i mezbûre bir mu'tedil kimesneye ***mâlikâne*** füruht olunmak içün re'âyâsı arz-ı hâl ve istida' eylemeleriyle beher sene sancak mutasarrıflarına 100'er guruş mâl virilmek üzere müzyededen karârdâde olan mu'accelesiyle mu'tedil ve re'âyâperver kimesneye mâlikâne virilmek içün bâ-telhîs ve fermân-ı âlî müzâyede kaimesi virilüb beyne'n-nâs müzâyededen 125 guruş mu'accele ile Hüseyin Ağa'ya tevcîh ve bâ-telhîs ve fermân-ı âlî berât verilmişdir."[39]

Buraya kadar anlattığımız gelişmelerin taşra yönetiminç etkisi, en çok, zincirleme havale yoluyla fiilî yetkilerin taşralı nüfûzluların eline geçmesi biçiminde belirmiştir. Bu vâli ve vezîrin mütesellimlerinden, Sadrazâmın ve Kadın Sultanın voyvodasına, mâlikâne sahibinin mülteziminden, timârlı

---

38 BA-MMD, no: 9510, s. 133-135.

39 BA-MMD, no: 9510, s. 134.

sipâhînin subaşısına kadar en tepeden en aşağıya kadar uzanan bir zincirdir ve her kademede, beldesinde belirli nüfûza sahip taşralılar vardır. En nüfûzlular ***mütesellim,*** göreceli olarak daha aşağıda bulunanlar köyde timârlı sipâhînin ***subaşısı***dır ve hepsi pâdişahın yürütme erkini temsil etmek durumundadır. Bu yetkiyi kullananlar üzerinde de, eyâlet vâlisinin ve sancak mutasarrıfının çok sınırlı bir denetimi vardır. Özellikle ***mâlikâne*** tasarruf biçiminin yaygınlaşması, ***"serbestiyyet üzere"*** yönetimi en küçük köye kadar indirmiştir. Burada, bu yönetim kademelerinin bir zincirden, bağımsız halkalara dönüşmesinin doğurduğu sonuçlar üzerinde kısaca durulmasında yarar vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

a) Zincirleme havale uygulaması, beklenenin aksine, vergi gelirlerinin kayıpsız toplanmasında olumsuz etkiler yapmıştır.

b) Yönetim zincirinin *örf* kanadında dağılması, kanûn ve şerîata aykırı uygulamaları yaygınlaştırmıştır.

c) Örf yetkisini kullananları denetlemede yalnız kalan ***kadı,*** yaptırım gücü olmadığından dolayı, asıl işlevini tam anlamıyla yerine getiremez olmuş, kimi zaman da taşrada etkili olanlarla bütünleşmek zorunda kalmıştır.

d) Vâli ve vezîrlerin hâslarının giderek ***mîrî mukâta'a***ya dönüşmesi sonucu, bunlara yeni gelir kaynakları yaratmak için ek vergiler konmuş ve bu vergiler, üretici sınıfı daha da güç durumda bırakmıştır.

5) OSMANLI KLÂSİK DÖNEMİNDEKİ EŞRÂF VE A'YÂN ÜZERİNE BAZI BİLGİLER[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel düzeninde önemli değişmelerin görüldüğü XVIII. yüzyılda, yönetim kadrolarına giren ve çeşitli ekonomik, sosyal işlevler yüklenen "*a'yân ve eşrâf*"ın aile kökenleri, güçlerinin dayanakları, toplumsal hayatta oynadıkları roller ayrıntıları ile incelenmiş, bu konuda pek çok belgesel bilgi derlenmiştir.[2] Fakat, bunların daha önceki durumlarına ilişkin açıklamalar, genellikle Osmanlı klâsik sistemi üzerine yapılan araştırmalar arasında yeri geldikçe değinme biçimindedir. Oysa, bu konudaki bilgileri çoğaltmak, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî mutlak otorite karşısında re'âyânın istemlerinin nasıl açıklanabildiğim anlamak,[3] hem de XVIII. yüzyıldaki olgunun daha önceki dönemlerin hangi gelişmelerinin sonucu olduğunu iyice belirlemek yönünden yararlıdır. İşte bu makalede, sözü edilen noktalara sınırlı da olsa ışık tutmak amaçlanmıştır.

XVI. yüzyılın belgeleri Osmanlı şehir toplumunda devlet ve re'âyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem re'âyânın temsilcisi durumunda bulunan, hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı görünen bir grup, "eşrâf ve a'yân" diye tanımlanıyor. Genel anlamda "şehir

1 *The Journal of Ottoman Studies*/Osmanlı Araştırmaları, III, İstanbul 1992, s. 110-111.

2 Bu konuda ilk akla gelen şu eserlere bakılabilir: Uluçay, Çağatay, 18 *ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık, ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955; Özkaya, Y., XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da A'yânlık İddiaları, *DTCFD* XXXIV (1966), 195-231; Akdağ, M., Osmanlı Tarihinde A'yânlık Düzeni Devri, *Tarih Araştırmaları Dergisi VIII*-XII (1970-1974), s. 51 vd.

3 Bu konuda bkz. Ergenç, Ö., Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VII. Türk Tarih Kongresi* II (Ankara 1981), 1265-1274.

ileri gelenleri" diyebileceğimiz bu grup, zengin tüccârlardan, esnâfın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulemâ, imâm, hatîb gibi tanınmış din adamları ile ünlü tarikat şeyhlerinden oluşmuş gözükmektedir. Bu yargımızı *şer'iyye sicillerinden* çıkardığımız kişi adları ve bunların meslekleri desteklemektedir. Örneğin, "eşrâf ve a'yân" arasında anılan Ankara Hatun Mahallesi'nden Kasım Halîfe b. Tâceddin, Molla Ali b. Veli,[4] Rüstem Na'âl Mahallesi'nden "fahrü'l-a'yân" Muslihiddin Halîfe b. Hacı Davud[5] din adamlarıdır. Yine Ankara'da Eyne Bey adlı sahte bir kapıkulu askerîni, çarşıdaki dükkânlarını basarak yağmaladığı için şikâyette bulunanların temsilcileri görünen ve "a'yân-ı şehr"den oldukları belgelerde belirtilen Hacı Mahmud b. Ali, Şah Mehmed b. İbrahim, Hacı Hasan b. Hüseyin esnâftandırlar.[6] Ekmeğe narh verilmesini isteyen "nefs-i Ankara eşrâf ve a'yânından" Seyyîd İbrahim b. Seyyîd Abdüsselâm, Seyyîd Nimetullah b. Seyyîd Mehmed, Seyyîd Mahmud b. Seyyîd İbrahim, Üstâd Behram b. Abdullah, Hacı Ahmed b. Veli, Üstâd Ali b. Mehmed, Hacı Hasan b. Hüseyin ve Hacı Mahmud b. İbrahim, Yusuf b. Emre adlı kişiler[7] içinde "seyyîd" sânını taşıyanların Peygamber soyundan geldikleri inancıyla saygınlık gördükleri ve özel giyimleri, vergi yükümlülüğü dışında bulunmalarıyla üstünlüğe sahip bulundukları bilinir. "Üstâd" diye anılanların da esnâftan oldukları açıktır. Bir başka belgede "a'yân"dan oldukları belirtilen İbrahim Çelebi b. Mustafa ve Ahmed Çelebi b. Ahmed, Ankara'da Zağfirancı Hânı'nı yaptıran Hacı İbrahim ve Hacı Edhem soyundan ve büyük bir tüccâr ailesindendirler.[8] 15 Ocak 1600 tarihli bir başka kayıtta geçen "a'yân-ı vilâyetden kethüdâ-i şehr ve Hacı Satı ve şâir tüccâr taifesi" deyimi tüccârların a'yândan olduklarını açıkça göstermektedir.[9] Aynı tarihlerde kahve rüsûmunun toplanışı ile ilgili bir zabıtta bilgilerine başvurulan Şeyh İnâyetullah Baba b. Şeyh Halil Baba, Bayramiyye tarikatının şeyhlerinden ve Hacı Bayram soyundandır.[10] Bir olay nedeniyle düzenlenen tutanakta, şehir kethüdâsının yanında Şah Bey ve Mehmed Bey b. Cafer gibi askerîlerin de "a'yân" arasında anılması,

4 Ank. Şer. Sic. II/581.
5 Ank. Şer. Sic. VI/773.
6 Ank. Şer. Sic. V/199, 202.
7 Ank. Şer. Sic. V/1255.
8 Ank. Şer. Sic. VI/1089.
9 Ank. Şer. Sic. VII/145.
10 Ank. Şer. Sic. VII/1375.

şehirde "oturak" kapıkullarının giderek "seçkin yerleşikler arasına katıldıklarını göstermekte"dir.[11] 10 Şubat 1605 tarihli bir belgede, hırsız ve şakıy diye mahkemeye getirilen bir yeniçerinin nasıl tanındığı "ulemâ ve müderrisinden Ahmed Efendi b. Abdülkerim ve Mustafa Efendi b. Ali ve Hacı Bayram Sultan neslinden Şeyh Abdurrahman Efendi b. Halil Baba'dan sorulmaktadır.[12] Görülüyor ki, yukarıda saydığımız çeşitli zümrelerden kişiler ve benzerleri, zenginlikleri ve bilgileriyle, soyluluklarıyla şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktadırlar.

Bunların şehir toplumundaki rolleri, belgelerin ışığında şöyle sıralanabilir:

a) A'yândan biri "şehir kethüdâsı" olarak atanmaktadır. Örneğin, Ankara'da uzun yıllar şehir kethüdâlığı yapan İbrahim Çelebi, Zağfirancı-zâdelerdendir. Zağfirancı-zâdeler, aslen Kayserili olup 1500'lerde Ankara'ya yerleşmiş bir tüccâr ailesidir. Zağfirancı-zâde Hâce İbrahim b. Mehmed kardeşi ile birlikte 1505'de Ankara'nın en büyük hânlarından Zağfirancı Hânı'nı yaptırmıştır. Bunların soyundan gelen İbrahim Çelebi, Mahmud Çelebi, Ahmed Çelebi, Edhem Çelebi, Mehmed Çelebi, XVI. yüzyılın sonlarında Ankara'nın ileri gelen tüccârları arasında bulunmaktadırlar.

Şehir kethüdâsını, şehri ilgilendiren her konuda, özellikle devletle ilişkilerde re'âyânın temsilcisi olarak görüyoruz. Diğer yandan, devlet işlerinin yürütülmesine yardımından dolayı ***askerî*** sınıf içine alınmıştır.[13] 1479 (884) tarihli Bursa şehir kethüdâsına ilişkin bir

berât, bize onun niteliği hakkında bilgiler veriyor.[14] Örneğin, şehir kethüdâsının ilişkili olduğu kişi ve gruplar, anılan belgede şöyle belirtiliyor: "... Bursa'nın kadısı ve ulemâsı ve subaşısı ve a'yânı ve hâceleri ve

---

11 Ank. Şer. Sic. VIII/2032.

12 Ank. Şer. Sic. IX/1122.

13 Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde, devlet görevlisi olmanın tek göstergesi, padişahın verdiği ***berât*** ve bu berâtta gösterilen görev karşılığı, vergilerden muafiyettir. Her tür görevlinin tümüne birden ***askerî*** denmiştir. Kimlerin askerî olduğu da ferman ve kanunlarda gösterilmiştir. Bu gibi belgelerin hepsinde ***şehir kethüdâsı*** askerîler arasında sayılmıştır. Bkz. İnalcık, H., XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları, *İÜ İk. Fak. Mec.* XV/1-4 (1954), s. 53; Ank. Şer. Sic. *IX*/3050 (Evâil-i Ramazan 1013 tarihli ferman sureti): "... kadı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdâları ve tekâlîf-i örfiyyeden muaf olanlar askerîdir..."

14 Bkz. Beldiceanu, N. *Recherches* Etude et Actes, Paris 1973, s. 109-111, 158, 425-426.

bezirganları ve sâir ahâlisi fî'l-cümle mecmu' ulusu ve kiçisi her kim var ise bunu kendülerine kethüdâ bilüb canibini azîz ve muhterem dutalar ve kethüdâlığa müteallik umurda rücû' buna ideler, emrinden tecâvüz kılmayalar". "Kethüdâlığa müteallik umur"un neler olduğu belgelerde tam bir açıklıkla belirtilmemektedir. Bu yüzden, şehir kethüdâsının işlevi, görev ve yetkileri kimi belgelerin içeriğinden bir ölçüde anlaşılabilmektedir. Örneğin, sözünü ettiğimiz belgede: "... kethüdâlık vezâyifin ve merasimin yerüne getüre, müslümânlar meşâlihünde hak üzere sa'y idüb yoksullar canibini riâyet ide..." denmektedir. Anlaşılıyor ki bu sözler, şehir kethüdâsının düzenleyici rolüne işaret etmektedir. Devlet tarafından re'âyâya yüklenen parasal ve hizmet görevlerinin yerine getirilmesinde, yükümlülüklerin şehirliye adâletli şekilde dağıtımının yapılması, işlerin sıraya konması; yükümlülüklere karşı re'âyânın dileklerinin merkeze iletilmesi, şehirde darlık ve sıkıntı çekilmemesi gibi görevler, şehir kethüdâsına ait görünmektedir. Bu açıdan şehir kethüdâsı, bir yandan devlet görevlisi niteliği taşırken, bir yandan da şehirdeki üreticilerin ve ticâret erbâbının lideri durumunda bulunmaktadır.

14 Haziran 1582 (23 C.Âhir 990) tarihli bir belge bu konuda daha da aydınlatıcıdır.[15] Belgede açıklandığına göre, belirtilen tarihte Bursa'da şehir kethüdâsı olan Mehmed bin Ahmed, mahkemede eski şehir kethüdâsı Pîr Mehmed Çelebi b. Seydi'nin İstanbul'da Dîvân-ı Hümâyûn'da kendisinden şikâyetçi olduğunu ve kethüdâlığı ele geçirmek için çeşitli suçlamalarda bulunduğunu beyan ederek, kendi durumunu açıklığa kavuşturmak üzere "ahvâlinin ehl-i sûkdan ve gayriden ve bi'l-cümle re'âyâ ve berâyâdan suâl olunmasını" istemektedir. Bunun üzerine mahkeme şehir kethüdâsı hakkında aşağıdaki kişi ve grupların bilgisine başvurmuştur:

> "Bursa'nın imâmlarından ve hatîblerinden Sultan Yıldırım Hân hatîbi Mevlânâ Mustafa b. Ali ve Hazret-i Emir imâmı Mevlânâ İsâ Halîfe ve Mevlânâ Mahmud Çelebi b. Nureddin ve Yusuf b. Carullah ve mütevellîlerden Seyyîd Ebu'l-beka ve Mehmed Çelebi b. Hâce Sinan ve Muharrem Çelebi (Eski Yıldırım mütevellîsi) ve seyyîdlerden Seyyîd Hüseyin ibnü's-seyyîd Ali ve Seyyîd Hasan ibnü's seyyîd Hüseyin ve Seyyîd Ali ibnü's-seyyîd Mustafa ve şâir ekâbir ve a'yândan Mehmed Bey b. Mustafa adlı hâssa anbarcı ve Mustafa ve Hâce Osman b. Nasuh ve Bostan Çelebi b. Hâce Memi ve Hâce Abdüla-

15 Bursa Şer. Sic. A 122, 28 b.

ziz b. Şehabeddin ve bakkallardan ve bâzârcılardan ve habbâz (ekmekçi) ve kassâb ve sâir fukarâ ve ağniyâdan Mahmud Çelebi ibnü'l-hâc Mehmed ve Ömer Çelebi b. Mustafa ve Hacı Sinan b. Mustafa ve Mahmud Bey b. Nazar ve Turgud b. Mahmud ve Ali b. Abdi ve Hacı Yusuf b. Abdullah ve bi'l-cümle âmme-i re'âyâ ve berâyâ."

Bu sayılanlar, Bursa'nın "eşrâf ve a'yânı" denilen kişilerdir. Görüldüğü gibi içlerinde kapıkullarından Bursa'da oturanlar, imâm ve hatîbler, seyyîdler, hâce denilen büyük tüccârlar, şehrin beslenmesi ile ilgili üreticilerden bakkal ve pazarcıların, ekmekçilerin, kassâbların ileri gelenleri bulunmaktadır. Bu kişiler Kethüdâ Mehmed b. Ahmed'den memnun olduklarını açıklayarak onun görevde kalmasını istemişlerdir. Bu tür isteklerin genellikle merkez tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Nitekim, 11 Ekim 1594 (26 Muharrem 1003) tarihli, Mehmed b. Mahmud adlı bir başka şehir kethüdâsının berâtında, Bursa Kadısı'nın arz göndererek "Bursa a'yânından cem'-i gafîr"in mahkemede şehir kethüdâsı olan Hasan'ın nice nâ-şâyeste evzâ'ı olub ahâli-i vilâyet kendüsünden rızâ ve şükran üzere olmamağla ref' olunub yerine Mehmed bin Mahmud nâm kimesne ehl-i vukuf, ve müstakim ve dindar ve kethüdâlık uhdesinden gelür kimesne olmağın zikrolunan kethüdâlık mezbûra sadaka ve inayet buyurulmak ricasına ahvâlimizi arz eyleyin" diye istekte bulunduklarını bildirdiği anlatılmaktadır.[16] Bursa a'yânının bu isteği üzerine, adı geçen Bursa şehir kethüdâlığına 8 Ekim 1594 tarihinden geçerli olmak üzere atanmıştır.

28 Mayıs 1595 (19 Ramazan 1003) tarihli berât ise bir önceki kethüdâ Hasan Çelebi'ye ilişkindir.[17] Anlaşıldığına göre, Hasan Çelebi 1594'de bir ara azledilmiş, sonra yine şehir kethüdâlığına atanmıştır. Berâtta bu konuda şöyle denilmektedir: "... kıdvetü'l-a'yân Hâssa Hare Emîni Ali Çavuş arz gönderüb mahrûse-i mezbûrede bi'l-fi'il şehir kethüdâsı olan Mehmed nâm kimesnenin hidmetinde ihmâl ve müsâhalesi olub ve a'yân-ı şehr dahî kendüden rızâ ve şükran üzere olmayub ref'i lâzım olmağın sabıka şehir kethüdâsı olan Hasan bin Ramazan ehl-i vukuf ve yarar emekdâr olub ve nice rüzgâr şehir kethüdâlığı hidmetinde olub tahsîl-i mâl-i mîrîde küllî sa'yi zuhura gelmiş kimesne olduğu eclden mezkûrun yerine yine üslûb-ı sabık üzere kethüdâ olub berât-ı şerîf sadaka buyurulmak ricasına ilâm" ey-

16 Bursa Şer. Sic. B 15, 150 b.
17 Bursa Şer. Sic. B 15, 126 b.

lemiştir. Bundan sonra berâtta, "kangısı evlâ ve enfâ' ve a'yân-ı şehr kangısından rızâ ve şükran üzere olduğu" sorulduktan sonra Hasan'ın bu göreve lâyık ise "âdet-i kadîme" üzere Bursa'ya kethüdâ olması emredilmektedir.

Yukarıda belgelerden yaptığımız alıntılar, şehir kethüdâsının a'yândan biri olarak ne tür bir işlevi bulunduğuna oldukça ışık tutmaktadır.

b) Her mahallenin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve bu arada vergisini ödemek üzere ihdas edilmiş olan "mahalle avârız akçası" vakıflarının ve diğer evkâfın tevliyet ve nezâreti genellikle a'yândan kişiler tarafından yürütülmektedir. Bunlara ilişkin pek çok kaydı, kadı sicillerinde bulmak mümkündür. Örneğin, Ankara'da Cenâbî Ahmed Paşa evkâfının mütevellîsi, 1580'lerde Kadri Çelebi b. Siyâmî Efendi adlı a'yândan bir kişidir.[18] Bursa'da birçok sultan vakfının mütevellîlerinin de a'yândan oldukları, yukarıda andığımız belgeler den anlaşılmaktadır. Konya ve çevresinin 1570'lerde en büyük kredi kaynağı durumunda bulunan Karabacak-zâde Mehmed Efendi adlı eski bir kadının 10 bin altınlık para vakfının mütevellîliğini tüccârdan kimseler yapmaktadır.[19]

c) Şehre gelen yiyecek maddelerinin ve üretilen çeşitli malların pazar fiyatlarının saptanmasında, satıcı ve alıcının zarar görmemesi için, eşrâf ve a'yândan kişiler kadının ve muhtesibin yanında bulunmaktadırlar. Örneğin, 14 Ağustos 1594 (26 Zi'l-ka'de 1002) tarihinde mahkemeye gelen eşrâf ve a'yân, unun kilesinin 10 akçaya satıldığını, bu nedenle ekmeğin 400 dirheminin 1 akçaya satılmasının uygun olacağını söyleyerek kadının bu doğrultuda narh vermesini sağlamışlardır.[20] 1600 yılında bütün ülkede gerçekleştirilen para ayarlamasından sonra, yeni fiyatların saptanması ve narh listelerinin düzenlenmesinde, şehir kethüdâsı ve a'yânın büyük rolü olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.[21] Aynı durum, olağan zamanların işlemlerinde de görülmektedir.[22]

d) Kamuyu ilgilendiren konularda, resmî görevlilerin re'âyâ ile ilişkilerinde a'yân ve eşrâfın önemli rolü vardır. Örneğin Aralık başları 1589 (Evâil-i Safer 998) tarihinde Ankara'da Hatun Mahallesi Mescidi'nin onarımı için Bademli Köyü'nün gelirlerinin Melîke Hatun tarafından adı geçen

---

18 Ank. Şer. Sic. VI/587.
19 Konya Şer. Sic. V/s. 108 vd.
20 Ank. Şer. Sic. VI/1255.
21 Ank. Şer. Sic. VII/2176.
22 Ank. Şer. Sic. VIII/3166.

mescide vakfedildiği, eşrâftan Kasım Halîfe'nin tanıklığı ile belirlenmiş ve mahkemece gerekli harcama izni verilmiştir.[23] Yine Ankara'da Hasan Paşa Hânı'nın onarımı için yapılan keşifte ehl-i hibre olarak "şehrin a'yânı" kayıtlıdır.[24] Aynî vergilerin toplanmasında büyük önem taşıyan "hasad zamanı"nın saptanmasında "a'yân-ı vilâyetin" tanıklığı öngörülmekte[25] ve ancak ondan sonra mahsûlün toplanabileceğine ve vergilerin alınabileceğine karar verilmektedir.

e) Ülkenin para düzeni, ekonomik hayatı ve toplumsal ilişkileri çok yakından ilgilendiren bir konudur. Böylesine önemli meselelerde eşrâf ve a'yânın daima ön plânda olduğu anlaşılmaktadır.

Örneğin, 1600 yılındaki para ayarlaması sırasında, 21 Ağustos 1600 (11 Safer 1009) günü Ankara'ya gelen Dergâh-i âlî çavuşlarından Mehmed Çavuş tarafından 120 adet örnek sikke getirilmiş ve "a'yân ve eşrâf mahzarlarında keşf" olunduktan sonra sikke tashihine başlanmıştır. Bu konuya ilişkin sicilin altında Kal'a dizdârı ve kethüdâsı gibi resmî görevlilerin yanında a'yândan İbadullah Baba'nın, kadılardan Mehmed Efendi'nin, Şehir kethüdâsı İbrahim Çelebi'nin ve Pîr Veli b. Mehmed'in adları yazılıdır.[26] Yeni sikkelerin kesilmesine 16 Ekim 1600 (7 R.Âhir 1009) günü "Müftî ve müderris olan a'lemu'l-ulemâi'l-mütebahhirîn' Abdullah Efendi hazretleri ve zümre-i kudâtdan Abdülkadir Efendi ve sâir havas..." huzurunda başlanmıştır.[27] Verdiğimiz örneklerin hepsinde a'yânın rolü açıkça görülmektedir.

f) Şehrin korunması, adâletin tesisi, şehirdeki her kademeden yöneticiden kanûnlara ve şer'e aykırı tutumda bulunanlar olursa azledilmesinin sağlanması ya da daha yetenekli kişilerin görevlendirilmesi gibi şehir yerleşiklerinin pâdişahtan istekleri, genellikle "eşrâf ve a'yân" tarafından arzda bulunmak suretiyle gerçekleştirilmektedir. Örneğin, Celâlî saldırılarının en yoğun bulunduğu sırada, Aralık başları 1604 (Evâhir-i Şa'ban 1013) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre, Ankara eşrâfından Abdurrahmân Efendi (Hatîb), Kurşunlu Câmi imâmı Muslihiddin Halîfe ve yanındakiler mahkemeye gelerek Mahmud Çavuş'un şehre serdâr olmasını istemişlerdir.[28]

---

23 Ank. Şer. Sic. VII/581.
24 Ank. Şer. Sic. V/1168.
25 Ank. Şer. Sic. VII/3, 4.
26 Ank. Şer. Sic. VII/1325.
27 Ank. Şer. Sic. VII/1463.
28 Ank. Şer. Sic. IX/1563.

Yine Mart başları 1605 (Şevvâl 1013) tarihinde Ankara yeniçerileri serdârı Abdi Çavuş hakkında "a'yân-ı vilâyet", "nice defa eşkıyâyı men' ettiğinden sonra nice vechile vilâyete nâfi'dir ve şer'-i şerife muti ve münkaddır, yine yeniçerilere serdâr olmasını" dileriz diye genel isteği yansıtmışlardır.[29] Haziran sonları 1605 (Evâhir-i Safer 1014) tarihli Yeniçeriler Ağası kaymakamı Mustafa imzalı bir mektupla, "Ankara yeniçerilerine serdâr olan Mustafa'nın ef'âl ve etvârından âmme-i nâs şükran ve rızâ üzere olmayub hak kında a'yân-ı vilâyetden arzlar vârid olub ref'i gerektiğinden" yerine İbrahim adlı biri atanmıştır.[30] 3 Eylül 1606 (28 R.Âhir 1015) tarihli ferman, "a'yân ve eşrâfın" beldeleri eşkıyâ saldırısı altında kalması nedeniyle kendilerine yardım dileğinde bulunmaları üzerine, "bedel-i mekkârî"nin kaldırıldığına ilişkindir.[31]

Osmanlı geleneksel anlayışı açısından şehir yerleşiklerinin sosyal zümrelerini incelerken üzerinde durulması gereken konulardan biri, her tabakadan bireylerin taşıdıkları *san*lardır. Eşrâf ve a'yân için belirleyici *san*, çelebi'dir. Vereceğimiz örneklerden çelebi sanının, soyluluk ve değerlilik anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu kelimenin etimolojik açıklanması yapılarak, ne zamandan beri kullanıldığı ve hangi anlamları taşıdığı kesinlikle belirlenmemiştir. Osmanlı çağından beri bazı müellifler kelimenin inceleme ve açıklamasına çalışmışlardır.[32] Bu konuda birbirinden çok farklı görüşler ileriye sürülmüştür.[33] Bizim sicillerden çıkardığımız kayıt-

---

29 Ank. Şer. Sic. IX/1136.

30 Ank. Şer. Sic. IX/1136.

31 Ank. Şer. Sic. X/1577.

32 Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı Müellifleri* I, s. 402), 1714/5 (1116)'de ölmüş olan Tersi-zâde Mahmud b. Ahmed Manastırî'nin "Çelebi kelimesinin tahkik ve izaluna dair risalesi vardır" der.

33 Bkz. Rossi, Ettore, Çelebi Kelimesi Hakkında Ebu's-Suûd'a Atfedilen Bir Fetva, *Türk Dili Araştırmaları, Yıllığı, Belleten* (1954) s. 11-14. Rossi, Vatikan Kütüphânesinde Türkçe yazmaları arasında 263 no'lu bir eserde Ebu's Suûd'a atfedilen ve bu kelimenin açıklanmasına ait olan bir fetva yayınlamıştır. W. Barthold (*İslâm Ansiklopedisi*, Çelebi madd.), bu kelimenin türetimi ve kazandığı anlamlar konusunda ileri sürülen görüşleri özetler. Çeşitli görüşlere göre, kâtip anlamına geldiği, iyi nutuk söyleyen demek olduğu ileri sürülmüştür. Barthold, çelebi kelimesinin Osmanlı yazı dilinde XVII. yüzyıla kadar hânedân mensuplarının, yüksek dinî erkânın, meşhur müelliflerin sanı olarak kullanıldığını belirtir. Ancak halk arasındaki kullanılışı eksiktir. Rossi de, zengin adamlara çelebi denmesinin hatâ olduğunu söyler.

lar, XVII. yüzyılın başlarında çelebi sanının kimler tarafından kullanıldığını göstermekte ve bu konuda bilinenlere katkıda bulunabilecek önem taşımaktadır. Belgelerimizde çelebi kelimesi, ilmiye mensuplarının, dinî erkânın, büyük tüccârların oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini sürdüren kişilerin sanı olarak kullanılmıştır.[34] Bilgililiği, soyluluğu, zenginliği ve saygınlığı belirler.[35] Bu açıdan da eşrâf ve a'yânın da göstergesi durumundadır. Ankara ve Konya sicillerinden, özel bir amaç gütmeden gelişigüzel derlediğimiz bu sanı taşıyan 43 addan, 10'u efendi lâkablı yani ilmiye sınıfından kişinin oğludur; 6'sı halîfe unvanlı, yani imâm ve hatîb gibi din görevlisinin; 5'i şeyh ve dervişin; 5'i çelebi unvanlı kişinin; 14'ü büyük tüccârın oğludur. Bunların hepsi de babaların meslek ve statüsünü sürdürmektedir.

Genel olarak taşrada çelebi sanı, beldenin seçkin yerleşiklerinin taşıdığı ve onları belirleyici bir niteliktedir. O nedenle bu sanı taşıyanların tümü, a'yân ve eşrâf arasında görülür.

"Eşrâf ve a'yân"ın işlevlerini belirttikten sonra, bunlar arasında önemli yer tutan ve daha sonraki dönemlerin gelişmelerinde büyük rol oynayan "tüccâr tâifesi"nden olup a'yân arasında yer alan kişilerin durumlarını ve diğer zümrelerle ilişkilerini incelemek gerekir. Tüccâr, büyük ticâretle uğraşması nedeniyle zengindir, devlete vergilerin toplanmasında yardımcıdır, ayrıca re'âyânın sıkıntıya düşmesini önlediği inancıyla saygınlık görmektedir. Bütün bunlardan dolayı da toplum katında söz sahibidir. Bu özellikleri ve büyük ticâret için gerekli sermaye birikimi olanakları bulunduğu, Prof. İnalcık tarafından belgesel kanıtlarıyla açıklanmıştır.[36] Biz burada, hem bu bilgilere katkıda bulunmaya, hem de tüccârın daha sonraki değişmelerde taşra yönetiminde fiilen görev alma yollarını nasıl açtığını açıklamaya çalışacağız.

Tüccârın, kendi arasında olduğu kadar, toplumun saygın diğer zümreleriyle, örneğin ilmiye sınıfından kişilerle ve beylerle yakın ilişkide bulunduğu anlaşılıyor. Bu ilişkiler, büyük ticârete onları da katma, evlenmeler yoluyla akrabalıklar kurma biçiminde beliriyor. Kısacası bu grup, politik

---

34 Şer'iyye sicillerindeki örnekler, halk arasındaki bu sanın ne anlama geldiğinin en önemli kanıtıdır ve bu belgeler bu açıdan önem taşımaktadır.

35 Bkz. Ergenç, Ö., *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya* (Basılmamış Doktora Tezi), s. 228.

36 Bkz. Capital Formation in the Ottoman Empire, *Journal of Economic History* XIX/1 (1969) 97-140.

güce ve dinî otoriteye dayananlarla birlikte hem toplumun üst katında yer almaya, hem de yönetici kadrolara katılmaya çalışmaktadır. Bu düşüncelerimizi destekler görünen somut örnekler şöyle sıralanabilir:

Daha önce sözünü ettiğimiz Konya'daki Karabacak-zâde Mehmed Efendi'nin on bin altınlık para vakfının, 1580'lerde mütevellîsi olan Hacı Abdi b. Sinan bir tüccârdır. Vakfın da parasını kullanarak İstanbul, Bursa, Haleb, Şam ve Mısır'a gidip gelmek suretiyle ticâret yapmaktadır. Örneğin, Eylül sonları 1580 (Evâsıt-ı Şa'ban 988) tarihli bir zabıtta, vakfın kâtibi İbrahim Çelebi b. Budak ve câbisi Muharrem b. Memi, mütevellî üzerinde vakfın 80.000 akça parası bulunduğunu söyleyip istediklerinde mütevellî şu cevâbı vermektedir: "belirtilen miktar parayı İstanbul'da esbâba verdim. İki yük kalay, iki yük velense ve bir yük bıçak aldım. 400 filorisini (48.000 akça) de Üstâd Receb ile Mısır'a gönderdim."[37] Hâce Abdi'nin ticâret ilişkileri hakkındaki belgelerin sayısı oldukça fazladır. Bunlardan biri yine vakıfla ilgili olduğu için, bu konunun ikinci bir örneği olmaktadır. Sözü edilen belgede, vakfın görevlileri ondan yakınarak vakıf parasını altına, kuruşa ve esbâba bozup, beş altı ay, bir yıl kullandığını, bu zaman içinde vakfın faiz yönünden zarar gördüğünü bildirmektedirler. Bu zararı ödemesi lüzumuna dair müftîden alman fetva gereği mütevellî tüccâra 28.300 akça zimmet çıkarılmıştır.[38] Demek ki Hâce Abdi 283.000 akçayı üzerinde bulundurmuş durumdadır. Aralık sonları 1582 tarihli sicilden, Hâce Abdi'nin bu tarihlerde öldüğü anlaşılıyor. Onun yerine mütevellî olan Mustafa Çelebi, mahkemede ölen mütevellînin 1580 yılında vakfın parasından elde edilen faizden 50.000 akçaya karşılık verdiği Şam esbâbının 30 adet muhattem kuşak, 18 adet kaftanlık kumaş, 76 adet Bağdadî, 100 adet kutnî, 11 top taftadan ibaret olduğunu söylemekte ve kâtib ile câbinin bu kadar eşyayı, tüccârdan Hâce Ahmed b. Kurd'a 50.000 akçaya sattıklarını, oysa belirtilen malların daha fazla değer taşıdığını savunmaktadır. Kadı bu satış işlemini geçersiz saymıştır.[39]

Bir başka tüccâra ilişkin iki kayıt, daha dikkat çekicidir. Eylül sonları 1580 tarihli bu kayıtlarda, Hâce Mehmed b. İbrahim, Karabacak-zâde vakfından para alan "İftihârü'l-ümerâ Ali Bey Hazretleri"ne kefaleti sebebiyle vakfa ana para olarak 212.500, doksan günlük faizi 6650, toplam 219.150

37 Konya Şer. Sic. V/s. 108.
38 Konya Şer. Sic. V/s. 141.
39 Konya Şer. Sic. V/s. 100.

akça borcu olduğunu beyan etmektedir.[40] Anlaşıldığına göre, bu tüccâr nüfûzlu bir bey ile parasal ilişki içindedir. Aynı tüccâr, kendi adına da vakıftan bir defa 218.750, bir defa 48.000 akça almış ve zamanı geldiğinde borçlarının tümünü ödemiştir.[41]

Tüccâr ile beylerin büyük ticâret ilişkileri içinde bulunduğunu gösteren belgeler de vardır. Örneğin, "Livâ-i Humus beyi olup sefer-i hümâyûnda vefat eden" Abdülgani Bey'in durumu bu açıdan ilginçtir.[42] Adı geçen sancakbeyi ma'zûlen Ankara'da otururken sefere çağrılmış ve çarpışmalarda ölmüştür. Terekesinin vârisleri arasında taksimi münasebetiyle tutulan sicillerden anlaşıldığına göre, babası Hâce Ahmed'dir. Annesi de Hâce Mahmud adlı birinin kızıdır. Osmanlılarda büyük tüccârın hâce unvanıyla anıldığı göz önünde bulundurulursa, adı geçen beyin aile kökeni anlaşılabilir.[43]

Abdülgani Bey'in Ankara'da iken sof ticâreti ile uğraştığını ve İstanbul'daki vekilleri ile geniş bir ticâret şirketi hâlinde çalıştığını da saptayabiliyoruz: Ankara'da Hacı Abdülaziz b. Yusuf, Rahmetî, Hacı Bekir, İbrahim Bey, İstanbul'da Hacı Mehmed ve Bâkî adlı kişiler, adı geçen Bey'in vekilleriydiler.[44] Örneğin, "Kıdvetü'l-üme râi'l-kirâm" Abdülgani Bey'in sof, muhayyer ve saîr mübâyaâtına vekili olan Hacı Abdülaziz b. Yusuf'un çeşitli zamanlarda kendisinden ve diğer vekillerinden altın ve kuruş ve akça olarak aldığı 1.131.100 akça ile 54 yük sofu İstanbul'a götürdüğü ve sofaları sattığı, vârisleri ile yaptığı hesaplaşmadan öğrenilebilmektedir.[45]

Tüccârın bu tür ilişkileri sadece sancakbeyi, gibi yüksek dereceli askerîlerle değil diğer kapıkulları ile de mevcuttur. Bu tür ilişkilere tanıklık eden pek çok belge vardır.[46]

Tüccârların ilişkilerini daha iyi sergileyebilmek için aşağıdaki örnekler daha da yararlı olacaktır:

---

40 Konya Şer. Sic. V/s. 108.

41 Konya Şer. Sic. V/s. 139.

42 Ank. Şer. Sic. VII/54.

43 Ank. Şer. Sic. VI/1349: "Oldur ki mahrûse-i Ankara'da sâkin iken bu sene (1599) sefer-i hümâyûnda vefat iden merhum ve mağfurun-leh Abdülgani Bey b. Hâce Ahmed'ü valideleri fahrü'l-muhadderât Haleb Hatun binti Hâce Mahmud tarafından merhûm-ı mezbûrun belde-i Haleb'de vâki hemşireleri olan Fatma binti Hâce Ahmed'in...".

44 Ank. Şer. Sic. VI/54.

45 Ank. Şer. Sic. Yi/1349.

46 Bu konuda bkz. Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya*, s. 200-204.

Ankara'nın Hacı Doğan Mahallesi'nden Hâce Seydi b. Hacı Hasan'ın kardeşi de tüccârdır, hatunlarından biri tüccâr kızı, diğeri Musa Halîfe adlı birinin kızıdır. Yani tüccârın ikinci karısının babası dinî zümreye mensuptur. İki karısından 10 çocuğu olmuştur.[47] Mürûrî Mahallesi'nden Hâce Muslihiddin'in karısı, Fahreddin Halîfe'nin kızıdır ve bu tüccâr, aynı mahallede bir müderris ve bir kadı ile duvar komşusudur.[48] Hâce Nasuh b. Aydın'ın bir kardeşi tüccâr, diğeri ise ilmiye sınıfına katılmış biridir, oğlu da tüccârdır.[49] Bu andığımız belgelerin hepsi XVI. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiş sicillerden alınmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz tüccârlardan Hâce Seydi b. Hacı Hasan'ın tereke kaydına göre,[50] nakit, menkûl, gayr-i menkûl mal ve eşyası, alacakları ile toplam serveti 1.121.309 akçadır ve bunun 731.421 akçası ticâret ilişkileri içinde bulunduğu kişilerin üzerindedir. Bütün bu belgeler, tüccârların "eşrâf ve a'yân" arasında görülen diğer zümrelerle, özellikle askerî diye tanımlanan kişilerle yakın ilişki içinde olduklarını kanıtlamaktadır. Kendileri de gerek büyük mukâta'aları iltizâm yoluyla üzerlerine almak suretiyle, gerek taşra yöneticilerinin çeşitli işlemlerine aracılık ve giderek onların yönetimlerine yardımcılık etmek suretiyle askerî tabakaya girmek eğilimi göstermektedirler. XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan yeni koşulların yardımıyla bu eğilim hız kazanacak bir niteliğe bürünür. Bu konuda da bazı belgeler sıralanabilir, örneğin:

Daha önce adını andığımız İbrahim Çelebi b. Mustafa adlı, Ankara'nın XVI. yüzyıl sonlarındaki ünlü tüccâr ailesinden olan ve "a'yân" arasında görülen kişi, uzun yıllar Ankara'da şehir kethüdâlığı yapmıştır ve 1598'de karşımıza "sancakbeyi kaymakamı" olarak çıkmaktadır.[51] Yine Bursa şehir kethüdâlığı ile ilgili belgeleri verirken adı geçen Bostan Çelebi b. Hâce Memi'nin, 9 Eylül 1592 (2 Zi'l-ka'de 1000) tarihli berâtından anlaşıldığına göre, Bursa ihtisâb mukâta'asını iltizâm ettiği ve iltizâm şartları arasında Dergâh-ı âlî çavuşluğu sadaka buyurulması, mukâta'a üzerinden alınacak olsa dahî çavuşluğunun üzerinde sürekli kalması isteği mevcuttur.[52] Aynı

47 Ank. Şer. Sic. VI/187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194 vd.
48 Ank. Şer. Sic. V/820.
49 Ank. Şer. Sic. V/664.
50 Ank. Şer. Sic. VI/1392.
51 Ank. Şer. Sic. VI/1439, 794, 681, 872.
52 Bursa Şer. Sic. B 113, s. 132 a.

şekilde bir başka mültezimin de, mîzân-ı harîr mukâta'asını üzerine alırken Dergâh-ı, âlî cebeciliği verilmesi dileğinde bulunduğunu görüyoruz.[53]

Bütün bu anlattıklarımız, Osmanlı Devleti'nin klâsik döneminde "eşrâf ve a'yân"ın hangi işlevleri yüklendiğini, XVI. yüzyılın sonunda *tamir*in nasıl başladığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

---

53 Bursa Şer. Sic. B 136, s. 116 b.

6) "A'YÂN VE EŞRÂF" DİYE ANILAN SEÇKİNLER GRUBUNUN XVIII. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNDAKİ ROLÜ ÜZERİNE

Geleneksel devlet anlayışına uygun bir düzene sahip Osmanlı toplumunda, her beldede özel fonksiyonları ve özellikleri olan ve genellikle eşrâf ve a'yân diye nitelenen seçkinler grubu hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.[1] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda karşılaştığı yeni şartlar karşısında daha da önem kazanmış görünen bu grubun devletle toplum arasındaki ilişkilerde üstlendiği roller de ayrıca araştırmalara konu olmuştur.[2] Eşrâf ve a'yân denilen bu seçkinler, toplumun mekân organizasyonu içinde şehir ve kasabalarda belirginleşmişlerdir. Bu bakımdan, şehir toplumunun dikkate değer bir parçası durumundadırlar. Bu yönleriyle, şehir tarihi üzerinde çalışanların ilgi alanına girmişlerdir.[3]

1 Eşrâf ve a'yân hakkında en derli toplu bilgi için bkz. İnalcık, H., Centralization and Decentralization in Ottoman Administration, Studies in Eighteenth Century *Islamic History*, ed. T. Naff and R. Owan, Southern Illinois Un. Press 1980, Ayrıca, toplum içindeki temsil görevleriyle ilgili Ergenç, Ö, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, s. 1265-1274.

2 Bu konuda en uzun ve ayrıntılı çalışma Yücel Özkaya'ya aittir. Bu çalışmaların sonuçları şu kitapta toplanmıştır: *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, Ankara 1977.

3 Bu konuda şehir toplumunun çeşitli yönlerden incelemesi yapılırken, araştırıcılar, toplum kesimlerinin rol ve örneklerini incelemek durumundadırlar. Bu incelemede, a'yân ve eşrâf derhal dikkatleri çekmektedir.

Bu makale, daha önce aynı konuda yaptığım çalışmaları bütünleyen[4] ve XVIII. yüzyılın sonlarına kadar gelen dönem içinde eşrâf ve a'yânın durumunu açıklamayı amaçlayan kısa bir deneme niteliğindedir.

A'yân ve eşrâf olarak tanımlanan ve toplumun çeşitli kesimlerinden seçkinlerin oluşturduğu bir grup olarak görülen bu kişiler, eskiden beri, fakat XVIII. yüzyılda daha büyük bir oranda, iltizâm işleri, salgun toplanması, savaş zamanlarında asker derlenmesi ve ordunun gereksinimlerinin karşılanması, kredi ve faiz muamalelerinden kâr sağlanması ve çiftlikler kurma gibi yollara başvurmaktaydılar.[5] XVIII. yüzyıldaki gelişmeler, a'yân ve eşrâf zümresini oldukça belirgin bir duruma getirdi ve a'yânlar iki yönde önemli işlevler üstlendiler. Bu gelişmeler, Osmanlı klâsik düzeninin hukuk temeline aykırı bir davranışa girmeden fakat XVI. yüzyılın sonlarına kadar pek az görülen uygulamaların büyük boyutlara ulaşması biçiminde gerçekleşti, XVIII. yüzyıldaki olayların temel özelliği de buradan kaynaklanır. Yakından bakıldığında, hukuka aykırı olmayan, fakat uygulamada belirli bir değişimi simgeleyen önemli gelişmelerin gözlenmesi, bu yüzyılın belirtilmesi gereken bir özelliğidir.[6] A'yân ve eşrâf'a çok fazla işlev kazandıracak gelişmeler şöyle açıklanabilir:

1. Daha önce açıkladığımız üzere XVIII. yüzyılda arpalık uygulamasının yaygınlaşması sunucu, eyâlet ve sancakların fiili yönetimi mütesellimlere geçmiştir. Klâsik uygulamada, bir eyâlet ya da sancağa atanan beylerbeyi, sancakbeyi; görev bölgesine gelinceye değin geçecek süre için yerine bir vekil atar ve ona kendi yetkilerini verirdi. Böyle bir atama, beyin kadıya gönderdiği bir mektupla gerçekleşirdi. Arpalık uygulamasının başlamasında da çeşitli nedenlerle sancağa, eyâlete gelemeyen veya gelmeyen paşalar, bu yola başvurarak, bir buyruldu ile kendi adlarına yetkili kıldıkları mütesellimlerini görevlendirdiler. Ancak, ilkin bu mütesellimlerin hepsi, kapıkulu ocaklarına mensup, bey veya paşanın kapısına intisap etmiş kişilerdendi. Fakat,

---

4 Daha önce, Osmanlı klâsik dönemindeki eşrâf ve a'yân denilen grubun fonksiyonları şu makalede ele alınmıştı; Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki "Eşrâf ve A'yân" Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları III* (İstanbul 1982), s. 105-118.

5 İnalcık, H., *agm*, s. 41.

6 Şehir kethüdâlarının ikili işlevi, yani hem ahâlinin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin uygulayıcısı olmalarından dolayı askerî sayılmaları, onların kolaylıkla merkez görevlilerinin vekilliğine atanmalarını sağladı.

yine daha önce anlattığımız nedenler yüzünden, yani vergilerin maktû hâle dönüşmesi, iltizâm edilen mukâta'aların mâlikâne tasarruf edilmesi gibi yeni uygulamaların etkisiyle vezîrler ve paşalar, mütesellimlerini taşradaki a'yânlar arasından seçtiler ya da seçmek zorunda kaldılar. Mütesellimlerin, a'yânlar arasından atanması, taşra yönetiminde daha da etkin olmalarına ve merkezi yöneticiler arasına katılma yolunu aramalarına yardımcı oldu. Bu a'yân mütesellimler, giderek merkez yöneticilerden daha da kuvvetli duruma geldiler. Çünkü vezîrler ve paşalar bir, kimi zaman bir yıldan daha kısa sürede değiştiriliyorlardı. Oysa, mütesellimliğe geçmiş olan a'yân, o beldenin yerlisiydi ve vergi toplamadaki rolünden dolayı mâlî gücü de artıyordu. Bu konuda, belgelerde çok ilginç örnekler vardır. H. Evâsıt-ı Safer 1178/M. Ağustos ortaları 1764 tarihli ve "İç-il Sancağı'na mutasarrıf Mustafa Paşa ile adı geçen sancaktaki kazâların kadılarına gönderilmiş fermanda şunlar anlatılıyor:[7] "İç-il Sancağı'nda Anamur sâkinlerinden olan Mir Ali adlı bir kişi, Mustafa Paşa'nın mütesellimi ve sözü edilen sancağın hânedânı yani köklü ailesindendir. Kendisinden belde yerleşiklerinden hiç kimsenin bir şikâyeti yokken, bazı kişiler Mir Ali'yi Ermenek kazâsından Cin Osman oğlu Fikri adlı biriyle birlikte köyler basıp zulüm yaptıklarını, girdikleri yerlerden eşya ve erzak kaldırdıklarını, birçok kişiyi zincire bağlayıp işkence ile sürüklediklerini söyleyerek şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine önce, adı geçenlerin Karaman valîsi ma'rifetiyle Konya'ya getirtilerek, Konya Kadısı tarafından yargılanmaları konusunda emir çıkmıştır. Bunun üzerine İç-il Sancağı mutasarrıfı Mustafa Paşa, bu buyruğun değiştirilmesi için çeşitli itirazlar ileri sürmüştür. İtirazlarından biri Mir ali ve arkadaşı hakkında suçlamada bulunanların hepsinin Konya Sancağı kazâlarından olmaları nedeniyle, Karaman valîsine bağlı bulundukları yolundadır. Mir Ali, davasının Konya'da görülme kararından dolayı korkuya kapılmıştır ve yargılanmasının İç-il'de yapılmasını dilemektedir. Zaten bu konuda, bir kazâdan diğer kazâya sanık çağrısı yapılmamasına ilişkin ferman da vardır. Mustafa Paşa ikinci olarak da "Mir Ali yirmi seneden berü İç-il mutasarraflarına hidmet eylediğini, kendisinin dahi etba'ı menzilesinde olduğunu ve livây-i mezburda andan gayri işe yarar istihdâm alınacak kimse bulunmadığını söylemiştir. Bu itirazlar üzerine, yargılamanın İç-il'de yapılması için, merkezden yeni bir emir verilmektedir". Burada bizi ilgilendiren, Paşa'nın iti-

7 Bkz. Konya Şer. Sic. 58, s. 192.

razının ikinci bölümüdür. İç-il Sancağı Paşası, Mir Ali'nin a'yândan olduğunu, yirmi yıldır sancağa tasarruf eden paşalara müteselliimlik yaptığını ve bölgede ondan başka işe yarar kimse bulunmadığını söylemektedir. Görüldüğü üzere Mir Ali, en azından yirmi ayrı paşaya müteselliimlik yaparak beldesinde büyük bir kuvvet kazanmış durumdadır. Nitekim, hakkındaki suçlamalar karşısında, Karaman valîsi Mehmed Paşa'nın girişimi ile ilkin Konya'ya gönderilmesine dair emir çıkmasına rağmen, İç-il Paşası'nın araya girmesiyle bu karar değiştirilmiş ve yargılanmasının kendi kazâsında yapılması sağlanmıştır. Ancak bir başka belgeden, aynı kişinin 1170/1756-1757 yılında da müteselliim olduğunu ve gücüne dayanarak kanûnsuz hareketlerde bulunduğunu öğreniyoruz. H. Evâil-i Safer 1178/M. Ağustos başları 1764 tarihli fermanda şunlar anlatılıyor:[8]

"İç-il Sancağı'nda Silifke kasabası ve kazâsında bağlı Çavuş, Uçliman, Karakaya, çiftlik köyleri âhalileri, Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak, adı geçen sancakta a'yânlık iddiasında olan Ali Bey denilen şakıy'nin müteselliim olmak takrîbi ile başına cem'eylediği iki binden mütecaviz müsellah sekbân eşkıyâsı ile Silifke kasabasını ve köylerini bastığını, birçok kişiyi öldürdüğünü, Silifke limanındaki gemileri yaktığını, eşyaları yağmaladığını, kasaba hânlarında konaklayan tüccârların mallarını alıp götürdüğünü ve daha birçok ahlaksızlıkta bulunduğunu bildirerek yakınmışlardır. Adı geçen müteselliimin yağmaladığı ve yakıp yıktığı evlerin, hânların ve eşyanın toplam değerinin 150 kîse akçayı geçtiğini söyleyen belde yerleşikleri, Ali Bey'in İç-il'de yargılanmasının mümkün olmadığı inancında olduklarını da sözlerine eklemişlerdir. Bunun üzerine, merkezden Kapıcı-başı Halil bu işe mübâşir olarak görevlendirilmiş ve bu kişinin Adana mahkemesinde yargılanması kararlaştırılarak oraya gönderilmesinin sağlanması emredilmiştir.

Görünüyor ki, bir sancakta müteselliimliği ele geçirenler, diğer a'yânları ve XVIII. yüzyılda ehl-i örfün usûlsüzlükleri karşısında tek dayanak kalmış görünen kadıları da kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilme olanağını elde edebiliyorlardı. Çünkü onlar, zenginlikleri dolayısıyla çok sayıda sekbân ve levend besliyorlardı. Bunları bir yandan eşkıyâyı sindirmede kullanırlarken, bir yandan da kendi otoritelerinin güvencesi olarak görüyorlardı. Kadıların ve diğer ilmiye mensuplarının, a'yânların isteği doğrultusunda hareket ettiklerini gösteren belgelere sıkça rastlanmaktadır.

8 Bkz. Konya Şer. Sic. 58, s. 192.

Örneğin, H. Evâil-i Muharrem 1178/M. Temmuz başları 1764 tarihli ferman, Çorum Sancağı'ndan İskilip kazâsı kadısı ve müftîsi ile ilgilidir. Bu belgede anlatıldığına göre, Kadı Ankaravî Abdülkerim ve Müfti Ali, tamâ'-ı hâmlarından" dolayı birbirleriyle anlaşarak, İskilip'te mütegallibeden Hüseyin adlı birine yardımcı olmuşlardır. Hattâ bir defasında İskilip hâssı voyvodası ve a'yândan Hacı İbrahim adlı kişiler, Hüseyin'den şikâyetçi olarak, onu Sivas Divânı'na yargılanmak üzere çağırttıklarında, kadı ve müftî açıkça Sivas'tan gönderilen mübâşirin katline cevaz vermişler ve böylece tarafların çarpışması ihtimali belirmiştir. Bu olaydan sonra yakalanan Hüseyin, Sivas'a gönderilmiş, kaçan kadı ve müftînin de yakalanarak Konya'ya sürgün edilmelerine karar verilerek, bu konuda mübâşirler atanmış ve emir çıkartılmıştır.[9]

Bu olay, kadıların "mütegallibe"ye bağımlı duruma geldiğini gösterdiği kadar, a'yânlar arasındaki mücadeleyi de yansıtmaktadır. İhtimal ki, Hüseyin'in rakipleri, bu olayda voyvodayı da yanlarına alarak üstün duruma gelmişler ve Sivas valîsinin desteğini sağlayarak etkinliklerini korumuşlardır. Nitekim, mütesellimlik görevi, taşrada kuvvet ve zenginliğin temel araçlarından biri olduğu için XVII. yüzyıl sonlarıyla XVIII. yüzyılda, bu konuda a'yânlar arasında şiddetli bir rekabet kendini gösterir. Ünlü aileler, kendi bölgelerindeki tek nüfûz sahibi olmak için mücadeleye giriştiler. Bu amaçla, sadece entrika, rüşvet ve zor kullanma gibi yollara başvurmakla kalmayıp, kendilerine çeşitli destek grupları aradılar. Zaman zaman eşkıyâ ile birlikte hareket edebildiler. Mütegallibe olabilmenin yollarından biri, her nasıl olursa olsun, mütesellimlik makamını ele geçirmekti.[10] XVIII. yüzyılda, Manisa çevresinde Kara-osmanoğulları; Bozok'ta Çapan-oğulları; Kayseri'de Zenneci-zâdeler, Emirağa-zâdeler, Kalaycı-oğulları; Ankara'da Nakkaş-zâdeler ve Müderris-zâdeler; Konya'da Mühürdar-zâdeler, Gaffar-zâdeler ve Bilecik'te Kalyoncu Ali gibi büyük a'yân aileleri mütesellimlik görevini ele geçirmek suretiyle etki ve kuvvetlerini kurdular. Bunların etkinliklerinin boyutlarını belirleyen önemli çalışmalar yapılmıştır. Yücel Özkaya'nın genel olarak a'yânlık konusunu ele alan bir dizi araştırmasının yanında,[11] tek tek a'yân aileleri üzerinde yapılmış monografileri de zengin malzeme ve bilgi

9 Bkz. Konya Şer. Sic. 58, s. 194.

10 Bkz. İnalcık, H., *agm*, s. 32.

11 Bkz. Özkaya, Y., Türkiye'de A'yânlık Rejiminin Kurulması; aynı yazar, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da A'yânlık İddiaları. DTCFD 34 (1966), s. 195-231.

içerir. Örneğin, Özcan Mert, Çapan-oğulları üzerine yaptığı inceleme sonucunda şu saptamalarda bulunmuştur:[12]

"XVII. yüzyıl sonlarından beri Orta Anadolu'daki Bozok Sancağı'nda yaşadıkları anlaşılan ve bir Türkmen oymağının beyliğinden gelen Çapan-oğulları, bölgenin başlıca a'yânları arasına girmeyi başarmışlar ve XVIII. yüzyıl başlarından itibaren devrin idarî ve mâlî şartlarını değerlendirerek, imkân ve fırsatlardan yararlanarak güçlenmeye başlamışlardır. Bu güçlenmede onların oymak beyliğinden gelen idarecilik tecrübelerinin de payı olsa gerektir. 1728'den 1765'e kadar bölgede hâkim olan Ahmed Paşa itaatli hareketleri ile merkezi kuşkulandırmadan kuvvet ve kudretini Bozok, Yeni-il, Sivas, Çorum ve Niğde'ye yaymıştır. Ancak bu kuvvetlenmenin onu şımartması sonucu 1765'de idam edilmiş ve ayrıca 1768'e kadar Bozok, Çapan-oğullarına verilmemiştir. Ancak Ahmed Paşa'nın büyük oğlu 1768'den 1782'ye kadar yine aynı bölgede nüfûz sağlayacaktır. Çapan-oğullarının en parlak ve ihtişamlı dönemi, 1782-1813 yılları arasında hüküm süren Süleyman Bey zamanıdır".

Bir başka örnek Karaosman-oğulları, Manisa-İzmir-Aydın bölgesinde yüzyıl kadar idareyi ellerinde bulundurmuşlardır. XVIII. yüzyıl ortalarından başlayan bu idare, XIX. yüzyılın ilk yarısında zengin ve hâkim bir duruma gelmiş bulunuyordu. Çağatay Uluçay'ın yaptığı incelemelere göre, Kara Osman'ın babası, Hasan Ağa oğlu Mehmed Çavuş'tur. Kendisi Dergâh-ı Ali çavuşlarından idi. 1644 yılında ölmüştür. Osman, Mustafa, Ebubekir ve İsmail adında dört oğlu vardı. Kara Osman da sipâhî olarak uzun süre devlet hizmetinde bulunmuş, daha sonra mültezimlik yapmış ve bu sayede büyük servet elde etmiştir. 1706'da Manisa'nın Yaya Köyü'nde ölmüştür. Osman'ın Mustafa, Abdullah, Ahmed ve İbrahim adlarında dört oğlu bulunmaktaydı. Mustafa Ağa, serdengeçti ağası olarak Avusturya ve İran savaşlarında bulunmuş ve devlete büyük hizmetleri dokunmuştur. Bu yüzden kendisine Manisa mütesellimliği verilmiştir. Bu Mustafa Ağa, çok sert davrandığından dolayı halkın şikâyeti üzerine 1168(1755) yılında saraydan gönderilen mübaşir ma'rifeti ile başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür.

Bu olaydan iki yıl sonra 1757'de onun oğlu Hacı Ahmed Ağa, Manisa mütesellimliğine atanmıştır. Hacı Ahmet Ağa 1796 tarihinde ölümü üzerine Hacı Mehmed Ağa'nın oğlu Haci Hüseyin Ağa, Manisa mütesellimi ve Aydın muhassılı olmuştur.

---

12 XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapan-oğulları, Ankara 1980.

Karaosman-oğulları ailesi, bu dönemde nüfûzlarını bütün Batı Anadolu'yu kapsayacak biçimde genişletmişlerdir. Örneğin, Bergama voyvodalığı, bu sıralarda Arap-oğulları adlı bir ailenin elinde bulunurken, 1774 yılında, mücadele sonucu Karaosman-oğulları burayı da ele geçirmişler ve Kemer Edremid (Burhaniye)'e kadar hâkim olmuşlardır. 1776'da Hacı Ömer Ağa, Bergama Voyvodası bulunuyordu. Bu Ömer ağa, hânedânın kurucusu Kara Osman'ın oğlu Hacı İbrahim'in oğlu Nazif ağa'nın oğlu 1794-1796 tarihleri arasında Manisa Mütesellimi olan Hacı Mehmed Ağa'nın kardeşiydi. Uzun yıllar Bergama'da voyvodalık yaptı.[13] 1229/1814 yılında öldü.

A'yândan bir voyvodanın servet birikiminin hangi ölçülere vardığını anlayabilmek için, Osman Bayatlı'nın yayınladığı Karaosman-oğullarıyla ilgili belgelerden yararlanabiliyoruz. Örneğin; yukarıda sözünü ettiğimiz Voyvoda Hacı Ömer Ağa, 1814 Ekimi'nde öldüğünde, karısı ve iki oğlu vardı. Terekesi tespit edildiğinde emvâl, emlâk ve zimmeti, 116 kalemde yazılmıştı ve değeri 2.000 kîse yani 1.000.000 akçaydı. Bunlar, karısı ve çocuklarına taksim edildi. Ayrıca, müteveffa Voyvodanın mîrîye ödenmesi gereken para için satılan "emlâk, akaret, hayvanât, eşya ve zeytin ağaçlarının" değeri de 1.040.000 akça (2080 kîse) idi.[14] Görülüyor ki, Ömer Ağa uzun voyvodalık döneminde yalnız Bergama'da dikkate değer ölçüde servet biriktirebilmişti.

Hacı Ömer Ağa'dan sonra Bergama'da voyvodalık yapan oğlu Hacı Mehmed Ağa'nın H. 1229/M. 1814 ve H. 1233/M. 1818 tarihli, vakfiyeleriyle vakfettiği emlâkın sayısı da küçümsenmeyecek ölçüdedir. H. 1229/M. 1814 tarihli vakıfnâme ile aşağıda yazılı emlâk ve akar vakfedilmiş ve ta'yin kılınmıştır.

Bergama'da 46 oda, 30 mağaza, bir nalband dükkânı ve bir kahvehânesi bulunan Acemhanı ile Kemer (Burhaniye) kazâsının Pelit Köyü'nde 12 bağçede 2.131 zeytin ağacı ve bir zeytinyağı mengenesi, (Karağaç Köyü'nde 178 zeytin ağacı vakfedilmiştir .

Bunların, gelirinden; Bergama'da Kadı Hayreddin Mahallesi'ndeki câmiin (Yeni Câmi) müderrisine yevmiye 15, imâmına ve hatîbine yevmiye 8'er, müezzinine yevmiye 4 ve bu medresenin odalarından her birine yevmiye 5'er akça verilecek ve câmi duvarındaki çeşmenin suyu akıtılacaktır.

---

13 Bkz. Bayatlı, O., Bergama'da Kara-osmanoğulları, İzmir s. 6-7.

14 Bkz. Bergama Şer. Sic. II, s. 102-108'den naklen Bayatlı, *aynı eser*, s. 6-7.

Yine bu gelirlerden, Bergama'daki Kurşunlu Câmi'in imâmına ve hatîbine yevmiye 5'er, müezzinine yevmiye 3 akça vazîfe verilecektir. Binaların onarımından sonra, kalanı ehl-i mürtezîkaya bırakılmaktadır.

H. 1233/M. 1818 tarihli vakfiye ile aşağıda yazılı emlâk ve akar vakfedilmiş ve vazîfe tayin edilmiştir:

Bergama'da 22 dükkân, 2 fırın, 3 yağ değirmeni, bir hân, Kınık'ta bir susam yağı değirmeni, Poyracık'ta 3 dükkân, Çandarlı'da 2 dükkân, Kestel Köprüsü'nde ve Karahıdırlı Köyü'nde birer su değirmeni, Bozköy'de bir yağ değirmeni, 37 ağaçlı zeytin bağçesi, Zeytindağ nâhiyesinde 414 ağaçlı 5 zeytinlik ile Burhaniye'nin Pelit Köyü'nde bir mağaza, 40 zeytin ağacı; Karaağaç Köyü'nde iki bağçede-357 zeytin ağacı, Göbek Köyü'nde 8 bağçede 764 zeytin ağacı ve bir yağhâne vakfedilmiştir.

Bunların gelirinden, Bergama'da Kadı Hayreddin Mahallesi'ndeki Yeni Câmi bevvâbına ferrâşına yevmiye 3'er ve yasin okuyana yevmiye 20 akça vazîfe verilmektedir.[15]

Mütesellimlerin servetleri ile sahibi oldukları taşınmaz malların miktar ve değerleri konusunda Yuzo Nagata'nın yayınladığı belgeler son derece aydınlatıcıdır.[16] Örneğin, Karaosman-oğullarından Hacı Mehmed Ağa'nın 1796'da ölümü, onun ölümü üzerine Saruhân mütesellimi ve Aydın muhassılı olan Hacı Hüseyin Ağa'nın da ölümü üzerine, H. 9 Zi'l-hicce 1231/M. 31 Ekim 1816'da muhallefâtı saptanmıştır.[17] Bu işle merkezden görevlendirilen Şıkk-ı Sâni Defterdarı Abdullah İffet Beyefendi ve Manisa Kadısı'nın ma'rifeti ile, Hüseyin Ağa'nın Manisa'da ve hânedânın asıl yurdu olan Yaya Köyü (bugünkü Pelit nâhiyesi)'ndeki konaklarında, Ağa'nın Manisa'daki kethüdâsı Hacı Abdü'l-celil Ağa, Yaya Köyü'ndeki kethüdâsı Mu'âmeleci Hacı İbrahim-oğlu İbrahim Ağa ve Kâtibi Mustafa Efendi, Hazînedârı Mehmed Ağa, İzmir'den getirilen Hancı İbrahim Ağa ve kazâlarda olan vekilleri toplanmışlar ve "bilcümle emvâl ve eşya ve nükûd ve zimemât ve cevârî ve hayvânât ve çiflikât ve hububât ve akârâtını yegân yegân gereği gibi su'âl ve tetkik ederek" deftere geçirmişlerdir. Buna göre:

---

15 Bkz. Bayatlı, O., *aynı eser*, s. 16-17.

16 Bkz. Nagata, Yuzo, *Some Documents on the Big Farms of the Noteables in Western Anatolia*. Tokio 1976.

17 Manisa Şer. Sic. 252/s. 4-5, 22-23, 28-30'dan nakleden Nagata, Y., *age*, s. 37-55.

1) Manisa kazâsında Burunören çiftliğinde

a) Çiftliğin konağının edavât ve müştemilâtıyla değeri	1.700 guruş
b) Hayvanların değeri	2.300 guruş
c) Çiftliğin 1.047 dönüm tarlaların üzerindeki ürünlerle değeri	15.690 guruş
d) Çiftlikte re'âyânın icâre karşılığı aynî mahsûl olarak.verdikleri	5.475 guruş
e) Bağçenin değeri	500 guruş
f) Bağçenin icârı	50 guruş
TOPLAM	**25.715 guruş**

2) Manisa kazâsında Mihal-ili çiftliğinde

a) Çiftliğin konağının edavât ve müştemilât ve hayvanlarıyla değeri	10.255 guruş
b) 17 tarlanın toplam 620 dönümünün değeri	9.300 guruş
c) Bağ ve bağçenin kıymetleri	1.000 guruş
d) Bağçenin icârı	80 guruş
e) Re'âyânın icâr olarak verecekleri aynî mahsûl değeri	462 guruş
f) Ürün değeri	1.962 guruş
g) Bakkal dükkânı, kıymeti ve icârı	220 guruş
TOPLAM	**23.279 guruş**

3) Manisa kazâsında Karaağaçlı çiftliğinde

a) Çiftliğin konağı, alât, edevât ve hayvanların değeri	12.285 guruş
b) 32 tarlanın toplam 1.793 dönümünün değeri	53.790 guruş
c) Bağçenin değeri	1.900 guruş
d) Re'âyânın icâr olarak verdikleri aynî ürünün değeri	1.974 guruş
e) Tarlalardaki ürünün değeri	19.650 guruş
TOPLAM	**89.599 guruş**

4) Yaya Köyü yakınındaki Ulubara çiftliğinde

a) Çiftliğin konağı, alât, edevât ve hayvanların değeri	3.925 guruş
b) 16 tarlanın toplam 1.479 dönümünün değeri	22.185 guruş
c) Ürün değeri	8.607 guruş
TOPLAM	**34.717 guruş**

5) Manisa kazâsında Kayşçılar çiftliğinde

a) Çiftliğin konağı, âlât ve edevat ve hayvanların değeri	9.940 guruş
b) 15 tarla/1.412 dönüm değeri	16.944 guruş

c) Bağ ve bağçenin kıymeti	1.050 guruş
d) Ürün kıymeti	4.815 guruş
e) Bağçenin icarı	30 guruş
f) Re'âyânın maktuen verdikleri icâr	750 guruş
TOPLAM	**33.529 guruş**

6) Turgutlu yakınında Seyfioğlu ve Arifoğlu çiftlikleri ile Yaya Köyü yakınındaki Eroğlu çiftliğinde 1.600 dönüm tarlanın yıllık

Maktu icârı	2.311,5 guruş
Muaccaleleri	31.200 guruş

Hüseyin Ağa'nın 6351 dönüm tarlasının toplam değeri, 100.965 guruştur. Diğer taşınır ve taşınmaz mallarıyla birlikte, bu rakam 145.020 guruşa ulaşmaktadır. Hüseyin Ağa'nın öldüğü yıl, tarlaları üzerindeki ürünün değeri ve re'âyâdan alacağı icâr bedeli toplamı, 49.969,5 guruş olarak hesaplanmıştır. Bu meblâğ, o dönemin koşullarına göre son derece yüksek bir meblâğdır.

Bu zenginliğe ulaşmış a'yân-mütesellim ve a'yân-voyvodaların günlük yaşantıları ve ahâli üzerindeki otoriteleri hakkında da bilgiye sahibiz. Bu bilgilerin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

a) Günümüze kadar kuşaktan kuşağa anlatılarak gelen halk efsanelerinin içinde gizli motifler ve o dönemdeki yabancı gezginlerin kimi gözlemleri,

b) A'yânlık olgusuyla birlikte Anadolu'da kendisini gösteren sivil mimarînin ilk örneklerini, ağa konaklarının oluşturması,

c) A'yân-mütesellim ve paşaların gelirlerinden bir bölümünü vakfederek ebediyyen yaşatmak üzere yaptırdıkları câmi, mescîd, sebil ve benzeri yapılar.

Örneğin, İzmir'den Bergama'ya XIX. yüzyıl başlarında gelmiş olan bir İngiliz (Mr. Charles McFerline), Bergama voyvodasının konağını şöyle anlatıyor: "... Konağın önündeki avluya girerken, ağzından beyaz köpükler saçılan bir ata binmiş Tatar da gelmişti. Konağın önünde eğerleri vurulmuş üç güzel at daha hazır bulunmaktaydı. Konağın ahşap ve dar merdivenlerinden çıkınca, sofada renkli elbiseler giymiş birçok ma'iyyet adamları görülüyordu. Bunlardan bir kısmı nargile ve çubuk temizliyorlardı. Bellerinde şaldan geniş kuşaklar, kuşakların arasında da gümüş kakmalı yatağanlar, piştovlar vardı.

Daha ötede, kapının önünde duran siyah bir köle, ağanın huzuruna girecek lere yol gösteriyordu. Ağa İzmir voyvodasının tavsiyesini okuduktan sonra, bütün yardımların yapılacağını ve kolaylıkların gösterileceğini söyledi ve muhafızlarından birini yanımıza vererek görmek istediğimiz sarrafa gönderdi.

Ağanın yanında on kadar memleket a'yânı vardı. .Hepsi bana karşı pek kibarca, fakat Türklere mahsus gurur ve vakarla davrandılar....

Bir gece ağanın konağında verilen ziyafete gidilmişti. Kapıda âdet üzere muhteşem takımlı, yola hazır iki at duruyordu. Demir çubuklar üzerine tutturulmuş maşalanlarda (meş'ale) çıralı odunların ışıkları meydanlığı aydınlatıyordu. Avlu ve koridor, renkli elbiseler giymiş, gümüş silâhlarla donanmış, heybetli ma'iyyet efrâdı ile dolup taşıyordu. Ziyafetten sonra, ağanın hususi salonunda a'yândan altı yedi kişi çubuklarını tüttürmüşlerdi. Ağanın nezaketli teklifini kırmayarak, kokulu bir çubuğun dumanlarını savurmaya başladık. Bu muhteşem Şark dekoru arasında, koyu renkli ve dar elbisemin pek de hoşa gidecek bir manzara teşkil etmediğini görüyordum."[18]

Yabancı gezginin çizdiği bu konak tablosunu, Osman Bayatlı Bergama'da halk ağzında anlatılanlardan yaptığı derlemelerle daha da belirginleştiriyor. Örneğin, voyvoda, konağında kapıda bekleyen silâhlı adamlara kapıaltı zeybeği denirdi. Bunların dışarıda gezenlerine kırserdâr adı verilmekteydi. Eşkıyâ iken bağışlananlardan birçok kişi böyle ağa konaklarına kapılanmaktaydı. Bir kapıaltı zeybeğinin işlevi ve bunun kötüye kullanılmasıyla ilgili hikâyelerden biri şöyledir:

"Kulaksız (bıçak) elde, piştov belde, şişhâne (tüfek) omuzda, yağız atın üstünde bir kapıaltı zeybeği zangadak köye gelir. Geldiğini uzaktan görenler olursa, aralarında kararlaştırdıkları bir hayvan bağırması veya ulumasıyla bunu köye duyurur, hemen bütün erkekler dereye, ormana gizlenirlermiş. Bu yüzden zeybekler, çok defa köyde kadınlardan başka kimseyi bulamazlarmış. Obaya giren zeybek, denk gele birini görürse:

Gel ülen bure! Hadi bakem seni Kapıaltından çaryolar.
Aman efem ben kötü adam değilim, bir eksiklim de yok benim.

---

18 Bayatlı, O., *Bergama'da Yakın Tarihten Olaylar*, İstanbul 1943, s. 44-47; Bayatlı bu seyahatnâmenin *Yeni Mecmua*'nın 64 ve İzmir'de çıkan *Ticaret* gazetesinin Şubat-Mart 1933 sayılarında neşredildiğini söyleyerek Bergama ile ilgili kısımlarını almıştır.

Hadi, hadi, ben lâf dinlemem, Çambel'de adam soyulmuş, Devegömen'de deve çalınmış. Düş önüme!
Aman efe, sen bilirsin.
Olmaz -silâhlığından herhangi bir kâğıt çıkarır- İşte kâdın yürü."[19]

Bütün bunlar bize, her gün konağının kapısı altında nevbet çalınan, her gün ikindi üstleri çarşı boyunca gezintiye çıktığında, önde ağasının görünmesi üzerine, şehirlinin selâma kalktığı bir a'yân-mütesellim ve voyvoda tipinin gözümüzde canlanmasına olanak vermektedir. Bu tip, XVIII. yüzyıl şartlarının doğurduğu bir yönetici tipidir. Devletin sürekli mâlî sıkıntı içinde bulunmasından dolayı, beldelerinde sivrilen a'yânlar, bir de mansab mutasarrıflarının vekilleri olarak yönetimde bir merkez görevlisi olarak yer aldılar. Çünkü mütesellimler, adına yetkili kılındığı gerçek sancak mutasarrıfının "mahsûlât ve rüsûmu"nu "cürm-ü cinayet ile cümle bâd-i havâsı"nı toplayıp hak sahibine göndermek ve bu arada beldeyi yönetmekle sorumluydu. Bu görevi, beldeyi tanıyan, ora halkını yönlendirebilecek yetenekte olan ve daha önemlisi gerekli vergi gelirlerini eksiksiz sahibine ulaştırabilecek mâl ve servete sahip kişi yerine getirebilirdi. Bu nedenle XVIII. yüzyıl boyunca mütesellimler çoğunlukla yerli hânedânların elinde kalmıştır. Örneğin, "Özü muhafazasına memûr edilen" Hüseyin Bey'e Çorum sancağı verildiği, adı geçenin oraya ilkin Danyal adında bir mütesellimi yolladığı, ancak onun yabancılığı dolayısıyla üstlendiği görevi gereğince yapamaması üzerine bu kez Çorum halkından, "hânedândan" Peyker oğlu Mustafa'nın bu göreve sancak sahibi tarafından getirildiği, sicil belgelerinden anlaşılıyor.[20] Buna benzer durumlar İç-il'de Bozok'da, Kayseri'de, Çankırı'da, Ankara'da, Kütahya'da, Karahisâr-ı Sahib'de karşımıza çıkmaktadır.[21] XVIII. yüzyıl boyunca çeşitli sancaklarda uzun süre mütesellimliği ellerinde bulunduran, bir süre görevden uzaklaştırılsa bile, yeniden o görevi üstlenen ve zamanla "Dergâh-ı âlî Kapucu-başılığı", "Küçük-Mirahorluk gibi rütbeler kazanarak merkez görevlileri arasına karışan taşralı mütegallibelere çok sık rastlanmaktadır.[22] Aslında, bu da çok ilginç bir gelişmedir. Aynı, XIX. yüzyılın a'yân kökenli ünlü paşası Alemdar Mustafa Paşa gibi,

---

19 Bkz. Bayatlı, O., *Yakın Tarihten Olaylar*, s. 33.
20 Bayatlı, O., *agm*, s. 373 vd.
21 Bayatlı, O., *agm*, s. 373 vd.
22 Bayatlı, O., *agm*, s. 377 vd.

bu büyük hânedânların kurucularının çoğunun ticârete, ya da Batı'dakine benzer bir uğraşa dayalı servet birikimleri yoktur. İlkin devlet hizmetinde iken taşrada güçlenmişler, bu güce dayanarak devletten daha geniş yetkiler almışlar ve bugün bu geniş yetkiye dayanarak onların soyundan gelenler yine merkez görevlileri arasında bulunmaya özen göstermişlerdir.

Kapılarına çok sayıda sarıca ve sekbân toplayan servet sahibi yeni taşra yöneticilerinin yanında, bu dönemde a'yânlık eyâletlerden sancak, kazâ ve nâhiyelere kadar kademeli bir yönetim örgütü olarak gelişerek, devletin geleneksel mâliyeye güvenlik siyasetini derinden etkilemiş ve ona desentralize bir nitelik kazandırmıştır.[23] XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet düzeni her yönüyle a'yânlık rejiminin etkisi altındadır. Sözün burasında a'yânların diğer işlev ve özelliklerine değinmek gerekir

2. Bir beldede, oranın yönetim zincirindeki, özelliğine göre mütesillim veya voyvoda olanların çevresinde, yukarıda seyahatnâmesinden alıntı yaptığımız gezginin gözlemlerinde belirttiği, önlerindeki nargileleri fokurdatan a'yândan kişiler bulunurdu. Bunlar bir anlamda beldenin temsilcileriydiler ve mütesellim ya da voyvodalar, onların düşüncelerini dikkate almak, diğer bir deyişle onlara dayanmak, zorundaydılar. Belgelerde "eşrâf ve a'yân", "vücûh-ı memleket" diye tanımlanan bu kişiler, Osmanlı klâsik döneminde işlevlerini, XVIII. yüzyılın şartları altında sürdürüyorlardı. Şehir yönetimi ve şehirdeki etkinlikleriyle, şehirlinin merkezi idare ile ilişkileri açısından bunların büyük önemi vardı. Eşrâf ve a'yân aynı zamanda kadının da en büyük danışmanlarıydı. Bunlar eskiden beri, bu bölümün başında açıkladığımız üzere, beldenin temsilcisi olarak her olayın içindeydiler ve bir yandan da pâdişah emirlerinin uygulanmasına yardım ediyorlardı. Eskiden beri eşrâf ve a'yân'ın kadı denetimi altında, çok sayıda kamu hizmetini ve yöreye ilişkin hizmetleri yerine getirdiklerini biliyoruz. Bu hizmetler şöyle sıralanabilir:

---

23 Akdağ, M., Osmanlı Tarihinde A'yânlık Düzeni Devri (1970-1839), *Tarih Araştırmaları Dergisi VIII-XII* (1970-1974), s. 51. Örneğin, daha önce değindiğimiz gibi, H. 1189/M. 1774 yılına gelinceye kadar yaklaşık elli yıl süreyle Bergama'da Arab-oğulları adlı bir aile egemendi. 1774'de İzmir-Aydın-Manisa bölgesinde etkili ve daha güçlü bir hânedân olan Karaosman-oğulları Bergama'yı da nüfuzları altına alınca Arab-oğullarının bir kolu, bugünkü Turanlı nâhiyesinin kapladığı alanda Ilıca-i Bergama diye adlandırılan eski bir kazâ ve timâr nâhiyesi bölgesinde egemenliğini sürdürdü. Bu ailenin etki alanı, bugün Balıkesir ilinin bir bucağı olan Korucu ve çevresindeki Eğri-oğullarının egemenlik alanına değin uzanıyordu. Bkz. Bayatlı, O., *Bergama'da Yakın Tarihten Olaylar*, s. 22-23.

a. A'yânlar, esas olarak şehrin ekonomik refahını gözetiyorlardı. Onların bu yöndeki faaliyetleri, a'yânın taşra ahâlisinin temsilcisi olduğunu açıkça gösterir. Osmanlı şehrinde san'atkârlar ve aileleri şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğundan, temel sorun esnâfa yararlı koşulları yaratmak ve onların geleneklerini, kurallarını korumaktı. Bu nedenle hammaddelerin ve gereksinim duyulan şeylerin düzenli olarak sağlanması, âdil fiyatları belirleyecek önlemlerin alınması, a'yân ve eşrâfın belli başlı görevleri arasındaydı.[24] A'yân ve eşrâf, üretilen eşyanın niteliğini ve fiyatlarını belirleme işlemiyle uğraşıyorlardı. Keza şehir için gerekli maddelerde darlık yaratılmaması için yapılan girişimlerin içinde de bu zümrenin mensupları vardı.

b. Kamuya ilişkin yapıların onarımında, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde de ön ayak oluyorlardı.

c. A'yân ve eşrâf, beldelerindeki tüm resmî görevlilerin atanmalarında veya azledilmelerinde görüşlerini bildirmek suretiyle bir ölçüde taşra ahâlisinin iradesini yansıtıyorlardı. Keza hükûmete eyâlet, sancak ve kazâdaki genel hayatın her yönüyle ilgili konularda arzlar gönderiyorlardı.

Bu işlevleri XVIII. yüzyıl boyunca da devam etti ve daha da belirginlik kazandı. Özellikle Rumeli'de yüzyılın ikinci yarısında şehirlerde resmî bir a'yân meclisinin oluştuğunu yapılan araştırmalar gösteriyor.[25] Kadı, Yeniçeri serdârı, dizdâr ve altı a'yândan oluşan bu meclis, desantralizasyon olgusunun gelişmesinde etkili oldu. Bu meclis vâlinin dîvânı ile birleşebilir ve ortak kararlar alınabilirdi. Altı a'yânın seçilişinde izlenen usûl esnâf ve diğer benzeri örgütlerin önderlerini belirlemedeki yöntemlere bütünüyle uyuyordu. Toplumun önde gelen üyelerinin görüş birliğine varmaları bir anlamda seçim niteliği taşıyordu. Ancak, zenginliği ya da nüfûzu bulunmayan kişilerin bu meclise girmeleri mümkün değildi. A'yân ve eşrâf, bu işlemde belirleyici zümreydi.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, klâsik dönemin bütün kurumlarındaki değişikliklerle birlikte devletin vergi toplama usûlünde de yeni gelişmeler oldu. İlgili bölümde de açıklandığı üzere, XVIII. yüzyılda vergilerin büyük bölümü, kişilerden değil de bir kazâdan toptan alınmaya başlandı. Devlet, karşısında tek tek re'âyâyı görmektense, kazâya, durumuna göre

---

24 Bkz. Ergin, O. N., *Mecelle-i Umur-ı Belediyye I*, İstanbul 1922, s. 557-643.

25 Bkz. İnalcık, H., *Decentralization*.., s. 43.

belirli bir vergi tarh ediyor ve onu zamanında istiyordu. Bu durumda, iki önemli sorun ortaya çıkıyordu. Birincisi, bu kazâya yüklenen vergiyi âdil olarak taksim ve tevzi etmek; ikincisi de zamanında toplayarak ilgili makama iletmek. Bu iki sorunun çözümü için, XVIII. yüzyılda daha önceleri şehir kethüdâsının yerine getirdiği hizmetler için bir a'yân seçilmeye başladı. Bunun, önceki dönemlerdeki şehir kethüdâsından nitelik yönünden tek farkı, önceleri a'yân ve eşrâf içinden seçilen şehir kethüdâsının, mutlaka zengin olması gerekmezken, örneğin deneyimli bir esnâf önderi de bu görevi üstlenebilirken, şimdi genellikle beldenin zengin ve zenginliğinden dolayı nüfûz sahibinin bu makama getirilmeye başlanmasıydı. Doğal olarak bu görev de nüfûzun artması için önemli bir basamak oldu. O nedenle bazı beldelerde böyle resmen belirlenmiş olan a'yânın yanında bir anlamda onun tâbii olarak iş görüyorlardı.

Her bir kazâda, oranın temsilcisi olan ve taşralı akranları tarafından seçilerek, resmî makamlarca benimsenen bu a'yânın diğerlerinden ayırt edilmesi için, baş-a'yân, reis-i a'yân, aynü-l-a'yân gibi terimler kullanılırdı.[26] Bazı bölgelerde bu a'yâna hacı ve kârgüzâr da denirdi. Bu resmen görev üstlenmiş a'yânın sayısı, birden fazla da olabilirdi.[27]

Reis-i a'yân ya da hacı olmak, bir beldenin eşrâf ve a'yânı için, daha önce açıkladığımız müteselliliğe atlamak gibi, ulaşılması gereken bir hedef niteliği taşıdığından, nüfûzlu ve zengin kişilerin, böyle bir görevi üstlenebilmek için, vergi toplama iktidarına sahip olduklarını göstermekten, kuvvetli bir kapı oluşturmaya kadar her türlü otorite sağlayıcı yola başvurmaları nedeniyle XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, a'yânlık rejiminin kuvvetle etkisi altında kaldı ve a'yânlar idarî, mâlî ve askerî işlevler üstlendiler. Devlet, bunları her zaman, ancak re'âyânın bir temsilcisi olarak görme eğilimine rağmen, çoğunlukla onların mâlî ve askerî desteğinden yararlanmak zorunda kaldı. Taşradaki, hizmetlerin yerine getirilmesi için de, bu dönemin fermanlarında, resmî görevlilerin yanında a'yânı-ı vilâyete de hitâb edilmeye başlandı.

---

26 Bkz. *Râşid Tarihi*, IV, s. 60; *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedin, X, s. 210. İnalcık, H., *Decentralization*..., s. 44.

27 Bor'da genel olarak beldenin ileri gelenlerine hacı deniyordu. Resmi görevli de aynı terimle adlandırılıyordu. Bkz. Bor. Şer. Sic., s. 3: "Şerâyi-şi'âr ve fezâil-disâr Niğde sancağında vâki kazâların kadıları ve nüvvâb efendiler hazarâtları ve mefahirü'l emâsil ve'l akran müteselim devletlü Ağa ve kethudâ yerleri ve serdar vekilleri ve a'yân-ı vilayet ve sâir hacıları ..."

Resmî a'yân diyebileceğimiz taşra temsilcisinin 1680'lerden itibaren seçildiğini kaynaklarda görebiliyoruz.[28] Bu a'yân, bir kazânın temsilcisi olarak taşralı nüfûzlular arasından seçilip, kadı hüccetiyle arzda bulunulmak sûretiyle valî tarafından tanınmaktaydı.[29] Bu biçimiyle a'yân olmanın 1726'dan itibaren uygulandığını Yücel Özkaya belirtiyor.[30] A'yân ya da hacı olmak mütesellimliğe ve mâlikâne mukâta'a iltizâmına giden yolu açtığı için, a'yân ve eşrâf arasında şiddetli bir mücadeleyi de beraberinde getirmişti.[31] Diğer taraftan, nüfûzlular tarafından seçilmiş bir a'yânın mahallî işlemlerin yürütülmesinden sorumlu olması, resmî görevliler için de uygulamada büyük bir kolaylıktı. Seçilen a'yân için valînin buyruldu vermesi, ahâli ile hükûmet ilişkilerinde onun rolünü resmen tanıması demekti. XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru, bu tür a'yân seçim ve atamalarında büyük yakınmalara neden olan usûlsüzlükler görülmeye başladı. Rüşvet, zor kullanma ve benzeri yollarla "ahâlinin ittifakı yoğ iken, bir yolunu bularak" valîden buyuruldu almak suretiyle a'yân olanlar, sâliyâne toplarken, kendi çıkarları için büyük yolsuzluklar yapmaya başlamışlardı.[32] A'yânların zulm yaptığına ilişkin şikâyetler, ülkenin her yanından merkeze yağıyordu. Bunun üzerine 1765 yılında birtakım önlemler alındı. İlk önlem, a'yân seçimi ve atanmasıyla ilgiliydi. Eyâletlerdeki yaygın yolsuzlukların yıkıcı etkilerini gören pâdişah, yalnız valînin buyurduğu ile a'yânlık verilmesini yasakladı. Bunun yerine, bir kazânın ahâlisi, a'yânlık için bir aday gösterdiklerinde, valî ilkin bu adayın niteliklerini araştıracak, sonra kendi görüşleriyle birlikte bunu merkezî hükümete sunacaktı. Son atama sadrazâm tarafından mektûb ya da kaime-i icâzet denilen belge verilmek suretiyle yapılacaktı.[33] Bu konudaki emirler 1768 yılına kadar sürdürüldü. Ancak, Osmanlı-Rus savaşı sırasında, a'yân atamalarının gecikmesi nedeniyle, devletin ihtiyaçlarının karşılanmasında

---

28 Özkaya, Y., *XVIII Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 198.

29 Özkaya, Y., *Osmanlı İmparatorluğu'nda A'yânlık*, Ankara, 1977.

30 Özkaya, Y., *aynı eser.*

31 Özkaya, Y., *XVIII Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 199.

32 Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 34.

33 Çadırcı, M., *aynı eser*, s. 34-35.

aksaklıklar doğduğu için bu uygulamadan vazgeçildiği anlaşılıyor.[34] Devlet, kazâlara topluca tarh ettiği vergileri zamanında ve eksiksiz alabilmek için a'yânlardan yararlanmak zorundaydı. Bunun için 1770'li yıllarda yine, bir kazânın a'yânı öldüğü ya da azledildiği zaman, kazâ ahâlisinin bir a'yân seçerek bunu mahkemede sicil-i mahfuza kaydettirmesiyle, işlem yerinde tamamlanmış oluyordu. Ancak devlet, ülkenin her tarafına gönderdiği fermanlarla, bu işlemde usûlsüzlüklerin ve zorlamaların etkisini azaltmaya çalışmakta ve a'yânın, bulunduğu bölgenin temsilcisi olduğunu vurgulamaktaydı. Eğer a'yân seçim ve tayinlerinde rüşvet ve benzeri yasadışı yollara başvurulursa, böyle bir tayinin geçersiz sayılacağı konusunda valîler, kadılar ve beldenin ileri gelenleri uyarılmaktaydı.

Bütün bu uyarılara rağmen, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, ülkenin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla a'yânlar arasındaki mücadelelerin ve tayinlerde yapılan yolsuzlukların sonu gelmedi. Bundan dolayı, 1776'dan itibaren yine sadrazâmın onayı gerekli görülüyordu ve 1784'de bu konu daha ayrıntılı kurallara bağlanıyordu. Sadrazâm Halil Hamid Paşa zamanında, H. Evâil-i C.Evvel 1198/M. Mart sonları 1784 tarihli fermanda şu hususlara değinilmekteydi: "A'yânlık konusunda H. 1190/M. 1776 yılında yayınlanan bir hatt-i hümâyûn gereği olarak ülkedeki bütün belde ve kazâlarda a'yân ta'yinlerinin vâli buyruldusu ile yapılmaması; valî ve kadıların bunun için buyruldu ve mürâsele vermemeleri öngörülmüş, bunun, yerine "bir kazânın umûm üzere ahâlisinin a'yân nasbı istidâ' eyledikleri kimsenin mehâsin-i etvârı indlerinde müsellem ve ma'rûf olduğuna tahsîl-i vukûf itilâ" olunduktan sonra hasbice keyfiyet-i hâli sadrazâm tarafına i'lâm ve sadrazâm tarafından dahî ol kimesnenin hâline ilm-i yakîn hâsıl oldukda "İZİN MEKTUBU" yazılması ve bunun dışında bir yola başvurulmaması kuralı getirilmişti. Ancak bu kurala uyulmayıp, yine valîler tarafından sadrazâmın izin mektubu olmaksızın a'yân atamalarına devam edilmesi ve "a'yâniyye" adıyla her kazâdan olagelen masraf niteliğinde akçalar alınmasının gelenek hâline getirilmesi ve "bir eyâlet veyâhûd sancak hasbi'l-iktizâ bir sene bir iki vâliye verildikde" her valînin a'yânlık işlemleri için akça almak isteğiyle a'yân azi ve nasbına girişmesi yüzünden re'âyâya zulm yapıldığı, araştırmalar sonucu kesinlik kazanmıştır.

---

34 Ergin, O. N., *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye* I, s. 1658.

Bundan böyle valî buyruldusu ile a'yân atanmayacaktır. Merkeze a'yânlık arzı masrafı ve i'lâm-harcı adlarıyla bir akça alınmayacaktır. Bu emre uymayanlar, her kim olursa olsun şiddetle cezalandırılacaktır.

- "Ba'd ezin memâlik-i mahrûsemde kâffe-i büldân ve emsârın kuttân ve sükkânı umurlarını idâreye her kimi a'yân ittihâz iderler ise umûmi ve ittifakî arz ve mahzar ile ol şahsın başiret ve ahvâli ve a'yânlığa ehliyet ve istihkâkı Der-i aliyyeme inhâ olunmak ve bu vechile inhâ olunan şahıs hemân Der-i aliyyeye inhâ ile â'yân olmuş olmayub ve memleketlu ihtiyâr ve i'lâm eylemişler deyü def'aten i'tibâr olunmayub sadrazâm tarafından tahkîk olunmak veyâhûd a'yân intihâbında ahâlî-i kazâ müttefik olmayub iki taraf olarak bir taraf birini ve bir taraf diğer âherini ihtiyâr iderler ise ahedihumâdan birinin hüsn-i hâli tahkîki ile tercihi veyâhûd ahâli-i hâriçden ahâlî-i vilâyete haberi ve umûr-ı kazâya rü'yete iktidârı olan âher münâsib kimesnenin a'yânlığa intihâb ve ta'yîni Sadrazâmın re'yi ile olub izn ve ruhsatı hâvi, a'yân olacak âdemin yedine vâlî-i vilâyete veyâhûd hâkim-i memlekete hitâben KAİME ve MEKTUB virilmek ve bu vechile sadrazâm tarafından SENED virilmeksizin bir mahal'de bir vaktde a'yân nasb" olunmamak biçiminde, 1765'de yerleştirilmek istenen kural daha da geliştirilmiş olarak uygulamaya konulacaktır.

Böylece, a'yân seçiminde, bir beldenin bütün yerleşiklerinin iradelerinin yansıması istenirken, bir yandan da sadrazâma takdîr yetkisi verilmektedir. Bu yetki, tayin için sunulan adaylardan biri yönüne olduğu kadar, gerekli durumlarda aday gösterilmemiş bir başkası için de kullanılabilecektir.

– Bunun için, "ben vâlîden hil'at giydim ve yedime vâli buyruldusu aldım ve ahâlî beni a'yân idüb yedime hâkimden hüccet alivirdiler" şeklindeki a'yânlık iddiaları geçerli sayılmayacaktır.

– Ayrıca, "şurût-ı merkûme üzere İZN VE İCAZET-İ SADRIA'ZAMI ile a'yân olanlar dahî veli ve hâkime akça virdik, masraf itdik deyü DEFTER-İ TEVZİ'E A'YANİYYE nâmı ve nâm-ı âher ile kendü nefsleri içün akça idhâli kasdında" olurlarsa, şiddetle cezalandırılacaklardır.

– Zira, yine "a'yân nasbı mucerred himâyet-i ra'iyyet içün olub askerî taifesinin müdâhele idecekleri SERDARLIK misüllü UMUR-I ASKERİYYEDEN olmamağla ber muktezay-ı şurût a'yân azl ve nasbında askerî tâifesi vechen mine'l-vücüh karışdırılmamak ve fuzûlî karışmak irâde ider olursa ocaklarına ifâde ve derhâl ocakları ma'rifeti ile men' ve zecr ve memnû' olmayanların te'dîbât-ı lâyıkaları icrâ olunmak üzere ve nizâm-ı mezbûrun devâm ve bakâsı hâlâtına her halde ihtimâm" gösterilmesi istenmiştir.

Hatt-i hümâyunda a'yânlara seslenen bölüm, onların işlev görev ve rollerini göstermektedir. "... siz ki a'yânlarsınız hâlinizi ve a'mâlinizi ferman-ı hümâyûnumun mazmûn-ı itâ'at-makrûnuna uydurub zulmden ve zulme vesîle olmakdan tehâşî ve mucânebet iderek kazâlarınız ahâlîlerinin ve evâmir-i şerîfem mûceblerince üzerlerine edâsı lâzım gelen tekâlifi ve umûr-ı mühimmeyi kemâl-i hakkâniyet üzere tahsîl ve idâre itdirüb ve tevzî' husûsunda dahî şerâit-i istikâmetle tesviyeye dikkat idüb, mesârif-i sahîha-i mühimmeden mâ'adâ nefsiniz içün veyâhûd fukarâyı müekkel ittihâz iden zâlimler içün ve valî-i memlekete evâmir-i şerîfe ile tahsîs kılınandan mâ'adâ vâliler ve sancak mutasarrıfları içün DEFTER AKÇASI nâmı ve nam-ı aher ile kâdılar ve nâibler içün tevzî' defterine bir akça ve bir habbe zam ve idhâl olunmamasına mezîd ikdâm ve dikkat ve sizleri dinlemeyüb ve evâmir-i şahaneme imtisâl itmeyüb fukarâdan bi-gayr-i hak akça almak ve tevzî' defterine mesârif-i sahîhadan mâ'adâ akça idhâlini cebr etmek misillü evzâ'a cesâret idenleri Der-i aliyyeme i'lâm itdirmeğe dikkat ve eğer i'lâm i'tâsından tereddüt olunur ise kazâlarınızın müftî ve ulemâ ve vücûh-ı ahâlî ve re'âyâsının bi'l-ittifâk mahzarları ve kendi tahrîrâtınız ile hakikat-ı keyfiyyeti olduğu gibice Der-i Sa'adetime bildirmeğe ihtimâm" edesiniz.

"İşbu tenbîhât-ı şâhânemin icrâsında kangı mahalde dikkat ve kangı mahalde rehâvet ve muhâlefet olunduğu bilinmek içün her kazânın mesârif defterleri vakt vakt sicillâtdan ihrâc ve Der-i aliyyeme celb ve imrâren nazar-ı dikkat olunacağı ve hilâf-ı tenbîh kangı kazânın defterinde mesârîf-i gayr-i sahîha bulunur ise ol kazânın a'yânı hakkında bilâ imhâl tertîb-i cezadan gayri muâmele olunacağı muhakkak olmağla âna göre hareket ve himâyet ve sıyânet-i ahâli ve re'âyâya ez dil ve cân ikdâm ve gayret eylemeniz bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur."[35]

Görüldüğü üzere, yukarıda alıntılar yaptığımız fermanda şu hususlar belirleniyordu:

a) A'yân, askerî zümreden biri olmayıp, re'âyânın işlerini görmekle yükümlü bir kişidir.

b) Başlıca görevi, pâdişah emriyle re'âyâdan topluca istenen yükümlülükleri, öncelikle adîl bir şekilde tevzî ve taksim etmektir.

---

35 Bkz. Bursa Şer. Sic. B 375, s. 18 a-b.

c) İstenen vergileri eksiksiz ilgili yerlere ulaştıracaktır.

d) Re'âyânın temsilcisi olduğu için, askerîlerin yolsuzluklarına karşı, doğrudan arz yetkisi vardır.

e) Seçiminde bütün ahâlinin iradesinin temsili şarttır.

Başlıca görev ve işlevleri bunlar olmasına rağmen devletin geleneksel düzenindeki değişmelerin XVIII. yüzyıldaki etkilerinden dolayı, a'yân tersine bir rol oynamış ve sürekli yakınmaların kaynağı olmuştur. Bu fermanın hem öncesinde, hem de sonrasında pâdişahın istekleri doğrultusunda bir uygulama yerleştirilemediğinden dolayı,[36] iki yıl sonra, yani 1786'da a'yânlık kaldırılmak istenecektir. Sistemden doğan düzensizliğe son vermek ve eyâletlerde merkezî otoriteyi yeniden kurmak için gösterilen çabalar arasında, Sadrazâm Koca Yusuf Paşa'nın sadâreti sırasında (1785 -1788) hükûmet radikal bir önlemle, Nisan 1786 'da çıkardığı bir fermanla a'yânlığı kaldırdığını bildirdi.[37] Buna göre a'yânlar tarafından yerine getirilmekte olan eski işlevler, şehir kethüdâsı tarafından üstlenilecekti. Bu yeni düzenlemeye göre, taşra ahâlisi, serbestçe kendi kethüdâsını seçecek ve o da valîden buyruldu, kadıdan hüccet almak zorunda olmayacaktı. Ayrıca, bundan böyle a'yânlık iddialarının bir geçerliliği bulunmayacaktı.

Böylece hükûmet, taşra yönetiminde geleneksel uygulamasına dönerek, ahâlinin temsili konusunda onun iradesini tanıyor ve bu yolla nüfûzlu ailelerin taşradaki etkisini yok etmeyi amaçlıyordu.[38] Aslında şehir kethüdâlığı a'yânlık rejiminin egemen olduğu dönemde de işlevini kimi bölgelerde sürdürmekte ve a'yânların gördükleri işleri yürütmekteydi. Örneğin, H.1160/M.1740 yılında Niğde'nin Bor kasabasında çeşitli belgelerde hacı ve kârgüzâr diye anılan kişinin bir şehir kethüdâsı olduğu açıkça belirtilmektedir.[39] Ayrıca, a'yânlık uygulamasının en yaygın olduğu dönemde,

---

36 Bu konuda daha fazla örnek için bkz. Özkaya, Y., A'yânlık.., s. 288 vd.

37 Bkz. İnalcık, *Decentraliastion* ..., s. 50; Özkaya, *A'yânlık*..., 288 vd, *Mecelle I*, s. 1658-1660.

38 Bkz. İnalcık, *Decentralization* ..., s. 51.

39 Bkz. Bor Şer. Sic, s. 81-82: "Defter oldur ki Kasaba-i Bor'da bâhüccet-i şer'iyye KARGÜZAR olan Hacı Abdullah'ın 1160 senesi Şa'bân-ı şerîfinden 1161 senesi Receb-i şerîfine gelince vilâyet umûru içün müfredât defteri mûcebince eylediği mesârifdir ki zikrolunur..." *Krş.* Bor Şer. Sic., s. 23: "Şehr Kethüdâsı Abdürrahim Çelebi'nin 1160 senesi Zi'l-ka'desinin yirmi birinci günü vilâyet umûru için virdiği menzil beygirleridir ki ber vech-i âtî zikrolunur."

Bursa'da tevzî' defterlerinde, kazânın masraflarını vergilerini tevzî ve taksim eden kişinin şehir kethüdâsı olduğu görülmektedir.[40] Bütün bunlar, şehir kethüdâsı ile a'yân arasında işlev ve nitelik yönünden bir fark bulunmadığının kanıtıdır. Ancak, aynı görevi üstlenen a'yân, XVIII. yüzyılın koşulları içinde bu makama beldedeki nüfûzu ve çoğu zaman zenginlik ve gücü ile zorla gelmiş ve burada yıllar boyu etkin olmuş bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim a'yânlık bu fermanla kaldırılamadı ve etkinliğini XIX. yüzyılda da sürdürdü. 1792'de yeni bir fermanla III. Selim, kadı tarafından kaydedilen masrafların, ahâli arasında taksîm ve tevziini yine beldenin nüfûzlularının gerçekleştirmesini kabul etti. Ancak bu defter sûretleri, kadı tarafından düzenlenecek ve onaylanmak üzere merkeze sunulacaktı. 1795'ten itibaren kazâlara gönderilen fermanlardan, bu onay için merkeze sunma işleminin gerçekleştirilemediği, her beldede a'yân ve vücûh-ı memleketin eski uygulamalarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Ancak, 1838' de SâIiyâne Defterleri'nin merkeze gönderilmeleri, sürekli bir uygulamaya dönüştürülebilecektir.

---

40 Bkz. Bursa Şer.Sic. B-200,s.15-16-17: "1184 senesi R.Evveli'nin beşinci gününden işbu 1185 senesi R.Evveli'nin 23. Gününe gelince bâ-fermân-ı âlî medîne-i Burusa'ya mürûr ve ubûr iden ulaklara verilen menzil beygirleri ve kulağuzları ücretleri ve avâmir aliyye ile gelen ağalara ve sâir MESARİF-İ BELDE için ŞEHİR KETHUDÂSI Süleyman Çelebi'nin taraf-ı şer'den yedine mu'ta' olunan tezkereler mûcebince bi'l-cümle a'yân ve eşrâf ve kethüdây-ı esnâf ma'rifetleri ile hesâb olunan müfredât defteridir ..." (16 Temmuz 1771). *Krş.* Bursa Şer. Sic. B-203, s. 50 b-51 b de 2 Temmuz 1774 tarihli müfredât defteri.

7) OSMANLILARDA ESNÂF VE DEVLET İLİŞKİLERİ[1]

Şehir ve kasabalar, Osmanlı belgelerinin diliyle "bâzâr durur, cum'a kılınır" yerleşme birimleri olarak tanımlanmışlardı. Bu büyük İmparatorluğun yayıldığı geniş alanların birbirinden uzak bölgelerinden hangisinde olursa olsun böylesi "cum'a kılınır, bâzâr durur" yerleşme alanlarının pazar yerlerine bakarsanız, ortak bir plânın belirleyici öğelerine rastlarsınız. Sıra sıra kubbeleriyle hemen tanınan bir *bedesten*, kim bilir hangi paşanın evkâfındandır. Çevresinde sıralanan hânlar, ya kapılarını bu yapıya çevirmişler ya da sırtlarını ona dayamışlardır. Aralarında göğe yükselen, minareleriyle çok sayıda câmiye mescîd, şehrin siluetine egemendir. Burası ticâret alanının merkezidir. Bedestenden başlayan genişçe bir, cadde, beldenin doğal konumuna göre biçimlenerek uzar gider. Bu caddenin adı Uzunçarşı'dır. Uzunçarşı'ya açılan çok sayıdaki sokaktan her birinde, kendi uğraşı .dalında mal ve hizmet üreten san'atkârlar kümelenmiştir. Her üretici grubunun çarşısından yükselen âlet sesleri, yüzyıllar boyu kesintisiz süregelen bir sihirli musikînin nağmelerini oluşturur. Bu musikînin icrâ edildiği, mekânda gezinmek mümkün olsaydı, kuşakların birbirine aktardığı deneyimlerin ustalaştırdığı ellerin doğa renkleriyle bezediği yorganları: ipekli, yünlü, pamuklu dokumaları, boy boy pabuçları, koşum takımlarını özenle istiflemiş esnâfı görürdünüz. Yüzündeki çizgilerde yılların görmüş, geçirmişliği sezilen, bir ustanın, önünde bağdaş kurmuş bir şâkirdin saygılı çalışmasına tanık olabilirdiniz. Çarşının başında; rastlayabileceğiniz aksakallı bir ihtiyar, ya şeyh ya kethüdâ ya da yiğitbaşı'dır. Bunlar, en az beş yüz yıllık bir geleneğin temsilcisidir. Bir yanında "terâzu oğlanı", diğer yanında "falaka oğlanı" ile, atının üzerinde heybetle oturan muhtesib, bir büyük otoritenin gücünü size hissettirebilirdi.

1 *Tarihte Türk Devletleri* II, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1987, s. 627-631.

Anadolu'da, Balkanlar'da, Suriye'de, Irak'da, kısacası nerede olursa olsun, her Osmanlı şehrinde aynı ortak tabloyu bulabiliriz. Geniş bir siyasal şemsiyenin altında birleşmiş olduklarından, buralarda aynı kaynaktan beslenen bir örgütün belirleyici damgası, ortak tabloyu yaratmıştır. Bu örgüt, esnâf örgütüdür. İşte bu kısa bildiride, sözü edilen örgütün temel özellikleriyle devlet yönetimi açısından önemli ana çizgilerle açıklanacaktır.

Osmanlı şehirlerinde üretime katılanların hepsi, mensup oldukları sanayi dalında ekonomik, milli, idarî ve sosyal fonksiyonların bulunan bir örgütün üyesiydiler. Bu teşkilât, XII ve XIV. yüzyıllardaki ahî hareketinin bir devamıydı. Aslında, çok geniş kapsamlı bir hareketti ve klâsik İslâm döneminde Abbâsî halîfesi Nâsır Dinillâh (1180-1225) zamanında; çok belirgin şekilde teşkilât hâline gelen fütüvve mistik hareketi ile yakından ilişkisi vardı. Fütüvve teşkilâtı, sadece san'atkârları içine; alan bir örgüt olmayıp, hayatın her dalını moral yönüyle kaplayan mistik bir hareket niteliği taşımasına rağmen, ahîlik XIII ve XIV. yüzyıllar Anadolusu'nda çoğunlukla san'at sahibi şehir sâkinlerinin vücut verdiği bir hareket olarak gelişti. Bu nedenle, Osmanlı esnâf teşkilâtının İslâmî ve Osmanlı öncesi dönemlerden esinlenen bir kökeni vardır. Bu gelişmeyi kısaca açıklamak gerekirse, şöyle söyleyebiliriz:

X. yüzyılda Abbâsî halîfelerine karşı dinî, sosyal ye politik bir hareketin "temsilcisi olarak, ortaya çıkan Karmatîler bu mücadeleler, sırasında loncalar hâlinde teşkilâtlandılar. Böylece ilk İslâmî, loncalar, hem Karmatî birlikleri hem de meslekî organizasyonlar olarak ortaya çıktılar. XII. yüzyılda Moğol yayılışından sonra, tasavvufî düşünceler ve özellikle fütüvve ahlâkiyâtı, loncalar, üzerinde büyük bir etki yaptı. Şehirlerde genç, evlenmemiş ve çalışanlardan oluşan fütüvve cemiyetleri, kendilerinden cömertlik, fedâkârlık, disiplinlilik gibi nitelikler beklenen üyeleriyle büyük bir etkinlik kazandı. XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu hareket, ahîlik adı altında Anadolu toplumunda da egemen oldu. Şehirlerde, her san'at dalının mensupları, fütüvve ilkelerine göre, kendilerinin seçtiği bir ahînin liderliğinde teşkilâtlandılar. Bu dönemde Anadolu'da kuvvetli bir merkezî otorite olmadığı için ahîler, bazı fonksiyonlar da ifa ettiler ve şehirlerde önemli bir kuvvet hâline geldiler. Gerçekte İslâmî esnâf birlikleri başlangıçta yöneticilere karşı halkı temsil ediyorlardı. Osmanlıların ilk dönemlerinde de toplumdaki bu rolleri devam etti. Fakat mutlakıyet ve merkeziliğin gelişmesi ile, devlet onları gittikçe artan denetimi altına aldı. Böylece esnâf teşkilâtı,

devletin klâsik döneminde merkezî otoritenin gerçek anlamda tesisi yönünde etkinlik kazandı. Bu konuda aşağıda daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin köken itibariyle esnâf teşkilâtının fütüvve ve ahî hareketiyle ilişkisini tanıdığını gösteren belgelere sahibiz. Örneğin, Ağustos başları 1630 (Evâhir-i Zi'l-hicce 1039) tarihli ve Ereğli kadısı ile memâlik-i mahrûsede vâki'olan " tüm kadılara hitaben yazılmış bir fermanda aynen "nefs-i Ereğli sâkinlerinden Şeyh Ahî Mahmud evladından Ahî Ahmed oğlu dârende-i ferman-ı vâcibü'l-iz'an Şeyh Ali süde-i sa'âdetine gelüb edâen cedd esnâf üzerine ahî olduğuna elinde şeceresi ve zikrolunan ahîliğin Abbâsîden meşrût olub mezbur evlâd-ı Abbâs'dan olduğu şuhûd ve udûl ile isbât olunub elinde hüccet-i şer'iyye bulunub ve hâliyâ berât-ı hümâyûnum virilüb..." denilmektedir. Bundan sonra, ahîliğin Şeyh Ali'ye tasarruf ettirilmesi emredilmekte ve "her esnâfın ahîsin ve kethüdâsın ve yiğitbaşısın ve şeyh ve şâkirdlerin olageldiği üzere mezbûra yokladılması" istenmektedir. Görüldüğü gibi esnâfın üzerine ahîliğin Abbâs-oğulları soyundan gelenlerin hakkı olduğu belirtmektedir. Bu devletle esnâf arasındaki fütüvve geleneğinin kabul edildiğini göstermektedir. Zira Abbâsî hâlifesi Nâsır Dinillah'ın fütüvve girdiğini ve onun tarafından fütüvvet teşkilâtının ıslah edildiğini biliyoruz. Bunun yanında fermanda adı geçen Şeyh Ahî Mahmut da Ahî Evran diye bilinen ve Kırşehir'de medfûn olan şeyhtir. Ona ait şecere-nâmelerde Abdülmuttalib'in torunu ve Hazreti Muhammed'in amcası Abbâs'ın oğlu olarak gösterilir. Bu menkıbevî bir malumattır. Ancak şu nokta açıkça anlaşılmaktadır: Osmanlı şehirlerinde görülen esnâf birliktelikleri, iç düzenlerini, kökeni İslâmın ilk dönemlerine kadar giden ve XII. ve XIV. yüzyılların Anadolu sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynamış olan ahî teşkilâtından almışlardır.

Osmanlı Devleti'nde, san'atkârlara ehl-i hiref denmiştir. Bilindiği gibi hirfet, Arapça bir kelime olup rızka, geçinmeye yarayan san'at, amel, iş anlamını taşımaktadır. Böyle bir san'at kolunun mensupları belli sayıda bir grup teşkil ederek faaliyette bulunmaktaydılar. San'atkârların sayısının belirlenmesi, bunların bağımsız dükkân açabilme yetkisi kazanması için yetişme ve deneyim edinme yolunda geçireceği evreler içlerinden birinin herhangi bir nedenle ayrılması ya da ölmesi hâlinde yerine kimin, nasıl geçeceği, bağlı bulundukları yukarıda anlattığımız teşkilâtın belirli kurallarına ve bilinen bir düzene göre olmaktaydı. Beldedeki her esnâfın kaç dükkânı bulunduğu, burada çalışanların sayısı kadı defterlerine kaydetti-

rilmek sûretiyle tespit edilir ve bu sayının izinsiz değiştirilmesi mümkün olmazdı. Bir san'at dalında usta diye nitelenip topluluğun üyesi olabilmek için, belirli bir eğitimden geçmek ve ehliyet kazandığını ispatlamak gerekiyordu. Ancak bundan sonradır ki bağımsız olarak bir dükkânda çalışılabilirdi. Ustalığa giden yol son derece çetindi. Uzun bir şâkirdlik döneminde san'atın inceliklerini öğrenmek ve hirfet üyeliği için gerekli olan bazı moral değerleri taşımak gerekiyordu. Örneğin; bu konuyla 24 Haziran 1594 (15 Şevvâl 1003) tarihli bir belge oldukça aydınlatıcıdır. Bursa'daki nalçacılar esnâfının, başlarında yönetici olduğu halde mahkemeye gelip aralarına karışan acemiler yüzünden san'atlarının bozulduğunu bildirerek yakındıklarını bu belgeden öğreniyoruz. Söylediklerine göre: "... âher vilâyetden ve şehirden bazı kimseler san'at-ı merkûmeyi tekmîl itmeden dükkân köşesine geçüb sâir üstâd-ı kâmiller işledüği bahâ ve ücretin almağla işledükleri nalça paşmak ve pabuçda cüz'i zamanda düşüb Müslümanlara teâddi" olmaktadır. Bu durumun önlenmesi için "san'atında kâmil olmayanları müstakil dükkânda komayub bir üstâd kimesne yanında işçilik idüb ve ba'zısı dahî şâkird olub tamâm san'atını tekmîl eyledikde ana dahî sâirleri gibi müstakil işlemeğe icâzet verilmesi için" mahkemeden temessük almışlardır.

Hirfet gruplarının düzenine bakıldığında şöyle bir hiyerarşi görülmekteydi: Her hirfetin başında bir şeyh, bir kethüdâ, bir yiğitbaşı bulunmakta ve bunlar o meslek grubu ustalarının oyu ile seçilmekte, seçim işlemi kadı siciline kaydedilmek suretiyle tamamlanmaktadır. Ancak görevlendirmenin son aşaması, merkezden berât almadır. Hirfetin yöneticileri olan bu kişiler, meslek grubunun meslekî ve sosyal meseleleri ile ilgilendikleri gibi, devletin tüketici ve üreticilerle ilişkilerinde de hirfetin temsilcileridirler. Ancak aynı zamanda devletin çıkarlarını gözetmekle de yükümlüdürler.

Aslında en eski zamanlardan itibaren bütün Ortadoğu cemiyetlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da ortak nitelik, ideal ve çıkarları olan kişiler oluşmuş toplumsal gruplar, benzer biçimde teşkilâtlanmışlardır. Devlet, hemen her topluluğu bir liderin yönetiminde, birbirlerine karşı sorumlu ve birbirlerinin kefîli bireylerden oluşmuş bir birim olarak kabul etmiş ve re'âyânın devletle ilişkilerinde bu liderlerin temsilciliği ve düzenleyiciliği önemli rol oynamıştır. Bu açıdan, çok kuvvetli bir geleneğin etkisi altındaki hirfet gruplarının merkezî otoritenin gerçekleşmesinde, kökenlerindeki rollerinin tersine büyük bir etkisi görülmüştür. Böylelikle devlet, vedâyi-i hâlik-i kibriya yani yüce yaratıcının emâneti sayılan teb'asını adâletli şekil-

de yönetme imkânına da kavuşmuştur. Esnâf yöneticilerinin görevlerine baktığınızda, esas olarak şu hususlarda yetkili kılındıkları anlaşılmaktadır:

a) Şâkird çıkarmak: bir şâkirdin ehliyetini kazandıktan sonra kalfalığa ve ustalığa geçişi, eski ahî geleneğine uygun bir törenle olurdu. Bu tip törenlerin genellikle cum'a günleri yapıldığını ve törende şâkirde peştamal kuşatıldığını ve bu suretle ustalık verildiğini, bu münasebetle helva yendiğini biliyoruz.

b) Hammadde temini ve bunların üyeler arasında dağıtımı üretilen malların standartlara uygunluğunun sağlanması, ücretlerinin belirlenmesi gibi mesleği ilgilendiren konularda denetimde bulunmak üyeler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayıcı önlemler almak kethudâ ve yiğitbaşlarının önem taşıyan görevlerindendi.

c) Bir şehir sâkini olarak beldeyi ilgilendiren konularda eşrâf ve a'yân arasında yer almak suretiyle oy sahibi bulunmak, esnâf yöneticilerinin en önemli niteliğidir. Bu nitelikleriyle hem merkezî otoritenin gerçekleşmesindeki fonksiyonlarını yerine getirmek mümkün olabilmekte, hem de zaman zaman menşelerindeki fonksiyonlarına uygun davranışlar gösterebilmekteydiler. Bu genellikle zor durumlarda, örneğin genel güvenliğin bozulduğu anlarda daha da belirginleşti. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'da Celâlî karışıklıklarının tehlikeli boyutlara ulaştığı sırada birçok şehir eşkıyâ saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu sırada Ankara boyacıları yiğitbaşı ve kethüdâ seçerlerken, onların görevlerini aynen şöyle belirtmektedirler: "... eğer şâkird çıkartmaktır ve eğer sâir hususdur ve hâliyâ ahâli-i mahrûse-i mezbûrenin ittifâkı ile olan zulm tâifesini men' ve reddir, bunların re'y-i reşidi üzere ola". Bu ifadeden anlaşılıyor ki, esnâf grupları sıkı bir teşkilâta sahip olduklarından önemli bir rol sahibidirler ve şehrin korunmasında liderler aynı zamanda bir başbuğ olarak görev yüklenmektedirler.

Son olarak belirtilmesi gereken bir başka nokta da, kuvvetli gelecekleri olan esnâf teşkilâtı yoluyla, "kazâ nev'inden bir vazîfe olan ihtisâb" uygulaması kolaylaşmıştır. Bilindiği gibi, ihtisâb eski bir İslâmî müessesedir. Yakın-Doğu devletleri, teb'anın adâletsizlikten korunmasını, sıkıntılarının giderilmesini en önemli görevlerden saymışlardır. Kur'anda, İslâm hükümdarına toplumun çıkarları için, genellikle kabul edilen sosyal değer yargılarını ve yasaklarını desteklemesi emredilmiştir. Bu *emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker* kuralıdır. Bu tür işlemler *hisba* adı altında toplanarak şer'iatın

bir kısmı hâline gelmiştir ve hâlifenin görevlerinden biri addedilmiştir. Uygulamada, bu kuralların işletilmesi hirfet teşkilâtının gelenekleriyle birleştirmek suretiyle kolaylaşmıştır.

Bütün bu anlatılanlar sonucu, merkezî mutlak bir yönetim modelini geliştiren Osmanlılar, ulû'l-emre itaati esas alan, fakat ulûl-emri de vedîa kabul edilen re'âyâya adâlet götürmekle yükümlü kılan İslâmî teoriyi, esnâf teşkilâtı ve benzeri örgütlenmeyle başarılı olarak uygulayabilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin problemleri, bu modelin işleyişini etkileyen şartların doğmasıyla başlamıştır.

8) "İDEAL İNSAN TİPİ" ÜZERİNDEN OSMANLI TOPLUMUNUN EVRİMİ HAKKINDA BİR TAHLİL DENEMESİ[1]

Bu bildiride, Osmanlı toplumunun, kendisinin bir parçası olan "birey"i biçimlendiren düşünce kaynaklarını ve bu düşünceye dayalı uygulamaları, diğer yönüyle de bu düşüncenin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan kurumların özelliklerini irdelenecektir.

Bilindiği gibi, her toplumsal kurum, bir yönüyle işlevsel olduğu ortamın işleyişine katkıda bulunurken; diğer yönüyle o ortamda yaşayan "birey"lere birtakım değerleri aktarır. Bu özelliğiyle kurumlar, aynı zamanda birer "eğitim kurumları"dır. Ortak davranış biçiminin "ideal" gördüğü "insan tipi", böyle bir ortamda biçimlenir. "İdeal insan tipi" dediğimiz, aslında gerçek hayatta bulunmayan ve hiçbir zaman da bulunmayacak olan bir tiptir. Bu tip, herhangi bir mekânda, herhangi bir zamanda var olan toplum tarafından bireylerine örnek olarak gösterilir. O tipin özelliklerini kazanarak, olabildiğince ona yaklaşmak, ona benzemek çabası içinde olmaları, bireylerin yaşam felsefesini, yaşama sevincini oluşturur. İşte bu makalede, belki de tersine bir yaklaşımla, "ideal tip" üzerinden Osmanlı toplumu ele alınacak ve bu "tip"in özelliklerindeki değişime bakılarak toplumun nasıl evrildiği ve bu evrilmenin dönüm noktalarının nerelerde bulunduğu, ana çizgileriyle gösterilecektir. Kuşkusuz böyle bir çaba için dayanak noktaları, Osmanlı belgelerinin verilerinden kaynaklanan kişisel izlenimlerdir.

Çizeceğimiz "ideal insan tipi", kuşkusuz Osmanlı çağının başlangıç yıllarından itibaren sunulan bir tip değildir. Bu tipin Osmanlı öncesi dönemlerden gelen besleyici kaynakları vardır. Ama en azından o tarihten itibaren, başlangıçta eklektik bir yapı gösterirken, daha sonra yerleşik ve

1 11. IAOSEH Kongresine sunulan bildiri, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.

klâsik bir niteliğe bürünen Osmanlı toplumunda bireylere şu özelliklere sahip bir "ideal insan tipi", sunulmuştur:

Bu tip, "***mütedeyyin, ulu'l-emre itaatkâr, dünyanın düzeninden ve geleceğinden kendisini sorumlu tutmayan, nizâm-ı âlemi sorgulamayan ve bu yüzden de ne mekân değiştirmeye, ne de tavır değiştirmeye hevesli olan***" bir tiptir. Böyle bir "ideal insan tipi"ni sunan kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

a) Siyasal düzen: Osmanlı monarkhiası için, devletin uyrukları olan bireyler ve toplumun tümü, "***vedâyi'-i Hâlik-i kibriyâ***"dır. Yani, egemenliği sultana bağışlayan Allah'ın emanetleridir. Onun için devlet gözünde yönetilenler, ki bunlar Osmanlı terminolojisyle "re'âyâ" olarak anılır, "müreffeh" yaşatılması gereken "fukarâ"dır. Onun için devlet, fukarâya sunduğu her türlü hizmeti "sadaka" olarak görmüştür.

Osmanlı'nın re'âyâya müreffeh bir yaşam sunabilmek için geliştirdiği kurumlar, bireyi mekâna ve ait olduğu gruba bağlamıştır.

b) Toplumsal düzen: Bu yapı, grup bireylerinin, farklılıklarından çok birbirine benzeyen ortak yanlarını öne çıkaran bir örgütlenme biçimidir. Birbirine benzeyen bu bireyler, aynı zamanda birbirlerinin "müteselsilen kefîl"i durumundadırlar.

c) "İdeal insan tipi"nin öngördüğü "bilgi anlayışı" ve "bilginin yayılma hızı": Bu tip insanın edindiği bilgi, formel, yani bir kurumda öğretilerek elde edilen bilgi değil, yaşamın içinde edinilen bilgidir. Formel bilgiye sahip olan tek grup "ulemâ"dır. Ulemâya bu tür bilgiyi aktaran "medrese"nin tanımladığı bilginin adı da "ulûm-ı nakliyye" ve "ulûm-ı akliyye"dir. Diğer bir deyişle, bu bilgi gruplarından her biri de dinî bilgiler içerir. Bu bakımdan üretilen değil, "şerh edilen", yani açıklanan bilgilerdir. Edinilen bilgilerin bir bölümü, kurumlar; bir bölümü de şifahî tradisyon yolu ile bireye aktarılır. Bu bilgilerin edinilme süreci, insan yaşamının önemli bir bölümünü alabilir. Yani, bilginin yayılma ve yerleşme hızı son derece yavaştır. Bu bilgi türünün bir başka özelliği de, "hüner" cinsinden olmasıdır. Örneğin esnâf örgütü içinde aktarılan bilgi, bu türdendir. Bu tür bilginin aktarımı, "üstâd"lar aracılığıyla olur. Onun için "hüner", bir yönüyle gizli tutulan ve sorgulamaya açık olmayan bir bilgidir. Bu bakımdan formel bilgi olarak kabul edilen medrese bilgisi ile hüner cinsi bilgi, aynı özelliğe sahiptir.

Diğer yandan İslâm dünyasının en renkli ve en önemli düşünce alanı olan ve "edinme ve aktarma" yolu olarak birçok " tarikât"a vücut veren

"tasavvufî düşünce" de dış etkilerle oluşmayan, tasavvuf diliyle söylersek, "derûnî bilgi"dir. Bu derûnî bilgi, bireyin kendi çabalarıyla öğrenilemeyen, "hal" olarak tanımlanan bir bilgi türüdür ve buna ulaşmak için mutlaka bir "mürşid"e ihtiyaç vardır. Ancak mürşidin irşâdı ile böyle bir tasavvufî bilgiye ulaşılabilir.

Görüldüğü gibi, epistemolojik olarak her üç bilgi türü için de, formel bilgi, hüner cinsinden bilgi ve derûnî bilgi, bireyin bir "otorite"ye ihtiyacı vardır.

Bu özellikleri, belgelerin diliyle aktaracak olursak; devlet, uyguladığı timâr sistemi ve bu sistemin içine yerleştirdiği kurumlarla, bireyi bir mekâna ve bir gruba bağlamıştır. Bu durum, aynı belgelerde "defterlü" terimiyle ifade edilmektedir. Devletin gerçekleşmesini hiç istemediği durum, bireyin "hâric ez defter" olmasıdır. O yüzden "ideal insan tipi"nin temel özelliği, bireylerin aidiyetlerinin belirlenmiş olmasıdır. Bu aidiyet, bireyin toplum içinde yaşadığı gruba ve mekâna işaret eder. Toplumun tümü açısından aidiyeti gösteren en üst statü "re'âyâ olmak"tır. Bu husus, ayrı bir çalışmanın konusudur.

"İdeal insan tipi"nin belirleyici olduğu ikinci özelliği, toplum içinde, toplumun diğer üyelerinin bu bireyden "rızâ ve şükrân üzere" olmasıdır. Diğer üyelerin beğenisini kazanmadan o toplumun üyesi olarak yaşamı sürdürmek mümkün değildir. Toplum, bu beğenisini herhangi bir bireyin üzerinden kaldırdığında, bunu göstermenin çeşitli yollarını geliştirmiştir. Bugün modern hukukta olmayan bir tür hak, o dönemin geleneksel toplumu için geçerliydi. Toplum, beğenmediği bir kişiyi, önce geliştirdiği yollarla teşhis eder; ardından da resmî otoritelere şikâyette bulunurdu. Örneğin bu konuda çok dikkat çeken bir uygulama; geceleyin, bu şekilde hoşnutsuzluk duyulan herhangi birinin "kapısına katran çalmak"tır. Bir diğer uygulama ise, toplum içine çıkmadığı konusunda yakınmaktır. Bu da çoğunlukla "kendüsünün ne yapduğu ma'lûmumuz değildür" biçiminde dile getirilir. Böyle bir hoşnutsuzluk anında, durumun açıklığa kavuşturulması suçlayana değil, suçlanan kişiye düşer. Görülüyor ki, burada farklılaşma olabildiğince önlenmiştir. Eğer bu kişininn istenilenin dışında bir tavır göstermediği kanûnla kanıtlanamazsa bu durum, bireyin grubun yaşadığı mekândan tard edilmesine kadar gidebilir. Bu, bireyin topluma benzemeye ikna edilmesinin en ekstrem ucudur. Bu ikna süreci, şifahî tradisyondan beslenen anonim hikâyelerle gelişir.

Bilginin niteliği ve aktarımı, belgelerde "olıgeldiği üzere", "mâtekaddemden", "kemâ fi's-sâbık", "âdet-i kadîme" gibi terimlerle açıklanmıştır. Belgeleri izlediğimizde, bu "ideal insan tipi" düzenini besleyen sürecin, XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği görülür. Bundan sonra ilginç bir dönem yaşanmıştır. "İdeal insan tipi"ni besleyen ortam, şeklen değişmeden varlığını XIX. yüzyıla kadar sürdürmeye devam edecektir fakat, biçimsel yapısı değişmeyen bu ortamda "ideal insan tipi"ni besleyen kaynaklarda bir yumuşama, kişiyi ikna olması hususunda daha rahat bırakma eğilimleri ortaya çıkacaktır. Çok iyi bilindiği gibi, timâr sistemi, bireyleri bir mekâna bağlayıcılık özelliğini, bir sistem olarak XIX. yüzyıla kadar devam etmesine rağmen yitirmeye başlamıştır. Bu noktadan başlayan hareketlilik, hem mekânda, hem de gruplar arasında giderek hız kazandığı için, toplumsal düzen, yapısal özelliklerini yine XIX. yüzyıla kadar korumasına rağmen, bireyi bu konuda daha rahat bırakmıştır.

Örneğin, "kapıya katran sürmek" olgusunu, "kendüsünü mescîdde ne zamandır görmezüz" türünden hoşnutsuzluk açıklayan ifadeler içeren belgeleri, XVII. ve XVIII. yüzyılda neredeyse hiç görmüyoruz. "Mahalleden tard", ancak sabit olan suçların sonrasında cezai bir işlem olarak uygulanmak üzere fakat sıklığı azalarak karşımıza çıkmaktadır. Mahallelerde "kiracı" olgusunun çoğalmasıyla birlikte, farklılıkların bir arada yaşamayı engellemeyeceği bir sürece doğru yol alındığı da bu durumdan anlaşılmaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar, "ideal insan tipi"nin şeklen değişmediği, fakat yaşam içindeki bağlayıcılığının gevşediği bir dönemdir. Çünkü hareketlilik, "nizâm-ı âlem"i olabildiğince statik bir toplum olarak tanımlayan düşünceyi büyük ölçüde değiştirmiştir. Re'âyâdan yönetim kadrolarına geçişlerin hızlandığı, ömürlerinin kalan kısmında kendilerine yeni yaşam alanları arayanların Payitaht İstanbul'un kapılarını zorladığı bir dönemde, bağlayıcılığı olamazdı da. Bu nedenle, şahsen birçok araştırıcıdan farklı olarak, "a'yânlık olgusu"nun, bugün "sivilleşmek"ten çok, re'âyânın kul kadrolarına geçiş sürecinde değerlendirilmesi gerektiğine inanıyorum ki bu da kendi başına ayrı bir araştırmanın konusudur.

Burada üzerinde durulması gereken en önemli mesele, "ideal insan tipi"nin temel özellikleri arasında görülen "bilgi"ye ilişkin hususdur. Osmanlı toplumu içinde birey, hareketliliğin artmasıyla birlikte, "itaat"in ötesinde, toplum ve devlet konularında kendisini sorumlu tutmadığı bir noktadan, bu konuları düşünen bir birey olma noktasına gelmiştir. Çünkü,

daha önce içine pek azının girebildiği "askerî" denen yönetici kadroları arasına çeşitli yollarla re'âyâdan çok sayıda birey katılmıştır. Bu yüzden XVIII. ve XIX. yüzyılda birey, artık o eski dönemin bireyi değildir. Toplumun ve devletin geleceğinden sadece pâdişahları sorumlu tutmak yerine, kendisini de böyle bir role hazırlamaktadır. Ama bilgi edinme açısından, durum böyle değildir. Gerçi XVIII. yüzyıldan itibaren devlet katında örfiyyeden küttâb sınıfına doğru bir fonksiyon ve rol değişimi yaşanmıştır. Ama hem formel hem de hüner cinsinden bilgide değişimi gerçekleştirecek iç dinamikler yeterince olgunlaşmadığı için, çok büyük bir değişiklik yaşanmayacaktır. Nitekim, XIX. yüzyıla gelindiğinde, bu dönemin bireyleri, kendilerine sunulan "ideal insan tipi"nde, iç dinamiklerin yarattığı yeni özellikler bulamadıklarından ve Osmanlı toplumu kapılarını dış dünyaya doğru da açtığı için, yeni örnekleri dışarıda arayacaklardır. Bu bakımdan XIX. yüzyılın "ideal insan tipi"i, bu dışarıdan gelenle içeride yaratılan arasında salınan ve bu yüzden de sürekli arayış içinde kalan yeni bir insan tipine dönüşmüştür.

Osmanlı, devleti modernleştirme sürecinde toplumu yeni özelliklere büründürmek isterken, bir yandan "âdet-i kadîme"ye sarılacak, diğer yandan da yeni örnekleri bu yapıya uydurmaya uğraşacaktır. XIX. yüzyıl boyunca, Batı'da gelişmiş kavramları ve düşünceleri eleştirel olarak değerlendiremediğinden, bunların benzerlerinin kendi geleneksel düşünce ve uygulama kalıpları içinde bulunduğunu ileri sürerek, buna önce kendini, sonra da toplumu inandırmak için çaba gösterecektir. XIX. yüzyılın bütün düzenleme hareketlerinde, aynı çabaya rastlamak mümkündür. Tanzimat döneminin düzenlemelerinin temel metinleri olan "Tanzimat Fermanı"nda ve "Islahat Fermanı"nda, bu tutum çok daha açıktır. Parlementer düzene geçerek İmparatorluğu meşrutî bir yönetime kavuşturmak isteyen XIX. yüzyılın "Yeni Osmanlılar"ı, en çok bu kurum ile pâdişahın şer'iata dayalı haklarını zedelemeden nasıl bir uyum sağlanacağını düşünmekle vakit geçirmişlerdir. Öyle ki, "1876 Kânûn-ı Esâsî"si pâdişah haklarına hiç dokunmazken, 1908'den sonra 1909 Kânûn-ı Esâsî değişikliğinde, "Genç Osmanlılar"ın devamı olan "Jön Türkler", aynı ikilem içinde kalmışlardır. Bu yüzden bugünün tarihçileri 1908'in bir devrim olup olmadığı sorusunu hâlâ cevaplayabilmiş değillerdir.

Bilginin yayılma hızının, bir iç gereksinim sonucu artıp artmadığı da aynı tartışmanın konusudur. Birçok kişi, matbaanın Osmanlı ülkesine

XVIII. yüzyılın ortalarında gelmesini, hayıflanası bir gecikme olarak görme eğilimindedir. Ancak, matbaada basılan ilk kitaplar ve sonrasında fikrî hayata katkıları konusunda hâlâ ciddi bir araştırma yapılmış değildir. Bu yüzden XIX. yüzyıl Osmanlı toplumu, birey açısından incelendiği zaman, çok farklı değişiklikler göze çarpmakla birlikte, bireyin sahip olduğu bilginin türü ve kullanımı konusunda nasıl bir değişiklik geçirdiği sorusu da, hâlâ cevapsızdır. Onun için Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi gibi birtakım çabalara girişenler, böyle bir işlemin Batı normlarıyla gerçekleşebileceğini sanmakla, büyük bir yanılgının içine düşmüşlerdir.

9) OSMANLI'DA "ENFÂ'" KURALININ DEVLET VE RE'ÂYÂ ARASINDAKİ MÂLÎ İLİŞKİLER AÇISINDAN ANLAMI[1]

Osmanlı belgelerinde herhangi bir sorunun çözümünde en doğru kararın verildiğini ve böylelikle tarafların çıkarlarına en uygun çözümün bulunduğunu göstermek için, ulaşılan kararın ilgili taraflar açısından "enfa'", "evlâ", "ganâ", "elyak" kelimeleri, sıkça kullanılmıştır. Bu kullanım aynı zamanda bulunan çözümü, yürürlükteki kurallara pek uymasa da, "meşrulaştırma"yı amaçlamıştır. Eğer sorun, var olan kurallar çerçevesinde çözümlenemeyecekse bulunan çözüm yolunun yararı düşünülmüştür. Bu bakımdan uygulamanın yarar açısından değerlendirilmesi, bir anlamda ek bir kural durumuna gelmiştir. Bu konuda pek çok örnek verilebilir.[2] Bulunan çözümün taraflara "*evlâ ve enfa*'" olması, uzlaşma ve

1 Türk Tarih Kurumu tarafından 2009 yılında Ankara'da düzenlenen Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğ.

2 6 Safer 1030 (31 Aralık 1620) tarihli bir sicil kaydında Yahudi taifesinden Menahim oğlu Mosa'nın borcundan dolayı alacaklıları tarafından mahkemeye verildiği ve yasakcıbaşı tarafından borçlarına karşılık eşyalarına el konulduğu, bu eşyaların Ankara'da Kurşunlu Han'da emanete verildiği anlatılmaktadır (AŞS 19/268). Bu açıklamaları içeren belgeyi izleyen diğer bir kayıtta, aynen şöyle denmektedir: "*Budur ki medyûn-ı mezbûrun dâyinlerinden Hekimoğlu Yasef veled-i Aydın ve Seltanşe veled-i Sınan ve Mustafa bin Ramazan ve Demir veled-i Semiş ve ... mezbûrun erzâkı hıfz olundukdan sonra kendüsü habsden halâs olmak bize enfa'dır, dedikleri ecilden habsden ıtlâk olundu*" (AŞS 19/269). Görülüyor ki alacaklılar, borçlarını tam tahsil edip etmedikleri belirtilmediği halde, elde ettikleri meblağdan sonra borçlunun hapisten çıkarılmasının kendileri için daha yararlı olacağını söylemişlerdir. Çünkü, borçlunun hapisten kurtulması, onların lehinedir. Kalmış olan borç miktarı varsa, hapis durumunun sürmesi hâlinde borçlunun borçlarını ödemesi mümkün olmayacaktır.

anlaşmanın ön koşulu olarak düşünülmüş ve fıkıhtaki kişiler arasındaki musâlaha, kişi ile devlet arasındaki maslaha ile yakın bir bağlantı kurulmuştur.[3]

"*Evlâ ve enfa*" kuralına başvurulduğunu gösteren örnekler çok çeşitlidir. Gündelik hayat içinde hemen her türlü ilişkide karşımıza çıkmaktadır.

Aşağıdaki şekilde de görüldüğü üzere, "*evlâ ve enfa*" kuralı, öncelikle devlet ile re'âyâ arasındaki çözüm bekleyen sorunlarda karşımıza çıkmaktadır.[4] Böyle olmakla birlikte, toplum içinde "birey"in üyesi bulunduğu "taife" ya da "cemâ'at" ile olan ilişkilerinde de çözüm, eğer mevcut kuralların ötesinde görünüyorsa, bu kurala başvurulmuştur.[5] Yine aynı şekilde vakıf, dinî bir kurum olduğu ve vakfın gerek hayrât gerek akârât kısmı sonsuza kadar korunmak durumunda bulunduğu için, vakfın akçeli ve akçesiz bütün sorunlarında "*evlâ ve enfa*" kuralı karşımıza çıkmaktadır.[6] Diğer

---

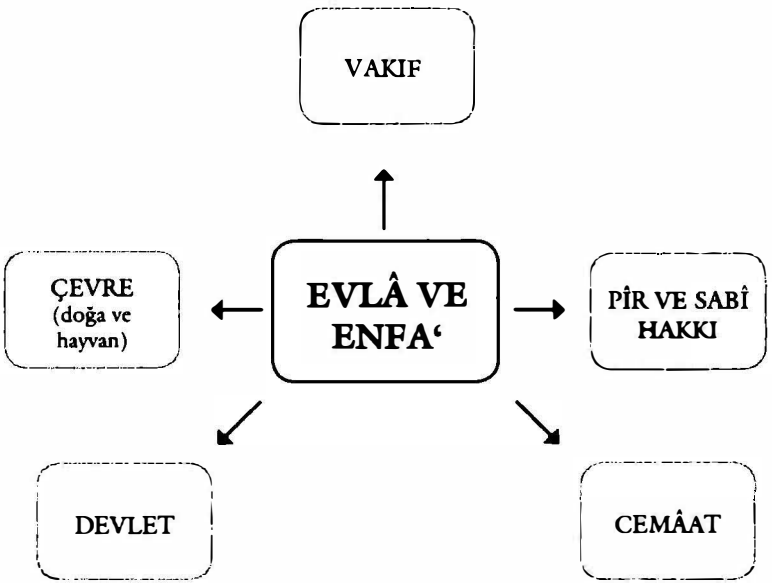
3 Akarlı, Engin Deniz, "Maslaha from 'Common Good' to 'Raison d'Etat': In the Experience of İstanbul Artisans, 1730-1840", *Conference on Methods and Sources in Otoman Studies: In Honor of Professor Halil İnalcık, April 29-May 3,* 2004'te sunulan bildiri metni; Taş, H., "An Alternative Sphere of Dispute Resolution: 'Musâlaha' in Ottoman Legal Practice", *Bulgarian Historical Review,* 3-4/2008, pp. 100-116.

4 21 Muharrem 1031 tarihli Ankara sicillerine yansıyan belge, Ankara cendere ve simsariye mukâta'ası ile ilgili bir fermandır. Bu belgede mültezim olan Bazarla adlı Yahudinin ortaklarından ayrılarak adı geçen mukâta'ayı tek başına tasarruf etmesinin "her vechile evlâ ve enfa'" olduğu belirtilmektedir. (AŞS 19, belge: 1253)

5 Ankara'da sof üretiminin gerçekleştiği süreçte her biri üretimin bir kolunda çalışan esnâf grupları vardır. Sof yu'cuları, sof boyacıları ve sof perdahtcıları gibi. 11 R.Evvel 1001 (16 Aralık 1592) tarihli belgede, sof tacirlerinden birinin mahkemeye gelip cenderecileri fazla ücret alarak sof perdahtladıkları gerekçesiyle şikâyet ettiği yazılıdır. Tacirin şikâyeti üzerine cendereciler, daha önce fazla ücret talep ettikleri halde parça başına 3 akçenin hem kendi grupları, hem de tacir için uygun olacağını beyan ederek bu fiyat üzerinde anlaştıklarını söylemişlerdir. Burada açıkça hirfet grubunun ve kendilerine yakın iş kollarındaki esnâfın yararı düşünülmüştür. Bkz. Ergenç, *Ankara ve Konya,* s. 101.

6 *"Mahrûse-i Burusa'da merhûm Molla Yeğenzâde Hüseyin Çelebi Vakfı'na mütevelli olan fahrü'l-e'imme'i'l-kirâm Ali Çelebi ibnü'l-merhûm Piri Halîfe, el-imâm, meclis-i şer'-i şerîfde takrîr-i merâm edüb merhûm-ı merkûmun mahmiye-i mezbûrede Tahtalı Meclis mahallesinde vâki' beş bâb odalarının ve mahrûse-i mesfûrede Tatarlar Çarşusu'nda vâki' fevkânî on bâb odalarının altı on bâb dükkândır, zikr olunan beş bâb odaların ve on bâb dükkânın sakafı tahta olmağla her sene meremmetine küllî akçe lâzım olub ve hâlâ ta'mîr olunması mühimm olub zikr olunan odaların sakafı kiremid olmak vakfa enfa' olmağın ve yine mârrü'z-zikr Tatarlar Çarşusu'nda vâki' dört bâb dükkânın ta'mîri ve meremmeti lâzım olmuşdur. Şöyle ki bu sene ihmâl olunub*

yandan *"evlâ ve enfa'"* kuralının uygulandığı önemli bir alan vardır ki, bu alan da "sabî" ve "pîr" olanların korunmasıyla ilgilidir. Korunmaya muhtaç olmalarından dolayı bu kişilerin sosyal, ekonomik ve mâlî sorunlarında sıkça aynı kurala başvurulduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda yine hayvanlar ve çevre için de böyle bir gözeticilik söz konusudur.

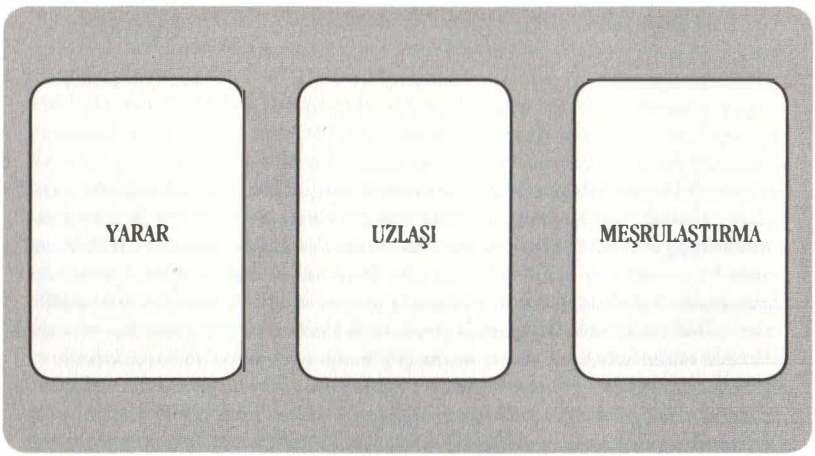

---

ta'mîr olunmazsa vakfa küllî zarar müterettib olur, üzerine varılub görülmesin taleb ederin, dedikde kıbel-i şer'den mevsûkün bih ve mu'temedün aleyh Mevlânâ İbrahim bin Mustafa nâm nâ'ibü'ş-şer' ve hâssa mi'mârlardan Üstâd Süleyman bin Veli irsâl olunub zeyl-i hüccetde mastûrü'l-esâmî olan Müslimîn ile üzerine varılub görüldükde zikr olunan beş bâb odaların sakafı kiremid olmasına yedi bin akçe ve mârrü'z-zikr olan on bâb odaların sakafı kiremid olmasına dokuz bin yedi yüz seksen akçe ve mezkûr dört bâb odalar sakafının meremmetine üç bin akçe olur, zikr olunan odaların ve dükkânların ta'mîr ve meremmetine cem'an on dokuz bin yedi yüz seksen akçe tahmîn olunub ve kaziyye vech-i meşrûh üzere olduğun Mevlânâ-i müşârün ileyh meclis-i şer'a gelüb haber vermeğin mâ hüve'l-vâki' gıbbe'l-ibtigâ ketb ü imlâ ve tastîr-i inşâ kılındı. Tâ ki lede'l-hâme müzekker ola. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-işrîn mine'l-Muharremi'l-harâm sene ihdâ ve elf."
(Bursa Şer. Sic. B 7, s. 33)

En somut uygulamasını parasal işlemlerde gösterdiği için *"evlâ ve enfa"* kuralı; bu bildiride devlet-re'âyâ arasındaki vergi sorunları ve vergi toplamak için oluşturulmuş mukâta'alar boyutunda ele alınacaktır. Bu bağlamda uygulama sürecinde "evlâ ve enfa'" kuralından ne ya da nelerin beklendiği sorusu üzerinde durulacaktır. Aşağıdaki şekilde de görüldüğü üzere "evlâ ve enfa'" kuralından ilk aşamada beklenen; söz konusu olan sorunun taraf veya taraflarına "en yararlı ve en uygun" ortak çözümün bulunmasıdır. Yani, bu uygulamada ilk husus, ortak bir çözümde buluşulmasıdır. Çözüme ulaşmak her zaman kolay olamayacağından, tarafların bazı beklentilerinden vazgeçerek uzlaşmaları gerekirdi. Bu bakımdan "evlâ ve enfa'" uygulamasında öne çıkan ikinci husus "uzlaşı"nın bizzat kendisidir. Üçüncü husus, en yararlı olan ve uzlaşmayla ulaşılan çözümün bu şekilde "meşrulaştırılması"dır. Bu meşrulaştırma, taraflar arasında mutabakat sağlandıktan sonra, resmî otoriteler tarafından da onanmak suretiyle sonuçlanmaktadır. Nitekim bu terimler en çok Dîvân-ı Hümâyûn emirnâmeleri olan berât ve fermanlarda ve mahkemeler tarafından verilmiş hüccetlerde görülmektedir.

Evlâ ve Enfa' Kuralından Beklenenler

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde "vergi", re'âyâya götürülmüş herhangi bir hizmetin karşılığı olarak düşünülmüş ve her türlü işlem vergi üzerinden açıklanmıştır. Verginin bu özelliğinden dolayı, vergi toplamakla yetkilendirilen görevliler, sadece bir vergi tahsildarı olarak algılanmamış, aynı zamanda o vergiye konu olan faaliyetin düzenleyicisi bir örf mensubu oldukları da göz önünde bulundurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında timâr sistemi içinde yer alan tüm dirlik sahipleri ile çeşitli vergi matrahlarındaki vergileri toplamak için uygulanan iltizâm istemine göre ihdas edilmiş olan mukâta'aların mültezimleri, bir yönüyle vergiyi toplayan tahsildar, diğer yönüyle o vergiye konu olan faaliyetin yürütücüsü örf mensubu kimliğindedirler. Diğer yandan yine Osmanlı uygulamasına göre, Dîvân'dan aldığı yetkiyle hizmet gören ve bu hizmetin karşılığında vergi toplama hakkını kullanan görevliler; Dîvân'ın öngördüğü kurallara uygun hareket etmek ve kendilerinin taşıdığı özelliklere sahip olma koşullarıyla bu hak, yetki ve görevlerini üçüncü kişilere devredebilirlerdi. Bu devir işlemi, silsile hâlinde tekrarlanabilirdi. Örnek vermek gerekirse, herhangi bir vergi matrahında yani bir mukâta'ada vergi toplama hakkını üzerine alan mültezim, bu yetkiyi zaman ve mekân faktörlerine göre bir veya birden fazla kişiye devredebilirdi.[7] Özellikle 1695'den itibaren mâliyede mâlikâne usûlünün uygulamaya konulmasıyla birlikte "mâlikâneci" denen asıl mültezimler, yetkilerini diğer mültezimlerle paylaşmışlar ve uygulamada mâlikâneci-mültezim-pâre mültezimi-der-uhdeci gibi bir zincir oluşmuştur.

İşte bu ilişkiler içinde "*evlâ ve enfa'*" kuralına sıkça başvurulmuştur. Çünkü, vergi etrafında çok karmaşık bir ilişki ağı ortaya çıkmıştır. Bu ağ

7 Zarar-ı kassâbiye vergisi, ipek, sof, sahtiyân gibi büyük ölçüde ticareti yapılan maddelerden satış tutarının % 1 oranında alınmak üzere ihdas edilmiştir. Bu verginin özelliği, sadece Osmanlı tüccârlarından alınması ve yabancı tacirlerin bundan muaf olmalarıdır. Kassâbiye vergisi, Ankara ve Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisar, Kalecik ve Koçhisar'ı içine alan bir üretim alanında 1599 yılında ihdas edilmiş görülüyor. İlk defa 15 Haziran 1599'da iltizâma verilmiştir. Daha sonra, 23 Ağustos 1599'da üç yıllığına 400.000 akçe mâli olan mukâta'ayı iltizâma alan mültezim, bu mukâta'anın yetki alanı içinde bulunan Çankırı, Sivrihisar, Tosya, Kalecik ve Koçhisar kasabalarında vergi toplama hakkını 100.000 akçe karşılığında bir yıllığına bir başka mültezime bırakmıştır (Bkz. Özer Ergenç, *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 117). İkinci mültezimin yetki alanı içinde birden fazla kasabanın varlığını dikkate alırsak, bu mültezimin de temessük vermek suretiyle üçüncü kişileri yetkilendirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

içinde en belirgin ilişki devlet ve onun temsilcileri ile re'âyâ arasındadır. Böyle olmakla birlikte yukarıda dile getirdiğim zincirin her bir halkası ile re'âyâ karşı karşıya kalmaktadır. Devlet adına yetki kullanan mâlikâneci ile mültezim arasında, mültezim ile der-uhdeci, der-uhdeci ile re'âyâ arasındaki ilişkiler, basit olan bu ilişkiyi daha karmaşık hale getirebilmektedir. Buna ek olarak vergi yükümlüsü olan re'âyânın zaman ve zemîne göre farklı davranış biçimlerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ilişki içinde tarafların her biri kendi çıkarlarına göre hareket edeceğinden, vergi toplamak ve toplanan vergiyi hazîneye aktarmak, çoğu kez özel tutumları gündeme getirmektedir. Bu nedenle bu yetki devri sırasında ortaya çıkan ilişkiyi meşrulaştıracak standart kurallar, çoğu kez zorlanmış ve bu standart kurallara uygulanabilirlik kazandırmak gerekmiştir. Standart kuralların sorunu çözememesi hâlinde, daha önce de dile getirdiğim gibi devreye yeni bir kural olarak çözümün, taraflara "*evlâ ve enfa*'" olması gerekliliği öne çıkarılmıştır.

Bu konuda belgelerde çeşitli örnekler vardır. Örneğin, H. 14 R.Evvel 1050 (4 Temmuz 1640) tarihli bir ferman, Bursa'daki Yahudilerden alınmakta olan "resm-i üserâ" ile ilgilidir.[8] Belgede anlatıldığına göre, Bursa'da sâkin Yahudiler, "... *bundan akdem ale'l-hesâb bin re's kul ve câriyeleri olmağla her sene her birinden mîrî içün yüz seksen dörder akçe resm-i üserâ verilmek üzere ümenânın yedlerine mufassal ve meşrûh emr-i şerîf verilüb lâkin şimdi mahmiye-i mezbûrede sâkin zikr olunan Yahudi tâ'ifesinin ellerinde olan esîrlerin cümle yedi yüz re's kalub üç yüzü noksân olmağla hâlâ gerü mâbeynlerinde her bir esir başına otuzar akçe ziyâde ile, ki cem'an ikişer yüz on dörder akçe resm-i üserâlarını cânib-i mîrîye vermek üzere kavl ve ittifâk* ..." etmişlerdir. Böyle olmakla birlikte, belgenin ilerleyen satırlarından adı geçen Yahudilerin, vergiyi ödemekte direndikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden vergiyi toplamakla görevli olan emîn ile Yahudi taifesi arasında bir anlaşmazlık çıkmış, bu anlaşmazlık, "*evlâ ve enfa*'" kuralına göre çözümlenmiş ve emîn defterindeki rakam yedi yüze indirilirken vergi miktarı da 184 akçeden 214 akçeye çıkarılmıştır.

Bu, şu demektir: Taife, 1.000 esirinin 700'e düştüğünü ileri sürerek kişi başına 184 akçeden 700 esirin vergi karşılığı 128.800 akçe ödeyecekti. Ancak devlet burada, 300 kişilik azalmayı hiç soruşturmadan vergi miktarını

8 Bursa Şer. Sic. B 8, s. 35.

184'den 214 akçeye çıkararak taifenin vergisini 128.800 yerine 149.800 akçe olarak belirlemiş; böylelikle 55.200 akçe olacak zararını 34.200 akçeye çekmiştir. Yani zarardan 21.000 akçelik bir kârı olmuştur. Devletin böyle bir anlaşmaya/uzlaşmaya gitmesinin nedeni, belirli bir zararı göze almaması hâlinde daha büyük vergi kaybına uğrayabileceği endişesidir. Bu çözüm, her iki taraf için de uygun bulunmuştur. Devletin vergi kaybını olabildiğince aza indirgemeye çalıştığı bu uzlaşmanın diğer tarafında bulunan taife ise, hem belli bir vergi indirimi sağlamış hem de muhtemel bir esir tahrîr ve tespiti işlemini de önleyerek vergiyi "maktû'"a çevirmiştir. Yani esir sayısındaki değişikliklerin sürekli gündemde tutulması suretiyle emînlerin daha fazla vergi talebinde bulunmalarının önüne geçilmiştir. Böylece vergi miktarı, kişi sayısına göre tahsil edilmekten çıkarılmış; cemâ'at yükümlülüğüne, diğer bir deyişle toplu ve miktarı daha önceden tespit edilmiş bir ödemeye dönüşmüştür.

Bu konudaki diğer bir örnek, bir başka açıdan devlet ve re'âyâ arasındaki uzlaşmaya ilişkindir. 22 Safer 1050 (13 Haziran 1640) tarihli Bursa Kadısı'na ve Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki kadılara gönderilen bir ferman, "yava keferesi" ile ilgilidir.[9] Fermanda anlatıldığına göre, "... *memâlik-i Rumili ve Anadolu'da vâki' perâkende-i Ermeni maktû'u cem'ine me'mûr olan*" İstanbul Gümrüğü Emîni Dîvân'a mühürlü tezkere göndererek "... *zikr olunan kadılıklarda vâki' perâkende-i Ermeni tâ'ifesinin her sene üzerlerine edâsı fermân olunan üçer yüz altmışar akçe maktû'ları zamânı gelmezden mukaddem cem' ü tahsîl olmağla birkaç senede bir tedâhül vâki' olub tâ'ife-i mezbûreye ta'addî ve tecâvüz olunmağla tashîh olunması re'âyâ ve berâyâya evlâ ve enfa' olmağın hâlâ işbu sene-i mübârekede cem'i fermân olunan üçer yüz altmışar akçe gerü bin elli senesine mahsûb olmak üzere tahsîl*" ettirilmesini talep etmiş ve bu konuda bir emir verilmiştir. Bu emre göre, "... *Burusa'da ve livâ-i mezbûrda sâkin perâkende-i Ermeni ve bir diyârdan âher diyâra ticâret içün mürûr ve ubûr eyleyen tüccâr tâ'ifesinin ve Medîne-i Münevvere re'âyâsının maktû'ları yedd-i vâhidden cem' ü tahsîl olunugelmeğin*" yine aynı mültezime ihâle edilmiştir. Fermanda "... *tavâ'if-i mezbûreden olub zikr olunan kadılıklarda sâkin olan Ermeni ve Medîne-i Münevvere ve Kayseriyyeli ve Vanlı ve ... ve Karamanlı ve Çulhalı ve Anadolu Rumu ve Kefere-i Macar ve ... ve sâ'ir etrâf ve eknâfdan ticâret*

9 Bursa Şer. Sic. B-8, s. 37.

içün gelüb kâr ü kisb edenlerden ve perâkende ve kimesnenin defterlü re'âyâsı olmayanlardan kadîmden cem' olunageldüğü üzere" vergi alınması emredilmiştir. Bu arada yine bu fermanla sözü edilen "yava keferesi"ne ilişkin vergi mukâta'ası, "*mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem*" kaydı düşülerek mültezimin uhdesine verilmiştir.

Buradaki düzenlemenin anlamı şudur: Aslında kadîm yurtlarında ait oldukları taifeleriyle birlikte cizye vermek durumunda olan, ancak oradan ayrıldıkları için onlarla birlikte vergi vermeyen bu gayrimüslimler için cizye yükümlülüklerine karşılık maktû' bir vergi belirlenmiştir. İkinci olarak, Bursa'ya gelip ticâret yapmak amacıyla yerleşen gayrimüslimler için, Bursa'daki gayrimüslimlerden ayrı tutularak bir "yava keferesi" grubu oluşturulmuştur. Bu yava keferesi üzerine tarh edilen vergi ile ilgili mukâta'a da "*mefrûzü'l-kalem*" kaydıyla serbest addedilmiştir. Bu düzenlemeler, hem devlet hem de vergi yükümlüsü re'âyâ açısından doğabilecek sorunların önlenmesine yöneliktir. Böylelikle gayrimüslimlerin cizyelerini asıl vatanlarındaki taife ile verdikleri bahanesiyle vergi kaçırmalarının önüne geçilmiş; mukâta'anın serbest addedilmesiyle de yava keferesi vergisini toplayan mültezimler dışındaki diğer örf mensuplarının bu gayrimüslimlere müdahale etmeleri önlenmiştir. Bu düzenleme, iki tarafın da yararına görülmüştür. Nitekim, belgenin ilerleyen satırlarında bu konuda "... *âna göre her biri basîret üzere olub ve mîrlivâ ve kethüdâları ve evkâf-ı selâtîn zâbitleri ve muhassıl-ı emvâl olanlar ve âherden kimesne tâ'ife-i mezbûreye vechen mine'l-vücûh dahl ü ta'arruz eylemeyeler*" denmiştir. Ayrıca, "... *mezbûrdan ba'zıları askerî tâ'ifesinden ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı zî-kudret kimesnelerin evlerinde ve çiftliklerinde ve bağ ve bağçelerinde sâkin ve ırgadları olub fermânım üzere maktû'ları mîrî içün taleb olundukda Bizim ırgadlarımız ve hıdmetkârlarımızdır. Maktû'-ı mezbûru verdirmezüz, deyu inâd ve muhâlefet*" edilmesi de önlenmiştir. Görüldüğü gibi bu düzenleme ile Bursa'da ayrı bir vergi grubu oluşturulmuş ve bunun sonucunda "... *hilâf-ı şer' ve kânûn ve mugâyir-i emr-i hümâyûn* [*re'âyânın*] *ta'addî ve tecâvüzden vikâyesi ve ikmâ'-ı emvâl-i hâssadan be-gâyet ihtirâz*" edilmesi sağlanmıştır.

Belgelerden anladığımıza göre, bir bölgede defterlü re'âyâ olarak kaydedilmiş gayrimüslimlerin a'lâ, evsat ve ednâ durumları da göz önünde bulundurulduğunda, ödedikleri cizye miktarı ortalama 230-250 akçe arasındadır. Ancak bu cizyenin dışında Müslüman re'âyâdan olduğu gibi, gay-

rimüslim cemâ'atten de avârız cinsinden taleplerde bulunulmaktadır. Ayrıca bunlar, mahallelerinin ortak giderlerine de katılmaktadırlar. Özellike avârız cinsinden olan vergiler, belli bir mekânda yerleşik olma ve emlâk sahibi bulunma şartlarına bağlıdır. Bu yükümlülükler de göz önünde bulundurulduğundan dolayı yava keferesinden yıllık cizye miktarının üzerinde bir vergi talep edilmektedir. Bu düzenleme iki taraf için de (devlet ve gayrimüslim re'âyâ) uygundur. Yava keferesi, maktû' bir vergi yükümlülüğünün ötesinde başka taleplerle "rencîde ve remîde" edilmeyecektir. Bunun sağlanabilmesi için de yava keferesi cizye mukâta'ası, serbest mukâta'alar arasına alınmıştır. Diğer yandan devlet de cizyeden başka diğer vergilere karşılık, maktû' verginin fazlalığından yararlanarak hazînenin kaybını önlemeyi öngörmüştür.

1640 tarihli bir ferman, yine aynı konuyla ilgilidir.[10] Bursa Kadısı'na hitaben gönderilmiş fermanda "... *kazâ-i mezbûrda vâki' perâkende-i Ermeni maktû'u cem'ine me'mûr olan*" Hasan'ın, " ... *bin elli senesine mahsûb olmak üzere Ermeni ve Anadolu Rumu tâ'ifesinden üçer yüz altmışar akçe maktû'ları cem'ine*" başladığından söz edilmektedir. Hasan, "... *Hamid sancağında Isparta ve Borlu nâm kasaba sâkinlerinden birkaç nefer Anadolu Rumu celâ-yı vatan edüb hâlâ mahmiye-i Burusa'da tavattun etmeleriyle üzerlerine fermân olunan mîrî maktû'ları taleb olundukda Biz cizyelerimizi vilâyetimizde ta'yîn olunan vakfa edâ edüb ve mütevellîsinden elimizde temessükümüz vardır deyu perâkende cizyeleri vermekde ta'allül ve nizâ' eyledikleri*"ni bildirmiştir. Bunun üzerine, "... *Hazîne-i Âmire'de mahfûz olan defâtire nazar olundukda kadîmî vatan-ı aslîlerini terk edüb âher diyârda kâr ü kisb [üzere olub] ve sâkin olanların vech-i meşrûh üzere üçer yüz altmışar akçe maktû'u cem' olunub bir vechile inâd ve muhâlefet eylemeyeler, deyu*" yazıldığı görülmüştür. Bu bilgiler ışığında Bursa'da yerleşmiş olan Ispartalı gayrimüslimlere de bir önceki belgedeki gibi işlem yapılmıştır.

Buraya kadar verdiğimiz örnekler, vergi toplamadaki kayıpları en aza indirebilmek için devletin mevcut uygulamaları ve bazen de defterlerde gösterilmiş vergi oranlarını, ortaya çıkan şartlara göre değiştirerek esnek bir tavır gösterdiğini kanıtlamaktadır. Bu durum, devletin uzlaşmacı bir tutumunu sergilemektedir. Uzlaşmanın, kuralsızlaşma anlamına gelmemesi için yapılan uygulamanın meşrulaştırılması gerekir. Bu nedenle meşru-

10 Bursa Şer. Sic. B-8, s. 39.

laştırmanın dayanağı olarak "evlâ ve enfa'" kuralına başvurulmuştur. Bu uygulama, bir "düstûrü'l-amel" ya da bir "içtihâd" niteliği kazanmış ve birçok farklı uygulamada emsal gösterilmiştir.

"Evlâ ve enfa'" kuralının uygulandığı bir başka nokta da devlet-mültezim-re'âyâ üçgeninde, toplanması gereken vergilerin, zamanında toplanmaması/toplanamaması ya da çeşitli nedenlerle toplanan vergilerin hazîneye intikal ettirilememesi durumunda karşımıza çıkmaktadır. Mültezimlerin, çeşitli nedenlerle tahvilleri içinde hazîneye ödemeyi taahhüd ettikleri "mâl"i, ya taksit dönemlerinde ya da tamamen ödeyememeleri durumunda hazîne ile pazarlığa giriştikleri görülmektedir. Bu pazarlık sırasında mültezimler, taahhüdlerini yerine getirememenin haklı sebeplerini sıralayarak, ya ek süre istemişler ya da taahhüd ettikleri meblağdan "tenzilat" dileğinde bulunmuşlardır. Bu gibi örneklerde devlet, eğer mültezimin "mîrîye hıyâneti" belirlenmemişse, uygun taksitlendirmeyi, hattâ bazı durumlarda tenzilat talebini kabul etmiştir. Bu konudaki mutabakat da "evlâ ve enfa'" kuralına dayandırılmıştır.

Bunun gibi, zaman zaman da mültezimler re'âyânın vergi ödeme güçlüğü karşısında "mukâta'a hâsılâtı"nın içindeki mültezim paylarından belli ölçüde feragat ederek re'âyâya kolaylıklar sağlama yolunu tutmuşlardır. Bunun gerekçesi olarak da re'âyânın "perâkende ve perîşân" olmasının "mîrîye gadr ve zarar" vereceğini; bunun yerine mutabakâtın "evlâ ve enfa'" olduğunu dile getirmişlerdir.

Sonuç

Bu bildiride asıl göstermek istediğim; vergi gibi miktarı, toplanma zamanı ve toplanma şekli belirlenmiş olan bir mâlî konuda bile, "evlâ ve enfa'" kuralının nasıl esnek bir uygulamaya imkân verdiğidir. Mâlî konularda ilişkilerin esnetilmemesi hâlinde çok sert bir tartışma ve mücadelenin ortaya çıkabileceği, bilenen bir gerçektir. Bu durum, hem toplum hem de bireyler için telafisi imkânsız sonuçlar doğurabilir. Bu bakımdan "evlâ ve enfa'" kuralı, bir uzlaşının aracı olarak gündeme gelmiştir. Ancak, "evlâ ve enfa'"ı öne çıkararak kuralların uygulanmasını ortadan kaldıracak bir durumun doğması tehlikesi de her zaman vardır. İşte "enfa'"ın birinci özelliği bir uzlaşı ise; ikinci özelliği de bu uzlaşının meşruluğunu göstermesidir. Uzlaşma, ancak meşru olması hâlinde bir anlam ifade edebilir. Bunun için "enfa'"ın belki de en önemli yanı, mevcut uygulamayı meşrulaştırmasıdır.

Bu yaygın uygulamanın sonucu olarak Osmanlı iktisat tarihi açısından mâlî belgelere yansımış olan bütün sayısal değerlerin ihtiyatla karşılanması gerektiği; rakamlarla bize intikal etmiş dünyanın arkasında, koşullara göre değişiklik gösteren uzlaşmacı bir dünyanın bulunduğu düşünülmelidir.

BŞS B-8, s. 44, belge: 244

A'lemü'l-ulemâ'i'l-mütebahhirîn efdalü'l-füzelâ'i'l-müteverri'în yenba'u'l-fazl ve'l-yakîn hallâlü'l-müşkilâti'd-diniyye keşşâfü'l-mu'zilâti'l-yakîniyye el-muhtassu bi-sunûf-i avâtifi'l-meliki'l-a'lâ Rumeli kadıaskerîm pâyesiyle bi'l-fi'l imâmetim hıdmetinde olub ber vech-i arpalık Mihalıç kazâsına mutasarrıf olan Mevlânâ Yusuf –edâme Allahu ta'âlâ fezâ'iluhu– ve akzâ kuzâti'l-müslimîn evlâ vülâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn ilah Mevlânâ Bursa kadısı –zîdet fezâ'iluhu– **tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki** mahrûse-i Kirmasti'de medfûn olan müteveffâ **Şahin Lala Evkâfı** tevliyetine evlâdiyet üzere mutasarrıf olan **Hâssa Bostancılarından** dârende-i fermân-ı hümâyûn **Mehmed** –zîde kadruhu– **Südde-i Sa'âdetime arzuhâl edüb** taht-ı kazânuzda vâki' müteveffâ-yı müşârün ileyhin evkâfı olan dükkânları **icâre-i mu'accele ve mü'eccele ile îcârı vakfa her vechile evlâ ve enfa' olmağla** mütevelli-i mûmâ ileyh vech-i meşrûh üzere îcâr murâd etdikde ol dükkânların içinde icâre-i mu'accele ile sâkin olanlar ***"Bizim mu'accele ve mü'eccele ile oturmağa kudretimiz yokdur"*** deyu oturmadıklarından mâ'adâ âhere îcâr etdirmeğe dahi mâni' olmalarıyla **vakfa küllî gadr ve bu bâbda da'vâsına muvâfık şeyhü'l-islâm ve müftiyyü'l-enâmdan fetvâ-yı şerîfesin olduğun bildirüb** mûcebince amel olunmak **bâbında emr-i şerîfim ricâ etmeğin** vech-i meşrûh üzere amel olunması emrim olmuşdur. BUYURDUM Kİ hükm-i şerîfimle vardıkda husûs-ı mezbûru husemâ muvâcehesinde tamâm hakk ü adl üzere teftîş ve tefahhus edüb göresiz, arz olunduğu üzere olub **evkâf-ı mezbûrenin dükkânları îcâre-i mü'eccele ile îcâr ve vakfa evlâ ve enfa' iken içinde sâkin olanlar mu'accele ve mü'eccele ile oturmayub ve âhere îcâr etdirmeye dahi mâni' olmaları ile vakf-ı mezbûra vech-i meşrûh üzere gadr eyledikleri vâki' ise** men' ü def' edüb elinde olan fetvâ-yı şerîfe mûcebince zikr olunan dükkânları mütevelli-i mûmâ ileyhe hükm eyleyesin ki murâd eyledüğüne icâre-i mezkûre ile verüb vakfa bir vechile gadr ve noksân terettüb etdirmeyesin. Şer' ve kânûna ve emr-i hümâyûnuma ve fetvâ-yı şerîfeye mugâyir kimesneye iş etdirmeyüb kaziyede medhali olmayanları dahl etdirmeyüb mütemerrüdü sekidüb eslemeyüb inâd üzere olanları isim ve resmleriyle yazub bildirüb husûs-ı mezbûr içün emr-i âher irsâline muhtâc etdirmeyesin. Şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fî evâ'il-i Zi'l-ka'de sene 1049.

Bi-makâm-ı Kostantiniyyeti'l-mahrûse.

BŞS B-7, s. 33

Mahrûse-i Burusa'da merhûm Molla Yeğenzâde Hüseyin Çelebi Vakfı'na mütevellî olan fahrü'l-e'imme'i'l-kirâm Ali Çelebi ibnü'l-merhûm Piri Halîfe, el-imâm, meclis-i şer'-i şerîfde takrîr-i merâm edüb merhûm-ı merkûmun mahmiye-i mezbûrede Tahtalı Meclis mahallesinde vâki' beş bâb odalarının ve mahrûse-i mesfûrede Tatarlar Çarşusu'nda vâki' fevkânî on bâb odalarının altı on bâb dükkândır, zikr olunan beş bâb odaların ve on bâb dükkânın sakafı tahta olmağla her sene meremmetine küllî akçe lâzım olub ve hâlâ ta'mîr olunması mühimm olub **zikr olunan odaların sakafı kiremid olmak vakfa enfa' olmağın** ve yine mârrü'z-zikr Tatarlar Çarşusu'nda vâki' dört bâb dükkânın ta'mîri ve meremmeti lâzım olmuşdur. Şöyle ki bu sene ihmâl olunub ta'mîr olunmazsa vakfa küllî zarar müterettib olur, üzerine varılub görülmesin taleb ederin, dedikde kıbel-i şer'den mevsûkün bih ve mu'temedün aleyh Mevlânâ İbrahim bin Mustafa nâm nâ'ibü'ş-şer' ve hâssa mi'mârlardan Üstâd Süleyman bin Veli irsâl olunub zeyl-i hüccetde mastûrü'l-esâmî olan Müslimîn ile üzerine varılub görüldükde zikr olunan beş bâb odaların sakafı kiremid olmasına yedi bin akçe ve mârrü'z-zikr olan on bâb odaların sakafı kiremid olmasına dokuz bin yedi yüz seksen akçe ve mezkûr dört bâb odalar sakafının meremmetine üç bin akçe olur, zikr olunan odaların ve dükkânların ta'mîr ve meremmetine cem'an on dokuz bin yedi yüz seksen akçe tahmîn olunub ve kaziyye vech-i meşrûh üzere olduğun Mevlânâ-i müşârün ileyh meclis-i şer'a gelüb haber vermeğin mâ hüve'l-vâki' gıbbe'l-ibtigâ ketb ü imlâ ve tastîr-i inşâ kılındı. Tâ ki lede'l-hâme müzekker ola. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-ışrîn mine'l-Muharremi'l-harâm sene ihdâ ve elf.

10) TOPLUMSAL DÜŞÜNCE AÇIKLAMA KANALI OLARAK "CEMM-İ GAFÎR VE CEM'-İ KESÎR"[1]

Osmanlı klâsik dönemi mahkeme defterleri ve Dîvân-ı Hümâyûn'un temel belgelerinden olan fermanlar üzerinde çalışanlar, şu hususları gayet iyi bilirler:

a) Herhangi bir sorunu olan bir kişi, bunu çözümlemek için Kadı'ya başvurur. Eğer sorun, Kadı'nın çözümleyemeyeceği boyutta ise, birey durumunu Kadı'dan Dîvân'a arz etmesini ister. Bu, kişisel bir başvurudur.

b) Herhangi bir cemâ'atin yöneticisi durumunda bulunanlar (şeyh, kethudâ, yiğitbaşı vs.) topluluklarıyla ilgili bir sorun için aynı yolu izlerler.

c) Bir kasaba veya şehrin eşrâf ve a'yânı, beldelerini ilgilendiren bir konuda benzer bir başvuruyu yapabilirler.

d) Bu üç şıkkın dışında, ikinci ve üçüncü şıktakilerden farklı olarak, kadıya yapılmış başvurularda bazen eşrâf ve a'yândan olanların adlarının ardından, bazen de doğrudan "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr" diye nitelenen başvuru sahipleri kayıtlara geçmiştir. Bunlar da diğerleri gibi ya kadıdan hüküm almak için ya da taleplerinin merkeze arz edilmesi için mahkemeye başvurabilirler.

Bu bildiride, son şıktakiler üzerinde durulacaktır. Sözlük anlamı itibariyle "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr", sayıca çok olan bir kalabalığı ifade eder. Örneğin, Celâlî isyanları sırasında birçok eşkıyâ reisinin yanında bulunanlar, bu sözcüklerle anılmıştır. Burada kullanılan ibare, somut bir ka-

1 Türk Tarih Kurumu tarafından 2010 yılında Ankara'da düzenlenen Türk Tarih Kongresi'nde sunulan tebliğ.

labalığa işaret etmektedir. Oysa mahkemede "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr" diye özü edilen talep sahipleri, mahkemeye bizzat gelmişliğin ötesinde bir başka anlam taşıyor izlenimini vermektedir. Bu ibare, belgelerin bağlamına yerleştirilmiş haliyle, daha derin bir ilişki ağına işaret etmektedir. Bu terim, çoğu kez toplumun önemsenmesi gereken bir kararı söz konusu olduğunda karşımıza çıkmaktadır. Bu önemsenmesi gereken kararların dayandığı düşüncelerin bir bölümü, "cemâ'at"in iç düzeniyle ilgilidir. Diğer bir bölümü ise, taşradaki en küçüğünden pâdişaha kadar uzanan zincir içindeki otoritelerle ilgilidir.

Belgelerde "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr" diye nitelenenlerin mahkemeye başvurarak talepte bulundukları olaylar, başlıca üç bölümde toplanabilir:

a) Yönetim ve yöneticilerle ilgili taleplerle mahkemeye gelmişlerdir. Genellikle sancakbeyi başta olmak üzere bilumum örf mensuplarının atanma ve azillerinde, gerektiğinde düşüncelerini ve isteklerini açıklamışlardır. Bunun yanında örf mensuplarının bid'at sayılan davranışlarından, yani daha önce şer'iat ve kanûnda yer almamış uygulamalarından şikâyet etmişlerdir. Örneğin, Ankara'ya atanan sancakbeylerinin sürelerinin uzatılması veya yönetiminden memnun kalınmayanların değiştirilmesi, ya "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr"in ya da "ahâli-i vilâyet"in talebi olarak belgelere yansımıştır.[2] Bir diğer önemli örnek, Bursa'dandır. Daha önce Basra Beylerbeyi iken, Hüdâvendigâr Sancakbeyliği'ne atanan Ahmed Bey'le ilgili bir ferman bu açıdan aydınlatıcıdır. Belgede belirtildiğine göre, Ahmed Bey, "ahâli-i Burusa"nın kendisine gelip, "zeâmet mukâta'ası"nın, sancakbeyleri yerine başkalarına iltizâma verilmesinin, Bursa'nın güvenliği açısından büyük sorunlar doğurduğunu belirttiklerini ve bu görevi sancakbeyleri üstlenirlerse, güvenliğin sağlanmasının daha kolay olacağını bildirmişlerdir. Ahmed Bey de bu isteğe dayanarak, zeâmet mukâta'ası iltizâmını kendi üzerine almak için, Dîvân'a başvurmuş ve bu isteği kabul edilmiştir. Bu belge iki açıdan önemli bilgi sunmaktadır. Birincisi; Bursa, Hüdâvendigâr Sancağı içinde pâdişah hasları arasındadır ve bu niteliğiyle "serbest dirlik" durumundadır. Bunun için de Bursa'nın yönetiminden sancakbeyi değil, doğrudan pâdişah sorumludur ve bunu da pâdişah adına Hâssa Harc Emîni yerine getirmektedir. Bursa'nın güvenliğini sağlamak üzere "subaşı"ları Hâssa Harc Emîni tayin etmektedir. Böyle olunca, Bursa'ya sancakbeyi karışamamakta, san-

2 Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 68.

cağın diğer kasaba ve köylerinden Bursa'ya gelenlere de Bursa subaşısı müdahale edememektedir. Bu durum güvenlik açısından sorunlar doğurduğu için Bursalılar, bundan yakınmışlardır. Güvenlik sorunu, re'âyâ ile üst otorite ilişkisi ve mutâbakatı açısından en önde gelen konulardan biri olduğu için, devlet bu isteği özellikle yerine getirmek gereğini duymuştur. Belgenin bize verdiği birinci bilgi budur. İkinci bilgi, böyle önemli bir konuda, Bursa ahâlisinin başvurusundan söz edilmektedir. Kuşkusuz, sancakbeyine Bursa şehrinde yaşayanların tümü gelmemiştir. Nitekim vereceğimiz diğer örneklerde de "ahâli-i Bursa" diye toplu başvurular karşımıza çıkmaktadır.[3]

b) Beldelerinin genel güvenliğini tehdit eden gelişmeler karşısında alınması gereken önlemler için mahkemeye ve daha sonra da Dîvân'a başvurmuşlardır.

Akzâ" kuzâti'l-müslimîn evlâ" vülâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn hüccetü'l-hakk ale'l-halkı ecma'în vârisu ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-mu'în **Mevlânâ Ankara kadısı** *– zîdet fezâ'iluhu- tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki sen ki* **kadısın dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüb** *beş altı seneden berü eşkıyâ tâ'ifesi ahâlî-i vilâyeti gâret ve hasâret etmeğle nefs-i Ankara'nın etrâfına vilâyet halkı kendü mallarıyla* **hisâr mânendi bir dîvâr** *ihdâs ve otuz kırk mikdârı kuleler binâ edüb eşkıyâ zuhûr eyledikde livâ-i mezbûr halkı tahassun edüb yat ve yerağlarıyla hıfz ü hırâset edüb eşkıyâ def' oldukca herkes kendü kisb ü kârlarına gidüb ile'l-ân bir kese zarar ü gezend erişmiş değil iken eşkıyâ üzerine serdâr olanlar gelüb "İçünüzde tüfenk kullanur kimesneler-den âdem verin" deyu fukarânın kâr ü kisblerine mâni' olduklarından gayrı eşkıyâ zuhûr eyledikde def'ine âdem bulunmayub ziyâde rencîde ve remîde edüb ve bu def'a eşkıyâ def'ine me'mûr olan asker-i İslâmın baş ve buğları olan Tekeli Mehmed –dâme ikbâlehu- dahi iki hâneden bir tüfenkli taleb ve ihrâc etmeğle herkes yat ü yerağ getürmekden ferâgat edüb ol takdîrce gelüb müstevlî olan düşmanın def'i müşkil olub üslûb-ı sâbık üzere eşkıyâ zuhûr eyledikde yat ü yerağlarıyla hıdmet edüb mazarratların def' eylediklerinde*

---

3 BŞS B7/105: "... *sen ki kadısın Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb ve sûret-i sicil gönderüb mahrûse-i Burusa ahâlisi Mirza bin Hasan nâm kimesneyi ihzâr edüb Yahudi tâ'ifesinden sekiz nefer Yahudi mezbûr Mirza'yı bir hile ile evlerine iletüb bir direğe bağlayub baldırların yarub ba'dehu halâs olmuşdur deyu da'vâ eyleyüb birkaç nefer Yahudi dahi da'vâların tasdîk eylediklerin ve mezbûrûn Yahudiler ahz olunub habs olundukların bildirdiğin ecilden ...*"

gerü kisb ü kârlarında olalar, deyu i'lâm olunmağın eşkıyâ üzerine baş olanlar ol makûleleri, yat ve yerağ kullanurlar, deyu taleb etmeyüb ahâlî-i vilâyet kendü hâllerinde oldukca ol vechile rencîde olunmayub kemâkân hıfz ü hırâset ve kisb ü kârlarında olmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Ömer Çavuş –zîde kadruhu- vusûl buldukda fermân-ı celîlü'l-kadrim üzere mîrlivâ ve kâ'immakâmı olanın mübâşereti ve vilâyet halkı mu'âvenetleri ile lâzım gelen yat ü yerağları ile def' ü ref' edüb bir mahalle zarar ü gezend erişdirmeyüb edâ-i hıdmet eylediklerinden sonra her biri kâr ü kisblerine gidüb eşkıyâ def'ine baş ve buğ olanlar "Bize tüfenkli âdem lâzımdır", deyu bir ferde ol vechile dahl ü ta'arruz etdirmeyesin, memnû' olmayanları yazub bildiresin. Şöyle bilesin, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren fî evâ'ili şehr-i Şa'bani'l-mu'azzam sene sitte ve aşere ve elf.

Bi-makâm-ı Kostantiniyyeti'l-mahrûse.
(Kaynak: Ankara Şer'iyye Sicili, XI/1353.

1 Safer 1030 tarihli Ankara ile ilgili bir belgede, şehrin tâcirleri hırsızlık olaylarından yakınmaktadırlar. Tüccârdan Ali Bali, gece ile dükkânının açıldığını ve birçok malının çalındığını söylerken, aynı sıralarda Konurca ve Mürüri Mahallesi mescîdlerinin seccade ve kilimlerinin de çalındığını, yakın zamanda Ankara'ya gelmekte olan ve şehrin yakınlarında konaklamış tâcirlerin de böyle bir durumla karşılaştıklarını eklemiştir. Tâcir bu şikâyetlerini yaparken, mahkemede Ankara Sancağı mutasarrıfı olan Paşa'nın kaimmakamı, "a'yân-ı vilâyet", "eşrâf-ı memleket" ve "sâir cemm-i gafîr", kuşkulandıkları birtakım kişileri mahkemede sorgulanmak üzere kadıya götürmüşlerdir. Bu sorgulama sırasında mahkemede;

"ol hînde müctemi' olan müslimînden cemm-i gafîr fi'l-vâki' mezkûr Yusuf ehl-i fesâd ve şakîdir ve zikr etdikleri gibi şehr içinde olan haramzâdelere baş ve buğdur, ta'addî ve tecâvüzün fukarâ efendilerinin ve tevâbi'inin ve dâmâdları olub hâlen müfettişü'l-emvâl olan Abdulkerim Efendi'nin kuvvet-i kâhireleri olub umûmen vilâyet ahâlisi üzerlerine tasallutları olmak ile kendülerinden ve hadm-ı? hışımlarından havf ve zarar etdiğimizden mukâbele ve murâfa'aya kâdir değilüz ve mezkûr Yusuf bu sene Esed nâm mahallde ücret ile deştibân nâmına bir fakîri tutub bağ sâhiblerinden cevr ve zulm ile üç yüzden mütecâviz guruş cem' edüb fakîr-i mezbûra ancak on dört guruş verüb mâ'adâsını kendüsü alub ve bi'l-cümle bunun emsâli şirret ve şekâdan hâlî olmamağla mâdâmki mezbûr Yusuf sâ'ir mahbûslar gibi kethüdâ-i merkûmun habsine verilmeğe ne sâyir ..... ahz olunub ve ne zâyi' olan emti'amızdan nesne

zuhûr eder, ba'de'l-yevm ehl-i hirfet olanlarımız dükkânlarımız açmazuz, ve e'imme ve hutebâmız emânet ve hitâbet edemeziz, erde ve geçde hıdmetlerinde olan eşirrâdan küllî hazer ederiz ve hâlen merkûm Abdulkerim Efendi'nin hıdmetinde mezbûr Yusuf'dan gayrı üç nefer kâtil vardır, birine Gül Şaban derler ki bundan akdem demürcüler sûkunda Salamon nâm Yahudi(y)i alâ melâ'i-n-nâs katl edüb ehl-i hıref ahza ve ehl-i şer' ihzâra kâdir olmayub ve Tosun Ali nâm hıdmetkârı hân içinde Şaban nâm kimesne(y)i katl edüb ve bu yakında kefere tâ'ifesinin on nefer papasların Abam Dağunda bî-vech habs etmekle kâfirlerin iki gün mikdârı hânelerinden mürdelerin ihrâca kâdir olmayub bir gece içinde envâ' siyâset edüb cebren on bin akçaların alub, bunun emsâli ta'addîsine hadd yokdur, cânib-i şer'den âdem varub da'vet olunsun"

demişlerdir.[4] Mahkemeden, davalı Abdülkadir Efendi'ye iki kez adam gönderildiği halde gelmemiştir. Görüldüğü gibi, Ankara'da güvenlik çok ciddi biçimde sarsıldığı için, mahkemede görüş açıklayanlar, en yetkilisinden başlayarak sıralanmış ve vurgu, "ahâli"nin çoğunluğu anlamında "cem'-i kesîr ve cemm-i gafîr"e yapılmıştır. Anlatılanlar, devlet anlayışına uygun biçimde oluşmuş olan "mutâbakat"ı tehdit edecek boyuttadır. Ya da ahâli tarafından öyle gösterilmektedir. Şehrin kamusal ve toplumsal bütün etkinliklerinin durma noktasına geldiğinin çok açık biçimde anlatılması oldukça ilginçtir.

Bir diğer örnek, yine Bursa'dandır.[5] Evâsıt-ı C.Evvel 1001 tarihli fermanda, "Bursa ahâlisi"nin, Mirza adlı bir kişiyi hile ile evlerine çağırıp

---

4 AŞS 19/241.

5 BŞS B7/92: Bursa Kadısı'na ve Bursa Hâssa Harc Emini'ne hitaben yazılmış bir fermanda şunlar yazılmaktadır: "... *sâbıkan Basra Beylerbeyisi olub bi'l-fi'il Burusa sancağıbeyi olan Ahmed hâlâ Der-sa'âdetime arz gönderüb ahâlî-i Burusa gelüb mahrûse-i mezbûrede vâki' ze'âmet mukâta'ası iltizâma virilmekle zuhûr eyleyen eşkıyâ ve cürm-i galîzi sâdır olanlar himâyet olunub siyâset olunmamağla gice ile dükkânlar açılub ve evler basılub vilâyet-i mezbûre küllî ihtilâl olmuşdur. Üslûb-ı sâlık üzere mîrlivâ olanlara sipâriş olunmaz ise, haramzâde şerrinden emîn olmazız deyüb, izhâr-ı tazallüm eylemeğin, mukaddemâ Abdurrahman Paşa ve Abdülgafur zabt ve tasarruf eyledikleri üzere, ze'âmet-i mezbûrenin zabtı mîrlivâya ta'yîn buyurulmak ricâsına i'lâm eylediği sene ihdâ ve elf Cemâziye'l-ûlâsının üçüncü günü arz olundukda bu ana gelince virilen a'lâ muhâsebelerden ziyâde muhâsebe virüb iltizâma zarar müterettib olmamak üzere, mîrlivâ olan merkûm Ahmed zabt eylemek emrim olmuşdur. Buyurdum ki, hükm-i şerîfim vardukda bu bâbda sâdır olan fermânu celîli'l-kadrim muktezâsınca amel idüb dahi ze'âmet-i mezbûreyi min ba'd müşârün ileyh Ahmed'e zabt ve tasarruf itdirüb iltizâma zarar gelmemek üzere şimdiye değin virilen a'lâ muhâsebelerden ziyâde akçe teslîm itdiresiz. Şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi'-i şehr-i Cemâziye'l-evvel sene ihdâ ve elf."*

bir direğe bağlayarak işkence yapan sekiz Yahudiyi şikâyet ettikleri ve bu şikâyet üzerine Yahudilerin Rodos'a sürgün edildiği yazılıdır. Örnekleri başka şehirlere ilişkin belgelerden çoğaltmak mümkündür.[6]

---

6 AŞS 19/241 (1 Safer 1030 tarihli belge): "Budur ki medîne-i Ankara sükkânından tüccâr tâ'ifesinden El-hâcc Ali Balı'nın gece ile dükkânı açılub küllî esbâb ve erzâkı sirka olunub ve mahmiyye-i mezbûre mahallâtından Konurca mahallesinde Sitti Oğlu Mescîdi ve Mürûrî mahallesi mescîdi açılub nice kaliçe ve seccâdeleri sirka olunub ve nice fukâranın evleri açılıb bundan mâ'adâ medîne-i mezbûre civârında tüccârdan bir kâfile konub üç kafes? çividi sirka olundukda vilâyete küllî ihtilâf gelüb fukarâ mütefeccir olduklarında hâlen ber vech-i arpalık Ankara sancağına mutasarrıf olan emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm İbrahim Paşa -edâme Allahu ikbâlehu- kâ'immakâmı fahrü'l-akrân Ahmed Ağa ve a'yân-ı vilâyet ve eşrâf-ı memleket ve sâ'ir cemm-i gafir meclis-i şer'a gelüb töhmet-i sirka ile müttehem ve me'hûz olan Keder Ali'den istintâk olundukda esbâb-ı ticâretden işbu hâzır ve mevcûd olan yedi top beyâz aba ve iki top siyâh ve iki top kır ve siyâh ve beyâz beş kıt'a aba pâreleri ve kır ve siyâh beş aba dolama ve çuka ve abadan ba'zı esbâb târih-i kitâbdan beş gün mukaddem ahşam namâzından sonra ta'âm yerken taşradan bir kimesne çağırdı, çıkdım, Seyyîd Mehmed Efendi'nin abd-ı memlûkü Köle Yusuf ve Emir Mehmed ve Hamza ve Kara Murad nâm kimesneler zikr olunan abaları iki garâr içinde getürüb sende emânet dursun, dediler ben dahi alub evin içine kodum, deyüb ba'dehu töhmet-i sirka ile müttehem ve mahbûs olan Hacı Müyesser dahi takrîr-i kelâm edüb "ben ol gece mezbûr Ali ile bile idim, lâkin bizim bu ahvâlden baş ve buğumuz Köle Yusuf'dur, biz bir nice kimesnelerüz, şehr içinde ve sâ'irden bizim sirka etdiğimiz esbâb ve emti'adan merkûm Yusuf bile olmaz ise dahi biz ana hisse verirüz, lâkin kendünün sirka etdüğünden ol bize hisse vermekle biz ... dedikden sonra ..."
AŞS 19/1169 (19 Safer 1031 tarihli belge): "Hâlen muhassıl-ı emvâl olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim İbrahim Ağa tarafından husûs-ı âti'z-zikre mektûbları ile irsâl etdikleri istihdâm kullarından fahrü'l-akrân Mustafa Bey ibn Hasan mahfil-i kazâda Miranos nâm karye sâkinlerinden Abdurrahman ve Abdulgaffar ve Muhammed bünût-ı El-hâcc Mustafa nâm kimesneleri ihzâr ve mahzarında takrîr-i kelâm edüb bundan akdem suhteler(in) katl eyledüğü dîvân-ı hümâyûn kâtibi Hasan Çelebi'nin vârisi olmamak ile metrûkâtı beytü'l-mâl-i hâssa içün zabt olunub maktûl-i mezbûr mezbûrûnun hemşirelerine nâmzed olmak ile yüzbin akçalık mikdârı cevâhir ve akmişe ve nükûd zimmetlerinde bâkî kalmışdır, mîrî içün taleb ederin, deyücek gıbbe's-su'âl ve'l-inkâr müdde'î-i mezbûrdan beyyine taleb olundukda husûs-ı mezbûr hadd-ı tevâtüre ermişdir, ahâlî-i karyeden istintâk olunsun, deyücek ahâlî-i merkûmenin imâm ve mü'ezzin ve sâ'irleri ve a'yân-ı vilâyetden sırren ve alenen istifsâr olundukda cemm-i gafir Müslümanlar bu husûs bunlara iftirâdır ashâb-ı ağrâzdan ba'zı acz etmişler, deyu makâm-ı şehâdetde haber verdiklerinde merkûm Mustafa Bey mezbûrûn Abdurrahman ve Abdulgaffar ve Muhammed maktûl-ı mezbûrun kendülerinde ism-i mâl ıtlâk olunur bir şeyi kalmaduğuna yemîn eylesünler, deyücek her biri halef bi'l-llah-i Te'âlâ maktûl-i mezbûrun bizde bir şey'i yokdur, (deyu) yemîn bi'l-llah etdikden sonra kayd olundu."

c) Vergi meseleleriyle ilgili taleplerde bulunmuşlardır. Örneğin, 1607 yılında Ankara ahâlisi kadıya başvurarak şehrin birkaç defa eşkıyâ saldırısına uğradığını ve bu nedenle nüfusun 1/3'nin dağıldığını, geride kalanların da vergileri karşılayamaz duruma düştüklerini belirtip avârız-hânelerinin yeniden tespitini istemişlerdir. Bunun üzerine "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr"in arzusu olduğu için avârız hâneler yeniden tespit edilmiş ve 863 avârız hânesi, 600 avârız hânesine düşürülmüştür.[7]

Bu üç husus, devletin temel görevleriyle ilgilidir ve devlet anlayışının tarihsel gelişimi ve değişimi, bu üç noktada kendini gösterecektir. Bu bakımdan "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr", bir beldenin yerleşiklerinin tümüne ilişkin bir düşünce açıklama kanalıdır. Bu yargımızı doğrulayan önemli bir kanıt, bu terim yerine zaman zaman "ahâli-i belde", "ahâli-i vilâyet" sözcüklerinin kullanılmış olmasıdır.

Bu üç hususdaki talepler, aslında devlet ile re'âyâ arasındaki "mutâbakat"ın esaslarını oluşturmaktadır. Devlete mutlak itaat etmesi gereken re'âyâ, bunun karşılığı olarak bu üç hususta devletin görevli bulunduğunu ve bu görevlerinin yerine getirilmesini istemekle, örtük bir biçimde mutâbakat konusunda bir "müzâkere"ye girişmektedir. İşte "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr", bu müzâkere sürecinde belgelere sıkça yansımaktadır.

Bu mutâbakat, "koşulsuz itaat ve Allahın emaneti addedilen re'âyânın refah içinde yaşatılması" biçiminde oluşmuştur.[8] Yani, re'âyâ pâdişaha koşulsuz itaat edecek, o da re'âyâyı refah içinde yaşatacaktır. Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki, bu ön kabule dayandığı için, taraflar bu ön kabul koşullarını, kendileri açısından değerlendirmek durumundadır. Pâdişah, "itaat"in devam etmesini kendi otoritesi açısından elzem görürken; bireyin de bu itaatin karşılığı olarak "refah" içinde yaşama koşullarını genişletmeyi öngören bir "tavır" içinde bulunması doğaldır. Bu karşılıklı tavır, tarafların gizli veya açık sürekli bir "müzâkere" ile "mutâbakat"ı sürdürmeleri gibi bir sonuç doğurmuştur. Tarih, bir bakıma bu mutâbakat ve müzâkerenin niteliğini ve değişimini izlemektir. "Mutâbakat"ın sürdürülebilmesinde elzem olan "müzâkere"yi anlayabilmek için bilinmesi gereken, "müzâkere

---

7 Ergenç, Ö., *Ankara ve Konya*, s. 53.

8 BŞS B7/102: "... *memâlik-i mahrûsemde olan re'âyâ ki vedâyi'-i Hâliki'l-kibriyâdır, eyyâm-ı adâlet-ünvânımda âsûde-hâl ve müreffehü'l-bâl olub leyl ü nehâr kâr ü kisblerinde olmak lâzım iken* ..." Burada, Osmanlı devlet anlayışı açıklanmaktadır. Pâdişahın başta gelen görevi, re'âyâyı güven içinde yaşatmaktır.

alanı"nın sınırlarıdır. Diğer bir deyişle hangi konular, müzâkere alanına girebilmekte, hangileri için böyle bir olanak kesinlikle öngörülmemektedir? "Müzâkere"nin seyri içinde, müzâkerenin tarafları olarak görünenler, adına müzâkere ettikleri "menfaat grubu" ya da "menfaat makamı"nı nasıl ve ne oranda "temsil" etmektedirler? Bu sorular bize, şu hususların açıklanması gereğini hatırlatmaktadır: Mutâbakat için gerekli olan "müzâkere", müzâkereyi gerçekleştiren "müzâkereciler", bu müzâkerecilerin "temsil kabiliyeti", "temsil yetkisi" ve bu "temsil yetkisi"ni nasıl kazandıklarıdır.

Böyle bir durumda, bir şehrin "ahâlisi"nin adına görüş açıklamaya yetkili olanlar kimlerdir? Bu yetkiyi kimden ve nasıl almışlardır?

Bu soruların cevapları, hem belgelere yansımış olaylarla ilgili açıklamalardan, hem de açıklamalar içinde yer alan kimi sözcük ve terimlerden anlaşılmaktadır. Bu açıklamalar, bizim "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr" terimini de anlamamıza yardım edecektir.

Bir şehirde çok önemli bir olay zuhur ettiği zaman, olayın Dîvân'a yansıtılması gerekiyorsa, bunu gerçekleştirmek üzere kadı'nın "arz" veya "mektub" göndermesini istemek üzere, mahkemeye gelenler olarak karşımıza şu kişi ve gruplar çıkmaktadır:

"Ulemâ", "sulehâ", "meşâyih" ve "ümerâ" diye topluca zikredilen veya görevleri dolayısıyla tek tek de adları belirtilen "askerî taifesi"nden şehirde yerleşik bulunanlar. Bunların, toplumun önderi ve temsilcisi olarak görünmeleri, iki kaynağa dayanmaktadır. İlki, devlet görevlisidirler ve olayın "şer'i ve kanûnî" boyutunu bilmek durumundadırlar. Yani, "temsil yetkisi"nin bir boyutu, "resmî"dir. Ancak diğer boyutu, doğrudan "şehir toplumu"yla ve "şehir toplumu"nun en temel birimi olan "mahalle toplumu" ile ilgilidir. Askerî taifesi; ikamet ettikleri mahallenin, dolayısıyla şehrin "cemâ'ati" arasında sayılmaktadırlar. Çünkü onlar da diğer şehirli ve mahalleliler gibi, orada mal mülk edinmişler ve komşularıyla birlikte yaşamaktadırlar.[9] Ayrıca, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren, kapıkulu sistemindeki değişikler sebebiyle kapıkullarının özellikle taşrada bulunanlarının evlenmeleri, çoluk çocuğa karışmaları, askerî-re'âyâ farkını, yaşam biçimi açısından ortadan

---

9 BŞS B8/77: 24 Zi'l-hicce 1048 tarihli bir fermanda, Helvahâne-i ma'mûre ihtiyacı için Bursa bahçelerinden toplanacak bir bitki münasebetiyle şöyle denmektedir: "... *târih-i mezbûr için Dergâh-ı mu'allâm yeniçerileri, dahi bölük halkı, müteferrika ve çavuş ve a'yân-ı vilâyetden ve sâ'ir askerî tâ'ifesinden her kimin bağçelerinde bulunur ise kifâyet mikdârı iştirâ ve tedârik* ..."

kaldırmıştır. Toplum içinde kimin askerî kimin re'âyâ olduğunu kestirmek, giyim tarzı olmasa, anlamak mümkün olmayacak hâle gelmiştir. Bu bakımdan, askerîler de taşra toplumunun önemli unsurlarından biri haline gelmiş ve temsil hakkını, resmî görevleri ile önce taşra toplumunun "eşrâf ve a'yânı" arasına katılarak, sonra da ikili kimlikleriyle (askerî ve şehirli) kazanmışlardır. Bu "temsil yetkisi", toplumun diğer kesimlerinden bir itiraz gelmemesiyle, yani "zimnî" bir kabulle kesinlik kazanmıştır.

Mahalleli veya şehirlilerin tümü adına "görüş" açıklayan veya "müzâkere" yetkisini kullanan diğer bir grup "eşrâf ve a'yân" diye bilinen seçkinlerin, "askerîler" dışında kalanlarıdır. Yani esnâf gruplarının yöneticileri, tâcirler, din adamları ve herhangi bir değeri ile toplum içinde seçkinleşenler.[10] Bunların da temsil yetkileri iki boyutludur. Ancak bunların yetkilendirilmelerinde ağırlık, ait oldukları "cemâ'at"dir. Zira, "cemâ'at"in "re'yi" veya "ittifakı" ile kazandıkları seçkinlik, daha sonra "pâdişah berâtı" ile tanındığı için, "cemâ'atin ittifakı", "merkezin onayı" ile bütünleşmektedir.

Müzâkere yetkisini elinde bulunduran diğer bir grup da "sıkât"dan, "mu'temed" diye nitelenenlerdir. Yani, "cemâ'at" içinde karşılaşılan olayları değerlendirirken, takındıkları tutum ve sözleriyle, toplumun diğer üyelerinin güvenini kazanmış, fakat görevli olarak çok önde görünmeyenler.[11]

Yukarıda sıraladığım ve her biri taşrada köy, mahalle ve şehir toplumunun seçkinleri ve önderleri olarak "temsil ve müzâkere yetkisi" üstlenmiş görünen gruplar, topluca veya her bir gruptan tek tek kişiler, bu rollerine uygun olarak belgelere yansımıştır.

Bu açıklamalardan sonra sıra "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr" teriminin ne anlama geldiğini belirlemeye gelmiştir. İlk bakışta bu terimin, belgelerde yukarıdaki unsurları da içine aldığı, fakat onlarla yetinilmeyip "cemâ'at"in diğer üyelerinin de ifade edildiği, hattâ tümünü kapsadığını belirtmek üzere kullanılmış gibi görünmektedir. Yukarıda verdiğim örnekte olduğu gibi, "ahâli-i Bursa" ile anlatılmak istenen neyse, o hususu açıklama işlevi

---

10 Bu hususta bkz: Ergenç, Ö., "Osmanlı Klâsik Döneminde Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler", bu kitapta IV. Bölüm, beşinci makale.

11 BŞS B7/87: Bu sicil kaydında, bir mahalleden ihraç edilmesi söz konusu olan bir kadının ağzında şarap kokusu olup olmadığını belirleme, "*sıkât*"dan iki kişiden istenmektedir. Ayrıca, BŞS B7/84'de, İshak Paşa Evkâfi'nın değirmenleriyle ilgili bir keşfe, "*mevsûkunbihi ve mu'temedünaleyh*" birisi görevlendirilmektedir.

"cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr"e yüklenmekte ve "ahâli" anlamına kullanılmaktadır. Bir bakıma, şer'i mahkeme defterlerinde, herhangi bir dav'a ile ilgli sicilinin altına, "şuhudü'l-hal" diye nitelenen bazı adların yazılmasının ardından "ve gayruhum mine'l-hâzırîn" yani "yazılanlardan başkaları da" anlamına gelen bir sözcüğe hangi işlev verilmişse, bizim örneğimizde "cemm-i gafîr"in de yüklendiği işlev aynıdır.[12] Orada mahkemenin açıklığının tanıklarını çoğaltmak düşüncesi varsa, burada da "ileri sürülen" düşüncenin, "cemâ'atin tümüne ait" olduğu veya yaygınlığı vurgusu öne çıkmaktadır.

Bu izlenimin doğruyu yansıtıp yansıtmadığını, bu terimin kullanıldığı örnekler gösterecektir. H. 6 R.Evvel 1001 tarihli bir belge, Yeniçeri Nurullah Bey bin Abdullah'ın, babası ölen küçük yaştaki yeğeninin, annesi tarafından yeniçerinin rızası dışında birine nikahlanmasıyla ilgilidir.[13] Yeniçeri, kendisinin "veli-i akreb" olması nedeniyle, onun izni olmadan böyle bir işlemin hukuken geçerli olmayacağını ileri sürerek, ip-

---

12 Şuhudü'l-hal için bkz. Taş, H., "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki Şühûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig*, 44 (2008), s. 25-44.

13 BŞS B7/85: "*Dergâh-ı âli yeniçerilerinden işbu hâmilü'l-kitâb Nurullah Bey bin Abdullah,* meclis-i şer'-i şerîfde, kasaba-i Güre sâkinlerinden Sinan Bey ibn Siyah nâm kimesne mahzannda da'vâ idüb *bundan akdem mezbûr Sinan Bey'in li-ebb ve li-ümm karındaşı El-hâcc Ahmed nâm kimesnenin kızı Hadiceyi, vâlidesi Rabia Hatun bint Hüseyin izni ile altmış bin akçe mehr-i mü'eccel ve yirmi bin akçe mehr-i mu'accel ile şühûd mahzarında nikâh eylemiş idim. Hâlâ Hadice-i mezbûreyi merkûm Sinan Bey bana teslîm eylemeyüb bi-gayrı tarîk-i şer'i nizâ' ider su'âl olunsun didikde, gıbbe's-su'âl mesfûr Sinan Bey cevâb virüb sagîrenin velîsi izni yok iken, nikâh câ'iz olmayub ve ben mezkûre Hadice'nin emmisi ve velî-i akrebi olub velî-i akreb var iken velî-i akrebin nikaha izni müfîd olmayub sagîre-i mezkûreyi nikâha vâlidesi izin vermiş, lâkin ben izin ve icâzet virmedim deyücek mezbûr Nurullah dahi cevâb virüb fi'l-vâki' mukaddemâ vâlidesi izni ile akd olmuş idi, lâkin ba'dehu mezkûr Sinan gelüb nikâh-ı mezkûra vâkıf oldukda mahzar-ı müsliminde Allah mübârek eylesün, münâsib olmuş, ben dahi virdüm dimiş idi, deyüb merkûm Sinan hâlâ bu minvâl üzere olduğun inkâr itdikde, müşârün ileyh Nurullah Bey'den, sıdk-ı da'vâsına beyyine taleb olundukda, udûl-i müsliminden El-hâcc Ahmed bin Hızır ve El-hâcc Abdullah bin Mahmud nâm kimesneler bi'l-muvâcehe şehâdet idüb didiler ki sagîre-i mezbûre mezbûr Nurullah Bey'e vâlidesi izni ile nikâh olundukdan sonra mezbûr Sinan bu vilâyete gelüb nikâha vâkıf oldukda Allahu te'âlâ mübârek eylesin, münâsib olmuş, ben dahi makbûl gördüm, virdim deyüb merkûm Nurullah dahi elin öpüb ben dahi aldım didi deyü edaâ-yı şehâdet idüb cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr ta'dîl ve tezkiye ile mu'addel ve müzekkî olduklarından sonra, şehâdetleri hayyiz-i kabûlde vâki' olub mûcebi ile hükm olundu. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâdis-i şehr-i Rebî'ü'l-evvel sene ihdâ ve elf.*"

talini istemiştir. Bunun üzerine küçük kızın nikahlandığı kişi, tanıklarla yeniçerinin nikahlanma hususunu öğrendiği zaman onay verdiğini kanıtlamış, mahkeme bu tanıklarla yetinmeyerek tanıkların sayısını çoğaltmış ve bunu da "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr"in düşünce açıklaması biçiminde belirtmiştir.

Diğer bir belge, bir vakıfla ilgilidir.[14] Bursa'nın Konevi Mahallesi ahâlisinden "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr", mahkemeye gelerek Fenarizâde Ahmed Paşa vakfının mütevellisinin, görevini iyi yapmadığı ve bu yüzden vakfın mahallelerindeki Haydarhâne Hamamı'nın yıkılmak üzere olduğunu açıklayarak değiştirilmesini istemiştir. Kadı, mahallelinin "içtima'" ve "ittifak"ını gerekçe göstererek, istekleri doğrultusunda karar vermiştir. Görülüyor ki, her iki örnekte de, çoğunluğa vurgu yapılmaktadır.

Buraya kadar, toplumun önderi ve gerektiğinde toplumun çoğunluğu olarak, "temsil yetkisi"ne sahip olduğu anlaşılan ve bu yetki ile, toplumun çıkarlarıyla ilgili olarak ilgili konuyu ya da olayı "müzâkere" edebilen öğelerden söz ettik. Bu bağlamda üzerinde durulması gereken önemli hususlardan birisi de bu "temsil ve müzâkere yetkisinin nasıl meşrulaştığı"dır. Bu süreçte iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi, temsil edilen "cemâ'at"in bu konuda sessiz kalarak temsil yetkisini kabullenmesi,[15] ikincisi de "kadı"nın temsil yetkisi olduğu varsayılan kişileri, resmî işlemlerde muhatap alarak ve resmî kayıtlara geçirerek "meşrulaştırma"sıdır.

---

14 BŞS B7/73: "*Mahrûse-i Burusa'da Konevi mahallesi ahâlisinden cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr meclis-i şer'e hâzır olub merhûm Fenârizâde Ahmed Paşa evkâfına hasbî mütevellî olan Mehmed bin Osman mahzarında takrîr-i kelâm eyleyüb evkâf-ı mezbûreden mahalle-i Konevi'de vâki' Haydarhâne Hamâmı dimekle meşhûr olan hamâm çok zamandan berü harâba müşrif olub sâbıkan meremmet olunmağıçün emr-i şerîf vârid olub ve hüccet-i şer'iyye dahi virilmişken ihmâl ve müsâhele olunub iğtisâle muhtâc olan müsliminin hâli muhtell olmuşdur. Hıdmetinde ihmâl ve müsâhelesine hadd ü gâyet yokdur. Hâlâ tevliyet-i mezbûre yine hasbî işbu hâmilü'l-kitâb Abdurrahman bin Mahmud nâm kimesneye tevcîh olunub vakıfdan bi-tariki'l-karz beş bin akçe virilüb mezbûr Abdurahman zikr olunan akçe ile hamâm-ı mezbûru meremmet ve ta'mîr ider ve zikr olunan akçe kifâyet itmez ise, kendü mâlinden teberru' idüb itmâm itmeğe ta'ahhüd ider, tevliyet-i mezbûre zikr olunan şartla mezbûr Abdurrahman'a tevcîh olunmasın ricâ ideriz deyü ictimâ' ve ittifâk idicek, tevliyet-i mezbûre şart-ı merkûm üzere mezbûr Abdurrahman'a tevcîh olunub mâ hüve'l-vâki' ketb olundu.*"

15 Eğer böyle bir yetkilendirme uygun bulunmuyorsa, birçok defa itirazlar gelmektedir.

Sonuç olarak "cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr" terimi, Osmanlı klâsik döneminde resmî otoriteler ile cemâ'at arasında "müzâkere yetkisi"ni açık veya gizli olarak edinmiş ve bu yetkiyle toplumun önünde görülen kişiler için kullanılmaktadır. Bazen de toplumun tümüne işaret etmektedir.

11) ÜRETİM SÜREÇLERİ İÇİNDE OSMANLI BELGELERİ[1]

Bu bildirinin amacı, büyük imparatorluklar döneminin belgelerini, tarih anlatısında kullanırken nasıl değerlendirmek gerektiği sorusuna cevap aramaktır. Bütün tarihçilerin bildiği bir gerçektir ki belge, geçmişteki bir zaman diliminde gerçekleşmiş olay ile o olayı çok sonraki bir zaman içinde öğrenmek ve anlamak isteyen tarihçi arasında köprü görevi görür. Ancak hem geçmiş, hem yaşanılan an, hem de gelecekte sürekli bir "*değişim*" söz konusudur. O yüzden bu aracılık fonksiyonunu yüklenmiş olan "*belge*" de bu süreçlerde biçim, içerik ve işlev yönünden bir değişime uyar. Bu değişim süreçleri, ancak bu süreçlerde değişim yaşayan belgelerin iyi incelenmesiyle/doğru okunmasıyla anlaşılabilir. İşte bu bildiride bu gerçekten hareketle, Osmanlı döneminin dinamik seyri göz önünde bulundurulacaktır. İlkin, bu dinamizmi belirgin kılmak için Osmanlı tarihinin nasıl dönemleştirildiğine bakılacaktır. İkinci olarak her dönemin bürokratik örgütlenmesi içinde üretilen belgeler göz önünde bulundurularak bir "*belge tiplojisi*" ele alınacaktır. Daha sonra ise bu belge tipolojisi içinde hangi verilerin saklı bulunduğuna değinilecektir.

I. Osmanlı Tarihi ve "*Dönem*" Kavramsallaştırması

Osmanlı tarihi incelenirken, tarihçiler, içinde bulundukları zamanın düşüncelerine göre farklı "dönem" açıklamaları yapmışlardır. Devlet ve toplumların gelişmesini, insan hayatına benzeten ve tıpkı insanlar gibi devletlerin de ortaya çıkıp, geliştiklerini ve belirli bir süre sonra yıkıldıklarını varsayan tarihçiler, "*kuruluş*", "*gelişme*", "*duraklama*" *ve* "*gerileme*" gibi birtakım dönemler belirlemiş ve bu dönemlerin siyasal, sosyal ve ekonomik

1 International Conference: Multilateral Comparative Study on Archives of Early Modern Times, December 14-15, 2007, Tokyo.

koşullarını açıklamaya çalışmışlardır.[2] Bu bağlamda, bir dönemden diğerine geçişin, tıpkı insan hayatında olduğu gibi, kesin bir tarihi olamayacağını göz önünde bulundurarak, her dönem için anlamlı olacak başlangıç ve bitiş tarihlerini, önemli olaylara bağlamışlardır. Osmanlı tarihi örneğinde de XIV. yüzyıl başlarında kurulan Osmanlı Devleti'nin "*kuruluş*" yılını, Osmanlı kuvvetlerinin büyük bir Bizans ordusunu yendikleri 1301 tarihi ile başlatan; "*yükselme devri*"ni İstanbul'un alınışı sonrasında açıklayan tarihçiler vardır.

Bu açıdan ikinci bir yaklaşımda oryantalizmin baskın etkisinden dolayı, Avrupa tarihi için geçerli olan "*ilk*", "*orta*", "*yeni*" ve "*yakın*" çağlar esas alınarak, devletin uzun ömrünün bu çağlar içinde kalan kısımları, aynı adlarla adlandırılmıştır. Ancak, Batı'nın yeniçağının Osmanlı tarihinin aynı yılları için geçerli bir tanımlama olamayacağı görülünce, daha ciddi ve açıklayıcı olacak "*dönemlendirme*" çalışmaları yapılmıştır. Bu konuda en dikkate değer düşünsel çaba, Halil İnalcık'a aittir. O, Osmanlı tarihini dönemleştirirken devletin kuruluş yıllarından itibaren etkin olan ve zaman içindeki uygulamalarıyla sistemleşen "*timâr rejimi*"ni esas almıştır. Buna göre İnalcık, Osmanlı tarihini başlıca "*timâr rejimi dönemi*" ve "*timâr sonrası*" olarak iki bölümde düşünmüştür.[3] İnalcık, bununla yetinmemiş 1973'de yayınladığı *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*[4] adlı önemli kitabıyla, ilk kez kuruluştan XVI. yüzyılın sonlarına kadarki Osmanlı dönemini "*klâsik*", onu izleyen iki yüzyılı "*klâsik sonrası*", 19 ve XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan zaman dilimini de "*batılılaşma*" veya "*çağdaşlaşma dönemi*" diye nitelemiştir. Bu dönemlendirmede esas itibariyle belirleyici olan şey, Osmanlı temel sistemleri ve bu sistemlerde meydana gelen değişimlerdir. İnalcık, bu değişimlerin iç ve dış dinamiklerini öne çıkarmak suretiyle, Osmanlı tarihini evrensel gelişimin de içine oturtmuştur. Uzun süre Osmanlı tarihçileri, bu dönemleri açıklayıcı bulmuşlar ve çalışmalarında ona atıflarda bulunmuşlardır.

Özellikle 1980'lerden sonra Avrupa tarihinde "*modernite dönemi*"ne ilişkin eleştirilerin yoğunlaşması üzerine, bir yandan Avrupa tarihinin iç

---

2 İbn Haldun'un tarih algılamasına dayanan bir görüş olarak bu, Osmanlı müverrihlerini etkilemiştir.

3 İnalcık, H., "Tanzimat Nedir?", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I (İstanbul 1940), s. 237-263.

4 İnalcık, H., New York 1973.

meseleleri yeniden yorumlanırken, diğer yandan yine oryantalizmin baskın etkisi sebebiyle, daha önceleri Avrupa tarihinin gelişme ekseni dışında kalan bölgelerin "*tarih dışı*" sayılması da bu eleştirilerin ayrı bir konusu olmuştur. Son yıllarda Avrupa gelişmelerinin evrensel bir belirleyiciliği olduğu ve bu gelişme çizgisine diğer kültürel alanlarda yaşayanların yaklaşması ve bütünleşmesinin söz konusu olduğu gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı dönemi yeniden ele alınarak, Osmanlı Devleti ve toplumunun gelişimini, kendi iç dinamiklerine göre ele alan ve buna göre "*dönem*" kavramları oluşturan tarihçilerin aksine; bu devletin ve toplumun tarihini Batı dünyasına eklemlenme ile açıklamaya çalışanlar; XIX. yüzyılı, Osmanlı tarihinin "*modernite dönemi*" diye tanımlayıp, daha önceki dönemleri "*premodern*" ya da "*modernite öncesi*" şeklinde takdim etmişlerdir.

Kuşkusuz her üç farklı zaman dilimindeki dönem tanımları, bu tanımları yapanları etkileyen düşüncelere bağlanabilir. Bunlardan hangisinin daha geçerli olabileceğini sınamak üzere çeşitli ölçütler geliştirilebilir. Bu ölçütler, farklı farklı alanlardan seçilebilir. Bizim kanaatimize göre; karşılıklı etkileşimin en belirgin şekilde görüldüğü bir obje olması sebebiyle, çeşitli dönemlerde üretilen "belge"ler üzerinden yapılacak değerlendirmeler oldukça anlamlıdır. Çünkü, belgeler bir yandan üretildikleri ortamın özelliklerini açıklamak için yol gösterici olurken; diğer yandan üretildikleri ortam, belgeyi anlamamız ve onu bir tarih bilgisine çevrilecek veri kaynağı olarak değerlendirmemiz için karşı bir değere sahiptir. İşte bu bildiride bizim tercihimiz, Osmanlı Devleti ve toplumunun gelişimini, kendi iç dinamiklerine göre açıklayan "*dönemleştirme*"den yanadır. Bunun için, Osmanlı tarihinin "*klâsik*", "*klâsik sonrası*" ve "*Batılılaşma*" olarak adlandırılan üç büyük döneminin temel özelliklerine dayalı örgütlenmesi ve bu örgütlerin işleyişi sırasında üretilen belgelerin analizi esas alınacaktır.

II. Osmanlı Devleti ve Örgütlenme Süreçleri

Klâsik dönemin en temel özelliği, devletin bu zaman diliminde "*timâr*" ve "*kul sistemi*" şeklinde iki sistem yaratması ve tüm kurumlarını bu iki sistemin içine yerleştirerek, politikalarını onlar aracılığıyla yürütmesidir. Bu yüzden, timâr ve kul sistemleri çok işlevli sistemlerdir. Yönetim, askerlik, mâliye, ekonomi, sosyal ve kültürel etkinlik kurumları, bu sistemlerin birlikte işleyen örgütleridir.

Klâsik sonrası dönem, bu kurumların hukuk dayanaklarının değişmediği ve bu yüzden varlıklarını sürdürdüğü, ancak çok etkili iç ve dış yeni ko-

şullarla karşılaştıkları dönemdir. Bu dönemde kurumlar, klâsik varlıklarını sürdürmektedir. Bununla birlikte her kurumun bünyesinde, yeni koşulların yarattığı sorunları çözmeye yönelik önlemleri gündeme getirebilecek uygulamalar vardır. Bu uygulamaların hepsi klâsik dönemde de görülen, fakat yeni dönemde rol ve nitelikleri öne çıkan uygulamalardır. Bu uygulamalar, kendilerini en çok timâr sisteminde gösterirler. Timâr sistemi içinde daha önceleri, pâdişah ve diğer yüksek görevlilerin haslarının gelirlerini toplamak üzere başvurulan bir *"iltizâm usûlü"* vardı. Bu usûl, vergi toplama hakkını belirli şartlarla *"mültezim"* denen kişilere devretme işlemi idi. Mültezim, tıpkı diğer *"örf"* yetkilileri gibi, bu vergileri toplarken aynı zamanda o vergilerin alınmasına sebep olan faaliyet alanını ve bu alan içindeki re'âyâyı da yönetirdi. İşte bu usûl, klâsik sonrası dönemde yaygınlaştı. Bu eğilimle birlikte, ortaya çıkan ikinci bir gelişme de, Merkezden yetki alan mültezimlerin, yetki alanlarında kendilerine ait hak ve yetkileri belirli koşullarla, bir başkasına devretmeleriyle ortaya çıkan uygulamadır. Bu dönemde bu sebeple herhangi bir makam veya mansabın ***hukukî sahibi*** ile ***fiilî sahibi*** farklılaşmış, bu durum bazen zincirleme bir şekilde uzayabilmiştir. Diğer yandan XVIII. yüzyılın önemli özelliklerinden birisi, vergi yükümlüsü grup veya kişilerin, vergi toplama yetkisine sahip olanlarla bir ***uzlaşı***[5] içine girmeleri ve daha önce münferiden toplanan birçok verginin ***maktu'***a dönüşmesidir. ***"Maktu'"***, uzlaşı sonucu ortaya çıkan vergi miktarıdır. Ancak bu verginin arkasında karmaşık bir yönetsel, ekonomik ve sosyal ilişki ağı da vardır. Bu klâsik sonrası dönem, Çağdaşlaşma dönemini hazırlayan dönüşümlerin iç dinamiklerle gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve toplumu da çok yeni özelliklere kavuşturacak koşulların ortaya çıkmasının hazırlandığı bir ***"ara dönem"***dir. Onun için Osmanlı tarihinin en iyi anlaşılması gereken bir dönemidir. Bu dönem içinde, bir yandan klâsik uygulamaların varlığı devam etmekte, diğer yandan da geleceğin uygulamalarına ortam hazırlayan girişimler görülmektedir.

Batılılaşma dönemi ise, böyle değildir. Osmanlı Devleti ve toplumu, ciddi çağdaşlaşma problemlerini çözemediği için, bu dönemde kendisini

---

5 Osmanlının yönetim anlayışında yönetici olan padişah ile yönetilen kesim olan re'âyâ arasındaki ***mutâbakat*** ve ***uzlaşı*** anlayışı hakkında bkz. Ergenç, Ö., "Osmanlı Arşiv Belgelerinin Toplum Tarihi İçin Kullanılabilirliği Üzerine", *A Comparative Study of Historical Archives among Several Nations Annual Report 2006/Çok Uluslu Karşılaştırmalı Arşiv Araştırmaları Projesi 2006 Yılı Bülteni*, Tokyo, March 2007 (Makalenin Japonca metni s. 50-57; Türkçe metni s. 122-127).

her açıdan aşmış olan Batı dünyasından yararlanmak yolunu seçmiş ve bunun için "adaptation" ve "reception" alanının sınırlarını alabildiğine genişletmiştir. Ancak Batılılaşma döneminde genişleyen bu alanın içinde kendini gösteren uygulama ve kurumları meşrulaştırma, önemli bir faaliyet olarak karşımıza çıkacaktır. Çünkü devletin hukuksal niteliği değişmemiş, fakat yeni kurumlar ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, modern devletin en önemli özelliği; merkezî hazînc, profesyonel ordu, hazîneden maaş alan memurlardır. Bu üç ayak üzerinde yükselen devlet, Osmanlı klâsik dönemindeki merkezî özelliğinden değişik bir yapıya dönüşmüştür. Bu yapının en önemli özelliği, klâsik dönemde ***timâr*** ve ***kul*** sistemleri içine yerleştirilmiş bütün kurumların, çok fonksiyonlu niteliklerinden sıyrılarak, ayrı erklere sahip, işbölümüne tâbi örgütlenmenin ortaya çıkmasıdır. Bunun sonucunda *Dîvân-ı Hümâyûn*, klâsik sonrası dönemde *Bâb-ı Âlî*'ye; modernleşme döneminde de *Bâb-ı Âlî*, ***hükûmet***e dönüşmüştür. Hükûmet, sadrazâmın başkanlığında ayrı ayrı nâzırlardan oluşan bir yürütme organı durumundadır. Bu organın taşradaki uzantısı, yerel kurumlarla koordineli çalışan ve Merkezden atanmış görevlilerle, daha önceki dönemin "***eşrâf ve a'yân***"ının seçilmiş üye olarak katıldığı "***meclis***"lerdir. Bu meclisler, Tanzimat döneminde ayrı ayrı *Merkez* ve *vilayet meclisleri* olarak fonksiyon icra ederlerken, 1876'da *Meclis-i Mebusan*, yeni bir temsil meclisi olarak Osmanlı'nın hayatına girecektir.

İşte bu üç dönemin bu üç özelliği, bütünüyle üretilen belgelerde de kendisini gösterir.

III. Osmanlı'nın Örgütlenme Süreçlerine Göre "*Belge Tipolojisi*"

Osmanlı Devleti'nin her üç döneminde de belgelerin üretildiği bürolara "***oda***" veya "***kalem***" denirdi. Her örgütün oda veya kaleminde fonksiyonel farklılıkları olan çok sayıda "***belge***" üretilirdi. Bu belgelerin cinsleri, nitelikleri, üretildikleri kuruma göre aidiyetleri yönünden birçok araştırma yapılmış ve Osmanlı diplomatiğine ilişkin eserler kaleme alınmıştır. Burada her bir belgenin form ve biçim özelliklerini ele alarak açıklamalar yapmak, bizi konudan uzaklaştıracağı için, bu sayıca fazla ve birbirinden farklı fonksiyonları olan belgelerin ortak özelliklerini göz önünde bulundurmak suretiyle, bir "***belge tipolojisi***" yapmak zorundayız. İşte bildirimizin bu bölümünde, dönemlere göre üretilen belgelerin tipolojisini ele alacağız.

a) ***Klâsik dönem***

Birinci dönem belgelerinde bürokratik işleyişe uygun olarak, her şeyin pâdişah emri ile sonuçlandığı bir kademelenme söz konusudur. Belgelerin tümü, ya pâdişahın ağzından çıkmış gibi bir üslupla kaleme alınmıştır veya nihaî emri vermek üzere ona yapılan bir "***arz***" niteliğini gösterir. Bunun nedeni, dönemin koşullarının yarattığı kurumlaşmadır.

Bu dönemde düzenlenen belgeler, ait oldukları makamların özelliklerinden dolayı bazı farklılıklar gösterseler de temelde birbirine benzeyen üç bölümden oluşur. Pâdişah adına kararlar veren en üst yönetim kurumu ve mahkeme özelliği taşıyan Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan temel belge, "***ferman***" ve "***berât***"tır.[6] Sadrazâmdan itibaren vezîrlerin ve diğer Dîvân üyelerinin, taşrada da eyâlet valîlerinin adına düzenlenen belgeler, çeşitli adlarla anılırlar. Bunlardan en sık kullanılanı "***buyuruldu***", "***kâ'ime***", "***mektub***", "***kâğıd***"dır. Burada en dikkat çekeni "***kâ'ime***"dir. "***Kâ'im***" ya da "***kâ'ime***", sözlük anlamıyla, bir "***asıl***"ın yerini alandır. Bu gruptaki yetki sahiplerinin mektubuna "***kâ'ime***" denmesinin nedeni, pâdişah adına emir verebilmelerinden kaynaklanmaktadır. Diğer mansab sahiplerinin mektupları da aynı özelliktedir.

Bu dönemin münferit belgelerinin bir ikinci grubu, "***arz***", "***mahzar***", "***tezkere***" gibi adlarla anılan ve "***ast***" durumunda bulunanların daha yüksek makam sahiplerine sundukları dilekleri içeren yazılardır. Bunlarda, tersine bir form özelliği söz konusudur. Ast durumunda bulunan, dileğine uygun bir kararın emir biçimine sokulmuş şeklini talep eder. Re'âyâdan veya askerîden herhangi bir konuda Dîvân-ı Hümâyûn'a ya da eyâlet dîvânına başvurmak isteyen bir kişi, bu dileğini doğrudan iletebileceği gibi, yaşadığı beldenin kadısı aracılığıyla da üst makamlara ulaştırabilirdi. Kadı, bu açıdan "***arz***" ve "***mektub***" gönderme yetkisine sahip çok önemli bir görevli idi. Bu bakımdan yukarıda sözünü ettiğimiz belge koleksiyonlarına ilâveten mahkemelerde tutulan ***şer'iyye sicilleri*** dikkate değerdir. Şer'iyye sicilinde sadece özel hukukla ilgili davalara ilişkin kayıtlar bulunmuyordu. Özellikle "***kânûn***" kapsamında yer alan devlet görevlileri ile re'âyâ arasındaki sorunların çözümü, eğer mahallinde çözülemiyorsa bunun Merkeze aksettiril-

6 Taş, H., "Osmanlı Merkez Bürokrasisi ve Belge Üretimi", *A Comparative Study of Historical Archives among Several Nations Annual Report 2006/Çok Uluslu Karşılaştırmalı Arşiv Araştırmaları Projesi 2006 Yılı Bülteni*, Tokyo, March 2007 (Makalenin Japonca metni s. 32-44; Türkçe metni s. 101-114).

mesi ile ilgili *arz*lar, sicillerde büyük bir yer tutuyordu. Ayrıca, askerîlerin Merkezden talep edecekleri berâtlar da kadı aracılığıyla, "*arz*"da bulunmak suretiyle çıkartılabiliyordu.

Bu münferit belgelerin dışında, bunların sonuçlarını veya suretlerini içeren kayıtlar da vardı. Bunlar, "*defter*" adı altında düzenlenmiştir. Her bir defter, ilgili büronun yetki ve işlem dairesinin işleyişini gösteren bir forma sahiptir.

Bu sözünü ettiğimiz belgelerin, ortak form özelliği şudur:

Belgeler, başvuru üzerine oluşan emri uygulayacak olan mansab sahibine bir hitap ile başlar. Bundan sonra asıl, başvuru konusunu içeren ve genellikle Osmanlı diplomatiğinde "*nakl ve iblâğ*" denilen bir "narratio" kısmı yer alır. Bu kısımda, başvuru konusu ile birlikte bu konuya ilişkin yapılan işlemlerden de söz edilir. Örneğin kayıt incelemesi, soruşturma gibi işlemlerin sonuçları üzerinde durulur. Bunu "*emir*" kısmı izler. Emir kısmı, anlatılan konuya ilişkin çözümün nasıl olacağını gösteren kısımdır. Pâdişah belgelerinde bu kısım "buyurdum ki" cümlesi ile oluşurken; diğerlerinde "gerekdir ki" ibaresi ile başlar. Bu kısımlardan oluşan belgede, hem başvurulara, hem bu başvurular üzerine yapılan işlemlere, hem de gereğini yapacak olan makamlara göndermeler yer alır. Belge, bütünüyle bürokratik muamelatın özünü yansıtır.

b) ***Klâsik sonrası dönem***

Klâsik sonrası dönem, önceki dönem kurumlarının varlıklarını sürdürdüğü, fakat değişimin ortaya çıktığı bir dönem olması sebebiyle, bir önceki dönemin "*belge tipolojisi*", bu dönem için de geçerlidir. Fakat, değişim sebebiyle merkezî otoriteyi temsil edenlerin zincirleme artması söz konusu olduğundan, yetki devri bu dönemde sıkça görülen bir olgudur. O yüzden bu dönem belgelerinde "*yetki belgesi*" anlamına gelen "*tezkere*"ler, bir önceki dönemin belgeleriyle birlikte, uygulamada çok fazla karşımıza çıkar. Tezkere, üçüncü şahıslara hitaben düzenlenmiş bir belgedir. Yazılış nedeninin açıklandığı bölümü, devredilen yetkinin özelliğinin, süresinin ve mekânının açıklandığı kısım izler.

c) ***Batılılaşma dönemi***

1832'den sonra Batı usûlünde yeniden örgütlenmenin sonucu olarak modern devlet, çeşitli alanlarda yetkilendirilmiş ayrı örgütlerden müteşek-

kil hale gelmiştir. Bu yüzden, her konunun dîvâna sunulması ve dîvândan pâdişah emri biçimindeki belge alınması usûlüne son verilmiştir. Buna karşılık, Dîvân'a bağlı bir "irâde odası" oluşturulmuştur. Dîvân'a yapılan başvurular çeşitli işlemlere tâbi tutulduktan sonra, ilgili dairelere havale edilmiş ve böylece farklı bir belge türü ortaya çıkmıştır. Fakat burada da bu farklı belge, bir anlamda daha önceki uygulamaları birleştiren bir usûle dayanır.

Her daire modern devlet uygulamasının bir gereği olarak, daha sonra *Hazîne-i Evrâk*da saklanmak üzere birbiriyle ilgili belgeleri, bir "*dosya*" şeklinde düzenlemiş ve korumaya almıştır. Bu bakımdan bu dönemin belgeleri daha ayrıntılı bilgiler içeren birbirinin ekleri durumundadır. Diğer taraftan, burada daha önceki iki dönemden farklı bir uygulama olarak, kadıya bağlı şer'iyye mahkemesi, yönetim ve idarî yargı yetkilerini yeni meclislere devrettiği için, daha önce onun kayıtları arasında yer alan işlemler, şimdi yeni meclislerin "*ayniyat*" denilen kayıtları arasına girmiştir.

Bu dönemde oluşan dosyanın içeriğinde şöyle bir sıra söz konusudur:

"*Takrîr*", "*arz*" veya daha yaygın deyimiyle "*arzuhâl*" denen başvuru, ilk sırayı alır. Konuya ilişkin işlemlere ait kayıtlar, "*pusula*" denen ayrı yazılar hâlinde ya da arzuhal üzerinde yapılan açıklamalar şeklinde kendini gösterir. Sonuç, başvurunun çözümüne ilişkindir. Bu da, ayrı bir yazı olabileceği gibi, *arzuhâl* üzerinde de yer alabilir

IV. Veri Kaynağı Olarak Belgeler

Dönemlere göre tipolojisini verdiğimiz belgelerin, tarihyazımında nasıl kullanılabileceği ve bize ne tür veriler sunabilecekleri konusuna gelmiş bulunuyoruz. Belgeler, üretildikleri ortam içinde değerlendirildikleri zaman, tarihçi için önemli bir bilgi kaynağına dönüşür. Bu kısımda her bir dönem belgesinin nasıl kullanılabileceği, hangi tür tarih yazımı için hangi olanakları sağlayacağı açıklamalarına geçebiliriz:

Klâsik Dönem: Bu belgeler, yukarıda da anlattığımız gibi, genel formu içinde iki açıdan incelenmelidir:

1) Her belgede "*nakl ve iblağ*" diye adlandırdığımız ve belgenin yazılmasına neden olan olayın veya konunun anlatıldığı kısım, devletin uyruğu durumunda bulunan kişilerin yaşadığı alana açılan kısımdır. Bu bakım-

dan her türlü tarih yazımı için kullanılabilir. Yani, devletin tarihi açısından yönetim, mâliye, askerlik alanında bilgiler sunabilir. Fakat bu kısımdaki bilgilerin asıl kullanıldığı alan, toplum tarihidir. Burada, yapılan başvuru özetlenip konuya ilişkin gerekli incelemelerin sonuçları sıralanır. Onun için klâsik dönem belgelerinde yapılan başvurular, yazılı veya sözlü olsun, sadece *"nakl ve iblağ"* kısmında zikredilir. Belgelerin bu bölümü bize şu açıdan bilgiler sunabilir:

a) *Birey ve toplum özellikleri.* Osmanlı Devleti, esas itibariyle Müslümanların devleti olmakla birlikte, İslâm hukukunun verdiği imkânlarla Müslüman olmayanları da uyruk durumuna getirdiği için, toplumun bütün katmanlarını ve bu katmanların üyesi olan bireyleri, belgenin bu bölümünde bulmak mümkündür. Bu bakımdan kültür tarihinin maddi unsurları ve gündelik yaşam açısından zengin malzeme sunabilirler. Nitekim, bu verilere dayanarak Osmanlı sosyal ve kültürel tarihi hakkında kaleme alınmış çok sayıda eser vardır.

b) *Âdet ve gelenekler.* İçerdiği veriler açısından bu kısım, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu bölgelerdeki eski uygulamaları, toplumun geleneklerini yansıtabilecek elverişli bir pencere niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nde şeri'at dışında, şeri'atın izin verdiği bir *"kânûn"* alanı vardır. Kânûn, pâdişahın iradesine dayanan kurallardan oluşur. Bu kurallar da toplumun eskiden beri yarattığı ve gelenek olarak kuşaktan kuşağa aktardığı uygulamalardır. İşte çeşitli vesilelerle yapılan başvuruların zikredildiği bu kısımlarda *kânûn* olarak anılan bu uygulamalar karşımıza çıkar. O nedenle belgelerin bu kısmı, bir yanıyla devleti ilgilendirirken, diğer yanıyla toplumu ve toplumun içindeki bireyi öne çıkarır.

c) *Dil, terim ve deyimler.* Osmanlı Devleti, gelişme süreci içinde Doğu'da ve Batı'da yaptığı fetihlerle, farklı etnisitelere, dinî cemâ'atlere ve kültürlere mensup toplumların yaşadığı bölgeleri, sınırları içine katmıştır. Sınırlar içine alınan bütün mekânlar, *"Osmanlı ülkesi=memâlik-i mahrûse"* addedilmiş olmasına rağmen, büyük farklılıklar gösterir. İşte bu farklılıkların tümü, belgelere de yansımış ve Osmanlı yönetiminin birçok alanında farklı dillerden, dinlerden ve kültürlerden gelen sözcükler, terimler ve deyimler, Osmanlıcanın bir parçası haline gelmiştir. Bu bakımdan bu belgeler, kültür tarihi için büyük bir zenginliğe sahiptir. Bu zenginliği yansıtan da belgenin sözü edilen bölümüdür.

Bunun tersi de söz konusudur. Bölgede yaşanan uzun Osmanlı döneminin, Osmanlı uyruğu durumuna gelmiş olan toplumların dilleri üzerinde

etki göstermesi doğaldır. Bu bakımdan bir zamanlar Osmanlı uyruğu olan toplumların dillerinde Türkçe söz varlığının tanıkları çok sık karşımıza çıkar. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin birtakım uygulamaları ve kuralları, daha sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.

Bu bağlamda bize en kapsamlı bilgiyi, "*arz*" aracısı olan kadının mahkemesinde tutulan *şer'iyye sicilleri* verir. Şer'iyye sicilleri bu bakımdan birçok belge içerir ve bu belgelerin her biri, ayrı bir zenginlik kaynağıdır.

2) Form açısından belgenin incelenmesi gereken ikinci bölümü, "*emir*" kısmıdır. Bu kısım, Merkeze aktarılan konulara ilişkin çözümleri içerir. Çözümler, bir pâdişah buyruğu ya da belgenin niteliğine göre, emretme yetkisine sahip olan yetkili tarafından verilmiş bir buyruk biçiminde düzenlenmiştir. Bu bakımdan yukarıda sözü edilen her hususun, devlet tarafından nasıl algılandığını bu kısımda bulmak mümkündür. O yüzden emirler, klâsik dönem belgelerinde büyük bir değer taşırlar. Çünkü bu dönemdeki merkezîliğin, yukarıda da belirttiğimiz gibi en temel özelliği, pâdişahın kimi yetkilerini devrettiği görevliler aracılığıyla sağlanmasıdır. Bu, kademeli bir denetimi gerektirdiğinden ve daha sonraki dönemlerin modern devletinden farklı uygulama özelliği gösterdiğinden dolayı, belgeler diplomatik açıdan çok dikkatli düzenlenmiştir. O yüzden bu kısım, devlet anlayışının yansıdığı kısım olmanın yanında, toplumun resmî otoritelerce nasıl algılandığının da aynasıdır.

Klâsik Sonrası Dönem: Bu dönemin en önemli özelliği, dönemin koşullarından dolayı, uygulamanın *taşra boyutu*nun ağırlık kazanmasıdır. Anılan dönemde taşra uygulamasında bir yandan pâdişahın berâtını taşıyan, fakat klâsik dönemin "*timâr*" ve "*kul*" sistemleri içindeki bireylerinden farklı olan, yani aslen re'âyâ kökenli yöneticiler sayıca artmıştır. Diğer yandan; re'âyâ ile bu yeni tip yöneticiler ve Merkez arasında yeni ilişkiler oluşmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği, toplum içinde yatay ve dikey hareketliliğin artmış olmasıdır. Klâsik dönemin belgeleri, toplumu olabildiğince statik yapıda gösterebilir. Halbuki bu dönemin belgeleri, önceki döneme oranla hareketlilik ve değişim süreçlerini daha fazla yansıtması bakımından önemlidir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz belgenin birinci kısmında, bu dönemde, sözünü ettiğimiz değişim hem toplumsal gruplar arasında, hem de mekânda

söz konusudur. O açıdan bir önceki kısımda söylediğimiz her üç husus (yani, birey ve toplum, âdet ve gelenekler, dil) dinamik bir halde karşımıza çıkar. Yeni özellikler kazanmış yeni grupların üyesi olan bireyleri, bu belgelerden izleyebiliriz. Bir önceki dönemin belgesindeki âdet ve gelenekler, daha uzun bir dönemin uygulamaları olarak zikredilirken; burada uygulamalar, daha kısa sürelidir. Çünkü, süreç değişim sürecidir. Kültürel öğeler bakımından dil özellikleri ise, aynı niteliktedir.

Batılılaşma Dönemi

Bu dönemim belgeleri, bu açıdan Osmanlı modernleşmesi hakkında fikir verebilecek özelliklere sahiptir. Bilindiği gibi XIX. yüzyılda, XVIII. yüzyılın değişim sürecinin bir devamı olarak III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839), devleti modernleştirmek için bir dizi yenileşme hareketine girişmiştir. Osmanlı geleneğine uygun olarak devletin ve toplumun bütün gelişmelerinden ve sorunların çözümünden pâdişahlar sorumlu oldukları için, yenileşme hareketleri pâdişahlar tarafından başlatılmıştır. Kuşkusuz onları bu düşünceye ulaştıran, XVIII. yüzyıl boyunca iç ve dış dinamiklerin değişmesidir. Özellikle bu iki pâdişahın yenileştirme hareketlerinden sonra 1839'da ilan edilen *Tanzimat Fermanı*, yeni bir dönem açmış ve Osmanlı toplumunun "ideal insan tipi"ni değiştirecek uygulamaları barındıran bu döneme adını vermiştir. Bu dönemde Osmanlı toplumu, dışa büyük ölçüde açılmış ve III. Selim ve II. Mahmut döneminin modern okullarında okuyanlar, bu kez ya öğrenim yapmak ya da bir başka meşgalede bulunmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerine gitmişlerdir. Bu süreçte klâsik dönemin "ideal insan tipi"nin özelliklerinden farklı bir tip oluşmuştur. Bu tipin başta gelen özelliği, toplumun ve devletin geleceğinden kendisini sorumlu tutmasıdır. Bu yüzden ilk önceleri pâdişahlarla başlayan değişim süreci, daha sonra bu *Yeni Osmanlılar* aracılığıyla toplumsal bir boyut da kazanmıştır.

İşte bu dönemin belgeleri, bu sürecin iki boyutunu da gösterecek niteliktedir. Bir yandan devletin modernleşmesi ile birlikte işlevsel olarak ayrılan yönetim kurumları, devlet açısından yeni uygulamaları yansıtırken; diğer yandan toplumun önderi durumunda bulunan bu aydınların taleplerini ve bu taleplere uygun değişimleri de gösteren bir niteliğe sahip olmuştur. Örneğin, klâsik ve klâsik sonrası dönemin devlet yönetimi ve toplumsal sorunlarını konu edinen *lâyiha* ve *risâleleri*, çoğu kez yazarının adını

gizlediği ve geleneksel *nasîhatnâme* tarzında düzenlenirken; bu dönemin aydınları açık kimlikleriyle pâdişahlara önerilerde bulunan *raporlar* hazırlamışlardır. Örgütlenme bahsinde söylediğimiz gibi, şimdi hukuk sistemi değişmemesine rağmen, Batı'dan yapılan *"adaptation"*larla, bir yandan devlet kurumları modernleşirken; diğer yandan toplum, hem mekândaki yaşayış biçimi, hem de gruplar açısından yeni görünümler kazanmıştır. Bu dönemin belgelerinden, şehir ve kasabalar başta olmak üzere, yeni yerleşme eğilimlerini, mimarînin değişimini, bu mekânda gündelik hayatın klâsik dönemdeki içe dönük görüntüsünden çıkma emarelerini izleyebiliriz.

V. Sonuç

Buraya kadar anlattıklarımızdan sonra toplumsal gelişmelerle *"belge"* arasında karşılıklı ilişkinin temellendirdiği bir araştırma ortamında, Osmanlı arşivlerinde saklanmakta olan belgelerin bize sunabileceği bilgileri şöyle özetleyebiliriz.

Osmanlı klâsik dönemindeki *"belge tipolojisi"* bize, dönemin koşullarının yaratabileceği sınırlamaları aşmayı öngören bir örgütlenmenin varlığına işaret eder. Sanayi öncesi dönemde devletin gerek kurumlar, gerekse bu kurumlar içindeki görevliler açısından çok büyük olmaması gerekir. Bu yüzden çok fonksiyonlu *timâr* ve *kul* sistemleri yaratılmıştır. Bütün kurumlar, bu iki sistemin içindedir. Bu yapılanma aynen belgeye de yansımıştır. Bu dönemin belgeleri; başvuru, başvuru üzerine yapılan işlemler ve sonuçta oluşan pâdişah buyruğunu içeren *"tek belge"* niteliğindedir. Bu bakımdan bu dönemde çok kabarık hale gelen kayıt sistemi ve arşivleme sorunları, en aza indirilmiştir. Bu belge tipi içinde, toplumsal ilişkiler, devlet ve bireye ilişkin her türlü bilgi, yukarıda belirttiğimiz belge kısımlarına yansımıştır.

Klâsik sonrası dönemde bu çok fonksiyonluluk devam etmesine rağmen, devleti ve toplumu modernleşmeye götürecek eğilimler artmıştır. Neticede, özellikle taşrada, kurumlar arasına yeni unsurlar girmiştir. Dönemin uygulamaları, bir yandan yerellik gösterirken, diğer yandan devlet yeni tip bir merkezîleşmeye doğru yönelmiştir. Nitekim, bu yönelişin gerçek boyutları XIX. yüzyılda ortaya çıkacaktır.

Bu *"belge tipolojisi"*nde, klâsik dönemde toplumun "ideal insan tipi", itaatkâr ve sorunlarının çözümünü pâdişahtan bekleyen kişi olarak karşımıza çıkar. Belgelerin diliyle re'âyâ, pâdişah tarafından korunması gereken

bir varlıktır. Belgede çözüm, pâdişahın bir "sadaka"sı, bir "ihsân"ı, yani bağışı olarak formüle edilmiştir. Ancak, yukarıda da değindiğimiz gibi, XIX. yüzyılda bu insan tipinde önemli bir değişim yaşanacaktır ve yaşadığı mekândan ve zamandan haberdar ve sorumlu yeni bir insan tipi kendini gösterecektir.

XIX. yüzyıl öncesinde teb'a; etnik, dinî, kültürel, meslekî aidiyetleri farklı kişilerden oluşmasına rağmen, pâdişah tarafından Tanrının emaneti kabul edilen "*re'âyâ*" üst kimliği ile tanımlandığı için alt aidiyetler, ikinci plânda kalmıştır. Bu bakımdan Osmanlı belgelerinde *çok dillilik, çok hukukluluk* gibi bir durum kendisini göstermez. Ancak, XIX. yüzyılda iç ve dış koşulların değişimiyle bu toplumsal düzende ve aidiyet algısında bir farklılaşma gündeme gelmiş ve sonuçta "*re'âyâ*" statüsü, *üst kimlik* ve pâdişah katında *belirleyicilik* özelliğini kaybetmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda etnik ve dinî aidiyetler, diğer aidiyetlerin önüne geçince, "*re'âyâ*" deyimi sadece gayrimüslim teb'ayı belirleyen bir anlam değişikliğine uğramıştır. Bu değişiklik, devlet görevlileri ve yeni insan tipolojisi özelliklerini gösteren Osmanlı aydınları açısından "*ittihâd-ı anâsır*" (toplumun çeşitli gruplarını bir arada tutma) sorununu gündeme getirmiştir.

12) OSMANLI KLÂSİK DÖNEMİNDE "SAĞLIK BİLGİSİ"NİN ÜRETİMİ, YAYILMASI VE KULLANIMI[1]

Bu bildiride sağlık bilgisinin niteliği, üretimi ve aktarımı üzerinde durulacaktır. Osmanlı klâsik döneminde verilen sağlık hizmetlerinin organizasyonu, bu organizasyon içinde istihdam edilenlerin yetişmesi, edindikleri bilgiyi kullanarak birtakım tedavi usûllerini icra etmeleri hususundaki analizlerin anlamlı olabilmesi için, "*sağlık bilgisi*" diye tanımlayabileceğimiz bilginin niteliği, bu bilginin nasıl üretildiği ve aktarıldığı sorularının cevap bulması önemlidir. Bu konuda açıklamalarımıza temel olmak üzere, önce "bilgi"ye ilişkin birtakım kavram ve terimler üzerinden değerlendirmeler yapmak gerekir.

İlk üzerinde durulması gereken, "bilgi"nin ne olduğudur? Osmanlıca "*ma'lûmât*" ve "*vukûf*" diye de adlandırılan bilgi, insanın kuramsal etkinliği olarak tanımlanır. Bilgi, "varlık" ile "çevresi" arasındaki ilişkidir. Bir diğer deyişle, "bilen" ile "bilinen" arasındaki ilişkidir. Bilenin edindiği bilgiler çok çeşitli olduğu için, farklı bilgi alanları oluşmuştur. Bu bilgi alanlarını inceleyenler, bilenle bilgi arasındaki ilişkiyi değil, daha çok bilginin niteliğini araştırırlar. Bilenle bilinen arasındaki ilişkiyi "felsefe" inceler.[2] Bu bakımdan felsefe, "bilgi"yi kökeni, doğası ve boyutları yönünden ele alır. İnsanın etkinliği olarak tanımlanan bilgiye karşılık "*bilim*",

1 The Middle Eastern Studies Association/MESA 2010 kongresi için hazırlanan bildiri metnidir.

2 Hançerlioğlu, O., *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1970, s. 29: "Bilgi" maddesi. Her bilim dalı kendi alanındaki nesneleri ele alır ve inceler. Ama hiçbir bilim, bilginin kendiliğinden ne olduğunu araştırmaz. Bilginin ne olduğunu araştıran, bilenle bilinenin özelliklerini, varlık karakterlerini, aralarındaki bağları ortaya çıkarmaya çalışan epistemolojidir (bilgi kuramı). (*age*, s. 32).

Osmanlıca adıyla "*ilim*", bilgilerin tümüdür. Kuramsal bir bilgiyi içerdiği kadar, pratikteki beceriyi ve tekniği de kapsayabilir. Bu yönüyle sözü edilen bilgi, "*bilimsel bilgi*"dir.

Osmanlı klâsik döneminin insanı, çeşitli malumatı içeren "ilim"i nasıl tanımlamıştır? Belgelerde ilim sahibi olan "*âlim*", "*vârisu ulumi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn*" veya "*ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn*" diye tanımlandığına göre, Osmanlı döneminde ilim, tanrısal kaynaklı bir bilim sistematiğidir. Nitekim "*yakîn*", öze ilişkin bir bilgidir. Bu yönüyle de ontolojiktir. Yani, Allah'ı kavramayı gerektiren bir bilgi bütünüdür. Bunun için Osmanlı döneminde ilimler, "*naklî*" ve "*aklî*" olmak üzere iki çeşit olarak tasnif edilmiştir. Naklî ilimler, doğrudan dine ilişkin ilimlerdir. Aklî ilimler ise, akıl yoluyla elde edilen ve naklî bilimleri destekleyen bilgiyi içeren alanlardır. Bu konuda iyi bir örnek olan bir eserden söz edeceğim. Bu eser, ismini açıklamayan bir müellif tarafından yazılan ve III. Murad'a sunulan *Netâyicü'l-fünûn*[3] adlı bir mecmuadır. Müellif, eserini değerli kitaplardan ve risâlelerden yararlanarak hazırladığını beyan etmektedir. Eserine 13 "fen" seçtiğini, bunları ayrı ayrı tanımladığını, konularının ne olduğunu açıkladığını, her fende neyin amaçlandığını ve o alanın "muteber" eserlerinin neler olduğunu kaleme aldığını sözlerine eklemiştir. Ardından da her birinden üç "mes'ele" seçtiğini açıklamalarına eklemiştir. Seçtiği "ilim"ler şunlardır: "*Tarih, hikmet, hey'et, kelam, usûl, hilaf, tefsir, tasavvuf, ta'bir-i ruya, ruka ve efsun, tıb, nücûm*".[4] Müellifin, açıklamalarında iki husus dikkati çekmektedir.

---

3 Kitabın müellifi, "Mecmu'a"yı düzenleyiş nedenini şöyle açıklamaktadır: " ... *bu kitaba tevcih-i nazar iden, fi'l-cümle fazilet-i ulûmdan bi-behre ve mahrûm olmaz. ... bu muhtasara ba'zı kütüb-i mu'tebereden tercüme idüb ilhak itdim, ekser mesâ'ilin İmam Gazali'ye nisbet olunur. Ba'zı mes'elesin hazret-i Abdurrahman Bistami'nin Fevâ'ic-i Miskine'sinden ve Mevzû'atü'l-ulûm adlu kitabdan vesâ'ir resâ'il-i ekâbirden ve kütüb-i mu'tebereden intihâb idüb ve muhtasar-ı mezbûru on iki fenn-i muhtara müştemil kıldım ve ... her fenden üç mes'ele nümûd olmağıçün ihtiyâr etdim ...*" Mecmu'ayı düzenleyen müellif, ileriki satırlarında eserini III. Murad'a ithaf ettiğini yazmaktadır.

4 "... *ilm-i tarih-i enbiya ve ümera ve zikr-i esatin-i hükema kılınmışdır, zira eğerçi zübde-i ma'arif ma'rifet-i zatu'l-llah ve umde-i ulum, ilm-i sıfatu'l-llahdır. Amma bu mu'ammaya kemal-i vukuf, asar-ı bedi'adan mü'esser-i kadime istidlal hasebiyle, evvelen, ilm-i tarih, mebde-i alem ve ibtida-i zuhur-ı beni ademe mevkufdur; saniyen, ilm-i tabayi', mevalid-i selase ve ümmihat ve tertib-i ecnas ve enva'-i ulviyat ve süfliyata merbuttur; ve salisen, ilm-i hey'et, icram-ı eflak ve tabakat-ı nar ü hava ü hake menutdur. Sebeb budur ki ilm-i tarihi, ilm-i hikmet ve hey'et ta'kıb etmişdir. Ba'd-i zalike umdeü'l-fünun ilm-i usuldür ki zikrolunmuşdur.*" (Netayicü'l-fünun, v. 3-4).

Bunlardan ilki, "ilim" ve "fen" sözcüklerini aynı anlamda kullanmaktadır. Yani, kuramsal bilgi ve uygulamanın birlikte olduğu düşünülmektedir. İkincisi de bütün ilimlerin amaçlarının, "Yaradan"ın özelliklerini anlamaya yönelik olduğunu açıklamasıdır.[5] Bu tutum, Osmanlı klâsik dönemi bilim anlayışının bir yansımasıdır. Ancak bu anlayışa dayalı bilim tasnifinde yer olan ve "tabi'i bilimler" içinde zikredilen bilgi alanları, "Yaradan"ın eseri olan "canlılar"la ilgilidir ve bunlar arasında "tıb", önemli bir yer tutmaktadır. Bu "Mecmu'a"da ilm-i tıb hakkında şu bilgiler verilmektedir:[6]

Tıb ilmi, tabi'i bilimler içindedir ve canlıların iyilik hali, hastalık hali ve bu iki halin arasında kalan ve "yaşlılık hali" denilen hal ile ilgilidir. Bu özellikleri ile tıb, insanların "sağlık"la ilgili tüm durumları için üretilmiş bilgilerden oluşan bir bilim ve uygulama alanıdır. "İlm-i tıb", önce "efsun ve sihir" bilgisiyle birlikte zikredilmektedir.[7] "Efsun"un tarihsel süreç içinde birçok topluluk tarafından bilindiği ve kullanıldığı anlatılmakta ve çeşitli dönemlerin hekimleri tarafından güvenilir bir "bilgi" olarak algılandığı, bu bilgi alanının "tıbb-ı ruhanî" diye ün yaptığı açıklanmaktadır. Bu açıdan ilginç bir örnek de verilmektedir. Antikçağın ünlü hekimlerinden Calinus,[8] bir hastasını tedavi etmek için uğraşmış, ancak hasta şifa bulmamıştır. Bunun üzerine, kendisine "*falan yerde bir zâhid-i perhizkâr*" (inzivaya çekilmiş bir sofu) bulunduğu ve yanına gelen hastalara bir nesne okuttuğu ve onu okuyanların iyileştiği anlatılmış, kendi hastasının da bu zâhide iletilmesine izin verip vermeyeceği sorulmuştur. Calinus, iletilmesini istemiş ve "*bizim tıbbımız zâhidlerin tıbbı katında rahdârların, yani daha çok öğreneceği bulunanların tıbbı gibidir*" demiştir.[9] Bu örnekten

5 "... *Amma cümleden maksûd, ma'rifet-i zât-ı ma'bûddur...*" (Netayicü'l-fünun, v. 4).

6 "... *ilm-i tıb üç hâlete müştemildir. Hâlet-i sıhhat: Tıb, hıfz-ı sıhhatdır; ... hâlet-i illet ...; hâlet-i mutavassıta ki ne hâlis sıhhat ve ne hâlis illetdir, hâlet-i pîri gibi.*" (Netayicü'l-fünun, v.??).

7 "*ma'lûm ola ki ilm-i ruk'a ve efsûn, ilm-i mektûn ve dürr-i mahzûndur. ... cem' milelde sütûde ve nâmdâr, şöhret-i ifâk ve makbûl ale'l-isvâkdır, ... bükemâ-i zamân bu ilimle mu'tekid ve mu'temedlerdir. Şöhreti tıbb-i ruhânî dimekledir ...*"

8 Metinde Calinus adıyla geçen hekim, Antik Yunan ve Roma dünyasının ünlü hekimi Galen (129-201)'dir. Bergama'da doğan Galen, tabib ve cerrahtır. Anatomi ve farmakoloji bilgisiyle ün yapmıştır. Roma döneminde Saray hekimliği de yapmış olan Galen, aynı zamanda felsefe ile de meşgul olmuştur.

9 "*Hikâyet: Calinus hekim bir bimâra nice rûzgâr ilac idüb ifâkat bulmadı. Calinus'a didiler ki felan sum'da bir zâhid vardır. Bimârlara bir nesne okudur, sıhhat bulur; biz dahi bimâr-ı mezbûru ol zâhid-i perhizkâra iledelim mi? Calinus eytdi: İledin. ...*

sonra, Mecmu'ada "*ilm-i azâ'im*" kısmına geçilmektedir. Bu bilgi alanının da "efsun" bilgisi içinde bulunduğu açıklanmaktadır. Bu bilgi alanı için İmam Râzî'nin[10] "*Sırr-ı Mektum*" adlı kitabının çok yararlı olduğu eklenmektedir. Râzî'nin eserine atıfta bulunmasına rağmen, bu bilgi alanının da "efsun"a yer verdiğine değinilmekte ve Peygamber döneminden itibaren, hasta üzerine okuyup üflemeye; kâğıda yazıp hastaya bağlamaya dayalı tedavi yöntemlerinin uygulandığı anlatılmaktadır. Burada Calinus ve Râzî'ye atıfta bulunulmasının nedeni, "tıbb-ı ruhanî"yi meşrulaştırmak olmalıdır. Yoksa, her iki hekim de zamanlarının deney ve gözleme dayalı bilgi üreten âlimleriydi. Bu uygulamanın başarılı olabilmesi için, hastalığa yakalananların ve tedavi uygulayanların, tedaviye inanarak yaklaşmalarının önemi vurgulanmakta ve bunun örnekleri verilmektedir. Ayrıca efsuna başvurularak hazırlanan metinlerde kötü istek ve "fahşiyât" (küfr) olmaması gerektiği, böyle yapılmasının "cadılık" demek olduğu ve bunun "küfr" sayılacağı üzerinde durulmaktadır. Efsunun sadece hastalıkların iyileştirilmesi için değil, kötülüklerden korunmak için de başvurulan bir yol olduğundan söz edilmekte ve bu bağlamda savaşta düşmanın saldırısından, zehirli hayvanlardan ve benzeri tehlikelerden korunmanın bir yolu olarak yararlanıldığının örnekleri verilmektedir. Efsun hakkında bu uzun açıklamalardan sonra, Mecmu'ada "*ilm-i tıb*" bahsine geçilmekte ve açıklamalarda bulunulmaktadır:[11]

"İlm-i tıb"bın, "ilm-i efsun"a bağlı olduğu vurgulandıktan sonra, tıb ilminin "insan bedeni"nden söz ettiği anlatılır. Gerekli tıb bilgilerinin edinilebileceği kitaplar sıralanır. Bu açıklamaların ardından, Abbâsî döne-

---

Bizüm tıbbımız eshâb-ı sum'a tıbbı katında rahdârlar tıbbı gibidir, bizim tıbbımız katında ila ind ma'nâsınadır ..."

10 Ebubekir Muhammed bin Zekeriya er-Râzî (864-923), Harun Reşid döneminin ünlü kimyacılarından Cabir (721-815)'in geleneğini izleyen bilim insanlarından biridir. Asıl ününü hekimliğiyle kazanmıştır. Tıbda uyguladığı gözlem ve deney yoluyla ilk kez çiçek, kızamık, gut ve romatizma hastalıklarını teşhis ve tedavi etmiştir (Gürel, O., *Doğa Bilimleri Tarihi*, Ankara 2001, s. 116).

11 "***İlm-i tıb dahi bu ilme mülhakdır. (Ta'rîf) ilm-i tıb bir ilimdir ki anda beden-i insandan bahsolunur. Sıhhat ve maraz haysiyeti, hıfz-ı sıhhat ve izâle-i maraz ecliçün mevzû'u beden-i insandır. Kütüb-i muhtasarasında mücevvez ve kifâye ve tuhfetü'l-muhibb-i mebsûtada, Muhtar ibn Habil ve Maye-i Mesihi ve Şafi ibn Kuvve ... Tezkire-i Sa'diyye ve Kanûn-ı Ebu Ali (gibi) kütüb-i nâfi'ada, Kanun-ı Hacı Paşa ve Allame-i Şirazi'de (malumat)***" vardır.

minden başlayan örneklere geçilir. Bir tabibin, bir gün Harun Reşid'in önünde ulemânın huzurunda, âlimlere Kur'an'da ve hadis-i peygamberde, tıbbın olup olmadığını sorduğu ve ulemâdan birinin bu soruya olumlu cevap verdiği anlatılır. Soruyu soranın Calinus'a atıfta bulunduğu ve ona göre "*bedendeki rahatsızlıkların, midede kalan fazla yemekten kaynaklandığı*"nı açıkladığı anlatılır.

"Tıb"dan yararlanılarak, uygun işler yaparak sağlığın korunduğu, illetin (hastalığın) giderildiği ve "mutavassıt hal" denen durumun sorunlarının çözümüne çalışıldığı açıklanır. İlgili bölümün ilerleyen satırlarında, "*illetlerin menşe'inin bedenin hangi uzvunda olduğu*" sorusu cevaplanır. Bu "*mide*"dir. Peygamberin mideyi bedenin havuzuna benzettiği ve diğer organların ona bağlı olması nedeniyle, mide sağlığına özen göstererek birçok hastalığın önüne geçildiğini söylediği örneği verilir.

Mecmu'ada buraya kadar anlatılanlardan çıkarılabilecek sonuçlar şunlar olmalıdır: XVI. yüzyılın sonlarında, birçok kitap ve risâlenin incelenmesi ve bir tasnife tâbi tutularak çeşitli bilgi alanında derlemeler yapılmasıyla hazırlanmış bu mecmu'anın mü'ellifi, "*Klâsik Dönem*"in "*bilim*" anlayışına ve algılamasına sahiptir ve dönemi için "temsil kabiliyeti" olan birisidir. Kaleminden çıkan metin, "tıb"la ilgili önemli açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamalara göre, "tıb bilgisi" önce ikiye ayrılmaktadır: a) Tıbb-ı ruhanî, yani psikolojik tıb; b) Tıbb-ı amelî, yani insan sağlığına ilişkin teşhis ve tedavi yöntemlerini, ilaç bilgisini içeren tıb. Her iki tıb da insan bedeninin sağlıkla ilgili üç durumuna ilişkin bilgi ve uygulamalar geliştirmiştir. Bu üç durum, a) İnsan bedeninin bütün uzuvları ile sağlıklı olduğu durumu, b) Bedenin herhangi bir uzvunun bir hastalığa tutulmuş olması, c) Sağlıklılık ve hastalık arasında, gençlikten yaşlılığa geçişte insan bedeninde ortaya çıkan sorunlu durumlar. Söz konusu olan iki tıb alanı da; birinci durum için "*koruyucu tıp*", ikinci durum için "*teşhis ve tedavi eden tıp*", üçüncü durum için hem "*koruyucu*" hem de "*teşhis ve tedavi eden tıp*" işlevlerini yüklenmiştir.

Bütün bilgi dallarında olduğu gibi, "tıp" alanında da, tıbba ilişkin bilgilerin üretilişi, bu bilgilerin yayılması ve uygulamada kullanılması açısından, toplum içinde tıpla ilgilenen üç katman söz konusudur. Bunlardan birincisi, bu bilgiyle yakından ilgili olan profesyonellerdir. Yani, hekim, tabib ve uzmanlıklarına göre, cerrah, kahhal gibi adlarla anılan kişilerdir. Yalnız, Hülya Taş'ın da belirttiği gibi, Osmanlı klâsik dönemi-

nde tıp alanındaki profesyonellerde bir farklılaşma olmuştur. Hekimlerin büyük bölümü, esnâf düzeni içinde "ehl-i hiref" olarak örgütlenirken, bir bölümü "darü'ş-şifa"larda, bir bölümü de "hâssa tabib" olarak sarayda ve hânedân mensuplarının yanında görev almışlardır. Bu farklılaşma, üretilen bilgi üretimi açısından önemli etki yapacak niteliktedir.

İkinci grup, "tıp bilgisi"ni geleneksel aktarma yollarıyla edinen ve daha çok toplum içinde "*hasbî*", yani herhangi bir ücret talebi olmaksızın kendilerinden yararlanılan ve "*müsinn*" ya da "*ihtiyâr*" olarak tanımlananlardır.

Üçüncüler ise, doğrudan bedenleri herhangi bir hastalığa yakalanmış veya yakalanma tehlikesi taşıyan bireylerdir.

Bu üç ayrı düzeyde tıp bilgini kullananların algı ve yaklaşımlarının analizine girişti̇ğimizde şöyle bir tablodan söz etmek mümkün olabilecektir:

Yukarıda sözünü ettiğimiz "tıbb-ı ruhanî"nin, öncelikle üçüncü şıkta sözü edilenlerde, sonra ikincilerde, en son da üçüncülerde öne çıktığı söylenebilir. Bu argümanın kanıtı olan birçok "*du'a mecmu'ası*" vardır. Bu mecmu'alar, daha önce sözünü ettiğimiz türde, kişiyi "her türlü bela"dan koruyan, ya da "illet"ten kurtaran duaları içermektedir. Bunlar "*edviye kitapları*"ndan sayıca daha öndedir. İhtimal ki bu mecmu'alar, kişilerin ezberinde olan ve gereksinim duydukları zaman "okudukları" dualar derlenerek oluşturulmuşlardır. Kimilerinde "âyet" ve "hadis"ler özellikle belirtilmiştir. Örneğin, 3 Ağustos 1827 (H. 10 Muharrem 1243) tarihli bir mecmu'ada,[12] Peygambere atfedilen bir hadiste, gerek ruh hastalıkları, gerekse beden hastalıkları için Kur'an-ı Kerim'in kesin şifa verdiğinin belirtildiği yazılıdır.[13] Bu açıklamadan sonra, "*hâss-ı Fatiha-i şerîfe*" başlığı altında, bu surenin "*bir kâğıda yazılıp temiz bir kâsenin içinde tatlı suya atıldıktan sonra; bir hastanın yüzü, gözü yıkansa, hastanın şifa bulacağı*" belirtilmiş ve "*kalbinde sıkıntı ve ıstırab bulunanların bu sudan içmeleri hâlinde, kalplerindeki elem ve kederin kaybolacağı*" eklenmiştir.[14] Mecmu'ada okunacak sure ve âyetler belirlendikten ve onlarla ilgili hangi

12 Bu mecmu'a, Akif Kireçci'nin özel koleksiyonunda yer almaktadır.

13 Akif Kireçci koleksiyonunda yer alan *Mecmu'a*, s. 2: "... *bu hadîs-i şerîfde gerek emrâz-ı ruhâniye gerek emrâz-ı cismâniyede Kur'an-ı Kerim'in mahz-ı şifâ olduğuna delâlet eylediğini tasrîh eylemişdir.*"

14 "*Bu sûre-i mübâreke temiz bir kâseye yazılub tatlı su ile yazılar hallolunarak bir hastanın yüzü, gözü yıkansa, bi-izni Hüdâ şifâ-yâb olur. Bu sudan kalbinde sıklet ve ızdırâb bulunanlar içseler, âlâm ve ikdâr-ı kalbiyyeleri zâ'il olur*" (Akif Kireçci koleksiyonunda yer alan *Mecmu'a*, s. 2).

işlemlerin yapılacağı açıklandıktan sonra, yapılacak işlemin sorunu olan kişiye "şifa" bulduracağı yazılmaktadır. Bu açıklamalar yapılırken genellikle herhangi bir hastalık adı verilmemektedir. Böyle olmakla birlikte, mecmu'ada ad verilerek bazı hastalıkların iyileşmesini sağlayacağı belirtilen açıklamalar da yer almaktadır. Örneğin, "boğmaca", "havale", "baş ağrısı", "yarım baş ağrısı", "boyun şişi", "haşarı çocuklara sükun gelmesi", "sarılık", "diş ağrısı", "çiçek sıkıntısı", "basur illeti", "gam ve hüzün" gibi hastalık adları geçmektedir. Bunun yanında mecmu'ada "rızk artırma" ve "güç ve takat kazandırma" gibi hususlarda da duaya dayalı öneriler bulunmaktadır. Bu davranışın temelinde "Allah"a sığınma ve onun koruyuculuğundan yararlanma isteği yatmaktadır. Ancak bunun yanında bir başka neden de, "formel bilgi"nin toplumda yayılma kanallarının sınırlı olması sebebiyle, "amelî tıp" bilgilerinin yayılışının daha zor oluşudur. Zira, bilginin yayılma hızı nedeniyle okur-yazarlık çok yaygın değildir. Fakat dini bilgiler, aile ve cema'at ortamında sözlü olarak da aktarıldığı için, daha kolay saklanabilmektedir. Okur-yazar olmayanlar için, ikinci bir kolaylık, bazı "efsun"a dayalı metinlerin, kişilerin bedenlerine bağlanması gibi uygulamalara girişilmiş olmasıdır. Kişi metinde ne yazdığını bilmese de, yapılan telkin ile psikolojik olarak o metnin etkisinin olacağına inanmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, bireysel aşamada "koruyucu tıp", bunun da "ruhanî" kısmı öne çıkmış ve yaygınlık kazanmış gibi görünmektedir. Bu alandaki bilgi, deneyimlerden ve daha önceki "olay"larla kıyaslamalardan edinilmiş olmaktan ziyade, "âyet ve hadis"lere dayalıdır. Yani, "nakli bilgi", diğer bir deyişle "dinî bilgi" niteliğindedir. Bu noktada bilgi üretimi sınırlıdır. Nitekim bütün reçetelerde hadislere dayanılmaktadır. Bu bilgi, kişisel kullanımın yanında, cema'atin "hasbi" hekimleri olan müsinn ve ihtiyârlar tarafından da kullanılmaktaydı. Ancak, bunlar tıbb-ı ruhanînin yanında amelî tıbbı da kullanmaktaydılar ve bunun kanıtları "***edviye kitapları***"dır. Edviye kitapları, "***kadimden berü***" üretilmiş ve çoğaltılmış anonim "tıb bilgisi" içermektedir. Üretiliş ve çoğaltılış dönemi, başlangıcı tam belirlenemeyen uzun bir zaman dilimidir. Bu konuda da örnekler verilecektir. Bu uzun zaman diliminde, gerek profesyonellerin hastalarını iyileştirmek amacıyla yaptıkları ilaçlardan, gerekse sözlü ve amelî olarak aktarılan bilgilerden oluşan birikim, bu alanın en dikkate değer özelliğidir. Bu anonim "tıb bilgisi", bir yandan "tıbb-ı ruhanî" ile bütünleşirken diğer yandan da

profesyonel bilgi ile iç içe girmektedir. Zaman zaman, anonim bilgi ile profesyonellerin bilgisi bütünleşmektedir.

Profesyonellerin bilgisi açısından iki durumu göz önünde bulundurmak gerekir. Profesyonellerin büyük bölümü, *"ehl-i hiref"*dir. Yani esnâf içindedir ve ürettikleri bilgi "hüner" cinsinden bilgidir. Bu bilginin özelliği; eleştirilerek, bir sonraki aşamada daha ileri bir "bilgi" için basamak teşkil edecek bir bilgi olmayışıdır. Diğer bir deyişle, "bilimsel bilgi"den farklıdır. "Üstâd" tarafından ancak "şâkird"e aktarılan ve ondan *"ustalığının göstergesi olarak ayrıntılarının titizlikle saklanması istenilen"* bilgi oluşudur. Bu bakımdan, ehl-i hirefin bilgisi, hirfet içinde dolaşan, dışa kapalı bir bilgi niteliği taşımaktadır. Bu nedenledir ki bilgi birikiminin hızı ve niteliği, uzun süreli durağanlıklar gösterir. Çünkü "fütüvve geleneği"nin ve *"hisba"* kurallarının "standart" ve fiyat" denetimine tâbidir. Bu durum da yeni arayışları ve denemeleri, "risk" haline getirmektedir. Dolayısıyla "üstâd" hekimler, bir süre sonra "sahip oldukları bilgileri", tekrarlayarak kullanan, fakat çoğalması ve zenginleşmesi için çok istekli olmayan profesyoneller durumuna gelirler. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, esnâfın tümünün yaşadığı sorunları, "hekim"ler de yaşamışlardır. Bu konuda çeşitli belgeler vardır. Örneğin, 5 Eylül 1573 (H. 8 C.Evvel 981) tarihli bir belge, İstanbul Kadısı'na gönderilmiş bir fermandır.[15] Bu fermanda, Hekimbaşı Muhiddin'in şikâyeti üzerine önlem alınması istenmektedir. Şikâyet konusu, hekim hirfetinin durumunu göstermesi açısından ilginçtir. Belge, başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok yerinde; hekimlerin, esnâf düzeni içinde çalıştıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu hirfetin "üstâd"ı olan bir hekimin *"ilim, ma'rifet ve san'at"* sahibi olması gerekiyordu.

---

15 *"İstanbul Kadısına hükm ki, Gıyaseddin-zâde Muhiddin Dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüb, mahmiyye-i İstanbul'da ve memâlik-i mahrûsede ba'zı kimesneler, cerrâh, tabîb ve kahhâl nâmına gezüb, hengâme kurub ve dükkânlarda oturub, mücerred celb ü ahz-ı mâl içün Müslümanlara tıbba mugâyir ve hikmete muhâlif şerbetler ve zehirnâk müshiller verüb ve âdet-i kadîme muhâlif yaralar açub ve gözlere dahi üslûbsuz yapışub ve muhâlif otlar koyub, Müslümanların mal ve canlarına zarar erişdirdüğin bildirüb, min ba'd bu gibilerin ma'rifet ve ilimlerini ve san'atlarında ehliyetini imtihân idüb, hâllerine göre kâdir oldukların isbât eden kimesnelere ilâc edeler, deyü icâzet verilmeyince, ânın gibilerin sergide ve dükkânda oturub hengâmegîrlik etmeyüb, Müslümanlara muhâlif otlar vermeyüb, zarar erişdirmeyeler, deyü tenbîh olunmak ricâsını i'lâm itmeğin ..."* (Kumbaracılar, İzzet, *Eczacılık Tarihi ve İstanbul Eczaneleri*, yay. haz. Ömer Kırkpınar, İstanbul 1988, s. 54).

"İlim ve ma'rifet", özümsenmiş bilgi; *"san'at"*da bunu hastalar üzerinde doğru uygulama demekti. Bir hekimin san'atı, önce hastasının hastalığını "teşhis"i, sonra da teşhis ettiği hastalığa uygun "mu'âlece"de bulunmayı, yani ilaçla tedaviyi içeren bir uygulama yeteneğini içerirdi. Bu yeteneğin kazanılması, uzun bir hirfet yaşantısını ve bir "üstâd"ın önderliğinde gerekli yeteneği kazanmayı gerektiriyordu. Teşhis, hem deneyime hem de deneyimli olanların aktardığı bilgiye dayanmak zorundaydı. Teşhis kadar önemli olan, tedavi safhasıydı ki, tedavinin başarılı olması, "ilac"ın iyi hazırlanması ve isabetli seçilmesine bağlıydı. Hekimlerin, hastalarına uygulamak üzere çeşitli ilaçlar hazırladıkları anlaşılmaktadır. "Hap", "ma'cun" ve "şerbet" bunların başında gelmektedir. Ayrıca çeşitli "lapalar" da yapıyorlardı. Bunların hepsi hem bilgi, hem de hüner gerektiriyordu. İlaçların hammaddesinin büyük bölümü, yaşanılan mekânda yetişen bitkiler ve bulunan minerallerdi. Bununla birlikte Uzak Asya'dan getirilen baharat türleri de kullanılıyordu. Bu ilaçları yapabilmek için hekimler, mevsiminde topladıkları çiçekleri ve meyveleri, zamanında kullanmak üzere çeşitli *"saklama yöntemleri"* geliştirmişlerdi. Rutubetli yerlerde durdukça renk ve kokularını yitiren çiçekleri, bu durumdan kurtarmak için, şeker veya baldan yapılan ve adına *"murabba"* denilen karışımlar hazırlarlar ve onun içinde saklarlardı. Meyvelerin bazılarının sularını çıkarır, bazılarını kurutur, bazılarını da havanda döverek toz haline getirerek kullanıma hazır hale getirirlerdi. Bazılarını da pişirirlerdi. İlaçların hammaddesi olan bitki özlerinin korunması kadar, ilaç yapılırken karışımın içindeki maddelerin oranlarını belirlemek de önem taşıyordu. İşte hekimlerin hüner ve san'atları, kendisini bu noktada gösteriyordu.[16] Hekimlerin ne tür ilaçlar kullandıkları ve hangilerinin, hangi hastalıklara iyi geldiğini açıklayan belgeler, "edviye kitapları"ydı. Bunların bir bölümünü, döneminin ünlü hekimleri hazırlamıştı. Büyük bir bölümü ise, "anonim"di. Bu bağlamda kütüphânelerimizde bulunan edviye kitapları şöyle değerlendirilebilir:

"Osmanlı Klâsik Dönemi" diye tanımladığımız ve Batı'nın *"Erken Modern Dönemi"*ne denk gelen zaman diliminin başından sonuna, bazı hekimlerin "tıb"la ilgili eserler "te'lif" etmiş olduklarını, yani düzenlediklerini görüyoruz. Bunlar arasında; 1318'de Hekim Ali bin Abdullah'ın *"Kitâbu İksirü'l-hayât fi Telhîs-i Kavâ'id-i Mu'âcelât"*ı, 1390'da İshak

16 Kumbaracılar, İ., *Eczacılık Tarihi*, s. 55.

bin Murad'ın "*Edviye-i Müfrede*"si, 1454'de Hekim Şerafeddin bin Ali bin el-hac İlyas el-Amasyavi'nin "*Akrabadin*"i, 1650'lerde Hekim İsa'nın "*Nizâmü'l-edviye*"si, 1764'lerde Hekim Fazlı-zâde Mehmed Cemal Efendi'nin "*Müfredât-ı Tıb*"bı, 1771'de Osman bin Abdurrahman Efendi'nin "*Kitâbü'n-nebâtât*"ı sayılabilir.[17] Bu eserlerin ortak özelliği; kendilerinden önceki çalışmalardan etkilenmiş olmaları ve önce Klâsik İslâm dönemine, özellikle de Abbâsîler zamanındaki tercüme faaliyetleri aracılığıyla Antikçağ hekimlerine kadar inerek, onların eserlerinden haberdar olmalarıdır. Nitekim çoğu tıp eserleri, kısmen tercüme bilgiler içermektedir. Örnek vermek gerekirse, ilk adını verdiğimiz "*Edviye-i Müfrede*"de zikredilen bilgilerin bir kısmı, Zeyneddin bin İsmail el-Cürcanî'den, bir kısmı da İbn Sina'nın "*Kanûn*"undan alınmıştır.[18] Bu eser, sadece bir esere de dayanmamakta, bir derleme ve yeniden değerlendirme özelliği göstermektedir.[19] Böyle olmakla birlikte hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılan kitaplar; hastalıklar ve insan bedenine göre tasnif edilmiş ve ayrıntılı açıklama yapılmıştır. Birinci bölümde; alfabetik sıra ile tek başına ilaç olarak kullanılabilecek bitkiler, yiyecekler, içecekler, başka maddeler bir sözlük düzeni içinde verilmiştir. Bunların özelliklerinden ve hangi hastalıklara iyi geldiklerinden, zararlarından ve zararlarının giderilmesinden söz edilmektedir.[20] Kitabın ikinci kısmı; hastalıkların nedenlerine, teşhis ve tedavi yollarına ayrılmıştır. Bu bölüm, hastalıkları gruplandırarak dört alt kısım hâlinde düzenlenmiştir. Gruplandırma, insan vücudunun bölümleri gözetilerek, "kişinin yukarı yanında", "kişinin aşağı yanında", "tenin dışında" olan hastalıklar şeklinde ayrı ayrı anlatılmıştır. Üçüncü bölüm; yaşlıların sorunlarına ayrılmıştır.[21]

Osmanlı Dönemi'nde "tıb" bilgisini kullananların büyük kısmının hirfet ehli olması, bilgi üretimi ve naklinin otoriteler aracılığıyla gerçekleşmesi nedeniyle bu tür kitaplar, nakledilen bilgilere dayalı "telif eser" niteliği

---

17 Kumbaracılar, İ., *Eczacılık Tarihi*, s. 26.

18 Canpolat, Mustafa, *Edviye-i Müfrede*, s. 22.

19 Canpolat, M., *Edviye-i Müfrede*, s. 26: "*... ba'zı kitaplarda hamir yerine sığır yağı deyüpdürler, ba'zısında bal demişler, üçi dahi assıhdır, fâ'ide ider ...*"

20 Canpolat, M., *Edviye-i Müfrede*, s. 26.

21 Canpolat, M., *Edviye-i Müfrede*, s. 29: "*Bu bâb Zahire-i Harizmşahi'den naklolunmuşdur. Pirlerün mîzâcın beyân eder*" diye başlayan bu bölümde yaşlılık, insanı çabuk yaşlandıran nedenler, her zaman sağlıklı yaşamak için uyulması gereken kurallar anlatılmıştır.

taşımaktadırlar. Müellifi bilinen eserlerin dışında, anonim "*tıb mecmu'aları*" da sayıca çok fazladır. Böyle bağımsız mecmu'alar yanında, başka konularda derlenmiş "mecmu'a"larda veya başka konularda kaleme alınmış kitaplarda da sayfaların boş yerlerine ve sayfa kenarlarına yazılmış, ilaç, şurub, macun tariflerine sıkça rastlanmaktadır. Bunların büyük bir kısmı, sözlü anlatımdan yazıya geçirilmiş reçeteler özelliği taşımaktadır. Diğer bir kısmı da, yukarıda sözü edilen eserlerden yapılan alıntıları içermektedir. Kısacası, bugün kütüphânelerde çeşitli nüshaları bulunan "*edviye kitapları*"ndaki bilgiler, kaynakları itibariyle çok çeşitlilik göstermemekte; buralara alınmış bilgilerin çok uzun süreli olarak, bireysel düzeyde veya cema'atin içinde yaşlılar aracılığıyla ve profesyoneller tarafından kullanıldığı izlenimini vermektedir. Ayrıca resmî görevli hekim durumunda bulunanların, yaptıkları işlemlere ilişkin kayıtlar tutmuş olmalarından dolayı, onlara ait belgeler de "tıb" bilgileri içermektedir.[22]

Diğer yandan, profesyonellerin bilgisi bu şekilde "hirfet içi" kaldığından dolayı, yakın "hirfet" grupları ile aralarında zaman zaman anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Öyle ki bu yakın hirfet grupları, tabiblerden bağımsız birtakım çalışmalar içine girmişlerdir. Örneğin, 16 Eylül 1572 (H. 8 C.Evvel 980) tarihli bir belge, İstanbul attârlarıyla ilgilidir.[23] "Attâr tâ'ifesi"nin yiğitbaşıları, aralarına karışan yabancılardan şikâyet ederken, bazı kişilerin ıtriyâtdan anlamadıkları halde, attâr dükkânı açtığını ve "müslümanlara sattıkları edviyeyi" yanlış verdiklerini söylemektedir. Burada "edviye" diye anlatılan, ilaç yapımında kullanılan "baharat" cinsinden maddelerdir. Attârların, hekim olmadıkları halde deneyimlerine dayanarak hangi baharın, ne tür hastalıkların iyileştirilmesinde kullanıldığını bildikleri için, bir hekim gibi önerilerde bulundukları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, "kökçüler",[24] "macuncular"[25] da, aslında ayrı bir hirfet olmalarına rağmen, ilaç yapımında kullanılan maddeleri sattıkları veya ilaca benzer karışım hazırladıkları için, zaman zaman hekimlerin bilgi ve yetki alanına girebiliyorlardı. Bu durum

---

22 Kumbaracılar, İ., *Eczacılık Tarihi*, s. 58. IV. Mustafa zamanında ölen bir saray görevlisine ait ecza bedellerini gösteren hesap pusulası.

23 Kumbaracılar, İ., *Eczacılık Tarihi*, s. 54.

24 Kumbaracılar, İ., *Eczacılık Tarihi*, s. 28. İstanbul'da Bâyezîd'de 20 kadar kökçü dükkânı bulunduğu açıklanmaktadır. Bunlar çeşitli bitkilerin köklerini satıyorlardı. Bunların bir bölümü yeniyor, bir bölümünden de ilaç yapılıyordu.

25 Kumbaracılar, İ., *Eczacılık Tarihi*, s. 54. Yazar, Evliya Çelebi'ye atfen İstanbul'da 300 kadar macuncunun bulunduğunu yazmaktadır.

"tıp bilgisi" açısından bazen karmaşa, bazen tehlike yaratmaya, bazen de çatışmaya neden olabilmektedir. Bunun esnâf arasında çeşitli örnekleri vardır. 1592-1592 (H.1001) tarihli bir belgede, Bursa'da "Re'isü'l-etibbâ" olan Mehmed Efendi bin Süleyman ve "Tabîb-i Sânî" olan Mehmed Efendi bin Mustafa, Bursa'daki "ma'cûn-fürûşlar"dan bazıları hakkında şikâyette bulundukları yazılıdır.[26] Olay son derece ilginçtir. Bursa'da iki macuncu, kendi "san'at"larını ilgilendirmediği halde, bazı şuruplar ve haplar yaparak satmaktadırlar. Oysa onların yapması gereken, sadece ilaçların hammaddelerini satmaktır. Hekim olmadıkları için, iyi pişirmesini ve hammaddelerinin oranlarını belirlemeyi bilmemekte ve yaptıkları ilaçlar, o ilacı alanlara zarar vermektedir. Hekimler, bunun için, "macuncular"ın bu faaliyetini engellemişlerdir. Burada ilginç olan, macunculardan Rıdvan'ın, Mahmud bin Veli adlı bir kişinin "oğlan"ı, yani "köle"si olmasıdır. Mahmud, Rıdvan'a "tıb"la ilgili bir şey sattırmayacağına yemin etmiştir. Anlaşılıyor ki, esnâftan olan asıl kişi, Mahmud'dur. Rıdvan, macun yapımında kullanılan "baharat"ın alımı için Mısır ve diğer diyarlara seyahat yapmakta ve oralarda kaldığı sürelerde, bu işlerin ehli olanlarla temaslarda bulunmaktadır. Böylece oralarda öğrendikleriyle hekimlerin alanına müdahale eder duruma gelmiştir.

Bu tür birbirlerinin alanına girme şikâyetlerinin, diğer hirfet grupları arasında da olduğunu biliyoruz. Bu gibi durumlarda, her hirfetin "*ehl-i hibre*"si, yani mesleğin inceliklerini ve özelliklerini bilen bilirkişileri aracılığı ile duruma açıklık getirilmiştir. Tabibler hirfeti için de durum aynıdır.

---

26 "*Mahrûse-i Burusa'da re'isü'l-etibbâ Mehmed Efendi bin Süleyman ve tabîb-i sânî olan Mehmed Efendi bin Mustafa, mahrûse-i mesfûre ma'cûn-fürûşlarından Rıdvan bin Abdullah ve Yusuf bin Abdullah nâm kimesneleri meclis-i şer'a ihzâr ve mahzarlarında takrîr-i merâm idüb mezbûrân Rıdvan ve Yusuf berş (esrar) ve afyon bey' etmekle kanâ'at etmeyüb ... daru ve eşribe işleyüb nâ-ehl oldukları cihetden aslı ile bişirmeyüb ... içine ... ak karanfil ve ... cüzleri halt idüb Müslümanları lâ-ikal??? iderler, mezkûrân Rıdvan ve Yusuf'un me'âcîn ve eşribeyi bey'den hacr olunmalarını ricâ iderüz, merkûmların bu hâllerine mirâren muttali' olmuş kimesneler vardır, su'âl olunsun didiklerinde, bi-garez Müslümanlardan Es-seyyid Mehmed bin Es-seyyid Nurullah ve Hüseyin bin El-hâcc Bekir ve Hızır bin Abdullah ve Şaban bin Abdullah ve cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr meclis-i şer'a li-ecli'l-ihbâr hâzırûn olub, gıbbe'l-istihbâr tabîbân-ı mezkûrânın takrîrlerine muvâfık ihbâr etdiklerinde merkûmân Rıdvan ve Yusuf me'âcîn-i merkûmeyi bey' eylemekden hacr olunub mâ hüve'l-vâki' ketb olundu*" (BŞS, ????) "*Mahmud bin Veli nâm kimesne oğlanı Rıdvan'ın tıbba müte'allik nesne sattırmamasına tevbe eyledi.*"

Bunların dışında, başta İstanbul olmak üzere, Edirne, Bursa gibi Osmanlı dönemi dârü'ş-şifâlarında veya Konya, Kayseri ve Sivas gibi Osmanlı öncesinde tesis edilmiş olan bîmârhânelerde istihdam edilen "tabibler" ve "saray hekimleri", hirfet erbabı olan hekimlere nazaran daha değişik konumdadırlar. Bunların edindikleri bilgiler, daha formel ve daha kitabîdir. Aralarında medresede "nakli ve akli ilimleri tahsil eden" , bu arada "tıb" bilgisini geliştirerek hekimliğe yönelmiş olanlar vardır. Medrese tahsilinden dolayı Arapça ve Farsça bildikleri için, telif eserlere daha kolay ulaşabilmektedirler. Bu bakımdan tıb alanındaki telif eserlerin müellifleri bunlar arasından çıkmaktadır.

Sonuç

Osmanlı klâsik dönemindeki uygulamaların irdelenmesi sonucu, zamanın "tıb" bilgisi üzerinde şu değerlendirmeler yapılabilir:

Osmanlı "bilim" anlayışına uygun olarak oluşturulan bilimler tasnifi içinde, tıb da yer almakta ve "insan bedenine ilişkin bilgi" olarak tanımlanmaktadır. Bu bilgi, insan bedeninin sağlıklı oluşuna, hastalıklara yakalanması durumuna ve zaman içinde oluşan sorunlara göre, kuramsal ve uygulama düzleminde biçimlenmiştir. Bu "tıb bilgisi", tıbb-ı ruhanî ve tıbb-ı amelî diye iki cins olarak algılanmıştır. Birinci cins, insanı bütün olarak korumaya yönelik duaya ve dua ile etkin hale getirilmek istenen davranışlara, yani "efsun"a dayandırılmıştır. Bu bilgi daha çok koruma amaçlıdır. Bu bilgi, "nakli" bir bilgidir ve zaman içinde çeşitlenmesi ve çoğalması söz konusu değildir. Genellikle, âyet ve hadislere atıfta bulunularak, psikolojik direnç kandırmaya yönelik "pratik"leri içermektedir.

Asıl "tıb bilgisi", insan bedeni ile doğrudan ilişkili olan kuramsal bilgi ve bu bilgiye dayalı uygulamalardır. Bu bilginin kökenleri, Osmanlı öncesine uzanmaktadır. Bu bilgi, tıbb-ı ruhanîden farklı olarak eleştirilmeye, değiştirilmeye, yeniden üretime ve daha yaygın kullanıma uygun bir alan oluşturmuştur. Bu özelliklere uygun süreçlerin de yaşanmış olduğu söylenebilir. Böyle olmakla beraber, "Klâsik Dönem" diye tanımladığımız, XIV. yüzyılın başlarından XVI. yüzyılın sonlarına kadar 300 yıl ve XIX. yüzyıla kadarki 200 yılla birlikte toplam 500 yıl içinde bu değişim, üretim ve yayılma hızını engelleyen birtakım etmenlerin etkisinin olduğu söylenebilir. Daha önce üretilmiş bilgileri nakleden müelliflerin, nadir de olsa mevcut bilgilere katkı olabilecek yeni bilgi ve uygulamalardan bahset-

tikleri görülür. Bu şekilde davranan hekimlerden biri olarak yine *Edviye-i Müfrede*'nin müellifi İshak bin Murad karşımıza çıkmaktadır. Müellif, ne zaman bir kişinin vücudunda bir çıban çıksa, "***kimi hekimler onu operasyonla alıp yerini temizlerler, kimileri de demir ile dağlarlar; ancak temizlenmedik bir habbe kalsa, geri vücuda yayılır, yeniden kesmek ve temizlemek gerekir***" şeklinde bilinen uygulamayı anlatır ve kendi tedavi buluşunu açıklar. İshak bin Murad, söğüt çubuğunun kabuklarını soyarak yakmış ve bundan bir merhem yapmıştır. Merhemin çıban üzerine sürülmesiyle yara izi kalmadığını anlatarak bu buluşunun bir "yadigâr" olmasını istemektedir.[27] Böyle olmakla birlikte, edviye kitaplarında daha önceki bilgilere yeni bilgilerin eklendiğinin örnekleri çok değildir. Örneğin Mustafa Canpolat'ın kullandığı *Edviye-i Müfrede* nüshasına baktığımızda; eser XIV. yüzyılda düzenlendiği halde, XVII. yüzyılda bir müstensih tarafından yeniden istinsah edildiğini, yani eserin aynen kopya edilerek çoğaltıldığını görürüz. Bu da bize, o tarihe kadar eserin ikinci plâna atılmasını gerektirecek çok fazla yeni bilgi ve uygulamaların olmadığını düşündürtmektedir.

"Tıbb-ı ruhanî"nin tıbbın "koruyucu hekimlik" alanının bütün işlevlerini üstlenmesi, tıbbı doğrudan, insan bedenini etkileyen "illet"in, yani hastalığın teşhis ve tedavisine yöneltmiştir. Böylece tıp, patolojik durumların bilgisi olarak algılanmıştır. Ancak tıp bilgisine sahip ve bu bilgiyi uygulayan hekimlerin büyük kısmının "hirfet düzeni" içinde yer almasının bilgi oluşumu üzerinde birtakım etkileri olmuştur.

İlk olarak "hirfet" organizasyonu, yerel niteliklidir. Bütün esnâf grupları, faaliyet gösterdikleri şehir ve kasabalarla etraflarındaki kırsal alan için meta' ve hizmet üretirler. Daha geniş alanlara hizmet götürenlerin sayısı azdır. Dolayısıyla hekimler için de aynı durum söz konusudur. Onların devraldığı deneyim ve bilgi birikimi, kendi üstâdlarına aittir. İlaç yapımı için, yaşadıkları çevrenin florasına, faunasına ve mineral çeşidine bağlı kalmak durumundadırlar.

İkinci olarak, hirfet düzeni yaratıcı değil, mevcut olanı devam ettirmeyi öngören bir düzendir. Çünkü bu düzeni denetleyen ve koruyan iki güç kaynağı vardır. Bunlardan biri, bu hirfet düzeninin gelenekleri, diğeri ise *hisba* kurallarıdır. Bu kurallar, değişikliği çok önermedikleri için, esnâfın üretim yöntem ve teknikleri, ürünlerinin standardı ve fiyatı, kendiliğinden

---

27 Canpolat, M., *Edviye-i Müfrede*, s. 26.

değişikliklere açık değildir. Bu düzende en beğenilen ve makbul olan davranış biçimi, geleneksel üretim biçimini korumaya yönelik olandır. Değişiklikler genellikle "*hâdis*", yani "olagelen"den farklı, yeni ortaya çıkan olarak değerlendirilmiş ve hoş karşılanmamıştır.

Devletin tutumu da, hirfet düzeninin bu statik halini destekler niteliktedir. Çünkü, vergilendirme, ürünlerin ve hizmetin standardına göre yapıldığı için, değişiklikler hoş karşılanmamıştır.

Bu sıraladığım nedenlerden dolayı, hirfet düzeni içindeki hekimler, mevcut bilgilerini en iyi şekilde kullanmak, bunları şâkirdlerine aktarmak konusunda titiz davrandıkları halde, "tıb bilgisi"ni çoğaltacak bir tavır göstermemişlerdir. Bu bakımdan "tıb bilgisi"ni kullanan hirfet düzeni içindeki hekimler, "araştırıcı" özellikli görünümde değillerdir. Bu nedenle XIV. yüzyılda telif edilmiş bir edviye kitabı ile, XVIII. yüzyılda yazılmış bir edviye kitabı arasında, içerik yönünden dikkate değer farklılıklar gözlenmemektedir. Dönemine göre, içerisinde dikkate değer bilgilerin bulunduğu eserler, uzun zaman kullanımda kaldığı halde, zamanla içerikleri zenginleşmemiştir.

Daha formel ve düzenli bilgilerin kullanıldığı dârü'ş-şifâlarda durum daha değişik olmakla birlikte, burada da bilgi birikimi ve bilginin yayılması, istenilen düzeyde değildir. Çünkü burada da "*icâzet sistemi*" söz konusudur. Sistem, bir "otorite"nin icazetinin sınırları içinde kalmayı gerektirmiştir. Talebe-i ulûmdan biri, "icazet" aldığı hocasına bağlı kalmak ve onun bilgisinin ve "şerh"lerinin sınırlarını zorlamamak durumundadır. Yoksa, döneme egemen "Ortodoks" görüşün dışına çıkmış olur. Bu davranış biçimi, "muhâlif düşünce"nin yaşamasına izin vermez. Oysa, araştırma eğilimi ve isteğini, "muhâlif düşünce" teşvik eder. Osmanlı Klâsik Dönemi'nin en önemli özelliği ise, "Ortodoks" düşüncenin sahibi otoriteleri "düzen"in koruyucusu olarak görmesidir. Diğer düşünce ve bilim alanlarında olduğu gibi, "tıb bilgisi" de bundan etkilenmiştir.

DİZİN

ŞAHIS ADLARI

Abbâs (Hz. Muhammed'in amcası) 419
Abbâsî 418, 419, 470
Abbot (İngiliz tacir) 298, 310
Abdi (Hacı Resul bin Güvendik'in oğlu) 82
Abdi (Hâce) 82, 198, 392
Abdi 152 (ekmekçi)
Abdi b. Sinan (Hacı) 392
Abdi bin Mustafa 79
Abdi Çavuş 380, 390
Abdi Efendi (Eski Medine Kadısı) 234
Abdü'ş-şükûr Mustafa Ağa 265
Abdü'ş-şükûr-zâde Mehmed Ağa 267, 268
Abdülgani Bey 156, 393
Abdülhamid, II. 39
Abdülhay Paşa (Nişancı) 347
Abdülkadir Efendi 201, 389, 446
Abdülkerim Efendi bin Kasım Halîfe (Müderris) 347
Abdullah Efendi (Ankara Müftisi) 137, 199
Abdullah Paşa (Aydın muhassılı Vezîr) 280, 377, 378
Abdurrahman Ağa (Ankara Kalesi Dizdârı) 130, 362
Abdurrahman Ağa (Sadrazâm ağalarından) 179
Abdurrahman Efendi (Hatîb) 99
Abdurrahman Efendi b. Halil Baba (Şeyh) 385
Abdurrahman Şeref Bey 39
Abdülaziz b. Yusuf (Hacı) 393
Abraham veled Musa 98, 156, 157, 159, 197
Abraham veled Yakob 157
Ahmed, I. 229
Ahmed, III. 369
Ahmed (Ahî) 136, 139, 419
Ahmed Ağa 211, 231
Ahmed Ağa (mumcu) 255
Ahmed Ağa (Antalya Kalesi topçubaşısı) 280
Ahmed Ağa (sadrâzam ağalarından) 179
Ahmed Ağa (mutasarrıf) 379
Ahmed b. Hacı Murad (Hacı) 160
Ahmed b. Hızır (Hacı) 136
Ahmed b. Kurd (Hâce) 392, 393
Ahmed b. Mürüvvet (Hacı) 159
Ahmed b. Veli (Hacı) 384
Ahmed Bâdi Efendi 181
Ahmed Cevad Paşa 39

Ahmed Çelebi b. Ahmed 126, 227, 228, 235, 384, 385
Ahmed Efendi (Müderris) 237
Ahmed Efendi b. Abdülkerim 120, 131, 237, 259, 267, 385
Ahmed Paşa (Aydın Muhassılı) 379
Ahmed Paşa (Vezîr) 377, 378
Ahmed Paşa-zâde Mehmed Bey (Niğbolu Beyi) 345
Ahmed Tevhîd 90
Akçura, Yusuf 53
Akdağ, Mustafa 14, 15, 167, 168, 195, 233
Aktaş, Necati 40
Akurgal, Ekrem 55
Akyüz, Jülide 293
Alâaddin Keykubâd 105
Ali (Kayserili) 200, 201
Ali Ağa (Derviş) 210
Ali b. Abdi 387
Ali b. Durmuş (Molla) 196
Ali b. Mehmed (Üstâd) 384
Ali Beşe b. Abdullah 162
Ali Bey 143, 164, 351, 392, 399
Ali Bey (İspartalı) 126
Ali bin Abdullah (Hekim) 475
Ali Çavuş (Hâssa Hare Emîni) 387
Ali Çelebi 132, 231, 259, 430, 441
Ali Efendi (Çorlulu) 133
Ali Emiri Efendi 39
Ali Paşa 39, 247
Ali Rıza 210
Alp, Sedat 55
Andon veled Leonardo 159
Arifî Ahmed Paşa 378
Artun veled Şiri (Ankaralı) 157
Aslan veled Menteş 156
Aslı bint Abraham 159
Atasoy, Nurhan 63
Aziz Hüdayi Efendi 228, 229

Bâkî 393
Bâli veled-i İskender 77
Bâli veled Maymuncu 157
Bâli veled Şehrî 155
Bâli veled Sinan 197
Barkan, Ömer Lütfi 14, 15, 53, 56-58, 60, 61, 66, 70, 165, 168, 195, 217
Bâyezîd, I. 69, 89, 123, 124, 132, 133, 143, 158, 175, 176, 179, 180, 183, 186, 356, 358, 477
Bâyezîd, II. 124, 133, 176, 180
Bâyezîd Paşa 92, 107
Bayram bin Abdulahad adlı bir Mevlevî 229
Bedreddin bin Abdülazîz 97
Behram b. Abdullah (Üstâd) 384
Bekir (Hacı) 393
Berktay, Halil 53-55, 61
Bernardo (Venedik balyosu) 359
Bilgin, Arif 24, 212, 213
Binark, İsmet 40
Bizanslılar 118, 129
Braudel, Fernand 13, 56, 60
Brill, E. J. 68, 223, 225
Budak veled Garîb 155
Burhân-zâde Ahmed Ağa 377
Busbecq, O. G. 111, 146, 153, 315, 359

Cafer (Mimâr) 125
Cafer Ağa ibn Süleyman Ağa 245
Calinus 469-471
Canpolat, Mustafa 480
Celâlî Hasan 130
Celâl-zâde Mustafa 343, 344
Cenâbî Ahmed Paşa 99, 106, 120, 132, 388
Childe, V. Gordon 7
Cuno, Kenneth M. 219-222, 226, 241

Çelebi b. Hâce Memi 386, 394
Çelebi Mehmed 92, 107, 120, 123, 175, 176
Çelik Mehmed Paşa 247, 249, 250, 371
Çetin, Atilla 40
Çizakça, Murat 271

Dernschwam, H. 111, 121, 153, 154, 168, 315
Derviş Bey. b. Nuh 164
Derviş Çavuş (Ayaşlı) 163
Derviş-zâde Zeynelabidin Paşa 371
Duben, Allen 221

Eberhard 56
Ebu'l-Kasım 79, 82
Ebussuud Efendi (Şeyhülislam) 218, 219
Edhem Çelebi (Hacı) 384, 385
Emîr Tûrâsan 136
Evliya Çelebi 112, 121, 154, 477
Evran (Ahî) 90, 102, 419
Eyice, Semavi 112, 117, 120, 121, 154

Faroqhi, S. 10, 11, 13-16, 68, 210, 271, 272, 274
Fatih dönemi 57, 123, 133, 137
Fatih Sultan Mehmed 57, 66, 67, 92, 107, 108, 122, 123, 126, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 161, 175, 194, 358
Fazlı-zâde Mehmed Cemal Efendi (Hekim) 476
Feridun Bey 343-345
Ferruh Efendi (Beştezkereci Molla) 347
Feyzullah Efendi (Şeyhülislâm) 179
Frangakis-Syrett, Elena 294, 295, 297, 303, 305, 312-314, 320
Frigler 118

Galatlar 118
Gani bin Enbiya 91
Genç, Mehmet 15, 165, 259, 275, 300
Gökbilgin, T. 181
Grünebaum, G. E. von 88
Gülâbi veled Hıdır 198

Habib b. Hacı Hüdaverdi 196
Habib bin Hacı İlyas 82
Habib bin Mehmed (Hacı) 83
Hâce b. Kılavuz 198
Hacı Bey bin el-bâc Mustafa 97
Halil Efendi 134, 238, 239, 242, 243

Halil Haydar bin Veli 83
Hamilton, William 60, 317
Hamza bin Ali (Molla) 235
Hamza Bey 344-348, 351
Hamza Çelebi 238, 344, 345
Hamza Efendi 135, 244
Hamza Paşa vii, 343, 347-350, 352-355
Harun Reşid 470, 471
Hasan Ağa 232, 245, 401
Hasan b. Hüseyin (Hacı) 384
Hasan Beşe bin Hasan 233
Hasan Bey (Küçük) 345, 346
Hasan bin Abdullah (Hacı) 83
Hasan bin Mehmed 101
Hasan bin Ramazan 387
Hasan Çelebi (kethüdâ) 387
Hasan Çelebi bin Şaban 83
Hasan el-İdvi el-Hamzavî 220
Hasan Paşa 89, 107, 124, 126, 128, 140, 389
Hâve Ahmed 164
Haydar bin Veli 82, 83, 476
Heraklius 129
Hıdır Bâli veled Keşiş 160
Himmet bin Mustafa 80
Hüdaverdi b. Abdullah (Hacı) 198
Hüdayi Efendi 228, 229
Hüseyin Ağa 351, 381, 401, 403, 405
Hüseyin b. Hacı Seydi (Hacı) 157
Hüseyin b. Seydi 202
Hüseyin Bey 407
Hüseyin bin Halil 97
Hüseyin bin Kemal 79
Hüseyin bin Pîrî 233

İbadullah Baba 389
İbn Abidin 220
İbn Haldun 359, 455
İbn Nüceym 218
İbn Sina 476
İbnülemin Mahmud Kemal İnal 39
İbrahim (Hacı) 400, 402
İbrahim b. Hacı Mehmed 125
İbrahim b. Mehmed 385
İbrahim b. Yakub 152
İbrahim Çelebi (Şehir kethüdâsı) 234, 385, 389
İbrahim Çelebi b. Budak 392
İbrahim Çelebi b. Mustafa 384, 394
İbrahim Efendi 233, 238, 244
İbrahim-oğlu İbrahim Ağa (mu'âmeleci) 403
İbrahim Paşa (Vezîr) 344, 347
İnalcık, Halil 14, 15, 52-72, 255, 371, 385, 391, 455
İnan, Afet 55
İnâyetullah Baba b. Şeyh Halil Baba (Şeyh) 384
İnci bin Abdullah 81
İsa (Hekim) 476
İsa Bey 92, 107, 123, 128
İsa bin Yusuf (Hacı) 102
İshak bin Murad 475, 480
İshak Paşa (Anadolu Beylerbeyi) 139, 140, 450
İsmail b. Hacı Abdi 198

Jerphanion, G. 129
Johansen, Baber 218, 219, 220, 226, 248

Kadri Çelebi b. Siyâmî Efendi 388
Kafadar, Cemal 63
Kanûnî 17, 66, 108, 125, 130, 133, 137, 141, 142, 151, 175, 211, 336, 360, 364
Karabacak-zâde Mehmed Efendi 388, 392
Karaca Bey 132, 136, 140
Karaca Paşa 126
Kara Mehmed 232, 245
Kasım Halîfe b. Tâceddin 347, 384, 389
Kaya Bâli bin Hacı İlyas 79
Kaya Bâli veled Sultanşeh 157
Ketsun veled-i Yadigâr 77
Keykavûs, II. 129
Kızıl Bey 135, 138, 143
Kirkor veled Abraham 159
Konstant, II. 129
Kuban, Doğan 57

Levant Company 295

Mahmud (Hâce) 393
Mahmud (Şeyh Ahî) 102, 419
Mahmud Ağa 236, 253, 254
Mahmud b. Ali (Hacı) 384
Mahmud Beşe b. Pîr Veli 160
Mahmud bin Veli 478
Mahmud Çavuş b. Himmet 164
Mahmud Çelebi 385, 386, 387
Mahmud Paşa 21, 92, 107, 122, 123, 128
Mahmud, I. 39
Mahmud, II. 39, 366, 464
Mamboury, E. 117, 123, 124
Marx, Karl 49, 59
McFerline, Charles 405
McGowan 68
Mehmed (Şehzade Sultan) 345
Mehmed (Turşucu) 80
Mehmed Ağa (Hacı) 125, 136, 393, 401-403
Mehmed Ağa (Merzifonlu) 236
Mehmed b. Ahmed (Kethüdâ) 386, 387
Mehmed b. İbrahim (Şah) 80, 384
Mehmed b. İbrahim (Hâce) 392
Mehmed b. Mahmud 387
Mehmed Beşe bin Abdullah 159
Mehmed Bey (Niğdeli Yeğen) 287
Mehmed Bey b. Cafer 384
Mehmed bin Abdi (Hacı) 77, 243
Mehmed bin Abdullah 97
Mehmed bin Ali 79
Mehmed bin Hacı Ahmed 84
Mehmed Çavuş 199, 200, 389, 401
Mehmed Çelebi 136, 227, 345, 346
Mehmed Çelebi b. Seydi (Pîr) 385, 386
Mehmed Efendi bin Elhâc Yahya Efendi 259
Mehmed Efendi bin Mustafa 478
Mehmed Efendi bin Süleyman 478
Mehmed Emîn (Elhâc) 210
Mehmed Paşa (Nişancı) 345

Mehmed Süreyya 344
Mehmed, I. 175
Mehmed, II. 69, 223, 347, 358
Mehmed, III. 17
Mehmet Efendi (kadı) 389
Melekşeh veled Mirad 156
Melîke Hatun 132-134, 388
Membré, Michele 111, 146, 153, 315
Menteş veled-i Salomon 76
Meşhud bin Salih 238
Mevlana Hasan Çelebi 227
Mevlânâ Seyyîd Mustafa Efendi 179
Mıgırdıc veled-i Yasef 237
Michael, III. 129
Mîrâhûr-ı Evvel Ahmed Ağa 179
Morgil, Orhan 165
Muallim Cevdet 39
Muhiddin (Hekimbaşı) 474
Mumford, Lewis 7
Munzır Bey 254
Murad, I. 136, 175, 356, 358
Murad, II. 17, 66, 67, 69, 123, 126, 136, 139, 175
Murad, III. 468
Murad Bey (Şeyhî) 131
Musa b. Halil 198
Musa Bey 130
Musa veled Mayir 155
Musa Halîfe 394
Muslihiddin (Hâce) 394
Muslihiddin Halîfe (imâm) 99, 389
Muslihiddin Halîfe b. Hacı Davud 384
Muslu bin İsmail 83
Mustafa (Ankara subaşısı) 80
Mustafa (Derviş) 210
Mustafa Ağa (Hacı) 179
Mustafa Ağa (Koçhisârlı) 273
Mustafa Bey (Harputlu) 255
Mustafa Bey b. Abdurrahman 159
Mustafa Bey b. Hasan 162
Mustafa Bey bin Derviş Bey 233
Mustafa Çelebi bin Ahmed 259
Mustafa Efendi (Elhâc) 259, 265
Mustafa Efendi (kâtip) 403
Mustafa Efendi (vekil) 236
Mustafa Efendi b. Ali 385
Mustafa Paşa (Alemdar) 407
Mustafa Paşa 287
Mustafa, II. 179, 180, 184
Mübarek Galib 117, 135, 136, 138, 139
Mükerrem Ahmed Paşa 377

Nâsır Dinillâh (Abbâsî halîfesi) 418, 419
Nasuh b. Aydın (Hâce) 202, 394
Niyet b. Şöhret 198
Nurullah Bey bin Abdullah (Yeniçeri) 4

Orhan Gazi 175, 260
Osman bin Abdurrahman Efendi 476
Osman Çelebi b. Hacı Ali Bâli (Hacı) 157
Osman Nuri 26, 70
Osman Paşa (Özdemir oğlu) 345

Ökçün, Gündüz 165
Ömer Ağa (Elhâc) 259

Ömer Bey (Malatya voyvodası) 374, 375
Öney, Gönül 117, 124, 138
Öz, Mehmet 251

Pamuk, Ş. 68
Paşa-zâde Mahmud (Vanlı) 374
Peçevî 346
Petro (Büyük) 341

Quataert, Donald 68, 217, 219

Rahmetî 393
Ramazan bin Abdullah 97
Rami Mehmed Paşa 180
Raymond 15
Râzî 470
El-Remlî 220
Resul bin Güvendik (Hacı) 82
Richelieu (Kardinal) 340
Rüstem Paşa 125

Said Paşa 39, 220
Salih Ağa 210
Salomon (Dilsizoğlu) 76, 156, 158, 162, 202
Satı (Hacı) 198, 384
Satılmış b. Ali 196
Sefer veled Mirad 157
Selânikî Mustafa 345-347
Selçuklular 105, 129
Selim, II 125, 137, 362
Selim, III. 416, 464
Selim (Sultan) 4, 361
Selim Paşa 371
Sertoğlu, Mithat 40
Serdar Mustafa Ağa 238
Seydi b. Hacı Hasan (Hâce) 197, 394
Es-Seyyîd Ahmed Çelebi bin Ali 235
Seyyîd Ali Çelebi bin Seyyîd Mustafa 231
Es-Seyyîd Ali Efendi 267
Seyyîd İbrahim b. Seyyîd Abdüsselâm 384
Seyyîd Mahmud b. Seyyîd İbrahim 384
Seyyîd Mehmed Arif 211
Seyyîd Mehmed Emîn Bey 210
Es-Seyyîd Mehmed Paşa-zâde Ömer Bey 371, 375, 478
Seyyîd Nimetullah b. Seyyîd Mehmed 384
Simeon, Polonyalı 111, 112, 131, 146, 153, 154
Sinan bin Abdullah (Hacı) 91
Sjoberg, Gideon 7
Süleyman Ağa (Cafer Ağa'nın babası) 232
Süleyman Paşa 378

Şah Bey 384
Şahin Paşa (Lala) 175
Şemseddin Efendi 131
Şerafeddin bin Ali bin el-hac İlyas el-Amasyavi Şeyh Ahî Ali (Hekim) 102

Taş, Hülya 33, 215, 293, 294, 296, 297, 302, 321, 430, 451, 459, 471
Tekeli, İlhan 10, 12, 16, 29, 150, 444

Tournefort, Pitton de 121, 316
Turasan Bey 136, 140

Uğurlu bin el-hâc Abdullah 102, 103
Umur Bey 227

Vasil veled Devlet 157
Veli bin Seydi 103
Veli bin Mehmed 389
Vildan-zâde Ahmed Efendi 120, 131
Vincke 121

Weber, Max 7, 24, 59, 94, 95
Weinstein, Gilles 255
Wittek, Paul 54, 129, 145

Yakob veled Yasef 196
Ya'kub (Hacı) 268
Yasef veled Abraham 98
Yasef veled Keşiş 157
Yeğen Bey 133-136, 138, 140, 141
Yıldırmak, Gülay Webb 295

YER ADLARI

Acemistan 146
Adana 146, 209, 285, 290, 367, 371, 399
Adriyatik 341
Afrika 11, 14, 24, 27, 44, 312
Afyon 146
Ahî Elvan Câmi 132
Ahî Hacı Murad Mahallesi 136
Ahî Şerâfeddin 107; (Arslanhâne) Câmi 132
Ahî Tura -; Mahallesi 154; Mescîdi 132
Ahî Ya'kûb 143; Câmi 132
Ahmed Saba Muallim-hânesi 138
Ali Bey Muallim-hânesi 138
Akçaoğlu Kervansarayı 126
Akçavak Köyü 136
Akdeniz 13, 14, 24, 60, 64, 182, 246, 280, 291, 292, 294, 299, 331, 340-342
Ak Medrese 133, 140
Aksaray Kapısı 90
Akşehir 124, 140, 146, 349, 371
Alâaddin Câmi 132
Ali Bey Muallimhânesi 202
Ali Çelebi Mescîdi 132
Alişam Köyü 231
Amasya 133, 145, 146, 216, 223, 226, 233-236, 260
Amerika 14, 27, 53, 58, 63, 68, 246
Ammâre Mahallesi 238
Anadolu vii, 11-16, 27, 28, 32, 34, 69, 87, 88, 95, 101-103, 110, 115, 118, 119, 124, 129, 139, 145, 146, 149, 150, 158, 168, 171, 173, 174, 195, 213, 214, 218, 225, 226, 241, 251, 257, 258, 260, 261, 269, 276, 278-281, 286, 291, 292, 294, 297, 298, 300, 303, 318, 331, 332, 338, 341, 342, 347, 351, 356, 357, 360, 366-368, 376, 379-381, 383, 400-402, 405, 411, 418, 419, 421, 435, 437
Anafartalar Caddesi 107, 119, 139
Ankara iv-vii, ix, x, 7-9, 12, 14, 15, 19-22, 25, 29, 30, 34-36, 52, 54, 66, 71, 75-82, 85, 88-90, 92, 95, 96, 98-101, 103, 105-156, 158-164, 166-168, 171, 178, 180, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 202, 204, 206, 211, 213, 214, 216, 217, 247, 248, 251-253, 257, 271-276, 278, 280, 285, 286, 291-296, 298-307, 309-311, 315-325, 329, 330, 334-338, 343, 344, 347, 349, 351-356, 358-360, 362, 364, 367, 368, 374, 379, 383-385, 388-391, 393, 394, 396, 400, 401,

407, 411, 417, 421, 423, 429, 430, 433, 442-448, 470; Çayı 119, 145; Hisârı 105, 128, 129; Kalesi 118, 119, 129, 130, 142; Sancağı 20, 147, 151, 204, 213, 272, 324, 344, 349, 353, 379, 445
Antakya 237-240, 242, 244
Antalya; - gümrüğü 280, 281; -Kalesi 280; Limanı 280, 281
Araba Pazarı 78, 121, 127, 132; Kapısı 106, 107; Mescîdi 132
Arabistan 15, 146
Arasta (Haffâflar Çarşısı) 123, 128
Aras Vadisi 145
Arnavutluk 66
Asya 14, 27, 28, 60, 87, 143, 144, 292, 475
Atpazarı 89, 90, 92, 107, 108, 121-123, 125-128, 143, 175; Kapısı 90
Attârlar Çarşısı 176
Avanaklar 112; Mahallesi 107, 108, 142
Avancıklar 121, 146, 154
Avrupa 7, 11, 13, 15, 27, 28, 31, 35, 44, 68, 113, 156, 158, 167, 168, 218, 259, 272, 274, 292, 294, 297, 302, 305-307, 315, 318, 319, 340-342, 455, 456, 464
Avusturya 340, 341, 401
Ayaş 110, 111, 147, 149, 151, 318, 319, 322, 354
Aydın 21, 209, 279, 280, 285, 289, 377, 379, 394, 401, 403, 408, 429
Aydınbeyli 110, 149, 150

Bâb-ı bâzâr Mahallesi 259
Bademli Köyü 388
Bağdad 261, 283, 284, 349, 367
Bakır Hânı 126
Baklacı Mescîdi 132
Balaban Mescîdi 132
Balaman 143
Balibey Hânı 176
Balıkpazarı 176
Balkanlar 56, 66, 67, 341, 418
Baltık sahilleri 11
Basra 218, 367, 443, 446
Batı Akdeniz 60
Batı Anadolu 218, 278, 297, 341, 342, 402
Batı Avrupa 341, 342
bedesten 88, 94, 107, 173, 175, 176, 330, 417
Beklûl 143
Belkıs Mahallesi 140
Bend Deresi 127, 135, 140, 141
Bergama iv, 207, 213, 247, 402, 403, 405, 406, 408, 469
Berişan 230
Beypazarı 137, 207, 213, 292, 301, 309, 318, 376, 377
Beyşehir 249, 252; Sancağı 249, 252
Bezcioğlu Mescîdi 132
Bezir Hânı 175
Bilecik 266, 400

Bor 287, 410, 415, 437
Bordeaux 11
Bostanî 143
Boyacı Ali -; Mahallesi 77; Mescîdi 132
Bozok 400, 401, 407
Börekçiler 143
Budin 125, 367
Bulgaristan 341
Bulgurlu Köyü 228, 229
Burdur 277
Bursa iv, vi, 14, 19, 29, 35, 36, 43, 58, 62, 70, 75, 78, 79, 85, 92, 97-99, 101-103, 107, 113, 119, 123, 145-147, 156, 168, 170-172, 174-177, 183, 184, 204, 207, 208, 210-213, 226-228, 251, 253, 258, 260-271, 273-275, 278, 285, 286, 300, 307, 320, 330, 332, 334, 339, 371, 376, 385-388, 392, 394, 395, 414, 416, 420, 431, 434-437, 440, 443, 444, 446, 449, 450, 452, 478, 479; Çarşısı 170
Buryacı -; Mahallesi 79, 82, 83; Mescîdi 132
Büyük Haymana 110, 150
Büyük Kazzâzhâne 176
Büyük ve Küçük Haymanalar 21, 110, 149, 213, 214

Câmi-i Enderun Mahallesi 234
Cedide Köyü 238
Cenâbî Kapısı 106, 107, 121
Cenâbî Paşa -; Câmi 89, 121; Kapısı 121
Cenova 340
Cezâir-i Bahr-i Sefîd 367

Çakırlar 132, 143; Mescîdi 132
Çamardı 286, 287
Çankırı 98, 112, 114, 145, 146, 154, 162, 163, 199, 273, 277, 278, 288, 292, 318, 371, 407, 433
Çavuş Muallim-hânesi 138
Çeşme ; Mescîdi 132, 143
Çıldır 367
Çorum 133, 145, 400, 401, 407
Çubuk 110, 111, 147, 149, 151, 362
Çukurcak 110, 149

Debbâğ-hâne 107, 121, 127, 132, 133, 140, 176; Câmi 132; Hamamı 140; Pazarı 127, 140
Debbâğlar Mahallesi 83, 140
Dellâl Karaca 83, 143
Demirci Hüseyin -; Mescîdi 132; Muallimhânesi 138
Denizciler Caddesi 106, 107, 121, 127, 134, 136
Dibek 132, 143; Mescîdi 132
Direkli Mescîdi 108, 132, 143
Diyarbekir 209, 287, 345, 367
Doğan Bey Zâviyesi 121
Doğu Akdeniz 60, 291, 340, 341
Doğu Karadeniz 281, 282
Dubrovnik 60, 340
Dudirân Mescîdi 132

Ebu'l-Fazl (iplikçi) Câmi 89
Edirne vi, 134, 171, 178-182, 184-187, 261, 264, 265, 269, 275, 479
Eğridir 277
Emir Hânı 175, 176
Emir Köyü 235
Ergani 287
Erkeksu 111, 112, 151, 154, 155
Erzincan 145, 216, 260
Erzurum 80, 143, 145, 198, 260, 261, 269, 270, 282-284, 332, 367; Mahallesi 80
Eşenhor Mahallesi 77, 135
Eski Bedesten 175
Eskiköy 374, 375
Eskişehir 58
Eyne Bey Subaşı Medresesi 228
Eyyüb Mescîdi 132

Fidan Hânı 176
Fişenkoğlu Mescîdi 131, 132
Foça 260, 270
Fransa 13, 34, 272, 299, 303, 314, 340

Gaziler Tepesi 228
Gelincik Çarşısı 176
Geyve Akhisârı 347
Girit 210, 312
Gök Medrese Mahallesi 233
Güneydoğu Avrupa 218
Güney Fransa 13
Güzelhisâr 258, 279, 285
Güzeloğlu Mescîdi 132

Habeş 195, 367
Hâce İbâdullah Mescîdi 132
Hâcendî -; Mahallesi 76; Mescîdi 132
Hâce Paşa -; Mahallesi 127; Mescîdi 132; Muallim-hânesi 138
Hacı Ali Mescîdi 132
Hacı Arab -; Câmi 107; Mahallesi 107, 121, 126; Mescîdi 132
Hacı Bayram -; Câmi 107, 118, 119, 121, 132, 136; Türbesi 133; Zâviyesi 148
Hacı Doğan -; Mahallesi 77, 81, 121, 394; Mescîdi 132; Zâviyesi 106
Hacı Eshâb Mahallesi 139
Hacı Habibler Köyü 237
Hacı İvaz Paşa -; Çarşısı 176; Hânı 176
Hacı Murad Mahallesi 136, 140, 154
Hacı Musa -; Câmi 132; Mahallesi 202
Hacı Seydi Mescîdi 132
Hacı Sindel Mescîdi 132
Hacı Tepesi 143
Haffâflar 92, 107, 123, 128, 176; Çarşısı 92, 107, 123, 128, 176
Haleb 14, 15, 113, 119, 146, 156, 226, 262, 267, 270, 272, 275, 291, 309, 315, 318, 325, 349, 367, 392, 393
Halîfe Bâyezîd Mescîdi 132
Hallâc Mahmud Mahallesi 126

Hallâc Mescîdi 132
Hân-ı Bezzâziye 175
Hân-ı Cedîd-i Evvel 176
Hankâh Mahallesi 76
Harîr Hânı 262
Harput 226, 230-233, 245, 253, 254
Hasan Paşa -; Hamamı 140; Hânı 89, 107, 124, 126, 128, 389
Haseki Câmi 89, 107, 128
Hatay 226, 239
Hatip Çayı (Suyu) 127, 135
Hatun Mahallesi 78, 83, 134, 138, 154, 384, 388
Hatun Nehri 273
Haydarhâne Hamamı 452
Haymana(lar) 21, 110, 111, 149-151, 165, 204, 213, 214
Hazar Denizi 260
Helvayî 132, 143; Mescîdi 132
Hendek 143
Hindistan 14, 27, 71
Hisâr 105, 107, 119, 122, 123, 126-129, 131, 141, 175, 184; Aşağı - 175
Hollanda 14, 35, 299, 303, 314, 340
Homa Köyü 250, 252
Hubusi Köyü 255
Hüdâvendigâr 21, 136, 177, 204, 206-209, 212, 213, 261, 264-266, 371, 378, 435, 443; Sancağı 177, 204, 206-209, 213, 261, 371, 378, 435, 443

Irak 219, 220, 248, 418
Isparta 277, 278, 437
İbrahim Bey İmâreti 89
İç Anadolu vii, 119, 145, 291
İç-il 398, 399, 407
İç Kale 129, 144
İç Karadeniz 119, 145
İç-Kuzey 34
İç Kuzeybatı Anadolu 318
İğneci 143
İlyas Köyü 235
İmâm Yusuf Mahallesi 154
İngiltere vii, 35, 68, 71, 160, 270, 291, 294, 295, 299, 303, 306, 310, 314, 323
İpek Hânı 176, 263
İplik Pazarı 296
İran 14, 24, 27, 35, 146, 177, 260-265, 269, 270, 274, 275, 278, 377, 401
İsfendiyaroğlu Mescîdi 132
İskenderiye 14, 119, 146, 280, 312
İspanya 13, 60
İstanbul ii, 14, 15, 17, 19, 24-26, 39, 54, 56, 57, 63, 70, 78, 94, 95, 98-100, 106, 111-113, 117, 118, 120, 123, 124, 131, 138, 146, 147, 151-154, 156, 161, 162, 167, 172, 178, 180, 183, 194, 195, 197, 199, 200, 204, 210, 212, 216-218, 222, 225, 237, 248, 258-262, 264, 265, 267-270, 275, 276, 278, 281, 282, 291, 295, 296, 298, 309-312, 315-318, 325, 335, 337, 340, 344, 345, 347, 350, 359, 360, 363, 364, 370, 383,

386, 392, 393, 397, 406, 409, 426, 430, 435, 455, 467, 474, 477, 479
İstanos 111, 112, 151, 154, 155, 285
İşvan Köyü 253
İtalya 13
İzmir iv, vii, 34, 35, 106, 122, 147, 171, 261, 262, 264, 265, 269, 270, 272, 280, 291-299, 301-305, 307, 309, 310, 312-316, 320-325, 332, 401-403, 405, 406, 408; Kapısı 106, 122

Kâfir Köyü 140, 143, 154; Mahallesi 77, 140, 154
Kahire 15, 147
Kalecik 98, 112, 114, 154, 162, 163, 273, 292, 318, 433
Kaledibi 89, 107, 121, 124, 126, 128, 133, 139, 140, 142; Hamamı 133
Kalenderhâne Mescîdi 132
Kamerü'd-dîn Hankâhı-Zâviyesi 135
Kapan Hânı 123, 176
Karaca Bey -; Câmi 132; Hamamı 136, 140; İmâreti 89; Külliyesi 107, 120
Karahayum Köyü 253
Karahisâr 199, 284-287, 374, 380, 407
Karahisâr-ı Sâhib 199, 407
Karahisâr-ı Şarkî 284-287
Karakeçili 78, 110, 149
Karaman 120, 147, 195, 223, 229, 249, 250, 357, 361, 367, 371, 381, 398, 399
Kara Medrese 133, 134, 138
Karaoğlan -; Çarşısı 89, 107, 108, 121, 126-128, 140, 142, 143
Kars 209, 286, 287, 289, 372
Kaş 281, 282
Kassâboğlu Mescîdi 132
Kastamonu 112, 114, 154, 162, 163, 209, 273, 278, 286, 287, 289, 292, 318, 322, 345, 361, 433
Kayabaşı 81, 108, 143; Mahallesi 81
Kayı Köyü 123
Kayseri 15, 107, 121, 146, 147, 198, 285, 400, 407, 479
Kebeciler Çarşısı 176
Kebkebûr-ı Müslimîn 134, 143
Kebkebûr-ı Zimmî 143
Keçeciler Hamamı 140
Keçiborlu 277
Kestel Mahallesi 238
Ketenciler Çarşısı 176
Keyyâlîn Hacı Mansur 143
Keyyâlîn Mahallesi 123, 125, 128, 138
Kırım 54, 69, 345; Hanlığı 69
Kırşehir 381, 419
Kız Yakub Mahallesi 101
Kızıl Bey -; Câmi 135, 347, 352; Mahallesi 101, 138; Medresesi 135
Kızıl Pınar 232, 245
Kızılcahamam 149

Kiçülü 132, 143; Mescîdi 132
Kiremidli Hân (Sultan Bâyezîd Hânı) 89
Kirişçiler Mahallesi 134
Koca-ili 264, 265, 266, 371
Koca Kethüdâ Muallim-hânesi 138
Koçhisâr 98, 114, 143, 162, 273, 274, 288, 292, 318
Konevi Mahallesi 452
Konurca Mahallesi 83
Konya iv, ix, 4, 15, 19, 29, 30, 68, 80, 85, 89, 90, 92, 95, 98, 102, 103, 118, 120, 124, 146, 147, 172, 204, 206, 214, 226, 229, 249-252, 260, 285, 293, 302, 319, 330, 335, 336, 338, 349, 362, 369, 371, 388, 391-393, 398-400, 430, 433, 443, 448, 479
Konya Ereğlisi 102
Koyunpazarı Çarşısı 108, 127
Koza Hânı 171, 176
Kozan-oğlu Dağı 287
Köstendil 199, 345
Kurd -; Köyü 249; Mahallesi 148, 159
Kureyş 83, 143
Kurşunlu -; Câmi 99, 389, 403; Hân 89, 123, 125; Mescîd 132
Kuzey Afrika 24, 27
Kuzeybatı Anadolu 174, 318
Küçük Haymana 21, 110, 150
Küçük Kabaklu 227
Küçük Mescîd 132
Küplüdere 266
Kütahya 120, 139, 146, 171, 176, 301, 356, 407; Hânı 176

Leblebici 132, 143; Mescîdi 132
Lefke 266
Lehistan 113, 115, 156, 159, 291
Levant 11, 272, 295
Lille 272
Lonca Hânı 176
Londra 11, 54, 247
M
Macaristan 341, 371
Mahmud Efendi Mescîdi 132
Mahmud Paşa Hânı 107
Malatya 209, 289, 372-375
Manisa 146, 147, 171, 268, 269, 276, 278, 279, 285, 400-404, 408
Maraş 146, 167, 195, 278, 367
Marmara Denizi 258
Marsilya 305, 312-314
Melîke Hatun -; Medresesi 134; - Mescîdi 132, 134
Meriç Nehri 180
Merzifon 236
Mevlânâ Külliyesi 89
Mısır 14, 15, 146, 147, 195, 220-222, 226, 241, 349, 359, 367, 392, 478
Mihal 266, 404
Mihriyar-ı Ermeni Mahallesi 148
Mi'mâr Cafer Muallim-hânesi 138
Miranos 111, 112, 151, 154, 155, 447
Misafir Mescîdi 131, 132

Molla Büyük 108, 132, 143; Mescîdi 132
Molla Habîb Câmi 133
Mudanya 211, 227, 258
Mukaddem Mescîdi 133
Murtazâbâd 110, 123, 133, 149, 354
Mürûrî 133, 143, 394, 447; Mahallesi 445; Mescîdi 133

Nalband Hacı Nazar Muallim-hânesi 138
Nalbandoğlu Ethem Çelebi Muallim-hânesi 138
Nevâhî-i Bergama 213
Niğde 120, 278, 285, 287, 371, 401, 410, 415

Orta Anadolu 119, 145, 213, 226, 251, 292, 401
Orta Avrupa 341
Orta-Asya 27, 28, 87, 143, 144
Ortaçağ Avrupası 101
Ortadoğu 16, 27, 64, 75, 76, 173, 221, 257, 334, 420

Öksüzce -; Mahallesi 127, 154; Mescîdi 133

Papanî Mahallesi 83
Pehlivan Dede 133
Penbe Hânı 89, 122, 123
Pınarbaşı 78, 176
Pîri Paşa Külliyesi 89

Rize 259, 282
Roma 65, 101, 129, 469
Rumeli 16, 66, 67, 69, 110, 124, 139, 150, 169, 173, 175, 187, 261, 269, 286, 295, 341, 347, 348, 356, 357, 366, 367, 409, 440
Rusya 27, 28, 340, 341
Rüstem Na'âl - Mahallesi 79, 384; Mescîdi 133

Sabunî Mescîdi 133
Sahibü'l-hâl Zâviyesi 233
Sakarya 119, 145, 177; Nehri 119, 145
Sakız 268, 269; Adası 268
Samanpazarı 89, 126, 127
Samsun 272
Saraçlar Çarşısı 92, 108
Sarac Sinan Mescîdi 133
Sarı Mahmud Mahallesi 237
Saruhân Sancağı 279
Sedükoğlu Muallim-hânesi 138
Selimiye Câmi 89
Seydioğlu Mescîdi 133
Seyyîd Yahya Zâviyesi 234
Sıbyân mektepleri 137
Sîmkeş Hânı 171, 176
Sinop 272
Sipâhî Çarşısı 176
Sitioğlu -; Mescîdi 133; Muallim-hânesi 138
Sivas 260, 332, 367, 400, 401, 479
Sivrihisâr 98, 112, 114, 146, 154, 162, 163, 207, 213, 273, 292, 309, 318, 320
Suğla Sancağı 258

Sultan Hânı 176
Sultan-önü 264-266
Suluhân 124
Suriye 220, 226, 418
Susuz 379, 380
Süveyde 237

Şam 146, 195, 291, 349, 367, 378, 392
Şerefeddin Câmi 89
Şeyh Habîb Câmi 140
Şeyh İzzeddin Mescîdi 133
Şorba 110, 149, 319, 320, 322
Şükrü Çelebi Muallim-hânesi 138

Taceddin Halîfe 138
Taftacılar Çarşısı 176
Tahte'l-kal'a 89, 92, 107, 108, 121, 124, 126, 128, 139, 140, 175, 176; Çarşısı 176; Hamamı 139, 140
Talât Paşa Bulvarı 140
Tavukpazarı 83
Tebriz 119, 145
Teke Ahmed -; Mahallesi 138; Mescîdi 133
Tiflisî Mahallesi 139
Tire 171, 285
Tokat 145, 209, 260, 261, 269, 270, 275, 278, 283, 284, 289, 318, 325, 332
Tophâne 174, 175
Tosya 98, 112, 114, 154, 162, 163, 273, 274, 318, 433
Trabzon 259, 260, 278, 281, 282, 318, 334, 367, 377
Tulî 82, 108, 142, 143; Mahallesi 82, 108, 142
Tuna Nehri 341
Tunca 179, 180, 182-184
Tuz Hânı 125, 176
Tuzla 207, 213
Türkiye ix, x, 12, 14, 15, 19, 21, 22, 24, 29, 30, 33, 39, 41, 52-56, 58-62, 68, 75, 85, 109, 119, 145, 151, 193, 194, 200, 213, 216, 217, 221, 222, 224, 246, 273, 299, 306, 329, 338, 359, 385, 400

Ulu Câmi 175
Uluborlu 277
Ulucanlar (Ahî Yakub) 121
Ulus Meydanı 127
Uluyörük 110, 149, 150
Umuroğlu Muallim-hânesi 138
Unkapanı 89, 125, 128; Hânı 128
Uzakdoğu 27
Uzunçarşı 88-90, 107, 121, 124, 128, 144, 176, 330, 417

Ürgüb 83, 143; Mahallesi 83
Üsküdar 123, 195, 228, 345
Üsküp 218

Valtarin Mahallesi 77
Van 287, 367
Vattarîn 143
Venedik 20, 113, 146, 156-158, 246, 291, 340, 341, 359
Vezîr Hânı 175, 266
Yabanâbâd 110, 149, 353

Yahudi mahallesi 77
Yakın-Doğu 421
Ya'kûb Harlat 143
Ya'kûb Na'âl 143
Yâlvaç-ı Karaağaç 277
Yedioluk 233
Yeğen Bey -; Câmi 133, 134, 136;
Mahallesi 138, 344, 347
Yemen 195, 349, 367
Yenice -; Mahallesi 78, 82, 83, 101
Yenicekaya 4
Yeniçeri Mustafa Bey Hânı 126
Yeni İmâret 89, 182
Yeni Medrese 137
Yenişehir 143
Yeşilhâne Medresesi 136
Yoğurt Hânı 176
Yusuf Habbâz 143

Zağfirancı Hânı 89, 125, 384,
385
Zanne Köyü 236
Zâviye Köyü 133
Zir 154

KAVRAM DİZİNİ

1858 Arazi Kanûnnâmesi 220, 222, 224, 225
1869 Kanûnu 222

ahî 32, 90, 418, 419, 421; geleneği 90
ahidnâme 158
ahîlik 101,418
âmediye 261, 269, 283, 284
Annales Okulu 56, 59-61
Arap saldırıları 119, 129
avârız 4, 21, 22, 77, 81-83, 100, 101, 108, 109, 120, 122, 141, 142, 147-149, 168, 183, 331-333, 338, 339, 365, 388, 437, 448; akçası 81-83, 100, 101, 333, 388; -hânesi 21, 22, 82, 108, 109, 141, 142, 147, 148, 168; vergisi 21, 83, 122
Avrupalılar 34, 44, 49, 60, 297, 305
Avrupalı tâcirler 14, 270, 301, 319
a'yân 30, 96, 98, 99, 180, 200, 247, 344, 351, 373, 383, 384, 387-391, 394-398, 400, 405, 407-416, 421, 445, 447, 450, 458
Aydınlanma 37, 44

bâc-ı ubûr 321
bakırcılar 87
başmuhâsebe defterleri 272, 277, 372, 374
batı şehirleri 28
bedesten 88, 89, 94,107, 173-176, 330, 417
berber 78
beylerbeyi(lik) 96, 110, 139, 150, 337, 356, 357, 360, 364
beytü'l-mâl 3, 201, 210, 218, 258, 282, 447
bezzâzistân 173
Birinci Dünya Savaşı 27
Bîrûn 360, 361
Bor Şer'iyye Sicilleri 287
boyacı 77, 132, 143
boyahâne 35, 261, 269, 278, 280, 293, 295, 309, 310, 322-325; mukâta'ası 35,261,295
boya vergisi 268, 319
Bursa Şer'iyye Sicilleri 62, 226, 227

cem'-i kesîr 442, 443, 446, 448-453, 478
cemm-i gafîr 442-453, 478
cendere 35, 113, 114, 163, 273, 274, 295, 305, 310, 319, 322-325, 430

cendereciler 112, 154, 430
cendere-hâne 323
cendere mukâta'ası emînleri 272
cizye 109, 142, 147, 148, 165, 365, 436, 437
cizye-hâne 142

çanakçılar 128
çerçiler 127, 128
çıkar bâcı 309, 321-325
çift akçesi 219, 249-251
çift-hâne 63-65, 256
çift-resmi 63, 65
çilingirler 87
çömlekçiler 87

damga emîni 277, 321
damga-i cendere 273, 319
damga mukâta'ası 35, 273, 295, 300, 304, 320, 324; mültezimleri 163, 305
damga ve cendere -; mukâta'aları 80,161, 320; resmi 114; vergisi 113
damga vergisi 154, 163, 276, 319, 325
Dârü's-sa'âde Ağalığı Kitabeti 211
dârü'ş-şifâ 479
debbâğ(lık) 83, 107, 121, 127, 132, 133, 140, 278
dellâliye 158, 258, 263, 281
demirciler 128
Dergâh-ı âli 159, 160, 162, 164, 179, 199
dericiler 87
dirlik 2, 3, 18, 19, 65, 66, 100, 110, 205, 206, 208, 209, 212- 215, 223, 232, 289, 335, 359, 369, 370, 433, 443
Dîvân 4, 38, 206, 229, 230, 303, 324, 343-348, 350, 353-355, 357, 374, 376, 377, 379, 386, 399, 432, 433, 435, 442-444, 449, 458, 459, 461
Dîvân-ı Hümâyûn 229, 343, 344, 347, 350, 353, 376, 377, 386, 399, 432, 442, 458, 459
dizdâr 106, 130, 362, 409

ehl-i hiref 257, 419, 472, 474
ehl-i örf 185, 361, 376
ekmekçi 78, 387
emîn 114, 164, 173, 262, 280, 319, 345, 363, 434, 446
Emlâk-ı Sırfa Nizamnâmesi 217
eskici 78, 128
eşkıyâ 106, 109, 147, 377, 378, 390, 400, 406, 421, 442, 444-446, 448
eşrâf 30, 96, 98, 99, 200, 383, 384, 387-389, 391, 394-397, 408-411, 416, 421, 442, 445, 447, 450, 458
Evkâf-ı Haremeyn -; Müfettişliği 211; Muhasebeciliği 211; Mukâta'acılığı 211
Evkâf-ı Hümâyûn 268
evlâ ve enfa' 429-435, 438, 440

Fatih dönemi 123, 126, 133, 137
ferağ 65, 180, 223, 237, 348

fütüvve 32, 101, 102, 418, 419, 474

gedik 91-93
Genç Osmanlılar 427
gümrük emîni 282
gümrük mukâta'ası 146, 280, 281

Hâce 79, 127, 132, 138, 143, 146, 156, 198, 202, 385, 386, 392-394
hakk-ı sarîh 237
hakk-ı tasarruf 236, 253, 254
ham ipek 35, 171, 177, 263-265, 270, 275
hammâliye 258
hapishâne 106, 129
harac 215, 218, 219, 220
Harameyni'ş-şerifeyn Evkâfı 210
hâs 3, 21, 97, 110, 149, 150, 206, 213, 289, 360, 365, 367, 372, 373, 379
hâssa 3, 210, 282, 339, 350, 360, 380, 386, 431, 441, 447, 472; Harc Emîni 208, 212, 443
Hazîne-i Âmire 212, 372, 380, 437
Hazîne-i Evrak 38, 39
hirfet 32, 63, 91, 186, 257, 300, 419, 420, 422, 430, 446, 474-481; ehli 257, 476

Islahat Fermanı 427

icâre 92, 215, 276, 404, 440
icâre-i mu'accele 92
icâre-i vâhide 92
icâreteyn 92, 93
icmal defteri 66
iç-oğlanları 358, 360
ideal insan tipi 423-426
ihtisâb 3, 97, 259, 263, 280-282, 284, 285, 294, 297, 321, 363, 375, 380, 394, 421; mukâta'ası 297; rüsûmu 284; vergileri 284
ihzariye 97; mukâta'aları 97
İkinci Dünya Savaşı 12, 29
ilm-i efsun 470
ilm-i tıb 469, 470
iltizâm 2, 21, 22, 96-98, 110, 114, 115, 150, 208, 247, 255, 256, 263, 267, 300, 311, 338, 363, 365, 368, 372, 373, 375, 376, 379, 380, 394, 397, 398, 433, 457
ipek üretimi 35, 239, 270, 271, 274
iplikçiler 123, 128
İran ipeği 35, 177, 270
İslâm şehirleri 24, 28
ispençe 109, 147, 148, 332
İzmir ipliği 35, 310, 320, 325

Jön Türkler 427

kadifeciler 102
kaftancılar 128
kahveciler 116
kahvehâne 115, 116, 174
kalaycılar 78, 89, 128
Kânûn-ı Esâsî 427

kapıkulu 99, 110, 150, 180, 204, 329, 333, 337, 340, 342, 356, 358, 360-362, 365, 384, 397, 449
Kapu Ağası Nezâreti 211
kassâbiye 98, 113, 114, 156, 161-164, 280, 282, 433; mukâta'ası 98, 164
kazancılar 127, 128
keçeciler 128
kemhâcılar 102
kethüdâ 32, 90, 100, 102, 103, 152, 155, 175, 330, 354, 361, 362, 373, 384, 386-388, 410, 417, 420, 421, 442, 445
klâsik dönem 3, 18, 222, 257, 462, 463
klâsik sonrası 41, 329, 455-458, 460, 463-465
kul 3, 143, 208, 210, 247, 337, 356, 358, 359, 361, 364, 366, 371, 426, 434, 456, 458, 463, 465
Kurtuluş Savaşı 12
külâhçılar 128
küttâb 38, 58, 343-347, 350, 427

lonca 14, 176

maktu' 1, 3, 4, 457
mâlikâne 1, 2, 4, 22, 210, 212, 216, 226, 264-269, 271, 273, 279-281, 283, 287, 289, 300, 304, 372-382, 398, 411, 433
mancınık 261, 266, 267
marangozlar 87
maslahat-ı âmme 216
matbah-ı âmire emînliği 362
mecma'-ı nâs 174
medrese 89, 92, 107, 123, 133-135, 137, 424
mekkârîler 151, 297, 331
Meşrutiyet, II. 39
mîrî 63, 64, 94, 206, 212, 216, 219, 221-224, 232, 235, 239, 240, 247, 250, 255, 263, 269, 277, 279, 282, 289, 311, 318, 339, 373, 375, 376, 379, 380, 382, 434, 436, 437, 447
mîzan-ı harîr mukâta'ası 270
mîzân mukâta'ası 35
modernleşme 5, 26, 31, 41, 71, 329, 340, 341, 458
mu'accele 2, 22, 23, 92, 229, 264, 267, 268, 273, 279, 287, 300, 317, 374, 375, 377, 378, 380, 381
mudârebe 146, 234, 248, 258
mukâta'a 35, 78, 97, 98, 114, 155, 161, 163, 164, 222, 261, 263, 266-269, 272, 273, 277-280, 281, 283, 284, 287, 288, 295, 297, 300, 305, 372, 363, 373, 394, 430, 436, 437, 443
munâsafa 251, 252
murâba'a 246, 253-256
muvazzaf 184, 249
muzâra'a vi, 241, 246, 248, 252
mülk-i müşterâsı 238, 253
mültezim 2, 3, 4, 22, 97, 98, 113, 116, 161, 162, 173, 209, 210, 223, 268, 285, 287, 300, 305,

319, 323, 324, 368, 380, 430, 433, 434, 438, 457
mütegallibe 400
mütekâ'id 248, 249, 353
mütesellim 366, 382, 399, 405, 407, 408, 410

narh-ı rûzî 172
nasîhatnâme 19, 465
nişancı vii, 38, 58, 343-345, 347-351

Orta-Asya şehirleri 28
Orta Asya Türk şehir tipi 87
oryantalizm 24, 49
Osmanlı -; Devleti viii, 12, 14, 16, 18, 21, 22, 26, 28, 32, 38, 39, 40, 53, 56, 57, 66, 69, 90, 98, 104, 109, 215-217, 220, 240, 246, 251, 259, 260, 269, 271, 318, 329, 336, 339, 340, 342, 356-358, 363, 365, 366, 368, 385, 395, 396, 410, 419, 422, 433, 455-457, 458, 462; hazînesi 14, 300; hukuku 3, 57, 69; İmparatorluğu 16, 29, 57, 60, 67, 96, 97, 150, 216, 217, 218, 222, 246, 257, 286, 336, 337, 342, 358, 364, 383, 394, 396, 397, 411; klâsik dönemi 12, 30, 205, 442, 469; klâsik düzeni 12, 208; mâliyesi 14, 66; şehirleri 76, 88; şehir plânı 88; şehir tarihi araştırmaları 1, 15; şehri 31, 86; Tarihi vii, x, 147, 180, 367, 369, 454; tekstil sanayii 14; toplumu 1, 423, 426-428, 464
Osmanlılar 28, 46, 105, 106, 129, 135, 174, 193, 195, 226, 275, 284, 329, 341, 342, 356, 358-360, 363, 422, 427, 464

örf 3, 38, 81, 173, 206, 209-212, 247, 251-253, 289, 357, 361, 365, 376, 377, 379, 382, 433, 436, 443, 457
örfî 38, 58, 302, 343, 349
öşr 4, 21, 151, 214, 216, 218, 219, 227, 252, 253, 255

paşmakçı 78
perdaht 154, 263, 267
post-klâsik dönem 12, 15
pozitivizm 37

rabad 87, 144
rağbet-i nâs 172
re'âyâ 2-4, 30, 33, 34, 64, 65, 78, 82, 98-100, 122, 171, 172, 199, 205, 212, 215, 223, 335, 337, 364, 365, 380, 383, 386-388, 424, 425, 430, 432, 434-438, 444, 448-450, 457, 459, 463, 465, 466
reîsiü'l-küttâb 344-346

sâhib-i arz 223, 230, 236, 240, 253, 254, 255; ma'rifeti 253; temessükü 240

sahtiyân 113, 161, 279, 433
saraclar 128
Selçuklu dönemi Anadolu şehirleri 88
serâserciler 102
seyahatnâme 17, 27
seyyîd 179, 185, 186, 210, 211, 231, 234, 235, 244, 250, 267, 371, 375, 384, 386, 447, 478
sıbyân mektebi 82, 107, 335
sipâhî 65, 110, 150, 209, 216, 217, 219, 337, 361, 364, 365, 370, 401
sof 34, 89, 110-116, 119, 124, 145, 153-168, 197, 248, 271-274, 278, 291, 293, 295, 299, 302-305, 309-311, 315, 316, 318, 319, 321-325, 393, 430, 433; boyacıları 112, 154, 155, 430; dokuyucuları 112, 154, 155, 166; ipliği 155, 305, 309, 310, 315; kumaşı 34, 113, 153, 154, 156, 274, 295, 299; perdahtçıları 112, 154; sanayi 303, 315, 318; ticâret hacmi 114, 164; ticâreti 89, 321, 393; üretimi 34, 153, 154, 164, 299, 302; yucuları 112, 154, 155; yükleri 113, 158, 162
sofçular 108, 112, 151, 155, 302
subaşı(lık) 80, 97, 99, 205, 333, 335, 354, 363, 443
sûk-ı sultânî 170-174
sûk-ı tavîl 174
sultânî 170, 171, 173, 352
şâkird 90, 102, 103, 420, 421, 474
şaphâne mukâta'ası emînleri 284
şehir kethüdâsı 99, 198, 385-388, 415, 416
şehristan 87, 88, 144
şem'hâne 280, 281
şer'iat 421, 443
şer'iyye sicilleri 4, 62, 210, 226, 459, 463

tabakhâne 87
taftacılar 102
tahrîr defterleri 17, 19, 20, 21, 66
Tanzimat Fermanı 427, 464
Tarih-i Osmani Encümeni 39
tasarruf hakkı 92, 216, 217, 235, 253
tefviz 253, 254, 255
tenekeciler 89, 128
terziler 128
tıb bilgisi 471, 473, 479, 481
tıbb-ı amelî 471
tıbb-ı ruhanî 469, 470, 472, 473, 479
tiftik ipliği 153, 306
timâr 2, 3, 18-22, 65-67, 96, 97, 110, 136, 149, 199, 205, 206, 208-210, 216, 222, 226, 228, 231, 240, 246, 252, 288, 289, 329, 330, 337, 339, 342, 343, 347, 356, 357, 361-365, 367-371, 373-376, 379, 380, 408, 425, 426, 433, 455-458, 463, 465
tokmakçı 267

toprak mülkiyeti 215, 225, 226, 241
toprak tasarrufu 65, 215, 218, 221, 222, 225, 226, 255
Türk Devrimi 53, 54, 55
Türk-Osmanlı şehri 87

ulemâ 46, 98, 384, 385, 414, 424, 440
ulû'l-emre itaat 335

voyvoda 3, 372, 373, 406, 407, 408

Yeni Osmanlılar 427, 464
yiğitbaşı 32, 90, 100-102

genç

den

niş

rihi

dığı

rinin

luğu

nden

"Tarih Yazımı-Yöntem-Kaynaklar", "Şehir Yazıları", "Ekonomi ve Maliy ile "Yönetim ve Toplum Düzeni" a başlıkları altında düzenlenen bu makalelerin, Erken Cumhuriyet döneminden itibaren önemli bir gelişme gösteren Osmanlı tarih yazıcılığına önemli bir katkıda bulunacağına inanıyoruz.

TARİH VAKFI

www.tarihvakfi.org.tr

Tarih araştırmalarına ilgi duyan genç bir tarih öğrencisinin yazdığı metinlerden, Osmanlı arşiv belgelerinden ve telif eserlerinden derlenmiş veriler içeren daha kapsamlı makalelere kadar geniş bir yelpazeyi içeren Osmanlı Tarihi Yazıları, Özer Ergenç'in kimine ulaşmanın artık mümkün olmadığı dergilerde yayımlanan makalelerinin ve çeşitli sempozyumlarda sunduğu bildirilerin yeniden gözden geçirilerek bir araya getirilmesinden oluşuyor.

"Tarih Yazımı-Yöntem-Kaynaklar", "Şehir Yazıları", "Ekonomi ve Maliye" ile "Yönetim ve Toplum Düzeni" ana başlıkları altında düzenlenen bu makalelerin, Erken Cumhuriyet döneminden itibaren önemli bir gelişme gösteren Osmanlı tarih yazıcılığına önemli bir katkıda bulunacağına inanıyoruz.

TARİH VAKFI

www.tarihvakfi.org.tr